

**НА ГРАНІ МРІЇ
І ДІЙСНОСТІ**

(Спогади підпільника)

НА ГРАНІ ДВОХ СВІТІВ

(Спогади)

ЛІТОПИС УПА, ТОМ 37

**LITOPYS UPA
VOLUME 37**

Ivan Lyko
(“Skala” – “Bohdan”)

**AT THE EDGE OF A DREAM
AND REALITY**

(Memoirs of revolutionary)

Mykola Terefenko
(“Medvid’”)

AT THE EDGE OF TWO WORLDS

(Memoirs)

1945-1955

With Summary in English

**ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ
ТОМ 37**

Іван Лико
(“Скала”, “Богдан”)
**НА ГРАНІ МРІЇ
І ДІЙНОСТІ**
(Спогади підпільника)

Микола Терефенко
(“Медвідь”)
НА ГРАНІ ДВОХ СВІТІВ
(Спогади)

1945-1955

З англійським резюме

ВИДАННЯ
ОБ'ЄДНАННЯ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА США І КАНАДИ
ТОВАРИСТВ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА
ІМ. ҐЕН. ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ В США І КАНАДІ

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Редагує колегія
Відповідальний редактор
Петро Й. Потічний

Copyright: © 2002 by Litopys UPA
ISBN: 0-920092-64-0
© 2002 ТзОВ “Літопис УПА”
ISBN: 966-7861-01-5

Обкладинка
Мирона Левицького

Cataloguing in Publication data:

Na hrani mrii i diisnosti: Spohady pidpil'nyka/ Ivan Lyko (“Skala”, “Bohdan”),
Na hrani dvokh svitiv/ Mykola Terefenko (“Medvid”);
redaktsiia Petro J. Potichnyi.
Toronto-Lviv: V-vo Litopys UPA, 2002.

644 p., ill., ports.: 24 cm.-
(Litopys Ukrain's'koi Povstans'koi Armii; t. 37)

Added title page in English: Between a Dream and Reality: Memoirs of Insurgent
and Between Two Worlds. Includes index.
ISBN: 0-920092-64-0

1. Lyko Ivan; 2. Terefenko Mykola; 3. Ukraine–History–1941–1991;
  4. Ukrain's'ka povstans'ka armii.
- I. Potichnyj, Petro J. 1930 – II. Lyko, Ivan 1927 – III. Terefenko, Mykola IV. Series.

DK 508.U3A5 [DK 508. 79 L5 t. 37]

**60-РІЧЧЯ ПОСТАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ
1942–2002**

Фундатором видання цього тому є

**УКРАЇНСЬКА МУЗЕЙНА ФУНДАЦІЯ
РОМАНА ДУБИНЯКА**

(16 Bexley Avenue, LEEDS,
West Yorkshire, LS8 5LU, England)

для вшанування пам'яті члена Фундації

бл. п. АЛЕКСАНДРА ПЕТРОВА

вірного сина України

Народився 6.01.1920 р. в селі Боків,
Підгаєцького району на Тернопільщині,
помер 2.07.2001 р. в лікарні
Rarworth Everard, біля Cambridge-у, в Англії

Вірний Української Католицької Церкви,
Довголітній член СУБ, ОБВУ і УКПО
у Великій Британії

Іван Лико
(“Скала”, “Богдан”)

НА ГРАНІ МРІЇ І ДІЙСНОСТІ
(Спогади підпільника)

Автор спогадів Іван Лико (1956 рік)

Усміх весни оскалом варварства

Травень 1945 року не відрізнявся особливими природними властивостями попередніх років. Весна цвіла красою, як щороку. Були чудові, безхмарні сонячні дні, тільки деколи переплетані рясним теплим і коротким життєдайним дощем. Примирлива голубість небозводу зі свіжою, сочистою зеленню дерев впроваджувала людину в настрій духовного спокою і життєвої радості. Лани збіжжя облеклися уже в колоски, що під легеньким подувом весняного теплового вітру, ледь коливались на стеблах, немовби вели між собою незрозумілий людським смислом діалог про нескінченну мудрість творця всесвіту.

Зеленіли гаї, луки й полонини, примаєні різнокольоровим цвітом, тріпотів жайворонок високо над полями і луками, пописуючися мистецтвом безжурних трелів, а вечорами гуділи хмари хрущів, що летіли невідомо звідки й куди.

Царила весна вповні своєї краси, яка від найдавніших часів була темою поетичних творів, прози, пісні й музики та предметом зацікавлення мистців інших ділянок мистецтва. Красна весна, що як щороку, так і тепер відродила наново життя природи, зроджувала пристрасть життя і любови. Пречудовий пейзаж весняної краси вливав у душу старшої людини почуття спокою і нетривожних надій, пробуджував мрійливий настрій юних сердець і кликав: радій життям, юначе! У тебе теж чудова весна, процвітаюча мріями молодечого щастя, безжурністю буття та палаючою щирою і глибокою любов'ю до всего, що бачиш. Глянь довкруги себе бистрим оком а, доглянеш усе те, що відчуваєш своїм еством. Розсудливо і помірковано черпай із життя повною жменюю усе те, що життя тобі жертвує. Радій юності, бо вона промине немов короткий сон, що буде заступлений сірістю турбот буденного життя.

Турбот лишень чи кошмаром всенародної трагедії? Бо саме тепер, по закінченні жахливої Другої світової війни, коли замовкли скажені середники масового нищення ЛЮДИНИ, здавалось би настали сприятливі умовини ведення спокійного, мирного життя. Та в дійсності в лемківському повітрі зависли грізні чорні хмари, що в найближчій будуччині мали грянути тисячними громами моральних і фізичних терпінь, пожеж, каліцтва і смерті. Ця весна усміхалась українському народові оскалом варварства.

У тому часі світ втішався вже миром, хоча сотні тисяч воєнних інвалідів були ще між живими як свідки величезної трагедії людства, хоч не одна ще гаряча сльоза котилась на оболілу грудь старенької матері, яка втратила сина у війні, і хоч розлягався ще тихий і гіркий плач вдови з дрібними дітьми, дитини, якій матір забрала назавсіди куля при материнській груді, молоді дівчини, яка глибоко в серці переховувала любов до втраченого хлопця та заведені надії.

Так! Втішався світ мирним життям, та не втішалась таким життям Лемківщина, як не втішалась і вся Україна. Закінчення Другої світової війни не могло і не принесло свободи українському народові. Західноукраїнські землі Лемківщини, розположені по північній стороні західних Карпат, попали знову під панування Польщі, тим разом так званої людової. Ця чергова неволя стала ще більш гноблячою і жорстокою. Новий уряд людової Польщі на весь світ голосив гасла соціалістичного демократизму, братерства, свободи, рівних прав для всіх громадян, незалежно від національної приналежності, раси, кольору шкіри, віросповідання чи суспільного стану. В дійсності, однак, українців позбавлено всіх громадянських і політичних прав. Польща мала стати суто однонаціональною державою. Українець став предметом сліпої, звірячої ненависти, зродженої в давній минувшині, піднесеної до zenіту останніми діями Української Повстанської Армії на Волині й у Галичині.

Уже 9 вересня 1944 року в Москві підписано комунікат у справі договору між Польщею і Українською та Білоруською Радянськими Соціалістичними Республіками в справі взаємної евакуації їх громадян. Услід за цим договором, по опануванні Червоною армією українських Закарпатських земель, уряд Радянського Союзу наслав чимало так званих українських переселенчих комісій, щоб переконувати українців про konieczність виїзду в Радянську Україну.

Переселенчі комісії, як радянські, так і польські, зразу вели дуже жваву агітацію, заохочували українців до виїзду та змальовували життя в Радянській Україні немов у раю. Робітничо-селянський уряд Радянського Союзу, говорили вони, створив чудові умовини життя для усіх своїх громадян, і коли опинитеся там, будете жаліти, що не вчинили цього скоріше. При цьому розказували про небувалий деінде добробут, натуральні багатства України, розвиток індустрії та дуже високий рівень соціалістичного сільського господарства.

Слухали люди пропагандистів, але добре знали про життєві умовини радянського "раю". Знаючи давню Україну як шпихлір Європи, не забули й про те, що там нечуваний національний гніт, що комуністична система, створена московськими червоними царями, це найновіший тип рафінованого невільництва і рабства. Вони ж не забули ще про цілево Москвою організований голод в Україні в 1930-х роках, коли голодовою смертю заморено понад сім мільйонів населення України. А вже наймолодше покоління тямало "наїзд" жебраків з мішочками на плечах з Самбірщини, Дрогобиччини, Львівщини на Лемківщину за роздобуттям кусня хліба. О, так! Ледве протягом двох років панування "московського раю" в Галичині, в роках 1939–1941, робітничо-хлопська (тільки з назви) влада зуміла зробити з усіх жебраків, жадібних кусника сухого чорного хліба, за яким мандрували десятки й сотні кілометрів. В той час не одна українська дитина в Галичині, чекаючи на повернення батька чи матері з мішочком жита чи вівса з убогої Лемківщини, гризла з голоду свої пальці, а з її слабих діточих грудей добувався проймаючий зловісною грозою і розпукою плач: мамо, їсти!!!

Уявлене мариво можливого нужденного життя в Радянському Союзі, консерватизм і прив'язання українського селянина до рідної землі, яку кривавим потом зрощували його прадіди, діди і він сам, та крихітка надії на те, що дні лиха проминуть і настануть кращі часи, спричинювали, що незначна частина українського населення Закарпаття зголосилась до виїзду, і то переважно ті, що втратили все майно в часі переходу фронту.

Коли брехлива пропаганда не давала сподіваних у Москві і Варшаві наслідків, на допомогу прийшли різні методи натиску, що згодом почали проявлятися у варварстві. Вже в останніх місяцях 1944 року польські збройні банди, що організувались з найгіршого ґатунку польського шовіністичного елемента, при допомозі польської міліції, війська та польського підпілля розпочали ганебне варварське діло фізичного нищення українського населення. Першими, жертвами цього польсько-більшевицького варварського діла впади такі села як Пискоровичі, де зліквідовано дві тисячі осіб, Павлокома — 300 осіб, Люблинець — 200 осіб, Березка — 102 особи та цілий ряд інших сіл, де варварство обмежилось до кількадесяти чи кільканадцяти жертв.

Вістки про ганебні вчинки польських шовіністів блискавкою розносились по всьому Закарпаттю. Слухаючи таких тривожних вісток, людині робилось моторошно, прямо "волос дуба ставав". Такі вістки викликали почуття непевності і тривоги щодо найближчої навіть майбутності. Ще в часі переходу фронту були знищені цілі села, поважна частина мешканців яких опинилась без даху над головою і без кусня хліба. Як "допомогу" потерпілому в часі переходу фронту українському населенню польський комуністичний уряд ніс фізичні тортури і смерть. Про оборону українського населення парламентарною дорогою не могло бути ні мови, ні навіть мрії, бо органи теренової, як і центральної влади, були обсажені поляками, за виїском чисто українських сіл, де влада сягала до ранги солтиса і обмежувалась до співпраці з переселенчими комісіями, в інтересі цих останніх.

У безнадійних обставинах деяка частина українського населення зголюшувалась до виїзду в Радянський Союз, та все-таки значна кількість залишилася на рідних землях. Ні пропаганда, ні жорстокий терор не змусили більшості українського населення до виїзду.

Шалючий терор, грабежі, вбивства, постійні напади різних польських банд то тут, то там видвинули потребу збройної оборони. Зразу українці організували самооборонні відділи в поодиноких селах. Згодом наладнували зв'язки з сусідніми селами, щоб могли успішніше себе боронити і помагати одні одним. І хоча ця оборона в початках була далекою від поняття доброї організованості, все ж таки до певного степеня відбирала апетит польським шовіністичним бандам, жадібним українського майна і української крові.

Зброю і амуніцію деякі роздобули і громадили, переховуючи добре замасковану перед чужим оком, ще в часі переходу фронту. Надію на успішну оборону піддержували бадьорі вістки про подвиги Української Повстанської Армії, відділі якої від двох років діяли на Волині, а опісля в Галичині, де вели нерівну боротьбу наперед з фашистськими ордами гітлерівської Німе-

ччини та большевицького підпілля, а відтак з ордами московської червоної імперії.

У вирі скаженілого на Закерзонських землях пекла, у загравах пожеж, безнастанних грабежів, тортур і вбивств українських дітей, старців, здорових і калік, жінок і мужчин, як наслідок трагічної конечности родилась українська самооборона, яка опісля перетворилась в оборонну армію, увійшовши у склад УПА, якої дія, за словами ген. Тараса Чупринки — Романа Шухевича, “найбільш героїчна доба в історії України..., що такої геройської доби взагалі не знає історія людства”.

Пристрасті сусідської ненависти

Де ж шукати причин пристрасної взаємної ненависти між українцями і поляками? Звісно, не була вона наслідком одного випадкового інциденту чи навіть кількарічних сусідських непорозумінь чи сварів. Доля українців і поляків сплелася взаємно майже від початків нашої державности і то в багато більшій степені, як доля інших народів. Але найбільш характеристичною прикметою наших взаємовідносин з поляками було прагнення польських панівних класів жити коштом українського народу. І хоча убогі верстви польського народу в загальному не відчували матеріяльних полегшів чи піднесення рівня їхнього добробуту, пануючі класи — польські магнати і шляхта, а згодом польські капіталісти наживалися здобутками матеріяльних надбань русько-українського народу і духовними його вартостями, а навіть кров'ю і смертю нашого народу. Про такі історичні факти записані цілі сторінки історії кров'ю обох наших народів. При цьому українська сторона не була агресором, ніколи не прагнула до загарбання й однієї п'яді польської землі.

Не треба бути істориком, щоб дещо знати про наше спільне минуле. Польська експансія на русько-українські землі почалася з 1340 року, коли польський король Казимир Великий несподівано напав на Галичину і місто Львів. Ограбував тоді галицькі землі із княжих скарбів, які перевіз до королівської скарбниці у Кракові. Згодом, спільно з Литвою, поляки почали підбивати й опановувати землі наддніпрянської України, де почали ограничувати у правах, а то й фізично ліквідувати українських бояр і вельможів, наділюючи українськими землями і добрами шляхту польського і литовського походження. Постепенно касували українські князівства, настановлюючи воеводів литовців і поляків, відбирали привілеї українським вельможам. Експлуатація українського населення у формі панщини, за панування литовців зглядно людяна, ставала щораз жорстокішою, особливо після Люблінської унії 1569 року і пізніше. Релігійні переслідування православ'я почали ставати більш нелюдяними, а то й прямо жорстокими. Згодом така сама дискримінаційна політика була стосована супроти уніятської греко-католицької церкви. Необмежена влада польських магнатів і шляхти вела до обезвласнення й зубожіння класи українських вельмож з одної сторони, а з

другої — до безграничного гноблення й зубожіння мас українського селянина-кріпака.

Польська політика поневолення українського народу доводила до зростання апетитів польських вельможів і шляхти, до безграничного, нелюдяного визиску й експлуатації народних мас України з одної сторони, а з другої — до вичерпування терпеливості і розгоряння полум'я ненависти до гнобителів, що й мусіло проявитися в дуже частих і при цьому дуже кривавих бунтах і повстаннях.

Першим із проявів бунту проти польського гніту була втеча, переважно селян-кріпаків, на Запорізьку Січ, де й почали творитися козацькі військові загони, що згодом підняли прапор боротьби в обороні православної віри та гнобленого русько-українського народу. Початки повстань тамтих часів датуються кінцем XVI століття і з меншою або більшою натугою повторювалися протягом майже двох століть. Згадати хоча б важливіші із них, як приміром: під проводом отаманів і гетьманів — Северина Наливайка, Григорія Лободи, Марка Жмайла (1625 р.), Тараса Федоровича (Трясила), Івана Сулими (1635 р.), П. Бута (Павлюка), Я. Острянина і Д. Гуні (1637—1638 рр.) та найбільш загально народне могутнє повстання, зорганізоване і ведене гетьманом Богданом Хмельницьким (1648 р.)

Ще не засохла кров козацьких повстань, коли знов спалахнули гайдамацькі. Приміром, у 1768 році гайдамаки знищили місто Умань та багато шляхти.

Усі повстання були задушені дуже криваво. Репресії супроти повстанців зростали із спалахом кожного наступного повстання. І так з часом обосторонні бажання помсти поступово підносили барометр пристрастей до рівня звіриних інстинктів. Супроти повстанців поляки стосували збірні масові езекуції, обтинали руки й ноги, саджали на палю, обрізували повстанцям вуха, палили живцем, ломили колесом, чвертували тіло сокирою тощо. Повстанці теж не хотіли залишитися довжними ворогам і мстилися безпощадно.

Здавалося, що мимо найжорстокіших кар і методів нищення учасників повстань, а то й невинного мирного населення, ніщо не здержить вбогих народних мас від бунтів проти гнобителів, бо знов на Покутті і в південно-західній частині Подільського воєводства, а згодом на Буковині і Підкарпатті повстало кілька добре зорганізованих відділів опришків, які грабували багатів та деколи віддавали частину майна вбогим селянам.

По кривавих здушеннях українських повстань Польща вже довго не встоялась; наступали її розбори, у висліді чого більша частина українських земель опинилася під пануванням Росії, а Галичина потрапила під владу Австрії.

До часів вибуху Першої світової війни (1914 р.) Україна, зі змінним населенням та змінними успіхами, переживала епоху відродження й росту національної свідомості. Та, як з'сувалося опісля, не стало часу на повне відродження національної свідомості, бо події в ході Першої світової війни

заскочили українців неприготованими. Чи, може, радше були приготовані до того, до чого були здібні, — до анархістичного підходу до такого важливого питання як державотворення. Вони не тільки, не знали, чого хочуть, а й не знали, як досягти того, до чого прагнули. Вони ніколи не зуміли об'єднатися під одним центральним керівним органом.

У висліді запропащення, здається, неповторної нагоди Наддніпрянина опинилася в московській неволі, Буковина з Бессарабією в румунській, Закарпаття приєднано до Чехо-словацьчини, а майже всі західноукраїнські землі опинилися знов під пануванням Польщі. Польська устава (26. IX. 1922 р.) “О засадах загальної самоуправи воєводств, а особливо воєводств — Львівського, Тернопільського і Станіславівського” мала гарантувати Галичині територіяльну автономію і забезпечити українському населенню країни т. зв. меншостеві права. Навпаки — українців позбавлено найелементарніших прав, їх трактували й використовували як темну, чорну робочу силу. У численних польських земельних маєтках робочою силою були місцеві селяни, головно українського походження, позбавлені будь-якого впливу на політику уряду, навіть у найбільш інтересуючих їх справах. На розпарцельованих землях великих землевласників поляки почали насаджувати своїх колоністів. У публічних установах ввели польську мову як урядову, поступово впроваджували це в народних і середніх школах. Скасували українські катедри у Львівському університеті, впровадили цензуру на українську пресу і книжку. А навіть скасували назву “Галичина”, замінивши її на “Малопольска Вєходня”.

Українське населення взялося до самооборони легальним шляхом парламентарної боротьби і шляхом революційної боротьби, яку повела Українська Військова Організація (УВО, заснована в липні 1920 р.) під проводом бувшого полковника Євгена Коновальця. У лютому 1929 року УВО змінила назву на “Організація Українських Націоналістів”.

Для реалізації колоніальної політики Польща стосувала фізичну силу, як: арешти, в'язнення, фізичні тортури та інші фізичні насильства. Одних переслідували як православних, інших як греко-католиків, яких всілякими способами пробували перетягати на католицизм.

На польську колоніальну політику українські націоналісти відповіли саботажами і терором, а це з черги призвело до ще більш цинічного й безглузкого терору польських властей супроти українців. Пацифікації, масові фізичні побивання українського цивільного населення, грабунок польськими військами українських сіл і містечок, топтання чести “русіна-кабана” на кожному кроці та цілий ряд інших кривд, які можна вичисляти без кінця, були уділом щоденного життя УКРАЇНЦЯ під пануванням Польщі.

Коли в 1939 році гітлерівська Німеччина напала на Польщу, українці не мали жодного інтересу її боронити, а розбиткам польського війська деякі одиниці “помагали” переходити в безпечне місце, звідки повороту немає. І так ото знов підносився барометр пристрастей обосторонньої ненависти між українцями і поляками, з вини таки поляків. Правда, що в минувшині між нашими обома народами були часи взаємного підйому, як, приміром

перемога над хрестоносцями під Грунвальдом (1410 р.), розгром турків і татар під Хотином (1621 р.) та ряд інших спільних виправ проти турків чи Московії, але незабаром після таких підйомів Польща “платила” русинові обмеженнями і відбиранням привілеїв, обмеженнями у громадянських і політичних правах, зможенням національного, культурного й релігійного гніту.

Коли на українську землю в 1941 році став сталевий чобіт цивілізованого дикуна — гітлерівської Німеччини, український нарід підняв збройну боротьбу проти дикої окупації брутального нацизму. Та й не тільки проти нацизму, а й проти большевицьких партизанів, яких Москва перекидала в запілля фронту тисячами, а їм на поміч поспішали поляки, і так разом почали знов нищити спершу українську інтелігенцію, потім українство загалом. Почалось це на Волині і Поліссі, а згодом у Галичині, куди польське підпілля висилало свої боївки аж із Варшави.

Переповнилася українська чаша терпінь. Нарід піднявся на нерівну оборонну боротьбу проти гітлерівського наїзника, проти загонів большевицьких партизанів і проти польського збройного підпілля, бо всі вони однаково ставилися до питання самостійности України.

Задля довершення історичної справедливости збройні відділи українського населення Полісся, Волині, а згодом і Галичини стихійно почали так звану акцію виселення поляків, що в минулому в різні часи і в різний спосіб поселилися на українських землях. Польським родинам, а то й цілим польським селам на Волині і в Галичині визначувано реченець, до якого вони мали опустити українську землю. Ті поляки, які не підпорядкувалися вимогам українців, були до цього змушувані, а то й фізично ліквідовані. Поляки зі своєї сторони поступали так само з українцями, і так взаємна боротьба і різня дійшли до степеня далекого від рівня, званого цивілізованим. Українська земля, насичена кров'ю змагаючих за її багатства наїзників Москви і Берліна, знов червоніла польською і українською кров'ю, хоча тієї останньої не бракувало і в лавах ворожих армій наїзників.

Перлина Лемківщини

Перлиною Лемківщини назвав село Босько автор, підписаний “Боцанський пластун” у спогаді, поміщеному в Лемківському календарі на 1966 рік (редакція Юліяна Бескида), стор. 24—33.

Село Босько лежить у північно-західній частині Лемківщини. У давній минувшині було містом, одначе наслідком історичних подій і перетворень не зберегло характеру міста, а переобразилося у село і таким залишилося до часів описуваних тут подій, а радше початку подій, що є темою спогаду. Спогаду, що в скромний спосіб намагається показати звичайних, простих людей, любов яких до свого рідного народу кинула у вир бурхливих подій, значених нерівною боротьбою з чужою тиранією, та наслідків тієї боротьби. Спогаду, який є спробою часткового відтворення реальної дійсности,

баченої очима молоді людини. Дійсності, сприйманої інтелектом нескристалізованих поглядів сільського хлопця, що творилася у наслідку історичних процесів в Україні, не оминаючи найдальших закутків західних земель — Лемківщини.

Село Босько подібне іншим селам тамтих околиць. Житлові й господарські будівлі в переважаючій масі були дерев'яні, в більшості криті соломо'яною стріхою, затоплені серед багатих овочевих садів. Мати-природа немовби поєдналася з ділом людини, яка протягом століть, у боротьбі за бут, творила умовини до ведення життя в рамках власних спроможностей і матеріальних обставин та подій, не залежних від її волі.

Перші селяни, русини, перед віками поселилися над руслом ріки Вислік, одначе з бігом часу село розбудувалось в усіх напрямках, віддаляючися від русла ріки, що перетинає село з півдня на північ, творячи прекрасний перелом з відслоненням скель і порогів. Зі сходу на захід біжить залізничний та битий шлях, званий бошанами цісарською дорогою. Від сходу, півночі і північного заходу простягаються врожайні пшенично-житні поля, що сягають кілька кілометрів до границь сусідніх сіл, за якими від півночі простягається ланцюг Бескидського підгір'я, частина якого вкрита лісом. Від південної сторони простягається підгір'я, закінчене лісом в південно-західній частині, що сягав майже до крайніх хат дільниці, званої Грабиня. Дальше на південь синіють гори Бескиди, німі свідки приналежности лемків до сім'ї великого українського народу. І, як у всьому, що окружує людину, так в оформленні терену околиць села Босько видно недосяжний людиною артизм Творця, якого мудрість недоступна людському умові. Ця мудрість створила скінчений образ, що напуває чаром краси очі глядача, який зуміє цю красу доглянути й відчути її своїм еством. Та тієї краси на щодень не подивлялися жителі села, бо були затоплені у важкій хліборобській праці, зайняті турботами власних буднів. Жили там з покоління в покоління русини-українці, а згодом почали прибувати поляки. В часах Першої світової війни і в міжвоєнному періоді прибули туди роди Іжовських і Полянських, які рахувалися в суспільстві; інші польські родини були небагаті, за виїмком кількох. Внаслідок прибування поляків, так званих зайдів, та мішаних подруж поляки почали зростати численно, а з їх збільшенням почало появлятися питання взаємної толеранції. З часом почала наростати атмосфера ненависти і конфронтації. Правдою це було особливо на початках двадцятого століття, коли девізою співжиття бошан українського і польського походження немовби стало гасло "Людина — людині вовк". І дарма, що людина повинна поступати згідно зі своєю волею, для якої дороговказом є розум. Цей розум віддавна заколючували поняття: "ойчизна-батьківщина", що підбудовані дібраними до потреб гаслами заступали поняття гуманізму.

Мимо наявної ворожнечі, дивним дивом, за згодою цілого села, в міжвоєнному періоді (в роках 1927—1935) проведено так звану комасацію землі. Перед комасацією загопи власників землі були довгі і вузькі, що й не було де підводи завернути, в багатших господарів порозкидані в багатьох міс-

цях. Як казали в селі, батогами мірили ширину своїх полів. В часі комасації поділено власників землі в той спосіб, щоб кожен власник мав можливо найменше частин; щоб власність земельна була приділена кожному господареві більшими частинами поля і лук. Тоді війтом у Боську був Павло Бобак, а до сільської ради входили: Василь Роман, Фесько Бобак, Анджей Квятковскі, Павел Корнасевіч. Після комасації зліквідовано гміни (волості) і в Боську був солтис Ян Келяр.

З давен-давна бошчани звали себе руснаками, як, зрештою, нащадки Київської Русі. А коли наш нарід прийняв назву українець, то й та назва почала поступово сприйматися серед селян-руснаків Боська. Ще в ході Першої світової війни чимало селян-українців терпіли в Талергофі за русофільські переконання, але вже у двадцятиріччя міжвоєнного періоду (1920—1939 рр.) ситуація радикально змінилася. Напередодні вибуху Другої світової війни, на близько півтори тисячі українців так званих кацапських родин можна було порахувати на пальцях одної руки. Свідоміші громадяни заснували товариство “Просвіта”, кооперативу, протипожежну сторожу, духову оркестру, драматичний гурток, хор та бібліотеку при читальні. У передвоєнному Боську, пише автор одного спогаду, можна сказати, що нужда граничила з багатством, хоч нужди було багато, а багатства мало. Поляки, говорить цей сам автор, не тільки що були в меншості, а й їхні доми — то переважно буди зліплені нашвидку...

До свідоміших громадян тамтих часів належали: о. катехит Микола Головач, замордований в 1944 році польським підпільником за те, що виховував дітвору в українському дусі, о. Михайло Величко, Антін Теплий, Микола Копина, Михайло Проць-Проценко, Олександр Масник (студент економії), Андрій Бобер (студент Львівської політехніки), Осип Теплий та інші.

Зростаюча свідомість бошчан-українців була сіллю в очах місцевих поляків. Всілякими способами намагалися перешкодити діяльності українців, допустившись до того, що останніми роками перед окупацією Німеччиною Польщі, в 1939 році, насильно відібрали українцям усей виряд і уніформи протипожежної сторожі, мовляв, безпека селян і протипожежна діяльність повинна бути спільною справою цілого села. Такий поступок не перешкодив їм у серпні 1939 року накликати “братув-русінув” до боротьби проти спільного ворога — гітлерівської Німеччини.

Бували випадки, що польські поліцаї приїжджали в село і в нахабний спосіб забороняли співати українських пісень. Одного разу дійшло до того, що на одному весіллі за таку заборону Михайло Проценко вдарив у лице польського поліцаја, а інший молодий хлопець, Михайло Каршень, убив польського поліцаја, станувши в обороні брата, якого били поліцаї.

Нестерпна взаємна ненависть прибирала на силі. Українці чекали змін. І вони прийшли. Коли 1 вересня 1939 року прийшло до збройного зудару між Польщею і Німеччиною, українці надіялися на поліпшення їхньої долі. А коли в суботу, 8 вересня, в село Босько вступили перші відділи німецьких військових з'єднань, українці (особливо з Грабині) масово спішили їх

вітати, деякі із синьо-жовтими прапорами, інші — китицями квітів. Таки зараз розчарувалися, бо вже наступного дня, у висліді пострілу якогось лайдака польської національності до маршуючої колони німецького війська, німці розстріляли 22 особи, в тому 14 українців і 8 поляків, та спалили понад сорок будинків.

Серед розстріляних були:

Борковскі Станіслав	о. Величко Михайло
Гриньчак Андрій	Денько Антоніна
Денько Теодор	Їжик Андрій
Колодзей Станіслав	Копина Антін
Копина Іван	Копчик Олександр
Кушнір Микола	Кушнір Іван
Пастернак Анджей	Пельчар Віктор
Роман Петро	Скрабут Павло
Фещак Іван	Цуп Михайло
Татарський Костянтин	Шаланкевіч Міхал
Шибка Станіслав	Шиманський Михайло

Своїм варварським вчинком німці “розстріляли віру” боцан-українців в їхню визвольну місію. Простий селянин оцінив німецьку “надлюдину”, як примітивну звірину на двох лапах.

Незалежно від подій, життя суспільства котилося вперед визначеним руслом. Так було із селом Боськом. Воно жило й розвивалося, а коли в жовтні цього ж року до села прибули перші біженці з Галичини, яку зайняла армія новітнього азійського дикуну Сталіна, застали вони його як одне з передових, найкраще зорганізованих і свідомих сіл. Такі постаті, як д-р Володимир Левицький, вчитель Богдан Ганушевський, вчителька Анна Ревак, зуміли організувати українську школу, до якої діти вписувалися масово, та молодечі організації. Богдан Ганушевський організував Пласт та відновив діяльність Товариства “Луг”. Молодь виказала подиву гідний ентузіазм і запал у діяльності молодечих товариств, згадував “Боцанський пластун”.

Товариство “Луг” очолював Андрій Бобер, згодом Осип Теплий, курінними Пласту були Антося Тепла і автор цього спогаду.

У висліді німецько-большевицького договору німці заборонили діяльність Товариства “Луг”; тоді змінено назву на “Курінь молоді”, але mimo всього організаційна діяльність не тривала довго. Настали тяжкі життєві умовини. Польський підпільник убив о. Миколу Головача, Богдан Ганушевський при кінці липня 1944 року опустив село, д-р Володимир Левицький покинув село під загрозою життя, але їхній організаційний хист і вклад праці не пішов на марне, а видвигнув свідомість селян-українців, особливо молоді, на небувалі вишини. У пам’яті молоді залишилися на завсіди спомини організованого життя, здвиги молоді, перша пластова присяга, веселі

прогулянки, спортові розваги, нічні походи селом із горючими смолоскипами та бадьорими революційними піснями.

Для старших селян, мимо загального духовного підйому, дійсність не виглядала рожево. Вони мусіли важко трудитися при обробці землі, щоб забезпечити власні родини, мати запаси на засіви та здавати німцям так звані контингенти збіжжя, бараболі, м'яса, яєць, молока та інших сільськогосподарських продуктів. Контингенти чи інакше — примусові здачі для німецького уряду були драконські. Нерідко селяни не були спроможні вив'язатися з призначених здач. Тоді в село приходили німецькі жандарми, в асисті поліцаїв польської національності, проводили докладні ревізії і забирали все, не дивлячись на те, чи із залишеного родина проживе до наступних зборів сільськогосподарських плодів. Але, як кажуть, потреба є матір'ю винаходів. Так і в тамтих часах селяни придумували різні способи для обману німецької влади й забезпечення перед німецьким насильством і грабунком середників до життя власній родині. Вони переховували перед оком “пана-німця” усе, що було можливо переховати. Та й німець не був у тім'я битий. Щоб внеможливити селянам користування захованими припасами збіжжя, німці опечатили усі сільські млинці (так звані жорна), щоб селяни не мали змоги молоти муку, бо в млинах було це неможливо. Там німці мали свій добрий нагляд. А коли селяни радили собі із запечатаними жорнами, німці конфіскували усі жорнові камені.

Накладано теж контингент на робочу силу для німців. Молоді люди — хлопці і дівчата мусіли прощатися з родинами і виїжджати на важкі примусові роботи до Німеччини. Вони, дослівно як невільники, мусіли там тяжко працювати, продукуючи все, що було потрібне Німеччині до виграння війни і створення так званого нового ладу в Європі. Відповідно до “Майн Кампф” Адольфа Гітлера та залогень нацистської ідеології, новий лад у Європі мав звести слов'янські народи, зокрема український нарід, до стану невілництва, в повному цього слова значенні. Паном мав бути німець.

Як харчів, так і інших продуктів бракувало на ринку. І хоча дехто міг би фінансово спромогтися на набуття одягу, взуття чи інших товарів, не міг цього зробити, якщо не мав так званого “бецугшайну”, тобто дозволу на письмі на купно товару. За здачу контингентів німці платили скромні символічні грошові суми, але “компенсували” втрату приділом горілки.

На щастя, німецька політика підбою світу і творення т. зв. нового ладу в Європі й у світі не знайшла реалізації. Заломився німецький фронт у Сталінграді, не пішов далше поза Ленінград, задержався, опісля німці почали “пляново цофатися” на цілій лінії східного фронту.

Бошани-українці з одної сторони нетерпимо чекали на упадок звірячої гітлерівської Німеччини, а з другої — не були ентузіястами вітання нових “визволителів” — військових загонів імперіялістичної Москви. Підсвідомо надіялися, що “якось то буде”. Вірили в те, що між комунізмом і капіталізмом дійде до воєнного зудару і то може навіть безпосередньо по закінченні війни з Німеччиною. Такі поголоски були широко розповсюджені і були

сприймані селянами, бо важко було їм вірити у тривалість поневолення українського народу російським імперіялізмом у безконечність. При цьому щораз то частіше чулося про дії Української Повстанської Армії на Волині і в Галичині, яка героїсько боронила інтересів поневоленого, гнобленого українського народу. Це також давало надію, особливо в уяві молодого покоління, на охоплення влади українським народом на випадок зудару Москви із Західним світом, бо на власні сили селяни не рахували.

Тим часом фронт посувався на захід і наблизився до села Боська. Бошани закінчили жнива, але збіжжя залишили таки в полі, щоб на випадок фронтової пожежі не згоріло все майно. З хат винесено меблі й інше майно в городи; деякі вартісніші речі, відповідно забезпечивши перед знищенням, закопували в землю для забезпечення перед можливими крадіжками і грабунками зі сторони німців чи большевиків у часі переходу фронту. Молодь приготувалася на свій спосіб. Деякі купували або міняли за вартісні речі пістолі, кріси та автоматичну зброю від німців, інші просто підкрадали. Зброя була конечно потрібна для самооборони перед нападами польських збройних банд. Відносно цього жодних сумнівів не було. Атмосфера взаємовідносин між українцями і поляками була дуже гнітюча.

Ще перед приходом фронту однієї ночі польська збройна банда із п'ятнадцяти чоловік, ввійшла була в дільницю Грабина з не знаним селянам заміром. Позаяк бандитські напади відбувалися попередньо на сусідні села, грабинці сторожили свою дільницю, маючи до диспозиції лише кілька штук вогнестрільної зброї.

Цей перший раз грабинці перепустили польську банду поза позиції останньої сільської варті і щойно тоді віддали кілька пострілів у повітря, щоб тільки налякати банду, бо побоювалися помсти на жителях крайніх хат Грабині, які були поза позиціями останньої групи вартових. Цей поступок був приємним розчаруванням для вартових, бо за бандою — неначе замів. Вони так хутко тікали зі села, скриваючись у придорожному рові, що вартовим важко було вірити в те, що бачили. Це теж, очевидно, підбадьорило вартівників, бо дало їм підставу вірити у власні сили.

Наближався фронт під саме село. Німці окопалися вздовж залізничного шляху і там задержалися на повних шість тижнів. Аж однієї ночі німці опустили без бою свої становища неспостережно для противника. А попудні наступного дня в село обережно ввійшли вояки словацького війська, що боролися на стороні большевиків, і щойно за ними прийшли з'єднання Червоної армії.

Прогалину часу від відступу німців до приходу словаків використали молоді хлопці. Ровом за Грабинею підкрадалися до становищ першої німецької лінії, де за насипом залізничного шляху знайшли покинені окопи та багато трупів німецьких вояків. Користаючи з нагоди, забирали від трупів та з порожніх окопів кріси, автомати, гранати і набой. Тут з великою сагісфакцією треба підкреслити, що не відомо жодного випадку, щоб котрийсь із молодих юнаків шукав по кишнях трупів, стягав з рук годинники, з ніг

взуття тощо. Їхньою метою було здобути зброю і це вони робили. Їх не манили принади блискучих предметів, ні інші матеріяльні вартості, крім зброї. Вернувши в село, давали знати іншим довіреним, і так нишком стягнено з фронту багато зброї. У селі довгу зброю маскували у снопи жита.

Наступного дня пополудні село залюднилося большевицьким військом, що аж землі було тяжко, а словаки пішли на південь за відступаючими німцями. З большевицькими військами були і частини НКВД, які відразу провели в селі розшуки за шпигунами, зброєю і “бандерівцями”.

Одного дня, тільки-но засів я з родиною до обіду, до хати ввійшло кілька енкаведистів, які, поздоровкавшись “здравствуйте”, питали про зброю та амуніцію. Позаяк я відповів, що в нас такого немає, вони почали шукати. В хаті не було меблів, за виїмком кількох стільців і одного стола, та в коморі — скриня. Збіжжя і соломи на горищі теж не було; люди залишали снопи на полі щоб не все згоріло в час переходу фронту.

Коли один енкаведист увійшов до комори, другий на горище, мені волос дубом став. У коморі, в порожній скрині (куфрі) я мав кількадесят гранат та набої до кулемета і кріса. Знов на горищі, під дошками над дровитнею, був захований кулемет “дехтярьова”, один російський кріс-штуцер і один кріс німецького виробу.

Я зарахував на конто особистого щастя те, що енкаведисти, правдоподібно, бачачи порожні приміщення, не заглядали ні під дошки, ні до скрині. Від родини я дістав за своє і зараз-таки цього вечора, відповідно забезпечивши зброю і амуніцію, закопав те все в городі ще перед навалою військ Червоної армії.

У селі по всіх хатах, подвір'ях та городах повно було бійців і старшин Червоної армії, серед яких багато було українців, до чого тільки деякі несміливо признавалися. Селяни, особливо молодь, встрявали в розмови з військовими, які переважно розповідали про подвиги Червоної армії на фронтах, про добробут у Радянському Союзі, не скриваючи думки про можливість війни з “американським імперіялізмом”, як також про дії УПА, називаючи повстанців “бандеровцями”.

Я, сидячи одного вечора в кімнаті з двома старшинами, слухав розповідей про їхні особисті переживання на фронті, спогади аж про Сталінград. У ході балачки майор дійшов до теми дій УПА. Він розповідав про “різню”, яку справляла УПА супроти всіх громадян України, не щадячи населення українського походження.

Чувши попередньо легендарні вістки про УПА, мені важко було повірити в те, про що розповідав майор-росіянин і чому мовчки прислуховувався його товариш, чином капітан, по національності українець. Запитаний мною, за що УПА “мордує” невинних людей, майор відповів коротко — за ніщо, а на запитання — як це можливо, щоб українці мордували українців

без причини, майор відповів, що це “банда”, що бореться за владу партії Бандери і нищить усіх своїх противників. Згоріла вже маса сіл, згинули тисячі невинних людей, заподіяно багато кривд, розповідав майор.

Слухаючи таких і подібних розповідей, важко було погодити їх із засадами логіки і здорового глузду, особливо молодій недосвідченій людині, переконаній у слушності боротьби УПА, яка — в його оцінці — боронила прав українського народу на самобутнє життя.

Майор розказував теж про те, що “бандеровці” насильно виганяють поляків з України. Тут у мене не було жодного сумніву, що УПА поступає правильно. Я вважав, що саме так повинно бути, щоб завершилася історична справедливість, але не обзивався, щоб не спровокувати якихось неприємних наслідків. Одначе я роздумував багато над тим; протягом віків польські окупанти-колоністи насильно насаджували поляків на українських землях, силоміць відбирали землю і всілякі інші добра від українського народу. І нарешті настав час справедливости. В моїй уяві молодого українця не піддавалися осудові середники і методи боротьби, головне була мета. Такі поняття і світогляд були сформовані знаними мені історичними фактами, що говорили про нелюдяні тортури і смерть не тисяч, а десятків мільйонів українців, яких різні окупанти століттями нищили безпощадно, а так званий цивілізований світ тим взагалі не переймався, бо сам душив петлю неволи інші народи. Але перфідія “великих” цього світу доходила до того, що власні злочини супроти слабших звали не по імені, а заступали окресленнями: політика, дипломатія. Імперіялісти всілякої масти все мали оправдання своєї власної імперіялістичної політики вищими ідеалами, потребами “охорони” інтересів поневолюваного та чинення йому “добра” ними самими... аж доки петля їхнього добродійства не вдушить жертву.

Я не міг вірити в те, що розказував майор, та, не бачачи глузду в його розповідях про дії УПА, наступного дня, на самоті з капітаном я поспитав його, чи це, що говорив майор, є правдою і чи таке щось можливе.

Капітан, знаючи, що в кімнаті, крім нас двох, нікого більше нема, все-таки розглянувся навколо і дав не дуже зрозумілу відповідь: “Де дрова рубають, там тріски падають”. А потім: багато пролито крові з одної і з другої сторони, але ти, Іване, ще молодий і, може, колись у будуччині зрозумієш суть подій сьогоднішніх часів. Гноблений старається випрямити свій хребет.

Коли фронт пересунувся далше на захід, в Боську, крім станиці НКВД і польської людової міліції, не було інших військових частин, за винятком доїжджаючих до фронту, які затримувалися в селі на короткий відпочинок. Формувалася цивільна влада села, яку справував солтис-поляк, прізвиськом Кнурек. До вдержування порядку мав помічників в особах міліціонерів, що рекрутувалися з ненайкращого польського елемента. Вони вдень проводили ревізії в помешканнях і обійстях українців, арештували молодих хлоп-

ців, що не почувалися до жодної вини і не скривалися перед міліцією. Інші молоді хлопці, в обличчі трагічної дійсности, мусіли ховатися, бо польська людова влада переслідувала їх за те, що за німецької окупації належали до українських молодечих організацій Пласт, Луг і Курінь Молоді. Арештованих шістнадцять-сімнадцятьлітніх юнаків тортурували фізично. Між іншими арештували Мирослава Страхоцького та Віктора Андриця.

Ночами ці самі міліціонери, дуже часто п'яні, переїжджали підводою дільницю Грабиня, стріляючи до хат з вогнестрільної зброї. Однієї ночі крісова куля вцілила у вікно моєї хати, вибила шибу, продріявила ліжку і задержалася в стіні. В кімнаті на той час нікого не було. Я із двома іншими друзями — Іваном Страхоцьким та Теофільом Теплим — в той час лежали в саду біля кулемета “дехтярйова”, пильнуючи законспіровано (як, зрештою, й інші мешканці Грабині) свою дільницю перед нападом польських збройних банд.

З прибуттям Червоної армії і настанням комуністичної влади в Польщі, в Боську нічого не змінилося у відношенні влади і польського населення до українців, які nadalше мусіли пильнувати себе перед нападами банд. Так вони сторожили щоночі, але міліціонерів не могли зачіпати, щоб не стягнути на себе і свої родини репресій тих, що вечорами були нічим іншим, як звичайними бандитами, а вдень — частиною влади, що мала пильнувати порядку і ладу, та охороняти громадян перед кримінальним елементом.

Сільська цивільна оборона українців, хоч не зорганізована найкраще, відстрашувала польські банди. Однієї ночі бандити мали замір увійти в село від південної сторони, але на виході з лісу їх зустріли постріли самооборони. І, хоча віддані дещо передчасно, таки завернули банду назад у ліс. Іншим разом пробували увійти в село відкритим тереном від півночі, але й тим разом постріли вартових їх відстрашили. Правдоподібно, була це збиранина бандитського елементу, який на не дуже влучні постріли панічно й незорганізовано тікав туди, звідки прибув. По кожній такій нічній стрілянині наступного ранку приходили польські міліціонери, вели допити та безуспішні обшуки; деколи арештували молодих людей.

Наближався зимовий час, ситуація в селі позірно нормувалася, але переслідування українців польською міліцією і НКВД не зупинялися. Тим часом переселенчі комісії розпочали свою роботу на добре. Агітація тих комісій суто пропагандивна і застрашуюча українців щодо небезпеки зі сторони поляків, — що, зрештою, було правдою — була попирана посиленням діяльності польських терористичних банд, членами яких були також польські міліціонери. Положення села Боська було тим більше скомпліковане, що в селі майже половину населення становили поляки, а довколишні місцевості, крім одної Синяви, були майже чисто польські.

Молоді хлопці, за якими шукала міліція й енкаведисти, протягом цілої зими ночували поза власними хатами, куди обережно заходили тільки

вдень харчуватися та змінити білизну. Я спав у хаті сусіда через дорогу — Володимира Теплого.

Незвичайне прощання

Слухай: Батьківщина свого
сина кличе найпростішим,
неповторним вічним словом
Богдан-Георг Антонич

Наведені слова поета Б.-І. Антонича можна вповні віднести до тамтих, трагічних для українського народу часів. Сповнені вони були пристрасною ненавистю сусідів України до українського народу і навпаки. Відвічна ворожнеча виявлялася у взаємній безпощадній боротьбі на життя і смерть. Заграви пожеж то тут, то там роз'яснювали нічну темряву, вдень заслоняли виднокруг клубами диму що розпливався десь ген високо під темними хмарами. Зойки, благання, плач, а часом і страшні прокльони неслися з уст фізично тортурованих людей. Кам'яніли людські тіла, приневолені до вічного спокою передчасною смертю. Лилася кров, своя і чужа, і всякала в землю, закрашувала води криниць, потоків і рік. Зло стало добром, поміч і опіку ближньому заступлено свідомими вчинками зла, що проявлялися в хижакських нападах людини на людину, грабежах і вбивствах. Поняття милосердя не існувало. Людською істотою вповні заволоділа гірша за звірячу глупота. За першенство панування сильнішого над слабшим стосовано методи і засоби, негідні звання ЛЮДИНИ. Слабший мусів себе боронити. І поставив на карту історії своє власне “бути чи не бути”. І пішли кращі сини і доньки українського народу в лави Української Повстанської Армії, а про її дії слава неслась по всьому світі, не минаючи й жителів села Боська. І вчули сини Лемківщини “найпростіше, неповторне вічне слово Батьківщини”. Мандрували з домів туди, куди їх кликала Батьківщина.

Був понеділок, 21 травня 1945 року. Запав уже добрий вечірний сумерк, коли молоді мужчини і юнаки виходили в городи вартувати і охороняти дільницю Грабня від бандитських нападів, як щовечора. Та того вечора не зголосилися три вартівники, серед яких був і я. Ми зійшлися в саду біля хати Михайла Проця. Чекаючи на прибуття зв'язкового Осипа Андриця, ми мовчки зайняли місця на загаті хати від південної сторони.

Найстарший із нас, Петро Куземка, двадцятирічний молодець низького росту, зі світлим волосом, що вкладався в легкі хвилі, а одна така хвиля, звана бошанами колодкою, спадала на правий бік низького чола. Ясні брови над синіми очима сходилися під прямим кутом до носа, неначе творячи букву Т. Очі блистіли одчайдушністю. Над легко висуненою допереду ниж-

ньою щелепою рисувалися повні губи, над якими засівався ледь помітний вусик. Сусіди вважали, що Петро був би вродливим молодцем, якби не був “куцаком”, а підтягнувся ростом хоча б на кілька сантиметрів.

З правого боку Петра сидів Проць Михайло (в селі званий Миськом). Дев'ятнадцятилітній хлопець, середнього росту; постаттю нагадував ведмедя. Фізично добре збудований, грубої кости, горішньою частиною корпусу нахилений до переду, здавалось — готовий до атаки кожного напасника, який важився б його зачепити. Темні зіниці бурих очей світили байдужістю та легковаженістю.

Я, наймолодший віком, несповна вісімнадцять років, сидів по другий бік Петра. Як на мій вік, я був худий, високого зросту, неначе Бог загубив мою міру, як говорили у нас селяни. Голова, вкрита простим ясним волосом, осаджена на короткій шії, ховалася в рамена, за якими виставали легко каблукуваті плечі. Мимо дрібної будови тіла, лице в мене було рум'яне, немов облите незаникаючим стидливим рум'янцем. Під бровами горіли глибоко посаджені блискучі карі очі. Під невеликим, заломаним носом — пристрасні губи. Випнуті вилиці і ямка на бороді доповнювали образ мого обличчя, з якого можна було вчитати легковажність, ширість, добродушність і гарячий темперамент.

Вимінивши по кілька речень на тему приготувань у дорогу та висловивши здогади про причини запізнення зв'язкового, кожен із нас затопився у своїх власних думках. Ось Петро Куземка, спертий плечима об стіну хати, з примруженими очима, здавалось, дрімає, але в його голові колотилися на перемену різні думки. Зразу роздумував над способом і суттю партизанського життя, потім думка перекинулася на інший предмет заінтересувань. В його уяві промайнув образ прощання зі старшим братом Миколою. З тим братом, гарячим патріотом, який від початку прибуття на Лемківщину військ Червоної армії ні вдень ні вночі не знав спокою. Енкаведисти, деколи в асисті польських міліціонерів, раз у раз окружували його хату, випробуваною системою вели в хаті розшуки, перевертали догори ногами все, питали й шукали за Миколою.

„За чим же ж більше шукали?” — думав Петро. За тризубом, що висів на стіні кімнати, який врешті знищили, потоптавши його ногами. Це ж правдиві “визволителі”, що прийшли визволити і Лемківщину з ярма поломаного хреста-свастики, символу заглади усіх неюберменшів. Свастику заступили знаком зловіщого серпа, спливаючого кров'ю поневолених народів, та молота, символізуючого смертельний удар визвольним рухам. А від якої ж то операції забризкано кров'ю мільйонів невинних людей міжнародний прапор, привласнений червоними царями Москви?

Жахлива дійсність — думав Петро і відкрив очі, а побачивши друзів, також задуманих, сам віддався дальшим роздумам. І знов з'явилась постать брата Миколи. Стоїть він і питає: що ж ти, Петре, сьогодні якийсь дивний, не свій, як кажуть?

— Я.., я.., — заікнувся зразу Петро, — вирішив іти до УПА.

— А коли ж ти вибираєшся до тієї УПА? — здивований питає Микола.

— Сьогодні ввечері, — відповів Петро. І, неначе два непорушні камені, стояли брат проти брата короткий момент, і не мовивши ні слова порозумілися поглядом очей. І злилися дві братерські постаті в одну, вимінюючи палкі, може, останні вже прощальні поцілунки. Микола kleпнув брата в плече й сказав “іди”! Вимовивши ці слова буцімто нехотячи, відвернувся в бік, але бистре око Петра завважило сльозу в очах старшого брата, а коли він повернувся знову до Петра, з його лівого ока, мимо цілого зусилля волі, покотилася одна груба сльоза, впавши на столярський стіл, при якому два брати переживали останні, може, спільні хвилини.

Місько Проць, прихиливши голову аж до рук, спертих об коліна, широко відкритими очима глядів на темну свіжу весняну траву під ногами, на якій відбивалися то ясніші, то знов притемнені промені місяця. Глядів очима, але, мабуть, нічого й не бачив, бо і в його уяві пересувалися різні образи переживань його життя, яке щойно розпочиналося. Через переживання від дитинства, відколи затамив деякі епізоди, дійшов аж до моменту прощання з ріднею, особливо з батьком, бувшим учасником визвольних змагань в рядах Української Галицької Армії. При прощанні, яке зовні виглядало холодне, внутрі шарпало цей найголовніший нерв батьківської любови. Довідавшись про замір сина, батько сказав: не знаю, Міську, чи ваш порив не буде з мотикою на сонце?, бо ж у 1918 році ми мали більші шанси... але йди... життя навчить тебе розуму, і ніби усуваючи всілякі сумніви щодо “розуму” Міська, доповнив: у партизанці краще зрозумієш суть життя. Прощаючи, поцілував батько сина гарячим поцілунком і повільним кроком вийшов з кухні до сіней, а відтак на подвір'я, де пристанув, хвилю над чимсь подумав, наладував люльку тютюном і легко пригорблений пошкандибав десь у село — може, тримати за мене варту в селі? — подумав Місько. І, немовби оглянувшись за батьком, мимоволі глянув у мій бік.

Я, задерши голову догори, вдивлявся у бліду кулю місяця, яку час від часу прислонювали ясні хмари. Я був так глибоко задуманий, що й не завважив руху Міська. В моїй уяві пересувалися образи короткого мого життя, міняючись щокілька секунд. Я дивив на місяць, який був у своїй повні і цього вечора виглядав як буханець хліба, з якимись плямами. Кажуть люди, — думав я — що на місяці увічнена братовбивча смерть Авеля Каїном, але цей місяць виглядав мені, неначе сердешно сміявся. І з чого ж він мав би сміятися? — задумався я. Чи своїм усміхом підбадьорює нас до рішучого крокування обраною дорогою? Чи сміється з нашого молодечого запалу й наївності? Зрештою — десь я уже те чув, чи може читав — місяць усе однаково світить, всміхаючись незалежно від того, чи на землі панує мир, чи війна, чи люди радіють, чи плачуть, втішаються життям, чи терплять, вмирають натуральною смертю, чи в муках і тортурах. Чи із землі несеться голос радісної пісні, чи стогін болю, місяць усе є однаковий, блідо усміхнений, міняє тільки розміри своєї тарчі, мандруючи по небозводі зі сходу на захід, наповняє ніч таємничими променями і особливим чаром мрії і романтики.

Така чудова, чарівна ніч. Чи ще повториться колись в моєму житті, думав я. Як це сталося, що я із двома друзями вибираємося до УПА? Тут я почав вертати думками в минулі роки і пригадалося мені, як, будучи восьмирічним хлопчиною, вибрався був далеко за село за шуткою до свячення у Квітну неділю. Йдучи краєм цісарської дороги, дійшов я до грубої, високої, розлогої вільхи, якій селяни нараховували коло 600 років. Вік дерева сугерував думку, що це старе, дуже вже дупляве дерево було свідком повстання із часів Богдана Хмельницького. Не вмючи самому собі пояснити, як це сталося, я пам'ятав, що, постоявши хвилину під деревом, рішучо вишептав: “Присягаю Тобі, Боже, що буду боротися за Україну, як виросту великий”. У дитинячому віці я не міг собі навіть уявити, як ця боротьба має виглядати, але у своїй діточій наївності вірив, що присяги додержу. Вже в 1939 році, будучи учнем п'ятої класи вселюдної школи, заслухавши від старших про можливість вибуху війни між Німеччиною і Польщею та про можливість визволення українців німцями, як школяр прирікав собі, що коли в нашому селі буде заснована українська школа, я впишуся навіть до першої класи, щоб тільки бути учнем української школи.

Перед шкільними канікулами цього ж року школярі-українці, учні 5-ї і 6-ї класи, кожен на своєму місці шкільного столика вирізав назву “Україна”. Це викликало спротив не тільки директора і вчителів школи, а й школярів-поляків, які одного дня опустили школу дещо скоріше і на вулиці заставили дорогу нам — школярам-українцям, вчинивши бійку. Нападні, ми боронилися як уміли, але щоб швидше закінчити бійку, бо поляки мали перевагу і були до цього приготовані, ми виривали із парканів штахети, якими боронилися перед напасниками. В такий спосіб ми переможно закінчили школярську “войну”.

А скільки ж то разів на пасовиськах доходило до бійок між українцями і поляками. Одного разу польські пастухи із села Мільча, в асисті старших кавалірів, напали на нас, українців, закидавши нас градом каміння. Ми відповіли в цей сам спосіб, але мусли поступитися перед численною і силовою перевагою противника. Та на допомогу нам поспішив один селянин, Дмитро Костевич, який на той час переїжджав тамтуди підводою. “Перехрестивши” вилами по хребті найбільшого драба, змусив поляків до втечі.

Вже за німецької окупації, в часі пластової прогульки, поляки несподівано напали на наш табір у лісі, без жодної причини, але й тим разом напасники програли.

Почавши науку у вселюдній школі, вдома був я пастухом — пригадував я собі. Та Петро Куземка раптом висловив нетерпимість з приводу довгого очікування на зв'язкового, але Місько Проць успокоїв його, кажучи: не журись, Петре. Знаєш, що часом вирватися з товариства є трохи тяжко, щоб у нікого не викликати підозріння. Осип зараз прийде — побачиш.

Як пастух — роздумував я далше — щодня зранку і по полудні я виганяв дві корови на пасовисько. Одного разу долучився до сусіднього хлопця, Осипа Теплового, який під пахвою мав якусь книжку.

— Що це за книжка? — запитав я.

Теплий подав мені заголовок книжки, сказавши також, що випозичив її в читальні “Просвіта”. З цього часу і я став випозичати книжки в читальні. Читаючи їх, зразу інтересувала мене сама акція повісти чи оповідання та судьба персонажів, але за вказівками і порадами Осипа Теплового я почав інтересуватися авторами та їхньою біографією. Я пізнавав життя, творчість і духовність Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Маркіяна Шашкевича, Івана Котляревського, якого “Енеїду” не дуже ще розумів, та інших українських письменників і поетів. Деякі оповідання про козацькі часи чи боротьбу УССів, описувані в календарях “Колос”, я читав вечорами при світлі нафтової лампи вголос. Мого читання часто слухала моя бабуня та старші жінки-сусідки, що приходили на вечорниці. Траплялося, що я сам, а зі мною і бабуні, плакали над судьбою героїв повісти.

Будучи в читальні, часто приглядався до портретів вусатих і чубатих козаків та вродливих дівчат в українських народних строях. Щось із тих звичайних образів чарувало незбагненими почуваннями мою уяву, моє ество...

Часто не розуміючи деяких висловів і повного сенсу політичних дискусій старших людей, я розумів, що українському народові заповідають кривду поляки, москалі та інші сусіди. Заслухував теж від старших, а радше з діточю цікавістю підслушував їхні притишені або ведені в сусідній кімнаті, розмови про ОУН, про атентати, арештування українських націоналістів. За німецької окупації у вселюдній школі мало не з відкритим ротом слухав викладів історії України, яку вміло передавав школярам учитель Юрчик, що не вимовляв добре складу букв “ст”, і коли, приміром, вимовляв слово стовп, у нього виходило “товп”. Звідси й школярі жартівливо прозвали його “товп-ом”, але дуже його шанували.

Директор школи в часах німецької окупації, д-р Володимир Левицький, часто просив кількох вибраних школярів до себе на квартиру і там, поза шкільними заняттями, зрозумілою дітям мовою навчав нас про наше національне походження, пояснював суть неволі українського народу та потребу визволення. Розказував теж про діяльність Організації Українських Націоналістів, про атентати. Взнавши, що значить слово “атентат”, ми здригалися, але директор, завваживши це, пояснював різницю між убивством задля своїх особистих користей, а вбивством задля загального добра, так званім атентатом. Члени ОУН, говорив він, виконували атентати в обороні інтересів українського народу, вели боротьбу за визволення України, щоб її нарід жив вільним життям, як інші народи, наприклад німці, англійці та інші.

Такі розповіді й поучення, приналежність до Товариства “Луг”, Пласту, Куреня молоді, перша пластова присяга, все це заціплювало та закріплювало любов до рідного народу. Коли під кінець 1943 року із сусіднього містечка Риманова до мене прийшов молодий мужчина Тарас і запропонував зібрати десять довірених хлопців для приготування їх на майбутніх членів ОУН, не становило це жодних перешкод, бо хлопці були. На перших, скли-

каних потайки сходами в хаті Міська Проця Тарас пояснював, що таке ОУН, до чого ця організація стремить, та таки на вступі зазначив, що це ОУН-мельниківців. Ця організація, говорив він, є напівлегальною, але краще буде держати все в таємниці, навіть перед родичами. Та наступного дня після сходин один із хлопців, Теофіль Теплий, почванився мамі, а мама, побоюючись за судьбу сина, розконспірувала справу між іншими матерями. На цьому і скінчилася діяльність молодих хлопчаків-мельниківців.

Кілька місяців пізніше місцевий бувший студент Львівської політехніки Андрій Бобер прийшов до мене з пропозицією зорганізування молодих симпатиків ОУН, але тим разом т. зв. бандерівської ОУН.

Тим разом на перших сходами, скликаних теж у хаті Міська Проця, було нас вісім хлопців. Бобер говорив про потребу боротьби за самостійну Україну, про діяльність ОУН, та про подвиги УПА, про що розповідав широко, а ми слухали з наснагою спраглої людини. Він говорив також, що бандерівська ОУН — це організація, що обстоює інтереси селян і робітників, тому нам близька і дорога. В рядах УПА, розказував Бобер, кожен вояк деколи мусить бути сам собі генералом. Цей вислів підбадьорював нашу молодечу уяву, тож Бобер зразу пояснив його значення, подаючи приклади обставин партизанської боротьби.

Сходини нашої групи відбувалися досить часто, деколи й потайки у лісі, де Бобер викладав нам топографію та демонстрував конструкцію пістоля і кріса.

Коли німецькі війська приготовлялися до вицофання із села, німецькі вояки і старшини намовляли молодих мужчин і юнаків до відступу з ними, бо, мовляв, большевики негайно вас змобілізують в Червону армію. Я захопився тією пропозицією, але Бобер відраджував мене пояснюючи, що нашим обов'язком є залишитися на місці і по переході фронту вступити в ряди УПА. Прийде незабаром час, говорив він, що дійде до удару між комунізмом і капіталізмом, і тоді ми мусимо бути готовими до “вкопання граничних стовпів на межах етнічних земель України”.

Аргументи Бобера переважили, а по приході Червоної армії в Боську большевики українців — з невідомих причин — не мобілізували.

Майже в той час, коли Німеччина капітулювала, зв'язані з підпіллям люди нав'язали зв'язок із членами збройного підпілля, а вже 20 травня п'ятка юнаків пішла від хати до хати дільниці Грабиня, конспіративно збираючи пожертви для УПА. Селяни щедро давали гроші, а також зібрано трохи харчів: масло, сир, яйця, хліб. По повероті з терену, де Осип Андриць стрічався з партизанами УПА, сімох молодих юнаків зголосили бажання вступити в УПА, але Андриць відповів: наскільки мені відомо, поки що прийнятими можуть бути тільки три, а щойно згодом, може, більше. По широкій дискусії вирішено, що підуть Петро Куземка, Місько Проць та Іван Лико. І саме ми троє чекали на зв'язкового, який вже спізнився.

Для нас трьох настав час взяти особисту участь у боротьбі УПА. У боротьбі, про яку ми докладнішої уяви не мали. Я особисто уявляв собі УПА як

регулярну армію, відділи якої бачив у боротьбі з ворожими військами не так уже далеко — у східній Лемківщині. Інтригувала мене тільки думка про те, як ця боротьба виглядає в дійсності? Як виглядає війна без регулярного фронту? Та на зараз іритувало мене опізнення зв'язкового, бо якнайскоріше хотів мати за собою оці непевні хвилини першої зустрічі з легендарними вояками УПА та самому таким вояком стати. Моя фантазія була перервана голосом Миська, що вже сам нетерпеливився з приводу довгого чекання й заговорив: „Що ж могло трапитися нашому Осипові? Чекаємо вже майже півгодини, а його немає”.

— Не переборщуй з часом, — втрутився оправдуючо Куземка (тіточний брат Осипа Андриця), який на початку ставив таке саме питання.

— Оскільки знаємо Осипа, він своїх обов'язків ніколи не легковажить, — висловився Куземка.

— Щоб тільки, не дай Господи, нічого поганого не трапилось Осипові, — турбувався я.

— Сьогодні невідомо де, коли і що може трапитися, особливо, коли хтось... І я не докінчив думки, бо нашого слуху дійшли слабо ще чутні відгуки людських кроків, які поступенно ставали голосніші, а за хвилину з-за вугла хати виринула, легко пригорблена постать.

Осип Андриць, бо це був він, саме звільнив кроку, пристанув і почав розглядатися, а побачивши нас, зачав нас громити: ви, діди, не могли обізватися, побачивши мене? Я вже різне думав...

— А тобі зв'язок перервався чи що? — спитав я.

— Ми тут уже так довго сидимо, що й думали поїсти хліб, масло, сир та з порожніми наплечниками вертати додому.

— Та я... — оправдувався Андриць, — запізнив трішки, бо мене задержали стійкові біля читальні. Знаєте..., годі було відірватися... Але, щоб не протягати вже довше, приступаймо до речі.

— Перше, що я вам хотів сказати, — говорив Андриць, задержавшись з виповіддю на хвилинку немов надумуючися, що далі говорити. — Перше — це питання, чи ви передумали свою постанову? Звідтам повороту немає, а там — звіряче життя в лісах як у добру погоду, так і в дощ чи зимовий час. Не раз треба буде добре змокнути, змерзнути, голодувати, а для уприємнення життя будуть “лоскотати” воші, — жартував він.

Мимо його жартівливого настрою ми взагалі не мали сумніву, що він говорить дуже серйозно, бо далі продовжував: „ — Невідомо як довго це потриває. Подумайте ще раз, бо краще зрезигнувати тепер, як посоромити свою честь пізніше. Мені сказано, — продовжував він, — що зараз до УПА приймають тільки добровольців, і то таких, яким грозить переслідування комуністичним режимом”.

— Не розумію з яких причин такі обмеження, — втрутив я.

— Не журись, — відповів Осип, — УПА вже має свою політику.

Іншої відповіді хіба й не міг дати, не розуміючи цілого комплексу питань, пов'язаних з визвольними змаганнями партизанської боротьби. Від-

мітив тільки, що поки що брак зброї й одностроїв стоїть на перешкоді загальної мобілізації.

Залякуючі виповіді Андриця не погасили запалу трьох молодих добровольців, хоча хвилинами, слухаючи його, мені по хребті ходили мурашки, що було проявом страху перед незною та небезпечною майбутністю партизанського життя, яке, здавалось мені, я почав трохи розуміти. Все ж таки перемогло незбагненне мною самим почуття обов'язку та сором перед можливістю недотримання даного слова, що я йду до УПА. До УПА, боротися за Україну, за це поняття, що ототожнювало в собі магічну силу притягання, та не маючого у словах дефініції любови, що горіла в наших українських молодечих серцях полум'ям щирого, чистого індивідуального віддання справи самостійного і вільного життя українського народу. Це була молодеча, пристрасна любов, що перемагала почування страху всіляких небезпек, включно з небезпекою смерти. Кожен із нас трьох був би обурений на того, хто мав би сміливість закинути нам жадобу пригод, не говорячи про інші поняття, як слава, чи особиста кар'єра. На це ми були замолоді, наші духовності та ідеали по відношенню до поняття "Україна" були чисті, як сльоза немовляти. Тоді ми не зуміли б дібрати відповідних слів чи сентенцій для з'ясування поняття любови до рідного народу, але чули своїм еством її горіння, піддержуване духом предків, що кликав наше покоління до жертви. Цей поклик духа предків давав снагу до крокуванню обраною дорогою, не оглядаючись назад, та не лякаючись незнамого майбутнього, тож всі три ми одноголосно відповіли: "Ідемо!"

— Якщо ви таки рішилися іти до УПА, слухайте уважно, що я вам хочу переказати, — обізвався Андриць.

— Зараз вирушите в дорогу і ще перед світанком мусите дійти до села Пулави. Там на краю лісу, при дорозі, чекатиме вас Антін Хомко, який знайомий тобі, Лико, — звернувся до мене, — але на всякий випадок подаю вам кличку: "бузько", а відгук — "жаба".

— А що робити якщо, Хомко не прийде на зв'язок? — спитав я.

— Тоді, — відповів Осип, — ви обидва з Петром знаєте дорогу до його хати, зайдіть туди, але дуже обережно. Зрештою, ви вже партизани, а кожен партизан деколи мусить сам собі бути генералом — жартівливо відповів Осип.

— А тут, — звернувся він до мене, — передача для Хомка. — І вручив мені залакований кусник паперу, величини половини цигарки. — Заховай його добре, а в разі небезпеки — з'їж, бо якщо цей кусник паперу попав би в непотрібні руки, багато людей могло би потерпіти.

— Ти хіба жартуєш, — сказав я; я б ніяк не міг з'їсти паперу.

— Конечність, — відповів Осип, — змусить тебе це зробити, але маймо надію, що до цього не дійде..., але вам таки час уже йти. За вами підем і ми. Вдержуйте з нами зв'язок, щоб у відповідному часі ми могли долучити до вас. Будьте горді, що ви є перші добровольці з нашого села.

По тих словах подав нам усім трьом руку, обмінявся з нами прощальними поцілунками, бажаючи нам щасливо пережити тяжкі часи і з перемогою вернути до рідних хат.

Мені при прощанні звологли слізьми очі, але хіба жоден з товаришів цього не завважив.

Вирушивши в дорогу, ми тричі зробили знак хреста на грудях, і через город Проця спрямували в подвір'я Куземки, а відтак — дорога вела у світ дійсності, яка поки що існувала в нашій уяві у дуже скривленому дзеркалі молодечої мрійливості.

Похід у незнане

Місяць пересувався на захід небозводу, а хмари ставали щораз темнішими й частіше заслоняли біду тарчу місяця. Кругом було тихо і спокійно. Ми, молоді добровольці УПА, під тінню дерев підходили садами братів Куземків до краю села дуже обережно, щоб не зрадити свого виходу перед небажаними очевидцями. Ми не хотіли, щоб вістка про наш відхід із села могла спричинити репресії супроти наших рідних, які опісля мали сказати сусідам, що їхні сини пішли на Словаччину шукати роботи.

Вийшовши із села, ми йшли мовчки на південь понад потоком. У нічній тиші вода плюскотіла об камені меланхолійну мелодію, подібну тихим і спокійним акордам струнних музичних інструментів. Хмари пересувалися швидко, рідшаючи й відслонюючи скравки темного склепіння небес. Вліво від нас чорнів горб, званий (як і дільниця села) Грабиня, на якому ми не так давно склали першу пластову присягу. Направо, за якихось п'ятсот метрів, маячів ліс. У нічній темряві, роз'яснюваній хвилими проблісками місячних променів, темні обриси невеликого лісового масиву виглядали неначе величезна чорна скеля, положена невидимою рукою на узгір'ях.

Ми чули тільки притишені власні кроки, а мені здавалося, що чую голосне биття свого серця. У мені здавалося, грали усі нерви, уява родила дивні почування, яких я сам собі не міг окреслити. Вийшовши ввечері з хати, з ніким вдома не прощався, а сказав, що йду вартувати, як, зрештою, щовечора. Ще перед тим приготував зброю та харчі: півбуханця хліба, масло і сир, одну пару запасної білизни та інші речі щоденного вжитку, молитовник. Спакував усе в наплечник і виніс у город.

Зараз у мене зародилось почуття жалю свого вчинку — відходу з дому без прощання. Задля конспірації така була між нами трьома умова перед відходом, але мої два друзі не дотримали прийнятої нами умови конспірації і сказали батькам, куди йдуть, та попрощалися з ними, отже, і я мав моральне право це зробити. І тут розбудилося почування туги за рідними та за всім, що залишалось позаду, на шляху мого молодечого життя. Жаль було покидати все, з чого починалося щойно молоде життя, деколи трудне і важке, та в більшості безжурне. Пригноблювало вражіння втрати рідного села, де від дитинства до сну колисали мене старослов'янські релігійні пісні бабу-

ні, де шуміли розлогі, віком старі верби над потоком біля хати. Де весняної і літньої пори вечорами розлягалися звуки чарівних українських пісень, виконуваних сільськими хлопцями. Звуки пісень полонили мою душу і серце, розпливаючись на хвилях етеру, трапляли на чулі струни слуху, торкалися делікатних витончених відчужань естетики, поривали уяву ген далеко в незнану Україну, за яку ми вибрались воювати.

Хід моїх думок перервала кулеметна черга, опісля друга десь далеко на півдні, немовби хтось ламав сухе ріща. Ці постріли було чути з напряду нашої мандрівки, хоча із далекої віддалі. Ми йшли далі тихо один за одним, наближаючись до цісарської дороги, яку перейшли без перешкод. Відійшовши близько ста метрів, мусіли залягти в борозні, бо цісарською переїжджала колона автомашин, освітивши рефлекторами простір.

Знайшовшись над берегом ріки Вислік, званою стежкою зійшли ми в корито, височина якого сягала там до п'ятдесяти метрів. Вода не була глибока, тож до другого берега пройшли сухо, ступаючи скелястими порогами.

По другому боці йшли польовою дорогою, попри ріку до місця її закруту на захід. Там спрямувалися просто на південь рівниною, що на захід сягала містечка Риманова, а на схід простягалася до села Одрехова. Просто перед нами височіли верхи Буковиці, вкриті лісом, а за ними — мета нашої першої партизанської мандрівки — село Пулави.

Кругом панувала тиша, час від часу переривана гавканням собак у селі Синява та в присілку Пасіки. Місяць схилився уже над західний обрій та щораз рідше виглядав з-поза хмар, які ставали темнішими та густішими. Мерехтіння блимаючих крізь пошарпані чорні скатерти хмар зірок ставало рідшим.

— У воздуху пахне дощем, — заговорив Куземка.

Справді повітря стало тепле і важке, тяжко було дихати.

— Правдоподібно, маєш рацію, — відгукнув Проць.

Я завважив, що тяжко дихати хіба тому, що ми вже змучені довгим маршуванням, і запропонував відпочити й трохи перекусити, коли дійдемо до лісу, і... в цей момент безпосередньо за нашими плечима залунав крісовий постріл. Ми всі втрюх вмить перекинули зброю з плечей та зайняли оборонну позицію. Пильно довкруги розглядалися, та нічого підозрілого на завважили. Мені немов підсвідомо казало щось перевірити російського кріса-штуцера. Я відтягнув замок кріса назад, і з цівки вийшла сама луска. Хвилину я вагався, чи признаватися до вини, але вкінці несміливо вибубонів губами — то... я...

— Що ти? — спитав Куземка.

— Та..., то... я нехотячи, — відповів я. Маючи обидві руки заложені за спиною, якось мимоволі натиснув спусковий язичок.

Обидва друзі дещо нодинарно злаяли мене за спричинення пострілу, але вже жартівливо висловили думку, що добре сталося, що куля минула мою дурну маківку, бо мусіли б ще тут тратити час на похорон "героя".

Маршували далі, наближаючись до лісу. Зброю, готову до вжитку, несли в руках. Куземка двигав німецького кріса “мавзера”, Проць — російський автоматичний пістоль ППШ. Всі ми мали по кількасот набоїв та по дві російські сікані гранати.

Обережно, замінившись у слух, прошиваючи нічну темряву лісу бистрістю юного зору, ступали ми польовою дорогою у не знаний нам ліс. Повіяло холодом таємничости та затаєних небезпек. Ліс, що в найближчій будучині мав служити нам за рідну хату та охороняти перед небезпеками, неначе своєю глухою мовчанкою заказував заглиблюватися в його надра та розшифрувати і пізнавати його таємниці. Здалека, виглядаючи вночі, як непорушна величезна чорна скеля, в дійсності коливався легко кронами дерев.

Дійшовши до половини верха, втомлені посідали ми під розлогою смерекою і почали розв'язувати свої наплечники, щоб підкріпитися. У часі перекуски й відпочинку пошепки вели розмову на інтересуючі нас теми. Журилися можливими поганими наслідками для наших рідних з приводу нашого відходу в підпілля з одного боку, а з другого — втішали себе тим, що відійшли у великій таємниці перед сусідами. Задумувалися ми теж над вражіннями першої зустрічі з правдивими партизанами УПА. Розмови на цю тему змагали нашу цікавість про зовнішній вигляд вояків УПА та збуджували тиху радість сповнення молодечих мрій — незадовго вже стати легендарними, хоч нікому не знаними вояками Української Повстанської Армії.

Самостійна Україна — це гасло, якого не доповнювали ми жодними додатками. Нас не інтересували скомпліковані для нас проблеми суспільно-політичного ладу вільної України. Нам було байдуже, яку роботу виконуватимемо у своїй вільній державі, якщо повернемо домів. У своїй молодечій вірі ми були переконані, що й замітання вулиць запевнить нам особисте щастя, тільки б у вільній, своїй державі. Ми вірили, що наш український уряд подбає і забезпечить нам добробут, тим більше, що Україна є найбагатшою країною Європи.

З тихою радістю у серцях та глибоким бажанням якнайшвидшого влітти в лави УПА рушили в дальшу путь. Незвичні маршувати гористими теренами, чули втому, але треба було йти. Понаглювала нас до цього теж швидко наступаюча зміна погоди. Легенький зразу вітерець почав подувати сильніше, наганяючи від заходу темні хмари, що десь ще далеко на заході творили один чорний моноліт. У середині лісу стало темно, важко було розрізнити поодинокі дерева, усе зливалося в одну чорну стіну, що рідшала перед нашими носами, роз'яснювана тільки блискавицями громів, які почали нагло розривати нічну тишину щораз то частіше. Хмари сунули над лісом, несучи велику масу вод, які великими, густими краплями впали на землю.

Рясний дощ змусив нас сховатися під густими соснами, але й тут краплі дощу падали досить густо, змочивши наш одяг до “сухої нитки”, як висловився Проць.

Почало сіроти, а дощ усе ще падав, хоча вже не такий густий. Нам треба було поспішати, бо через дощ були опізнені.

Зустріч з першим зв'язковим

В опарах ранньої мряки і вогкості дійшли ми над село і на краю лісу розглядалися за зв'язковим. На наше щастя, зв'язковий з'явився біля нас несподівано, неначе з-під землі виріс. З огляду на конечність конспірації, негайно мусіли спішити в село. Зв'язковий Антін Хомко запровадив нас у своє подвір'я. Тут вказав нам місце нашого денного "нічлігу" над пивницею, що була побудована на другому боці подвір'я, навпроти хати.

На піддашню пивниці була розложена верства сіна. „Тут”, — сказав Хомко, — відпочивайте. Незадовго дістанете щось перекусити, а я мушу зараз залишити вас самих”.

— Пане Хомко! — затримав я господаря. — Ми для вас щось маємо. Вийнявши зі схованки в куртці штафету, я подав її Хомкові, а Куземка просив його не турбуватися сніданком, бо ми маємо дещо до перекуски в наших наплечниках.

— Добре, добре, — сказав Хомко, і, ховаючи штафету в кишеню, побажав нам доброго відпочинку. Замкнувши невеликі дверцята піддашньої пивниці, подався до хати.

— Будемо відпочивати, — сказав я, кладучи під голову мокру кожушину, яку забрав був зі собою, вважаючи, що придасться в холодні ночі в лісах, а може, й у зимову пору, якщо доведеться зимувати в партизанці.

— Відпочивати, але як? — питав Проць. — З нашого одягу вицідив би цебрик води. Глянув сам по собі і почав роздягатися. За його прикладом пішли й ми обидва з Куземкою. Викручування води з одягу не дало сподіваних наслідків, та все-таки одяг став легшим. Зодягнувшись назад, щоб бути готовими у разі якої несподіванки, поклавши зброю біля себе, положилися спати.

Далека цілонічна виснажуюча дорога дала знати про себе, тож незабаром ми позасинали молодечим твердим сном. Щойно по полудні пробудило нас стукання у дверцята, в яких показалася голова Хомка.

— Тут, — обізвався він, — я приніс вам дещо перекусити. І подав миску з добре смакованими маслом варениками. Вернув до хати, звідки незабаром приніс глечик з молоком та три горнятка. — Підкріпіться добре, бо знов чекає вас нічна "прогулянка", — порадив нам.

— Коли будемо рушати в дорогу? — спитав Куземка.

— Точно не знаю, бо мусимо ще ждати на одного такого повстанця, як ви, — була відповідь.

Прибуття нового гостя

Коли запав був уже добрий сумерк, нашого слуху донеслися відгуки м'яких кроків у подвір'ї. Ступаючи обережно по кам'янистому подвір'ї, під вікно хати підходила постать чоловіка. У відблисках світла, крізь легко від-

чинені дверцята, я розпізнав прибулого. Був це мій знайомий, Микола Полюжин, родом з Дрогобиччини, студент духовної семінарії в Перемишлі, член ОУН, бувший учасник Похідних Груп ОУН, бувший секретар (у час німецької окупації) відділу Українського Допомогового Комітету в Риманові, опісля вчитель вселюдної школи в Королику Короснянського повіту. Мужчина в силі віку, середнього росту, стрункий, руки створювали враження трохи задовгих, непропорційних щодо тіла. Біде обличчя, сині очі і буйне ясне волосся. Вбраний був у цивільний, темний одяг. Штани внизу зашпилені металевими спиначами: гість прибув сюди на ровері. Через праве рам'я перевішений німецький автоматичний пістоль, званий “ем-пі” (машиновий пістоль).

Через кілька хвилин по вступленні Полюжина до хати вийшов Хомко і попросив нас до середини. Тут, вітаючись і представляючись один одному, зараз таки на вступі Полюжин сказав, що віднині він називатиметься “Верниволя” і тільки так просив його кликати. Запропонував також і нам придумати псевда, для нашого власного і наших родин добра.

По хвилі надуми Петро Куземка висловив бажання зватися партизанським ім'ям “Підкова”. Михайло Проць без надуми сказав: “Я буду зватися “Бурий”. А мені якось важко було підібрати псевдо. Якесь славне псевдо придбати стидався, а ординарного не хотів. Не могли рішитися, я дряпаю потилицю, і тут з поміччю мені прийшов “Верниволя”.

— Чи не може бути “Скала”? — спитав.

— “Скала”, — відповів я — не пасує до мого м'якого характеру.

— Пасує, пасує, — повторив “Верниволя” і жартівливо продовжував: — Ти є скала. На тобі побудую церкву і ворота пекольні її не переможуть”.

Так відбулися наші “хрестини” — нових партизанів.

Дальша мандрівка

По дуже зливному дощі наступна ніч була погідна. Темно-блакитний небозвід мерехтів мільйонами зірок, що моргали з висот трепітливими промінчиками, а місяць закам'янілим блідим обличчям байдуже і холодно приглядався нічному життю на землі. Чистий, весняний теплий воздух випромінював пахощі рослинності лісу, званого Буковицею, де нас, уже п'ятеро подорожніх, сиділи на колоді зваленого дерева, відпочиваючи. Нас, чотирьох добровольців УПА, провадив зв'язковий, сільський молодець. Ми були майже в половині дороги від села Пулави до присілка Розтоки, отже, вже трохи змучені, з приємністю відпочивали. Не сиділось тільки зв'язковому; він став, сперся на дерев'яний костур, який ніс зі собою, мабуть, для оборони, і роздумував над йому тільки відомими питаннями. Мимо нашого запрошення до відпочинку, він не хотів сідати, неначе спішилося йому додому.

Відпочиваючи, ми вважали за відповідне не балакати на тему найбільше нас інтересуючу — партизанського життя. “Верниволя” поспитав зв'яз-

кового про віддаль до Розтоків, опісля звели розмову на тему погоди й капітуляції Німеччини.

По короткім відпочинку маршували далі дорогою, що вела самим хребтом гори. По вчорашньому дощі лісова дорога місцями була дуже болотиста, тож часом дехто із нас закляв під носом, попавши чоботом у калюжу. Сяйво місяця продиралося крізь корони дерев, заливало блідою ясністю поляни і прогалини лісу, творячи фантастичні фігури. Ось тут крізь сплетені гілляки дерев прорвалося світло місяця, змальовуючи на землі образ людської голови з одним тільки оком і непропорційно довгим носом. Знов далі, серед невеликої поляни, немов шалений кінь завмер у безрусі, виконуючи диявольський скок. Копита витягнені допереду і дозаду, майже на рівні живота, грива насторожена, неначе шарпана сильним опором противного вітру. І так, куди не глянув, всюди видно було дивовижжя природи, що абсорбували уяву людини, яка дозволяла виявитися своїй фантазії. Дерев, кущі і їхні тіні вільно пересувалися перед нашими очима. Царила тиша, аж раптом, над нашими головами прошив її якийсь зловісний, пронизуючий грозою крик-скрегіт. Мені аж волос дубом став, але ще не встиг вимовити клятьби, як догадався про джерело крику. Був це пугач.

Перша зустріч із повстанцями

Поволі нічну темряву почав роз'яснювати світанок, коли ми із зв'язковим почали сходити в долину, на поляну, яка, виходячи з лісу, лучилася з полями присілка Розтоки. З настанням дня будився зі сну ліс, почали лунаати пташині трелі, що на часи зливалися в чудову симфонію лісу, то знов затихали, даючи змогу виступити сольовим співакам, що своїм щебетанням чи віртуозним свистінням радували світ гармонійною співзвучністю мистецтва природи.

Вихилилася з-за обрію червоно-золотиста куля сонця, освітлюючи золотими променями прекрасні лемківські гори, ліси, поля і села. Саме в той час ми зупинилися на краю лісу, маючи перед собою поляну, квадратурою близько п'яти тисяч метрів. Вихід з поляни був відкритий на північ, у напрямку присілка Розтоки. Від сходу, на границі поляни і лісу, перепливав потічок, який посеред поляни скручував на північ. За потічком на краю лісу завважили ми колибу, подібну до старого даху на прямокутній підставі, вкриту грубою верствою чатиння. Біля колиби жодного знаку життя. Обережно, краєм лісу підходили ми до колиби. Зробили заледве кільканадцять кроків, коли розлігся людський голос: „Стії! Хто йде?“

Відгук понісся лісом і затих. На мить ми стали, нікого поки що не бачучи, але зв'язковий відповів: „свої“.

— Кличка! — залунав знов той самий голос.

По виміні клички і відгуку з-за кущів над потоком висунулася постать повстанця. На мить же завмерло..., сторони приглядалися собі взаємно, а я, у своїй наївності, дивувався тому, що бачив. Я уявляв собі партизанів зов-

сім інакше, тим часом оцей перед нами стояв такий, як ми самі. Віком не старший 19-ти, 20-ти років, смаглявого обличчя, з радісними іскорками в очах. На голові в нього німецька військова шапка з дашком і жовтої краски тризубом. Однострій німецького вермахту, польський військовий плащ, закинений на рамена, з-під якого виглядала цівка автоматичного пістольа ППШ, чоботи з довгими халявами.

— Підходіть, підходіть ближче, друзі, — заохочував жестом руки вартовий, опустивши цівку автомата вниз. У тому часі з колиби вийшов другий повстанець. Старший за першого, віком, близько тридцятки, високий зростом, рум'яного лиця, гладко поголений. Вбраний був у німецьку військову блюзу, краски брунатної (хакі), довгі військові штани такої самої краски, шнуровані черевики.

Поданням руки й вимінням псевда віталися ми з повстанцями. Стійковий представив себе — “Богдан”, другий — “Крилатий”.

“Крилатий” інформував нас, що з ними є ще один повстанець, на псевдо “Орест”, який зараз перебуває в Розтоках. А це наша партизанська хата — вказав рукою на колибу й підійшов ближче до колиби, а за ним і я, цікавий бачити нутро колиби. “Богдан” вернув назад на пост вартового; всі інші балакали стоячи. “Верниволя” прикурив папіроску, затаючись глибоко димом, аж ковтаючи його; так він зник курити.

Я ввійшов до нутра колиби. У віддалі півтора метра від входу на землі груба верства чатиння, що служила за постіль. Я мимоволі призадумався, чи буде досить місця до спання для сімох людей, та з цікавістю розглядався по колибі. В лівому куті при вході на землі лежав один наплечник і одна шкіряна торба, військовий пояс із трьома запасними магазинками та німецька військова палатка і німецький машиновий пістоль “ем-пі”. Хоч я нічого особливого в колибі не побачив, сама назва “партизанська колиба” інтригувала мене.

Тим часом “Крилатий” просив новоприбулих до колиби відпочити, але “Верниволя” вважав, що можна відпочивати і на свіжому повітрі.

Подякувавши зв'язковому та попрощавши його, ми порозідалися на мураві. Зв'язковий незабаром зник між деревами, відмовившись від сніданку.

“Крилатий” уважно приглядався нам, особливо мені. Я був одягнений у чорне, старе й полатане цивільне вбрання, вузьенькі штани якого на тоненьких ногах справляли враження щудляків. Шнуровані, теж полатані черевики не ворожили довгої служби, і тільки зимова куртка, підшита кожухом, презентувалася добре.

— Чи ви, друже, — звернувся до мене “Крилатий”, — не мали поряднішого вбрання?

Я почервонів від стиду не тільки на лиці, а й уха палали пурпурою, але не вспів ще відповісти, бо “Крилатий”, неначе поправляючись, пояснив, що мав на думці військовий однострій, який був би триваліший у партизанському житті.

— Я думав, — відповів я, рум'яніючи знову, — що вступивши до УПА одержу військовий однострій і зброю з підпільного магазину. — Тому я й не взяв з дому кулемета “дехтярйова”, тільки російського короткого кріса.

По моїй відповіді “Крилатий” і “Верниволя” щиро розсміялися, а “Верниволя” висловився: „Я ніколи не припускав, Івасю, що ти ще такий дуренький...”

Я дуже зніяковів, а “Крилатий” пояснював, що Українська Повстанська Армія не те саме, що регулярна армія. УПА, залежно від теренових обставин, має свої магазини, але вони замасковані під землею, а запаси в них призначені на т. зв. чорну годину. Зброю і амуніцію УПА здобуває в боях, часом в інший спосіб. Річ у тім, що УПА спирається на власні сили, тобто на поміч власного народу. Ззовні, на жаль, УПА не одержує жодної помочі, і то від нікого.

— Навіть від Америки? — питав я наївно.

— Навіть одного набою до кріса, — відповів “Крилатий”. І далі розказував про бої УПА, про майже вільне життя українського населення у деяких районах Закерзоння. Розказуючи так, глянув на годинник, який мав на руці, і нагло підвівся, виправдуючись конченістю замінити стійкового.

— Чи можу я йти на стійку? — спитав “Підкова”, правдоподібно бажаючи чимдуж стати партизаном.

— А чи ви, друже, знаєте дещо про правила стійки і обов'язки стійкового? — питав “Крилатий”.

— Дещо знаю, — відповів “Підкова” і продовжував: — Про ті речі ми вивчили дещо вдома, а дещо — маю надію — ви мене повчите.

“Крилатий”, відпровадивши “Підкову” на стійку, пояснював обов'язки стійкового. — Ось звідси, — говорив “Крилатий”, стоячи з “Підковою” в кущах на краю лісу, — маєте дуже добре поле до обсервації. Глядіть пильно по полях. Особливо обсервуйте дорогу, що веде до Розтоків, але наслухуйте теж за рухами в лісі, бо й звідси також може надійти ворог. Опісля повчав, кого і як задержувати, як заалармувати табір у випадку небезпеки, та про інші правила стійки.

Привівши “Богдана” зі стійки, “Крилатий”, сказав що незабаром повинен вернути із села “Орест”, який мав також принести сніданок.

“Чорнота” пішов над потічок голити бороду. На кущі ялівцю поставив дзеркало, а на другому перевісив рушник, приступивши до першого партизанського раннього туалету. За його прикладом пішов я і “Бурій”, хоча у нас не було що дуже голити. Помившись до пояса, відсвіжили тіла холодною водою потоку. По поранньому туалеті вели дальше розмови, зокрема на тему перспектив боротьби УПА. Найбільше говорив “Крилатий”, ми слухали з увагою, за виїмком “Верниволі”. Він, закуривши папіроску, затягнувся димом, ковтаючи його та час від часу викривляючи уста в півусмішку, а покуривши, сперся на руці — здрімнувся.

Як казав “Крилатий”, надії на успішну боротьбу УПА давала перспектива збройного конфлікту між комунізмом і капіталізмом. Зараз до такого

конфлікту дійти не може, говорив „Крилатий”, бо щойно два тижні минають від закінчення війни з Німеччиною, в якій Америка і Радянський Союз були союзниками. Якби зараз вибухнула війна між тими двома союзниками, американці не схотіли б воювати, бо просто не бачили б у цій війні глузду. Але немає сумніву, що до такого конфлікту дійде незадовго, бо на підготову американської публічної opinio вистачить кількох місяців. УПА на Закарзонні зараз у стадії організаційного росту, захищає українське населення перед терором різних польських цивільних збройних банд і військових відділів та мусить перешкодити польсько-московському договору про переселення українців до ССРСР. Ці землі є наші і мусять увійти до складу Української самостійної держави. Коли дійде до вибуху Третьої світової війни, УПА проведе загальну мобілізацію. Ми мусимо бути приготованими в повному значенні цього слова, не так як це було в 1918 році. Ми не можемо бути заскочені випадками, ми мусимо мати ініціативу в наших руках.

В часі, коли „Крилатий” висловлював свої погляди, ми слухали уважно, за виймком „Верниволі”, який далі спокійно дрімив, простягнувшись вигідніше на мураві.

На цьому застав нас „Орест”. Вернув він із села з плетеним кошиком, завиненим у білу скатерку.

Позвітувавши „Крилатому” про стан в селі і околиці та запізнавшись з нами, розгорнув скатерку. В кошику були два буханці житнього чорного хліба, яйця, масло, сир і молоко.

З колиби до села

Весняний погідний день наближався до кінця. Сонце висіло ще над обрієм, заливаючи червоно-золотистими променями простори. Ліс спочивав у глибокій пополудневій тиші, перерваній маршем сімох повстанців. Опустивши короткотривалий побут у таборі над присілком Розтоки, ми маршували на схід. Щоб скоротити час маршу, прямували полями, що клином врізалися у ліс. Попереду йшли „Орест” і „Богдан”, вони знали терен.

Вправо від нас спинався верх, вкритий лісом, вліво в долині лежало село Токарня, а далі на північний схід — містечко Буківська. Польовою дорогою, що вела з Токарні до Буківська, йшли три польські міліціонери. Завваживши нас, відкрили вогонь з автоматичної зброї, але, з огляду на віддаль, він не був для нас небезпечний. Ми пройшли ще кілька кроків, і міліціонери почали знов стріляти.

— Шкода набоїв, — обізвався „Крилатий”, — але можна б антків (тобто поляків) налякати крісовими пострілами.

— Друзі „Підкова” і „Скала”! — командував „Крилатий”. — Віддайте по два, три стріли, так щоб поляки почули свист куль.

Ми обидва, приклякнувши на узбіччі гори, натисли на спускові язички. Майже в один момент воздух роздерли два вибухи, а відгук понісся десь далеко лісами, поступенно затихаючи. Наступні два постріли були віддані

за втікаючими вже міліціонерами. Вони так швидко втікали в напрямку Буківська, що нам стало смішно.

Запанував був уже вечірній сумерк, коли задержалися ми на краю лісу над селом Прибишів. На розвідку в село пішли “Орест” і “Богдан”, які повернули назад, коли вже добре стемніло. В деяких хатах заблимали світла нафтових ламп, в деяких — темніші світла від каганців.

Розстрільною тихцем увійшли ми в село. Біля другої з берега хати чекав нас зв'язковий, шістнадцятилітній хлопчина, який запровадив нас на квартиру до одної із сільських хат. Стійки в селі тримали сільські хлопці, що були членами самооборони.

Ще гості не встигли розглянутися, коли до хати ввійшов селянин, що сповняв функцію станичного. Був це молодий мужчина, близько тридцятики, кругловидий, з добрим поглядом, на прізвище Андрій Осюрак.

(Забігаючи наперед, дозволимо собі сказати, що Андрій Осюрак пізніше загинув у селі Вислоці, на гостинці до Буківська, в часі бою сотні к-ра “Дідика” з відділом польського війська.)

Привітавшись з нами, попросив до столу в кутку кімнати. У хаті були також старша жінка і дві молоді дівчини. Коли ми зайняли місця на лавках за столом, дівчата зараз почали обслуговувати нас, подавши вечерю. Гарячі, смачні вареники свідчили про те, що гості були сподіваними, а мене дивувала дуже добра організація підпільного життя в селі.

В часі вечері станичний розповідав про події в селі та околиці.

Знов у колибі

Незадовго по вечері відійшли ми знов у ліс, де заночували в партизанській колибі, побудованій з грубих гілляк і чатиння, але втрое більший від тамтої над Розтоками.

Останні пережиття, марші, вражіння спричинили, що ми проспали ніч твердо. Збудившись раненько, були здивовані прибуттям ще трійки інших повстанців, які ще спали, накрившись палатками.

Щоб їх не збудити, ми поводитися тихо. Я забрав рушник, мило, приладдя до гоління, кріс і вийшов назовні шукати води. Колиба стояла на горі, а на південь узбіччя сходило в долину, де протікав потік. Зараз за мною прийшов до потоку і “Верниволя”.

Вернувшись до колиби, я здивувався ще більше. Серед трьох нових повстанців була одна дівчина. Блондинка, симпатична з лиця, з розумними очима, повногруда.

Якимсь не своїм голосом я сказав “добрий день” і не знав, як далі чинити, та тут дівчина підійшла до мене і, подаючи руку на привітання, представилася — “Христя”, а це, говорила, вказуючи рукою на двох її товаришів, — друг “Старий” і його син.

Я привітався з новими друзями, подавши своє псевдо. “Старий” був мужчиною низького росту, круглого смаглого обличчя, не голеного хіба з

тиждень часу, що й уподібнювало його до цигана, бо заріст у нього був чорний. Його син був приблизно чотирнадцятирічним хлопчиною. Обидва, видно, відбули далеку дорогу, бо на їхніх обличчях малювалося велике змучення.

По поранній туалеті виставлено стійку, яка чергувалася щогодини. Першим стійковим “Крилатий” назначив мене. Стояв я замаскований в кущах, маючи добрий вид направо на лісову дорогу, що вела із села Вислік Великий, та вліво — на село Прибишів. Тут мав я змогу подивляти красу лемківського краєвиду. На південь, схід і захід простягалися гори, вкриті лісами, а на північний схід, північ і північний захід — безлісні гори, що впадали в долину, то знов підіймалися верхами, за якими сірів небозвід, прислонений легкою поранньою мрякою. Вдивляючись у виднокруг, як далеко сягнув оком, мені здавалося, що моє ество розпливається у безмірі оповитої поранньою мрякою стихійної краси лемківських гір.

Відбувши вже майже половину часу на стійці, я завважив, що з села Прибишів у напрямі нашого табору рухаються дві дівочі постаті, з кошиками й глечиками в руках. Коли підійшли вже майже до лісу, я їх затримав. Розвідавши, що станичний вислав їх з їдою для партизанів, вказав напрям, куди мають іти, але дівчата щиро розсміялися з моїх пояснень, бо про місце колиби знали вже краще.

По зміні стійки і по сніданку “Христя” звернулася до мене: „Ви, друже, правдоподібно вмієте писати на машині?”

— Не дуже скоро, але трохи так, — відповів я.

— Якщо так, я маю для вас роботу, — сказала “Христя”.

На збитому з круляків столі, що стояв посередині колиби, поставила українську машинку до писання. Зі старшинської торби вийняла папір і кальку та якісь записки й повчила мене, що маю робити. Зі записок сказала переписувати все на машинці в трьох примірниках.

Я глянув на записки. Цілий ряд прізвищ, а вгорі кожної листи якісь назви, яких я ніколи не знав, але писав, як було сказано. По довшому часі писання дійшов я до листи, на якій стрінув знане мені з мого села прізвище й ім'я, але не брав цього до уваги, бо ж і в інших місцевостях могла жити людина цього самого прізвища й імені. В дальшому писанні знайомі прізвища почали чергуватися одне за одним. Я догадався, що це список мужчин мого села, якого партизанська назва-псевдо було “Буковина”. Нервово почав я шукати за своїм прізвищем, та даремно — не міг себе там знайти. Згодом догадався, що список містить мужчин у віці від 18-ти до 55-ти років, а в мене ще не скінчених вісімнадцять.

Задержавшись на хвилину на цьому питанні, я не спостеріг, що до колиби ввійшла “Христя”, питаючи, чому я зупинився з писанням.

— Додумуюся, — відповів я, — що це списки мужчин, які правдоподібно будуть служити як мобілізаційні листи.

Одержавши позитивну відповідь, я незмірно радів фактом, що УПА так поважно готується до боротьби за самостійність України. Тоді це мене пере-

конувало, що на випадок війни, при так добрій організації, проведення мобілізації і захоплення влади буде багато легшим, як у 1918 році.

Зустріч з чотою “Горбового”

Вночі в село Прибишів прийшла чота сотні к-ра “Бурого”, під командуванням чотового “Горбового”, а наступного дня нас п’ятьох з чотою відійшло в ліс між селами Прибишів, Репедь і Явірник. Не було між нами “Христі”, “Старого” і його сина та “Ореста” і “Богдана”. Два останні відійшли на захід до села Сенькова Воля.

В лісі я, “Підкова”, “Бурий” і “Верниволя” вели розмови з вояками “Горбового”, інтересуючись повстанським життям, боями та подвигами. Вони розказували про бої з поляками і більшовиками, про важкий перехід німецько-більшевицького фронту, про засідки, про тортури, стосовані більшовиками супроти захоплених повстанців УПА. Називали псевда командирів; деяких ганили за такі чи інші потягнення, але для більшості командирів не находили слів похвали. Із тих позитивної оцінки командирів я затамив псевда “Рена” і “Байди”. Вояки к-ра “Горбового”, що вели розмову з нами, вважали цих двох командирів за дуже вартісних під оглядом військового звання та під оглядом людяности, як теж правдивих українських патріотів. “Рен” — дуже вимагаючий під оглядом дисципліни, з одної сторони, а з другої — прямо батько, який у часі маршу свого коня віддавав раненому або знеможеному стрільцеві, їв те саме, що всі інші стрільці, і все останній одержував їду з кухні. Подібно поступав і к-р “Байда”. Такі командири підбивали серця стрільців, що були готові йти за своїми командирами і в пекло.

Близько одинадцятої, перед полуднем, стійковий зголосив, що в Прибишові є енкаведисти. „Горбовий” дав наказ зайняти становища на краю лісу. По лінії пішов наказ: стріляти на знак червоної ракети!

Ми всі лежали на становищах, очікуючи евентуального приходу більшовиків. Для старих вояків було це ніщо, але для новаків секунди перетворювалися в мінути, мінути в години. У мене гарячка нервовости підносилася тим більше, що сусід з мого лівого боку, стрілець сотні, шепотом розповідав про енкаведистів, що “пхаються вперед, як худоба”. Бій з поляками — говорив він — це “чепуха”, але з більшовиками — не шутки.

— Цікаво, — питав я, — чи вони підуть у ліс?

— А певно, що підуть, — відповів стрілець, бачучи мою нетерпимість. — Мусіли нас “занюхати” та й лізуть за нами, — закінчив він.

Після години часу зірці зголосили, що більшовики опустили Прибишів, подавшись у напрямку містечка Буківська. Перша нагода бою приємно розчарувала новаків, особливо мене, бо — як я переконався — одне мріяти про участь у бою, а інше — брати в ньому участь.

Зустріч із “шугаївцями”

Пополудні, попрощавшись з бадьорими і веселими вояками сотні “Буро-го”, нас чотирьох, під проводом “Крилатого”, подалися в дальшу дорогу. А коли заповів вечір, ми чекали на зв'язкових у кущах біля церкви села Явірника.

Зв'язкові прийшли незадовго, а були це дві дівчини, обидві віком вісімнадцяти років, обидві на ім'я Настка (Анастасія), тільки одна ясна блондинка, друга — шатенка. Їхні прізвища — Шара і Явірницька.

Побачивши дівчат, що йшли дорогою, ми заховалися краще в кущах, а коли вони підійшли ближче, зі змісту розмови впевнилися, що це наші зв'язкові. По зустрічі дівчата завели нас на вечерю до найближчої хати селянина Пінчака Михайла, що теж був зв'язковим. По вечері в одній хаті довшнього кінця села зорганізували зустріч з надрайоною боївкою Служби Безпеки (СБ), командиром якої був “Шугай”. З попередніх розповідей дівчат виходило, що боївка їм добре знана. Про командира і боеків розповідали з великим пієтизмом, снували нитку легенди, якої не знали точно початку і не могли передбачити кінця. Але це не рахувалося. Важним було те, що “шугаївці” в їхніх очах були справжніми героями, що промірювали Лемківщину аж до Дунайця, були уосібненням їхніх найглибших бажань і мрій, уосібненням справжніх українських вояків, які на терені своєї діяльності заводи́ли і втримували порядок і лад. І не тільки дівчата, а й селяни, не тільки в цьому селі, а й у інших, респектували їх і висловлювалися в такий спосіб, що в слухача створювалося уявлення заслуженої ореоли слави.

Стрінувшись з “шугаївцями”, ми запізнавалися з кожним зосібна та кожному з них уважно приглядалися. Я дивувався трохи зачутій славі, бо ж були це самі молоді хлопці. Сам командир “Шугай” не старий ще мужчина, в силі віку. Фізично добре збудований, круглого обличчя, з пристрасними губами. Зодягнений у німецький військовий стрій, озброєний ручним і машинним пістолями.

Боеків було кільканадцять. Однострії в них були мішані — німецькі, російські, польські та інші; всі добре озброєні. Між іншими, в тамтому часі боївка диспонувала трьома кулеметами. Молоді, повні енергії і гумору “шугаївці” балакали з нами на різні теми немов зі старими знайомими, розказували анекдоти. Потім у кімнаті залунала повстанська пісня “Що ж то за прапор лопотить...” Приємно було побувати в такому товаристві, але нам треба було йти ще далі, отже, попрощавшись ми відійшли.

В дальшу дорогу

З Явірника ми взяли зі собою зв'язкового, який мав перепроводити нас до шосе Команча-Загір'я, де мали переступити теж залізничний шлях і ріку Ославу, та дістатися до села Туринське. Вийшовши з лісу, ми обережно підходили до шосе. Перед шосе був ще потік, який можна було перескочити

добрим скоком. Задержавшись перед ним, ми звільнили зв'язкового, а самі хвилину наслухували. Було тихо і спокійно, дуже темно. Низькі дощові хмари заслонили весь небозвід, але дощ ще не падав.

Одинцем почали перескакувати потік та перебігати шосе, а там залягали в полі, даючи забезпечення тим, що залишилися ще за потоком. Був наказ заховати найбільшу тишу, але коли прийшла моя черга, перескакуючи потік, я зловився одною рукою молодого деревця лозини, яка нагнулася за мною. Знайшовшись на протилежному березі потоку, задовго придержав лозину в руці і вона силою відпруження потягла мене назад. Цілою довжиною тіла упав я в потік, тільки фонтани води бризнули на всі боки, заколовивши нічну тишу.

— Шляк би то трафив! — засичав крізь зуби „Крилатий”.

Стікаючи водою, я старався вийти з потоку тихенько. По галасі, якого я наробив, хвилину наслухував та опісля швидко перебіг шосе.

Йдучи селом Туринське нам видавалося, що це дуже довге село. Ми йшли швидко, бо вже почав накрапати дощ, та все-таки не встигли сухими дійти до призначеного місця. Краплі дощу ставали густішими, аж перемінилися у зливу.

Підійшли ми до одної хати в горішньому кінці села. “Крилатий” застукав у вікно і знана йому жінка впустила нас до хати. Присушивши одяг на теплій печі, спати пішли в сіно на горище.

Наступного дня ввечері, маршуючи далі, вступили ми до села Кам'янки, розташованого під самим лісовим масивом Хрищатої. З огляду на гористий терен та лихі землі, селяни цього села жили вбого, але в кількох хатах, де ми вступали, люди приймали нас дуже щедро, чим хата багата, хоч сусідні села вважали більшість кам'янчан “кацапами”, як, зрештою, і селяни села Туринське.

Перша зустріч з озброєним ворогом

Надворі сірів ранок. Над східним обрієм ясніла зоря світанку, віщуючи схід сонця. Контури верхів гір і височин лемківської землі маячили контрастами оксамитної ясности небозводу та сіро-темного моноліту хвилястої поверхні землі, немовби розбурхана сильним буревієм поверхня океану застигла у безрусі. В поранній, темній ще сірості уступаючої ночі заглиблення терену й долини танули в півтімі, над якою зависли тумани імлі. Воздух, насичений чистою свіжістю весняного гірського підсоння, промінив пахощами рослинності і зілля. Поранньої тишини не ворушили ще жодні людські голоси, навіть собаки мовчали, тільки пташиний спів розлягався то тут, то там і півні переключалися наввипередки, котрий зуміє скоріше розбудити зі сну свого господаря. Спали ще селяни насолодою пораннього сну,

даючи змогу відпружитися знеможеним тілам, змученим важкими роботами сільського господарства.

Не спали партизани-новачки. Сидячи на краю лісу над селом, опустивши ноги в окопи, що були залишком останньої світової війни, обмірковували ми пляни дальшого маршруту та при нагоді подивлялися красу весняного світанку. Сиділи ми звернені лицем до півночі. Наліво лежало село Кам'янки, а вправо в долині село Сукувате, що майже лучилося з сусіднім селом Кальниція. Ще далі на північ лежало село Середнє Велике.

— Наступна наша зупинка, — говорив „Крилатий”, — де рішиться ваша партизанська судьба, це село Середнє Велике. Це на сьогодні тут наша партизанська столиця, де ми повинні зустріти районного провідника „Говерлю”, а там він рішить про ваше оприділення до збройного відділу УПА або до теренової сітки.

На питання, що це таке теренова сітка, „Крилатий” пояснив, що підпільна адміністраційна діяльність сперта на організаційній системі, подібній до державної. Найнижчою клітиною є станиця, яку очолює станичний або станична. Ця клітина охоплює село, більший присілок, містечко або діляницю міста. У станиці, крім станичного, законспіровано перед ворогом працюють: харчовий, зв'язковий, розвідники, санітарна обслуга та інші, залежно від потреб і спроможностей станиці. Вищою клітиною є куш (відповідник волости), що охоплює кілька станиць. На чолі куща стоїть кущовий, який до помочі має відповідних людей, як, приміром, господарник, організаційний референт, мобілізаційний референт, тобто т. зв. оргмоб, політвиховник, спецкур'єри, які переважно сповнюють теж функцію охорони кущової влади.

Зверхньою одиницею над кущами є район, а далі надрайон, область і край. Кожна із тих одиниць підпільної цивільної влади підпорядкована Проводові Організації Українських Націоналістів і, очевидно, має різні подібні референтури, як, приміром, куш, з тим, що поширені й іншими ділянками, як військові справи, служба безпеки, пропаганда, внутрішні і зовнішні зв'язки, постачання, санітарна служба й інші.

По короткій інформації на тему організаційної структури адміністрації українського підпілля „Крилатий” завважив, що з цим питанням матимемо змогу запізнатися ближче в майбутньому, а зараз треба підійматися з окопів та маршувати до призначеного місця.

Яснів уже добрий день, хоча сонце не вийшло ще з-за гір, коли ми зупинилися в подвір'ї однієї хати села Сукувате. Розвідавши про ситуацію в селі й околиці, по взаємній консультації ми вирішили залишитися в селі, до чого дуже щиро запрошував господар, в хаті якого ми затрималися.

Не вспіли ще помитися, коли „Бурий”, що стояв на стійці, зголосив про появу нерозпізаного військового відділу, що від лісу входив у село, в числі приблизно сотні людей.

Блискавкою ми всі зодягнулися, але ситуація таки зараз виявилася. Була це сотня к-ра „Бурого”, до якої долучила вже чота „Горбового”, з якою

ми мали вже нагоду завітати біля села Прибишова. Маючи знайомих уже деяких вояків сотні, ми скоро нав'язали дальші знайомства і вели дружні розмови, особливо уважно слухали розповідей про вояцьке життя відділу УПА. Інтересувало нас це питання, бо і ми мали замір незадовго стати вояками Української Повстанської Армії.

Розказуючи про партизанське життя багато і без жодних прикрашвань, бійці сотні переконували новаків про те, що вони повинні таки вступити до збройного відділу УПА, бо, мовляв, у тереновій сітці є багато небезпечніше. Сотня виставляє стійки і застави; ніколи не може бути заскочена ворогом несподівано. При тому вийти переможно в бою, відчувати смак перемоги, вносити свій особистий вклад у боротьбу за самостійну Україну — це не те що “їсти вареники по селах”, жартували деякі бійці, і трусити штанами перед найменшою групою ворожого війська чи міліції.

Наслухавшись оповідань про різні повні небезпек пригоди, бої, засідки та партизанське життя взагалі, я рішився вступити таки до тієї сотні. Зі своїм рішенням поділився з “Підковою” і “Бурим”, рішення яких були тотожні.

Про наше рішення я поінформував “Верниволю”, який зараз же відкликав мене на бік і осторонь від інших відряджував мені вступати до сотні. Його мотивація була, що я буду більш потрібний до праці в тереновій сітці. Таку працю не кожен вміє виконувати, а якщо “Підкова” і “Бурій” хочуть вступити до відділу — можуть це зробити. Ти, говорив мені “Верниволя”, можеш бути більше потрібний і придатний поза боєвими відділами УПА. Там скоріше знайдуться люди, а в тереновій адміністрації підпілля і зараз відчувається брак людей.

На маючи поняття, в чому полягатиме робота в підпільній тереновій адміністрації, про що говорив “Верниволя”, я таки дався переконати і змінив рішення на “не вступати до сотні”. Про те я зараз закомунікував своїм друзям, які, по вислуханні мене, також змінили свої постанови і рішили не вступати до сотні. У нас трьох переважив погляд, що ми трьох разом залишили родини, рідне село, і, не ставши ще партизанами, мали вже розлучитися, а прецінь дружба становить міцний зв'язок приятелів, яким дуже тяжко розставатися навіть задля дуже поважної причини. Отже, поки що ми залишилися “бездомними” партизанами.

Повстанське військо, розквартироване по хатах, по сніданку відійшло в ліс, а ми також приготувалися до відходу, коли сусідній хлопець дав нам знати, що в напрямі села прямує три польські міліціонери, правдоподібно зі станиці в Балигороді. Ми негайно були готові до відходу, але “Крилатий” і “Верниволя”, спільно порозумівшись, вирішили затримати міліціонерів. Щоб переконатися, що ми втрьох варті як вояки УПА, дали нам змогу затримати і арештувати міліціонерів.

Ми всі втрьох залягли вгороді між одною із хат і польовою дорогою, якою надходили міліціонери. Наші становища були добре прислонені засадженими квітами і зіллям. Розсунувши легко рослинність, ми гляділи на дорогу, де поки що нічого не було видно. В селі, здавалось, неначе життя зав-

мерло, тільки десь в горішньому кінці почало розлягатися гавкання собак. “Підкова” і “Бурий” лежали майже нерухомо. У мене дрижали пальці рук, притримуючи цівку кріса. Я мимоволі глянув на квіти двох білих рож, що росли прямо перед моїм носом. Обидві рожі колихалися легенько, похилиючись одна до одної, то знов віддалялися. Який же гарний сніжно-білий цвіт, майнула думка, наснажений пристрастю спокійного життя. Життя чи, може, й смерти зачаєної там на дорозі, яку я уважно обсервую... В цей момент “Підкова” засичав крізь зуби — “псссиит”!

Крізь пророблені отвори в зіллі, над поверхнею дороги я бачив три пари ніг, зодягнених у зеленкуватої краски штани, що згиналися в колінах то до переду, то знов випростовувалися.

Мені і правдоподібно двом моїм друзям жвавіше вдарили серця, бо ж це не були шутки. До нас наближались наші озброєні вороги, один проти одного; ріжно це могло скінчитися.

Вже міліціонери підійшли майже навпроти наших становищ. У певному моменті наглим рухом “Підкова” підвівся із зілля, а моментально за ним я і “Бурий”.

— Стій! Руки вгору! — крикнув “Підкова”.

Заскочені, збентежені міліціонери стали на місцях нерухомо, не знаючи, що робити. Націлені цівки нашої зброї на їх постаті дали їм до зрозуміння, що невиконання візвання може скінчитися їх смертю. Міліціонери підняли руки вгору, а тоді ми довершили наше завдання, роззброївши їх. При цьому “Бурий” забрав одному міліціонерові військовий пояс.

Недовго довелося “Бурому” втішатися своїм трофеєм. Ми не знали, на чие доручення “Крилатий” рішив звільнити міліціонерів, віддаючи їм зброю без амуніції. Довідавшись про пояс, скартав за це “Бурого” і наказав йому вернути пояс міліціонерові.

Так скінчилася перша наша зустріч з ворогом, за яку ми втрьох до певної міри були гордимі.

Адміністративна боївка

По успішному роззброєнні трьох польських міліціонерів мені аж ніяк не імпонувала думка праці в підпільній тереновій мережі, але вертати до цієї теми вдруге не випадало. Підкорившись попередньому рішенню, маршував зі своїми чотирма друзями в напрямку села Середнього Великого. Переходячи селом Кальниця, селяни вітали нас дуже ввічливо, що й нас дуже радувало, а “Крилатий” навіть запропонував задержатися там на перекуску, що ми й вчинили. Ця перекуска перемінилася в добрий обід. Господиня хати, до якої вступили, подала смачний яриновий суп, вареники і молоко. Пообідавши добре, відпочили, та й не спішилося нам з дальшим маршуванням...

Почало вже смеркати, коли ми вступили в село Середнє Велике. Тут зразу задержала нас стійка сільської цивільної самооборони. По обміні кли-

чкою “Сталін” і “свиня” два молоді сільські хлопці допровадили нас до воріт одної хати. Тут знов задержав нас стійковий, але вже партизан, який тримав стійку в подвір’ї господарства. За його спиною у вечірній сірості стояла дерев’яна, крита стріхою сільська хата.

Вартовий, вказуючи жестом руки, попросив нас зайти до хати.

Увійшли ми одинцем до сіней. По лівому боці були житлові кімнати для людей, по правому — стайня, стодола і клуня, усе крите одним дахом. “Верниволя” перший застукав у двері і, не чекаючи на запрошення, відчинив двері до кухні, звідки залунав мужеський голос: „Просимо, просимо, друзі!”

В кімнаті, до якої ми увійшли, по правому боці від дверей побудована була велика піч, за нею двері до другої кімнати, а в куті дерев’яне ліжко, застелене взористою скатеркою, на якій були положені три подушки, одна на другій, найбільша на долині, найменша на горі. Ліжко в кухні поставлене з конечности. Біля печі різьблена шафка на кухонний посуд. У другому куті навпроти ліжка кухонний масивний дерев’яний стіл. Під стінами за столом дерев’яні лавки, а з другого боку — дерев’яний стілець. У стіні від східного боку, від подвір’я, два вікна і в полудневій стіні — одне вікно. Нутро кімнати вдержане в чистоті; його вигляд свідчив про постійну дбайливість господаріні.

На лавках під стінами і посередині кімнати сиділи партизани, та один стояв біля печі, неначе готовий до відходу. За столом на краю лавки сидів сорокалітній мужчина, низького росту, з буйним руським волоссям та густою бородою. Вбраний у мадярський військовий уніформ, припоясаний поясом, придержуваним через рамя ремінним пояском, званим “портепе”. При боці, на поясі звисав німецький пістоль “парабеллум”. Його-то голос запрошував нас, а по нашому вступленні до кімнати підвівся з місця зі словами “вітаємо нових друзів партизанів”, простягнув руку на привітання “Верниволі”, подаючи своє псевдо і функцію — “Старий”, командир боївки. Подаючи руку “Крилатому”, висловився: “Ми вже старі знайомі”. По привітанні нас представив членів районної Адміністративної Боївки (АБ), що на той час підлягала політичному провідникові району “Говерлі”.

Перший з берега на лавці сидів “Орел”, який у цей час чистив цівку німецького скоростріла “МГ-42”. Високий, фізично добре збудований мужчина. Біля нього сидів “Чорний”; молодий хлопець, справді чорний як циган, широкого носа, з пристрасними губами. “Задорожний”, також молодий юнак, з шармантсько наложеною німецькою військовою шапкою на буйній чуприні, яка частинно звисала значним клубком з-під шапки.

“Сорокатий” — низький, присадкуватий мужчина, з легко розхиленими від себе в колінах ногами. “Шугай” — середнього зросту, чорноволосий, темно-смаглявого обличчя, марсового виразу обличчя, затягався димом папіроски аж до глибини шлунка. Біля печі стояв “Ігор”. Високий блондин, з каблукуватим хребтом; військова партяна торба звисала йому майже до колін. І останній у кімнаті “Лис”, що також виглядом нагадував цигана.

По церемонії запізнання „Ігор”, випрямившись і стукнувши закаблуками, зголосив командирові “Старому” відхід на стійку. Змів він молодого

юнака “Бистрого”, який, ввійшовши до хати, зголосив свій прихід командирів, а потім привітався з нами. Його псевдо пасувало до його зовнішнього вигляду, особливо пильних, бистрих очей.

На той час адміністративна боївка району була в стадії організації; з командиром нараховувала дев'ятеро людей. Диспонувала кулеметами (німецький “МГ-42” і чеський), двома німецькими машиновими пістолями (“емпі”), двома російськими автоматами ППС, одним російським автоматичним пістолем ПППШ, одним російським і одним німецьким крісами, чотирма револьверами та достатньою кількістю набоїв і ручних ґранат.

Партизани-господарі прийняли нас гостинно. Не знаними нам ще способами упереджено про наше прибуття кого належало та подбано за прохарчування нас самих та партизанів, до яких ми прибули.

Заки ще подано вечерю, партизани взаємно запізнавалися ближче. Ми розказували про свої вражіння з мандрівки, старі партизани — про воляцькі пригоди, засідки, бої. Пізно ввечері до хати ввійшли дві молоденькі красуні з плетеними кошиками, наповненими харчами: хліб, масло, сир, варені на твердо яйця і молоко. Дівчата, зарум'янівши на личках, виправдувалися не дуже підходящими до вечері стравами, мовляв, не мали часу приготувати дещо відповідніше, але на це ніхто не звертав уваги.

Панянки разом з господинею, що саме ввійшла до кімнати, заставили стіл, за яким кругом засіли ми всі. Вже майже кінчали вечеряти, коли до хати ввійшов селянин, власник господарства. Підійшов до к-ра “Старого”, подавши йому кілька залакованих рольочок паперу, званих штафетами. Командир, розлакувавши штафети, читав уважно, а по прочитанні всі папірчики кинув у палаючий у печі вогонь, висловившись: добре, пане брате!

З такого вислову нічого не можна було снувати, хоч мені вдалося, що хіба треба нам буде кудись маршувати, але командир спокійно дав наказ розставити стійки боївки і сільської самооборони та заповів, що пора на відпочинок.

Господар і ще два боеквики внесли кілька околотів соломи, яку розстелили на підлозі. Усі ми, крім стійкового, клялися до сну на соломі, а командир на твердій лаві.

Нас першу ніч на стійку не кликали, отже, ми мали змогу добре відпочити по довгій мандрівці.

У нормальних спокійних часах партизанського життя щоденні заняття боївки були плановані наперед, тож і наступного дня, вставши в шостій годині ранку, вийшли на подвір'я, де провели п'ятнадцятихвилинну руханку. По руханці милися до пояса зимною водою в річці, а радше був це більший потік, що перепливав у віддалі ста метрів від хати нашого заквартирування. Покінчивши з пораннім туалетом, дволавово станули в подвір'ї до молитви, яку відмовляли всі разом вголос, за виїмком нас, новаків, бо ми

ще тієї молитви не знали. Була це “Молитва українського революціонера”. Вслухуючись у її зміст, я ловив кожне слово й нашвидку розважав суть цієї незвичайної молитви. Вже перші слова — “Україно, свята мати героїв!” зроджувала в моїй уяві містичні поняття про рідний край, у безмежно глибокому змісті тривання, існування і життя нації, що видавала із себе щораз то нові покоління безсмертних героїв. Героїв, що гинули від меча і вогню азійських і татарських орд, московських варварів, польських ясьне-панів, та інших займанців-гнобителів. Героїв знаних і незнаних, яких тіла і кров гноїли українську землю, тож не диво, що вона така родюча.

“Ввійди до серця мого. Прилинь бурею вітрів кавказьких, пошумом карпатських ручаїв...”, — звучали далші слова молитви, що в моїй юній психиці викликали стихійну бурю молодечих патріотичних, прямо святих почувань. Сентиментальної, вразливої вдачі, відчував я вливання в моє серце чогось близького, теплого, невловимого людськими смислами почування, що коли мав би надприродну владу, то так, як Адам Міцкевич у своєму творі “Дзяди”, пригорнув би весь український нарід до свого лона і благословив би його безграничним щастям і добробутом. А коли вслухувався у зміст кінцевих слів молитви — “Веди мене до чинів, якщо навіть знайду в них смерть, солодку смерть в муках за Тебе...”, я був готов за свій нарід вмирати.

По молитві сніданок, про який подбав харчовий станиці, опісля інші денні заняття. Позаяк у тамтих часах умовини сприяли спокійним відносинам у терені, а Середнє Велике в дійсності було неначе партизанською столицею, день пройшов радше в монотонії. Стійки і їхня зміна, чищення зброї, теренова розвідка, військовий і політичний вишколи, ведені командиром боївки, виповнили порядок дня, завершений нічним спокійним відпочинком. Подібно пройшли і наступні кілька днів.

“Говерля”

Весняний поранок завітав мерехтливою сірістю, що поступенно роз’яснена сонячними променями розплилася в ясності весняного погідного дня. Цього поранку по молитві к-р “Старий” зарядив чищення мундирів і зброї та приготування до зустрічі політичного провідника району — “Говерлі”.

Для нас, новаків, особа провідника “Говерлі” вже була дещо знана із розповідей боевиків та інших партизанів, а то частинно і цивільного населення. Мимо того, що він недавно обняв пост провідника цього району, його особа була вже оповита ореолом легенди відважного партизана, доброго приятеля, доброго і справедливого провідника.

Приготовлялися ми з посиленою цікавістю побачити цього провідника. Старші партизани теж przygotowлялися з великою дбайливістю, а двох з них причепили собі до поясів плетені увосьмеро з телефонного дроту нагаї. Мені ці нагаї сподобалися, бо при боці партизанів уподібнювалися до козацьких шабель.

Золотиста куля весняного сонця докотилася майже до вершин голубого небозводу, вказуючи на пору полуденка. У цей час стійковий повідомив про прихід очікуваних гостей. Вмить боєвики станули в дволову в подвір'ї їхнього квартирування. Команда — “Струнко! Вліво глянь!” — і погляд кільканадцяти пар очей зупинився на людині середнього росту, що прямувала до виструнченої дволови, в асисті високого, фізично добре збудованого мужчини, з легко задертим угору носом та отяжілими, здавалося, нездарними рухами тіла.

Перша зустріч з провідником “Говерлею” у мене залишила приємні враження. Я з великою цікавістю приглядався круглому, смаглявому обличчю, що презентувалося симпатичним виглядом. Виголене гладенько, визначалося легко роздутими ніздрями носа та глибиною темно-пивних очей. З-під шапки петлюрівки висувалися чорні кучері. Середнього зросту, грубавої кости, доброї фізичної будови тіла. Зодягнений “Говерля” був у мішаний однострій; німецька військова блуза, перепоясана через рамя портепе та військові штани мадярського виробу.

Знов команда “Струнко”, і командир боївки звітував провідникові про стан боївки. По звітуванні і команді “спочинь” “Говерля” проходжав попри лаву з поважною усмішкою на устах, вітаючись поданням руки з кожним зосібна, задержуючись дещо довше при нас, новаках. Питав, яким способом ми опинилися в УПА, коли прибули, як себе почуваємо, чи здаємо собі справу із завдань, які взали на свої плечі. Вітаючись зі мною, жартував, що таку “високу тонку тичку” карпатський вітер може збити з ніг..

Кінчаючи офіційну частину зустрічі, “Говерля” звернувся до нас зі словом, яке зводилося до такого змісту: „Друзі! За деякими з нас уже довгий шлях партизанського життя, боїв, трудів, гарту, насолоди виграних та гіркого смаку програних боїв. Інші з вас ще й пороху не нюхали, але перед усіма нами одна мета, — Самостійна Соборна Українська Держава — до якої прийдеться йти і далі по трупах, пролити багато крові, скласти багато жертв на жертвовнику волі нашого народу. Народу, що зараз переживає найжорстокіший розділ своєї історії, писаної не тисячів, але мільйонів кров'ю проливаною звірячим терором московсько-більшевицького окупанта, його нечуваним дикунством і варварством. Ворог напосівся знищити наш нарід фізично при допомозі різних методів, а останньою із них має бути переселення, якого завданням є вирвати наше населення з його прадідних земель і вимішати з іншими народами, щоб у цей спосіб затерти нашу національну ідентичність. Нашим завданням, між іншими, є до цього не допустити і збройно доказати, що ми не раби і рабською смертю вмирати не будемо”. Окликом “Слава Україні!”, “Говерля” закінчив короткий виступ.

Після описаної події ми всі, за винятком стійкового, ввійшли до хати, де три дівчини вже наливали у фаянсові тарілки макарон з молоком. Розставляючи тарілки на столі, запрошували нас займати місця за столом, а що не для всіх стало місця, тож деякі сиділи на лавках і стільчиках, притримуючи тарілки в руках. Полуденок у цей день був з мучних страв, бо як друге дання були вареники з бараболею, добре смаровані розтопленим з цибулею мас-

лом. Під час споживання страв мене неприємно вдарила поведінка двох боеків, які сьорбали суп, балакали з повними страви устами, цямкали, і при цьому чванилися тим, що люблять душити сексотів, особливо коли слідує деякі неприємні сцени... В моїй оцінці це було дуже низьке.

По полуденку “Говерля”, “Старий”, “Верниволя” і “Крилатий” залишилися самі в кімнаті для відбуття наради і винесення рішень, про що ми, боеків, не могли знати. З тієї причини і не маючи конкретних вказівок, ми почували себе свobodно. Одні сиділи перед хатою на дерев’яній лаві, жартуючи, інші вигрівалися на сонці, а ще інші дримали на мураві подвір’я. Я пошкандибав до річки. Там знайшов місце з глибшою водою, де вмився до пояса та трохи помочив ноги. Сидячи на березі річки, я роздумував над найновішими подіями. Особливо інтересувала мене особа “Говерлі”. Я дуже собі його вподобав, а навіть полюбив. Його натуральна повага, а водночас простий і безпосередній спосіб буття полонили моє серце. Коротка, але змістова промова провідника доторкнула молодечих струн почувань, що звуться патріотизмом, які в молодій людини, під впливом зовнішнього чинника ворухаються, як хвилі океану під подув вітру. І хоча я не зумів би дослівно повторити змісту проповіді, її сенс підбудував погляди, віру і любов до України, що палала невидимим полум’ям. Високо оцінив я теж ораторські здібності провідника, якого слова падали на податний ґрунт, що із засіяного упередньо зерна патріотизму мав дати багатий урожай.

Кілька днів пізніше “Говерля” відійшов у терен з охороною вже двох боеків. „Чумакові”, що прибув до Середнього Великого з провідником, для товариства приділено “Ігора”. З “Говерлею” відійшов теж “Верниволя”, якого “Говерля” назначив кущовим провідником куща, званого “Границя”, до складу якого входили села: Манів, Щербанівка, Бальниця, Воля Міхова, Зубенсько, Смільник, Миків і Лупків. У той час відійшов і “Крилатий” назад у терен IV куща в сусідньому п’ятому районі. Я, “Підкова” і “Бурий” офіційно стали членами районної адміністративної боївки IV району, в надрайоні “Бескид”. Присяги жодної ми не склали і ніхто цього нам не пропонував.

Початок партизанування

Початкові дні партизанського життя нам, новакам, як, зрештою, і цілій боївці, проминали в нудній монотонії. Щоденними заняттями були: рання зоря й вставання, молитва, сніданок, обід і вечеря, а в міжчасі держання двогодинної стійки на зміну. Дехто деколи переглядав і чистив зброю, але в загальному головним заняттям був постійний відпочинок, що під впливом літньої температури перетворювався у звичайне лінивство. К-р “Старий” був людиною без ініціативи. Боеків уподібнювали його до “теплих галушок”. Повільний у рухах, словах і в чинах. Не раз мені видавалося, що він чекає на щось, що ніколи не має наступити.

Мене такий спосіб життя зразу дивував, а згодом почав іритувати. Іритувало все, що мало вплив на самопочуття. Покинення родини, улюбленого

рідного села, приятелів, друзів — хлопців і дівчат, спалення життєвого мосту, який у мільйонів інших таких молодих людських істот провадив у безжурне життя, повне романтики, краси життя і чару любови, суті якої я не міг ще досвідчити. Зірвав з минувиною, із заміром її погребати, а тим часом вона давала про себе знати майже щодня і то деколи дуже дошкульно. Зірвав з минувиною, щоб будуччина, якщо не для мене самого, то для моїх сестер і братів-українців була погідною і щасливою. Виходячи з дому, не раз в уяві бачив себе в боях за кращу майбутність, а тут дійсність — безчинність. Але треба було озброїтися терпеливістю і жити так, як диктували умовини, бо повороття в минувиною я не бачив. То ж я далі відбував стійки, ходив митися до річки, може, й частіше як треба, чистив зброю та прислухався до різних дискусій друзів. З натури стидливий та в багатьох ділянках суспільно-політичного життя невироблений і не маючи скристалізованих власних поглядів, я не любив встрявати в дискусії, але деколи молодеца запальчивість перемагала і тоді швидким потоком висловів виявляв свою думку. Одного разу кількох боевиків сиділо на мураві над річкою, розговоряючи на різні теми. Хтось зачепив проблему української поліції, що була на службі в німців в часі їхньої окупації України. В крузі дискутантів був “Сорокатий”, бувший поліцай, але він нічого не обзивався. Три інші подавали різні приклади служальчої постави поліцаїв, що ревно служили німцям проти інтересів власного народу, та лайками обкидали неокреслених ближче одиниць.

Наближаючись зі сторони річки, я зачув частинно зміст розмови. Приступивши до дискутантів, я зразу слухав, не встряваючи в дискусію. Не витримавши довго, без слова перепрошення втрутився в розмову і безперебійним потоком слів почав боронити не так українського поліцая на чужій службі, як наслідків, які були спричинниками явищ, зумовлених умовинами історичного порядку. Простими словами я висловлював те, що вже мав змогу дещо розуміти по-своєму. Мої вислови зводилися до того, що внаслідок тристалітньої неволі український нарід був дуже спрагнений свободи і волі, тож деякі одиниці, прийнявши німців як освободителів і приятелів, скористалися нагодою легшого і вигіднішого життя, яке оферувала служба в рядах німецької поліції, яка українською була тільки з назви. Ці самі причини, тобто вікова неволя, були гальмуючим чинником освіти українського народу в загальному, а бідніших верств зокрема. Тож молоді люди, в багатьох випадках опинившись у рядах поліції “прямо з пасовиська”, не могли бути приготовані і розуміти завдань і обов’язків, які прийняли як українці. І ото німецька брехлива пропаганда, в парі з залізною дисципліною, на ґрунті низького рівня свідомости й інтелекту частини поліцаїв, довела до того, що деякі з них дуже вірно служили німецьким інтересам, деколи навіть проти інтересів рідного брата чи навіть батька. Але так воно буває, що ми узагальнюємо злі вчинки одиниць, а в цьому випадку це нічого іншого як притакування ворожій брехливій пропаганді яка очорнює всіх і все, що українське. У большевиків, говорив я, український поліцай, український

дивізійник, українець у загальному, не говорячи вже про вояків УПА, — це ворог українського народу. Приятелем українського народу й “чесним” українцем — в дефініції окупантів — є той, хто окупантам служить. Коли б ми підходили до справи об’єктивно і брали до уваги причини явищ, дали б ми свідоцтво правді, та й не ширили б власними устами московської брехливої пропаганди.

— Факти... факти... — втрутив “Задорожний”, неначе стогнучи, бо слова не виходили в нього плавно. — По...по...дай факти.

Першим фактом є, що в нашій боївці є три бувших поліцаї і вони не тікали з німцями, але залишилися на рідній землі, щоб її боронити. Є нам знані факти з Волині, Полісся і Галичини, де цілі станиці української поліції зі зброєю і запасами амуніції перейшли до УПА, де опісля вславилися багатьма боями з німецьким окупантом. Такий перехід мусів бути зумовлений не тільки упередньою співпрацею з підпіллям, але і чинним в ньому уділом, очевидно, глибоко законспірованим. Отже, більшість українських поліцаїв не була сліпим знаряддям у німецьких руках, а свідомими українцями. Про те говорять факти. Очевидно, можна подавати й негативні приклади поведінки деяких осібняків, що придержувалися засади: “пану Богові свічку і чортові огарок”, або й поодиноких темних типів, що трапляються не тільки серед нас, українців, а також серед інших народів.

— Мудро говорить, завважив „Орел”, дезертир з Червоної армії, — і продовжував: — До справи треба підходити з “маківкою” на карку і не повторювати за іншими почутого. В тому часі “Задорожний” підвівся з мурави з заміром змінити стійкового, але якось так неfortunно заплуталися в нього ноги і, як довгий, повалився на мураву.

— А, бачиш, — реготався “Орел”. — Бог тебе покарав за говорення дурниць. Услід за ним розсміялися всі.

Цілковита безчинність боївки вже довго не тривала. Протягом останніх кількох днів до боївки долучили нові люди, які прибували одинцем. Три із них це були вояки Дивізії “Галичина”. Вони прийняли псевда: “Голуб”, “Жук” і “Явір”. Один, бувший поліцай за німецької окупації, прийняв псевдо “Наливайко”. Цей останній кілька днів пізніше був назначений командантом боївки на місце “Старого”, якого перенесено на інший терен.

“Наливайко” був середнього зросту, стрункий, пристойний мужчина, худорлявого обличчя і педант, як кажуть, в кожному цалю. Дуже дбав про зовнішній вигляд; у відношенні до підвладних дуже вимагаючий і арогантний. Голову, покриту рідоньким русявим волосом, завжди носив у прямій до хребта лінії.

Перебравши командування боївкою, зарядив збірку, в часі котрої приступив безосередньо до справ способу життя й занять боївки, партизанської дисципліни і засад підпільної конспірації. Передаючи інструкції, зобо-

в'язував бoєвиків до придержування наступного порядку, який мав обов'язувати в нормальних обставинах: вставання в шостій годині ранку, руханка, миття зимною водою до пояса, молитва українського революціонера. По молитві сніданок, а пізніше — теоретичні заняття партизанської тактики, політична гутірка й дискусія, забота особистими речами, обід, військові вправи, чищення зброї; не всі разом, але на зміну. Подані заняття мали відбуватися в означених годинах і безсумнівно, говорив він, будуть змінювані самими нами з причин специфіки нашого партизанського життя й завдань, як також обставин не залежних від нас.

“Наливайко” пригадав також засади поведінки вояка-партизана. Перше — це глибока конспірація. Нікому не виявляти свого власного, ані знамого іншого повстанця імені чи прізвища, навіть коли воно є знане, місце походження, численного стану і озброєння боївки чи іншого партизанського відділу, місця квартирування, постю, напрямку маршруту тощо. Якщо хтось має при собі особисті документи, фотографії, листи — відповідно все заховати або знищити спаленням, що буде найбезпечнішим способом. Такі речі, попавши в невластиві руки, можуть спричинити тяжкі терпіння, а то й смерть когось близького з родини. Він підкреслив також, що український повстанець усе і всюди повинен вести себе чесно і прикладно, та на час служби в УПА повинен забути про фізичні приємності в сенсі статевих стосунків. Така приємність може коштувати життя, бо в партизанських умовах бракує ліків для важко ранених повстанців, а про лікування венеричних недуг немає мови. Їх лікується в УПА одним ліком — кулею.

На закінчення інструктажу командир інформативно пригадавав, що доки не буде відповідно зорганізована підпільна мережа на Лемківщині, наша боївка (АБ) IV району тимчасово діятиме на теренах від Лупкова по Загір'я–Сянік, і від Балигорода по Риманів, залежно від обставин і спроможностей. Головним завданням боївки буде ведення розвідки і контррозвідки, вдержування правопорядку в терені та охорона районного проводу. Постава “Наливайка” припала до вподоби бoєвикам; безчинність деморалізувала й уємно впливала на самопочуття.

Наступного дня, коли запав уже сумерк, я перебрав обов'язок стійкового. Станувши в саду під розлогою яблунею, що росла при сільській польовій дорозі, спершись плечима об дерево, я вслухався у вечірню тишу, ворушену деколи скрипшенням дверей або гавканням собак. Роздумував над усім тим, про що попереднього дня говорив “Наливайко”. Першого дня, а була це неділя, заповіджений порядок дня не був нічим порушений, усі заняття відбулися згідно з усталеним порядком. Виглядає на те, думав я, що відповідно розложені і введені в практику заняття впливають позитивно на настрої бoєвиків і час минає швидше. Перед вступленням до боївки, в молодечій наївності, уявляв собі партизанське життя в постійних боях, неначе в першій лінії фронту регулярної армії. Щоправда, короткий ще час партизанування та гутірки на тему партизанської тактики, які вів “Сорокати́й”, таки дещо мені ці поняття скристалізували й роз'яснили. Я зрозумів, що партизансь-

ка тактика полягає на заскоченні ворога несподіваним наскоком, засідкою, блискучим ударом та вчасним відступом. Бо, як говорив “Сорокатий”, з численно і технічно в сотки разів переважаючими ворожими військами партизанка не могла б довше вести однофронтового бою і наша Українська Повстанська Армія не встоялася б уже три роки, ведучи боротьбу наперед з німецьким, опісля московським і польським окупантами. Без зовнішньої помочі УПА мусить здобувати у боях зброю, амуніцію, військовий виряд, організувати харчі у власного населення, а медикаменти часом купувати, але в більшості здобувати у ворога силою.

З питання тактики мимоволі я думкою перейшов до політичних занять, які відбувалися не у формі викладу, а радше дискусії, яку також започаткував “Сорокатий” на доручення “Наливайка”. Позаяк боївка в тому часі не диспонувала жодною підпільною літературою, “Сорокатий” поставив цілком просте питання: чи треба, а якщо так, то чому боротися за самостійну Україну?

Пригадумавшись над змістом своєї відповіді, до якої зобов’язав мене “Сорокатий”, я мимоволі сам до себе всміхнувся, бо на просте питання дав просту відповідь: за Україну треба нам боротися, бо Україна має право бути вільною як усі інші держави, а коли “Сорокатий” наполягав, щоб я дещо ширше розвинув тему, я не міг цього зробити, бо видавалося мені, що до сказаного нема що додати. Інші боевики теж знизали плечима, не знаючи, що можна ще сказати. “Сорокатий” не дав за виграну і почав знов простими словами розвивати думку.

— Вернімся, друзі, — говорив він, — на кілька століть назад. Ми мали власну державу, власні права і порядки. По втраті державности, не входячи в причини, ми втратили все, що людині дане Богом і природою...

У цей момент до мого слуху долинув шелест кроків. Глянув я на дорогу і побачив там дві особи. Незважаючи на вечірню темряву, розпізнав, що це дівчата, та все-таки, згідно з правилами, затримав їх словами: „Сстій! Хто йде?”

— То ми, — і дівочий дзвінкий сміх був відповіддю, то й за кличку я вже не питав. Тим часом дівчата зійшли з дороги і спрямували до мене. Збентежений, я дійсно не знав, як чинити в такій ситуації і просто інформував красунь, що стою на стійці, а стійковому не дозволяється на жодні розмови.

— Що ж то за службіст, — завважила одна, і обидві разом вибухнули веселим голосним дівочим сміхом.

— А що ви, друже, робите по скінченні стійки? — жартівливо питала друга. — Може, б ви схотіли з нами пройтися селом? Такий гарний вечір, що й у хаті важко всидіти. Щось тягне в обійми... весні і ночі.

— Не знаю, що зарядить командир, — викручувався я дрижачим голосом, не хочучи дати прямої негативної відповіді.

— То ми прийдем пізніше, — защебетала одна, і обидві, неначе молоді серни, побігли в село, розплившись у вечірній темряві.

Ага, подумав я, є нагода романтичної пригоди... А після такої пригоди — що? Може, куля? І здригнувся цілим тілом. Щоб відігнати ці думки, почав прохажатися кілька кроків уперед і назад та думками вернув до перебігу дискусії та wypowiedей “Сорокатога”, який говорив: „По втраті державности ми стали рабами і поступенно, з бігом століть, наше рабство досягло вершин. Скільки мільйонів нашого народу вигубили окупанти протягом тристоліття? Хто ж спроможний це зрахувати? На кістках наших предків побудовано Петроград, Царичин і багато інших міст Російської імперії. Руським-українським трупом і кров'ю загноєно сибірські тайги, польські піски та найбільше — український чорнозем”.

Усі боевики уважно слухали “Сорокатога”, а я думав, що таки на просте питання є проста відповідь, але вона може бути довга змістом і глибока суттю...

“Сорокати” говорив далі: „Українськими кістками підмощено транс-сибірські залізничні і биті шляхи, а скільки разів у знаній нам історії в попели обертано наші міста і села? Вогнем нищено все, що українське, забороновано рідну мову у слові і письмі, у свою церкву Богові молитися жид нас впускав за відповідну оплату. Українцві не давано кращої роботи, українців не приділювано на кращі посади, понижувано і ганьблено нас за те, що ми українці. В останньому часі... — тут “Сорокати” неначе призабувся, підніс праву руку догори і кивав вказівним пальцем, ніби хотів зловити дальший хід думки, і продовжував, — у найновішій добі нашої історії, яку ми самі маємо змогу не тільки тямити, а й переживати, уряд міжвоєнної Польщі вів цю саму стару польську колонізаційну політику, як за давніх часів. Арештування українців, фізичні тортури ув'язнених, дискримінація, славнозвісні пацифікації разом з грабежами, знущаннями, насильством, вбивствами. Це не пропаганда, друзі, — звертав увагу “Сорокати”, — це — історичні факти, це — свята правда.

А що нам принесли наші “освободителі” — большевики? Масові розстріли, диктовані найогиднішим ґатунком осібняка людського роду — Сталіном, виконувані суспільним погноєм, очолюваним Дзержинським та іншими катами нашого народу, такими як Каганович, Берія, Ягода, Мікоян і їм подібні, як і багато наших власних яничарів. Виморення штучно зорганізованим голодом понад сім мільйонів українського люду в 1930-х роках. Масові розстріли безборонних в'язнів тюрем Дрогобича, Самбора, “Бригідок” й інших перед наступом німецьких дивізій в 1941 році. Хоч німці у нас довго не були, проте чимало вчинили нам кривд. І котрий з тих двох окупантів гірший? Оце, кількома словами наша трагічна історія. Друзі! На нашій рідній землі, в нашій власній хаті, наші “старші брати” та сусіди замкнули нам рота, закували в кайдани не тільки тіло, але і духа, від наших власних немовлят відбирали кусок українського хліба, щоб ним годувати нові покоління своїх дикунів і варварів — наших гнобителів. Сів тобі, українцю, москаль, німець чи поляк на хребет і поганяє, як запряжну скотину, ба, навіть гірше, бо й скотині власник дає змогу відпочити, нагодує, напоїть і піклується нею.

Така ото коротенька дорога до безконечних терпінь і мук, завданих нам нашими сусідами, які хочуть жити нашим коштом. Така це дорога до нашого все ще триваючого рабства. І не дивно, що “чужинець” у Відні сказав українцеві: „Ви, українці, раби. Рабом вас хрестять, рабом вперше при-чащають, рабом вінчають, рабові “многая літа”, а на кінець “вічна пам’ять” — співають...” Ось і моя відповідь, друзі, на запитання, що я сам поставив. Думаю, що ваша і кожного українця така-сама. За вільне життя у своїй хаті треба боротися. Цю істину розуміємо ми всі і розуміє кожна людина світу, не виключаючи і наших ворогів. А найкраще розуміємо ми, вояки УПА, що не злякалися воржих тортур, але мужньо стали до нерівної боротьби за права нашого знедоленого народу.

Непотрібне непорозуміння

Одного дня к-р “Наливайко” зарядив збірку і наказав приготуватися в дорогу.

Ще блідо-золотиста куля висіла над обрієм, цілуючи легкими променями лісні зелені масиви, як АБ к-ра “Наливайка” вирушила з Середнього Великого в північно-західному напрямку Маршували ми стрілецьким рядком з передньою стежою двох боеків. Наші обличчя пестливо гладив лагідний подув вітру, що вправляв у стан хвилювання лани збіжжя, що вже приблизли дозріванням. В околиці панував загальний спокій і тиша, тільки десь далеко на північний схід повітря розривали серії скорострільів.

У цю пору року, коли селяни закінчили весняні роботи, а на жнива було ще завчасно, тільки деякі селяни підгортали плужками бараболю або ще дехто спішив додому, закінчивши роботу сушення конюшини. Вид маршуючих партизанів нікого не дивував, бо був явищем буденним. Ми йшли бадьорим маршем, змагаючися з нерівністю терену та підіймаючися щораз вище височиною лагідної смуги гірського пасма, що тягнулося від села Туринське на півдні до села Чашин на півночі і далі в північно-східному напрямку. Бадьорий марш і обвантаження зброєю і амуніцією були причиною фізичного змучення, особливо для нас, новаків, що не були звичні до довгих маршів у гірських теренах, а в додатку ми втрьох — “Підкова”, “Бурий” і я — двигали кулемети без зміни. На прохання “Підкови”, щоб хтось інший підмінив його, “Лис” засміявся та відповів, що “старі” партизани надвигалися вже досить, тепер черга на новаків-лемків. Зав’язалася суперечка, змішався стрілецький рядок. “Підкова” поставив кулемета на межі, заявляючи, що далі нести не буде. “Лис” і ще кілька вояків почали грозитися. “Підкова” відтягнув замок “мавзера” і засичав крізь зуби: „Ану! Спробуйте мене змусити...”

Ще три інших схопилися за зброю, але в той час “Бурий”, а за ним і я також наставили цівки зброї в бік противників. У цю мить всі почули щирий сміх, майже регіт к-ра “Наливайка”. Під час цього сміху ніс у нього смішно зморщився, а правою рукою бив у бік живота. І сміючися, долонею вда-

рив у лице “Лиса”. Ми всі здивовано дивилися на нього, а він, повівши рукою довкруги, спитав старих партизанів: „А ви хто такі? Та ж ви майже всі такі самі лемки, як вони”. Тут вказав рукою на нашу трійку. „А ти, — звернувся до “Лиса”, — так довго вже партизаниш, що й передвигався? Різниць немає. Кулемети маєте нести всі потрохи, на зміну. А тепер — вперед марш...” І ми всі помаршували далі.

Під час хвиливого відпочинку “Наливайко” висловив сумнів щодо тривалости безпечної дії й існування боївок у терені. „Вважаю, — говорив він “Сорокато́му” і “Шугаєві”, — що зараз, після капітуляції Німеччини польський уряд змобілізує всі свої сили до боротьби з нами”. За польським декретом Ради Міністрів, від 29 травня цього року уряд приступив до формування Корпусу Внутрішньої Безпеки (КБВ — Корпус Безпеченства Вевентшного), організованого для боротьби зі збройним підпіллям. Правда, поляки мають своє підпілля і це нам допомагає, але вони між собою рано чи пізно домовляться, а тоді всі сили звернуть проти нас. Поки що дають нам спокій, отже... ідім до місця призначення...

У Завадці Морохівській

Пізно ввечері ми стали в подвір'ї однієї хати села Завадка Морохівська. Тут мала бути глибока конспірація, тому, доки командир дійшов до порозуміння з господинею дому, два стійкових по обидва боки хати пильно наслухували за підозрілими рухами. У селі панувала вечірня тиша, яку час від часу переривало лише гавкання собаки. У вікнах хат блимали слабенькі світла каганців. Відчинилися двері сіней, і молода ще, вродлива жінка пошепки запросила гостей до хати.

Увійшли ми в кухню де й засіли до вечері. По вечері, що була заздалегідь приготовлена, мабуть, за старанням місцевої станиці, боекими вмостилися до сну на сіні горища, за виїмком стійкового, який, замаскувавшись в куцах, ніс відповідальність за нас і за мешканців дому. Змучений дорогою і останніми переживаннями, я не міг заснути. В голові мішалися різні думки, особливо про партизанське життя. Конфронтація “самостійности” в Середньому Великому з глибокою конспірацією в цьому селі поглиблювала далі моє знання і суть правдивого підпільного життя. Роздумував я над цим питанням і сам не розумів причини внутрішнього, радше підсвідомого, невдоволення існуючим становищем, але марно стара приказка говорить, що час є найкращим лікарем.

Була вже пізня година, коли я почув гуркіт жорен у сінях. Позаяк, крім господині, нікого в хаті не бачив, подумав, що вона сама виконує цю важку роботу щоб намолоти муку на хліб, а може, і вареники для нас зробити. Підвівся я тихенько, дерев'яними сходами зійшов до сіней, де переконався у правильності своїх припущень. Без вагань я запропонував господині поміч, на яку вона ніяк не хотіла згодитися, але вкінці поступилась. Правою рукою зловив я за жорнівку і почав швидко крутити жорня-

ним каменем."Ідіть до кухні, — сказав я,— закінчуйте свою роботу, а я вже закінчу це мелення".

Залишившись сам при жорнах, швидко крутив каменем, перекладаючи жорнівку з однієї руки в другу, насилаючи щохвилини зерно в отвір посередині каменя. Але по довшому крученні сили почали мене опускати, жорнівка щораз то вільніше зачеркала колесо. Соромно було мені перед господинею відпочивати, тож майже рештками сил докінчив мелення. Положившись знов на сіні, незабаром заснув.

Минула вже перша година пополудні наступного дня, коли я прокинувся зі сну, пора була обідати. Господиня винесла вареники у великій мисці та солодке молоко в глиняному горщику. Ми взялися до їди. Кожен накладав вареники на тарілку та вливав молоко в горнятко, не спішучи, бо не було такої потреби.

Таке звичне життя довелося нам вести ще до наступного дня. Законспіровані на горищі спали або лежали на сіні, ночами тримали стійку надворі, а вдень стійковий обсервував найближчу околицю крізь вікна. Не могли показуватися людям на очі, бо лихо не спить.

В часі перебування у Завадці Морохівській "Наливайко" керував незнаюно нам роботою чи, може, розвідною акцією? До місця нашого квартирування приходили переважно молоденькі сільські дівчата, і тоді командир сходив з горища, та розсилав їх у терен. Одного разу мені припало тримати стійку, а було це близько 9-ї години ранку. "Наливайко" готував у дорогу двох молоденьких дівчат. Мали вони йти до Загір'я. "Наливайко" повчав їх, до якої хати мали зайти, з ким і як сконтактуватися і кому доручити пошту, тобто штафети. Дівчата повинні були заховати штафети дуже добре (а були це записані папірчики, скручені у формі папіроски, залаковані лаком і підписані шифром).

Зв'язкові і кур'ери, що переносили підпільну пошту, по-різному її ховали на час переносу. Приміром, дівчата влітали штафети собі в коси, підкладали під підошви взуття, несли в руках так, щоб у небезпеці скоро можна було знищити або й відкинути, щоб ворог не міг їх знайти, зашивали в одяг і т. п.

Перед відходом дівчат у терен "Наливайко" давав їм інструкції, як мають повестися на випадок потрапляння в руки міліції або війська. Повинні говорити, що вийшли з дому в пошуках дріжджів, а в Загір'ю живе їх тета (в дійсності була це зв'язкова підпілля) і до неї мають звернутися за поміччю. В найгіршому випадку, тобто коли б знайшли при них штафети, до нічого не признаватися. Сказати, що в черевик під підошву міг хто інший вложити без їхнього відома. Радив дівчатам, щоб ніколи не говорили полякам правди, бо на тому можуть потерпіти вони самі або їхні рідні. Не признаючися до нічого, треба говорити одне і те саме, хоча б треба було повторювати і сотні разів.

Отже дівчата вийшли з хати, а, віддалившись зі сто метрів, почали швидко бігти, наче несені на крилах вітрів. Місію небезпечної роботи для УПА сприймали як святу. Це можна було завважити в часі їхньої розмови з

“Наливайком”, і їхній ентузіазм з повіреної їм місії. Навіть недосвідчений юнак міг бачити в їхніх очах огонь запалу і пориву до скромного, але заразом дуже небезпечного чину. Але вони, діти ще, не лякалися небезпек. Впевнено, з дитячою рішучістю запевнили командира, що вони знають стежки, якими мають йти, знають, де і що говорити, та нічого не боятися.

Запевнення двох маленьких дівчаток виправдалися не тільки в обговорюваному тут місці і часі, але й протягом десятилітнього періоду важких змагань українського народу. Молоді дівчата й хлопці, старші юнаки і юначки, а навіть старенькі бабусі виконували обов'язки післанців, кур'єрів, зв'язкових, ховали штафету у волосся, пороли халяви чобіт, зашивали в рубці одягу, навіть ковтали, як було треба.

В'язалася підпільна поштова мережа, від одного пункту тягнулася ниткою сполуки до другого, відтак третього і тисячного, творячи сітку павутиння, по якому мандрували живі люди, які нерідко попадали в тюрми та віддавали життя на тих шляхах. Коли б сконструювати електронну таблицю з нанесеною мережою підпільної пошти, та при допомозі пульсуючих світляних пунктів відтворити дійсні рухи зв'язкових-кур'єрів на терені України в різних періодах боротьби УПА, мабуть, були б цілі роки, в яких рухи сотень світляних пунктів не вгасали б ні на момент...

Політичні заняття

Заквартирувавши знов у Середньому Великому, боївка вела нормальне життя, згідно з усталеним порядком. Тоді ж “Наливайко” призначив мене, супроти моєї волі, вести політичні гутірки й дискусії з боевиками. Будучи ще юнаком, не маючи відповідної теоретичної підготовки, ні жодного практичного досвіду, я не знав, з чого починати. Крім того, бракувало нам на той час друкованого підпільного матеріялу. Все, чим диспонували, була летючка “За що бореться визвольно-революційна Українська Повстанська Армія”. Та відмовитися від наложеного обов'язку я не міг.

Перший раз, не знаючи з чого починати гутірку, я почав голосно читати летючку, яку читав дуже швидко, бажаючи заімпонувати друзям вмінням читати друковане слово. Не довго так читав, бо один із старших партизанів звернув мені на це увагу. Почав знов читати, але вже повільніше, але тут обізвався один боевик, який запропонував читати окремими розділами та їх обговорювати. Так і сталося. Боевики зразу якось обережно висловлювали свої думки, та згодом дійшло до жвавої дискусії й запитів відносно самотніх точок суспільно-політичної програми визвольної боротьби УПА. Дехто мав сумніви щодо концепції державної власності великої індустрії та кооперативно-громадської чи приватної дрібної промисловості і ремесла. Декому незрозумілим було питання індивідуального та колективного кори-

стування землею, справедливого поділу загального народного доходу та багато інших питань, на які я був інтелектуально ослаблений. Все-таки це змусувало мене до вивчення змісту летючки, як згодом й інших матеріалів, напам'ять та придумування власних слів для пояснення змісту обговорюваного матеріалу. З тим не все йшло мені добре, особливо на початку, але згодом гутірки почали проходити навіть задовільно.

День за днем минав час, нічого особливого не діялося, за виїмком виправи за м'ясом.

Виправа за м'ясом

Одного весняного дня АБ вирушила на північ до села Постолів Ліського повіту. Один з місцевих селян-українців побоювався, що місцева польська влада забере в нього бугая, тож звернувся до підпілля, щоб ми його забрали, а не поляки.

Тіні ночі зливалися в один чорний непроглядний морок. Ми мусили маршувати, повільно посуваючися вперед, тримаючи один одного за пояс. А той, що йшов спереду, з руками, висуненими перед себе, шукав дороги, немов сліпець. Було душно, а десь там, угорі, з невидимих хмар, блиснула одна, потім друга блискавиця, прорізала склепіння небес. На коротку мить загорівся світ засліплюючою ясністю. Освітлена блискавицями темрява кинула сотнями й тисячами тіней, що творили страшні й разом з тим фантастичні образи і фігури. За блискавицями загуркотів страшений гук громів, неначе важкий сталевий віз перекотився по бетонній дорозі. Все це мимоволі викликало у мене почуття слабости й немоці супроти сил природи.

Ліс не ворухився, тільки гуркіт грому, здавалося, роздирав землю, і великі краплі дощу посипалися, прогнавши духоту. Запахло свіжістю. Дощ відсвіжив наші змучені і задріті трудним маршем тіла. Хто з нас мав плащ-палатку, забезпечився перед дощем, але новачки та деякі старші бійники не мали чим вкритися, то ж злива промочила їх до живого тіла. Вже не краплі дощу, але потоки води лилися з кінчиків носів, текли за комір, спливаючи по спині. Блискавиці запалювалися одна по одній, прорізували ламаними стрілами склепіння чорного, як вугілля, небозводу, то знов перехрещувалися і стрімголов летіли вниз, вдарилися у верхівки найвищих дерев, пороли пні дерев аж до кореня або відкушували гілля дерев, яке опісля поволі хилилося і звисало додолу. У світлі майже безперервних блискавиць це виглядало на тасьму фільму з фрагментами грізно-чарівної сцени, серед якої нічні мандрівники вповні відчували своє безсилля в незбагненному всесвіті. У безперервному гуркоті громів не було чути шуму опадання гілляк ламаних громами. Такі сцени приємно оглядати з середини притульної сухої хати, де опади дощу не купали б обсерватора, бо в цілій грозі забурень природи проявлялася непроминаюча чарівна краса сил, що вогняними стрілами ціляли землю, а грізними звуками громів надували людині про її безсилість супроти сили вищого надприродного ества, що керує всесвітом.

Поволі почала рідшати темрява, блискавиці й гуркіт громів віддаляли ся в гори. Поступово запанував спокій і тиша, чути було тільки шляпання партизанських ніг у розмоклому ґрунті лісової дороги та прискорені маршем віддихи й коментарі на тему раптової зливи.

Було вже добре по півночі, коли ми опинилися на місці. Змучені дорогою, майже всі шукали, де можна б присісти та хоча хвилинку відпочити. Один з бовіків підійшов до вікна і застукав. Неприємне скрипіння дверей попередило появу низького чоловіка, постать якого ще більше применшувала нічна темнота.

Впевнившись, що то свої втішений селянин розповідав про те, як довідався, що польська теренова влада (гміна) хоче зареквірувати бугая, мовляв, за співпрацю з бандерівцями. Тут він почав посилати прокльони на адресу поляків, а вкінці, махнувши руками, щиро запрошував командира і хлопців боївки до хати на перекуску та короткий відпочинок. Але вже світало, а терен був небезпечний, тому командир подякував господареві за гостинність. „Нам, — сказав він, — треба опустити це місце, поки настане день, бо дорога далека”.

Господар подався в клюну, щоб випровадити бугая, а тим часом господиня винесла молоко. Ми по черзі випили по горнятку молока і дуже радо пішли б до хати поїсти, але нам треба було поспішати. Та ось зі стайні вийшов господар, ведучи на шнурі бугая. Ми дивилися на цю звірину з подивом. Цеглястої краски бугай виглядав, немовби різьблений скульптором. Мускулярної будови, із заокругленими кшталтами тіла, м'язи ніг та передніх і задніх лопаток неначе нашпиговані сталевими пружинами. Короткі грубі роги, легко похилений вниз лоб, безвиразний погляд великих очей, затоплених зором в один пункт землі, та спокійна поведінка вражали добрим освоєнням цієї звірини з людиною. Та, яке ж розчарування спіткало тих, хто підійшов до господаря, щоб перебрати спокійну до цього часу звірюку.

Господар тримав бугая при допомозі двох дерев'яних дрючків, до яких були пришпилені ланцюги. Один кінець кожного ланцюга був закінчений сталеву пружинною оковою, заложеною у ніздрі бугая. Коли “Лис” і “Бистрий” взяли дрючки у свої руки, бугай поволеньки похилився вниз і, доторкнувши ніздрями землі, раптово напружив м'язи, скорчився, сильно шарпнув угору, задніми ногами відбився від землі і неймовірно швидким рухом скочив уперед. Дрючки випали з рук бовіків, а бугай немов на мить задумався, що далше робити. Знов опустив лоб вниз, напружив м'язи і... дванадцятицентнерове створіння з брязкотом ланцюгів, з рогами, наставленими на нападника, посунуло до “Сорокатога”, що стояв під клунею.

Збентежений “Сорокатий”, зорієнтувавшись у ситуації, в останню мить відскочив убік, але бугай лівим рогом зачепив його. Розірвав однострій і вдарив у ребро, та, на щастя, тільки поверхово зачепив його. Опісля твердим лобом вдарив у стовп, що підпірав дах клуні. Затріщав стовп, затріщав дах і, не маючи підпори, похилився, а бугай відвернувся і почав шу-

кати іншої жертви. По короткій перерві задер хвоста вгору, зачав гарцювати, вибігши на вулицю.

„Застрілити його!” — крикнув хтось. Але ніхто не спішив з реалізацією цього задуму, а “Наливайко”, сичінням крізь зуби — „замкни писок, бо нас розконспіруєш”, — пригадав усім о конечності заховання тиші. Тут вмішався господар, який півголосом пообіцяв, що він собі порадить з бугаєм. І, дійсно, вимовивши кількакратно ім'я бугая — “Міську, Міську”, — селянин дав собі раду. Бугай звільнив ходу, оглянувся в бік свого господаря і станув на місці з опущеним лобом. Господар поволі підійшов до нього, почав гладити і повільно зловив за один, потім за другий дрючок.

Тим разом забезпечилися краще, бо ще прив'язали шнура до ядер бугая і так удвох вели його, тримаючи на дрючках, а третій шарпанням за шнур дозadu нагадував бугаєві о смирності. А коли, по довгому проході горами і лісами, привели його в Середнє Велике, бугай став таким спокійним, що й диво.

Неприємна пригода

Мимо перемучення останньою дорогою, ввечері цього самого дня наша АБ вирушила до села Хотень. Існувала небезпека, що на село вночі можуть напасти польські бандити, які почали активізувати свою діяльність, особливо в сусідстві заквартирування польських військових одиниць чи міліції, як, приміром, у Сяноці, Ліську, Балигороді.

Бували вже спроби нападів польських банд на села Каличава, Гічва, Жерниця та інші. З тієї причини теренова підпільна влада видала розпорядження держати в нічну пору варту самими таки селянами, особливо в селах, де не було забезпечення зі сторони УПА.

Такий обов'язок мали і селяни Хотеня. Вони мусили стерегти село, слідкувати за підозрілими рухами та у випадку небезпеки боронити себе різними засобами, як, приміром, биття у дзвони, крик або при допомозі знаряддя, хто яким диспонував: коса, сокира, дрючок, вила, одним словом, хто чим міг. Якщо б обставини дозволили, випровадити жінок і дітей із села.

Ми увійшли в село під ослоною темної ночі. Жодна сторожа нас не затримала. Пройшовши вздовж селом, не стрінули ми нікого, хто мав би сторожувати. Врешті, в одній хаті горішнього кінця села знайшли ми трьох вартових, що спокійно спали на дерев'яних лавках. Було це занедбання обов'язків, яке могло довести до фатальних наслідків, таких як: грабунок, спалення кількох хат, або й цілого села, вбивства — може й масові.

Позаяк підпільна теренова влада не диспонувала такими середниками кари, як цивільна адміністрація, стосовано інші кари, залежно від ступеня провини та можливостей їх екзакуції. Такими карами були: упімнення, до-

гана, биття буком, стриження голови (особливо дівчат, які приставали з ворожими вояками чи іншими представниками ворожої влади) та кара смерти через розстріл або повішення. Цей останній спосіб кари стосовано з двох причин. Такі порушники підпільного права, як сексоти, зрадники, не заслуговували на гонорову кару, по-перше, а по-друге, вартість кулі була на вагу золота, бо не раз треба було платити за неї життям, а шнурок можна було де-небудь роздобути.

Визначення кари залежало від волі караючого — його інтелекту і життєвого досвіду. У відділах УПА, а згодом і в тереновій мережі ОУН судівництво спиралося на так звані козацькі (польові) суди, на яких рішення відносно кари виносилося більшістю голосів. Одначе в початковій стадії організування збройного підпілля на Закерзонні функції звинувачуючого, судді, а деколи й виконавця були в одних руках — командира чи провідника даного терену. Про безсторонню оборону звинуваченого в таких обставинах не могло бути мови, а можливості самооборони фактично не існували. Виконавцями кари переважно були люди, підпорядковані командирів-провідників.

Заставши вартових Хотеня сплячими, за їхню провину треба було їх відповідно покарати.

Ввійшовши з боївкою до кімнати, де спали вартівники, “Наливайко” розбудив їх та почав лаяти за занедбання обов’язку, пригадуючи їм про можливі погані наслідки їхньої провини.

Збентежені селяни швидко позривалися з лавок, шукали накриття на голови та дерев’яних костурів, які мали їм служити за зброю. Зніяковілі, не знали що зі собою робити, але один відважніший обізвався, вибачаючися за провину та прирікаючи, що подібне вже ніколи не повториться.

„Я певний, що так, — відповів “Наливайко”. — А щоб ви запам’ятали раз на все життя, що чогось подібного допускатися не вільно, всі три дістанете по двадцять п’ять буків...” І, вказуючи рукою на селян, доручив “Орлові” виконання кари.

Перелякані селяни, переступаючи з ноги на ногу, мнучи шапки в руках, просили командира про помилування і знов прирікали, що більше цього не зроблять. Це, що сталося, виправдовували перемученням цілоденною важкою працею в господарстві.

Їхні прохання “Наливайко” відкинув. Посередині кімнати “Орел” поставив дерев’яний стілець, від першого селянина відібрав здорового сукуватого костура і наказав тому ж селянинові положитися животом на стільці.

Селянин, тремтячим голосом знов просив о дарування кари, руки в нього дрижали з переляку, а брак охоти лягати на стілець заступлено фізичною силою двох боеків, які зловили дядька за руки.

Поклали його животом на стілець, тримали за руки і карк, а “Орел”, піднісши вгору костур, почав вдаряти селянина по спині та за кожним ударом відраховував число ударів.

Вже по першому ударі дядько жалісно застогнав, опісля зачав плакати, як мала дитина Але поступово його тіло почало дерев'яніти і під кінець виконання карі він лежав, немов сніп соломи, невразливий вже на ніщо.

“Наливайко”, розставивши широко ноги і заложивши руки в боки, за кожним ударом кричав: — „Дужче, здоровіше бий!” Обличчя в нього закам'яніло, навіть не дригнуло, постава нерухома, тільки моргання повік свідчило, що ця постать жива.

Стоячи збоку, я не міг приглядатися до цієї сцени. По кожному ударі селянина мені здавалося, що в моєму нутрі наступають удари, які напружують нерви до межі витривалості. Не здаючи собі справи, та й не призадумуючися над тим, що роблю, я поспішив до дверей, щоб бути якнайдалі від місця виконання карі.

На той момент “Наливайко”, звернувши голову в мою сторону, спитав: — А тобі, “Скала”, щось не подобається?

— Мені це дуже подобається, — без надуми відповів я, — але не можу цьому приглядатися. — Та й незважаючи на наслідки свого поступку, вийшов з хати.

Тупі відгуки ударів і стогони було чути також й на подвір'ї, я відійшов якнайдалі від хати, щоб цього не чути. Напруга нервів, невияснений біль серця, жаль за селян, гіркота спричинили настирливий гін думок та питань, на які я не міг знайти відповідей. Підійшов я ближче воріт, де стійку тримав “Сорокатий”, і там мимоволі глибоко зітхнув.

— А ти чого так зітхаєш? — запитав “Сорокатий”.

— Важко дати відповідь навіть самому собі, — обізвався я і продовжував: — Здаю собі справу, що вартівники завинили, але кара за цю провину, хоча може, не зависока, як на двадцяте століття, — нелюдяна. Так мені здається.

— А що? В тюрму, якої не маєш, посадиш дядька? — питав “Сорокатий”.

— В тюрму, не в тюрму, — відповів я. — Можна дати якусь іншу кару, більш цивілізовану. Таке биття, яке там у хаті тепер відбувається, напевно, не зробить з битих селян наших приятелів і не приєднає нам їхніх родин, кумів, приятелів, а навпаки — відштовхне їх від нас. Мало того, при першій-ліпшій нагоді такий дядько може легко стати на боці ворога, який підступно, хитрими обіцянками і підлесливою поведінкою переманить його на свою сторону. А ми прецінь ті, що посвятилися обороняти інтереси тих дядків. Може, я не розумію, в чому суть цієї оборони?

“Сорокатий” слухав, здавалося мені, уважно, а коли я скінчив, він ставрався пояснити суть провини селян, наслідки цієї провини та роди кар стосованих, в обставинах партизанського життя.

— За провину, — закінчав “Сорокатий”, — мусить бути кара.

Не маючи інших контраргументів, я крутив головою, не погоджуючись із заслуханим, але й не обзивався більше. Ясність мого юного розуму прислонила чорна хмара сумнівів.

По хвилині мовчання “Сорокатий” додав: „Ти краще тримай язик за зубами, а то скоротять його тобі або й скоротять тебе о голову. Прийдеться тобі, синку, ще не з одної печі хліб їсти, а щойно по набуттю досвіду зрозумієш сенс життя загалом, а партизанського зокрема. Питання, чи доживемо до такої змоги?”

По відході боївки трьох селян-вартових залишили в тій самій хаті, а з ними залишився біль тіла і душі, та не знати, котрий з них дошкульніший?

“Наливайко”

Котрий це вже раз наша АБ заквартирувала в селі Середнє Велике. Крім стійкового, близько 6-ї ранку, ми всі поклялися до сну на сіні горища однієї хати. Безперервні марші та всілякі заняття в терені залишали мало часу на відпочинок, тож усі боєвики негайно запали в твердий глибокий сон.

Перед дев'ятою мене збудило копання чийогось чобота в підошву. Настирливому копанню товаришили голосні звуки: “Скала”, — вставай вести гутірку!” Та повіки очей, немов олов'яні, відмовилися від послуху, солодкий сон знов полонив усе тіло. На поновне розбуджування я спросоння відповів вульгарно: „Відчепися із твоєю гутіркою”. До того ж вислів “відчепися” прозвучав непристойним, нецензурним зворотом, і в цей момент я вчув шелепіння в сіні, опісля чиясь ступання сходами вдолину. Я підвів голову від сіна, побачив на сходах товариша “Бурого” і щойно тоді усвідомив, що моїм обов'язком є бути там, у кімнаті, і вести політично-пропагандивну гутірку з боєвиками.

Плянувши довкруги, я зі здивуванням відкрив, що, крім мене самого, нікого іншого на горищі нема. Я швидко підвівся, стріпнув з одягу сіно, притягнув пояса і майже бігом зійшов дерев'яними сходами до сіней. Тут пригадав собі о потребі шнурування черевиків. Відвернувшись лицем до сходів, шнурувати черевика. За мою спиною були двері, що вели до кімнати, в якій боєвики чекали мене. Двері були відчинені, заслонивши мені і кімнату, і другі двері, що вели на подвір'я.

Закінчуючи шнурувати другого черевика, я нагло відчув на спині пекучий біль, що немовби перерізав мій хребет впоперек. Удар був такий несподіваний, що збив мене з пантелику, але по другому такому ударі я випрямив хребет, звернув голову убік і підсвідомо заслонився лівою рукою перед наступним ударом. За мою спиною стояв “Наливайко” з пурпурово-синім обличчям, з відтягнутою високо позад себе правою рукою, в якій тримав червоний нагай. Саме в цю мить, коли я озирнувся, третім разом нагай спинився на лікті, закрутившись кругом руки.

Збентежений дивився я на свого командира, а в думці майнуло питання — за що? Тут пригадав собі негарну відповідь “Бурому”, який будив мене

на гутірку, та все-таки не міг погодитися з такою карою, бо удари нагая пели вогнем, не так фізичного, як морального болю.

Не задумуючися над наслідками, я звернувся до “Наливайка”:

— Дуже дякую, друже командире! Якщо йдеться про гутірку, то я її сьогодні ще проведу, але ніколи більше, незалежно від того, що ви зі мною зробите.

— А... що... що ти..., пане брате? Ми ще знайдемо спосіб, щоб тебе переконати...

— Ви вже мене переконали, — відповів я. — Більше нічого не треба.

Цього ж дня гутірка відбувалася в пригнічуючій атмосфері. Крім офіційного відчитання мною деяких підпільних матеріалів без коментарів та інформації про декрет Ради Міністрів Польщі, про формування Корпусу Внутрішньої Безпеки (Корпус Безпеченства Вевнетшного — КБВ), призначеного для боротьби зі збройним підпіллям, над матеріалами майже не дискутовано.

На тему творення військових спецвідділів один тільки “Шугай” висловився, що для нас це буде краще, бо, мовляв, з фронтовими вояками боротьба трудніша, як з рекрутами, які будуть змушені здобувати досвід у боротьбі з нами, а сама назва військової одиниці не має значення. Краще і легше нам буде, коли здемобілізують фронтовиків з усіх військових частин, а їх місце займуть так звані поборові.

Проминуло кілька тижнів від події з нагаєм. У тому часі наша боївка майже весь час була в терені, в постійних маршах. Пройшли ми новотворений район від словацького кордону на півдні до Сянока на півночі, від Балігорода на сході по Дарів на заході. Проходили зі села в село. Декуди квартирували відкрито, декуди — із захованням глибокої конспірації, залежно від теренових обставин. В тому часі мені вдалося замінити добру, кожухом підшиту куртку за військовий однострій. Щоправда, рукави сягали мені до половини рамен, штани задовгі і заширокі, але це не мало значення; важче було, що був це військовий однострій. Обмінювався я тими речами зі станичним господарником Середнього Великого, якого звали Монько. Йому передав до переховання свою “кенкарту” (паспорт з часів німецької окупації), фотографії та особисті документи. Кілька тижнів пізніше відділ польського війська запалив у селі кілька хат, завваживши трійку озброєних людей, які відступали зі села в ліс. Згоріла хата Моньки, згоріли і мої речі, переховувані в стрісі.

Десь на той час у Середньому Великому заквартирував рай. пров. “Говерля” і надр. пров. “Зорич” зі своїми почотами й охороною, та ще й інші партизани, нам неznані. Відбувалася відправа теренових провідників підпілля. Протокол відправи списував “Голуб”.

Цього дня моїм обов’язком було тримати стійку. Літній день царив спекотою, у повітрі дрижали синьо-білі хмарки імлі. Сама природа витворювала ліниву атмосферу, навіть пташня затихла, тільки час від часу засвітив кос чи защебетав горобець, тріпаючи крильцями від спеки.

Я проходжав уперед і назад садом. Приглядаючися дрімучим лісам і горам, збіжжям, що пристигали на полях, я пересувався з місця на місце, як тіль в яснім блиску сонячних променів.

Я глянув у бік горішнього кінця села. Дорогою, майже бігом, до мене наближався “Голуб”. Видно, чимсь розохочений чи підбадьорений, бо вже здалека махав руками, а коли підійшов ближче, я побачив веселий усміх на його обличчі.

Сміючися, виразом обличчя “Голуб” подібний був радше на старця, чим на юнака. Широко розтулені вузькі губи, прижмурені майже до шпаринок очі, під час усміху чоло й обличчя кругом очей були поорані зморшками, уподібнювали його до людини багато старшої, ніж він був.

Будучи ще яких п’ятнадцять кроків від мене, “Голуб” почав сміятися і заговорив:

— “Скала”! — вгадай, яку вістку я маю для тебе? — Маючи зброю перевишену через груди, почав затирати долоні немов на морозі, що робив все, коли був чимсь підбадьорений. До існуючих зморшок зморщив ще й носа, що в цілому створювало фізіономію циркового паяца.

На такий вигляд товариша, я мимоволі сам розсміявся, питаючи: „Що ж це за вістка може бути? Хіба світ визнав самостійну Україну, що ти такий розрадований і так поспішаєш, що всі порохи позмітав ногами з дороги”, — жартував я.

— Жартуй, пане брате! — відповів “Голуб”. — Заки світ визнає твою самостійну, ще тобі Антки сала за шкіру наляють... Але я таки маю добру вістку.

— То ж говори, бо вмираю з цікавості, — домагався я.

— Ти знаєш що?.. За те, що “Наливайко” казав бити селян у Хотені, бив тебе нагаєм та ще за інші провини, його покарано.

— А що? Уділено йому догану? — спитав я.

— Гірше, — відповів “Голуб”. — Здеградовано його з функції командира боївки, а боевикам, які носили нагаї, заборонено далі це робити.

— То цікаве, — думав я голосно і спитав, кого ж призначено командиром боївки?

— Прийшов до нас чоловік, бувший старшина Дивізії “Галичина”, який має перебрати нашу боївку. Його псевдо — “Беркут”.

— А чи ти його бачив? — знов питав я.

— Певно, що так, — була відповідь. Виглядає трохи на цванькуватого. Але те ще не все, — продовжував “Голуб”. — Нікому не повтори, бо то ще таємниця, але “Беркута” призначено районним провідником СБ, а наша боївка має бути поділена на дві групи. Частина залишиться адміністративною боївкою, яка безпосередньо підлягатиме “Говерлі”, і її командиром тимчасово буде “Сорокати”. З другої частини мають створити районну боївку СБ.

“Голуб” відійшов на квартиру, а я задумався над новинами. Справа “Наливайка” дійсно мене інтригувала. З одного боку, з чисто егоїстичних спонук і бажання пімсти, я тішився деградацією “Наливайка”, а з другого —

людяне сумління побуджувало співчуття. Та все-таки здавалось мені, що з мого серця упав важкий тягар зневіри і відродилася віра в ЛЮДИНУ. Хоча й перед тим я розумів, що навіть у найкращому ґатунку пшениці знайдеться кукіль, та все-таки рішення підпільного теренового проводу відбудувало “святиню”, назва якої — віра в людину, особливо в українську людину, яка у мряці вікової неволі була цілево виховувана в душі дезінформації, взаємної ненависти, безкритичного послуху до вірного служіння пануючому чужому панові чи своїм особистим амбіціям примітивізму.

Запізнання терену

Хоч ми уже перемірювали терени району в минулому, в кілька днів по пригоді в селі Хотень наша боївка вирушила в рейд на південь для ближчого запізнання з населенням та тереном нашого району. Першим місцем постою було село Кальниця, опісля Суковате, а відтак Туринське, Кам’янки, Душатин, Прелуки та інші і поворот до Середнього Великого. Районового “Говерлі” в терені ми ніде не зустрічали. Та й не знали, де він перебуває, а навіть цікавіші боєвики розпитувати про це не могли, бо це було б не на місці.

У часі квартирування в селах, переважно по одній добі, місцеві селяни приймали нас дуже щиро. Видно було, що нарід так спрагнений свободи і сповнений бажання бути рівним серед народів, що населення не дуже звертало увагу на те, що йому принесе завтрішній день як плату за прихильне братерське ставлення до своїх синів-партизанів. Цю прихильність демонстрували на кожному кроці — чим хата багата, тим рада. Так було у всіх названих селах, за винятком села Туринське, де кілька селян все ще вважали себе так званими “староруськими” (кацапами). Там треба було двох селян покарати, але не за їхнє кацапство, а за вороже ставлення до українства, з чим в’язалася і співпраця з польськими органами безпеки і поліції, та з бувшою станицею НКВД в Команчі. Там тих двох селян було покарано карою двадцяти п’яти буків, але тут я не мав співчуття для сексотів.

На мою думку донощик не був людиною, але примітивною твариною на двох ногах, що, задля своїх особистих, часто тільки уявних користей, віддавала другу людину — сусіда, навіть рідного брата — в руки ворога на тортури, поганьблення, а нерідко й на смерть.

Я вважав, що сексот — це суспільна блощиця, яка тікає перед світлом дня і ховається у плісні брудних шпарин, і, якщо їй вдається, п’є кров з живої людини. Коли блощицю придушити, по ній залишається огидна, червоної краски течя та специфічно смердючий запах. Подібним до блощиці є кожен сексот, ба навіть гіршим смородом оточення, від якого загинули вже мільйони українських людей. Сексот — це штучний продукт примітивізму і глупоти, деколи злоби й задрости, або хворих особистих амбіцій. Це все зводиться до поняття, на яке брак окреслення, бо навіть слово “огида” звучить багато приємніше, як слово “сексот-зрадник”.

Перше віче

У часі квартирування нашої боївки в селі Кам'янки, одного літнього вечора, 1945 року, загостив туди теж рай. пров. “Говерля” в товаристві свого зверхника, надрайонового провідника “Зорича” та кількох стрільців їхньої охорони. Примістилися вони у двох хатах горішнього кінця села, куди на візвання “Говерлі” перейшла теж із долішнього кінця села наша боївка.

Коли ми прибули туди, то завважили, що на подвір'я одної хати заходять селяни — чоловіки й жінки, вітають себе взаємно християнським привітом “Слава Ісусу Христу” і в цей же спосіб здоровлять повстанців. Причиною їхнього прибуття було скликання “Говерлею” віча.

Коли зібралися майже всі селяни, “Говерля” відкрив віче, привітавши присутніх і представивши свого зверхника, якого таки зараз попросив до слова.

Середнього зросту, худорлявий, молодий ще віком чоловік, у німецькій військовій уніформі, з пістолем при поясі і автоматичним пістолем перевішеним через плече, підвівся з лавки, що стояла при стіні хати. Віче відбувалося назовні, бо в хаті всі присутні поміститися не могли.

“Зорич” бистрими очима повів по присутніх, щиро їх вітаючи. Не гаючи часу, приступив до теми віча.

— Дорогі браття і сестри українці! — почав він. — Вітаю вас від імені Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії. Армії, що станула на захист як вашого, так і сусідніх і дальших сіл всієї України, що вже понад триста років карається в чужому ярмі. Станула славна УПА захищати своїх батька і матір, сестру і брата, кожного українця, якому Бог надав право жити таким самим вільним життям, як живе поляк, москаль й інші народи світу.

Спитаєте, дорогі мої, перед ким або перед чим захищає нас УПА? Відповіді не шукайте в мене. Гляньте у своє власне серце, у своє власне подвір'я, погляньте кругом себе, придивіться своєму сусідові.

Тут селяни дійсно почали звертати голови на боки, дивуючися, що нічого особливого в сусіда не помічають, з розчаруванням знизали плечима. А тоді “Зорич”, піднісши праву руку, вказівним пальцем показав на кількох селян у гурті.

— Ось ви, дідусю, або ви чи ви, — вказував знов на іншого. — Нічого особливого у вас сусід не бачить? Мабуть, ні, бо він ваше обличчя оглядає щоденно і не дивується і зараз його виглядові. А чому ж ось у вас, дядьку, — тут вказав знов на іншого селянина, — кістяк обличчя покритий, заскоро як на ваш вік, прижовклою шкірою порізаною борознами як ваші, он там, лемківські ниви? Чому ж на ваших руках сині жили, немов батоги? Чому ваші плечі передчасно пригорблені, груди западені, тяжкий віддих? Чому руки тверді мов, чепіги плуга?

Селяни слухали з напругою і цікавістю, до чого той молодий ще, а вже такий мудрий партизан стремить, а він продовжував:

— Чи хтось із вас за панування міжвоєнної Польщі їздив на долини, чи, як у вас кажеться, “на Поділля”, на жнива, чи копання бараболі на панських маєтках?

В цьому місці більшість із присутніх кивали головами й голосно шепотіли: так..., так...

— Якщо так, чи ви бачили хоча б найстаршого віком польського пана, подібного виглядом вам? Хіба ні, бо в пана гладенька пика, делікатна шкіра й велике черево. А чи бачили подібного до вас польського старосту чи поліцая? Хіба також ні, — відповів сам промовець, а селяни кивали головами на знак згоди.

— Не бачили ви, бо польські пани і поліцаї жили вашим коштом. Ви мусили платити надмірні податки, безплатно відробляти так звані шарварки, як у давній минувшині панщину, ваші очі заходили кров'ю, майже голими руками, тяжким трудом обробляли ви рідну святу землю, яка тут у горах не видавала плоду вартості хоча б половини вашого труду, не говорячи про забезпечення ваших діточок харчами, бо вже на переднівку голод докучав; деколи й дрібною, як лісковий горіх, бараболі бракувало. Скавуліли ваші діточки, мов собаченята за кусником вівсяного хліба. По киселиці були б пальці лизали, але не стало вівса на її зварення.

Зітхали дядьки прикрими споминами, душею вслухувалися в непоминулу ще минувшину, воложили очі сльозою, тягар спогадів пригноблював настрій, а партизан говорив далі:

— Так ми жили за так званої санаційної Польщі, і ніхто, ні поліцаї, ні війт, староста чи польський воєвода не подав нам помічну руку, а навпаки, душили нас ярмом нелюдяної неволі. Жодної полегші в податках, ні в шарварках, а навпаки — підносили податки та збільшували час примусових дармових робіт. У таких життєвих обставинах ви, дорогі браття і сестри, не мали змоги посилати своїх дітей на якісь хоча б середньошкільні студії. Ви навіть не мріяли про те, що колись ваш Івасик, чи Настунька зможе жити легше, бути війтом, або хоча б секретаркою у війта. Ви піклувалися тим, щоб якимось справедливо поділити дітей скромним майном, щоб не бідували в майбутньому. Ви щороку виїжджали на жнива, щоб заробити і привезти дітям хліба, а деякі з вас, як, зрештою і з інших сіл, мандрували за куснем хліба в далекі світи, аж за океани. Наша чорноземна Україна славилася колись як шпихлір Європи, а наш нарід мільйонами вмирав голодовою смертю за панування дикого комунізму, наші діти босі ходили, а в найкращому — в саморобних ходаках. Про шкіряні чоботи ми могли хіба тільки мріяти.

Так, мої дорогі, наша Україна може вповні забезпечити матеріальний побут не тільки своєму народові, але пшеничним хлібом може засипати всю Європу. Але щоб нам самим у своїй власній хаті хліба не бракувало, мусимо ми стати господарями тієї хати. Будучи господарями на власній землі, ми

зможемо забезпечити великий добробут не тільки самим собі, але зуміємо нагодувати і засипати сирівцями цілу Європу.

У цьому місці партизанський провідник-промовець шепнув щось на вухо “Говерлі”, і по хвилині подано йому горнятко з зимною водою. Він замочив уста водою, хвилину мовчав відпочиваючи, а кругом панувала тиша — хоч маком сій.

По хвилині “Зорич” продовжував свій балак, вертаючи в найближчу минувшину.

— Дуже важко жилося вам, — продовжував він, — за панської Польщі. А що принесли вам “визволителі” німці? Податки, контингенти, примусові невідільничі роботи в Німеччині, заборону мелення зерна навіть на власних жорнах, заборону вбити для дітей навіть найменшу штуку пацюка, щоб діти голодом не примирали. Останнє яйце від вашої курки забирали, а ваша і ваших дітей доля була поняттям, яке у німця не існувало. Якщо ви не були спроможними вив’язатися з наложеного контингенту, в село приїздив німецький пузатий комісар з польовою жандармерією або з гестапо і вимітали останнє зерно з вашого шпихліра, ще й строго карали за саботаж, нерідко і карою смерті.

Відважного, що вбив пацюка для рятування рідні від голодної смерті, німці засилали в концентраційний табір і там викінчували. Українець, як інший слов’янин, був не людиною, а створінням, яке новітній “юберменш” призначив на фізичну загалду, в найкращому випадку — бути слугою-невільником юберменша.

Провалилася гітлерівська Німеччина дуже соромно, а її “расу” вимішали в усі можливі кольори, але її місце в нашій хаті зайняв інший окупант, наш “старший брат” — москаль, якого “братерство” відчуємо на власній шкірі вже сотні років у Східній Україні. Комуно-большевицький режим — це найгірша система, якої світ не знав навіть у часах дикунства. У тамтих часах дикуни жили правилами тодішньої епохи, але самі собі свідомо кривди не чинили, як це робить дикун сьогоденної червоної Москви. За гаслами міжнародної солідарності, рівності всіх людей, рівних прав, свободи і братерства криється зграя найогидніших потворів, здичавілих осібняків, що кермують московською імперією при допомозі елементу суспільного сміття і погною.

Були це слова дуже гострі, але слухаючи їх, мені видавалось, що вони і так вповні не віддзеркалюють всієї безодні безглуздя та нікчемности правлячої московської кліки, незнаних в минувшині бандитів. А “Зорич” говорив далі:

— Пригадаймо хоча б Московією штучно зорганізований голод, що загнав у могилу понад сім мільйонів українського народу. Масові розстріли й засилання у Сибір, каторжна важка і неоплачена праця в колгоспі і на фабриці, постійний брак харчів і постійний голод трудящих мас, постійний брак товарів першої потреби, понижування гідності українця, плянове і систематичне обмеження української мови в письмі і слові, плянове і систематичне винищування культурних надбань нашого народу, знищення цер-

кви і заборона молитися Богу. Це тільки маленька частка злочинів поповнених Москвою супроти українського народу. З тією Москвою останньо примирилися і наші сусіди, а між ними наші “старі приятелі” поляки. Під претекстом затертя відвічної ненависти між нашими народами хочуть нас розлучити при допомозі знаних методів, так званого переселення.

З так званої Радянської України поляки можуть виїжджати до Польщі на засадах добровільності і така сама засада мала б відноситися до українців, які живуть у політичних кордонах Польщі, але так воно не є. Українці під Польщею, так само як ви тут, не хочуть залишити свою землю, яку орали й засівали їхні прапрадіди, діди, батьки і вони самі. Наволочилися ви зболілими ногами по красних лемківських ґруниках, важким трудом перевертали скибу, кривавим потом її зрошували. І хоча земля пісна, вона годувала покоління нашого руського народу, бескидський ліс шумів відгомоном лемківських співаночок, води потічків і річок плюскотінням приколисували немовлят до сну. І на цій землі, там на цвинтарі, не лежать порохи і кості чужинця. Там святе місце спочинку наших прадідів, дідів, а то й ближчих поколінь декого з нас. Хто ж прийде на могилу помолитися за спокій душі близької нам людини? Де ж ясне сонечко буде сміятися до нас усміхом радісного поранку краще, як на рідній батьківщині...

Слухали чоловіки й жінки, кивали головами, сумними очима гляділи перед себе. Слова гіркої правди падали на дно найглибших почувань, м'якшала тверда і загартована трудами життя хлопська натура, мішалися поняття недосяжних мрій і існуючої дійсності, на зміну якої, в простих мужицьких умах, не було виглядів, але слухали промовця з великою увагою, а він говорив, як опісля деякі селяни розповідали, немовби з книжки читав.

— Хоча наше життя вбоге, все-таки на рідній землі радісніше, як у чужині, і тому у нас брак сил, щоб відірватися від своєї вітчизни. А тому, що ми добровільно не хочемо зректися Богом даної нам Батьківщини, вороги хочуть нас звідси викинути силою. Вони вже й застосували таку силу проти наших братів і сестер, починаючи мордувати українське населення вже минулого року. Думаю, що вам відомо про бандитське вимордування двох тисяч людей у Пискоровичах, кількох сот в Павлокомі та в кільканадцяти інших місцевостях.

Таку, на жаль, долю вороги готують нам усім, хочуть нас відірвати від кореня нашого історичного буття, розкинути по всьому Радянському Союзі, в тому ж Сибірі, вимішати нас з іншими націями, зрусифікувати і врешті зробити з нас бездумних і безініціативних рабів-невільників, що здібні виконувати тільки волю Комуністичної партії, бути робочим волон, ніколи не людиною.

Ось кого, чому і перед ким стала УПА захищати! Чому ми на своїй рідній землі не можемо жити в спокої, молитися Богові, посилати дітей у школи, щоб не москаль, німець, поляк чи інший зайда, а наш син, наша донька — працювали урядниками, були вченими, міністрами власного уряду? На сьогодні українцеві в Польщі навіть солтисом чи гайовим важко стати.

Щоб ми могли вільно і достатньо жити у власній державі, мусимо за це боротися і мусимо боротися за життя, бо вороги хочуть нас фізично знищити, стерти з лиця землі, — закінчив промову “Зорич”.

Подякувавши “Зоричеві”, “Говерля” звернувся до зібраних, чи хто має якісь питання або хоче щось додати до сказаного.

Настала хвилива мовчанка. Зразу ніхто не виявляв бажання забирати слово, панувала цілковита тиша, аж по довгій хвилі один старенький селянин обізався:

— Кажете пане, що УПА буде захищати нас перед поляками і перед виселенням. Але я собі так у своїй голові міркую, що поляки мають свою державу, мають своє військо, а з ними ідуть, як ви кажете, большевики. То така сила, що і страшного німця побила і з американцями союз має. І що ж може УПА зробити проти такої сили?

Поставивши таке питання, селянин хвилину ще подумав, опісля питанням закінчив:

— Як польське військо прийде в село, ви підете в ліс, а що ми маємо робити?

— Дорогий приятелю! — відповів “Зорич”. — Маєте сумніви щодо спроможності УПА вас боронити. Правда, що ще сьогодні наші сили тут, на Лемківщині, далеко не вистачають. Але так, як на інших наших землях, думаю, що ви про те знаєте, УПА зросте в силу і стане вас боронити так успішно, як робить це на інших теренах. Нас боронити нема кому, і саме тому мусимо самі себе боронити. Самі мусимо стати в обороні наших прав, щоб не йти на певну смерть, як мільйонами ішли жиди. Перед виселенням, де на той час не буде відділів УПА, треба буде ховатися по лісах. Тут, на ваше щастя, маєте величезні ліси, а в них непролазні дебрі, де можна переховуватися цілими селами по кілька днів чи й тижнів, щоб тільки перебути критичний час.

По тих словах “Зорича” запанувала знов мовчанка, яку перервав “Говерля”, пробувши спонукати селян до відповідей.

По хвилі молодий ще, в силі віку, високий і незвичайно худий чоловік і запитав:

— Як довго може тривати той... — тут не міг собі пригадати слово “критичний”, тож опустив його і питав, — той час? Війна скінчена і що далі?

Відповідаючи на те питання, “Зорич” вказав на існуючі різниці між устроями комунізму і капіталізму, та неминучий звідси збройний конфлікт.

— Так, — говорив “Зорич”, — як вода і вогонь не можуть погодитися, так не можуть жити у згоді капіталізм з комунізмом. Коли це станеться, годі сказати, а поки що мусимо боронити себе перед варварським насильством з одного боку, а з другого — мусимо бути приготованими до перебрання влади в нашій державі і вкопання граничних стовпів на межах етнічних кордонів нашої самостійної держави. Мусимо мати свою власну збройну силу, щоб випадки нас не заскочили неготованими, як у ході Першої світової війни.

Усей кошмар рабства і невільництва, держання їх окупантами майже в повному анальфабетизмі, нацьковування русинів проти українців і навпаки, погорда і понижування гідності „русина”, обмежування їх навіть у так скромній ділянці права, як, приміром, вибору солтисом чи назначення гайовим, не говорячи про вищі становища теренової адміністрації. Здирство податками і контингентами, замість допомоги в розвитку сільського господарства та підношення добробуту, це все вони відчували хлопськими натурами, що ховалися під спрацьованою грубою шкірою. Рабським прихиленням хребта перед чужим паном, хитро внутрі скривали ненависть до існуючого зла і лиха, супроти якого були безсильними, та жаль за препогану долю, і... мовчали. Мовчали навіть тоді, коли в село насадили примітивного чужинця-поляка на пост солтиса, який не був спроможний вийти поза рамки того, що наказали йому працедавці.

Пекла неволя аж до живого тіла, отже, принадужував шанс жити вільним свобідним життям, перспективами випрямлення хребта, враховуючи можливість зовнішньої допомоги, зокрема Америки. “Америка” в самій назві була символом, що містив у собі поняття втілення мрії в дійсність.

Нестабільна дійсність елімінувала почуття реальності і мимо здорового глузду палала іскоркою надії, яка ні тоді, ні пізніше не мала умов розгорітися полум’ям. Америка, багата, могутня, покровителька народів, поневолених Москвою, — сподівалися наші народні маси — стане до остаточного бою, в якому непереможною силою поборе проклятий московський імперіалізм, зітре з лиця землі модерно-дике варварство і принесе людству благодатний мир і добробут. Підложжя для плекання таких надій створювали не тільки проповіді, виголошувані на вічах і мітингах українськими повстанцями, але ще в часі переходу фронту рядові і старшини Червоної армії, захищаючися побідою над німцями — і то завдяки Америці, що й самі признавали — проповідували, не як можливість, але як неминучу дійсність — війну з американським імперіалізмом.

Невдоволені існуючим станом маси покривджених чіпалися думок найбільше зближених їхнім особистим бажанням і прагненням, як потопуючий чіпається бритви. Звідси теж частинно виводилася дезінформація, як, приміром, вимога Радянського Союзу репрезентації в Організації Об’єднаних Націй маріонетки — Радянської України, — деким була сприйнята і поширювана, як домагання Америки репрезентації самостійної України.

Всілякі вістки, що в якомусь сенсі відносилися до питання розвалу московської імперії, невдоволеними масами українського народу були сприймані більш суб’єктивно, і то наперекір фактам, які, зрештою, народним масам не були ближче знані. Деколи факти були інтерпретовані під кутом бачення власних інтересів. Тільки деякі реалісти бачили майбутність такою, якою вона являлася, і яка задля існуючого укладу політичних сил, не могла бути, в найбільшій перспективі змінена на користь кращого завтра. Такі реалісти бували і між простим народом, між іншим, і серед присутніх на мітингу, отже, один селянин запитав:

— Якщо ви, пане провіднику, кажете, що скоріше чи пізніше мусить ді-йти до вибуху війни між Росією і Америкою, то коли це може статися? Як довго ми, безборонні люди, можемо встояти проти озброєного великого польського війська, якщо воно схоче нас вигнати? А що так є, можна пере-конатися щодня.

— На таке питання конкретну відповідь дати дуже тяжко, — поясню-вав “Зорич”. — Дозвольте, однак, подати кілька фактів, які є доказом по-важних непорозумінь між дотеперішніми союзниками — Англією і Амери-кою, з одної сторони, а Москвою — з другої. Такі непорозуміння можуть до-вести до відкритої взаємної ворожнечі.

Тут “Зорич” підніс праву руку до чола і хвилину пальцями потирав його, неначе щось собі пригадував, а згодом почав говорити:

— Між сьгоднішніми союзниками, тобто Америкою, Англією, Франці-єю та Радянським Союзом, ще перед закінченням війни заіснували поважні суперечності, які не довели до збройного конфлікту тільки тому, що треба було боротися проти спільного ворога — гітлерівської Німеччини. Але вже тоді, коли большевицькі війська почали займати території східно- і серед-ньоєвропейських країн, всюди, де їхні війська зайшли, москалі (як протя-гом всього часу існування імперії) нахабно, із застосуванням сили організу-вали промосковські уряди та впроваджували свій дикий азійський лад. Договори із західними альянтами Сталін, зі своєю клікою, пояснював на свій лад. Мовляв, був договір, що в новоутворених державах буде демокра-тичний лад, і він, мовляв, є. Бо Сталін вважає, що народна демократія — це “диктатура більшості над меншістю”. Але під цю пору весь світ уже знає, що під поняттям сталінської більшості треба розуміти жменьку озвірілих сотворінь, що при допомозі різного безголов’я править народними масами.

У загарбаних Москвою державах, обіцяв Сталін, будуть проведені віль-ні вибори, і вони будуть “вільні” на зразок большевицької практики, тобто примусового голосування на визначених комуністами їхніх кандидатів. Така доля стрінула нашого сусіда Польщу, деякі держави Балканів, Чехо-словаччину, Мадярщину і Східну Німеччину, де запроваджений Московю лад був причиною непорозумінь між Москвою і її союзниками. Ще в лютому цього року, — говорив “Зорич”, — на конференції в Ялті, де, між іншим, Черчіль і Рузвельт продали і нас, дійшло до непорозумінь. Нахабність Ста-ліна дійшла до того, що в майбутній всесвітній організації, званій Об’єдна-ними Націями, домагався членства для усіх шістнадцяти так званих союз-них республік Радянського Союзу, хоча весь світ знає, що всі інші респуб-ліки, крім російської, є окуповані тією останньою. І таки західній світ по-ступився, бо, правдоподібно, Україна і Білорусь стануть членами Об’єдна-них Націй, щоб Москва могла мати більше голосів за собою.

— Комедія це, пародія чи глум зі здорового глузду? — неначе сам себе питав “Зорич” та закінчуючи віче, вказав на те, що на Далекому Сході все ще триває війна, а Німеччину поділено аж на чотири окупаційні зони. На-роди Східної Європи невдоволені існуючим повоєнним станом, ненавидять

окупаційну большевицьку владу і власних яничарів так само, як ми. В кожній з тих країн нема ще миру, світ стоїть на бочці пороху, яка може вибухнути з малої іскорки, але коли це станеться — годі сказати. Сучасна політична ситуація і міждержавні стосунки та діаметрально протилежні устроєві ріжницї й інтереси потуг світу вказують на те, що розв'язка може настати тільки у збройному ударі.

Розходилися селяни з ріжними почуваннями. Одних доповідь підбадьорила і ті казали — добре говорив. В інших сумніви щодо їхньої та й цілої громади, долі поглибилися, ще інші голосно признавали, що правдиво говорив про положення українців, особливо під Польщею, але надій на краще майбутнє в його виступі не добачали. Були й такі, що доповідь оцінили, як ведену "високим стилем", бо й не могли розуміти значення деяких висловів.

Такі, як у Кам'янках, мітинги і віча відбувалися по всіх селах Лемківщини. Організували їх теренові провідники ОУН звичайно вечірніми годинами, а декуди і в білий день, переважно в неділі, коли люди виходили з церкви.

Важкі слова правди про недолю українського народу падали в самий центр наболілих ран, торкали вразливих струн національної гідности, викликали огиду до рабства й ненависть до гнобителів та прищиплювали віру у власні сили. І як зерно, вкинене рукою хлібороба в добре приготовану, добре вироблену землю, видавало стократні плоди, так лемківський нарід, досвідчений експлуататорською політикою окупантів, сприймав слово рідної правди, що віддзеркалювало його долю та відповідало найглибшим бажанням, на вияв яких настав відповідний час. Відколи найстарші лемки зятамили, який би окупант загарбав Лемківщину — все був "наш". Був австріяк, якого треба було кликати "наш", маляр — наш, поляк, а навіть німець — наш, тільки не було правдивого "нашого". І, ось, хоч у специфічних обставинах, вояк УПА став правдивим нашим, якому лемки відкрили ворота любови й гостинности на цілу ширину.

Марш Хрищатою

Одного дня боївка АБ вирушила в рейд до села Душатин, до якого треба було мандрувати верхами і лісами гори Хрищатої. Щоправда, як до кожного села, так і до Душатина, вела дорога, яка для партизанських маршів могла виявитися небезпечною.

Була це важка мандрівка, особливо для хлопців з долин. Декуди підходячи лісовою дорогою до верха, місцями треба було дряпатися руками і ногами. Ні стромий підхід, ні темрява не були перешкодою для молодого зв'язкового із села Кам'янки, який інколи вголос сміявся з незрадности декотрих боєвиків. Перед Душатином, у віддалі близько кілометра від села, боївка затрималася на відпочинок. На той час у село пішли два розвідники.

Хлопці посідали на мураві та, жартуючи, посміювалися один з одного з приводу "здобування" Хрищатої. Я лежав на боці, спершися на лівому лікті, хочаби поправити позицію тіла, потягнув до переду німецьку десятизаряд-

ку (автоматичний кріс на 10 набоїв), яку попередньо поміняв за російського штуцера. Десятизарядка несподівано вистрілила. В нічній лісовій тишині рознісся відгук голосного пострілу. Усі позривалися на рівні ноги, поки зорієнтувалися, в чому діло. Куля вдарила об моє ліве рамя, розірвала рукав шинелі, блюзи і сорочки та легко шкрябнула тіло. Вистріл наступив тому, що десятизарядка була відбезпечена і коли я потягнув за цівку, спусковим язичком зачепив за тонкий костур, що виступав із землі.

“Наливайко” гостро скартав мене за неувагу; інші друзі з мене посміялися. Усе жартівливий “Голуб” завважив, що одна головка капусти менше не спричинить смерті заячої родини. “Лис” додав, що злого лиха не візьме, а ще хтось інший прямо сказав, що дурний все має більше щастя, як розуму. За третім разом і щастя не допоможе, якщо розуму не буде, втрутив “Підкова”, пригадавши про подібний випадок першої ночі по відході з родинного села. “Шугай” висловив думку, що я переживу партизанку, бо така, з випадку, ворожба.

— А певно, що переживе, — обізвався “Жук”, — щоб онукам розповісти, як то “славний лицар” “Скала”, у підніжжя Хрищатой був важко ранений у великому бою з військами НКВД.

— Щонайменше буде мати оправдання на свою мізерну будову тіла, — обізвався знов “Голуб”. — Скаже, що з приводу рани і упливу крові виріс високий, як тичка і...

Тут уже і я не видержав:

— А ти чого плачеш? — питав я “Голуба”. — Не диво, коли б таке говорив добре збудований чоловік, а то мітла обізвалась.

По цих словах братня голосно розреготалася, забувши про конспірацію, аж “Наливайко” мусив їх втихомирити. Пошепки ще жартували, а хтось підхопив, щоб у майбутньому мене кликали тичкою, а “Голуба” — мітлою, а ще інший пропонував додати титули: “магістер Тичка” і “доктор Мітла”, мовляв, з титулами буде поважніше. І, як звичайно буває, що дотепні прізвища скоро сприймаються, так сталося і тим разом.

У Душатині боївка квартирувала до наступного вечора, де, як звичайно, розпитувано людей про події і новини та приготовлено підложжя для майбутньої розвідчої мережі. Цю повинність виконував “Наливайко” за допомогою ще двох довірених боевиків.

З Душатина помандрували ми до села Прелуки, де потрапили на малий, кількадесят особовий склад енкаведистів з Команчі. Большевики поводитися так голосно, що ми вчули їх здалека, отже, в місячному сяйві вечора позаягали за будинками. Большевиків ми не зачіпали, щоб не стягнути на село відплатної акції. Котрийсь із боевиків опісля дивувався, що енкаведисти не виїхали ще в Радянський Союз, а крутяться по Лемківщині.

Спів — спрчинник сліз

Був погідний літній день коли наша боївка зайшла на квартиру до одної хати горішнього кінця села Миків. В терені було спокійно, а тим більше

під вечірню годину не сподівалися ми появи там жодних ворожих одиниць. Виставивши одного зірця, скритого в кущах за хатою на горбку, ми позабувалися до чищення зброї та впорядкування одягу і взуття. Дехто упорався із своїми чинностями швидше, а двоє підійшли до господині хати, пропонуючи свою поміч. Один узяв від неї відерце і подався до криниці по воду, другий почав рубати дрова на пеньку в подвір'ї.

Господиня, молоденька ще невіста, красива, рум'янолиця, але видно, що відмалку спрацьована на господарстві, обтерши руки в запашину, подалася в город, що був напроти хати.

Боевики, покінчивши із своїми заняттями, посідали на подвір'ї, де хто міг. Одні зайняли місця на дерев'яній лавці під стіною хати, другі — на поваленій колоді смереки, а ще інші на — загаті хати.

У парі з юністю йде безжурність. Молоді хлопці, як переважно щоденно бувало в нормальних умовах, почали співати пісень і, як звичайно, партизанських, тужливих.

Я, не будучи співаком, сидів на загаті, спертий плечима об стіну, прислухався тонам виспівуваних пісень. Я все любив слухати мелодійних пісень, виконуваних боевиками, бо майже всі вони диспонували добрими голосами і добрим слухом, а їхнє виконавство полонило мене без решти. Так було і тим разом. Ось котрийсь зі співаків заінтонував сумну вояцьку пісню "Ой війна, війна, ще й яка страшна...", а за ним потягнули інші. Співали всі неголосно, лише відгомін слів, сплетений із звуками інтонації, стелився невидимим пасмом дриготіння хвиль, що розпливалися серед гаїв і заникали в близьких лісових зворах.

Я легко відкрив очі і крадькома приглядався виконавцям пісні. Майже всі вони, за винятком двох, вчувалися своїм еством у зміст пісні, бо ж ця пісня говорила і про їхню особисту неприхильну долю. Мимоволі повів я зором за особою господині, що поралася в городі. На той час вона стояла з долонями, приложеними до обличчя, а груди дрижали спазматичним шльоханням.

В першу мить я не міг зрозуміти причини баченого явища, але, вчувши слова пісні: "Мала жінка мужа, ще й з війни нема...", вияснив причину сліз жінки. Я встав з місця, підійшов до неї, делікатно та якось непорядно взяв її долоні в свої руки і, як умів, так пробував потішати нещасну. Якось у цю мить видалося мені, що радше селянка повинна пригорнути мене до своєї груді і співчувати мені у незавидній долі... Все ж таки пробував її потішити й переконати, що плач і сумування не багато їй допоможуть, казав, що війна нещодавно скінчена і треба мати надію на поворот мужа. Я вимовляв ці слова потіхи, але це не виходило дуже переконливо, що й я сам не дуже вірив в те, що говорив, хоча й цілим серцем бажав селянці і її дітям діждати цієї щасливої хвилини і знайтися в обіймах улюбленої людини. Біда в тому, що бажання і дійсність рідко коли йдуть упарі одним шляхом.

Крізь слюзи, все ще заноссячима невгаваючим шльоханням, жінка пробувала переказати комусь посторонньому значення нещасливого життя без чоловіка і дітям батька, якого большевики силою забрали в Червону армію,

а якого вона виглядала, здавалося, безнадійно. Мільйони молодих людей, цвіт України, віддали життя на фронтах за чужі інтереси. Та й не тільки за чужі інтереси, але, як у цьому випадку, за затиснення кайданів на своїх власних українських руках...

“Беркут” і СБ

Вранці одного дня наша боївка стояла у дволові на подвір'ї нашої квартири в Середньому Великому. Перед нами стояв “Говерля” і середнього зросту, здорової будови тіла молодець. Кучерява чуприна, сині очі, орлиний ніс, високо піднесена голова та випнуті груди. В моїй уяві зовнішній вигляд чоловіка підтвердив опінію “Голуба” про цванькуватість “Беркута”, бо це був він. Цивільний одяг, видно, нешитий на теперішнього власника, вдержаний у відповідному ладі, з дбайливістю педанта. Та ціха уподібнювала його до “Наливайка”, — що мене тривожило — бо той також був великим педантом.

— Друзі! — заговорив “Говерля” по вислуханні звіту. — Хочу представити вам нового друга, якого щирим повстанським серцем вітаємо в наших рядах. Це, — вказавши лівою рукою, — друг “Беркут”. Від сьогодні він є районним провідником Служби Безпеки, яку ми зараз організуємо в нашому районі, без якої довше не зможемо вести успішно нашу боротьбу і роботу в терені та боронити наших рідних перед насильством і терором ворога. Часу гайнувати не можемо, отже, друг “Беркут” таки зараз добере собі з-посеред вас друзів, які стануть зав'язком районної боївки СБ. Бажаю вам найкращих успіхів на службі для українського народу, — закінчив “Говерля” і, подавши на прощання руку “Беркутові” і “Наливайкові”, привітом “Слава Україні” та піднесенням правої руки попрощався з усіма і відійшов на свою квартиру.

По відході “Говерлі” поданням руки “Беркут” запізнався з боевиками, з кожним зосібна і без жодної дальшої процедури виголосив псевда: “Сорока-тий”, “Ігор”. “Шугай” і “Скала” — прошу виступити!

Викликання нас чотирьох боевиків виглядало, наче б він знався з кожним особисто, а тим часом ми всі бачили його вперше.

По нашому виступі з лави “Беркут” відкликав нас на бік і заповів, що від цього моменту ми підлягатимемо йому, а наша п'ятірка буде незалежною від адміністративної боївки. Він звернув теж увагу, щоб кожен з нас полагодив свої особисті справи з друзями, яких ми залишали, бо ще таки цього дня відійдемо в терен.

Служба в органах безпеки українського підпілля припала мені до вподоби і збудила у мене почуття гордості. Уважав я її за почесну службу українському народові, але дивувався і задумувався над причиною вибрання мене, невишколеного і недосвідченого, в таку відповідальну ділянку підпілля. Оскільки, думав я, сам провідник — бувший старшина дивізії “Галичина”, а інші троє — бувші поліцаї з часів німецької окупації, то що я роблю між ними?

Перед відходом я попрощався з друзями, особливо з найближчими — “Підковою” і “Бурим”, а “Голубові” підказав, що, мабуть, він не мав точних інформацій, говорячи колись, що командиром боївки на місце “Наливайка” буде “Сорокатий”. Виходить на те, що наразі наша боївка, відповів “Голуб”, буде хіба без командира і підлягатиме безпосередньо “Гюверлі”, бо “Наливайко” також відходить до куца як розвідник.

Арештування большевицького агента

Кажуть, що людина є ковалем власної долі, бо влаштування особистого життя власною ініціативою має великий вплив на хід цілого життя і подій у ньому. Правдою є теж і те, що такі чи інші наслідки рішень чи поступків є похідною попередніх потягнень. Але бувають події, пережиті людиною, які заперечують такі твердження, хіба що розглядати життя людини з філософської точки зору, а тоді можна дійти просто до абсурдного висновку, що причиною життєвих успіхів або невдач є сам факт приходу людини на світ. До такого абсурдного висновку дійшов я, роздумуючи над причинами призначення мене до боївки СБ, яке я сам узнав за життєвий успіх і бадьоро маршував перед себе в напрямку села Долина. При моєму боці йшов “Шугай”, а позаду нас — “Беркут”, “Сорокатий” та “Ігор”.

Нам чотирьом, крім “Беркута”, невідомо було, куди і за чим ми йдемо. З поведінки “Беркута” можна було додумуватися, що справа поважна.

Підійшовши на віддаль близько півтора кілометра до села Долина біля Сянока, “Беркут” наказав задержатися. Тут розказав нам про місце і ціль нашої мандрівки та запізнав нас з пляном виконання нашої акції. В одній із хат села Заслав’я часово перебуває большевицький розвідник, насланий до Польщі органами НКВД. Нашим завданням є, за всяку ціну взяти його живим.

— З тим може бути проблема, — втрутив “Сорокатий”. — Большевицький агент — хитра штука.

— Це правда, — відповів “Беркут”. — Але наказ є виразний, хіба заіснувала б така ситуація, що іншого виходу нема. Тоді — вбити його.

У вечірньому сьайві місяця обережно підсувалися ми ближче до села Долина, розташованого на шляху між Сяноком і Загір’ям, а радше в безпосередньому сусідстві Сянока, де могли ми бути заскочені неприємною несподіванкою, отже, існувала потреба заховання якнайдалі посуненої обережності...

У багатьох хатах вікна ясніли світлами, то тут, то там загавкав собака, але загалом панував спокій.

У вечірній п’їтмі, немов з’ява, виринула постать чоловіка. Вдивляючися в п’їтму, я не міг здогадатися, звідки взявся юнак, який пошепки заговорив: — “Друзі! То я, “Голуб”. Був це мешканець села Долина, Славко Шурин, що як зв’язковий мав перепроводити нас до Заслав’я.

Привітавшись з нами, повідомив, що він готовий до дальшої дороги.

Маршуючи до Заслав'я, мусили ми пройти річку Ославу вброд, бо міст був стережений польською військовою заставою. Знайшовшись в Заслав'ю, немов коти, підкрадалися тихо під визначену хату. Пристанувши в саді, "Беркут" відправив додому зв'язкового, а нам подав останні інструкції: "Друзі "Шугай" і "Скала" стануть на обставі хати, пильнуючи дверей і вікон з противних рогів хати. Друзі "Сорокатий" та "Ігор" ввійдуть зі мною до хати".

Сільська хата, житловою частиною звернена на південь, покрита бляхою, під одним дахом містила всі господарські забудови. "Шугай" зі зброєю, готовою до стрілу, став біля рогу хати, маючи відкритий вид на південну і західну стіни хати, а я — протилежні два боки. „Ігор”, що знав розміщення кімнат і цілої забудови, відкрив вхідні двері. В нічній тиші розлігся неголосний, але неприємний скрегіт. Хвилинку наслухували, а потім "Ігор" поступив до сіней, за ним "Беркут" і "Сорокатий". З великою напругою нервів, готові на все можливе, потемки знайшли дерев'яні сходи, що вели на горище, де, згідно з інформацією розвідки, мав бути розвідник. Придержуючися лівою рукою поруччя, тримаючи в правій руці пістолі, тихцем ступали вгору. Перед вихиленням голови понад сходи "Ігор" на хвилину пристанув, затримав віддих і вслухувався у темну тишу. Вчувши виразне сопіння сплячої людини, вийняв електричну лямпу з-за пояса та поступив вище. Знаючи віддаль від сходів до постелі розвідника, всі троє посувалися обережно, поволеньки пересуваючи підощвами, щоб необережним торкненням якогось предмету не розбудити об'єкт їхніх зацікавлень. Коли під стопами зашелестіло сіно, "Ігор", неначе яструб, кинувся на тіло сплячої людини. За ним скочили два друзі.

Остання чинність була виконана так швидко, що розвідник тільки інстинктивно встиг зловити за пістоль, але вже не мав змоги його вжити. Обезвладнений, зі зв'язаними руками за спиною та зав'язаними хустиною очима мандрував з нами туди, куди ми його вели.

Заскочений у сні хитрий розвідник скоро зорієнтувався, з ким має до діла. Маршуючи із зав'язаними очима, час від часу зачіпав ногою за нерівність терену і за кожним разом виливав потоки брудних, типово російських прокльонів, аж врешті не витримав і почав лаяти "бандеровців". „Ви, — говорив він, — бандерівці-бандити не здаєте собі справи з того, що робите. Ви виступили проти могутньої сили Радянського Союзу, який розгромив німецький фашизм, а вас — українських фашистів роздушить у жмені, як злежану грушку. Сталін розтопче вас своїм могутнім чоботом так легко, як цигарку”.

— Ти краще мовчи! — обізвався один з есбістів. — Твої завваги варті стільки, що радити людині не вискакувати з палаючої хати, мовляв, на зовні можна згоріти. Та ж ти сам гірший собаки. Жоден власник собаки, за винятком такого типа, як Сталін, не цькуватиме собакою інших людей без причини. А ти такою собакою є у Сталіна, в якого не однієї, а всіх клепок бракує. Цей універсальний ідіот вислав вже десятки мільйонів невинних людей на тамтой світ при допомозі таких звірюг, як ти, собачий сину. І ти ще гавкаєш...

— Перестань робити йому виклади, — втрутив “Беркут”. — Він і так не в силі зрозуміти своїм обмеженим розумом.

“Єто ви не поміняєте!” — обізвався росіянин, але “Беркут” наказав мовчати.

Віддалившись від Долини кілька кілометрів на південь, вступили ми до однієї хати, що стояла в безпосередній близькості листяного лісу. Ввійшовши до комори, що не мала вікон і тільки одні двері, що на той час були відкриті, нікого з мешканців ми не побачили.

Там розв’язали в’язневі очі і руки та наказали сісти на дерев’яному стільці біля стола. Один з нас залишився на підслусі, а чотири зайняли місце на другому стільці, напротилежному боці стола.

Хоч я вже дещо розпізнав правила підпільного життя, роз’яснилося моє поняття про значення слова “партизан”, популярно званий “бандерівцем”, заслуханого ще за німецької окупації, а згодом від червоноармійців, з цікавістю обсервував я все, що діялося довкруги мене, особливо тому, що була це так звана Служба безпеки. Уявляючи большевицького розвідника, як “тверду штуку”, що так гордо лякав нас сталінським чоботом, який, як мені здавалося, не так легко складатиме зізнання, то ж містика двох складів — “ес-бе” інтригувала мою уяву щодо загадочного способу перебігу допитів.

“Беркут”, сидючи за столом, вказав рукою на “Ігоря”, не назвавши його псевда, наказав: „Ви, друже, будете списувати протокол”, — по чому звернувся до в’язня. — Тепер ми слухаємо, а ти, — говорив до росіянина, — скажеш нам, як тебе звати, звідки походиш, коли і де роджений, хто були твої батьки, яка в тебе освіта, професія, військовий ступінь і функція, хто, звідки і за чим тебе тут прислав? Просимо — ми слухаємо...”

Слухали... мовчанки, з іронічною усмішкою і гордим викликом очей.

Я саме так уявляв собі перебіг допитів, і ставало мені моторошно на думку про можливість стосування фізичної сили, бо я не любив такого чогось. Довелось мені приємно розчаруватися. По хвилі терпеливого очікування на відповідь “Беркут” підвівся з місця, обійшов кругом столу і пристанув за спиною в’язня. „Слухай, ти, сталінська собака, — говорив він до росіянина. — Якщо ти знайшовся в наших руках, то повинен знати, що це не припадок, ані наше бажання, от так побалакати собі з чужою людиною. А якщо пам’ять тебе заводить, ми пригадаємо тобі ще й твою бабуню.” Тут, “Беркут” вихилився з-за правого боку розвідника понад стіл і говорив далі: „Чи ти знаєш, що значить слово “бандерівець”? Якщо так, то говори, бо я більше питати не буду...” — і долонею стукнув об стіл.

Мені важко було погодитися з тим, що сталося, я не хотів вірити своїм очам, але це був факт. Росіянин, з жахом в очах, дрижачими губами почав швидко говорити: „Товариші”... і, неначе пригадавши собі, що він не знаходиться в товаристві енкаведистів-дикунів, поправився: „Друзя! Не трогайте, я скажу”. І враз почав розповідати про себе. Сказавши, що він вихований в сиротинці, по професії автоводій-механік... “Беркут” його перервав: „Або ти, чоловіче говориш правду, або... — і, недокінчивши цього речення,

заявив: — Ми знаємо, що ти є розвідником НКВД, знаємо, звідки і за чим тут прийшов, але ми хочемо чути від тебе. Чи тобі не прийшло на думку, що ми маємо своїх людей в органах НКВД?”

По хвилі надуми дрижачим, заломаним голосом розвідник почав розповідати про себе. Чим довше говорив, тим більше, здавалося, набирав відваги. А з його грудей неначе спадав невидимий тягар, як віруючому християнинові спадає тягар гріхів, визнаних на сповіді.

Подавши персональні дані, виявив, що як підполковник НКВД був виланий із Жовкви на Закерзоння, де мав нав'язати зв'язок з попередньо завербованими донощиками. До його завдань належало нав'язати зв'язки з існуючими донощиками, поширити мережу розвідки через приєднання нових агентів і при їх помочі збирати інформації про визначніших українців, особливо про націоналістів і їхніх симпатиків. При помочі сексотів вести теж посилену агітацію за виїздом в ССРСР. Мовляв, жодна чужа агітація неспроможна досягнути успіхів, які досягає агітація, ведена внутрішніми силами. Коли приятель, сусід чи навіть знайомий, спираючися на правдоподібні дані, почне наголошувати погляди корисні його агітації та применшувати, а то й промовчувати некорисну даній справі, викликає бажані наслідки у слухача. Таким чином, законспіровані перед загалом донощики виконують подвійну роботу: ведуть розвідку на користь легальної влади та при тому намовляють людей до виїзду в ССРСР.

На вимогу “Беркута” точніше сконкретизувати цю відповідь росіянин відповів у подібному сенсі: завданням агітатора повинно бути подавання предметові його заінтересувань корисних аспектів проблеми. Приміром, лемківська земля вбога, а подільський чорнозем силе тоннами пшениці. Українець під пануванням Польщі в чужому непривітному, а то ворожому оточенні, а там в Радянській Україні — між своїм народом. За залишене в Польщі майно переселенець у Радянському Союзі одержить рівновартість цього майна, ба... навіть більше. Один гектар чорнозему вартісніший за п'ять гектарів лемківської землі, а також господарські будинки в кращому стані там, як тут. Одне слово, треба підкреслювати вищий матеріальний рівень і духовний стан життя в Радянській Україні, ніж на тих землях під Польщею. А що найважливіше — покликаючися на приклади, залякувати українців поляками, як тими, що мордують українців. Цей останній аргумент, на думку розвідника, не міг натрапляти на труднощі, бо факти були широко знані.

На питання, чи до його завдань належало організувати диверсію і провокацію під польською вивіскою, розвідник коротко відповів, що ні.

У який спосіб, питав “Беркут”, ти мав замір вербувати донощиків?

Питання делікатне і скомпліковане, відповів в'язень. Прямо, треба йти між людей, говорити з ними, піддавати їх ріжним пробам, співжити з ними, бадати, хто що вартий, а передусім співчувати їм у буденних турботах і манити кращим майбутнім та сприйнятливими обіцянками.

По недовгій уже і несуттєвій розмові розвідникові знов зав'язано очі і руки позад хребта та виведено в лісок. Один із есбістів пильнував його, а

чотирьох на боці нараджувалися над родом і якістю кари для шпигуна. По хвилі всі приступили ближче, і “Беркут” почав відчитувати присуд, що звучав менш-більш так:

„В імені суверенного Українського Народу та його збройної сили — Української Повстанчої Армії — за ворожу небезпечну діяльність, спрямовану проти інтересів Українського Народу, ведену на Його землях, польовий суд УПА, сьогоднішнім рішенням присудив — такого-то громадянина московської імперії, що є окупантом України, на кару смерти через повішення. Присуд буде виконаний негайно”.

Слухаючи слів присуду, росіянин почав дрижати цілим тілом. Свідомість, що це вже останні секунди життя, вибила, його зовсім з психічної рівноваги. У нього коліна не дрижали, а просто дриготіли неначе у смертельній гарячці, ноги безвладно гнулися в долину, і... гордий москаль упав навколішки, а його чоло в глибокому поклоні доторкнуло поверхні землі. З уст почали видобуватися шльохання, що перетворилися у ревно́й плач і жалісні благання о помилування.

Ми всі п'ятеро на хвилину остовпіли. Жодному з нас не могло поміститися в голові, що це той самий гордий москаль, що ще кілька годин тому назад погрожував нам Сталіном та відносився до нас з великою погордою.

Мені видавалося, що я особисто неприємно розчарувався. Без ужиття жодної фізичної сили, в обличчю смерти заломився той, що сам ніс смерть українським дітям під їхню рідну стріху. Замість співчуття у мене зродилося почуття огиди до того, хто у своєму дикунстві, чуючися сильнішим, стосував силу супроти слабшого, а переважно супроти безборонного. А тут, в обличчю дійсної сили українського духа, став правдивим собою — суспільною шматою, яку здичавілий Сталін вживав для своїх особистих ідіотично-хворих амбіцій, як туалетний папір. Бо тільки завдяки такому смердючому суспільному погноєві такі довгі роки могла вдержуватися наймодерніша дика імперія, звана Союзом Радянських Соціалістичних Республік, в якій абсолютно нема місця на жодне явище, що зв'язане з поняттям “життя людини”. Рахується тільки воля Комуністичної партії, тобто жмені умово-помилених людей, що стоять у керма імперії.

Навчений усе і всюди гнати невинних і безборонних людей під дулом нагана, російський розвідник не спромігся стати на височині духовного рівня ЛЮДИНИ, бо він ніколи так високо не стояв. Благаючи помилування й бачачи, що це не станеться, впав на інший помисел, щоб тільки врятувати життя. Запропонував “Беркутові” ревно співпрацю за дарування йому життя. Покликаючися навіть на ім'я Бога, присягався вірно служити УПА, мовляв, зрозумів свій блуд і шляхетні змагання українського народу за свободу у власній державі.

Чотири есбісти знов відійшли набік, щоб спільно обговорити останню пропозицію розвідника. Зразу у них думки були поділені. Двох із них інтригувала можливість такої співпраці, інші двоє були скептиками. Але, повернувши назад, “Беркут” сказав: „Добре, чоловіче! Ми розв'яжемо тобі руки,

але ти мусиш дати нам докази лояльності. Якщо прирікаєш щиро з нами співпрацювати, для доказу щирости подай нам мережу донощиків тут на нашому терені. Ваше НКВД таку мережу наладнало зараз по переході фронту, і ти сам нам згадував, що твоїм завданням було нав'язати зв'язок з донощиками, отже, слухаємо...”

По розв'язанні розвідник долонями потирав руки по лікті і нетерпеливо переступав з ноги на ногу, опісля зачав говорити. Подав місцевості і прізвища кількох сексотів, серед яких три були з терену контрольованого боївкою СБ “Беркута”. Один з них був гайовим, за національністю — поляк, двоє — українці; один також гайовий, другий був у селі солтисом.

У час тих зізнань “Шугай” закрутив у кусень газети тютюн-самосійку і, прикуривши, подав розвідникові, попередньо запитавши, чи хоче курити?

Затягнувшись глибоко смердючим димом цигарки, росіянин впав на мить у задуму. Хто знає, які думки метушилися у його голові? Мовчанку перервало ще одне запитання: скільки таких розвідників, як він, НКВД вислало на Закерзоння?

Сімох, була відповідь, в околиці Тісної, Перемишля, Криниці, Ярослава, Холмщини.

Була вже дуже пізня нічна пора. Над східним обрієм жовтів блідий місяць, а ріденькі хмари гналися із заходу на схід. Малий лісок шумів, колисаний хвилями легких подувів вітру, і в цьому спокійному пошумі останніми подихами життя захарчав російський розвідник. Петля шнура затискала на шії щораз то сильніше, слабшало харчання..., аж зовсім затихло, тільки кілька конвульсійних дриготінь тіла і... кінець ще одного життя на землі, яка й не дригнула. А блідий місяць приглядався, неначе на землі панувала сама святість...

Ліквідація сексотів

Після ліквідації російського розвідника наша боївка повернула до Середнього Великого. Звідси “Беркут” вислав кур’ера до свого зверхника із звідомленням про виконане завдання та з інформаціями, одержаними від розвідника. Кілька днів пізніше, після повернення кур’ера, ми вирушили в терен перевірити правдивість інформацій большевицького розвідника з фактичним станом на місцях.

Дорогою нараджувалися над способами виявлення правди, бо росіянин міг просто брехати, щоб вирватися з обіймів смерти хоча б тільки на хвилину, де могла заіснувати нагода втечі. Різні придумані й дискутовані способи видавалися примітивними, але вирішальним був факт, що “тип” донощика — це переважно примітив-наївняк. Така теза на практиці виявилася правильною.

Було близько третьої години по полудні, коли лісами Хрищатої ми підійшли над село Смільник. Відпочиваючи в корчах на краю лісу, ми вчули ступання ніг і сапання людини. Не стало вже часу на жодну дискусію, тільки “Беркут” пошепки вимовив: „Граємо акістів”.

Усі ми добре володіли польською, але проблема була в тому, що польське підпілля не запусалося в тамті терени, одначе нагле й непродумане рішення “Беркута” збігом обставин мусило залишитися в силі.

“Стуй — кто ідзе?” — залунав людський голос в корчах, з-поміж яких, немов з-під землі, вирости п’ять озброєних постатей, різно умундированих і без накриття голови.

Немов вритий в землю, станув на місці босий селянин низенького зросту, дрібної будови тіла, блілого обличчя. Саморобна біла сорочка і такі ж штани диготіли на ногах з переляку. З першого погляду, він не міг вимовити слова, тільки очима водив з однієї постаті на другу. А коли впало питання “Гасло”?, лице селянина поступово почало набирати рум’яню і не зовсім ще впевнено усміхаючися, бовтав язиком: „То?... то... ви, панове..., поляци? Я теж естем полякем (то ви, панове, поляки? Я теж поляк)”.

„Так, — була відповідь. — Ми — члени АК (Армія Крайова). Ми прибули тут аж від Сянока, — говорив польською мовою “Беркут”. — Згідно даних нашої розвідки бандерівці починають організовувати тут українське населення з заміром різати поляків. Ми мусимо цьому перешкодити”.

Як же наївним був випадково надибаний селянин, що так легко повірив у нашвидку придуману казку. Здавалося, що навіть пересічній людині важко було б у це вірити, а тим часом описане явище було так дійсним, як дійсним був тамтой день 1945 року. Без найменшого труду з’ясування, хоча б тільки хлопськими хитрощами, надибаних незнаних чужих людей селянин сказав своє прізвище й те, що він гайовий, саме вертає з перевірки лісу. І при цьому всьому благословив надибаних “акістів” за їхню ініціативу, мовляв, “самі небеса прислали вас тут — панове!”

У самовдоволенні з надибання “своаків” і шовіністичній ненависті до українців прізвище за прізвищем подавав українських селян, які “грішили бандерівщиною”, вказуючи рукою на хати в селі, де жили називані ним українці. Розохочений звірячим інстинктом піддавав думку, кого із названих розстріляти, а кого тільки биттям налякати.

Цього навіть лячно було слухати, тим більше, що до Смільника, в тому ще часі, упісти заходили дуже рідко і конспіративно з огляду на квартирування там відділу польської прикордонної сторожі, а зараз в близькій сусідній Волі Миговій містилася станиця міліції. Провиною селян було хіба те, що були українцями, а не “руськімі кабанами”, підданими польських панів.

По вислуханні гайового у жодного з нас не залишилося крихітки сумніву, що це двоного створіння було репрезентантом найпідлішої суспільної гнилі, не тільки без розуму, але і без серця, та без жодних прикмет, притаманних людині.

На запитання відносно його особистої співпраці з АК донощик дав позитивну відповідь з виявом не будь-якої втіхи та признання, що з огляду на брак контакту з польським підпіллям в минулому протягом кількох місяців співпрацював із станицею НКВД в Команчі.

Як швидко розігралася подія зустрічі з сексотом, так швидко заповів присуд — кара смерти через повішення. Виконання кари “Беркут” доручив двом боевикам; одним із них був я. Мимо ненавидження підлого типа, я не був спроможним виконати присуду і з великим острахом просив провідника звільнити мене від цього завдання. На моє місце був назначений хто інший, і... так нитка нужденного життя сексота й польського шовініста в одній особі була драстично перервана...

В дальшій дорозі “Беркут” порядно мене злаяв за боягузтво, заповівши, що іншим разом за таку відмову сам особисто мене розстріляє. Так сказав, але ніколи пізніше не доручав мені виконання кари смерти.

Доля гайового із Смільника спіткала ще інших двох сексотів-зрадників, яких прізвища подав російський розвідник. Гайовий із села Душатин забраний був нами з дому під претекстом зв'язку. В дорозі до сусіднього села Прелуки, в обличчю представлених йому фактів, признався до співпраці зі станицею НКВД в Команчі. Як причину зради подав психічне заломання з приводу смерти його кільканадцяти-літнього сина, припадково вбитого одним із упістів у часі ловів на звірину в лісах Хрищатої. У стані психічного пригноблення енкаведисти за співпрацю з ними, признавав сексот, обіцяли йому посаду лісничого.

Донощик кається за зраду, обіцявав працювати на користь УПА, але нічого не допомогло. За провину наступила кара. Як сама зрада є ганебним вчинком, так і кара за зраду не була гоноровою — його повішено в лісі при дорозі до Прелук.

Дещо інакше виглядала зустріч з третім донощиком, солтисом села Репідь, що жив біля залізничного шляху та шосе. Ми увійшли в село ввечері, коли селяни ще не спали. Двоє з нас стали на обставі хати солтиса, а троє увійшли до хати, де застали двох молодих ще чоловіків, господиню хати і трьох дітей, яких господиня зараз відправила в сусідню кімнату. Один з чоловіків був господарем хати, другий — сусід.

Привітавшись, есбісти представилися вояками УПА. Вчувши це, сусід вибачився, що йому час йти додому, але упісти його затримали. Господар хати, тобто солтис, підвівся зі стільця та запропонував несподіваним гостям сідати. Він був середнього зросту, здорової будови тіла, але жести рук у нього були дуже нервові, а зіниці очей бігали з кута в кут. Намагаючись втримати рівновагу духа, таки не зумів панувати над нервами. Не будучи певним, як чинити, казав жінці приготувати щось повечеряти, мовляв, “панове упісти” з дороги, голодні.

Подякувавши за гостину й вибачаючися браком часу, “Беркут” пояснив присутнім, що потрібний зв’язковий, який міг би вказати нам дорогу до сусіднього села. Ми, звернувся “Беркут” до господаря, просимо вас бути нам сьогодні зв’язковим.

— Дуже добре, я радо піду з вами, панове, — без надуми відповів солтис. — Тільки надіну свитину. Говорячи те, підійшов до дерев’яної лави під стіною, узяв свитину в руку і в ту мить, немов хорт, вскочив у вікно. Посипалось розбите скло шиби і в цю ж мить затріщав постріл з автомата. З вікна поволі обсунулося мертве тіло зрадника на лавку, а з лавки на підлогу. Хіба з вісім куль прошило його тіло; на долівці збільшувалася пляма темно-червоної калюжі крові. Залишилася молода вдовиця з трійкою дрібних дітей, що вчинили жалісний плач, будучи свідками події, якої не повинні були ніколи бачити.

По виконанні атентату ми заночували в одній із сусідніх хат солтиса-зрадника. Біля дев’ятої години ранку наступного дня в село прийшли три енкаведисти. Зайшли до хати вбитого солтиса і через десять хвилин вже виходили зі села.

Ввечері вдова по донощику розповіла про візит енкаведистів таке: „Прийшли до хати, питали хто застрілив чоловіка, скільки їх було, яка в них зброя та, наматюкавши російськими прокльонами на адресу “бандьорів”, відійшли до Команчі”. В кілька тижнів після того опустили станицю, виїхавши “на рідину”. Війна була давно скінчена, німецький фашизм розбитий, підложжя для розгрому “українських фашистів” приготоване, отже, треба було їм залишити Польщу та повернути в “рай на землі”.

Нездійснений задум

У природі й житті ніщо не стоїть на місці, все міняється, тож і в українському підпіллі на Лемківщині по початковій фазі монотонії наступали постійні зміни. Наступали зміни й у боївці СБ. Одного дня в Середньому Великому заряджено спільну збірку АБ і СБ боївок. Перед зібраною лавою виступив “Говерля” в товаристві двадцятивосьмилітнього чоловіка, якого “Говерля” назвав “Буйтуром”. Він запізнався з особовим складом обох боївок. Згодом ми довідалися, що новоприбулий має перебрати функцію районного провідника СБ, а “Беркут” перейде на такий сам пост в інший терен.

Дотеперішній стан чвірки боївки СБ збільшено до дванадцяти. Зі складу адміністративної боївки до СБ боївки перенесено чотирьох бувших вояків дивізії “Галичина” — “Голуба”, “Жука”, “Явора” і “Смілого”, званого теж “Вуйком”, та ще чотирьох: “Бурого”, “Задорожного”, “Чорного” та “Підкову”. Незадовго після тих змін командиром боївки СБ назначено “Мірника”, бувшого поліцає з часів німецької окупації, досвідченого вояка УПА.

АБ залишилася в числі п’яти боевиків, командиром якої часово залишено “Наливайка”, але незадовго його було звільнено, а згодом перенесено на теренового куцового провідника.

Новий районний референт СБ “Буйтур” зразу взявся до роботи. Боївка була майже весь час у рейді по терені зі своїм провідником, який організував нові пункти теренової розвідки та наладнав зв’язки зі старими. В часі постоїв сам проводив теоретичний вишкіл боївки зі служби безпеки. Військовим вишколом займався командир боївки “Мірник”, деколи йому помагали “Сорокатий” і “Явір”.

У міжчасі боївка побільшилася ще на трьох добровольців. Були це молоді хлопці із села Полонна — “Дух”, “Ворон” і “Орлик”. Усі молоді юнаки, що зголошувалися до нашої боївки, були озброєні, із запасами амуніції та ґранат.

На той час боївка СБ була добре озброєна: три кулемети, два німецькі і один чеський, три десятизарядки, один кріс снайпер та вісім автоматичних пістолів — один мадярський, три німецькі, чотири російські, в тому числі два ППС і два ППШ.

Якщо на теренах східної Лемківщини щораз більше активізувалася діяльність українського підпілля то на окраїнних землях збільшувався натиск польської теренової влади на українське населення для змушення його до виїзду в СРСР. Під тиском влади і перспективою бандитських нападів селяни-українці деяких окраїнних сіл почали зголошуватися на виїзд. До таких сіл належало і Босько, жителі української національності якого були змушені зголоситися на т. зв. “добровільний” виїзд у Радянську Україну. Ця сумна вістка донеслася до трьох нас, боцан, — “Підкови”, “Бурого” і мене.

Знаючи, що в селі є багато зброї: автомати, скоростріли, набoї і ґранати, — я звернувся з проханням до “Буйтура”, про вислання нашої боївки до села Боська, щоб забрати звідти якнайбільше зброї, а можливо, і кількох добровольців.

“Буйтур” зразу дав згоду і незабаром боївка вирушила в рейд на захід, опинившись по тривалому марші в селі Пулави, де ми заквартирували, щоб відпочити й переночувати, а наступного дня вирушити до місця призначення. Положившись на сіні в клуні одного господарства, помімо втоми по кільканадцятьох годинах маршу, я не міг заснути. Думалося про наступну зустріч з ріднею, друзями й деякими довіреними сусідами, збирання зброї, прощання і можливе повернення з новими добровольцями.

Після обіду, коли боївка була готова вже до відходу, на вкритій білою піною каштанці вїхав у подвір’я їздець у цивільному, без зброї. Був це молодик із Середнього Великого. Зіскочивши з хребта коня, з гриви вийняв штафету і подав командирові “Мірникові”. По прочитанні штафети “Мірник” закомунікував, що йому дуже прикро, але тим разом не можемо виконати завдання, бо від провідника “Буйтура” прийшов наказ вертати в Середне Велике.

Несподівана вістка неприємно розчарувала всіх боевиків, а нас, боцан, особливо. Розчарування було ще більшим, коли по повороті в Середне Велике я не розумів причин відкликання нашої місії, тим більше, що ми залишилися в стані відпочинку чи радше бездіяльності протягом наступних кількох днів. Хоч-не-хоч, нуртувало підозріння, що причиною відкликання

нашого маршу до Боська були обави провідника, що ми, боцани, можемо дезертирувати і виїхати з нашими рідними до ССРСР.

Здегустований і невдоволений з недійшлого задуму здобуття зброї без ризику, придбання нових добровольців, а передусім зустрічі з рідними і друзями, як партизан славної Української Повстанської Армії, я таки не зложив ще зброї. Довідавшись, що перший транспорт переселенців з Боська був затриманий уже протягом кількох днів на залізничній станції Загір'я, я знов попросив "Буйтура" про дозвіл на контакт з односельчанами. Одержавши його дозвіл, я вислав дві молоденькі дівчинки із Середнього Великого до Загір'я, але й тим разом не пощастило. Вернувши з Загір'я, дівчата передали мені вістку, що за дві години перед їхнім прибуттям до Загір'я транспорт з боцанами від'їхав до Радянського Союзу. Опісля кружляли поголоски, що большевики забрали багато зброї з боцанських транспортів. Боцани оправдувалися, що були змушені брати зі собою зброю для самооборони перед нападами польських банд.

У тому часі я думкою розпрощався з усім і усіма рідними, вважаючи, що вже ніколи не буду мати змоги зустрітися з ними. Минуло майже сто днів, відколи опустив рідне село, а скільки ж то вже змін сталося!

На арені міжнародної політики теж відбувалися зміни, а властиво впроваджувано в життя зміни, доконані договорами між Радянським Союзом з одної сторони та західними альянтами — з другої. Вони ділили світ на так звані сфери впливу, не рахуючись з бажаннями і волею народів. Був це ганебний вчинок, як на двадцяте століття, але, як завсіди в минувшині, рахувалася воля могутніх. Слабих віддано на сталінську шибеницю, немовби не було таких понять, як гуманність, сумління чи справедливість. Розгромлено фашистську дику Німеччину, кремлівські бандити готувалися судити гітлерівських бандитів. Москва пересувала маси червоноармійців із заходу на схід для остаточного розгрому Японії, у чому не було жодної потреби. Вертаючи з Німеччини, військові з'єднання Червоної армії проводили облави, перечісували ліси з метою розгромити УПА, яка, всупереч несприятливим обставинам, росла в силу.

Зростові УПА на Лемківщині, як і на цілому Закерзонні, сприяла внутрішня ситуація в Польщі. Новий польський комуністичний уряд був встановлений Москвою і вдержувався при владі лише завдяки брутальній фізичній силі, польський нарід його ненавидів. Своє невдоволення демонстрував збройним спротивом при допомозі підпільних відділів АК (Армія Крайова), НСЗ (Народове Сили Збройне), ВІН (Вольносьць і Неподлеґосьць) та інших. Активність польського підпілля, особливо на корінних польських землях та північно-східних, в'язала збройні сили уряду, який не міг навести порядку в країні. Але з бігом часу заходили важливі події світового значення. Вибух атомної бомби в Гірошімі 6 серпня, а через три дні в Наґасакі, капітуляція Японії 2 вересня 1945 року, заходи світового потуг для утривалення миру такі не ворожили нічого доброго поневолим Москвою народам, зокрема українському та його збройній силі УПА. У світі навіть не пахло мо-

жливістю швидкого конфлікту, а тим паче збройного між комуністичним і капіталістичним суспільствами.

Вістка про нову страшну зброю у виді атомної бомби та факт, що Сполучені Штати Америки мають монополію на цю зброю, були оцим стимулом, що тримала при житті іскорку надії. Але як довго? Чи ще цього року станемо на прою за визволення Батьківщини з ворожих кайдан? Мабуть, доведеться ще подождати, констатував я, довідавшись про інструкції Головного Командування УПА про забезпечення бункрами, сховищами та запасами харчів на зиму.

Ограничена мобілізація

Діяльність підпілля на Лемківщині набирає розмаху, охоплюючи щораз більші простори західноукраїнських земель. Головне Командування УПА доконало поділу деяких відділів уже скоріше, а поділеним групам призначено окремі терени для переведення вишколу Самооборонних Кущових Відділів (СКВ), які організовано з-посеред місцевої молоді. В чисто українських селах, де ворожі війська появлялися рідко або й взагалі ні, молоді добровольці зголошувалися самовільно у командирів СКВ. В деяких місцевостях набір новаків відбувався примусово, а також здійснювано набір до УПА під маскою так званої позірної мобілізації. Полягала вона в тому, що молоді хлопці, боячись репресій польської влади супроти їх родин, просили, щоб їх забирали до УПА позірно примусово, так, щоб сусіди про те знали.

Для таких мобілізаційних завдань до помочі призначувано також теренові боївки. Молодим добровольцям, я все розповідав про важкі обставини партизанського життя та — дуже обережно — радше песимістичні перспективи. Та, як і колись, у мене ніщо не виходило, бо на мої рішення мали вплив мій молодечий запал і жага боронити права свого народу, а тих новобранців у ряди УПА тягнула якась незнана внутрішня стихійна сила. Думаю, що джерелом тієї сили було ніщо інше, як злиденне життя народних мас, які були лиш предметом визиску й експлуатації панівних класів, на додаток чужих. А ще потішаючі вістки про подвиги УПА, про бої з військами НКВД по всій Україні і польськими військами на недалекій Бойківщині, Перемищині з одної сторони, а з другої — страшні вістки про безпощадне фізичне нищення безборонного українського населення змушували українських молодих людей до збройного чину. Вони взагалі не брали до уваги холодної калькуляції перспектив і наслідків їхнього кроку.

Одного разу трапилося, що один з добровольців, у часі між його зголошенням і днем його вступу до УПА під претекстом позірної мобілізації — передумав і вирішив не йти в УПА, але, побоюючись поганих наслідків, питав мене (чому мене? — не знаю), чи можна відмовитися від попереднього рішення?

На питання чому, він відповів, що просто боїться йти до УПА.

Я запевнив його, що за те й волос з голови йому не впаде, й таки залишено його в родинному селі Чашин. Незадовго після описаної пригоди він

знов змінив думку і вкінці вступив до боївки куща п'ятого району, прийнявши псевдо “Бомба”, але пробув там не більше року, пізніше став провокатором, перейшовши на службу до команди УБП в Ліську.

Разом з організацією самооборонних кущових відділів і зміною мережі підпільної адміністрації командування УПА зайнялося проблемою пропагандивної роботи серед вояків ворожих військ і поліції, а також серед цивільного польського й українського населення. Для цієї цілі підпільні друкарні підготували відповідну кількість пропагандивних летючок. Для вояків і населення інших національностей летючки були виготовлені усіма мовами Радянського Союзу, а для поляків — польською мовою. У летючках пояснювалися причини постанови УПА і її боротьби проти всіх окупантів українських земель — Німеччини, Росії і Польщі. Чужинець, незалежно від поглядів, запізнавшись зі змістом української підпільної летючки, хоча б мимоволі пригадувався над питанням права майже п'ятдесятимільйонного народу жити вільним життям на своїй землі. Окрім пояснення причин, мети УПА, летючка містила звернення до червоноармійців не входити в бої з УПА, яка веде боротьбу проти насильно накиненого народам режиму дикої диктатури, що спирається на багнети всевладного НКВД. В летючках польською мовою закликано вояків польської армії і міліціантів стриматися від збройних виступів проти УПА та перестати тероризувати українське мирне населення.

У відозвах до польського населення закликано до солідарності й чинного спротиву спільному ворогові — московському імперіялізмові, а українське населення — до моральної і матеріальної помочі УПА.

Пропагандивна робота, численний ріст підпілля на Лемківщині, оборонні дії відділів УПА, як, приміром, роззброєння сотнею “Кармелюка” шістдесяті міліціонерів у селі Волковия, та покарання смертю кількох із них за грабежі і вбивства українських невинних селян, створювали умови для свобідного розвитку та дій УПА та підпільної мережі.

Зустріч з “різунівцями”

У липні 1945 року до IV району “Говерлі” завітала сотня командира “Пирога” з Чорноліського оперативної групи к-ра “Різуна”, що пропагандивним рейдом переходила крізь Лемківщину, а опісля подалася в глибину Словаччини. Цей рейд привернув увагу польських органів безпеки і військових частин Червоної армії, що по капітуляції Німеччини вертали в Радянський Союз.

Одного разу наша боївка заквартирувала в лісі в околицях села Прибишова. В той час завітала туди сотня к-ра “Пирога” і розтаборилася на верхах, на південний захід від села. Тут ми зустрілися зі славними “різунівцями”, слава про яких розійшлася вже по всій Лемківщині.

Я, будучи на заставі з двома різунівцями, в розмові виробив поняття про вояків чорноліського куреня як про дуже відважних, але водночас легковажних. Загартовані в боях з німцями, опісля з большевиками, поляків

просто легковажили не тільки на словах, а й на ділі. У Польщі вони взагалі не притримувалися конспірації й засад відповідного забезпечення перед еventуальними несподіванками. По ближчому взаємному запізнанні, з огляду на те, що частина моїх односельчан-українців виїхала в ССРСР, а інші незабаром також будуть змушені до виїзду, я зрадив місце свого походження. Після цього я був заскочений вісткою, що один вояк застави та кілька інших вояків сотні знали на прізвища деяких боцман, що вже поселилися на Самбірщині.

Тією вісткою я поділився з “Підковою” і “Бурим”, тож у вільні хвилини ми всі втрьох вели розмови з “різунівцями”, розпитуючи про життя наших односельчан на вигнанні, не признаючись до правдивих прізвищ..

Прощаючись з “різунівцями”, ми передали привіт тим односельчанам, що вже є в Галичині, і тим, що мали прибути туди пізніше, бо ще не всі транспорт з Боська виїхали.

Кілька днів пізніше ми знов зустрілися з “різунівцями”, але тим разом сотня численно була менша. Заквартирувавши в селі Одрехова біля Риманова, командування сотні до певної міри знехтувало засадами конспірації й не подбало про відповідне забезпечення відділу. З поблизького містечка Заршина відділ польського війська, зміцнений моторизованими частинами Червоної армії, що, повертаючись з Німеччини, затрималися на постій на залізничній станції, несподівано заскочили сотню УПА в селі. Численно переважаючі ворожі частини, диспонуєчі танкетками, виперли відділ УПА в чисте поле, на південь від села, де й згинуло кільканадцять вояків сотні. Деяким чотам куреня, будучи у відступі, таки вдалося ще зловити живими кількох польських вояків, між якими був старшина, підпоручник, два підстаршини і два вояки. Усіх їх передано до диспозиції СБ.

Вдвох у терен

Після перебрання польських полонених від сотні “Пирога” “Буйтур” прикликав мене до себе, сказавши, що в часі допитів полонених я буду списувати протокол.

Ця вістка інтригувала мене так само, як колись перед допитами польшевицького шпигуна, якщо йшлося про методи допитів “Буйтура”. Чи повториться ситуація, чи обійдеться без фізичних тортур, які я ненавидів, чи, може, доведеться бути свідком саме того, чого я не любив. З цікавістю подався я до кімнати сільської хати села Прибишова, де, окрім мене, нікого ще не було. У куті кімнати стояв дерев’яний стіл, без накриття, тільки чисті аркуші паперу недбайливо кинені на розі стола. При столі стояли два дерев’яні крісла та посередині одне і більш нічого. Я дивувався скромному влаштуванню кімнати, але на довші розважання не стало часу. Відкрилися двері і до кімнати ввійшов рядовий польського війська, із зв’язаними шнурком руками за спиною, а за ним — “Буйтур”, який велів полякові зайняти місце у кріслі посередині кімнати.

“Буйтур”, зайнявши місце за столом, почав допит з персональних даних полоненого, а я старався швидко записувати питання й відповіді на папір. Та недалеко з тим зайшов, а радше щойно зачав, коли почувся стукіт у двері, і до кімнати ввійшов боевик “Явір”. Зголосивши прибуття й вибачившись, попросив “Буйтура” вийти на хвилинку надвір.

Залишившись сам-на-сам з поляком, я з заінтересуванням розглядав його. Представника польської окупаційної влади я просто ненавидів, уважаючи, між іншими, і його спрчинником усіх кривд, завданих невинному українському населенню, та хижою звірюкою, перед якою я сам і мої друзі на своїй рідній землі мусили скриватися, немов ягнята перед вовком.

Поляк сидів з опущеною вниз головою, неначе проклятий грішник перед образом власної совісти, що обізвалась у нього в обличчі можливої смерті.

По хвилі мовчанки, я порушився в кріслі, переложивши одну ногу на другу, але польський вояк ні дригнув. Мовчанку перервало повернення “Буйтура” в товаристві боевика “Голуба”. “Буйтур” викликав мене надвір, а моє місце зайняв “Голуб”.

— Друже “Скала”! — обізвався “Буйтур”. — Прикро мені відривати вас від розпочатої роботи, але я змушений вислати вас до провідника “Горислава”. Підете туди вдвійку з “Бурим”. Візьміть до уваги, що пошта дуже важлива, але не термінова, отже, не потребуєте спеціально спішити. Важливо, щоб вона була доставлена до провідника “Горислава”, але два дні скоріше чи пізніше, не має значення.

Приготувавшись до дороги, ми зголосили “Буйтурові” відхід і відійшли на схід. На перший відпочинок і нічліг затрималися в Середньому Великому. Наступного дня близько десятої години перед полуднем вирушили в дальшу дорогу. В терені було спокійно, але ми таки трохи спішили, бажаючи виконати завдання якнайскоріше, помимо що такої потреби не було.

Йдучи селом вдолину, “Бурий” висловив думку, що навіщо йти пішки стільки кілометрів, як можна нестися на хребті коня.

Хто ж не шукає способів на полегшення собі життя? Тож і мені припала думка друга до вподоби, тож ми вступили в перше-ліпше подвір’я, питаючи селянина про коні. “Та, я маю тільки одну конячину, — відповів селянин, — а збіжжя ще в полі. Треба звезти додому, бо невідомо, чи завтра не буде дощу”.

Бачачи благальний погляд дядька, я сказав: “Ходи, “Бурий”! Підем деінде, може, там пощастить”.

Вступили в подвір’я ще двох інших хат, та історія повторилась і там. Дядьки мали таке саме оправдання і благальні погляди очей, щоб їм коней не забирати.

М’якої натури, я хотів зрезигнувати з дальших заходів організування коней, але “Бурий” піддав думку відвідати солтиса. Та солтис також пробував боронити селян з причини неконечности жнивних робіт, але настирливі домагання “Бурого” змусили солтиса до визначення двох господарів, які повинні б дати свої коні для послуг УПА.

Зайшовши в подвір'я першої назначеної солтисом хати, застали господаря при запряганні коня до драбинястого воза. Довідавшись про обов'язок віддання на два-три дні коня упістам, селянин збентежився і зразу почав просити, а опісля й грозити, мовляв — де ж у вас сумління? Ми й для вас збираємо збіжжя, печемо хліб, годуємо вас, помагаємо в усьому чим тільки можемо, а ви не хочете нас зрозуміти!...

Слухаючи закидів дядька, я відчув слушність докору, то й запропонував “Бурому” дати селянинові спокій. Та, він не слухав, почав грозити, що забере коня силою. Збагнувши мої вагання, селянин вперся ще більше і собі кричав — ні, не дам, і все!

В цю хвилину “Бурий”, довго не думаючи, вдарив селянина рукою в лице. Той, остовпівши зі здивування, сказав: “Беріть, якщо так...” “Бурий” почав випрягати коня з воза, а я сказав йому — ти несися верхом; я рішився іти пішки.

“Не будь дурним!” — обізвався “Бурий”. Бачачи, одначе, що я не жартую, постояв ще хвилину при коні, вкінці залишив його і подався моїми слідами, бо я відійшов був уже кусень дороги.

Вийшли ми вже за село в поле не обзиваючися один до одного, аж вкінці обізвався “Бурий”, докоряючи мені, що я дурак, у якого м'яке серце та брак розуміння суті партизанського життя. Я поки що нічого не відповідав, а “Бурий” говорив далі — ми за них наставляємо голови, ризикуємо життям, а ти так милосердишся над ними, чи радше над їхніми кіньми.

— Тут не про коні йдеться, чоловіче! — відповів я, продовжуючи — Суті УПА не розумієш хіба ти. Я зголосився до УПА саме тому, щоб боронити наших селян і я цю оборону, видно, розумію інакше, як ти. Що ж за різниця для нашого дядька, якщо з його хребта буде скинений Кабанавскі чи Кабанов, а місце тих займе такий самий, але Кабаненко? А як би ти оцінив ситуацію коли б я, приміром, зайшов до твого батька й поступив з ним так, як ти поступив з тим селянином?

— Дурниці говориш, — повторив “Бурий”.

— Думаю, що ні, — відповів я. — Якщо вже не маєш на думці, що УПА, здобувши державність, повинна поліпшити долю українського народу, то принаймні подумай про те, щоб зараз не відштовхувати від УПА нашого народу, який всюди приймає нас і помагає нам, як рідним братам.

— У тебе все якась дурна філософія, — відбуркнув “Бурий”, правдоподібно, тільки тому, щоб голосно не признати мені рації.

Я знов не спішив відповідати, і так мовчки ми пройшли добрий кусень дороги.

Добившись до села Загочев'я, ми віднайшли хату станичного, де дістали інформацію про ситуацію в терені, зв'язок до села Жерденка, та інструкції, де найбезпечніше пройти шосе. Не знючи добре терену, ми посувалися від села до села дуже обережно, із зброєю, готовою до вжитку.

Вже дуже пізнім вечером зайшли ми до села Березка, де, згідно з доте-пер зібраною інформацією, мали зустріти “Горислава”, одначе він з надра-

йоновою боївкою СБ, під командуванням “Шугая”, кількадесят хвилин перед нашим прибуттям відійшов аж до села Буковець.

Село Березка було одним із свідоміших сіл Закарпаття, де в очі кидалася добра організація мережі ОУН та сільської самооборони. Саме юнаки самооборони завели нас до однієї хати, де дуже привітна господиня подала нам вечерю.

Наступного ранку вирушили ми в дальшу дорогу. По виснажуючому марші і лише кількох коротких відпочинках у крайній хаті села Буковець віднайшли провідника “Горислава”.

По виконанні завдання й кількогодинному відпочинку попрощалися з “Гориславом” і його боекимами, подалися у свої терени. Спершу в напрямку села Воля Матіяшова, до якого не вступали, а пройшли по його північній стороні. Без перешкод замандрували до села Жерниця Нижня, коли почало вже світати. В селі застали групи кущової і районової адміністративних боївок, з районним провідником “Ударником” на чолі.

Ми були перемучені, потребували відпочинку, на який не могли собі дозволити, бо розвідка донесла “Ударникові”, що частина залоги польського війська в Балигороді планує рейд на довколишні села. Усі упісти мусіли опустити село і відійти в поближкий лісок. “Ударник” виявився дуже енергійним і здібним військовиком, хоча служив в підпільній адміністрації, а не в боевому відділі. Він зараз же порозставляв зірців і стійкових та визначив місця і спосіб оборони в разі наступу ворога.

Було вже по десятій годині перед полуднем, коли зорець, що сидів на високій ялиці на краю ліска, засигналізував появу польського війська, одна сотня якого увійшла в село. “Ударник” зарядив гостре поготівля та наказав усім зайняти попередньо визначені становища.

Для кільканадцяти упістів час проминав дуже поволі. Очікували ми можливого наступу компанії (сотні) польського війська, яке поки що бушувало в селі, де ловили кури і качки. Аж десь після години дванадцятої зорець зголосив, що поляки вийшли зі села та йдуть в напрямку ліска.

Буде “гарячо”, заговорив хтось, бо до вечора ще далеко, а за нами лісу небагато. Як нас випруть з лісу, обізвася інший, у чистому полі стрілятимуть у нас, немов у зайців. Мабуть, якийсь донощик зрадив напрямок нашого маршу, і поляки ідуть тепер за нами.

— Приготовитись до бою! — наказав “Ударник”. — Кожен з нас мусить взяти одного ворожого вояка на мушку. Не відкривати вогню, доки не буде мого наказу.

З краю лісу ми обсервували чисте поле, що простягалось перед нами заораними плахтами ниви та стерні по скошених збіжжях. У віддалі приблизно двох кілометрів виднокруг луковато заломлювався в долину, де розпростерлося село, з якого вийшов відділ війська, який щонайменше шестеро перевищував нашу групу.

Коли поляки з'явилися на обрії, зразу було видно тільки голови, опісля повільно виринали цілі постаті. Ми міцніше стиснули зброю в руках, поси-

лилась напруга м'язів, в уяві перехрещувалися думки минулого з сучасним і невідомим найближчим майбутнім. Наша горстка людей в уяві кидала своє життя на карту судьби, бо надій на щасливий кінець справи не було. Тим часом... сталося чудо.

З не відомої нам причини польський відділ затримався в полі. Виглядало на те, що зупинка була непланована, бо польські вояки групувалися в групки, деякі закурювали папіроски і багато із них жестами вказували в напрямку Балигороду. Ціла їхня поведінка вказувала на невияснену метушню. По хвилі, завернувши на південь, сформували стрілецький ряд і подалися в напрямку Балигороду, обійшовши село Жерницю Нижню на південь.

Будівництво криївок і підземних магазинів

Мимо поки що сприятливих обставин для існування і діяльності українського підпілля на Лемківщині, інструкції зверхніх одиниць ОУН і УПА сугерували будову підземних криївок, бункрів і магазинів, які мали бути придатними, особливо в зимовий час.

Наша боївка отримала теж інструкції в тій справі. На початок у лісах Хрищатой, на південний схід від села Миків побудовано одну криївку для нашої боївки. Другу таку — на південь від села Суковатого, та два харчові магазини. Як будівельний матеріал уживано кругляки зрізаних дерев, а також використовувано готовий будівельний матеріал, як дошки і бляху, що реквіровано в тартаках чи на залізничній станції Щавне-Куляшне.

Харчові криївки будовано в менших розмірах — два на два, три на два метрів, з одним входом, а криївки для нас — чотири, п'ять метри, а то й більші, переважно двокімнатні, глибиною до двох з половиною метрів. По викопанні головної ями відпроваджувано від неї два коридори, з яких один служив як вхід, другий — запасний, вихід якого був віддалений кільканадцять метрів від криївки. Місця на криївки вибрано обережно, переважно на горбках. Перед евентуальним затіканням води деколи забезпечувано стіни папою, засуваючи її ззовні між дерев'яною стіною та землею. Зверху закривано землею, яку втоптувано ногами, засаджувано деревцями й кущами та засипувано сухим листям і масковано до вигляду даного терену. Накриття входів виконувано у формі дерев'яної стіжкуватої скриньки, наповненої землею із всадженим кущем чи молодим деревцем. Для провітрювання нутра криївки відпроваджувано вентиляційні виходи в дупляві пні дерев, що лежали на землі, а деколи у стоячі пні, де було можливо — вищі за людину.

Хоча такі криївки будовано старанно, ми у своїх сподіваннях не планували зимувати в них більше одної зими. Сподівалися, що наступної зими вже нам потрібні не будуть.

Будуючи криївку в околицях села Микова, ми весь час квартирували в лісі, тільки деколи післанці йшли в село для зорганізування харчів, розвідки та виміни білизни, яку віддавали до прання сільським дівчатам або жінкам.

Однієї неділі к-р “Мірник” вислав був до села трьох боевиків — “Явора”, “Жука” і мене. По виконанні завдання, тобто “засягненні язика”, придбанні харчів та бакуну і поладженні інших справ, ми ввечері вертали в ліс. Саме цього вечора в одній сільській stodолі відбувалася весільна забава, на якій до танців пригравала, як звичайно в тих сторонах, циганська оркестра. В етер вечірньої тиші неслися звуки мелодійних вальчиків і танга, або бадьоріші — чардаша і польки, вигравані смиком скрипала маестра-самоука, якому вторило гудіння басу. Чим ближче ми наближалися до місця весільної забави, тим більше хвилі музики підбадьорювали молоді темпераменти до танцю.

— Хлопці! Може б ми так вступили подивитися, як народ бавиться? — обізвався “Явір”.

— А ти, що? З ума зійшов? — питає “Жук”, а я втрутив: він, мабуть, хоче пороку нюхати. Нам бавитися не вільно в часах, коли наші друзі вмирають у боях. За таке нам може дістатися добра “нагорода”.

— Та ж ми бавитися не будемо, тільки подивимось. Чи це порушення партизанських законів? — не давав за виграну “Явір”.

Незважаючи на здоровий глузд та можливі наслідки, ми всі трьох піддалися сильній спокусі й завернули з дороги, бо вже майже виходили з села. Залишивши мішки з бараболюю й іншими речами в полі при дорозі, обережно підійшли до подвір'я, звідки пліла музика та розносився гамір розбавлених гостей. Переконавшись, що нічого загрозового нема, ми ввійшли в подвір'я, а коли знайшлися в світлі блідих променів нафтових ліхтарень, сільські хлопці й дівчата привітали нас голосними радісними вигуками — “слава, слава!” та зразу запросили до танців. Двох молодців негайно з'явилися біля нас з півлітрівкою самогону, запрошуючи до почастунку.

— Друзі! — відповів їм “Жук”. — Поки що щиро дякуємо. Може, “потягнемо” трохи пізніше; зараз хочемо подивитися, як забавляється.

— У сьогоднішні часи не дуже весело, — відповів один, — життя має свої вимоги.

Одні родяться, другі одружуються, а ще інші — а їх дуже багато — вмирають. Та життя не стоїть на місці незалежно від того, які події відбуваються кругом, — завважив “Явір” та, не гальмуючи особистого пориву, зловивши під руку якусь дівчину, пірнув у гурт танцюючої на толоці молоді.

“Жук”, розставивши широко ноги, приглядався танцюристам з усміхом під коротко пристриженим вусиком-мушкою. А я, не довіряючи своїм танцювальним здібностям, стояв збоку на подвір'ї, обсервуючи дорогу, що від воріт вела в село, зникаючи в нічній темряві. По хвилі до мене приступила дівчина на ім'я Юлька (по тамтешньому — Улька Уринчина). Привітавши мене, спитала, чому я так самотньо стою і не танцюю? При цьому впевнено інформувала, що в селі спокійно і нема потреби на обережність. І знов повторила питання, чому я обминаю танці?

— З мене поганий танцюрист, — відповів я, що й було правдою. — Я радше посидів би хвилю для відпочинку... ось там, на призьбі, — вказуючи рукою на дерев'яну лавку, що стояла під стіною хати.

— Якщо не маєте нічого проти, друже “Скала”, — я можу дотримати вам товариства, хоча на хвилину, — говорила Юлька.

Бачачи прихильність дівчини, я був дуже тим вдоволений і вже сміливіший — лівою рукою обійняв її за стан, і так ми посідали обидвоє на лавці під стіною хати, яка в тих околицях виглядала на модерну, з дахом, покритим цинковою бляхою.

Ніч була темна, тиха і тепла, тільки на чистому голубому небозводі мерехтіли зорі, до підніжжя яких неслися звуки лагідних акордів музики, звуки сільської розбавленої молоді, приспіву до танців дружбів і дружок та інших танцюючих пар.

Ми з Юлькою вели розмови на поточні теми, не торкаючись питання підпільної діяльності, хіба тільки загально — про трудні умови партизанського життя. Згодом в молодечій пристрасті, переборовши вроджену стидливість, я, наблизившись до пахучого весняною свіжістю обличчя дівчини, зложив несміливий поцілунок на її легко розтулених, гарячих устах. Юля відповіла взаємністю, обнявши мене обома руками за ший... та тут рознісся голосний свист і наклики “Жука”: “Скала”, “Скала”!... Де ти? Давай сюди — нам пора вертати до табору.

Не було ради. Я був змушений попрощатися з Юлею. На прощання Юля подарувала мені блузу хустину, крайчиками мережану. “Візьми це на добру згадку, — сказала, — і не забувай про мене, хоч при нагоді відвідай”.

Пообіцявши, що відвідаю, як буду мати змогу, попрощавши дівчину, я подався до друзів.

Обвантажившись зорганізованими в селі харчами, ми подалися в напрямку Хрищатого, залишаючи позад себе притихаючий весільний шум.

Прибувши до місця постою, боевики, що ще не спали привітали нас реготом сміху, додумуючись причини нашого спізнення. При тому інформували нас, що к-р “Мірник” з двома боевиками пішов у село нас шукати, і то в не дуже привітному гуморі. І дійсно, може з півгодини пізніше повернув “Мірник”. Його настрою не треба було догадуватися. Він був лютий. Наказавши нічний відпочинок, нам додав: з вами побалакаю завтра.

Наступного дня, по ранковій руханці, миттю і молитві “Мірник” зарядив збірку, де перед фронтом усіх присутніх боевиків пояснював засади підпільного життя, konieczність глибокої конспірації і точне, беззастережне і бездискусійне виконання наказів зверхників, подаючи приклад нашої трійки, що знехтувала підставові засади підпілля, не застосовавшись до наказів і вказівок зверхника.

— Чи ви розумієте, що значить СБ? — звернувся з питанням до всіх боевиків, а не вчувши жодної відповіді, сам собі відповідаючи, почав говорити: СБ... СБ... то є... — “ЕЗ-БЕ”...

На таку дефініцію СБ мимоволі всі почали усміхатися, деякі навіть голосно. Це ще гірше розсердило командира. Зарядив карну муштру для цілої боївки, що тривала дві години та й добре усім нам допекла.

Доктор “Вуйко”

Партизанське життя майже кожної хвилини було наражене на небезпеку. Одна мить рішала про дальше життя, несподівану смерть, поранення чи навіть попадання живим у руки ворога. З дотеперішнього опису моїх спогадів може скластися враження, що я тут пересаджую, але я вибрав тільки деякі тематичні епізоди, бо описати все наше партизанське життя в обсязі цієї книжки неможливо.

І як у нормальному житті, так і тут, живі люди були наражені на різні хвороби, а деколи й набували хворіб через власну необережність. Нехтуючи пересторогами й наказами, деякі молодці, відчуваючи потребу статевого спілкування, не зуміли запанувати над поштовхами природи до заспокоєння сексуального гону. Такі пригоди деколи були причиною венеричної недуги, на яку, в більшості випадків, ліком була куля.

Помічним заходом для викриття недуг були лікарські огляди, які були дуже рідким явищем через специфічні обставини підпільного життя та брак медичного персоналу загалом, а фахівців-лікарів — зокрема. Все ж таки такі бадання, чи радше зовнішні огляди деколи відбувалися. Для прикладу подам тут один випадок таких лікарських оглядин.

Одного дня край села Суковатого, на майдані стали одною лавою боеків нашої боївки СБ у строях Адама. Перед лавою походжав низький, грубий, як бочівка, чоловік, якого звали “доктором Вуйком”. У часі переходу приглядався до членів людського народжування, вдаряючи декотрого з боеків прутиком лозини, яку тримав у долоні, додаючи при цьому жартівливий коментар, як приміром: ти на себе зважай, Івасю, заскоро почав заглядати за дівчатами...

Доктор “Вуйко” як людина і професіонал був дуже шанований загалом підпільників, зокрема тих, що його ближче знали. Якимсь чином виробилася про нього опінія, неначе про легендарну постать, а тим часом він дуже вміло маневрував у виконванні лікарської професії. Деяким хворим приписував будь-які порошки чи таблетки, інших збував жартами, а поважніше хворих без жодних оглядин висилав до підпільних шпиталів. Деколи, розповідали ті, що його знали, вирішував про ампутацію ноги чи руки, але операції доручав своїм двом санітарам, які одночасно були і його особистою охороною. Кілька разів наслідки таких операцій були для пацієнта трагічними.

Випереджаючи час і події, дозволимо собі на дигресію.

Доктор “Вуйко” був би й далі ріс у славі, але випадок знівечив його кар’єру. Прибувши одного разу в IV район (де вже на той час “Верниволя” авансував з функції кущового на пост районного провідника, прийнявши псевдо “Чорнота”), стрінувся з “Чорнотою”, з яким знався з давніших, цивільних часів. В тих давніших часах “Чорнота” знав доктора “Вуйка” як звичайного аптекаря в Самборі й дивувався, яким способом міг він обманути

підпільних провідників, підшиваючись під професію лікаря. З такими ось інформаціями “Чорнота” звернувся до своїх зверхників, у висліді чого за особою доктора “Вуйка” встановлено нагляд. Це довело до деконспірації його особи як доктора-симулянта з одного боку, а з другого — як большевицького агента.

Провідник “Чорнота” розказував мені про “доктора Вуйка” ось що: до боївки особистої охорони “Вуйка” наша Служба Безпеки наслала людину, що слідувала за ним. Цим способом встановлено, що “Вуйко” тримав особисті тайні зв’язки з большевицькою агентурою за посередництвом селян-агентів, часто інформації на письмі залишав у стисло законспірованих умовних пунктах, як: дуплаві дерева в лісах, придорожні каплички в полі та ін. Вкінці з’ясувалося, що доктор “Вуйко” був засланий у мережу УПА большевицькою агентурою. За зрадницьку діяльність, у часі одної великої відправи, що відбувалася навесні 1946 року в лісах Хрищатої, доктора “Вуйка” засуджено до кари смерті, без помилування...

Для зміцнення охорони великої відправи в Хрищатій з нашої боївки призначено мене і “Задорожного”. Пригадую, як по кількадемні нашій службі ми відпроваджували визначних гостей лісами Хрищатої. З охороною було нас кільканадцять осіб, усі ми їхали на конях. Виїхавши на верх Хрищатої, на південний схід від Душатинських озер, на розлогій поляні завважили ми вовка, який дивився просто на нас і навіть не збирався тікати. Ми всі затримались, а я висловив думку, що легко буде його взяти на мушку.

— Хай Бог боронить, — обізвався мій сусід, вояк охорони командного почоту.

— Чому ні? — питав я.

— Конспірація, — відповів він коротко, доторкнувши уст на знак мовчанки.

Це мене дещо інтригувало і я знов спитав: хто цей їздець, що несеться на шпакуватому коні?

— Це командир УПА-Захід “Шелест”, — відповів.

Я навіть сьогодні не можу окреслити моїх емоцій, вчувши, кого я маю честь охороняти, і це мене ще більше підбадьорило, тож я спитав ще: а хто той другий — сусід к-ра “Шелеста”?

— Краще не питай багато, це небезпечно, — відповів мій сусід, якого псевда я не пригадую. Разом з командирами та їхньою охороною дійшли ми до села Суковатого, де розпрощалися. Ми вдвійку з “Задорожним” вернули до своєї боївки, а почот високого командування УПА помандрував у не знаму нам путь...

Повторні події

Серпень 1945 року добігав кінця. Одного дощового дня наша боївка квартирувала в селі Середнє Велике. Через дощ ми сиділи в хаті, розважаючись дискусією на так звані актуальні теми. Хоча вістки, що були темою

дискусії, були в засаді запізнені, для нас вони були актуальними, бо вперше стали нам відомі.

Ще попередньо нашими теренами переходили кур'єри від підпільного проводу на Захід, через Словаччину. Між ними був полковник Юрій Лопатинський "Калина". Вони залишили летючки-відозви до польського населення і до польського війська, українську підпільну літературу та різні вістки, що переказали нам усно. Хоча про деякі речі ми вже чули, читати мали змогу вперше. Приміром, вістка про атомну бомбу та її наслідки з одної сторони була потішаюча, з другої, з приводу її нищівної сили — пригноблююча. Потішаючими були вістки про подвиги УПА, про знищення польського бандитського села Борівниця, мешканці якого виправлялися на грабежі і вбивства по українських селах. З місцевих вісток рознеслася поголоска про замір польського уряду замінити свої військові частини новобранцями, про що говорилось уже давніше. Та найбільше нас інтересували вістки про діяльність і бої УПА, а з опізнених вісток підпільного "Інформатора" довідалися, як виглядає питання повоєнної співпраці між Радянським Союзом і західними альянтами, та про інші важніші світові політичні події.

Підпільну літературу, що доходила до нас з опізненням, ми вичитували "від дошки до дошки". Вичитували про повстанців УПА, велетнів духа цього часу, неначе ми самі не були часткою цих велетнів. Довідувалися про важкі й завзяті бої в Галичині та на Волині, про власні й ворожі втрати, читали дописи підпільних авторів, що розглядали сучасність в Україні й перспективи української визвольної боротьби.

З усних розповідей кур'єрів довідалися ми про перебіг акції на Борівницю. Ось що розповідали кур'єри: на захід від осади Бірча в Перемищині, серед лісів розташоване було село Борівниця, в якому місцевий і замісцевий польський кримінальний елемент зорганізував базу для бандитських нападів на довколишні українські села. Число чинних збройних бандитів у селі перевищило три сотні, які закріпилися в селі окопами й бункрами. Озброєні були різною легкою зброєю — тридцять кулеметів, кріси та автоматичні пістолі і гранати. З тієї бази доконували наскоки на українські села, які грабували безпощадно, а мешканців убивали. Зліквідувати банду поза її місцем укріплення було неможливо, отже теренове командування УПА вирішило знищити бандитів у їхньому гнізді.

Двадцятого липня відділи УПА під командуванням підполковника "Корника", зміцнені частинами сотні к-ра "Хріна", к-ра "Громенка", чотою СКВ та меншими групами теренових боївків, вирушили наступом на Борівницю з метою її ліквідації. Похід на село розпочався перед годиною 4-ою пополудні. Хоч був це літній день, погода була схожа радше на осінню. Падав дрібний, густий дощ, а небозвід занісся темними хмарами.

Відділи УПА розпочали наступ на село розстрільною. Мимо сприятливої погоди, під оглядом шансів розпізнання ворогом, ворожі зорці заалярмували залогу, доки відділи УПА знайшлися в безпосередньому сусідстві села. Близько години 4-ї в селі залунали постріли, але бандити не були доб-

ре приготовані до оборони, не сподіючись одчайдушного наступу УПА в білий день. То в тому, то в тому кінці села було чути польську команду, вигуки, крики і плач. А тим часом відділи УПА з вигуками “слава!” кинулися в наступ. Почалася обостороння стрілянина. Деяка частина польських бандитів зуміла зайняти оборонні позиції, взявши під обстріл поле наступу. Почався завзятий бій, почали падати перші жертви. Від куль повстанців запалали сільські хати й будинки. Розлягався плач жінок і дітей та рев худоби. Українські повстанці вдерлися в село, розгорівся ще завзятіший бій, але рішучий наступ вояків УПА почав випирати поляків із села. Щойно близько 7-ї вечора замовкла стрілянина, тільки догоряюче село тріщало згарищами, що обернули бандитське гніздо в попели.

На полі бою залишилося майже дві сотні убитих бандитів. Втрати УПА — сім убитих і дев'ять пораних.

Такі вістки підносили нас на душі та переконували про потребу оборони українського цивільного безборонного населення. Потішаючою була також вістка про те, що Америка має атомну бомбу, яку вже двократно вжила у війні з Японією. Цей момент був для нас сподіванням, що чим скоріше Америка покінчить з Японією, тим скоріше розгориться конфлікт з Радянським Союзом. До такого конфлікту — на мій погляд — українське підпілля було добре приготоване. І не тільки я вірив в те, що судьба поставила саме нас “на грані світу” ставити граничні стовпи України на кордонах її етнічних земель. Ми ж бо відчували всі кривди, заподіювані нашому народові вже довгі століття. Ми були переконані, що український нарід має право на вільне життя як усі інші народи світу, і в хвилинах духовного піднесення свято вірили, що волю здобудемо.

Коли я вперше почув про трагічні наслідки вибуху атомної бомби в Гірошімі, де згинуло близько сорока тисяч людей і стільки ж було калік і раних, мені стало моторошно. Інші друзі насміхались з мене, а я на своє опрадання мав тільки таку відповідь: та ж це страшне.

— Так, це страшне, — втрутив “Сорокатий”, який і тим разом сказав, що без жодних воєн, у наймирніший час наші вороги, зокрема поляки і москалі, винищили вже десятки мільйонів українського народу. Пригадав історично знані злочини московських царів, польських королів, московських большевиків, польського санаційного уряду, мадярів, німців та інших наших “добрих” сусідів. Всі вони винищували нас безпощадно, отже, — констатував “Сорокатий”, — що ж ми можемо мати більше до втрачення на випадок атомної війни? — І сам відповів: — Повільну, рабську смерть і ганьбу раба-невільника, а до здобуття — волю, власну честь і людську гідність.

І, це була свята правда, з якою не погоджуватися не було жодних підстав.

— Я, особисто, — втрутився в розмову “Ігор”, — вповні погоджуюся з другом “Сорокатим”, що гра варта свічки, але як довго ми зможемо втриматися без конфлікту між Сходом і Заходом? Ось поляки мають замір демобілізувати старі військові частини і заступити їх новими, добре вишколеними в поборюванні підпілля.

— У мене дещо інший погляд на ці справи, — сказав “Шугай”. — Дотеперішні старі військові частини були для нас багато небезпечніші за новобранців, яких тут пришлють. Старі жовніри це ті, що перейшли фронтову боротьбу, мають добрий військовий вишкіл і военний досвід, а молоді не мають жодного ще досвіду в боротьбі з партизанкою і заки його здобудуть, не один із них “стане до звіту перед святим Петром”.

— Так, так... — потакував “Чорний”. — Треба пам’ятати, що поляки також не дурні. Висилаючи проти нас військо, напевно, добре вишколять жовніврів, а при тому молодий, дурний полізе, де йому покажуть, а старий фронтовик, переживши війну, не дуже радо наставляє голову, щоб її втратити ні за цапову душу.

З таких розмов і дискусій кожен з нас суб’єктивно сприймав те, що в його уяві було корисніше йому самому. Так і в цьому випадку розраховували ми на брак бойового досвіду польського вояка-новобранця. Незадовго, однак, довелося нам розчаруватись, бо вже з початком вересня польський уряд кинув на Закарпаття військові спецчастини, часто під команду большевицьких старшин, особливо КБВ, сформовані за рішенням травневого декрету Ради Міністрів. Названі частини розпочали першу масову, примусову акцію виселення українців Закарпаття до СРСР. До цього часу подібні акції, але на меншу скалу, були успішними тільки частинно, бо карним експедиціям польських військових частин і цивільним збройним бандам вдалося змусити до виїзду українців деяких сіл Горличчини і Криниччини, які після переходу фронту залишилися без даху над головою і без кусня хліба. Виїхали теж наші люди з мішаних українсько-польських сіл або частинно українських, окружених польськими селами.

У той час військові спецчастини почали планову акцію несподіваними наскоками на українські села, особливо в околицях міст Сянока, Ліська, Риманова і Яслиськ. Щоб якнайбільше залякати українське населення і змусити його до опущення рідних земель, польські військові відділи, знайшовшись у селі, грабували все, що їм попало в руки, — домашню звірину і птицю, одяг, ювелірні вироби, сільськогосподарський реманент, знущалися фізично над людьми, не виключаючи жінок, старців і дітей, вбивали, та для “забави” підпалювали кілька хат, а людей викидали з їхніх хат і гнали до залізничної станції для вивозу в СРСР.

Щоб охоронитися перед тими варварськими акціями, селяни ховалися в глибині лісових дебрів і зворів, де в примітивних санітарних умовах і злиднях проживали цілими тижнями.

В обороні невинних, кривджених людей деколи ставали відділи УПА або кущові відділи самооборони, які влаштували засідки на ворожі відділи, несподівані наскоки, зривали мости та ін. Так, приміром, групи СКВ зірвали міст на ріці Сян, влаштували успішні засідки при битих шляхах, що вели із Сянока до Лупкова і звідти на захід, з мінометів і кулеметів обстріляли польський ґарнізон в Команчі та ін.

Сотня УПА к-ра “Дідика” і к-ра “Хріна”, що ще перебувала в стані організації, та теренові боївки перевели відплатні акції на села Писарівці і Новосільці, де місце виселених українців зайняли польські колоністи, та на польське село Длуге.

Українське підпілля теж повело широко закроену пропагандивну акцію. До польського населення і підпілля випущено летючки, в яких вказувано на згубні наслідки взаємної боротьби — для обох народів та закликано до спільної боротьби проти правдивого ворога польського і українського народів — московської червоної імперії.

Пасивний спротив українського населення, чинний збройний спротив українського підпілля та проведена пропагандивна робота мали позитивний вплив. Лемківщина була невід’ємною частиною України і йшлося про те, щоб нас поляки далі вже не виширвали з наших рідних земель. Затримання українського населення на тих землях могло дати в майбутньому хоча частинну запоруку упізнання за ці землі правовому власникові, яким був український нарід.

По довгих роках годі пам’ятати усі деталі, особливо зміни персонального складу боївки. Памятаю, що протягом кількох місяців до нашої боївки прибули нові люди, серед них: “Дух”, “Ворон” і “Орлик” — усі три зі села Полонна, “Лев”, “Білий” з Явірника біля Команчі та “Дон”. Знов кількох інших перенесено в інший терен, а це: “Ігор”, “Бистрий”, “Чорний”.

Бій біля Команчі

Після масової примусової виселенчої акції, яка для поляків не увінчалася сподіваним успіхом, на терені запанував позірний спокій. Позірний, бо правдивого спокою, ніколи не було. Якщо в одному терені був спокій, то в іншому польські військові або поліцейні чи навіть цивільні бандитські дії не давали українському населенню спокою.

Користаючись з позірного спокою, теренові провідники підпілля пробували домовитися з деякими командантами польської міліції чи військ охорони кордонів про перемир’я. І подекуди це вдавалося. У висліді кількох разових переговорів, відчуваючи силу УПА, командант міліції у Волі Міховій та командант погранзастави із Радошиць погодилися на перемир’я з УПА, обіцяючи не запчіпати українського населення, за винятком одиниць — кримінальних порушників права. І склалося так, що в білий день в це село заходили упісти і поляки-міліціонери або вояки погранзастави, разом віталися, ділилися новинами, взаємно частувалися папіросами, балакали й розходилися в мирі, кожен у свій бік.

Вертаючи одного дня з терену, я зайшов до села Смільника. Наша боївка на той час квартирувала в хаті Юльки Уринчиної, яку я запізнав був недавно на весіллі. Зайшовши на подвір’я, застав я там боевиків, що лежали собі на мураві, а між ними двох польських міліціонерів з Волі Міхової, які шукали за якимсь злодієм. Міліціонери розмовляли з боевиками. Знов ін-

шим разом наша боївка з к-ром “Мірником” знайшлася біля села Довжиця, де ми стрінули трьох польських жовнірів погранзастави з Радошиць. І тим разом ми спільно віталися, побалакали й розійшлися, немов приятелі.

У тих часах на наших теренах існувала підпільна самостійність, але не всюди і не все так бувало. У другій половині вересня 1945 року одного вечора наша боївка зайшла в долішній кінець села Явірник біля Команчі. На ніч ми заквартирували в stodoli одного селянина. З районним референтом СБ “Буйтуром” і к-ром “Мірником” було нас п’ятнадцять. Ніч проспала на соломі, простеленій на долівці stodoli. Вранці стійковий розбудив усіх нас і сказав негайно вставати. З уваги на перемучення вставання було дещо скомплікованим, але настирливе будження стійкового змусило нас до вставання.

Не вмиваючись, ми лавою станули до збірки на подвір’ї. По короткому ранньому привіті, “Буйтур” подав коротке розпорядження, щоб усі ми негайно приготувалися до вимаршу. Обов’язково кожен мусить перевірити зброю і впевнитися у її справності та забрати зі собою усі свої речі. Кілька хвилин пізніше, з незадоволеною зразу цікавістю щодо причини і напрямку нашого вимаршу, ми вирушили з подвір’я квартири. Минаючи ворота, вчули поодинокі й серійні постріли на півдні. Стало відомо, що ми туди ідемо, бо “Буйтур” подав вказівки маршувати саме в цьому напрямку.

В часі дуже форсованого маршу стрілянина то змагалася, то знов притихала, стаючи щораз виразнішою. В кільканадцять хвилин пізніше ми пристанули на версі гори, що простягалася між Явірником і Команчею. Верх, на якому ми стояли, презентувався мішаниною управних нив і пасовиськ, що в їх підніжжя лагідним схилом подавався в долину кількисот метрів, щоб знов перейти у горбок, дещо нижчий за той, на якому ми стояли. Відкритий перед нами терен представлявся видом простокутних, під лісом, трикутних фігур стернини, тільки подекуди заораних чорних шматків землі і порослих прижовклою травою пасовиськ, та більш зелених — конюшиною. Перед нами на сусідньому версі, що від сходу лагідно подавався в долину, закручуючи луком на південь, немов на долоні ми бачили позиції вояків УПА, які обстрілювали ворожі боеві становища на схилі цього ж верху, по противному боці. Не могли ми, одначе, бачити кінця правого крила, якого становища знаходилися за горою, де й чути було найгустішу стрілянину.

По нашому правому боці була частина чоти СКВ та кількоособова адміністративна боївка кущового провідника “Макаренка”. Праве крило лінії закінчували становища решти чоти СКВ; разом усіх близько п’ятдесяти вояків. На них наступала компанія (сотня) польського спецвідділу, званого “батальйоном смерті”, під командою знаного ватажка — капітана Міхальського.

К-р “Мірник” наказав нашій боївці зайняти становища на лівому крилі, де вільний простір ділив наші перші становища від лісу кількадесятметровою

віддаллю. Перше, від сторони лісу, становище зайняв кулеметник “Підкова” зі своїм амуніційним “Бурим”. З другого боку “Підкови” зайняв становище я.

Зразу ми не могли ангажуватися в перестрілку, бо ще не бачили перед собою польських вояків, які скривалися за схилом верху, на якому розташовані були наші становища. Вліво від нас, тобто на схід, був ліс, а прямо і направо — чисте поле, що хвилястими теренами простягалось до шосе Команча — Вислік Великий, а так до гір і лісів польсько-чеського кордону.

Лежачи по лівому боці кулеметника, від сторони лісу, я обсервував поле бачення від південно-західної сторони. Там видно було малі фігури польських вояків, які розпорошеною лінією то падали до землі, то підіймалися і бігли вперед в напрямку становищ кущової самооборони. Тарахкотіли скоростріли, тріскотіли автоматичні пістолі, розривали повітря крісові постріли. По стороні ворога чути було подавану команду, а на лінії повстанців жодних людських голосів не було чути, тільки грала зброя та десь там далеко внизу чути було якісь зойки. А ще далі в долині, там де стояли військові підводи на дорозі, видно було біганину якихсь постатей — мабуть, польських санітарів. В один момент заломилася на правому крилі польська лінія, посередині лінії польські вояки прищухнули до землі. “Підкова” пробував брати на приціл ворожих вояків, але поки що віддаль була завелика...

В одному моменті “Підкова” процідив крізь зуби: “Скала”, — і очима повів перед себе. З-за верху гори вихилилася одна, опісля друга і дальші постаті польських вояків. Мені кидався в очі відблиск сонячних променів від польських хижацьких орлів на шапках.

Ненароком “Підкова” натиснув на спуск кулемета, а за ним усі боевики відкрили барабанный вогонь. І погідного осіннього поранку рвався повітря гуркотінням, шумом і сичінням вогнестрільної зброї, розносився запах смердючого стрільного пороху, вискакували в повітря грудки землі, виривані кулями, час від часу луком неслися ясні смужки запальних куль, блимали димки крісових дул...

Польські вояки, що несподівано напорилися на вогонь, поспішно відступили за гору, а деякі боевики з утіхи кількакратно вигукнули: “Слава!”. На їхніх становищах запанувала хвилива тишина. Я знов глянув на праве крило. Там я завважив дві постаті стоячих повстанців, що далековидами обсервували терен навпроти їхньої лінії. Як я пізніше довідався, були це командир СКВ “Грань” і кущовий “Макаренко”. Вони обсервували шосе, де посувалася колона польської військової частини, що з Команчі поспішала на поміч полякам. Колону очоловав відділ кіннотників, в числі кільканадцять жовніврів.

Обсервуючи “Граня” і “Макаренка”, в один момент я завважив як “Макаренко” перехилився вбік, обома руками зловився за ногу і неначе почав хилитися до землі, та його придержав “Грань”. Негайно підбігли два стрільці і відпровадили “Макаренка” позад лінії. Опісля стало відомо, що “Макаренко” поранений у ногу.

Кілька хвилин пізніше поляки відкрили сильний вогонь. Їх підсилив прибувший з Команчі відділ, і тоді вони розпочали наступ. Знов вив’язала-

ся обостороння густа стрілянина на цілій лінії. Головний наступ поляки спрямували на ліве крило, на становища нашої боївки, бо праве крило, де був ранений “Макаренко”, почало відступати, про що ми ще не знали.

Мені видавалося, що бій для “Підкови” був неначе грою, якою він любився з великою приємністю. Зовсім холоднокривно водив прицільною мушкою скоростріла по виднокрузі, посилаючи короткі серії в наступаючих поляків, віддаль до яких була ще велика, але все-таки наш вогонь змусив їх знов до відступу. За кожним натисненням спускового язичка “Підкова” щось муркотів під носом —...а, на... ти... полячку, матері твоєї хрін... то знов — де пхаєшся, собачий сину...

Поки що ворожі кулі переносилися понад нашими головами, а їхній свист не викликав тривожних почувань. На уламок секунди пригадалася мені розповідь мого приятеля, односельчанина Михайла Проценка, про бій на Закарпатській Україні, де в подібній ситуації свист куль викликав настрої романтичних почувань. І здалось мені, що це правда...

У розпал боротьби по лінії подано наказ відступати; хтось із боеків завважив, що наше праве крило почало відступати, тож і наші боеківки почали це робити. Відступали всі, за винятком “Підкови”, а з ним — і мене. “Підкова” ще час від часу посилав полякам короткі серії, а на мої понаглявання про кінечність відступати відповів: зажди ще хвилинку. Тепер є найкраща нагода кропнути кількох “антків” (польських жовнірів), які знову починають пхатися на нас.

В певний момент мене пройняв страх. Я завважив, що польські вояки почали займати верх, де ще перед хвилиною були становища нашого правого крила. Я негайно звернув на це увагу “Підкови”, який тим разом відповів, що відступаємо, щоб нас не обійшли ззаду. Мусимо, — говорив він скоро, — відступати під прикриттям вогню. Я, — сказав “Підкова”, — буду закривати тебе вогнем, а потім ти мене.

“Підкова” почав сипати густішими серіями, а я у прихиленій поставі бігом подався за відступаючими боеківками, які віддалилися були вже на добру віддаль, а декотрі зайняли вже становища на версі сусідньої гори. Перебігши терен, що легко заглиблювався, я опинився на схилі гори, де зайняти становище в лежачій поставі було невідгідно, бо ноги були б вище від голови. Щоб прицілитися до пострілу, я клякнув на праве коліно, використовуючи ліве як підпору руки і в такій позиції віддав кілька пострілів з німецької автоматичної десятизарядки, прикриваючи відступ “Підкови”. А коли “Підкова” почав вдруге вогнем прикривати мій відступ, я знайшовся на схилі гори, де поляки могли стріляти в мене, неначе в тарчу прицілу. І таки те й робили. Свист куль і порскання землі довкруги і під ногами розвіяли настрої романтики. Місце романтики зайняв страх і ляк, який годі описати... А що буде, як вцілять?..

Якось на мить майнула думка про те, як то ще в рідному селі Андрій Бобер говорив, що кожен партизан може знайтись в обставинах, в яких сам собі мусить бути генералом і приймати рішення, як чинити. Так поступив і

я. Позаяк залягати на схилі гори було неможливо, я сів на задок і, відбиваючись від землі закаблуками чобіт, пробував відстрілюватися й поволі підсувався під верх.

“Підкові” було дещо трудніше це робити, маючи кулемета, але і він так робив. Тим часом польські вояки почали вже відважніший і швидший наступ. Довкруги кулі не свистіли, але просто сичали зловісним гадючим сичінням, рвали землю, що хмарами грудок вистрибала в гору, стернина вискакувала з дірявленої землі, а ми обидва з “Підковою” відступаючи, дослівно сантиметр за сантиметром, усе ще були між живими. Нагло, на нашу превелику втіху, ми вчули за собою шалений регіт різnorodної зброї. Це наші повстанці почали сипати змасованим вогнем по ворогові, якого приневолити причаїтися до землі, що нам двом дало змогу цілими і здоровими відступити в безпечне місце.

Щоб увірити в те, що ми обидва вийшли з тієї халепи ціло, треба самому це пережити, подумав я. Для впевнення, що я ще живий, я оглядав себе з усіх сторін, але моє тіло не було навіть драснене, тільки долішня ліва пола шинелі була продірявлена кулею. “Підкова” теж не був поранений.

Відійшовши з залишками чоти СКВ на віддаль до двох кілометрів, була команда задержатися і стати в дволаві. На цей час “Мірник” наказав мені і “Підкові” виступити перед дволавою. Проходячи перед дволавою там і назад, махаючи нервово рукою, почав нас обох дуже строго картати за невиконання наказу відступу з лінії бою. Назвав нас дурними шмаркачами, що не те що не розуміємо, а й взагалі не маємо поняття про військову, а тим більше про підпільну дисципліну і неспроможні здати собі справу з наслідків легковаження наказу. Питав нас, чи здаємо собі справу з того, що нас чекає за нашу провину?

Ми, опустивши скромно голови, мовчали, а “Мірник” відповів одним словом — куля. Так, так, куля — повторив, і продовжував, що з огляду на вояцьку поставу і відвагу, виказану в часі бою, тим разом на свою відповідальність, дарує нам кару, маючи надію, що провідник “Буйтур” буде згідний з його рішенням. Тут глянув на провідника, який кивком головою акцентував його рішення.

У марші на постій ми мали змогу довідатися про деталі бою, в якому взяли участь; к-р “Мірник”, попередньо домовившись з кушовим “Макаренком”, вирішили влаштувати засідку на шосе Команча — Вислік Великий задля двох причин. Перше — щоб дати змогу новобранцям поспробувати заправитися в правдивому бою, а друге — відплатити полякам за бандитські акції на мирне українське населення. Вони розраховували на можливість переїзду незначного відділу польського війська, а на випадок більшої кількості — несподіваними пострілами налякати ворога і негайно відступити. Коли на шосе з’явилася сотня польського війська, “Грань” наказав відкрити

вогонь. Вив'язався бій, вислідів якого “Грань” не передбачив. На поміч заатакованим полякам з відсіччю поспішила компанія залоги в Команчі, і так шестеро численна перевага поляків та брак бойового досвіду стрільцтва СКВ були причиною, що поляки взяли в полон двадцять дев'ять новобранців і одного вбили. Ворожі втрати не були знані.

Смерть “Говерлі”

Восени 1945 року, квартируючи в селі Явірнику біля Команчі, покликав мене до себе провідник “Буйтур”, питаючи, чи я хотів би залишити боївку і піти в інший терен, на іншу функцію? Я відповів, що я зжився вже з друзями і волів би лишитися при боївці, але якщо треба йти, то піду. Тоді він сказав, що піде нас двох — я і “Задорожний”, але не уточнив, куди маємо йти і за чим.

В кілька годин пізніше покликав мене знов до себе, інформуючи, що змінилися плани; замість нас двох піде тільки один — “Дух”, але в нього немає доброго плаща, отже я повинен йому позичити свого плаща.

Не знаю яку міну зробив я тоді, бо недавно тому я зорганізував для себе чеську офіцерську шинелю в селі Радошиці. Господар хати, до якої я зайшов, довідавшись, про що йдеться, сам приніс мені шинелю, правдоподібно, щоб я не шукав за чимось іншим. Я так і поступив; подякував дядькові за шинелю, яку зараз треба було віддати, бо я якось не вірив, що дістану її назад.

На мої слова, що шинеля, яку я мав дістати від “Духа”, була стара, зношена, на мене завелика, “Буйтур” нервово сказав, що я тільки позичаю. У мене виходу не було; я мусів віддати шинелю, якої ніколи назад не дістав. Німецька шинеля, яку я дістав у заміну, виглядала на мені, як “зі старшого брата”: заширока, поли сягали по кістки ніг, шви рукавів звисали майже до ліктів, та — наказ був наказ...

В останній декаді жовтня 1945 року, пройшовши форсованим маршем із Середнього Великого до Прибишова, наша боївка заквартирувала в одній з хат горішнього кінця села, що сусідувала з лісом. Сподіваючись там доброго відпочинку, виставлено стійку, а всі інші почали приготовлятися до спання. Декотрі боєвики зайняли вже місця на соломі, простеленій на підлозі кімнати, коли несподівано “Буйтур” зарядив збірку. В часі нашого ставання в подвір'ї у дволаву “Буйтур” розмовляв із “Мірником”, живо жестикулюючи руками. Після цього “Мірник” інформував нас усіх, що, мимо втоми по нічному марші, мусимо поспішно маршувати до Вислока Великого, де районний провідник “Говерля” цього ранку закінчив життя. Таку вістку приніс кур'єр із Вислока, що в час збірки боївки сидів на лавочці під стіною хати. “Мірник” не подав ближчих пояснень причини смерті “Говерлі”, кажу-

чи, що про подробиці довідаємося на місці. Зі способу подавання цих пояснень ми догадувалися, що провідник “Говерля” помер у нев’яснених обставинах.

Ми всі були перемучені, але сумна вістка інтригувала цікавість таємничих обставин вибуття з наших рядів одного з визначних повстанців — провідника, батька району і доброї з натури людини. За такого вважали ми його усі, як теж і цивільне населення.

Йдучи лісом у напрямку Вислока Великого, ми багато розмовляли, а темою наших розмов найбільше була несподівана смерть “Говерлі”. Одні припускали, що трагедія могла статися випадковим вистрілом. Що може котрийсь із його охорони при перегляді чи чищенні зброї випадково натиснув на спуск наладованого кріса чи пістоля. Інші висловлювали думку, що, може, хтось із сільської самооборони, взявши своїх за поляків, потягнув серію. Ще інші припускали, що, можливо, це самогубство з якихось особистих причин. Хтось навіть висловив думку про можливість венеричної недуги, що могла спричинити психічне заломання. Все ж таки всі були згодні в тому, що смерть була спричинена незвичайними обставинами, про які ні “Мірник”, ні “Буйтур” говорити не хотіли, бо, мабуть, були компрометуючі.

Вийшовши з лісу в поле, розставилися ми в розстрільну і зі зброєю, готовою до стрілу, рушили в напрямку села. Обережність була диктована тим, що в горішньому кінці села знаходилася станиця ВОП (Військо Охорони Пограниччя), а до села дуже часто заходили теж польські військові відділи з Команчі і Яслиськ. Сходили ми з гори в долину. Перед нами простягалися управні поля, що збігали у підніжжя гори, а далі рівниною бігли в село. Говорилося, що Вислік Великий довжиною сягає сім кілометрів. Ми прямували в середину села, де кінчався горішній і починався долішній кінець. Підходили ми до хати, що стояла на рівнині і була висунена від інших хат кількадесят метрів у сторону півночі. Хата була дерев’яної конструкції, кри- та цинковою бляхою, що свідчило про заможність її власника.

Ще з безпечної віддалі командир і провідник далековидом обсервували село, по чому інформували нас, що на місці мети нашого маршу є свої — мабуть, на нас чекають. Ми всі приспішили ходу. Опинившись у саду на- значеної хати, перша, кого ми стрінули, була молода ще жінка, — господиня хати. Вона стояла в саду опустивши голову, а по її обличчю спливали сльози. На питання, що сталося, нічого не відповіла, тільки рухом голови і зверненням очей вказала на свою хату.

Ми підійшли ближче. За хатою на траві, може, три, чотири метри від задньої стіни, обернений лицем догори, лежав “Говерля”. Лице в нього бліде, як, зрештою, і за життя, очі замкнені, губи затиснені, немов під впливом капризного усміху, однострій на грудях і животі в крові. Шапка-мазепинка зсунена з голови, на якій спиралася одним боком, пальці правої руки заціпеніли.

В обійстю хати ми стрінули двох боеків особистої охорони “Говерлі”, — один із них був “Чумак”, та трьох знаних нам селян — співпрацівників нашого підпільного руху. У розмові з ними ми довідалися про причину сме-

рті і перебіг жорстокої акції в такій версії: провідник “Говерля” і його безпосередній зверхник — надрайоновий провідник “Зорич” любилися в одній підпільниці, на псевдо “Арета”, яка була дуже вродливою і кожному чоловікові, очі якого спочили на її личку чи фігурі, важко було бути байдужим. Кажуть, “Зорич” уже давніше шукав причини й способу позбутися суперника, але нагода довго не траплялася. Вкінці, правдоподібно, підступно виготовив обвинувачення свого підвладного, які зводилися до того, що “Говерля” занедбує свої обов’язки, нехтує наказами революційного проводу, привласнює підпільні фінансові фонди, та збирається дезертирувати у Чехословаччину. Останнє, вчорашнє квартирування у Вислоці мало бути прощальним перед вимаршем на Словаччину. “Зорич” вважав, що це остання нагода розправитися з “Говерлею”, і таки вспів ще на час.

Розповіді свідків про подію були такі: останньої ночі “Говерля” із двома боекими особистої охорони заквартирував у сільській хаті, куди пізніше прийшли ще троє селян із Вислока Великого, співробітники теренової мережі ОУН. Метою зустрічі мало бути обговорення планів переведення “Говерлі” на Словаччину тими ж трьома селянами. До цього кроку “Говерлю” мали змусити поступки його зверхника “Зорича”, який, мовляв, готувався його підступно зліквідувати з причини особистої заздрості за дівчину. В часі обговорення предметної справи між “Говерлею” і провідниками, господиня подала перекуску. Коли гості почали споживати страву, відкрилися двері кімнати і в них, з автоматичним пістолем у руках, станув “Зорич”, а зараз за ним ввійшло ще два боекими надрайонової адміністративної боївки, а за хвилину — ще два інші.

Першим обізвався “Зорич”:

— Друже “Говерля”! В імені Української Революції і Організації Українських Націоналістів, ви арештовані.

— Чи можу знати, в чому мене звинувачуєте? — питав “Говерля”.

— Звинувачення вам знані, — відповів “Зорич”.

— Чи ви думаєте, що я підйму руки вгору без жодного спротиву? — знов питав “Говерля”. — Чей же в мене також зброя є, — і, стаючи з місця, почав притягати руки до себе, але “Зорич” грізно попередив, що негайно вжиге зброю, і наказав “Говерлі” положити свою зброю на столі. По тому наказав “Говерлі” вийти на подвір’я, а всім іншим заповів, що на випадок невластивої поведінки його боекими будуть стріляти у винних.

“Говерля” вийшов із хати перший, за ним “Зорич”. Через кілька хвилин за хатою затріщала серія з автомата...

Така була почута нами версія, але невідомо, які факти зібрав “Буйтур”, який по черзі переслухав усіх свідків. Для нас, боеків, як теж для цивільного населення того району, була це незамінима втрата. “Говерля” був символом вершка гори, що виставав понад іншими, особовістю, інтелектом, дбайливістю за інших, доброю натурою і чеснотами. Таким ми його знали і таким він залишився в нашій пам’яті, незалежно від того, які були об’єктивні, правдиві, нам не знані причини вбивства.

Вертаючи з Вислока, я задумався над фактом вбивства “Говерлі”, про що ніяк не міг забути. В моїй уяві пересувалися образи від першої зустрічі з провідником “Говерлею”, його спосіб буття серед друзів і серед цивільного населення, усмішка на його устах, яка появлялася в розмові з іншими, повні, переконуючі фактами і життєвими прикладами реферати і промови виголошені до братів українців на вічах і мітингах, ним самим організованих. Його коротко триваюча на Лемківщині підпільна діяльність, безсумнівно, дала плоди в ділянці піднесення національної свідомості лемків, яких інші не зібрали десятиліттями. Але, як буває, життя не стоїть на місці і з бігом часу в забуття ідуть події, люди і їхні діла, за винятком дуже визначних одиниць — геніїв.

Поступок “Зорича” правдоподібно не був оправданий, бо в пізнішому часі Провід ОУН карно переніс його в більш небезпечні терени на Холмщині.

Соромна втеча боївки СБ

Наближалася зима 1945/1946 років, та наша боївка не мала ще жодної криївки в околицях між селами — Явірник, Вислік Великий і Прибишів. Провідник “Буйтур” вирішив побудувати вигідну криївку, яка в разі потреби могла б служити за підземне помешкання. Задля приготувань до будови криївки наша боївка заквартирувала в сільській хаті присілка села Явірника, званого Файтиска, де вже попередньо кількакратно квартирувала. Господарі хати були привітними й гостинними людьми. У них було четверо дітей, із яких молодша донька, Настя, в часі німецької окупації була вивезена на примусові роботи до Німеччини, звідки по закінченні війни щасливо вернула додому. В Німеччині набралася звички вживати деяких німецьких слів, а на запит, звідки прибула, — відповідала, що з-під німця. Це й дало партизанам притоку до насмішків і жартівливих запитів: чи краще було “під німцем” чи “під упістом”? Коли дівчина зорієнтувалася, про що йдеться, перестала подібні вислови вживати. В часі квартирування там нашої боївки Настя сповняла функцію куховарення, яку то штуку вивчила була в Німеччині. У вільному часі, особливо вечорами, ми проводили час за грою в карти, розмовами з господарем або просто жартували з Насткою і її старшою сестрою.

Головним нашим завданням було будувати криївку, але при цьому треба було функціонувати нормально і сповняти інші повинності, як приміром: зміцнення зв'язків, ведення розвідки, постачання харчів для нашої боївки і налагодження інших поточних справ. Саме в той час, на наказ “Буйтура”, два боевики привели арештованого селянина із села Репідь, звинуваченого в доносах на користь ворога. Селянин був дуже низького зросту, але жилавої будови. Він не мав одного ока, а друге неприємно сльозило весь час так, що викликало антипатію до його особи. Його зовнішній вигляд відпихав інших від нього, а можливі доноси викликали в усіх нас ненависть до нього.

В часі допитів, проведених “Буйтуром”, він признався до вини, за яку взагалі не жалів, а був з цього приводу просто гордий. Одного холодного осіннього вечора кілька нас завели з донощиком розмову, пробуючи переконати його про шкідливість донощицької діяльності не тільки для нас, але й для нього самого, особливо його рідні — дружини і (здається) п’ятох дрібних дітей. Я особисто сподівався, що селянин “вдариться в груди” і прирече, що більше цього робити не буде, а дотеперішню діяльність оправдає якимись обставинами. Так не сталося. Замість каєння сексот ганьбив нас за те, що ми посміли підняти руку проти руського народу, особливо проти “великого Сталіна”, який для сексота був просто божищем. В обставинах, в яких він знаходився, було це просто неймовірно, що він не те що не кається, але мав відвагу клястися, що він не спочине, доки усіх упістів Сталін не знищить “до останньої лаби”.

Така постава сексота “перевертала” мої нутроці, тож і не було в мене жодного співчуття для тієї смердючої блощиці, коли його засуджено до кари смерті. До виконання присуду через повішення потягнуто так званого “жеребця”. “Буйтур” тримав у жмені, головками в долину, стільки сірників, скільки було нас. Два сірники були без головок, і кому вони попали, той мав виконати присуд. Тягнення “жеребця” було таємницею. Хто витягнув сірника без головки, той зголошувався до провідника “Буйтура”, який у відповідному часі, в засекреченні перед іншими, так організував заняття з розділенням функцій, що ніхто не мав певності, хто буде виконавцем присуду. Так сталося і тим разом. За кілька днів по розмові з сексотом, вставши зрання, ми його вже не побачили.

Незабаром після ліквідації сексота з терену повернув кур’єр “Задорожний”, який зголосив “Буйтурові”, що не доручив пошту кому треба з причини засідки, на яку попав на шосе Лисько—Балигород.

Наступного дня “Буйтур” залишився сам на квартирі. Командир “Мірник” з боевиком “Гранатою” пішли до Явірника, а ми всі подалися в ліс копати криївку. Одна житлова кімната і підручний магазин на харчі та резервний вихід були вже викінчені, залишився до покриття зверху кількадеметровий коридор з головним входом та викінчення ще однієї житлової кімнати.

Прибувши на місце, ми пороздягалися до роботи, не дуже й притримуючись засад конспірації, бо ж то був глибокий ліс, куди в той час ніхто не заходив, а притому в терені було зовсім спокійно.

Зброю усі боевики поскладали під деревами в околиці криївки, тільки я поставив свою десятизарядку під деревом над входом до криївки, так собі, на всякий випадок. Усі нараз ми ввійшли до середини криївки, звідки перше повинні були винести деякі матеріали назовні. Перший, з якоюсь дошкою, вийшов з криївки “Явір”. За кільканадцять секунд над криївкою розлігся грімкий заклик: стій! Руки вгору! І в ту ж мить посипалися серії з автоматів і кілька поодиноких крісових пострілів.

Не знаючи, що діється назовні, один по одному ми вискакували в коридор, а звідти — впевнившись про безпеку — надвір. Перші боевики, що вис-

какували з криївки, до зброї не прямували, бо саме там відбувалася стрілянина, а біля входу за деревом стояв “Явір”, стріляючи з десятизарядки. Він рухом руки вказував боєвикам напрям, куди повинні бігти. Будучи без зброї і не маючи змоги її дістати, в паніці усі тікали в долину, в напрямку потоку.

Вискочивши з криївки, я нагнався до дерева, де залишив був свою десятизарядку, але її там не було, тож і я бігом попрямував за іншими, а за мною останній — “Явір”.

Знайшовшись в долині над потоком, ми обидва пристанули. Я спитав “Явора”, що сталося там нагорі і хто це стріляв.

Він зразу не відповідав, а в мовчанці, станувши за грубим деревом, наслухував ще і обсервував верх гори, з якої ми збігли, а щойно потім почав розповідати. “Я перший вийшов назовні з дошками. Поступивши кілька кроків від входу криївки, почув шелест і людські голоси, що доходили від сторони, де була зложена зброя. Пригадавши, що під деревом при вході я бачив твою десятизарядку, я скочив туди і взявши зброю в руки, обережно підсунувся під верх. За кілька кроків від криївки я завважив двох енкаведистів. Таке явище для мене було великою несподіванкою, отже, в уламку секунди я подумав, що це мусять бути якісь свої в російських уніформах, але російська мова, якою вони говорили, насторожила мене, і я наказав їм підняти руки вгору. У відповідь вони негайно пустили кілька серій з автоматів у моему напрямі. Я також почав стріляти в їхню сторону і вони обидва зникли десь між деревами”.

— Коли інші боєвики почали вискакувати з криївки, — розказував далі “Явір”, — я рукою давав знак, щоб тікали в долину лісу. При цьому я не міг вірити, що два большевики могли запуститися у глибину лісу, отже, прийняв їх як стежу якогось більшого відділу НКВД.

Ми обидва з “Явором” ще хвилю стояли в очікуванні якогось руху, можливого наступу на недокінчену криївку, але там нагорі панувала тиша. Не маючи відваги піти туди на перевірку, ми подалися слідами боєвиків, які попередньо побігли на верх протилежної гори, що простягалася поміж селами Вислік Великий і Прибишів. По недовгих пошуках ми віднайшли їх усіх на версі. Були вони збентежені й дезорієнтовані, не здогадуючися, що сталося.

Маючи добре поле обсервації долини, що простягалася між лісами від Файтиск на захід, гляділи туди, але не бачили там жодного руху. В між часі “Явір” розказав усім, що сталося. Усі ми радили над тим, що нам далі робити, але жодному не спішилося вертати до криївки по зброю, а йти на квартиру і показатися “Буйтурові” без зброї ніхто не міг відважитися. По довшому відпочинку й дискусії вирішили, що мусять вернути до криївки й перевірити, чи зброя є там, де залишили. Позаяк я мав свою десятизарядку, я йшов попереду, посуваючись закритим лісами тереном і потоками в безлісній долині. До місця призначення ми підходили дуже обережно, але нічого підозрілого не завважили; в лісі панувала тиша. Біля криївки не завважили жодних змін, але зброї не було на місці.

Що робити далі? — питали один одного. Йти до провідника без зброї означало йти на присуд смерті. Ба, навіть невідомо було, як звітувати, бо ми не знали, що сталося зі зброєю. Декотрі пробували потішати самі себе, що хіба усіх нас на кару смерті не засудять?

В дуже невиразній ситуації, не знаючи, як далі чинити, обшукували довкруги терен, але по зброї ні сліду, як рівно ж не натраплено на жодні сліди перебування там якоїсь більшої кількості людей. Вкінці хтось звернув увагу, що перед нашим там приходом не було слідів коліс підводи, які зараз було досить виразно видко. Загадка вияснилася незабаром, коли один із боєвиків прибіг до групи і зголосив, що “Буйтур” у товаристві не розпізнаного ним іншого повстанця маршує в їхньому напрямі. Незабаром між деревами побачили ми двох повстанців, в особах яких розпізнали провідника “Буйтура” і його зверхника, надрайонового референта СБ “Горислава”.

І знов з огляду на те, що у мене була зброя, я мусів звітувати провідникові, що й вчинив. Подавши команду “струнко”, я почав звітувати про те, що сталося. “Буйтур” зразу терпеливо слухав звітування, водячи очима по обличчях боєвиків. Губи в нього були стиснені, мав суворий вигляд обличчя.

Не дозволивши мені докінчити звітування, “Буйтур” спитав: “Як ви могли поступити так нерозважно, не зложивши зброї десь ближче входу до криївки, а ще гірше — чому не взяли зі собою до середини, де місця було багато?”

Я пробував виправдувати нас усіх тим, що в часі робіт, коли треба різати дошки й інше дерево, робиться це назовні, де й залишено зброєю. Поза тим за весь час копання криївки в терені було дуже спокійно, отже, ми почувалися безпечними...

— Безпечними... — повторив двократно “Буйтур”, і не говорячи нічого більше, наказав усім вернути на квартиру. Прибувши туди, ми застали одного боєвика охорони провідника “Горислава”, та, на наше велике здивування, — в куті кімнати зложеною зброєю нашої боївки. Боєвик “Горислава” розказав нам, що коли “Буйтур” вчув стрілянину в лісі, в напрямі і віддалі будованої криївки, разом з “Гориславом” і з ним пішов туди. Нікого там не застали, але бачили залишену зброєю. Вернули назад на квартиру, запрягли коні до підводи, якою привезли зброю з лісу.

Як кажуть, нещастя ходить у парі. Двох енкаведистів, що налізли на нашу криївку в лісі, попали туди із села Явірника, де мали сутичку з “Мірником” і “Гранатою”. Про цю сутичку ми довідалися таке: розвідник з Явірника приніс вістку, що в долішньому кінці села є два енкаведисти, які шукають за чимсь невідомим. Задля провірення в горішній кінець села пішов “Мірник” із “Гранатою”. Там довідалися, що два большевики — майор і капітан — подалися в долішній кінець, вступили до хати, де кликали Вахалю, вимагаючи від господаря, щоб узяв лопату і йшов з ними. Господар зразу вагався, але був змушений виконати те, чого вимагали енкаведисти. Утрьох подалися в поле, приблизно п'ятсот метрів від хати Вахалю, де, шукаючи чогось за військовою мапою, веліли селянинові копати яму. Щойно за тре-

тім разом попали на те, за чим шукали. Зі землі видобули шестикутний камінь, який відчистили від глини і відчитували різьблені на ньому, правдоподібно ще в Першій світовій війні, якісь числа.

Коли розвідка повідомила, що большевики вертають у горішній кінець, “Мірник” влаштував засідку при громадському домі, зайнявши становище за стіною дому від південної сторони, а “Граната” — в саду сусідньої хати, від півночі. Большевики не йшли дорогою, але стежкою луками. Коли ввійшли на ганок громадського дому, “Мірник” крикнув: “Руки вгору!”

Один із енкаведистів підніс руки вгору, а другий у цю ж мить кинувся на підлогу ганку, пустив коротку серію з автоматичного пістоля. В цей же момент “Мірник” потягнув за спусковий язичок мадярського автоматичного пістоля, який, на його нещастя, затявся з першого набою. Серія енкаведиста була цільна; одна куля вдарила в уста командира, вибила кілька зубів та вирвала частину щоки.

Большевики, зорієнтувавшись в чім річ почали тікати в поле. “Мірник”, пробуючи кілька разів репетувати свою зброю і плюючи кров’ю, кричав: “Граната”, стріляй! До стріляння “Гранату” взивав також сільський хлопець, Михайло Халуца, що був свідком описуваної пригоди, але “Граната” з переляку “замерз”. Коли “Мірникові” вдалося врешті вжити зброю, було дещо запізно. Його постріли не були вже грізними для тікаючих большевиків. І так сталося, що втекли в ліс, де попали на “Явора” і, не знаючи хіба про те, змусили боївку СБ до соромної втечі без зброї.

По полудні того ж дня “Буйтур” зарядив збірку боївки. Усі ми станули лавою в подвір’ї нашої квартири. Перед лавою станув “Буйтур”, а дещо з боку — “Горислав” із своїм боевиком. “Мірник”, з забандажованим лицем, залишився в хаті. Після короткого вступного слова про кари гідне порушення законів української революції та можливі наслідки “Буйтур” подав до відома, що усі ми, боевики, окрім “Гранати”, засуджені до кари смерті, з завішенням її виконання до двох років. Якщо щось подібного трапиться будь-кому протягом двох років — буде розстріляний без суду.

Друге рішення “Буйтура” було, що від тамтого дня позбавив функції кур’єра боївки “Задорожного”. На його місце назначив мене.

Спецкур’єрка самотою

З наданням мені функції спецкур’єра десятизарядка не дуже відповідала практичним вимогам курсування в терені. З тієї причини я замінив її на коротшу зброю. З підручного магазину зброї я вибрав один автоматичний пістоль ІІІІІ з трьома магазинками і запасними набоями, а свою десятизарядку залишив у магазині. Зараз наступного дня “Буйтур” доручив мені

йти в терен з поштою. При цьому питаю, чи не схотів би я нестися верхом коня, замість іти пішки?

Така пропозиція інтригувала мене, бо я любив їзду верхи, а то ще й осідланим конем, але думка про збільшення ризику й небезпеки, мабуть, відбилася на моєму обличчі, бо “Буйтур” відразу пояснив, що дорога недалеко, тільки через верх до Прибишова. При цьому терен спокійний, а кінь від кількох днів уже відпочиває, отже, добре буде і для коня пройтися лемківськими верхами.

Погодившись з пропозицією провідника, я приготував себе і коня в дорогу. Був це молодий кінь, але трохи запасений, виглядав, як галушка, та при цьому й дещо повільний. “Буйтур” дістав його осідланого в подарунок від сотенного “Хріна”, як здобуток одного із боїв з польським військом.

Штафети, які я мав доручити названій в Прибишові особі, мабуть, не були дуже секретні, бо провідник радив тримати їх у кишені шинелі і в разі потреби відкинути від себе. При цьому наказував бути обережним та подав місце збірного пункту на випадок якоїсь несподіванки. Боївка мала відмаршувати з Файтиск; викінчування розконспірованої криївки було недоцільним.

Зголосивши провідникові відхід, я скочив у сідло, штовхнув закаблуками боки коня й вирушив у дорогу, на північ від Файтиск. Кінь не поспішав, та я його й не підганяв, маючи досить часу, щоб до Прибишова заїхати під вечір. Сягнувши куців на узбіччі гори, від яких починався ліс, коняка порскнула кілька разів і неначе почала отягатися, обертаючи схиленою головою то вправо, то вліво. Цмокаючи і шарпаючи віжками, я пробував підганяти коня, а коли це не дуже помагало, почав сильніше штовхати боки закаблуками, але коли знайшовся вже в лісі під верхом, кінь зовсім станув. Це мене подратувало. Я зіскочив з сідла, здибав кусень костура й почав підганяти коня, тягаючи одночасно за віжки, але безуспішно.

Я постояв ще хвилину, призадумавшись над способами спонукання коня до дальшого маршу і раптом вчув щось як людський шепіт та запах папіросного диму. Хвилинку наслухуючи, все ще переконаний, що це тільки моя уява, я почав знов тягнути коня і вже в приступі нервів голосніше крикнув: рухайся діду! В цей момент я виразно почув цокання відтягненого замка кулемета. Моментально впав на землю, а ліс задуднів довгою серією кулемета, потім другого. Я глядів на верх гори, але поміж деревами не міг бачити незнамого противника. Попустивши з рук віжки, приготувався до евентуального вжиття ППШ.

Кінь, вчувши звільнені віжки, завернув на захід і почав бігти в там тому напрямі, а його рух викликав знов стрілянину, але вже густішу. З дерев сипались малі відстріляні гіллячки та пожовкле листя берізок, але кулі свистіли високо над моєю головою. Спираючись на коліна і лікті я відступав у долину, а опинившись у куцах ялівцю, прихилений почав бігти в сторону, куди побіг кінь, бо виходити в поле було б самогубством. Нагло стрілянина втихла. По хвилі до мене дійшли відголоси розмов та виразний голос польської команди — “нашуд марш!”

Відбившись від місця стрілянини яких чотириста метрів, я приста- нув, щоб подумати, що робити далі. Перевісивши автомат через ліве ра- мено, придержував його правою рукою, а другою рукою в лівій кишені тримав штафети. Йти далі було небезпечно, бо, мабуть, два енкаведисти, що напорились на “Явора”, дали знати полякам про присутність упістів в Явірнику і в довколишніх лісах, отже, невідомо, де можна на них напоро- тися. Знов вертати до провідника, не виконавши, доручення означало боягузтво і зводилося до поведінки, якої допустився “Задорожний”, за що й був знятий з кур’єра.

В таких роздумуваннях я обережно ступив ще кілька кроків допереду і, розглядаючися довкруги, особливо бадаючи очима ліс на північ від мене, завважив свого коня, який спокійно стояв на краю лісу, звернувши голову в бік, звідки я надходив. З утіхи я підійшов до нього, обійняв руками за карк і поцілував з вдячності за врятування мені життя. Я гладив його гриву і шепотів — ох, ти, лисий діду, бо й лисим його звали з приводу яснокаштанува- тої шерсті.

Першу мою втіху заступила турбота про дальшу подорож з конем, бо ж відомо, що самому пішки посуватися в терені легше, як з конем, але ін- шого виходу не було. Зразу я вів коня йдучи побіч нього, але, завваживши більшу рухливість звірини, вскочив у сідло і рушив у своєму напрямі. Дал- ьша дорога, дещо окружна, відбулася лісами без перешкод. Знайшов- шись на краю лісу над Прибишовом, я довгу хвилю обсервував рух у селі. Не завваживши нічого підозрілого, пішки подався до села, ведучи коня за уздечку. В селі подався до назначеної хати де зв’язковій дівчині передав пошту, в якій одна штафета була адресована їй. Запізнавшись зі змістом штафети, зв’язкова поінформувала мене, що можу вертати до свого про- відника; зворотної пошти не було.

Перед відходом зв’язкова подала мені вечерю, а сусідній хлопець зай- нявся конем. Був уже темний вечір коли я вирушив з Прибишова. Поворот- на дорога була набагато дальша і небезпечніша, бо мені треба було доїхати до села Прелуки, до якого дорога вела через шосе, залізничний шлях, та річку Ославу, де поляки часто влаштовували засідки, але, положивши знак хреста на грудях, цмокнув на коняку й розплився у темряві ночі...

“Легальна” дезерція боевика СБ

Для постороннього глядача, особливо молодого сільського хлопця, який бачив відділи УПА, чи теренові боївки на квартирах у селі, партизан- ське життя, особливо в його початковій фазі на Лемківщині, могло впасти до вподоби, бо він бачив тільки незначний відсоток того життя, не маючи змоги збагнути многогранної скомплікованої суті, чого навіть найбільш ко- льористими словами описати не можна.

Під враженням обмеженого поняття про УПА, в недалекій минувшині до “Буйтура” зголосився дев’ятнадцятилітній юнак із села Середнього Вели-

кого з проханням о прийняття його до боївки СБ. Якими спонуками він керувався перед зголошенням — невідомо, але одного ранку, квартируючи в селі Туринське, “Буйтур” зарядив збірку в подвір’ї однієї хати, де квартирувала боївка. Був це час коли Головне Командування УПА і Провід ОУН, правдоподібно розуміючи, що визвольна боротьба УПА може затягнутися на час невідомий, рішили розпустити тих членів підпілля, які хотіли і мали змогу залегалізуватися в цивільному житті.

В часі збірки початкові слова “Буйтура” боевикам були загадочні і несподівані, бо неспівзвучні із щоденними нормами та виробленою філософією підпільного життя боївки. Він почав свій балак від того, що не раз в легших, а багато більше разів у важких життєвих обставинах, протягом кількох місяців існування боївки, усі боевики доказали загартованість духа і тіла, дисциплінованість і повну посвяту виконувannya обов’язків.

Вислухувати так похвальних висловів нам було трохи дивно, пам’ятаючи про недавній випадок залишення зброї і втечі з місця будови криївки, але ми слухали з увагою, бо цікаві були до чого провідник стремить. А тим часом, говорячи далі, він висловив нам усім вдячність і сподівання, що й Україна не забуде про наш скромний вклад у визвольну боротьбу, та побажав нам усім гаразд на майбутнє.

Я зразу думав, що це вступні слова провідника до прощання з нами перед відходом в інший терен, або на іншу функцію, та я помилився. В дальшому він говорив про затяжну боротьбу всієї УПА і збройного підпілля, незavidні умови життя боївки, та не дуже рожеві вигляди на майбутнє, особливо перед надходячою зимою. На основі сказаного заявив, що кожен із нас повинен призадуматися над своєю судьбою і вирішити так як диктуватиме йому совість і здоровий глузд. Йдеться про те, говорив “Буйтур”, що до здобуття нашої державності дорога ще далека, і саме тому він, під словом особистої чести подає всім до відома, що хто почуває себе психічно або й фізично слабим, може виступити з боївки і влаштувати себе в цивільному житті. Може, дехто влаштується з родиною, приятелями чи знайомими? Кожному дорога відкрита. Прошу тільки мені зголосити, віддати зброю, говорив провідник, — і я дозволю йому відійти без жодної перешкоди, кари чи пізніших переслідувань з нашої сторони. Але хто цього не зголосить, не може залишити боївку пізніше самовільно, бо такий вчинок буде вважатися дезерцією. До надуми дав одну добу часу, але ні безпосередньо по його виступі, ні по упливі одної доби ніхто не зголосив бажання відійти до цивілля.

Протягом призначеної доби ми усі обмірковували пропозицію і дискутували, але жоден з нас не мав сумніву у власній постанові залишитися в підпіллі надалі. Тоді ми вже здавали собі справу з песимістичних виглядів нашої визвольної боротьби, щонайменше на кілька найближчих місяців, але факт добровільного прийняття постанови про вступлення і перебування в тереновій підпільній мережі ОУН—УПА і продовжування боротьби в лавах борців за волю України та надія на те, що “якось то буде”, держали нас при постанові, яку наші вороги звали фанатизмом. Так, це був наш фа-

натизм, але для нас вислів “боротьба в лавах борців за волю України” не була порожнім гаслом, а конкретним віддзеркаленням нашої молодечої української душі.

Через два дні після описаної події наша боївка вибралася до присілка Зайнички між селами Репідь і Туринське, над рікою Ославою, при залізничному шляху та шосе на трасі Лупків—Загір'я. Прибули ми туди, коли уже за-пав вечір. На стійці перед хатою залишився стрілець із села Середнє Велике, а ми всі ввійшли до середини. По годині часу стійкового змінив “Бурий”, а він увійшов до хати. Я завважив, що його поведінка якась ненормальна. Зразу він стояв при дверях, спершись плечима об одвірок, опісля сів на лавці під стіною, але за хвилину знову встав. Його очі нервово бігали з кута в кут, а на запитання відповідав по довшій надумі або просто розгублювався. Я підійшов до нього і спитав, чи він часом не завважив чогось підозрілого на стійці, і, не будучи певним, не хоче про це зголосити командирові?

Відповів: нічого подібного.

Я почав відходити від нього, але він мене затримав потягненням за рукав і очима дав знак, щоб вийти надвір.

Опинившись в подвір'ї, він потягнув мене до становища стійкового. Там заговорив до нього: “Бурий”! Скажи “Скалі” те, що я тобі говорив”.

З виповіді “Бурого”, доповненої боевиком, я довідався про його бажання залишити боївку і піти додому, до цивіля.

На мої запитання боевик пояснив, що, будучи ще дома, не раз бачив партизанів, що квартирували в його або в сусідніх хатах. Тоді йому здавалося, що партизанське життя дуже легке, безжурне. Під тим оглядом найбільше до вподоби йому припала боївка СБ. Молоді хлопці, бадьорі, інтелігентні, добре зодягнені і добре озброєні та надзвичайно здисципліновані, своїм побутом притягали увагу і мали великий вплив на його рішення стати одним із них.

Того ранку, коли “Буйтур” виявив рішення дати змогу відійти до цивіля тим, хто цього бажає, він зразу про це подумав, але боявся виявити свої заміри, підозрюючи, що це підступ. У партизанському житті розчарувався, бо воно не таке, яке витворилось у його буйній фантазії. Тут небезпека, наражування життя на кожному кроці, не раз голод, а зимою, правдоподібно, буде ще багато холоду, неспроможність мати чисту білизну, воші, конспіроване життя, що в його оцінці було гірше за собаче, не раз нелюдська нервова напрута, довгі виснажуючі марші, а у вільних хвилях військовий вишкіл, та все інше, партизанам знане. З дальших його пояснень виходило, що хоче йти до цивіля, але легально, щоб не був трактований як дезертир, не тому, що боявся можливого арештування і ліквідації за дезерцію, але щоб не жив аж до смерті з плямою на сумлінні. При цьому прирікав, що при першій нагоді, в потребі, знов вступить до УПА, бо ідея самостійної України йому так само близька і дорога, як усім іншим боевикам.

По дискутуванні справи, ми обидва з “Бурим” були переконані, що зголошувати це провідникові зараз було б нонсенсом. Але знов дозволити бажуючому відійти за нашою тихою згодою означало піддержку дезерції, за

що кара могла бути так строга, як за саму дезерцію. Вкінці переміг у нас момент звичайної молодечої людяності. Ми обидва домовилися, що наш “легальний” дезертир залишить свого кріса при воротах подвір'я хати, в якій ми квартирували, а сам пропаде в темноті вечора. Ще ми йому наказали та просили його, щоб за жодних умов нас не зрадив. Діставши обіцянку зохочування таємниці, я і “Бурий” поданням рук і взаємними бажаннями розсталися з дотеперішнім другом.

В кілька днів пізніше “Буйтур” вислав був “Бурого” і ще одного бовєвика до Середнього Великого з наказом віднайти дезертира і припровадити його назад до боївки, а в разі спроби втечі — застрілити.

Позаяк “Бурий” мав на сумлінню дезерцію пошукуваного, повівся в терені хитро. Перше вступив до хати нареченої дезертира, розпитуючи про буття її нареченого. Дівчина відповіла, що нічого не знає і, подавши перекуску, щезла з хати. Коли “Бурий” із другим бовєвиком зайшли до хати дезертира, його там не було — наречена його вже попередила.

Повернувши назад з “порожніми руками”, “Бурий” думав, що прийде-тья йому шукати ще за дезертиром, але “Буйтур” на розшуки нікого більше не вислав.

Магазинування м'ясива

В рамках приготувань до зими наша боївка побудувала, між іншими, одну харчову криївку в лісі між селами: Щавне, Туринське і Кальниця. Підбрано відповідне місце у глибині лісу, який в сторону півдня підіймався до гори. Дерев'яну криївку, з боків і зверху забезпечено бляхою, щоб вода не затікала. “Буйтур” вирішив там замагазинувати більше м'ясива і м'ясних виробів. До цієї роботи призначено трьох — “Сорокато”, “Явора” і мене. Відповідальним був “Сорокатий”.

Місцем виконання завдання вибрано одну з перших хат горішнього кінця села Туринське. Хата була власністю жінки, чоловік якої пропав безвісти десь на Закарпатській Україні в 1939 році, як доброволець Закарпатської Січі, що збройно обстоювала щойно здобуту незалежність українського Закарпаття. Зі жінкою мешкала також її сестра та на цей же час — племянниця із сусіднього села Прелуки.

Сирівцем для продукції м'ясива і його виробів мали бути штуки домашньої рогатої звірини і свині, здавані господарями села Туринське як обов'язкові задачі для УПА, але тільки тими селянами, що мали більше як одну штуку. Задачі мали бути реалізовані на так звану половину, тобто одну половину даної штуки мала забрати наша боївка, друга — залишалась власникам.

В Туринському, як, зрештою, і в інших українських селах, рогатої домашньої звірини було мало, зате частіше можна було знайти господарства з двома, а то й більше, кабанями. За німецької окупації німці грабували наших селян, у часі переходу фронту робили це большевицькі військові частини, хоч ті останні робили це більш обмежено. По закінченні війни знов

польська комуністична влада накладала контингенти, звані “обов’язковими доставами”. Крім так званих обов’язкових достав, польські військові частини, що проводили акції проти УПА, просто грабували в селян усе, що їм потрапляло до рук. З поширенням мережі ОУН і збройних відділів УПА на українського селянина припав обов’язок постачання для підпілля всього, що було кінцеве для забезпечення бойових відділів і діяльності боївок.

Обов’язок так званих здач для польської влади, а теж і для українського підпілля був дуже поважним обтяженням для збідованих селян. Та українське підпілля не мало іншого виходу, бо жодна країна нічим нам допомагала. Усей тягар заготівлі підпілля, за винятком зброї і амуніції, спочивав на українському селянинові, якому деколи незначною полегшою були здобуті відділами УПА трофеї, що було краплею в океані. І не було сумніву, що між селянами села Туринське, від яких ми забирали м’ясиво, були й такі, що інакше цього не звали, як грабунком.

Призбиравши відповідне знаряддя, ми розвідали, в кого із селян та що можна дістати. Селяни радо нам служили інформаціями — одні з почуттів патріотизму, інші просто з людської заздрості. Збірка м’ясива відбувалася в цей спосіб, що ми приходили до селянина й подавали йому до відома, що нам знані його спроможності прийти повстанцям з поміччю. Ми інформували теж, що для нас забираємо одну половину штуки, а другу залишаємо власникові. В більшості випадків селяни радо годилися з нашими пропозиціями, а деякі, розвівши руками, просто жартували: “Ну, що ж? Я знаю, що ви просите, але як не дам, ви і так заберете”.

Одного разу я з “Сорокатим” зайшли на подвір’я одного селянина, що прийняв нас не дуже “по-приятельськи”. Мабуть, додумався про причину нашого прибуття, а таке поняття, як патріотизм, йому було чуже.

Поздоровивши селянина, зразу ми вели розмову на теми щоденних турбот, погоди, проблем господарювання. Згодом “Сорокатий” пояснив ціль нашого прибуття. Селянин бився в груди і клявся, що в нього тільки одна корова і один кабан, якого він віддавати не збирається. “Сорокатий” відповів, що останньої штуки ми не забираємо, але знаємо, що майже двістікілограмову свиню він переховує у замаскованій ямі в стайні. “Сорокатий” подав навіть приблизне місце переховування свині і запитав селянина, що буде, якщо ми її знайдемо?

Селянин або був дуже впертий, або був переконаний, що “Сорокатий” блефує, бо відповів: заберете собі цілу штуку.

Обсервуючи дядька, я подумав, що він нас випередив і переховав штуку в інше місце, бо інакше не робив би так, як він це робить.

Ми пішли до стайні, а господар, йдучи за нами, насміхався, що там нічого не здиблемо, але коли, по довгих пошуках, ми таки віднайшли під верствою соломи яму, закриту дошками, — в нього міна зрідла.

— І що ж тепер, дядьку? — питає “Сорокатий”.

Слово є словом, відповів селянин, лютий не відомо на кого? На нас, чи на себе, що його впевненість не допомгла?

Відкривши яму, ми випхали свиню наверх. Я тримав в руці мотузок, якого кінець був прив'язаний до задньої ноги пацюка, а “Сорокатий” вийняв з кобури пістоль і встрілив в лоб кабана, який дуже верескливо хрюкнув і кинувся вперед, збивши з ніг “Сорокатога”, та вирвавши з моїх рук мотузок. По довшій біганині в подвір'ї і в городі господарства, вдалось нам зловити пацюка і другим пострілом повалити до землі. Перерубавши топором на половину, ми такі поділилися половиною з власником, з чого він був вдоволений, ба навіть нам подякував.

Забрані від селян половинки ми доставляли до нашої квартири. Там, при допомозі господині і дівчат ми розбирали, деякі порції призначували на виріб ковбаси, паштету, та на консервоване м'ясо, яке перше топили в печі у глиняних горшках, опісля зверху заливали верствою смальцю. Воловину солили, толочили в малих бочонках, зверху накривали покришкою, яку для ущільнення обливали воском. Такий спосіб магазинування практикувалось також при закопуванні бочок з м'ясом у землю.

Через два тижні наше завдання було виконане: м'ясиво було змагациноване в попередньо побудованій криївці. Ми вирушили в дорогу, щоб долучитись до нашої боївки, яка на той час квартирувала в сусідньому селі Кам'янки.

Польський поручник і його ад'ютант

Долучившись до боївки в Кам'янках, ми застали двох незвичайних гостей поручника польської армії і його ад'ютанта, капрала. Від друзів ми довідалися, що їх обох передано в руки СБ відділом УПА, що захопив їх у засідці.

В цей день польські гості перебували разом з боївкою, весь час пильно стережені двома боеквиками. На третій день їм призначено іншу хату, в якій на дві годинні зміни пильнували їх по два боеквика. Цю функцію, в часі, коли не виконував функції кур'єра, довелось виконувати і мені.

“Буйтур”, переслухував поручника тільки один раз, а далі ми обох поляків пильнували, доглядали, годували, а то й забавляли, бо такі були наші інструкції. Через кілька днів розійшлась вістка, що наші два полонені є предметом пертрактацій між представниками нашого підпілля і польських поліцейних чи може й військових чинників про можливість виміни за незаних нам українців, ув'язнених польськими органами безпеки.

Часом, пильнуючи польського поручника і його ад'ютанта, ми заходили в розмови на різні теми. Розмови старався усе нав'язувати поручник. Тоді я особисто почував себе непевно і збентежено, бо здавав собі справу з різниці мого і поручника інтелектуального рівня, життєвого досвіду і знання. Поручник був ще передвоєнним старшиною. Коли дискусія не була задовільною, поручник переважно розповідав про своє цивільне життя перед війною в околицях Познаня, де його батько був власником великих земельних маєтків, про лови на дику звірину та птицю. Його розповіді були цікаві, але згодом я зачав сприймати їх скептично, бо поручник необачно перекуру-

чував деякі факти, про які говорив спочатку. Я підозрював, що поручник хоче витворити враження, наче він не був комуністом, про що й один раз натякнув, даючи до розуміння, що незважаючи, що він перед війною вже був старшиною, комуністична влада сучасної Польщі не підвищила його у військовому чині, навіть при тому що є брак професійних старшин у польській армії.

Одного разу поручник запропонував гру в карти, від чого я перший раз відмовився, боячись чогось непередбаченого. На дальші його прохання я погодився за умови, що тільки один із нас, боєвиків, буде грати в карти, а другий буде сторожити. Карти до гри мав поручник, і так ми розпочали розривку, що скорочувала час. По кількох днях таких спільних переживань ми всі неначе жили з поляками, та деколи наші розмови сходили на тему нашої визвольної боротьби. Оскільки в розмовах на теми великопанського життя, ловів, звіриних манер чи тому подібного я не брав живої участі, а радше слухав розповідей поручника, остільки на тему визвольної боротьби УПА я відважніше забирав слово, бо предмет дискусії був мені більше знаний. Поручник усе хитро наводив розмову так, щоб заторкнути це питання.

Я не міг зорієнтуватися, чи виявлення поручником думок і оцінка наших визвольних змагань була тільки на показ, — з огляду на його позицію полоненого, чи дійсним виявом поглядів, бо в загальному поручник погоджувався з моментом історичної конечності боротьби українського народу проти окупантів України, не називаючи їх по імені. Він висловлював думку, що боротьба УПА є справедлива, бо кожен народ, особливо наш, має право жити вільним життям, але деколи натякав на жорстокі методи тієї боротьби. Рівно ж висловлював сумніви щодо її успіхів.

Відносно жорстокості УПА, я в кількох словах пригадував політику польського санаційного уряду — пацифікації, Бригідки, політичну, соціальну і релігійну дискримінацію українців. Я вказав також на братання поляків з большевиками в часі німецької окупації і спільне фізичне нищення українства. Цьому поручник не дуже й заперечував.

Коротко я пробував подати деякі конкретні приклади нищення й фізичної ліквідації українців на окраїнних землях, де УПА взагалі не діяла, як теж подав я приклад одного вояка УПА, що опинився на Лемківщині, прибувши туди з Галичини, де поляки фізично над ним знущалися так, що втратив притомність, а в тому часі поляки положили на його хребет борону, зубами до тіла, по якій ходили, вбиваючи цвяхи борони в живе тіло молодого українця, ні в чому не винного.

На мої приклади поручник подав теж багато прикладів жорстокості українців, особливо на Волині, Поліссю та в Галичині. Вкінці висловив думку, що майбутній історик матиме твердий горіх до розкушення, доходючи історичної правди.

Держання й пильнування там тих двох польських військовиків тривало близько півтора тижня. Одного дня “Буйтур” покликав мене та “Голуба” до окремої кімнати й закомунікував, що ми обидва відпровадимо польських полонених на волю. Місцем, до якого ми мали їх допровадити і відпустити, призначив кінець села Туринського, перед мостом на ріці Ославі. При цьому “Буйтур” звернув нам увагу, що не можемо в’язати полякам рук, але із зав’язаними очима, покрутивши трохи в полі, допровадити до половини Туринського і там розв’язати їм очі та провадити далше вільно. Неначе жартівливо, висловився: не будьте “фраїрами”, щоб часом не помінялися ролями з поляками.

Сонце почало хилитися за обрій, коли ми вирушили з місця постою. Була вже осінь; земля вже легко примерзла. До місця призначення дійшли ми без перешкод, але коли прийшлося прощатися поданням рук, я таки вагався. Завважив це поручник і з усмішкою на устах сказав: нема чого обавлятися...

— Дякуємо вам за вашу гостинність, будьте здорові, — сказав поручник. — Хто зна? Може, ще колись стрінемося?

Ми з “Голубом” попрощали поляків, взаємно побажали собі всього доброго, і поляки, відвернувшись плечима, почали спокійно ступати в сторону мосту. У мене було враження, що йдуть і тільки наслухують, коли куля прошиє тіло, бо зразу йшли дуже повільно, переступаючи з ноги на ногу дуже непевно, а чим далі віддалювалися, прискіпували кроку, доки не дійшли до шосе.

Вернувши назад до боївки, ми були засипані питаннями: що зробили з поляками? Вислухавши відповіді, декотрі просто не хотіли вірити, що поляків випущено на волю. Свої сумніви демонстрували вказуванням пальцем на шию, мовляв поляків, повішено. Декому з боевиків важко було повірити в правду...

Празник святого Димитрія

Восьмого листопада припадало церковне свято, яке в селі Явірнику було парафіяльним празником, де покровителем церкви був св. Димитрій. Такі празники селяни святкували дуже вчисто, запрошуючи до себе в гості родину, приятелів і сусідів. Нашу боївку, мабуть, вважали за приятелів, бо попросили і нас на празник. Зі запрошення ми скористали, але з причин конспірації могли ми взяти участь в останній фазі святкування, тобто в гостинних прийняттях по хатах, уже під вечір.

З присмерком ми вступили до кількох хат долішнього кінця села тільки для поздоровлення селян-приятелів з празником. Було нам важко відмовлятися від запрошень, пропонованих гостинними людьми, але, жартуючи, ми виправдовувалися тим, що хоча раз, у день празника, дошкулимо мешканцям горішнього кінця, бо в хатах долішнього кінця ми перебували, може, вп’ятеро частіше, як в горішньому. І це була правда.

Прибувши в горішній кінець, ми також станули перед дилемою: до котрої хати вступити перше? По взаємному обміні думками “Буйтур” вирішив поділити боївку на групи, які займуть три сусідні хати, трохи там побудуть, опісля по черзі вступлять ще до інших. Незважаючи, що в терені було спокійно, к-р “Мірник” назначив чергу стійки й місця для стійкових.

Щоб широко не розводитися, дозволю собі зробити загальний підсумок.

Нам довелося вступати до кількох хат, і всюди гостинні господарі й господині щиро запрошували до частування кулінарними виробами власної продукції та самогонкою, споживання якої ми обмежували до мінімуму. В кожній хаті столи були заставлені стравами. Підставовою стравою були так звані різанки в розсолі, тобто галушки, та курячі зрази, але господині все старалися мати більше страв, подібно як у різдвяні свята, тож був ще капуста, качка, курка або гуска в розсолі, волове м'ясо, різане в дрібні кусники, декуди й дичина, пампушки, масло, сир та інше, залежно від можливостей даної господині.

Підставовою закускою до горілки було масло і овечий сир, званий бринзою. Був це старий сир і чим старший, тим смачніший. Господині готували його в той спосіб, що в дерев'яну бочечку або великий глиняний горщик клали шарами овечий сир протягом кількох днів, засипаючи його відповідною кількістю солі. Коли бочка була повна, господиня робила зверху дірки, заливаючи сир розтопленим маслом. Зверху прикладала дерев'яним дінцем і тяжким каменем, вставляла в зимну комору. По кількох тижнях, а ще краще — місяцях був це найсмачніший саморобний сир.

Ми забавлялися з селянами весело і дружно. Декуди просили нас співати повстанських пісень. У моїй групі, крім мене, було чотири добрі співаки, тож лунала повстанська пісня, якої гомін продирався із сільських хат назовні. Найважливішим, одначе, моментом, який я віднотував, була щира гостинність, братерська і батьківська любов, виявлена селянами партизанам, які привикли були не до такого радісного й веселого щоденного життя, бо воно було більш подібне вочому.

Празник св. Димитрія в Явірнику залишився одним із найприємніших спогадів у моєму житті.

“Горислав” і “Христя”

Надрайонового референта Служби Безпеки “Горислава” і надрайонову референтку господарських справ “Христю” я мав змогу запізнати вже у попередньо. Одного дня, квартируючи з боївкою в горішньому кінці села Туринське, “Буйтур” доручив мені функцію зв'язкового для “Горислава” і “Христі”, які на той час були його гістьми, а яких я мав запровадити до Явірника. Вони обидвоє мали до диспозиції осідлані військові коні, а для себе я мусив зорганізувати коня сам. Обійшов я кілька господарств, заки здивав селянина, що радо згодився випозичити мені свого коня, але біда була з тим, що не було сідла. З поміччю прийшов мені власник, який через хребет коня перев'язав

коца, а замість стремен перекинув через хребет мотуза, обидва кінці якого були закінчені петлями. Так виряджений я сів на хребет коня й поїхав на квартиру, де вже на мене чекали провідники — “Горислав” і “Христя”.

Через те, що я забарився дещо з організуванням коня, провідник “Буйтур” звернув мені увагу, але я й не пробував оправдовуватися, бо він мав рацію.

З подвір'я квартири ми вїхали на сільську дорогу, що вела в долину села. Хоча снігу ще не було, земля була замерзла, отже, стукіт кінських копит розносився відгомоном у вечірній тиші, яку час від часу переривало гавкання собак.

Я їхав попереду, а за мною двоє визначних людей підпілля, за життя яких я відповідав, бо моїм обов'язком було не тільки вказати дорогу до Явірника, але теж служити як передня стежа. Небезпека була і в тому, що нам треба було вїхати на шосе Загір'я—Команча, де можна було сподіватися переходу ворожого військового відділу, особливо з Команчі або й засідки. Ще й на лихо відголоси стукотіння кінських копит об тверду поверхню дороги розносилися голосним відгомоном, що негативно діяло на мої нерви.

“Горислав” мав двадцять іще кілька років, був середнього зросту, з поставою, легко похиленою дотереду. Лице подовгасте, орлиний ніс, губи рідко коли всміхалися, а коли це траплялося, усміх обличчя виявляв повагу замість веселості. У розмовах з підвладними був обмеженим, а коли забирав голос, висловлювався чітко, відкидаючи лишні слова чи фрази. Рухи в нього були радше повільні, точніше — розважні, поведінка інтелігентної людини, від якої випромінювала особиста повага. В описуваному часі був зодягнений в однострій німецького летуна, озброєний німецьким автоматичним пістолем і револьвером.

“Христя”, молода ще дівчина, людяна і доброї вдачі, теж інтелігентна, але при цьому і говірлива. Своїми говірливістю чи запитаннями вміла втягати в розмову найбільш мовчазну людину. В її товаристві кожен почувався дружньо. Історичне підложжя боротьби УПА знала дуже добре і радо вдавалася до дискусії на цю тему або розказувала про свої пережиття й враження з початків її підпільної роботи.

Зїхавши в долину села, ми задержалися на хвилину, наслухуючи й обсервуючи ріку Ославу, залізничний шлях і шосе, на яке ми мали вїхати. На чистому небозводі висів золотий місяць, ніч була ясна і досить докладно видно було поверхню шосе. В околиці було тихо і спокійно, за винятком гавкання собак, яке супроводжувало нас майже весь час.

“Горислав” питав мене, як, на мою думку, найкраще було б пройти небезпечне місце — шосе? Чи можна їхати на південь до дороги, що веде до Явірника, чи краще пройти шосе впоперек і лісами добиратися до місця призначення?

Вибравши шосе, відповів я, може бути трохи небезпечно, бо треба перебути приблизно двокілометровий його відтинок, де може нас стріннути неприємна несподіванка, але спробувати можна.

— В такому разі їдемо по шосе, але галопом, — зарядив “Горислав”. — Поляки хіба ніколи не сподіватимуться чогось подібного, а вже в найгіршому випадку можуть нас взяти за передню стежу і як таку перепустити.

До шосе їхали ми вільним кроком, а коли я в їхав на тверду поверхню, віжками стягнув коня, копнув у ребра і пігнав уперед, придержуючи правою рукою автоматичний пістоль, перевішений через рамено. Удари кінських копит розносилися околицею, а я у своїх мотузяних стременах підскакував, як жид, що перший раз нісся на хребті коня. Відчуваючи страх, відчував і розкіш їзди верхи, хоч не так вигідної, як у сідлі, та приємний подув зимного повітря, що холодило лице.

Доїхавши до Явірницької дороги, я пігнав коня ще кількадесят метрів по шосе, а коли гості з їхали в ліс, я завернув коня і, наздогнавши їх, вже разом доїхали ми до місця призначення.

Спецкур’єрка напередодні Різдвяних свят

Сподівана, але така раптова зима наступала з усіх усюд приморозками, опісля морозами, а вкінці снігом, який у поняття повстанців був союзником їхніх ворогів. Сніг — природне явище, що поважно паралізувало партизанське життя, розконспіруючи рухи повстанських відділів у терені. За слідами, залишеними в снігу в чистому полі чи в лісі, ворог міг слідкувати за повстанцями, влаштовувати засідки, переслідувати їх, тож потреба змушувала до незвичайно глибокої конспірації, до якої в початках першої зими на Лемківщині партизани не були ще готові. Приміром, не мали досвіду в поведінці в зимовий час, не було верхнього білого маскувального одягу чи лещет, які вможливили б швидкі рухи в терені.

Мимо потреби перестерігання засад глибокої конспірації, підпільне життя й боротьба не могли завмерти, хоча дії мусли бути дещо ограничені, особливо в початкових тижнях зими, коли не була ще розпізнана ворожа тактика, її насилення й засяг ворожих дій. Незважаючи на зимову пору, нам треба було вдержувати зв’язки, особливо з клітинами вищого щабля ОУН чи військової структури збройних відділів УПА.

Одного дня “Буйтур” доручив мені і “Жукові” доставити пошту до пров. “Горислава”, який, згідно з інформацією, даною “Буйтуром”, повинен перебувати в селі Завій, віддаленому від нашого місця постою приблизно на двадцять кілометрів.

До цього часу я кур’єрував переважно одинцем, але в зимовий час у терені грозила більша небезпека, тож “Буйтур” вирішив вислати нас двох. Було не дуже морозно, але падав густий сніг, що наростав верствою на верстві, в лісах сягаючи до колін. Вийшовши з теплої хати, ми зразу не дуже бадьоро ступали до поблизького лісу. Ми заздрили тим друзям, що зали-

шилися в хаті, бо як висловився “Жук”, вибиратися в таку далеку дорогу і в таку погоду це — собаче життя, але, розуміючи, що одинокою альтернативою є похід уперед, ми рушили жвавіше.

— Виходячи з хати, мені здавалося, що важко буде виконати цю нашу кур’єрку, — обізвався “Жук”, — але воно не є аж так зле...

І в цю хвилину випадково закрив партизанським прокльоном: “Кров би то нагла залляла”, — стріпуючи сніг, що із заторкненої гілляки посипався за карк. Будучи загітим маршем і раптово відчути льодовате зимно за коміром, не належить до приємності, але тільки перше враження є в певному сенсі огидним, до подальших таких вражень людина звикає. Так було і з нами.

Вдень ми маршували переважно лісами, не відчуваючи того, що не тільки штани вище колін, але і шкарпетки в чоботях та онучі були мокрі, та ночами відчували більшу втому, як вдень. Коли на дворі смеркло, ми вийшли з лісу й далі мандрували польовими дорогами, проходячи селами, де вважали, що це безпечно. Здавалося нам, що вже давно ми минули села Туринське і Кам’янки, коли вже пізнім вечором підходили ми до села Мхава, де з огляду на втому та голод мали замір вступити до одної хати, відділеної від головної дороги, щоб перепочити.

Село Мхава лежало в безпосередньому сусідстві Балигороду, не більше трьох кілометрів, отже, заходити туди було ризиком, але у нас теж не було охоти збільшувати дорогу, бродячи снігами в лісових дебрах, які були ще труднішими до переходу. Думка, що поляки не сподіватимуться переходу партизанів у цьому селі зимою, заохочувало нас вступити для хвилинного відпочинку.

Підходячи до крайніх хат села, ступали дуже обережно. Держачи в руках зброю, готову до стрілу, замінившись в зір і слух, неначе хорти, ми обережно йшли притоптаним снігом. На нерви діяло гавкання собак, яке ми чули, будучи далеко ще від села і яке знов і знов розлягалось, неначе зловісна пересторога. Доходячи до хати, де ми мали замір вступити, на хвилину затрималися біля сусідньої хати для обсервації і впевнилися у безпеці. Була це хата зв’язкового, до якого я вже попередньо кілька разів заходив. Але завжди існувала можливість деконспірації зв’язкового та якоїсь несподіванки.

У хаті зв’язкового ми довго не відпочивали. Тепло та втома розлінилювали й заохочували до хоча б хвилевої дрімки, але свідомість небезпеки диктувала конечність дальшого маршування.

Був уже пізній вечір, коли попрощалися ми зі зв’язковим, який відпровадив нас до головної дороги та вказав безпечні місця переходу. Підійшовши до дороги, ми задержалися хвилево для наслуху. Десь на півдні, в стороні Балигороду зачули глухий шум, який змагався з кожною секундою.

“Ідем..., скоро..., — шепотів “Жук”. — Це шум моторів авт. І бігом рушив уперед, а я за ним. Перескочивши дорогу, ми старалися відбитися

якнайшвидше, бо за шумом вздовж дороги з'явилися два ясні струмені світла рефлекторів автомашин. На легкому закруті рефлектори освітили терен при дорозі, попавши в певному моменті на місце, де між вузьким пасмом кущів ми бігли під гору, не вспівши сховатися на той момент за кущами.

Зсунулися з цього місця світла рефлекторів першої машини, а за хвилину з'явилися другі і в цьому самому часі задержалася перша машина. Розлігся крик — “бандеровці... бандеровці”, а за цим слідували два крісові постріли, кулі яких засичали в снігу поблизу нас.

— Шляк би то трафив, — вищідив я крізь зуби. — Вимацали нас.

— Давай, давай, — сіпав мене за рукав задиханий “Жук”. — Аби тільки досягнути лісу, до якого ми мали ще зо двадцять метрів, але в цю ж мить на дорозі затремтіло повітря гуркотінням і сичанням густої стрілянини різно-рідної легкої зброї. Та виглядало на те, що тільки той один польський жовнір, що кричав “бандеровці”, орієнтувався щодо нашого місця, бо тільки поодинокі кулі свистіли поблизу, а всі інші були висилані “за духами”. Нам видавалося, що поляки біжать за нами, але це був страх.

Змучені, засапані, допали ми лісу, де відразу відчувли полегшу, хоча поодинокі кулеметні серії пороли ще повітря, та ми вже не звертали увагу на те, і повалилися у сніг.

— Може б, так, для спорту, пустити полякам кілька серій, — засапанним голосом запропонував “Жук”.

— Нема сенсу, — відповів я. — Шкода набоїв, а польські набої нам уже і так нешкідливі.

Поляки не пішли далі за нами. На дорозі ще хвилю чути було ромови, та врешті впала команда “напшуд”, і автомашини рушили в своєму напрямку. А ми піднялися із снігу й помаршували лісом далі на схід.

Бродячи снігами, посувалися вперед, щоб найскоріше добитися до мети, бо дуже бажали вернути до боївки на Святий вечір, щоб спільно спожити з друзями першу нашу партизанську Свят-вечерю. Ночами йшли ми полями, час від часу перетинаючи менші лісні масиви чи гаї для скорочення дороги. Коли перші промені світанку почали роз'яснювати виднокруг, ми минали село Рибне по його південній стороні. Йшли ми хребтом гори, що бігла з північного заходу на південний схід. Хребет не був порослий, а наш маршрут провадив рідко вживаним у тих часах шляхом. Вліво гора збігала в долину, а її узбіччя було поросле лісом. Направо від нас верх гори кінчався стрімким заломом, над яким рідко виростали шпильчасті дерева, що далі добігали лісу, який починався на заломі і простягався на південь.

В часі нашої подорожі ми обидва мало говорили, обмінюючися думками тільки щодо нашого маршруту й безпечних переходів терену, або тем, пов'язаних з нашим завданням. Деколи, йдучи лісом, де почувалися безпечніше, ділилися спогадами дитинства та щойно початого юного життя, яке не могло бути багате ще на пригоди, особливо романтики кохання, якої

правдивої снаги ще й не знали. Щоправда, “Жук” був три роки старший за мене, але й скоріше розпочав військову кар’єру, зголосившись в 1943 році до дивізії “Галичина”.

Коли над горами й лісами запанував морозний зимовий поранок, чари природи не могли залишити байдужим нікого. Приглядаючися довкола, я не міг вдержати захоплення, почав ділитися своїми враженнями з другом, який якийсь взагалі не реагував на мої зауваги.

Дещо хмарний і холодний ранок у нічому не применшував краси виднокругу. Ліси й поодинокі дерева, при дорозі присипані снігом, наче у спокійному сні похилили гілля в долину. Сніг і мороз прибрав дерева в іній, що творив образ дрімачого маєстату. Природа неначе завмерла у безрусі, тільки час від часу, під невідчутний подув хвиль повітря, жменями яснобілих платинок снігу пригадувала, що живе, але тимчасово запала у глибокий сон. Сіра мряка зимового ранку пронизала холодом і вологістю, якщо людина не рухалася, але була невідчутною для живого організму в русі. Довкруги терен був фантастично різноманітний. Верхи підіймалися один за одним, розпливаючись в серпанку поранньої імлі, лісові звори і дебри, які зняли подихом таємничості.

Я знов пробував ділитися своїми спостереженнями з “Жуком”, але той дивувався, питаючи: “Де ж ти це все бачиш? Я також бачу гори, ліси, долини, яри, сніг і те все... Нічого особливого, за винятком холоду, не відчуваю. Думаю тільки, щоб якось дійти до назначеного місця, а за поворотню дорогу наразі ще не думаю, бо перше треба буде трохи відпочити. Я змучений, як кінь, по цілоденному оранні”.

— Так само почуваю і я себе, але голова догори, — обізвався я. — Ось, глянь! По правій нашій стороні гора хилилася стрімко вниз, а далі переходила у хвилясту рівнину, на якій видні були присипані снігом хатинки села Завій.

За зв’язком вступили ми до одної хати, де старша жінка поралася біля печі, пробуючи запалити вогонь, а молодша заглядала в діжку з розчином на хліб. З нашим входом до хати обидві жінки привіталися та попросили сідати, далі займаючись своїми справами. Мабуть, звикли до таких гостей, бо довгу хвилю видавалися байдужими, неначе нікого чужого в хаті не було.

Хата виглядом вказувала на вбогість власників. Скромний виряд нутра та почастунок печеною дрібною бараболькою із старим сиром та кислим молоком потверджували це. Але господарі були щирі. Подаючи їду, господиня щиро запрошувала частуватися й вибачалася за скромні харчі. На питання про повстанців і евентуальне місце квартирування відповіла, що мусять закликати сина, який про такі речі повинен знати.

Молодий селянин вийшов із сусідньої кімнати, привітався з нами. Ми зустрічалися раніше. Він передав не дуже втішну вістку, що “Горислав” останньої ночі відійшов до села Полянчик, отже, нам, змученим, треба було трудитися кілька додаткових кілометрів. Але втома і сон зліплювали очі і приневолити нас до кількогадинного відпочинку. Зв’язковий запровадив нас

до одної із сусідніх хат, де ми могли вигідніше відпочити, а сам пообіцяв сторожити.

Чотири години пізніше ми знов маршували до Полянчика, куди добралися без перешкод. Там віднайшли квартиру “Горислава” й віддали йому пошту. Він казав нам ждати на відповідь, а в міжчасі радив вступити до сусідньої хати відвідати друзів надрайонової боївки, чим ми й скористалися.

Боевики були зайняті різними чинностями. Кілька чистили зброю, не розбираючи її, кілька за столом грали в карти, один церував шкарпетки, а всі разом співали коляди. Мені пригадалася перша зустріч з хлопцями “Шугая” в Явірнику, коли то вони гарно співали повстанських пісень.

Привітавши нас, боевики випитували про новини в нашому районі, про наших боевиків та цікавилися натугою й частотою ворожих дій. З черги оповідали про різні власні пригоди, особливо бойові, та всі разом дивувалися, що в терені несподівано спокійно. Польські військові частини не виявляли аж такої активності, якої повстанці сподівалися.

При нагоді ми пообідали з боївкою “Горислава” і після обіду попрощалися, бажаючи собі взаємно веселих свят. Із запасом пампхів на дорогу дійшли до “Горислава”, якого застали за столом при писанні якихсь листів. Коли ми ввійшли, провідник відложив папери, запитав, чи ми відпочили і чи не голодні. Опісля розпитував про вісті в терені та про деяких людей, яких він особисто знав. Через деякий час ми маршували назад у наш район. Вертали дещо іншими дорогами. Ввечері зайшли в село Жерниця, де й заночували, а вже перед світанком подалися в дальшу дорогу, щоб переступити шосе біля села Жерденка. Хоча подорож була досить важка, нашу втому перемагало сильне бажання бути в Свят-вечір зі своїми друзями.

Рідкими пластинками почав падати сніг. Природне явище, замість перешкоди, на нас справляло враження містичного одуховлення. То було наслідком свідомості незвичайного дня — Святого вечора, про звичаї, традиції і пережиття якого ми багато говорили в поворотній дорозі, згадуючи минавший час. Увесь час нашої поворотної дороги ми задержувалися дуже рідко, щоб дещо відпочити і підкріпитися пампхками, які в наших військових торбах, під впливом морозу, не дуже надавалися до споживання, але молоді зуби й шлунки, як я висловився, могли собі і зі цвяхами порадити.

Опинившись над Туринським, я запропонував вступити до хати, в якій недавно тому ми приготувляли м'ясиво до магазинування. “Жук” не виказував ентузіязму, побоюючись спізнення на спільну вечерю боївки, але мої переконування перемогли вагання друга. І не жалів цього, бо господиня і її сестра прийняли нас дуже щиро й просили залишитися, щоб спільно по-вечеряти. Але, з огляду на час було це неможливе, тому господиня знайшла компроміс — приготувала вечерю раніше. Коли сіли до столу, настрої був сумний. Господиня, відмовивши молитву, згадала членів родини, які не могли засісти до спільної вечері, а коли вимовила ім'я мужа, який пропав безвісти, грубі сльози покоотилися обличчям, спадаючи на груди і голову трирічного синка, якого тулила до грудей.

Після вечері ми заколядували кілька колядок та заспівали теж повстанських пісень. На столі, крім традиційних дванадцяти страв, стояла пляшка самогону, на який amatorів не було, бо всі четверо випили тільки по чарці, щоб, як висловився “Жук”, традиція не пропала.

Прощаючись, ми подякували за вечерю і побажали жінкам щасливих та радісних свят. Вони теж щиро дякували за спільне з ними спожиття вечері й бажали нам провести наступні Різдвяні свята спільно з власними родинами.

Надворі панував уже вечір, як ми проховзнулися мостом на Ославі, проскочили залізничний шлях та шосе і ще перед сьомою годиною вечора на квартири в Репеді зголосили провідникові “Буйтурові” поворот з терену. “Буйтур”, глянувши на годинник, завважив, що ми вернули квадранс перед часом, призначеним на вечерю. На той час у хаті, з командиром “Мірником” були всі боевики, за винятком стійкового, господарі та три сусіди із жінками, які бажали провести Свят-вечір з повстанцями.

Жінки накривали довгий стіл, застелений білими вишиваними скатерками, під якими було простелене сіно, у куті за столом стояв дідух (сніп пшеничної соломи), а майже вся підлога була застелена житньою соломою.

Між селянами був один поважного вигляду дядько, з козацьким вусом, заможний господар, на прізвище Гаргай. До нього ми заходили вже попередньо частуватися медом його власної пасіки. Перед вибухом Другої світової війни кількох ніби шануючихся господарів заініціювали і провели збірку грошей на закуплення для польського війська одного кулемета... Цей соромний вчинок, мабуть, лежав на сумлінню дядьків-ініціаторів неfortunного задуму, які з цього приводу із соромом оправдовувалися, але ніяк не могли про це забути і, мабуть, тому ставилися до повстанців з вимушеною, великою пошаною, щоб хоча б у той спосіб частинно реабілітуватися. Вусатий дядько був одним із ініціаторів вчинку, яким ніхто з українців пишатися не міг.

Близько сьомої години вечора господар попросив до столу. Вигашено нафтову лампу над столом, тільки дві білі свічки блідим блиманням роз’яснювали нутро кімнати, створюючи й пригадуючи нам усім настрій родинного відчужання містики цього великого торжественного вечора.

Провідник “Буйтур” відмовив молитву, підніс чарку, бажуючи всім присутнім щасливих свят та діджати наступного празника Різдва Христового і святкувати вже на постах власної вільної Української держави. По тому всі заколядували “Бог предвічний...”.

В часі вечері не було багато розмов, тільки деякі повстанці, для пригадки, по черзі розказували про традиції і звичаї Свят-вечора в їхніх сторонах. Усі присутні споживали пісні, смаровані льоновим олієм страви, якими господиня застала стіл. Була кутя, хліб, пампушки, часник, мед, борщ з грибовими вушками, капуста, гречана і ячмінна каша, бараболя й вареники з сиром, капустаю і бараболею. Коли подано вареники, котрийсь із боевиків жартував:

— Пані господине! Вміли ви варити, але не вміли подавати. Я вже так об’ївся, що неспроможний вже ні одного вареника втиснути.

— Пробуйте попустити паска, — жартома відповіла господиня. — Пхайте! Ще, напевно, зо три вареники ввійдуть.

— А чи в кишеню можна взяти? — жартуючи питав другий.

По вечері усі спільно колядували та ділилися спогадами, заторкуючи при тому й актуальну тему української визвольної боротьби. Коли настав час збирати зі столу начиння, хтось розказував, що в них по вечері скрученим в перевесло сіном або соломою зв'язували ложки й вилки, щоб на пасовиську худоба не розбігалася. Деінде ланцюгом обкручували ноги столу, щоб родина укупі трималася весь рік. Під полумисок клали шкірку калача, відвернену м'якушкою догори, і коли вона, з даною в полумиску стравою, причіпалася до дна полумиска, це ворожило добрий врожай наступного року.

В часі коли інші колядували й забавлялися розмовами, “Жук” і я попросили “Мірника” про дозвіл на відпочинок. Хтось порадив, що не потребуємо шукати місця до снання, бо на долівці, застеленій соломою, багато місця. Тією порадою ми й скористалися. Від обов'язку стійки цього вечора ми були звільнені, тож ніхто нам не перешкодив, а розмови і співи не могли перемогти нашого твердого сну.

Доходила одинадцята година вечора, коли нас розбужено. Позіхаючи й протираючи спросоння очі, я не був радий цьому, але вістка, що боївка йде в село з колядою, привела мене вповні до притомності. Хвилию пізніше ми йшли від хати до хати села Репідь, колядуючи й складаючи святочні бажання селянам, яких оминула дотепер судьба бути виселеними. Обійшовши кільканадцять господарств, ми помаршували ще до Явірника, де на колядуванні застав нас світанок.

І знов одинцем у терені

Зима 1945/1946 рр., хоча розпочалася опадами снігу й недошкульними морозами, порівняно з іншими роками, була досить лагідною. Селяни говорили, що повстанцям і Бог помагає, бо посилає їм лагідну зиму. Все-таки деколи лемківське гірське підсоння неначе запрошувало зиму до демонстрації її спроможностей.

Починалася третя декада місяця січня 1946 року, зима почала давати знати про свою могутність, сиплячи снігом весь день. У додатку подував досить сильний вітер, затемнюючи виднокруг заметіллю, накладаючи насипи в заглибленнях терену і загишних місцях. Мимо непривітної погоди, а може, завдяки такій негоді, наша боївка опустила квартиру в Прибишові і під вечір заквартирувала у двох хатах долишнього кінця села Явірника. В одній хаті заквартирував пров. “Буйтур” з шістьма боекниками, а в другій — к-р “Мірник” і сім боекників.

Збільшилась активність ворога, яка проявлялася рейдами спецчастин польського війська. Зокрема, відділи ВОП з Лупкова і Команчі їздили селами в пошуках повстанців, тероризували українське цивільне населення.

Однак найактивнішим у тамтому часі був гарнізон ВОП у Балигороді, який проявляв свою терористичну діяльність у сусідніх селах.

Мимо зимової пори, теренове командування УПА вирішило протидіяти. Після різдвяних свят було знищено міст між Балигородом і Мхавою, наступного дня висаджено два мости і спалено школу в Гічві, що служила за станицю польській військовій частині, а через п'ять днів в околицях Балигороду і Тісної знищено ще одинадцять дерев'яних мостів. Ця протидія на якийсь час стримала рейди і терористичні дії поляків.

Користаючи з хвилевого перепочинку в терені, "Буйтур" вирішив придбати для боївки білі халати й лещета. Тому поробив відповідні заходи й вислав у терен боєвиків організувати потрібні речі.

Від шостої до сьомої вечора я тримав стійку біля наших квартир. Звичайно стійка тривала дві години, але з огляду на дошкульний холод і сніговий цього дня час стійки скорочено до одної години. Ввійшовши по стійці до хати, я розглядався за місцем до снання. У правому куті від порога стояла піч до печення хліба, яка парувала теплою. Квартируючи зимою в селі, ми не роздягалися до снання, хоча й не були в стані поготівля. Тож і я, попустивши пояс та стягнувши з ніг черевики, щоб висушити онучі, видряпався на піч, де за хвилину вже спав, не чекаючи на вечерю. Та не довго любувався розкішним сном, бо розбудило мене шарпання за рукав і заклик: "Скала"! "Скала"! вставай!"

— Провідник хоче тебе зараз бачити, — сказав "Ворон".

— Тепер? У цю пору? — спитав я.

— Це звичайна вечірня пора, ще нема восьмої години, — відповів "Ворон".

Півгодини пізніше я зголошував "Мірникові" відхід у терен. Моїм завданням було зорганізувати дві пари лещет в селі Душатині та особисто доручити пошту політичному провідникові району "Чорноті", якого мав здібати в Смільнику.

Втихли вітри і зрідшав сніг, хоча все ще легко порошив. З великою нехиттю залишив я боївку, хоч повинен був до цього вже звикнути, бо ж не був це перший раз. Згідно з інструкціями "Буйтура", я повинен підшукати собі якогось зв'язкового, але коли я вступив до хати, хлопчина не виявив жодного ентузіазму та повільно шукав чобіт. На той час до кімнати ввійшов його батько і почав благати мене, щоб я підшукав собі кого іншого, старшого, більш досвідченого, ба навіть подав імена інших сусідів. Не маючи сумніння здійснити свою вимогу, сказавши "добраніч", я замкнув за собою двері. По дорозі вступив ще до одної хати, що стояла віддалена від села в бік шосе Команча-Загір'я. На моє голосне стукання відчинилися двері, в яких станув молодий чоловік, а взнавши, хто є гість, привітно попросив у хату. Я вступив тільки за поріг до сіней і зразу виявив, за чим прийшов. Дядько, чухаючися в потилицю, зо три рази глянув надвір, бідкаючися втому та зимою на дворі.

— Ви, говорив він, партизан. Вам усе одне, а я цивіль і жонатий, а в дорозі в тих часах по-різному може бути.

— Не журіться, — заохочував я. Допроводите мене тільки до Прелук, а там візьму іншого зв'язкового.

На цю нашу розмову з кімнати, освітленої нафтовим каганцем, вийшла жінка господаря, молода, вродлива невіста, зодягнена тільки в нічну сорочку. І вона просила дуже не забирати від неї чоловіка.

І цим разом м'яке моє серце знівечило рішення взяти зв'язкового, то ж у дальшу мандрівку рішився я йти одинцем.

Без пригод дійшов я до Душатина. Пройшовши більше десяти кілометрів, по більшості горами і лісами, бродячи місцями глибокими снігами, я відчув велику втому й бажання трохи відпочити. Задля цього я вступив до хати одної молодої гарної жінки, що жила з дворічним синком, бо чоловіка большевики забрали в армію і жодної вістки про нього не було.

Жінка, взнавши від мене про обов'язок дальшого мого маршруту й бачачи мою велику втому, радила заночувати в неї, а на зв'язок з “Чорнотою” вислати одного молодого сільського хлопця. Мимо обав за наслідки моєї поведінки, вкінці я дався намовити, бо перемогла втома, і я вислав шістнадцятилітнього сина місцевого млидаря. Хлопець дуже радів, що має змогу виконувати роботу партизана.

Господина посажила на маслі яєчню, подала з вівсяним хлібом і маслом, бідкаючися, що не має чим кращим почастувати. В часі приготування їди я пожадливым зором водив за вродливою невістою, а коли заспокоїв голод... заснув твердим сном на припічку, з польовою торбою під головою.

Надворі панував уже поранок, коли мене розбудив зв'язковий, що вернув із Смільника. “Чорнота” передав для “Буйгура” кілька штафет.

Попрощавши з великою вдячністю зв'язкового, я залишився квартирувати в цій самій хаті до вечора. Думав про гостинність господині, її вроду, свою власну стидливість, але на жоден романс так і не спромігся. Вечором мав до виконання ще одне завдання — організувати лещета. Від одного сільського хлопця одержав лещета, які хлопчина віддав дуже радо. Але вступивши до хати Жеребних, син яких, Петро за німецької окупації був студентом вчительської семінарії в Криниці, натрапив я на спротив. На мою вимогу віддати для УПА лещета, Петро заявив, що він — як інтелігентна людина — потребує лещета для своєї власної розваги й приємності.

На мої пояснення, що тисячі молодих людей посвячують життя для України, де вартість лещет до вартості їхнього життя не має порівняння, молодий Петро мав свою філософію. Він мені виразно дав зрозуміти, що такі хлопці, як я, повинні боротися і гинути за батьківщину, а такі, як він, — повинні щадити своє життя, яке буде більш потрібне для утривалення влади і побудови нового життя у вільній Українській державі.

Врешті Петро вніс лещета до хати, де почав чванитися ними, заявляючи, що нікому їх не віддасть.

В ході суперечок дійшло до того, що я почав силою виривати лещета з рук Жеребного, а той почав накидатися на УПА образливими епітетами. Мені цього було досить. З правої кишені шинелі я витягнув револьвер, який

випозичив був мені “Буйтур”. Дуло револьвера я спрямував у грудь Жеребного, який з переляку випустив лещета з рук.

Закинувши одну пару лещет через плече, держачи другу пару під лівою пахвою, я — від імені української революції — подякував Жеребному та, сказавши “добраніч”, почав виходити з хати. Раптом Петро спитав:

— “Скала”! Чи ти дійсно мав замір вжити зброю?

— Не знаю, але раджу чогось подібного більш не пробувати, — відповів я.

Поворотна дорога була вже легшою. Їзда лещетами була багато швидша від бродження снігами, а при цьому це розкіш і приємність ковзання чарівними верхами Лемківщини.

Повернувшись на збірний пункт, за кару вислання в заступстві до “Чорноти” сільського зв’язкового я мусив відбути шість годин карної стійки, з двогодинними перервами. “Чорнота” згадав про це в одній із штафет, переданих “Буйтурові”.

Польовий суд

Було це під кінець січня чи початку лютого 1946 року. Наша боївка заквартирувала в селі Душатині, в хаті вдови (здається) Анастасії Жеребної, чоловіка якої зліквідувала в минулому році СБ (“Беркута”) за співпрацю зі станицею НКВД в Команчі, а ще перед тим нещасливо згинув неповнолітній син Жеребних. Самітня вдова ділилася вже попередньо своїм горем з боевиками і “Буйтуром”. Жаліла за чоловіком, але й казала, що вона переконувала його не ходити до Команчі з доносами, бо це може скінчитися погано, та він її не слухав. Але ніяк не могла пережити втрати сина, за що виразно звинувачувала боевика “Медведя”, якого ми популярно звали “Вуйком”.

Перед “Буйтуром” вдова твердила, що вона не вірить, що “Медвідь” нехотячи вбив пострілом її сина (до чого сам признавався), а зробив це цілево, правдоподібно, з помсти за співпрацю його батька з НКВД.

Склалося так, що саме на той час “Медвідь” самовільно залишив боївку. З тієї причини, а також звинувачення Жеребної, “Буйтур” покликав польовий суд у такому складі:

Предсідник (голова) — боевик “Смілий”, який давніше в сотні к-ра “Веселого” мав псевдо “Вуйко”, по військовому ступені — вистун.

Прокурор — боевик і писар боївки “Орел”, бувший поліцай з часів німецької окупації, родом із села Радошиці Сяницького повіту.

Адвокат (оборонець) — “Сорокатий”, теж бувший поліцай, який у митнувшині виконував функції кушового і командира адміністративної боївки. Родом із села Щавне.

Два помічники предсідника — я і “Голуб”, бувший вояк дивізії “Галичина”, який мав одночасно виконувати функцію судового писаря.

Підсудним був “Медвідь”, ступенем рядовий. Його правдиве прізвище було Іван Чурма, родом із села Команча Сяницького повіту. Походив він із

селянської родини, з освітою кілька класів вселюдної школи, неодружений, мав понад тридцять років. Середнього зросту, худого обличчя, з виступаючими кістками вилиць, синіх очей, осаджених глибоко в ямних очах, з ямкою на підборідді. У минувшині служив у французькому чужоземному легіоні.

О годині десятій ранку предсідник відкрив перебіг судового процесу, коротко інформуючи про суть справи, по чому попросив до слова прокурора.

У вступному слові прокурор з'ясував поняття свідомості і дисципліни підпільного життя, підкресливши, що кожен боєвик знає, як треба обходитися з вогнестрільною зброєю, розуміє відповідальність за нерозважне вживання, а також за необережне користування зброєю. Кожен боєвик і підпільник знає, що залізна дисципліна, послух проводові чи команді та глибока конспірація є підставовими чинниками безпеки не тільки одиниць, але цілих менших і більших груп. Але, на думку прокурора, не так розумів це підсудний "Медвідь", який кпив зі свого власного і цілої боївки життя, а, можливо, і більшої кількості людей. Легковажність і байдужість довели підсудного до допущення аж двох провин. Першою провинною, говорив прокурор, було нерозважне і незаконне вжиття зброї весною 1945 року, що довело до вбивства неповнолітнього Жеребного.

Тут, говорив прокурор, потверджуються мої слова про байдужість і легковажність, брак почуття відповідальності за вчинки та брак самодисципліни. Названі моменти були поштовхом підсудному у незаконному вжитті зброї, мовляв, для вбиття дикої звірини. Позірно так, але в дійсності був це продуманий і навмисний вчинок. Нагода ловів була тільки претекстом доконання вбивства людини нікому в нічому винної, хіба тільки те, що була сином гайового Жеребного, якого підсудний, за твердженнями вдови, задля йому тільки знаних причин, не любив. Але треба вірити вдові, яка також твердить, що в день трагедії, смерті її сина — поранок не був аж так дуже мрячний, щоб неможливо було відрізнити мертві чи живі предмети з віддалі кількадесяти метрів.

Обвинувачення підсудного прокурором були жорсткі і гострі. Він твердив, що підсудний, як старий вояк, що, крім служби в УПА, служив теж в інших арміях, повинен стріляти до цілі добре, а не хибувати на відстані кількох метрів. У цьому місці прокурор, взявши в праву руку кусень костура, на стіні кімнати рисував поляну серед лісів Хрищатої, вказував на позицію підсудного, який з віддалі приблизно сто метрів стріляв в оленя на протилежному боці поляни. А тут, вказував вліво, у віддалі кількох метрів стояв хлопець, який, правдоподібно, також мав замір вполювати звірину, бо підсудний із своїм товаришем принесли опісля в село тіло вбитого хлопця і його зброю. Фінал ловів "Медведя" дуже трагічний. І якщо б, аргументував прокурор, навіть не брати до уваги виповідай вдови, то сміливо можна тверди-

ти, що наш “герой-Медвідь” перелякався, побачивши іншу озброєну людину і без упередження потягнув за спуск замка кріса. Вислід нам усім знаний — непотрібно згасла одна українська зірка, згинув цвіт, що ще не встиг розвинути. А материнське серце буде кривавити по всій вік її життя.

Другою важкою провиною підсудного було самовільне залишення боївки на протяз більше одного тижня, що рівнозначне з дезерцією. Підсудний залишив боївку самовільно і взагалі не проявив жодної ініціативи чи турботи, щоб долучитися до боївки. Треба було шукати його як дезертира, бо щойно спеціально за ним вислані два бійники привели його сюди. Це само по собі вповні характеризує підсудного, який чинить як шмаркач. Його поведінка, залишена без покарання, буде мати деморалізуючий вплив на інших бійників. А поза тим, щастям треба вважати те, що підсудний не попав у руки ворога, бо тоді наслідки могли б бути дуже трагічними не лише для нашої боївки, але і для населення району.

Закінчуючи свій виступ, прокурор ще раз вказав на вагомість провин підсудного, які заслуговують тільки на найвищий присуд, яким є кара смерті. Він домагався виконання кари смерті через розстріляння підсудного. Таку кару вважав він як найсправедливіший присуд.

По вислуханні звинувачень прокурора предсідник покликав до слова оборонця в особі “Сорокатою”. Його виступ і оборона підсудного була, можна сказати, фаховою. Думки й вислови оборонця були впорядковані і дуже елюквентні. Щодо обставин смерті молодого Жеребного (імені не згадано) “Сорокати” відтворив приблизно такий образ: “Пізноосінній ранок із залягаючими туманами мряки, що покрили долини гір і ліси, прогалини і поляни. В такий-то мрячний ранок підсудний, в товаристві іншого бійника з куща, маршують лісами Хрищатой, прямуючи в село Душатино. Опинившись на краю однієї поляни над Душатином, по противному боці поляни підсудний завважив предмет, який повільно рухався. По хвилі обсервації, у кублах мряки розпізнав звірину — оленя. Бажаючи вполювати його, вимірив цівку кріса на звірину, яка, немовби відчуваючи небезпеку, приспішила кроку. Обавляючися втратити таку добру нагоду, підсудний пересунув націл цівки кріса кілька метрів вліво і вистрілів. По вистрілі швидко побіг до місця, де перед хвилиною бачив оленя, маючи надію, що ранена звірина звалилася десь у кущах. Добігши до цього місця, підсудний був вражений сценою, що розкрилася перед його очима. На землі долілиць, нерухомо лежав якийсь хлопець у цивільному. Відвернувши його лицем догори, впізнав сина Жеребного. Юнак уже був мертвий, а з грудей випливала свіжа струя крові. Підсудний і його товариш на ношах, зроблених з ліщини, принесли тіло вбитого батькам.

Такий поступок, в опінії оборонця, сам по собі свідчив про невинність підсудного та про трагізм випадку, який опісля сам підсудний важко пережив. Не здогади зболілого серця матері, але припадковість, спричинена густою мрякою, була причиною сумної трагедії. Справу самовільного залишення боївки оборонець з’ясував, як наслідок випадкового відбиття підсуд-

ного від боївки в часі маршу лісами Хрищатої та дезорієнтацією в терені. Названа причина змусила шукати дороги, якою зайшов в інше від місця заквартирування боївки село. Дещо задовгий час проживання підсудного відосібнено від боївки оборонець виправдовував тим, що підсудний був певний, що скоріше чи пізніше боївка зайде в село, де він хвиливо перебував. Невинність “Медведя” в дезерції “Сорокати” доказував також тим, що він не приховував своєї присутності в селі перед ніким з підпілля і без найменшого опору чи спротиву віддався в руки боєвиків, які за ним прибули. На закінчення оборонець вніс прохання о визнання підсудного невинним.

По виступі оборонця передсідник покликав підсудного “Медведя”, який не говорив багато. Вбивство Жеребного було трагічним випадком, чого він жалітиме до смерті, хоча не доконав його навмисно. А самовільне залишення боївки не було самовільним ні наслідком свідомого відлучення, а просто збігом обставин. Зрештою, те все, про що говорив оборонець, є святою правдою.

На питання передсідника, чому підсудний стріляв у п'ятмі мряки, не впевнившись попередньо про безпечність пострілу, підсудний з усмішкою відповів, що, окрім оленя, нічого іншого не бачив, а перевірити терен без сполохання звірини було неможливо.

На питання, чому не шукав зв'язку з боївкою, а спокійно сидів у запічку у баби на селі, — “Медвідь” відповів, що він був певний, що боївка зайде в село за два-три дні, але сталося інакше. Може, сказав він, треба було це й зробити? Він самовпевнено заявив, що він дотепер нічим не сплямував своєї повстанської честі і просив визнати його невинним.

Опісля передсідник закомунікував, що відносно вбивства неможливо переслухати свідка — співтовариша “Медведя” в часі трагедії, а якщо йдеться про дезерцію, казав покликати двох боєвиків, що арештували підсудного. Обидва ці свідки потвердили, що “Медвідь” відлучився від боївки, але дійсної причини вони не могли знати. Здибали його в одній хаті в Туринському, де він перебував цілий час після відлучення від боївки. Арештуванню не чинив жодного спротиву, лише сміявся, що його дивує такий серйозний підхід до так благої справи.

Коли свідки вийшли з кімнати, негайно ввійшла вдова і зі сльозами в очах почала просити передсідника вислухати її. Вона сказала, що вважала “Медведя” винним, але ніколи не припускала, що провідник “Буйтур” візьметься до справи аж так поважно. Вона вважала, що “Медвідь” заслуговує на кару, але не таку, на яку тут заноситься.

Предсідник спитав її, яку кару вона має на думці? Відповіла, що не знає, але їй здається, що то буде щось страшного, і саме тому вкінці просила про все забути і залишити “Медведя” в спокою, бо її жаль за сином несправедливо осудив “Медведя”.

По цьому передсідник зробив перерву, в часі якої мав запасти присуд. В кімнаті залишився передсідник, писар і я. Ми всі втрех були згідні в тому, що відлучення “Медведя” від боївки було неприємкове, але легковажно навмисне, тому той вчинок заслуговував на кару. Щодо вбивства молодого

Жеребного предсідник вважав, що “Медвідь” заслуговує на кару смерті. Бо незважаючи на випадковість трагедії, фактом є, що смерть хлопця була наслідком легковажного вжиття зброї.

Ми з “Голубом” вважали, що нема доказу навмисного вбивства, отже, кара смерті буде карою несправедливою.

По майже півгодинній дискусії та особистих суперечках сумління я піддав думку засудити “Медведя” до обов’язку виконання атентату на солтиса-донощика села Команча, тобто родинного села підсудного.

Цю пропозицію прийнято одногосно, але й усі втрьох ми висловили сумнів, чи часом “Медвідь” не дезертерує дійсно перед виконанням завдання?

Після поновленої дискусії прийнято, що такий присуд буде найсправедливішим. Хоча ми обидва з “Голубом” мали тільки дорадчий голос, “Смілий” був з нами згідний, але від себе додав, що треба підсудного здеградувати. Вкінці він висловив сумнів, чи провідник “Буйтур” буде вдоволений таким присудом, бо він чекає присуду кари смерті. “Смілий” сказав, що якось мусить позвітувати провідникові, а він нехай змінює присуд, якщо схоче. По цьому, на доручення предсідника, покликано підсудного, прокурора й оборонця. Всі присутні в кімнаті вислухали відчитання присуду. Дослівний зміст присуду годі відтворити з пам’яті, але його суть зводилася до подібної сентенції: “З волі Суверенного Українського Народу і в його імені та від імені Української Повстанської Армії, по вислуханні сторін у справі звинувачення підсудного “Медведя” у вбивстві Жеребного і самовільному залишенні боївки, Польовий Суд УПА, у складі: предсідника “Смілого” й двох помічників — “Голуба” і “Скали”, визнає підсудного “Медведя” винним у закинутих йому провин і видає присуд виконання другом “Медведем” атентату на солтиса-донощика в селі Команча, в часі, не довшому як до кінця місяця квітня цього року, та карне перенесення підсудного з боївки СБ до боївки місцевого куща.”

По відчитанні присуду предсідник інформував підсудного, що він має право відкликатися від присуду до провідника СБ “Буйтура”.

Здавалося, що підсудний не чув останніх слів предсідника, бо розплакався, як мала дитина, та почав просити о зміну присуду на лагідніший. Він із сльозами на очах говорив, що обов’язок виконання атентату рівнозначний з присудом до смерті, бо солтис-донощик живе в безпосередньому сусідстві бункрів ВОП та МО, отже, виконання цього завдання буде рівнозначне з самогубством.

— Ви, друже “Медвідь”, — відповів предсідник, — знаєте своє рідне село, кожна в ньому стежка, і ваша в цьому голова, щоб виконати завдання і вийти ціло. Зрештою, з огляду на вашу безпеку назначено реченець виконання атентату аж по кінець квітня, коли вже й сніги щезнуть.

По описаній події ми всі вийшли на подвір’я. Я тільки що вспів вийти з дверей, коли переді мною станула Настя Жеребна, яка, шльохаючи, питала, чому “Медведя” засуджено до кари смерті?

Я відповів, що це неправда і, не здаючи собі тоді справи із “пророцтва” своїх слів, сказав, що “Буйко” (тобто “Медвідь”) буде жити ще сто років.

В тому ж часі “Смілий” підійшов до “Буйтура”, який зі заложеними за спину руками нервово проходжав подвір’ям. Як опісля інформував мене “Смілий”, “Буйтур” був дуже невдоволений присудом польового суду, але його не змінив.

Минули місяці. Настала красна весна, а з початком весни відділи УПА, сотень — “Хріна”, “Стаха” і “Дідика”, у відплату за насильне вивезення українського населення в Радянський Союз, ліквідували польські стації МО одну по другій та казарми і будинки відділів польського війська. Жертвою акції УПА впав і гарнізон ВОП у селі Команча, що й звільнило “Медведя” від обов’язку виконання атендату. Це завдання виконав хто інший, а “Медведеві” пощастило пережити службу в УПА та опісля жити на еміграції в далекій Канаді.

Весна 1946 року

Зима 1945/1946 років для УПА на Закерзонні, а тим самим і на Лемківщині, пройшла несподівано легко. Сама натура була ласкавою, бо не закрила закривавленої землі дуже грубими верстами снігу, не ганяла сильними буревіями метелиць, не скувала окруження дошкульними морозами. Навпаки, часто дні і ночі були погідні, вітри лагідні, морози легкі, за винятком кількох густіших опадів снігу, деколи метелиці і рідко — гострішого морозу.

До деякої міри повстанці були розчаровані слабою активністю ворога, насилення якої сподівалися в багато більшому масштабі і частоті. Це завдячувано тому, що поляки не мали доброго розізнання й загально були темними, якщо йшлося про організаційну структуру ОУН-УПА, про численність і рухливість повстанців у терені, як не знали теж добре тактики та методів української підпільної конспірації. Але ще вповні не завітала весна, ще в лісах і місцями на полях лежав сніг, коли зловісне польське гайвороння, під знаком маєстатичного хижацького орла без корони на голові, почало хмарами налітати на українські села. Вже в першій половині березня по багатьох селах понеслась тривога — “поляки!” Це одне слово було тотожне із змістом подібного слова — тисяча років тому — “татари!”

І як за татарських часів, так і в сорокових роках двадцятого століття, на тривожну вістку вартових, люди тікали в ліси, залишаючи за собою немічних або хворих, яких рідні доглядали, прокрадаючись у село ночами. Втікачі жили під голим небом, а якщо побут протягався — будували колиби з гілляк, чатиння й листя. Там жили в дуже примітивних умовах і виконували найконечніші життєві чинності. На придушеному вогні, щоб ворог не побачив, варили найпростіші страви, жінки в потоках прали білизну, доїли корови, шукали за яйцями під кущами, де несли їх їхні кури, вартували. Були там старі люди, були середнього віку, молодь і діти. Навіть немовлята

при материнських грудях та вагітні жінки мусили зазнати цього лиха, яке принесла їм “цивілізована, мирна виселенча акція”, що проганяла українських людей з рідної хати. Ночами переважно жінки йшли в село за харчами та заопікуватися хворими, що не могли тікати в ліс. Та й не все їм дописувало щастя побувати в лісових дебрах на одному місці кілька днів, бо перешукування лісів польсько-більшевицькими військами змушувало йти в інші місця, у глибину лісів. Ось що згодом розказувала одна жінка:

“Всі ці люди сиділи на одному місці тільки 2—3 дні, бо ворог наступав. Вартові трубили у великі роги й знову треба було тікати далі в густий бір. Дикі звірята в лісах стали нам кращими приятелями, як люди, що нас переслідували. Коли декого військо допало, то всіх постріляло, а ранених покидали напризволяще”.

Деколи селяни прикордонних зі Словаччиною сіл були змушені переступити кордон і критися в лісах на боці Чехословаччини. Бувало й так, що чехи обманювали наших людей, обіцяючи їм можливість поселення в їхній державі або на Мадярщині, а опісля, зареєструвавши і зібравши разом людей, цілими колонами, під наглядом військових відділів, віддавали в руки полякам. Так сталося, наприклад, у три тижні після Великодніх свят з кількома тисячами людей із сіл Вислік Великий, Чистогорб, Радошиці, Ославиця та інших. Про одну таку подію очевидиця розказувала ось що:

“...Аж тут грізно затрубили труби. Лунали голосні московські вигуки, густі постріли гнались за нами. Того дня, найсумнішого мого Великодня за ціле моє життя, ми всі, втікаючи, опинились аж за словацькою границею в лісах. Тут ми сиділи три тижні в голоді й холоді, живучи наче дикі звірята. Та й звідси нас почало виганяти чехо-словацьке військо на наказ московських душогубів. Хто мав гроші, то викуплявся і його на деякий час залишали в спокою. Але таке вичікування в лісі не могло довго тривати. Під кінець третього тижня пішла вістка, що чехо-словацький уряд хоче допомогти людям і перевезти їх на Мадярщину, де втікачі могли б поселитися на стало й одержати добре платну працю. Хоч усім нам була відома жорстокість мадярів, але вони, може, кращі, порівняно з московськими і польськими посіпаками. Однак старшини і вояки УПА, яких криївки всюди були по лісах, радили нам не слухати брехливих обіцянок і з лісу не виходити. Після трьох тижнів прийшов наказ від місцевого чехословацького повітового уряду, щоб люди зголошувалися до канцелярії, поставленої на одній з пограничних гір, на виїзд до Мадярщини. Тоді втікачі чотири дні виходили з родинами з лісів і записувались у військовому уряді. На п'ятий день усі записані зібралися на великій полонині на узбіччі гори, а військо обступило людей і повело до гостинця, де була вся худоба й вози. На дорозі військо стало по обидва боки густим кордоном і замість спрямувати людей на південь, на Мадярщину, казали всім йти на північний схід, до Польщі. Зчинився плач і лемент, здавалося, серце трісне в грудях. Під штиками чехословацьких вояків оббріхані, до краю розчаровані та з жалю й тривоги півмертві люди прийшли до границі, де на них чекали вже опричники Польщі і СРСР, що гнали

людей, як худобу, до поїздів, призначених для худоби, і вивезли в невідоме до ССРСР... Ті, що послухали бійців УПА й залишилися в лісі, ще тієї весни вернулися до своїх сіл і там перебули рік, ждучи напасти кожної хвилини. Однак упродовж року ніхто їх не зачіпав. Після року таки по них прийшли польські вандали й разом з іншими з західної Лемківщини забрали на Помор'я".

З метою виловлення людей і насильного виселення в ССРСР, польські військові з'єднання влаштували облави на ліси, шукаючи за українськими повстанцями. У половині квітня наша боївка квартирувала в селі Душатин. Збільшення рухів ворожих військ занотовано вже кілька днів попередньо, тому цього дня на світанку "Буйтур" вислав у терен три стежі, зложені з двох боеків кожна. В тому часі кухар почав варити сніданок, але не в хаті, а на подвір'ї сільського господарства, власники якого виїхали в ССРСР.

На розвідку вислано боеків, які, повернувшись, зголосили, що польське військо від півночі, сходу і півдня наступає облогою на Душатин.

Незамкнений від західної сторони "перстень" затискався з усіх трьох сторін, не залишаючи сумніву, що пробитись боївці в лісі Хрищатой неможливо. Залишився вихід на захід, але "Буйтур" підозрював, що це може бути цілева нагінка, яка мала вигнати боївку на хребет гори, що за рікою Ославою простягалася з півночі на південь. Логіка провідника підсувала думку, що на хребті гори можуть бути розставлені польські застави.

Часу не залишалось багато. "Буйтур" дав наказ відійти із села краєм лісу на північ, понад польовою дорогою, що вела до села Прелуки. Відійшовши з двісті метрів, ми вчули команду польською мовою, а на рівнинному терені, що простягався між Душатином і Прелуками та лісами Хрищатой і гори Когутик, густою ломаною розстрільною посувались польські жовніри. Дійшовши до місця, де дорога повертала, командир боївки "Мірник" наказав — перескакувати дорогу до кущів по другому боці. Цей рух боївки не був завважений поляками.

Боевики, опинившись у кущах, стрімким берегом, місцями покритим ще снігом, опустилися у річку, звідки під прикриттям кущів добилися лісу, що поростав на узбіччі гори. Звідси бігли лісом під гору. Добігши до місця, звідки поміж деревами могли бачити вільний простір з північного боку, пристанули. На відстані декількох кроків від нас, простягалися густі кущі молодого лісу. Ми зайняли становище, а тим часом два боевики пішли розвідати ситуацію і звідки повернулися за кілька хвилин, зголосивши, що верх гори обставлений заставами польських вояків. Здогади "Буйтура" були правильними.

Наше положення було безвихідним. "Буйтур", "Мірник", "Сорокати" і "Орел" розважали ситуацію, обдумуючи можливі способи вирвання з оточення. На пропозицію "Сорокато" "Буйтур" наказав зайняти оборонні становища в гущавнику й чекати на лаву ворога. На даний знак ми всі мали відкрити вогонь одночасно, щоб у той спосіб дезорієнтувати ворога і заломити його лінію, а тоді на команду "вперед" закинути ворога гранатами і кинутися на пробій.

“Сорокати́й” давав таку раду “Буйтурові”, при цьому завважив, що іншого виходу не бачить. Можливо, говорив “Сорокати́й”, комусь із нас пощастить вийти звідси живим.

Я подумав, що найближча перспектива невесела. Від півночі наступає польська лава, вже добре чути голоси команди: “леве скидло до пшоду!”, “праве скидло пшисьпешичи кроку!”, “острожне в генстих кшаках” та різні прокльони. Від сходу, де поміж деревами було видно долину річки і дорогу, польські жовніри вже переступали річку. Від півдня теж чути команду, то ближче, то знов далі. Я лежав перший з правого крила боївки. Бачачи, що наближається рішуча хвилина, я приготував зброю. Переді мною було чути голоси щораз виразніше, а справа і позаду не лише голоси, але й тріскання ріща під чобітьми наступаючого ворога. Щось стиснуло за горло, уста цілком висохли, руки і коліна дрижали. Озираючись позад себе, між деревами завважив трьох польських вояків, що змагалися під гору, розгортаючи густі кущі й розмовляючи між собою та час від часу передаючи вістку: “на правому крилі нічого підозрілого...”. Я напружено оглядав лісову гущавину перед собою, де вже щораз ближче тріщало гілля під чобітьми, вже було чути тріск кущів і виразні голоси. Тим часом тиша направо від мене видалась мені загадковою. “Чому ж поляків не видно і не чути по моїй правій руці?” — думав я. Позаду шелест листя і голоси поляків пересунулись уже до половини нашої лінії, ще й не завваживши наших становищ.

Останні хвилини чекання ворожої лави були пробою витривалості, що перетворило нас у слух.

Уже крізь кущі при самій землі видно було чоботи, почали розхилитися гілляки молодих дерев, уже з’явилися польські вояки в одностроях. Тримав палець на спусковому язичку, я чекав з острахом на команду “вогонь”, замість чого вчув серію нашого кулемета, якою почастивав поляків, як я опісля довідався, “Жук”. Луна пострілу понеслася відгомоном горами і лісами, розляглися зойки і крики: “Бандеровци”, “Бандеровци”, “До земі падній”. Зі всіх боків загриміли постріли... І раптово все затихло. Я не розумів, що діється, бо це все відбулося за секунди. Цю тишу, що тривала одну мить, перервав вистріл ракети над горою від західного боку, а потім посипався ворожий густий вогонь, що просто обголював гущавник з листя.

Пригадавши вказівки “Буйтура”, я глянув уліво, де простягалася лава нашої боївки: чи вже час на пробій? Яке ж було моє здивування, коли там, де перед хвилиною лежали боевики, а далі командир і провідник, зараз були порожні місця! Що сталося? У прорив боївка не пішла, місця порожні, де всі ділися?

На роздуми не було часу. Польські вояки почали стрілянину по гущавнику. Серії і поодинокі постріли ворожої зброї поролі повітря, вривалися в землю, з якої вистрибали хмаринки грудок або й снігу, розтрощували пні дерев, понад лісом почали вистрибувати червоні ракети.

Мимоволі я глянув позад себе і в тому самому місці, де ще кілька хвилин тому бачив трьох польських вояків, прямо на південь щосили біг наш

боевик “Орел”. “Що ж за абсурд, — подумав я. — Чому ж наші тікають туди, де може бути ворог?” Але і мені іншого виходу не було, як податися за своїми. З горбка, на якому я лежав, майже скотився, бо стоячи міг бути легко поцілений ворожою кулею, а далі вже бігом подався слідами “Орла”. Глянув уліво і на моє друге здивування побачив тікаючу боївку, якої чоло було вже над річкою. Тут почав я кричати за другом: “Орел”! “Орел”!, думаючи, що він заблукав і біжить не в тому напрямку. На мій заклик “Орел” озирнувся і дав ще дужчого драпака. Але я не побіг за ним, а вліво в долину за боївкою. Не шукаючи спеціально переходу, по каменях я спробував перебігти річку, але нога послизнулася, і я впакувався в зимну воду, з якої швидко виліз і видряпався по стрімкому березі на дорогу, а звідти до Душатина, подумуючися, що туди відступила боївка. Ліс усе ще гудів пострілами і розблисками ракет.

До боївки долучився над селом Душатином, на краю лісу. Декотрі боевики стояли, декотрі посідали на пнях зрізаних дерев, а “Буйтур”, з перевішеним через груди автоматом і з похиленою уперед головою, нервово проходжав кілька кроків вперед і назад.

“Де “Орел”?” — питали боевики. А я, розложивши руки, неначе птах крила, жартуючи сповістив, що “Орел” “полетів за гори, за моря”, правдоподібно аж до Радошиць (до свого родинного села, що було за горою), маючи досить партизанської війни.

Я не здавав собі справи, що ці мої слова поіритують “Буйтура”. Він задержався на хвилину, грізно глянув на мене, докоряючи мені: “Ти, боягузе, як смієш таке говорити?”

Здивований, я спитав:

— Друже провідник! Та ж я відступив останній. Як можете мені закидати боягузтво?

— Ти крутився на місці, зломив з тріскотінням галузку, чим міг нас усіх розконспірувати, а тоді що?

— Друже провідник! — пробував я далі оправдуватися. — Але...

— Мовчи! — сказав “Буйтур”.

— Так є, друже провідник, — відповів я.

— Ти і “Явір”, — сказав нагло “Буйтур”, — підете в село на розвідку.

Йдучи в село, я жалівся другові на несправедливе і болюче звинувачення мене в боягузтві, на що, я вважав, “Буйтур” не мав підстави.

— Але ж ти ще дурненький, — відповів “Явір”. — Ти знаєш, що “Орел” — то права рука “Буйтура” і добрий приятель ще з часів служби в поліції за німецької окупації. “Буйтур” абсолютно не вірить у втечу “Орла”, але сам факт його відлучення від боївки поденервував його, а твої слова про дезерцію зранили його амбіцію. Але забудь це. Глянь, що тут діялось, — і вказав рукою на місце нашої нічної квартири, до якого ми саме дійшли. Великий металевий котел був подрявлений кулями і позагинаний ударами твердих предметів, кості з м’яса порозкидані по всьому подвір’ї, але по звареному м’ясі ніде ні сліду. Не було теж сліду по кільканадцяти буханцях хліба, тільки житня мука висипана з мішка на землю.

Вертаючи зі села, я дивувався, як це сталося, що вся боївка відійшла зі становищ, а мене самого залишили там?

“Явір” говорив, що польська лінія, що посувалася зі сходу на захід, і та частина, що попала на Душатин, там неначе розломилася, і південне крило пересунулось уперед швидше, ніж північне, і то майже на лінії наших становищ. Знов частина, що йшла північною стороною, дещо запізнилася, а за той час південна частина піднялася вже вгору, де пройшла майже попри наші становища, на наше щастя, не запримітивши нас. Ця частина, що запізнилася, була обстріляна нашим кулеметним вогнем. “Буйтур” і “Мірник”, зорієнтувавшись у чому справа, дали наказ відступити в порожнечу, залишену поляками.

— Але чому наказу не подано по лінії? — питав я.

— Так зроблено, — відповів “Явір”. — Але ти або не чув, або твій сусід тобі не передав?

Як згодом виявилось, в облаві взяло участь дві тисячі вояків ВП, які після облави в Команчі замордували отця Венгриновича і його сина та спалили приходство.

“Летун”

“Летун”, окружний референт Служби Безпеки (СБ), вже попередньо був у районі діяльності “Буйтура”, але мені не довелося ще його бачити. Нагода трапилася щойно ранньою весною 1946 року. Наша боївка квартирувала в лісах Хрищатой, біля підніжжя Душатинських озер. Була вечірня година. Ми грілися при полум’ї ватри, коли вчули голос стійкового: “Стий! Хто йде?” Кличка... Відгук...

За кілька хвилин до ватри підійшли озброєні люди. Зодягнені в різні однострої, у більшості в цивільне вбрання, але добре допасоване, неначе шите на замовлення.

Ми зірвалися на рівні ноги. “Буйтур”, подавши команду “Струнко”, звітував мужчині середнього зросту, фізично добре збудованому, енергійному в рухах.

Був це окружний провідник СБ “Летун”. Поданням руки він привітався з нами, з кожним зокрема, а за ним його охорона — шість боеків.

Кухар диспонував запасними порціями воловини і хліба, почастиував тим гостей. У часі перекуски ми спільно ділилися новинами, яких багато більше мали гості, що маршами промірювали терени округи вздовж і впоперек. Після перекуски “Летун” і “Буйтур” віддалилися від групи на розмову, а братня при вогні говорила на різні теми, але найбільше гості розповідали про різні ворожі бойові акції та протидію УПА.

Наступного дня раненько я пробудився і побачив чоловіка, що тільки в купелевих штанах вправляв руханку. Був це “Летун”. М’язи його тіла були добре вироблені. Видно було, що для тієї людини порання руханка була важливішою за сніданок.

У сприятливих умовах наша боївка теж вправляла поранню руханку, тож і цього ранку спільно з окружною боївкою, перед вмиванням, ми станули в одну лаву для вправ. Після руханки — сніданок, у часі якого я приглядався гостям, особливо “Летунові”, який весь час вів себе дуже інтелігентно. Його розмови, щоправда скупі, свідчили про вміння вести розмови на високому рівні, якого не пробував застосовувати в розмовах з людьми нижчого рівня інтелекту. “Летуна” я особисто оцінював дуже високо. На мою думку, “Летун” був найвідповіднішою людиною на пост, який займав. На той час я й не припускав, що йому не суджено вже довго бути між живими. Незадовго після зустрічі до нас дійшла вістка, що десь у терені “Летун” потрапив на засідку і поліг.

Боевики окружної боївки робили враження приємних, говірливих молодців, з очей яких була відвага і бистрота. Більшість з них любили і вміли розповідати про різні події, а також дотепно кепкувати. В їхньому товаристві ми почувалися дуже дружно.

Партизанка і кохання

Поняття кохання в підпільному житті було пов’язане з великим ризиком життя і смерті. Особливо була це тверда правда в випадкових романтичних пригодах, які деколи кінчалися придбанням венеричної недуги. Кожен упіст і кожен підпільник, від початків свого партизанування, знав про наслідки захворювання венеричною недугою. В умовах, де за звичайний бандаж чи пляшчину йодину боеві відділи УПА виправлялися на ворожі укріплення, де чимало повстанців віддавали своє життя, не було спроможности диспонувати ліками проти венеричних недуг, не говорячи про можливості лікувати хворих повстанців у шпиталях. Хронічна нестача підставових ліків до гоєння ран вояків УПА, ранених у бойових акціях, цілковитий брак ліків і влаштувань для лікування венеричних недуг диктували дуже драстичний і негуманний спосіб боротьби з проблемою, що була витвором природи. Засобом і способом лікування венеричних недуг була — куля.

Брак середників лікування, з одного боку, та правдоподібність зради хворого, який задля лікування міг перейти на сторону ворога і за це платити зрадою, з другого боку, не давали іншої розв’язки, крім карі смерті. Але хоча життя одиниці й суспільств в загальному обмежені різними звичаєвими і писаними законами, людина, як така, звичайно старається обійти закон, або й просто нехтувати приписами. Особливо правдиве це по відношенні до заборон чи наказів, що обмежують природні права людини. То ж і в УПА були такі самі люди, як у всьому світі, в яких поклик природи перемагав здоровий глузд, і вони, піддаючися хвилевому інстинкту, забували про можливість фатальних наслідків. Бували теж і такі, що, незважаючи на їхню некомпетентність у ділянці медицини, перед фізичним контактом з дівчиною стосували собою придумані або зачуті від інших середники забезпечення, які вважали помічними. Одні після статевого спілкування вмива-

ли члена мочем, інші вживали ліки, як пронтозиль чи цибазол, не знаючи їх ефективності. Ще інші перед статевим стосунком з дівчиною, якої не знали, грозили розстріляти її, якщо наберуться венеричної недуги. І хоча венеричні захворювання в українському підпіллі були великою рідкістю, все-таки траплялися. Найкращим засобом була тверда постанова повздержливості, але і цю деколи перемагало почування, зване коханням, яке проявлялося в молодій людині.

Мимо розуміння можливості поганих наслідків, у мене перші почування кохання зродились під кінець дев'ятнадцятого року життя. Квартируючи одного вечора весняною порою в селі Репідь, відбував я стійку в подвір'ї селянина Заруцького, якого підпільне псевдо було "Тойфель". В його хаті ми бували вже попередньо. У нього була сестра Ганя, за якою я водив пожадливими очима, але не мав відваги її зачіпати. В моїх очах її личко процвітало розмарином і молоком. Карі очі, вузькі брови, пристрасні губи, чепурненький носик, русяве волосся, — все чарувало. Гнучкий стан, розкішний усміх, рухи плавні і поважні, в розмові стримана і ельоквентна.

Того вечора Ганя вийшла з хати і підійшла до мене, здоровлячи мене словами: "Добрий вечір, друже "Скала".

Зав'язалася розмова, зразу на тему погоди, холоду вечора і його краси, опісля я поцікавився життям дівчини, яка небагато мала до говорення про себе, за винятком того, що мені було вже відомо.

Оправдовуючися обов'язком стійки, я вибачився і хотів відійти від воріт, але дівчина просила сісти на дерев'яній лавочці під розлогою липою. Я, не маючи відваги відмовитися, присів з дівчиною під деревом. Розмова зійшла на тему любови, до якої Ганя обережно, але послідовно довела. Я не мав ще відповідного досвіду, але коли тепла рука дівчини доторкнула моєї долоні, я задрижав цілим тілом. Несміливо обійняв я стан дівчини, притуливши її до себе, а коли звелись гарячі обличчя, губи злились у поцілунку, який зразу з несміливого перетворився у глибоко пристрасний. Закружляли зорі на небі, заколисалась розлога липа, зашумів світ упоєнням щастя...

Після зміни стійки ми обоє з Ганею ввійшли до кімнати, де друзі підморгуванням і усмішками давали мені до зрозуміння, що їм є знані наші інтимні взаємини. Мені це говорило, що вони знають більше за мене. Я мав замір сісти на лавці під стіною, але Ганя потягнула мене за рукав, даючи очима до зрозуміння, щоб ми перейшли до сусідньої кімнати. Там запровадила мене до дерев'яної скрині, званої лядою, відкрила віко й почала перегортати свій дівочий одяг, між яким були й лемківські строї — вишивані блюзки, широкі і довгі плісовані спіднички, прикрашені різноколірними стяжками, та гарні лемківські "лайбики" і "горсети".

Демонструючи мені це все, Ганя zarazом виправдовувалась скромним багацтвом, кажучи, що цього одягу їй вистачить на кілька гарних років. При цьому чванилась тим, що коли прийде час, її старший брат буде мусив "вивинувати" її, відступаючи кілька гектарів землі і лісу та одну корову або рівновартість готівки. Я, приглядаючись тому всьому, що Ганя мені показу-

вала і слухаючи вилив її думок, почав догадуватися причини її вчинків, а саме її думок про подружжя. Тим часом Ганя пояснювала далі, що, як мені відомо, вона є півсиротою. Мама ще живе, але поважно немічна лежить в ліжку, і, відвернувшись, допровадила мене до ліжка при протилежній стіні. Тут заговорила до старої жінки: “Мамо, мамо! То я, Ганя, а тут зі мною мій добрий приятель, друг “Скала”.

— Добрий вечір, мамунцю, — привітав я немічну, яка пошепки вимовила незрозумілі мені слова, легко ворухнувши рукою, положеною на перині.

Ганя поцілувала маму в чоло, і ми обоє вийшли з кімнати.

Після цієї зустрічі я бачився з Ганею ще кілька разів, як з дуже близькою особою.

Одного дня, мандруючи верхами гір на південь від Репеді, “Жук” розпитував мене про мої заміри відносно Гані, а я зовсім серйозно розказував, що я залюблений у дівчину, але наша любов є чисто платонічна, ідеальна. Я трактую дівчину дуже поважно, але, з огляду на умови партизанського життя, поки що наше знайомство мусить залишитися у теперішній стадії.

— Ідеальна любов, кажеш, а що там було під липою? — жартував “Жук”.

— Поцілунок є тільки зовнішнім виявом любови в загальному, а платонічної зокрема. Трактуючи дівчину поважно, значить любити її, але не дозволити собі на акт, наслідком якого дівчина може стати звичайним об’єктом ординарного сексуального заінтересування, а то й можливого поганьблення, — висловлював я свою філософію життя, яку присвоїв був у минувшині від старшого віком співробітника у волості в Риманові — Василя Паночка.

Питання моєї особистої любови, яке я трактував дуже серйозно, друзі обернули в предмет веселих дотепів. “Жук” не втримав язика за зубами й розповів нашу розмову іншим боевикам. “Голуб” дивувався, як могла гарна дівчина залюбитися в худій високій тичці, подібній до тої, що його мама в городі тичила квасолі. Щось тут, говорив він, потираючи чоло, не в порядку, у когось брак одної клепки.

У дівчини, втрутив “Явір”, мабуть, усі клепки в порядку, але здається мені, що наш друг “Скала” має гарячку. Поцілувавши дівчину, йому здається, що він доступив раю, та й дістав помішання з поплутанням. Ще йому мамине молоко не висохло під носом, а вже знає, як трактувати любов “серйозно”.

— Нічого, нічого, — говорили інші. — Затанцюєм на весіллі, вип’єм по чарці, опісля будем мати спільну жінку. Чей же “Скала” не самолюб, ділитесь з нами вошами, чому ж не мав би ділитися жінкою?

Такі і подібні вислови друзів мене іритували, і я пробував давати відсіч, але вкінці мусив уступати веселій братні.

Минали дні і тижні, час від часу наша боївка вступала до хати Гані. Деколи я не був з боївкою, виконуючи функцію кур'єра, а коли заходив до улюбленої дівчини, любов, здавалось мені, ставала гарячішою, переростаючи здоровий глузд, зроджуючи щораз глибші бажання повінчатися з Ганею. Гарячка любови почала відкидати майже всі "проти", за винятком одного — партизанського способу життя, революції і боротьби, якої кінця та вислуду я не міг збагнути.

Випереджуючи хід подій, дозволю собі закінчити оповідь. Було це вже під кінець весни чи на початку літа 1946 року. Наша боївка в повному складі квартирувала в лісі між селами Репідь і Явірник. Раптом покликав мене до себе "Буйтур" і наказав йти до Репеді на зустріч з подругою "Емою", яка мала пояснити мені ціль зустрічі.

Я швидким маршем попрямував у село. Вийшовши з лісу, здалека завважив "Ему", що стояла в саду, вимахуючи мені правою рукою на зустріч.

— Що ж тобі так спішно? — спитав я, не привітавши ще подругу "Ему".

— Я все розкажу, не журися, — відповіла "Ема".

По привітанні спитала, що я думаю про майбутність нашого підпілля.

— Оскільки не помиляюсь, то радше я повинен ставити такі питання, — відповів я, дивуючися, в чому діло.

Відповівши щось жартами, "Ема" почала пояснювати, в чому справа. На зустріч вона прийшла на прохання Гані, яка знайшлася в ситуації, що змушена виходити заміж і саме тому хоче знати, чи я її дійсно люблю, бо якщо так, то повинен перешкодити її одруженню з іншим і повінчатися з нею. Ганя, говорила "Ема", дуже тебе любить і не хоче виходити заміж за кого іншого, але її старший брат змушує до цього.

З усього, що "Ема" сказала, я зрозумів, що Ганя була в безвихідній ситуації. Або вийде заміж за мене, або за якогось іншого. Для її брата важне було позбутися її з хати. За кого вийде, його не інтересувало. Але "Ема" не хотіла переконувати мене. "Зачекай", — сказала і побігла до хати, звідки за хвилину вийшла Ганя.

Привітавшись з Ганею, я докорив їй, чому вона сама не хотіла зі мною говорити, а виручилася "Емою".

— Я сама не знаю, — відповіла. — Я просто боюся, що не буду вміти з тобою говорити, не передам того, що чую і тим можу поспути справу.

— Прецінь, ми обое скоріше можемо себе взаємно зрозуміти, переконував я Ганю.

— Може, і так, — сказала, по чому запанувала денервуюча мовчанка, яку я мусив перервати, заохочуючи дівчину до слова. Взявшись під руку, почали прохажатися по саду. Зразу несміливо Ганя почала ділитися зі мною своїми турботами.

Як знаєш, говорила вона, я є півсирота. Моя мама вже наполовину притомна лежить у ліжку. Старший брат — вдовець, має своїх трьох синів по небіжці, а при цьому він ще сам молодий і думає підшукати собі жінку, а я стою йому на перешкоді. З тої причини він хоче за всяку ціну позбутися

мене з хати. Найлегше це може статися, коли я вийду заміж. Він пішов уже так далеко, що знайшов мені хлопця, за якого я повинна вийти. Цей хлопець з Кومانчі, я його вже бачила, але зовсім не знаю, а що найважніше — я його не люблю.

— І до кого ж я маю піти, як не до тебе? — питала дівчина. — Я знаю, що я тебе дуже люблю і вірю, що ти любиш мене і не схочеш мене втратити.

Я дуже радів тим, що Ганя говорила мені про любов до мене, і в інших обставинах я почувався б найщасливішою людиною під сонцем, але в тих умовах подружжя для мене було явищем не до уявлення. В думках різні “за” і “проти” мінялися блискавками. Я підсвідомо чекав на якийсь непередбачений момент, що визволить мене від обов’язку зранення почуттів Гані. Я вірив, що вона висловлює свої думки щиро. Та не було мені іншого виходу. Я мусив висловити свої погляди на пропозицію Гані.

— Перш за все, — почав я, — ми знайшлися в дуже близькому нашим серцям зв’язку, але ти про мене нічого не знаєш, за винятком мого псевда. Я повинен був тобі про себе розказати, бо ти не маєш поняття, хто я за один, яке моє родинне походження...

— О, ні! Ні! — перервала Ганя. — Я знаю все про тебе.

Тут мені майнула думка, що мої друзі “Підкова” і “Бурий” мусили їй усе про мене розказати, але вона говорила далі:

— Я навіть відвідала кілька тижнів тому твоє село і сусідів — українську родину, яка не виїхала в Україну. Я про тебе знаю усе...

Я безмежно дивувався повазі дівчини, з якою вона підходила до питання подружжя, у що вірила, здавалось мені, без застережень. І я вірив у чистоту її думок, бо не була це якась хитра дівка, але щира й добродушна дівчина.

— В такому разі, — говорив я далі — залишається тільки одна перешкода, а це — як ти собі уявляєш наше подружнє життя в обставинах партизанки?

— Прецінь, є ж одружені упісти, жінки яких є з ними в УПА або живуть у селах між нашими добрими людьми, і ніхто їх полякам не видає, — переконувала мене Ганя. — Так само можемо жити і ми до часу, коли те все скінчиться.

— Коли і як це все скінчиться, — пригадувався я голосно. — Я не хочу тебе бачити в підпіллі, бо я сам того собачого життя маю по вуха, а щоб ти була на ласці чужих людей і над тобою безнастанно висіла небезпека показання пальцем, це теж не до прийняття. Чи ти можеш уявити собі мої переживання, якщо б тебе арештували і про мене тортурували? О, ні, ні, ніколи! Це було б набагато гірше за мої особисті переживання, як людини самотньої. І чи здаєш собі справу з цього, що я можу втратити життя кожної хвилини?

— А може, ми обоє могли б зажити легально, десь далеко звідси? — питала Ганя. — Моя дівоча інтуїція дає мені відчуття, що ти переживеш цю хуртовину.

— Ти кажеш, Ганю, що мене знаєш, — відповідав я. — Але з твоїх слів виходить щось протилежне. Нема такої ціни, за яку я став би дезертиром. Я зголосився до УПА добровільно і незалежно від цього, що зі мною станеться, я не можу допуститися сплямлення своєї честі. Може, це фанатизм, але проти цього фанатизму я ліків не маю.

— Я мала на думці таку легальність, — говорила Ганя, — що провідник “Буйтур” звільнить тебе до цивіля, про що мій брат уже з ним говорив. Мій брат має знайомих польських урядників і може придбати нам документи. Оженившись, ми можемо виїхати на “відзискані землі”, де зможемо спокійно жити.

Крім скритого підсвідомого, великого бажання одружитися з Ганею, в якій я був дуже залюблений, всі інші аргументи не могли мене переконати. Я не міг вірити, що “Буйтур” дасть мені дозвіл покинути підпільну службу, а якщо б навіть таке здійснилося, я не міг уявити собі спокійного життя, будучи свідомим своєї минувшої протидержавної діяльності. Над моєю головою усе висів би дамоклів меч, і швидше чи пізніше погана людина могла мене десь навіть випадково розпізнати і зрадити. Що ж тоді? Які важкі мусили би бути переживання за свою дружину, а хтозна — може, і за дітей? Переживати й терпіти самому за себе що іншого, бо я був на те приготований від самого початку.

Розважаючи всілякі можливості, проходячи поміж деревами зеленого саду, ми переконували одне одного. Ганя просила мене, щоб я не відкидав її від себе на поталу іншого, якого вона не могла любити. Я знов не міг здобути на відвагу відмовити дівчині, але вкінці мусила перемогти або сліпа любов, або тверда дійсність. Хоч як важко було, я не міг продовжувати розмову до безконечності тож зачав говорити:

— Дорога Ганю! Ти знаєш, що я дуже тебе люблю, але обставини не дозволяють на такий люксус, як “женячка”. Незалежно від того, як ми під впливом почувань любови змальовуємо можливі образи подружнього життя, здаємо собі справу з усіх комплікацій, які можуть принести багато нещастя, а навіть велику трагедію. Саме тому, з болем серця мушу сказати...

Ганя не дозволила мені докінчити речення, знаючи, що воно закінчиться словом “ні”.

— Я розумію, — сказала і, зложивши поцілунок на моїх устах і побажавши мені щасливого життя, із сльозами в очах відійшла.

— Я бажаю тобі всього найкращого, дорога Ганю!..

Вернувшись у ліс до боївки, я зголосив свій поворот “Буйтурові”, який, видно, був поінформований про мій “романс”, бо спитав: Ну, що, “Скала”, коли справляєм весілля?

— Коли здобудем самостійну державу — відповів я.

— А я думав, — сказав він, — що ти дійсно любиш Ганю.

— Це є правда, — відповів я, — але життя не є таким простим, яким хотіли б ми його бачити.

— Шкода, — завважив “Буйтур”. Його слово мало дивний, незрозумілий мені сенс.

Пізніше я довідався, що Ганя вийшла заміж за хлопця з Команчі, за того самого, про якого мені розповідала.

Інфільтрація українського підпілля чужими агентами

З настанням весни підставовим способом боротьби з українським підпіллям на Лемківщині були облави на села і лови цивільного населення з метою вивезення в СРСР та спорадичні облави й penetрація лісів для винищування збройних відділів УПА і груп ОУН. Для досягнення більших успіхів, а то й цілковитого знищення УПА, штаби розвідчих і контррозвідчих агентцій СРСР, Польщі і Чехо-Словаччини розробили плани penetрації їхніми агентами й провокаторами мережі українського підпілля. Завданням ворожої агентури було розпізнати ОУН-УПА із середини. Для тієї цілі насилали агентів, які мали зреалізувати це завдання, з одного боку, а з другого, ангажувати до співпраці одиниці з-посеред українського цивільного населення, а також і з-посеред активних членів ОУН-УПА.

Розроблені плани вороги почали стосувати практично. І, як виявив хід дальших подій, тактика penetрації й донощицтва нанесла чимало шкоди нашій визвольній боротьбі.

Ще місцями білили сніги в лісах Хрищатої, коли одного дня в передобідній час куцовой “Сірко” з кількома боевиками переходив лісами в околицях села Манів. Раптово, з глибини лісу з-поміж дерев виступив незнаний в околиці присадкуватий молодець, зодягнений у спортове вбрання, з кашкетом на голові, що було дещо дивним як на цю пору, так і моду, якщо можна вжити такий вислів.

Здивовані упісти пристанули, і кожен із них мимоволі зловив за зброю. Але молодець, махаючи перед собою руками, почав кричати чеською мовою: “Не пуцай, не пуцай! (не стріляй). Я свій”. І, не даючи упістам змоги дійти до слова, повторював: я свій, я свій, а по хвилині поздоровив їх словацьким націоналістичним привітом — “на страж!”.

— Руки вверх! — скомандував грізно “Сірко”.

Словак підніс руки вгору і хотів щось ще сказати, але йому не дозволили. Слово “мовчи!” — закрило йому рота.

Обшукавши його, знайдено револьвер з відповідним запасом набойів та документи, які утотожнювали незвичайного гостя як студента політехніки в Празі, словацької національності, дату і місце народження та інші персональні дані.

На вступні запити про ціль його мандрівки в теренах діяльності УПА та чому він озброєний, словак почав розповідь про свого батька, який був словацьким націоналістом і належав до гвардії генерала Глінки. Він сам як син словацького націоналіста є тих самих поглядів, що його батько. Чехи

йому вороги, бо фактично вони окуповують Словаччину, де, як у минувшині, займають визначні державні посади, а словаки є їхніми рабами. Зараз це рабство ще більше гнітує, бо Словаччина має двох панів — чехів і москалів. У цьому він особисто переконався, бо через політичні погляди батька, якого комуністи викінчили в тюрмі, переслідували і його самого. Позаяк у Чехо-Словаччині нема збройного спротиву проти комуністичної тиранії, він вирішив зв'язатися з визвольним рухом в Україні, тому тут опинився. Він хоче збройно боротися проти комунізму і тому придбав пістоль.

“Сірко”, вислухавши словака, віддав йому зброю і набої та висловив надію, що буде прийнятий до УПА. Боевикам натомість наказав не спускати з “гостя” ока і в разі підозрілої поведінки — застрілити.

В кілька днів пізніше “Сірко” передав словака в руки СБ з інформаціями, які словак подав після його зловлення. Крім того, “Сірко” інформував “Буйтура”, що словак “виявляє особливе заінтересування організаційною структурою УПА, зокрема особою командира відтинка — курінного “Рена”.

Під таємною обсервацією словак перебував при нашій боївці вже кілька днів. В тому часі боївка весь час квартирувала в лісах, кожної доби міняючи місце постою. В розмовах з боевиками він весь час пересадно величав УПА, позитивно висловлювався про тактику конспірації та високий рівень інтелігенції упістів, з-посеред яких знав чи радше бачив тільки жменьку.

Молодий, недосвідчений і наївний провокатор не розумів, що Служба Безпеки і українське підпілля в загальному вже набули відповідний досвід у сфері зради і провокації. Його молодеча нетерплячка та наївність майже з кожною годиною виявляла його правдиві заміри. Порівнюючи його до большевицьких агентів, “Сорокатий” зарахував його до початкової першої класи школи шпигунства. В поточній розмові він усе висловлювався про УПА з захопленням, подаючи навіть кілька конкретних прикладів героїства сотні к-ра “Хріна” та геніяльності командування відділами УПА командиром відтинка “Реном”, якого псевдо вилітало з його рота дуже часто, аж надто часто. Він також пробував ставити питання відносно організаційної структури УПА і ОУН, озброєння та всіх інших ділянок підпільного життя. Довідавшись, що про те все вивчить на теоретичних вишколах, питав, коли це станеться? Питав теж, чи він буде мати змогу стати членом боевої одиниці УПА. Особливо залежало йому на тому, щоб стати членом особистої охорони легендарного командира “Рена”.

На пояснення, що перше мусить пройти бойовий і теоретичний вишкол, питав — як довго треба чекати?

Коли “Буйтур” вирішив, що настав час взяти словака на формальні допити, його роззброєно і зв’язано руки дозаду. Словак дуже перелякався, присягаючися, що дотепер нічого не брехав, а говорив правду.

На допитах, на вступні питання розказав те саме, що попередньо говорив “Сіркові”, але дальшими допитами повів “Буйтур”. Вони приблизно звелись у таку розмову:

— Якщо ти вирішив боротися проти комунізму, чому не робив цього у своїй батьківщині?

— Там нема можливости, бо нема збройного спротиву.

— Чому ти як студент вищої школи, людина інтелігентна і розуміюча потребу такої боротьби, не організував її?

Вагаючися і гикаючи, відповів, що в Чехо-Словаччині немає такої можливости, як в Україні.

На питання, як він собі уявляв свою участь в УПА і поміч УПА словацькому народові в боротьбі проти чехів і комунізму, студент відповів, що він хоче набрати досвіду, який опісля використає у своїй країні.

— Чи словаки люблять московських і чеських комуністів?

Відповідь була: “Ні!”

— Якщо ні, то чому словаки не виступають проти тиранії? Щоправда, дещо пізно, та все таки zorganizували повстання проти німців?

— Тоді було інакше, а тепер є інакше. Тоді була війна, а тепер є мир, — відповів словак.

— В Україні також “советський мир”, але Україна бореться, — сказав “Буйтур”.

— Я не мав з ким організувати спротиву.

— Якщо ти не мав з ким організувати спротиву дотепер, то які шанси будуть завтра, коли ти набудеш досвід в УПА? — питав “Буйтур”.

— Як я набуду досвіду то буду знати, як це все організувати.

— Чи ти мав приятелів серед студентів?

— Так. Я мав багато студентів приятелів — словаків і чехів.

— Чи ти заходив з ними в дискусії на політичні теми?

— О, так, дуже часто.

— Чи ви деколи дискутували питання самостійности Словаччини?

— Ні. Це було небезпечно.

— Якщо це було небезпечно і ти боявся ризику, то що спричинило, що ти вирішив прийти сюди до нас аж із Праги, нехтуючи всілякими небезпеками?

— Я... я.., — стогнав словак, — був захоплений подвигами УПА.

— Звідки ти знав про подвиги УПА?

— З часописів.

— В якому часописі ти читав про бої сотенного “Хріна”, про які ти розказував стрільцям?

Тут, словак почав нервово заломлюватися; не міг подати назви часопису й говорив, що, можливо, чув з розповідей інших, бо про УПА в Чехо-Словаччині люди багато знають.

На подібні питання словак почав чимраз більше нервуватися і плутатися у відповідях. Аж вкінці “Буйтур” підійшов допитуваного. Встав з пеняка, на якому до цього часу сидів, почав прохджатися, говорячи:

— Синку! Мені вже досить твоїх нісенітниць. Тепер говори правду. Де ти пройшов вишкіл диверсанта? Хто був твоїм інструктором? Хто дав тобі наказ зліквідувати командира “Рена”, як і коли це мало статися? Хто тобі дав пістоль і мапи-спеціалки наших теренів?

Словацький студент, слухаючи останніх питань, витріщив очі і зовсім наївно спитав:

— Звідки ви про те знаєте?

Переборшуючи справу, “Буйтур” відповів:

— Тобі хіба відомо, що в кордонах Словаччини живе багато українців чи русинів. Деякі з них є також на високих постах у Празі. Ми теж маємо там своїх людей.

Неначе у великому здивуванні, словак зловився за голову та почав розказувати іншу версію свого післанництва до УПА. Його прізвище і персональні дані були правдивими, за винятком національності — він був не словаком, а чехом. Судьба його батька була вигадкою. Був дійсно студентом політехніки в Празі, де його звербувала чеська контррозвідка, вишколила, забезпечила зброєю і військовими мапами теренів Лемківщини й вислала туди із завданням ліквідувати командира відтинка “Рена”, якого зовнішній вигляд і деякі прикмети характеру описав на диво точно. Подав теж прізвища деяких агентів чеської контррозвідки.

На випадок неспроможности зліквідувати командира “Рена”, повинен був убити інших командирів відділів УПА чи визначних провідників ОУН.

На кінець, чех визнав, що допустився помилки, але зараз він зорієнтувався, що УПА бореться і має повне право таку боротьбу вести в обороні інтересів великого українського народу. Він навіть обіцяв, що буде вірним українським партизаном, щоб тільки дарували йому провини, що була наслідком його молодечої наївности та хитрого підходу старшин чеської контррозвідки.

Очевидно, що доля була визначена: його було зліквідовано.

Приблизно в тих самих часах по селах Лемківщини вештався інший чужий чоловік, який подавався українцем з Галичини, що повертає з еміграції з Німеччини. Ним зацікавився к-р “Хрін” і взяв його до своєї сотні як гостя.

Відділ “Хріна” знаходився в безнастанному русі. Сьогодні звів бій з поляками десь в околиці Сянока, а завтра вже з Хрищатої маршував до села Полонна або Кам'яне для перетріпання розбишак ВП, що грабували українське цивільне населення. Тут влаштував засідку на польський військовий відділ, що під терором проганяв наших людей з рідної землі в ССР, там ви-

садив мінами кілька мостів. Протягом кількох днів “хрінівців” можна було бачити біля Яслиськ, під Балигородом, в околиці Буківська, то знов коло Сянока.

Внаслідок безнастанних боїв було багато ранених, а при цьому бракувало харчів, які часто були заступлені несвіжим, а то й сирым м'ясом та овочами.

Безперервні довгі марші, бої та сутички з ворожими відділами виснажували фізично стрілецьтво та спричинювали швидше нищення одягу й взуття, для зміни яких не було тоді жодних запасів. Правдоподібно, з тієї причини “Хрін” вирішив дати вояцтву перепочинок, заквартирувавши в лісах Хрищатої.

В тому часі я дістав наказ доручити підпільну пошту к-рові “Хрінові”, якого добре знав, бо вже кілька разів зустрічав легендарного командира лемківської сотні. Йдучи з місця постою в лісі над селом Прибишів до Хрищатої, я роздумував над особистістю “Хріна”, яким я захоплювався, за винятком деяких рис, яких не засуджував, але й не схвалював. Приміром, “Хрін” був безпардонний, якщо йшлося про дезерцію. Говорив, що в ході Першої світової війни в українській армії толеровано дезерцію, що спричинилося до втрати державности. Армія без дисципліни — “цивіль-банда”. Виходячи з такої точки зору, наказав розстріляти кількох дезертирів, неначе УПА була регулярною поборовою армією, а не армією добровольців.

Незважаючи на виразний наказ командира відтинку “Рена” не в'язатися бойовими акціями з ворожими військами, його невсипуща натура шукала нагоди сутички чи навіть бою, з вислідів якого толкувався опісля у звітах примусовою або безвихідною ситуацією, особливо коли зазнав людських втрат. Але ці риси не применшували вартости його здібностей командування та добрих прикмет характеру. Тут мені пригадалось, як то кілька тижнів тому, йдучи з “Бурим” у кур'єрку, випадково натрапили ми на табір “Хріна” в лісах Хрищатої біля села Кам'янки. Застава і стійковий, знаючи нас особисто, дозволили нам ввійти до табору без зголошення своїм командирам.

Доходячи до колиби, збудованої з гілляк і чатиння, внутрі вчули ми якусь метушню і голосний сміх та засапані голоси. Станувши перед входом, ми не могли надивуватися видові сцени, що розгорнулася перед нашими очима. Двох чотових, здається, “Омелько” і “Бартель”, політвиховник “Цяпка” та к-р “Хрін”, немов малі хлопчаки, барашкували на чатинні, простеленому на землі. Всі троє прикрили своїми тілами командира “Хріна”, насміхаючися, що він не може їх перебороти, а він одною рукою зловив під коліном ногу “Омелька”, спритним рухом затиснув під пахвою голову Бартля і, підштовхнувши коліном живіт “Цяпки”, вистрибнув наверх, станув на рівні ноги, весело сміючись.

— Браво! Браво, командире! — говорив “Цяпка”. — З вас таки спритний козак, не диво, що й командиром обраний. В цьому моменті “Омелько” знов пробував повалити “Хріна” на землю, але той знаком руки стримав його, кажучи — маємо гостей, і очима вказав на нас.

Привітавши нас, просив сідати на чатинні й розказати, з чим до нього загостили, а взнавши, що наші відвідини випадкові, розпитував про стан здоров'я “Буйтура” і всіх боеків та про новини. В міжчасі казав приготувати каву, яку кухар приніс до колиби. При чорній каві з праженого ячменю велась розмова, яка вкінці зійшла на дотепи, з яких колиба дрижала веселим сміхом.

Нам час було вибиратися в дорогу, отже, спитали “Хріна”, чи не схотів би скористатися нашими послугами, передаючи за нашим посередництвом пошту? Ще командир не встиг подякувати, коли його ад'ютант зголосив, що зорці завважили відділ польського війська, маршуючий від села Кальниці.

— От собачі сини, — прокляв “Хрін”. — Навіть двох годин не дадуть відпочити, і, накидаючи пояс із пістолем, правою рукою давав нам знак, щоб відходили.

“Бурий” висловив бажання залишитися ще трохи із сотнею, але “Хрін” сказав: “Ви маєте до виконання свої завдання, а ми — свої”. Подаючи нам руку на прощання, побажав щасливого повороту і зараз же почав роздавати накази чотовим, що і як робити.

До місця постою сотні я зайшов за дня. На цей час сотня, за винятком застав і зорців, стояла в дволаві, перед якою розмову вів гість — українець, що повертав з Німеччини. Я надійшов уже під кінець балаку, слова якого звучали оптимістично про погляди на недалеке вже і успішне закінчення визвольної боротьби УПА.

По його виступі забрав слово к-р “Хрін”, який, покликаючися на балак гостя, сам представляв ситуацію радше в оптимістично рожевому світлі.

Приглядаючися дволаві “хрнівців”, я завважив велику різницю зовнішньої презентації сотні. Не так давно одна повна чота була в польських одностроях, а інші чоти, хоча й у мішаних формах, презентувалися знаменито. Зараз більшість вояків в обідраних уніформах, з повипалюваними вогнем дірами, в подертих черевиках, деякі майже напівбосі. Мимо кількадеденного постою на одному місці, на обличчях стрілецтва відбивалася втома, але морально держалися бадьоро, що й мене дивувало. Я призадумувався над тим, що їх тримало в доброму настрою? Напевне, думав я, добрий підбадьорюючий балак гостя викликав позитивний вплив на самопочуття вояцтва, а, правдоподібно, також і промова к-ра “Хріна”. Він же пригадував, що вигляди на успішну, ведучу до мети боротьбу УПА є багато кращі саме на той час, бо між комунізмом і капіталізмом настала так звана “холодна війна”, яка була започаткована Черчілем чи радше його виступом у Сан-Франциско у Сполучених Штатах Америки.

— Світ, — говорив він, — цікавиться нашою боротьбою, і хоча зараз жодна держава чинно нічим нам не помагає, незадовго прийде час, що західний світ буде змушений вести війну з Москвою. З нагоди скористає Ук-

раїнська Повстанська Армія, мобілізуючи українську національну армію, яка буде ставити державні стовпи на кордонах українських етнічних земель.

З баченого і вислуханого я зробив свій особистий висновок, що вся сцена була продумана для піднесення духа вояків сотні. Але при цьому я дивувався, бо і в моєму способі думання й сприймання поглядів на визвольну боротьбу відбувалися теж зміни. Наскільки я скептично оцінював виступи “Хріна” і гостя з Німеччини та сприймання їх вояцтвом сотні, настільки я сам вірив у воєнний конфлікт майже беззастережно, з тією різницею, що в тому часі я не рахував уже на дуже короткий час нашого партизанування, хоча сподівався всупереч безнадійності.

Вечері при полум’ї ватри стрілецьтво вело розмови на різні теми, але найпопулярнішою була тема виступу гостя з Німеччини. Я сидів біля одної ватри, де в товаристві був, між іншими, чотовий “Ітанюк” та зв’язковий — ад’ютант к-ра “Хріна” (псевда не пригадую), обидва родом із села Пулави. Вперше я зацікавився з ними в їхньому селі (приблизно рік тому), коли наша боївка вибиралася у (відкликану) подорож до села Боська. Між нами трьома спершу велась розмова про недавню минувшину з цивільного життя, про родинні села, наші рідні та незнану нам їхню судьбу, а згодом ми заторкнули справу виступу гостя. З виповідей тих двох “хривців” я зрозумів, що вони були дуже тим виступом захоплені. Особливо потішаючими для них були вістки про стан наших справ за кордоном, де українська політична еміграція докладає всіх зусиль, щоб якнайширше спопуляризувати визвольну боротьбу УПА та приєднати українській справі союзників.

Заглибившись в дискусію, я переконався, що, mimo незавидних умов життя сотні на той час, моральний стан вояцтва був насправду високого рівня, незалежний від хвилих поштовхів. Стрільці-лемки вірили у свого командира “Хріна” без застережень. Жалюгідний матеріальний стан відділу вважали за тимчасовий і вірили, що настануть ще сприятливі умови в їхньому партизанському житті. Особливе, просто “собаче” прив’язання до особи “Хріна” було помітне в його ад’ютанта, який про свого командира висловлювався дуже суперлятивно. Говорив він, що для нього к-р “Хрін” є як рідний батько. Є строгим і вимогливим командиром, коли обов’язок цього потребує, але є також доброю людиною. Дбає про своїх вояків, жодним не нехтує, не погорджує. Вміє загрити вояцтво до акції чи бою, з яких переважно виходить з перемогою.

При ватрі вже й деякі вояки позасинали, а я далі розмовляв з друзями. Чотовий “Ітанюк”, жартівлива людина, розказав кілька ординарних дотепів, до чого і я додав від себе кілька. Біля нашої ватри щохвилини вибухали веселі сміхи, які перервав “німецький гість”, що поволі підійшов до ватри. Попросили його присісти і ще довшу хвилю гуторили всі разом. Згодом, заінтригований вістками з-за кордону, я попросив гостя на прохід лісом, де з цікавості запитав його про новини і наскільки правдиве це все, що він говорив стрілецьтву.

— Ну, що ж! — відповів він. — Дух вояцтва треба чимось підтримати...

— Стрілецьтво цього відділу, — перервав я, — здається мені, не потребує підтримування духу. Хлопці держаться знаменито. Зрештою, треба вірити, що ви розкажете правду?

— Так, — відповів. — Правдою є, що українська політична еміграція популяризує вашу боротьбу, але це робить тільки одна партія — “бандерівці”. Інші вас тільки оплюгавлюють.

— Що ви говорите? — дивувався я.

— На жаль, так воно є. Усім нам знаний поділ на “мельниківців” і “бандерівців”, який не тільки існує по сьогоднішній день, але й поглиблюється, доповоджуючи до нелюдяної взаємоненависти. На доказ цього він подав кілька прикладів авантурних, а то й злочинних прикладів взаємовідносин поділених таборів з теренів Німеччини і Франції. Подав також приклади вбивств у таборах, до чого я підходив з певною недовірою, але вважав це теж можливим, пам’ятаючи факт поділу ОУН і трагічні наслідки в часах німецької окупації.

На запитання про настанову й ставлення західних альянтів до питання існування і дії УПА “гість” відповів, що зараз Захід навіть не думає про жодну війну з комунізмом, а питання боротьби УПА держави вільного світу цілком ігнорують.

Вислухавши гнітючі розповіді, я довго не міг заснути, роздумуючи над вірогідністю почутих вісток. Найбільше турбувало мене питання збройного світового конфлікту, якого вигляди були дуже марні. Підсвідомо сподівався, що все, що говорив “гість”, є нічим іншим, як звичайним блефом, але жодні світові вістки з інших джерел теж не ворожили нічого доброго. Тоді вперше я подумав, що нема чим турбуватися, бо не тільки я один є в УПА, і що зо всіми — те й зі мною...

Через кілька днів “гостя” передано до СБ “Буйтура”. На той час “Буйтур” вислав мене в терен з поштою. Вернувшись по кількох днях, я вже “гостя” не застав. Від друзів довідався, що він прибув до УПА з метою дезінформувати й деморалізувати стрілецьтво. Покликаючися на факти життя української еміграції, які могли бути легко перевірені, він мав їх перебільшувати, перекручувати, а то й подавати брехливі дані. До цього завдання його змусила большевицька контррозвідка. Коли був у Німеччині, його шантажовано вивезенням у Сибір його рідні, що жила в Галичині. Не бажаючи йти на співпрацю, виїхав до Франції, де його большевики віднайшли і шантажем змусили до виїзду на Лемківщину, де мав зв’язатися з УПА.

Випереджуючи дещо час, пригадаю про інший подібний випадок. Пізніше, в цьому самому році, на Лемківщину прибув інший гість із Франції, але тим разом виявилось, що він не був провокатором, ні розвідником. Після перевірки, “Буйтур” передав його надрайоновому референтові СБ “Горислави”. З “Гориславом” і його боївкою перейшов описля Великим рейдом на Захід, де таки незабаром зліквідувала його большевицька контррозвідка.

Вертаючи до теми, треба згадати, що методи і способи ангажування шпигунів, провокаторів, диверсантів і донощиків з-посеред українців були

різні, але в більшості зводилися до залякування, шантажу і деколи — обіцянок. Найуспішнішим був шантаж і залякування, натомість обіцянки, переважно матеріальної компенсації за роботу чи кращої посадки, були менш переконливими. Такими способами поляки звербували кількох сексотів у районі діяльності СБ “Буйтура”. У селі Дарові бідному селянинові, в якого, здається, було семеро дітей, обіцяли і частково реалізували матеріальну допомогу харчами і одягом. “Буйтур” вислухав селянина два рази, довівши йому вину фактами. Після першого допиту перестеріг сексота, що далі продовжування ворожої діяльності проти УПА потягне за собою погані для нього наслідки, особливо буде це важкий удар для його дітей. Та дядько не покаявся, не дотримав обіцянки, даної “Буйтурові”. Другим разом був покараний двадцять п’ятьма буками, але коли й це не допомогло — його зліквідовано.

Службі Безпеки були знані й інші донощики, але “Буйтур” був людиною, що фізичну ліквідацію сексотів не визнавав за найкращий спосіб боротьби з чужою агентурою. Перш за все він старався переконувати й перестерігати або й карати непоправних буками, а фізична ліквідація була остаточною і кінцевою розв’язкою. До підозрілих і знаних не тільки Службі Безпеки, але й цивільному населенню даних сіл у районі діяльності “Буйтура” належали: селянин Кахнич у Вислоці Великому, “Г” — в селі Карликів, “К” — в селі Туринському і “Г” — в селі Височани. Цього останнього ми обидва з боевиком “Орликом” мали наказ арештувати, але, завваживши нас, коли входили на подвір’я, він задніми дверима утік до Сянока. Чи це значить, що був винним?

Тут дозволю собі признатися до одного великого блуду, за який я повинен бути покараний карою смерті. Одної ночі арештували ми двох донощиків — одного в селі Репідь, а другого в Туринському, прізвищем з початковою буквою “К”, про якого згадував уже вище. До цього в Репеді ми заходили кілька разів попередньо. Він усе приймав нас у своїй хаті щиро, частував самогоном. Обидва вони були арештовані з метою переслухання, їх, бо були підозріння співпраці з ворогом. Сексота “К” повірено “Яворові”, а цього з Репеді — мені. Прибувши з ними в лісі Хрищатої над селом Душатин, перемучені боевики позасинали на узбіччі гори, а ми обидва з “Явором” доглядали сексотів. Стійковий пильнував боївки на версі гори. Обидва сексоти мали руки зв’язані ззаду, а на голову, до половини тіла, наложені палатки.

Перемучення перемогло і мене, і “Явора”, і ми, не зчувшись, — задрімали. Сексот “К” лежав спокійно на землі з головою, накритою палаткою, а сексот з Репеді в якийсь спосіб висунувся з-під палатки і зі зв’язаними руками втік. Пробудившись, я завважив, що сталося. Я відразу розбудив “Явора” і зараз же побіг під гору за сексотом, не знаючи в дійсності, куди він подався. Було запізно — сексотові пощастило вирватися з наших рук і щезнути в лісах. Здаючи собі справу з власної провини, я перше розбудив к-ра боївки “Лютото” (к-р “Мірник” перебував у шпиталі в Хрищатій з приводу важкого поранення польським поліцаєм у Смільнику), який негайно наказав боевикам податися в ліс шукати сексота. Очевидно, було запізно. Тоді я

зголосив “Лютому”, що я йду в село Душатин зголосити провідникові, що сталося. “Лютий”, мабуть, довіряв мені настільки, що дозволив мені йти самому.

Зголосився у провідника “Буйтура” і розказав йому, що сталося. Його перше питання було, хто мене до нього припровадив.

Коли я сказав, що я прийшов туди сам, він просто спитав, чи я здаю собі справу із своєї провини?

— Так є! Друже провідник! — відповів я.

В кілька днів пізніше, з участю рай. пров. “Чорноти” та надр. пров. “Мара” без моєї участі винесено присуд. Мене покарано карною муштрою по дві години щодня протягом десяти днів, з наплечником, повним каменів. Склалось так, що к-р “Лютий” був надзвичайною людиною. Завів мене в Хрищатій в кущі, де він зразу голосно кричав, муштруючи мене, а потім ми посідали і я розказав йому детально про те, що сталося. Дальша моя муштра цього дня пройшла на сидженні на мураві, де к-р “Лютий” час від часу дуже голосно подавав команду муштри...

Так склалось, що наступного дня боївка мусила відійти в терен, а з тим скінчилася і моя кара муштри, бо ніхто ніколи більше про те не згадував.

Відплатна акція

Весна почала поступово господарювати на лемківській землі, прибираючи її ясно-зеленим шовком трави, яку примаювали білі сніжинки, жовті майки, сині дзвіночки. Ліси ставали зеленіші, просихала земля на верхів'ях, весело щебетала пташня, шуміли води в річках і потічках. Був місяць квітень 1946 року. Наша боївка СБ квартирувала в долішньому кінці села Явірника (біля Команчі). Після полуденка командир боївки “Мірник” наказав приготуватися до довшого маршу, почистити і перевірити справність зброї. В часі приготувань, дискутуючи, ми гадали, куди й за чим маємо йти, але жоден з нас не міг нічого вгадати.

Вирушили ми в дорогу, коли смеркало. Двох боєвиків, що були призначені як передня стежа, дістали вказівки йти на північ у напрямку долини, що простягалася у підніжжя гори між селами Карликів і Кам'яне. Був уже вечір, коли ми дійшли до місця. Ледве що пристанули в чистому полі, почули щось підозріле. “Буйтур” висловив думку, що це, правдоподібно, будуть свої, але на всякий випадок сказав зайняти становища.

У вечірній пільмі відголоси шмерів ставали щораз виразніші, і над виднокругом замаєчили дві людські тіні. По формальному розпізнанні надходячих — “Стій! Хто йде!”, “Кличка і відгук” — за двома стрільцями, як передньою стежою посувалася кулеметна ланка, а позад неї дві сотні воїнів командирів “Хріна” і “Стаха”. Цілістю в час виправи командував “Хрін”. З його відділами прибули деякі адміністративні боївки кущів двох сусідніх районів та боївка СБ V-го району, провідника “Гуцула”. Церемонія вітання з деякими знайомими вояками сотень не тривала довго. “Хрін” наказав усім стану-

ти півкругом, а сам, стоячи дещо вище на узбіччю гори, почав говорити про ціль і мету виправи. Перш усього він нав'язав до існуючого стану на Лемківщині, всьому Закерзонні і в Україні, вміло малюючи образ визвольної боротьби УПА, яка, незважаючи на нерівні сили, станула на проху важкої боротьби за права власного народу. Але вороги завзялися і, не перебираючи в засобах і способах боротьби, хочуть фізично знищити не лише УПА, але весь український нарід, у тому числі прекрасну Лемківщину. Мордюючи невинних лемківських мужчин і жінок, старців і немовлят, здорових і немічних, наші відвічні вороги—поляки змушують наших батьків, матерів, братів і сестер покидати рідну землю. Ми — Українська Повстанська Армія, зі зброєю в руках станули, щоб їх боронити, і цю нашу святу місію мусимо виконати до кінця.

— Дорогий лемку! — говорив “Хрін”. — Приложи вухо до погноєної потом і кров'ю твоїх найближчих рідних — лемківської землі і вчуеш стогін тортурованих на смерть, мучених і розстрілюваних твоїх дідусів, братів і сестер, їхніх дітей і онуків, а то й, може, твоїх власних діточок! Відбирає ворог останній кусень хліба від рота твоїх найближчих, брутальною силою викидає безборонний невинний нарід з-під власної стріхи, придбані нашими предками кривавим потом і гіркими сльозами. Під нашу рідну стріху саджають польських прибудів, яких з покоління вчили і вчать сьогодні жити кривавицею нашого миролюбного народу. Приложи, лемку, вухо до лона святої землиці і вчуеш голос замучених твоїх предків, звиваючих о помсту, о прогнання проклятих ляхів з-під твоєї рідної стріхи. Тож як у минулому, так і сьогоднішньої ночі ідем виконати зов наших предків. З вогнем і димом пустимо наші власні сільські хати, в яких засіли польські зайди. І нехай не задрижить сумнівом рука, підкладаючи горючий смолоскип під власну стріху, бо вона беззаконно, насильно стала схоронищем для того, хто її не будував, хто не вложив жодного труду, але прийшов на чуже.

Після промови “Хрін” інформував, що перед підпаленням хати треба розбудити її мешканців, пояснити їм, що ми прийшли спалити наші власні хати, з яких поляки і большевики викинули українських людей і з яких зараз вони самі мусять вийти, бо це майно не є їхнє. Треба теж упередити, щоб ніхто не пробував ставити спротив, бо проти таких будем вживати зброю. На закінчення пригадав усім, що як завсіди обов'язує наказ забирання будь-чого із хат, бо це буде трактоване як грабунок, за що стосуватиметься строга кара, до розстрілу включно.

По кількахвилинній нараді почоту заповіджено, що відділ поділено на три підвідділи. Кожен підвідділ має доконати спалення одного села, до якого поведе командир, призначений командиром “Хрином”. Збірний пункт для цілоти — на випадок непередбачених обставин — гора Камінь, над селом Прибишів.

Всі три відділи вирушили в дорогу. Відділ, до якого призначено нашу боївку, вирушив стрілецьким рядком у темноту ночі, відповідно забезпечивши чоло, боки й тили. Наша боївка була заднім забезпеченням. Я впер-

ше маршував у складі більшого відділу УПА. Марш тієї більшої групи я порівнював до рачкування немовляти, бо відділ посувався дуже повільно. А коли чоло колони почало посуватися нормальним ходом, задня лінія деколи мусила бігти. По лінії дозаду йшли щораз то нові накази: посуватись обережно, заховати тишу, цілість залягти, то знов — посуватись вперед і т. д.

Я бував у терені переважно одинцем, деколи в двійку, а навіть з боївкою марші відбувалися нормальним ходом. Боївка була багато більше рухливою одиницею за більший відділ УПА, тож і повільне посування в терені тепер не дуже впадало до вподоби, але треба було підпорядкуватися існуювчим вимогам. Маршуючи полями, ярами і дебрами, пізнім уже вечором знайшлися ми поблизу села Волиця. Тут одна третина відділу, близько вісімдесяти людей, під командою чотового “Граня” і з нашою боївкою залишилася на місці для спалення Волиці. Друга група мала далі поділитися на дві менші групи, яким приділено до спалення села Дудинці і Пельню.

Щоб одночасно розпочати акцію, “Грань” із своїми людьми мусив зачекати, доки ті два підвідділи дійдуть до місця призначення. Земля була вогка і зимна, але змучене стрілецтво валилось на землю, щоб трохи відпочити. Командир заборонив сідати чи лягати безпосередньо на землі, отже вояки підкладали звинені палатки або шинелі, на які сідали і пробували відпочивати, але пронизуючий холод був перешкодою в “комфортному” відпочинку. Налогові курці в кусник газети закручували саморобний тютюн, званий бакуном, накидали на голови шинелі чи палатки і закурювали під ними, щоб видом вогників не розконспірувати місця хвилевого постою.

Ожидаючому все видається, що час пливе дуже повільно, то й деякі боєвики нетерпеливо питали, як довго прийдеться ще чекати, а “хрінівці” відповідали: “Терпи, козаче, — отаманом будеш!” Прецінь, інші мусять дійти до мети, щоб в один час ми всі запалили наші три “ватри”...

Настав час... Рухивши в сторону села, деякі стрільці сотні роздавали смолоскипи, замочені в нафті. Обережно і тихо підсувалися ми під село, яке вже в тому часі спало, тільки кілька собак в’їдливім гавканням дражнили нерви повстанців. Не довго це тривало, бо за горою на північний захід у повітря вистрибнула червона ракета, а за нею в північній стороні друга, що було сигналом до започаткування акції.

Згідно з попередніми призначеннями, одні станули на заставах, другі — на постах зорців і підслухів, а ще інші побігли в напрямку хат села. Стукали в двері та вікна, будили мешканців і казали виходити з хат.

Я обережно підходив до хат, стукав у двері чи вікно, стаючи збоку зі зброєю готовою до вжиття, застромивши ручку смолоскипа за пояс. Незабаром у селі зчинився рух, скрипіли двері, розлягався плач дівчорі, гавкання собак і вигуки упівців, що поспішали мешканців до виходу надвір, помагаючи деяким виносити речі з хат.

У Волиці поляки жодного збройного спротиву не ставили, але за горою, можливо, в Дудинцях або в Пельні розлягалися серійні і поодинокі постріли. В один момент нічну темряву над Волицею роз'яснили полум'яні язики першої горючої хати. В цьому моменті я вертав до “своєї” першої хати, в якій попередив мешканців, щоб виходили.

Слабкий вогник сірника спричинив спалах смолоскипа, який рухом дрижачої руки підіймався під солом'яну стріху, а в глибині подвір'я, тривозжно притулені один до одного, стояли двоє селян із трійкою малих дітей, обтираючи сльози з очей. Мені пригадалися сцени поеми Тараса Шевченка, де оспівано криваву помсту гайдамаків і, здавалось мені, що снага і чар “гуляючих” гайдамаків у поезії є красою і захоплюючим чинником, а тут — стискає серце, мимо повного переконання і чистої совісті, що битий має право себе боронити... І коли ж то такі “сцени” перестануть бути для наших двох народів “образами найжорстокішого, огидного мистецтва?” — питав я сам себе?

За першою хатою йшла друга, за другою — третя. Де не було солом'яної стріхи, смолоскип втискався у загату зі соломою або сіном, у клуню, де був легко запальний матеріал. Полум'яні язики охоплювали всі будинки, червоні заграви роз'яснили долину, в якій починався акт заглади матеріальних надбань українських поколінь, з яких останнє брутальною фізичною силою викинено, немов ті “чаєнята з гнізда при битій дорозі”, осадивши на їх місце чужий елемент. Серед цього елемента були й такі, що колись у давній минувшині їхні предки теж різними несправедливими українцям методами і силою привласнювали українську землю, сягаючи аж по Київщину, на якій будували свої гнізда, що опісля ставали центрами утиску й гноблення українського народу. Їх звідти прогнали також примусові обставини, але знов їх поселено на українських землях, тим разом — окраїнних.

Чим далі біг я від хати до хати, тим більше чар поезії і одночасно огиди виконуваного діла розпливався у полум'ях нищівної пожежі, поняття справедливості уступало місце почуттю обов'язку виконання наказу команди. Перестала дрижати рука із смолоскипом, очі не бачили в оплітках і за загорожами людських постатей, тремтячих з переляку. Село горіло від одного кінця до другого. У червоних полум'ях щелеп земного пекла ставало душно, аж гаряче. Тріщали звали сільських простих, переважно дерев'яних будинків, пережертих нищівним полум'ям, посилаючи високо у повітря в'язки жеврюючих іскор. А, там недалеко за горами, на північ і північний захід, зловіщі заграви сповіщали розрахунок кривд у селах Дудинці і Пельня.

Було вже по півночі, коли обрій почав темніти пригасаючими вогнями, тільки дими ясніли на овиді темного небозводу, а попели присипували згарища пилинами порошу одного маленького епізоду безнастанного, триваючого вже віками бунту українського народу проти нахабного й огидного насильства — лакомих і жодних українських багатств — сусідів.

По виконанні завдання підвідділи УПА маршували до місць призначення, кожен зосібна. Група к-ра “Граня” маршувала прискіпаним мар-

шем, щоб ще за ночі добитися до лісів. Треба було заховати всілякі середники обережності, бо існувала можливість польської погоні, особливо з Буківська. Мимо того, що група була значно чисельна, все-таки могла посуватися в терені швидше, ніж дві сотні людей. І коли почало світати, ми вже були на краю лісу між селами Репідь і Прибишів. Там зупинилися на короткий відпочинок.

По швидкому марші усі були перемучені, тож, незважаючи на небезпеку перестуди, клалися на вогуку і зимну землю. Втома і сонність перемогла деяких учасників виправи, і вони, положившись на землі, не зчулися, як заснули. До них належав і я. Зі сну випадково розбудило мене тупотіння кінських копит. Я зразу не розумів чи це дійсність, чи сон. На краю лісу побачив я вершника в той момент, коли кінь стояв на задніх ногах, перебираючи у повітрі передніми ногами, немов вітаючи упівську родину. Довга його грива, спадаюча на правий бік, піддалась напорові повітря, плаваючи півлуком над карком. Їздець, що в цю мить станув у стременах, зняв з голови російську ватяну шапку, з припнятим тризубом, махав нею і сміявся Був це “Коля”, казах за національністю, зв’язковий к-ра “Хріна”. Він прибув до нас з інструкцією для к-ра “Граня”, в якій було призначене місце, куди “Грань” мав прибути із своїм підвідділом. Кінь був здобутком виправи на село Пельно, в якому мешкали й кільканадцять польських цивільних бандитів, що доконували бандитські напади на українські довколишні села. Точний поіменний список тих бандитів мав районний референт СБ “Гуцул”. Останньої ночі, в часі палення села, боївка “Гуцула” зловила вісьмох бандитів, яких за злочини проти українського населення зліквідовано, а деяким відібрано коней, пограбованих в українців.

Розшуки “Орла”

Навесні 1946 року події на Закерзонні, в тому й на Лемківщині перепліталися раз діями ВП, то знов протидіями УПА. На польський терор і насильне виселення українських людей відплатними акціями відповідало українське підпілля. Лемківські ґруники, що недавно ще маячили у променях мирного сонця, дуже часто застелялись хмарами диму і загравами пожеж. Долинами й полонинами переносились хвилі повітря, перепоєні акордами дригань людського плачу, розпуки і нерідко нікому нечутних благань о милосердя. Жодна найпрецизніша й найдокладніша статистика не передасть ступеня насилення і глибини терпінь людей. Жоден, навіть ідеально артистичний образ не зуміє передати суті життя людей тих часів і тих теренів. Скільки ж то разів я сам був німим свідком подій, яким зарадити не міг? Стоячи на вершку лемківського ґруника, бачив стовпи диму, бачив червоні язики вогнів, але не міг чути зойків мучених і мордованих людей. Ще не засохла кров одних трупів, а вже на жертovníку безглуздої глупоти лежали нові жертви, стікаючи невинною кров’ю. Ось, по першій бандитській акції польського війська на Завадку Морохівську 25 січня, коли замордовано

п'ятдесят шість осіб, польське військо з поляками-цивілями з села Небещани напали на село вдруге, спалили решту хат та в жахливий спосіб замордували шістнадцять чоловіків. Цього ж дня ВП замордувало двох мужчин у Морохові, спалили шість хат, пограбували селян, забираючи зерно, коні і корови.

28 березня відділ ВП напав на Полонну, де спалив двадцять три хати, інший відділ ВП напав на Височани, пограбувавши село.

29 березня відділ ВП знову напав на Полонну, було спалено сто тридцять господарств та замордовано майже сімдесятилітнього селянина.

Цього ж дня поляки напали на села Карликів, Прибишів, Куляшне і Березовець. У Карликові спалили двадцять дев'ять хат, багато людей побили і покалічили, а п'ять мужчин і одну жінку замордували. Село Прибишів спалили ціле, ранили одного хлопця і в переході через село Куляшне спалили там п'ять господарств. У селі Березовець спалили всі хати, за виїмкою трьох, пограбували багато коней, корів й іншого майна та вбили трьох жінок і трьох мужчин.

30 березня ВП спалило сто тридцять хат у селі Середнє Велике і кілька хат у сусідньому селі Лукове. Це сталося після бою з УПА.

7 квітня ВП напало на село Вислік Великий... і т. д., і т. п. Таку статистику можна подавати десятками сторінок.

Жорстокість польських акцій змусила теренове командування УПА до протидії, і тому:

18 березня знищено тартак у Щавному.

19 березня на лінії Мокре—Загір'я обстріляно й висаджено поїзд з тридцятьма жовнірами КБВ (Корпус Безпеченства Вевнетшного).

20 березня сотні "Хріна" й "Мирона", дві чоти "Дідика" та теренова кущова бойвка наскочили на відділи ВП в Яселку, де вбили 24 жовнірів, сімдесят дев'ятох взяли в полон, з яких двадцятьох звільнили, а інших, винних у злочинах проти українського населення, засуджено до кари смерті і розстріляно, за винятком одного, якому вдалося втекти.

23/24 березня сотня "Дідика" наскочила на Команчу, звідки відділ ВП утік без бою. Цього самого дня сотня "Хріна" наскочила на Буківсько, де спалено волосний будинок з автами, здемольовано будинок пошти, спалено три мости.

26 березня сотня "Дідика" перевела наскок на Лупків; наступного дня відділ ВОП утік на Словаччину.

Цього ж дня сотні "Хріна" і "Мирона" станули на захист українського населення сіл Височани, Кожушне, Щавне, Мокре і Морохів, де польські воєки вибивали вікна, нищили хати, грабували майно, мордували людей. У Морохові замордували п'ять осіб, у Мокрому застрілили одного німечного, який вже кілька років лежав. Цю бандитську акцію проводив 34-й полк пі-

хоти, який у січні мордував цивільне населення Завадки Морохівської. В цей час відділи УПА (“Хріна” і “Мирона”) вбили 32-х, поранили 40, взяли в полон 37-х ворожих вояків і двох старшин.

І знову можна подавати статистичні дані. Все-таки протидія УПА зроби́ла своє. У терені запанував спокій, доки поляки не приступили до другої фази виселенчої акції.

Користаючи з хвиливого спокою в терені, “Буйтур” зацікавився особою “Орла”. Він врешті сам повірив, що “Орел” дезертирував. Минуло вже кільканадцять днів від облави, та “Орел” не зголошувався. “Буйтур” не міг дарувати цього, що його довірений, права рука і приятель, допустився такого рівня поведінки. В родинному селі дезертира, в Радошицях, zorganizував нагляд над його хатою, сусідами і нареченою, але “Орел” був хитрий, не показувався людям на очі, або ці люди не хотіли його зрадити.

Тим часом на початку травня почалась друга фаза виселенчої акції в СРСР, уже на ширшу скалю. Польські військові і поліційні з’єднання, при співучасті польських цивільних банд, почали собачу нагінку за українськими людьми. Кого зловлено, силою змушувано до залишення рідного села, дуже часто, дослівно, з клучочком на плечах, під конвоєм багнетів гнано до залізничної станції, звідки вивожено в кордони червоної московської імперії. Цивільні банди помагали війську тероризувати безборонних людей, грабуючи з українських сіл з усе, що можна було забрати. Одиноким способом оборони перед новітньою польською татарщиною була втеча в глибину лісів, що до деякої міри було на руку польським бандам, які могли безкарно обкрадати українські села.

Селяни села Радошиці також крилися в глибині лісів Бескидів по польській стороні, а коли польське військо почало перече́сувати ліси, втікачі переносилися з місця на місце, опинившись врешті за кордоном у лісах Словаччини. Між селянами-втікачами з Радошиць, згідно з інформацією довіреної людини, мав бути “Орел”. Одного дня боївка заквартирувала в порожніх хатах кінця села Довжиця. Ввечері, за дорученням “Буйтура”, ми, п’ятеро боеків, вирушили на розшуки дезертира. Відповідальним серед нас був “Наливайко”, що на той час перебував з боївкою, невідомо задля яких причин. В нашій групі були: “Наливайко”, “Сорокатий”, “Шугай”, “Задорожний” і я.

Марш лісами і горами Бескидів темними ночами був важкий і стомлюючий. Тоді ми всі були фізично слабі, бо просто бракувало харчів. Українське село, будучи джерелом заготівлі відділів УПА і мережі ОУН, опинилося в лісах, і то на довгий час, без відповідних припасів для себе самого. Українські підпільники в тих умовах у більшості голодували, а найчастішою стравою було консервоване м’ясо з дерев’яних бочок, закопаних у землю. Але не все був можливий доступ до місць, де були змага́зиновані харчі.

З настанням весни боївка почала відчувати нестачу харчів. Ми обидва із “Сорокатим” дістали доручення перенести в Хрищату частину м’яси-ва і м’ясних виробів, змагазинованих біля Туринського перед настанням зими. Маршуючи туди лісами, обидва ми мріяли й голосно дискутували про те, як то будемо делектуватися смачними ковбасами й іншими делікатесами, які ми придбали саме на таку “тяжку годину”. Бо ніхто не має так буйної фантазії, як людина голодна, що не мріє про ніщо інше, а тільки про заспокоєння голоду.

Яке ж велике і неприємне розчарування й злість стрінули нас, коли ми відкрили магазин-криївку — годі словами описати. Наш магазин був заллятий водою, що сягала вище половини висоти криївки. “Сорокатий” крізь відкритий отвір сягнув по ковбасу, що була зложена на полиці в глиняних горщиках, зверху заллята товщем. Ковбаса розсипалась у руках, неначе суха гречана каша, а в ніс вдарив неприємний запах. Це саме було з бочкою м’яси-ва, яке не змінило постаті на порошок, але запахи були ще більш неприємні, бо бочки стояли на долівці, залляті водою.

— Щонайменше одна тонна м’яса і виробів... — стогнав я розчарований і гнівний невідомо на що чи на кого. Забране те все від селян на згноєння! А скільки ж нам самим коштувало труду і праці на те тільки, щоб усе так безприкладно змарнувалось. Як це могло статися? Прецінь ми вибирали відповідне місце на криївку, а тут стільки води...

— Мабуть, підземна вода, стікаюча з гори з талих снігів, — говорив “Сорокатий”, нервово махнувши рукою. Мені здавалося, що він ще більше лютий, ніж я. Це було можливе, бо ж він був відповідальний за те діло.

Втративши головний магазин, наша боївка не все могла добратися до змагазинованих у лісах харчів, як приміром: м’ясиво в бочках, закопаних безпосередньо в землі; бараболя, замаскована під землею або й на землі в ямі, замаскована листям, квасоля і горох у спеціальних криївках. Криївки були, але практичного застосування не все мали. Тому-то півгоłodний стан був явищем щоденним. Довгі марші в гористих теренах у такому стані виснажували людей. Був виснажений і я, тож маршуючи під гору до чехо-словацького кордону, висловився я, щоправда, жартівливо, що якщо дезертир уміє втекти — повинен уміти заховатися перед людьми, бо “я на льотерії ніг не виграв щоб волочитися за дезертерами туди по горах”.

Цю мою відповідь інші зігнували, збули мовчанкою, а я таки вважав цей вислів жартом.

Щойно по півночі добилися ми до одного з таборів селян-втікачів українських сіл. Облави польських військових відділів по лісах змусили селян шукати захисту на словацькій стороні. В тому таборі були теж люди з Радошиць, між якими був Микола Пахуляк, що мав знати про місце скривання “Орла”. Він то попровадив нас у глибину лісів, в яких повно було наших

людей різних статей і віку. Сцени цього примітивного буття мали б у собі щось з чару життя на лоні натури, якби не була це гірка дійсність трагічного призначення.

Горіючі ватри серед лісових дебрів і вертепів, вартові, кружляючі по таборах і довкруги таборів, пильно наслухали за всілякими підозрілими шмерами і рухами, дрімаючі старці і тихий ліс.

Примітивізм будення, яке проявлялось у недостачі найбільш підставових продуктів, у браку гігієнічних і санітарних умов та матеріалів, при одночасному непересічному стані завошивлення, були уділом судьби нашого безборонного, але волелюбного і миролюбного народу. Здається, що пересадно миролюбного. Ця миролюбність, між іншими рисами, була і є причиною нашої рабської судьби. Приглядаючись селянам, що покотом лежали довкруг вогнів, у сусідстві домашньої звірини, коней, собак і котів, я висловився, що це гроза, що кличе о помсту до неба.

— Ти вже повинен був до такого виду привикнути. Чейже, не перший раз це бачиш! — обізвався “Шугай”.

— Можливо, — відповів я. — Моє пригноблення якоюсь мірою спричинене перемученням, особистим життям, що й не варте назви звірячого.

— Ти краще вкусися за язик і не говори дурничок, — звернув мені увагу “Сорокати”.

— О, я говорю це із щирого серця, але взагалі не маю заміру чи навіть думки бунтувати проти такого життя, бо я на це посвятився, зголошуючись до УПА. Мені більше шкода нашого народу, — закінчив я.

Ми обійшли вже шмат лісів, говорили з людьми, розпитували про “Орла”, але не могли натрапити на його слід. При одному вогнищі почастивано нас вівсяним хлібом та горнятком солодкого молока. Там дістали ми теж інформацію про правдоподібне місце перебування “Орла”. Підкріплені помаршували далі серед тимчасових, примусових лісових поселень бідних селян, між якими були: радощичани, ослав’яни, довжичани, вислочани, чистогорбяни та інші. Вже світанок почав сповіщати кінець темної ночі, а ми все ще безуспішно шукали за дезертиром, аж вкінці мусили вертати з порожніми руками.

Входячи у подвір’я господарства, де квартирував “Буйтур” з рештою боївки, я затримався при дерев’яних воротах, де стояв стійковий, з яким я замінив кілька слів. Щойно почав відходити від стійкового, коли в глибині подвір’я, біля хати, вчув я піднесений голос “Буйтура”: Де ж той чортів син “Скала”? Я його за це застрілю!

Плянувши в бік, звідки дійшов до мене голос “Буйтура”, я завважив, що він виніяв пістоль з кобури і біжить у мою сторону. Дуже здивований поведінкою провідника і його висловами на мою адресу, самозахисно, підсвідомо я вскочив за ріг хати та почав тікати довкруги хати, призадумуючись

одночасно над причиною люті провідника, але ніяк не міг додуматися, про що йдеться.

В один момент, бачачи, що “Буйтур” за мною не біжить, додумався, що він завернув у протилежний бік, тоді і я сам так поступив. Така біганина від одного рогу до другого і назад повторилась кілька разів і нагло мені видалася ця “забавка” в ката і мишку дуже дурною, що я рішився на небезпечний крок. Перевісивши автоматичний пістоль через рам’я, вільним ходом подався в чисте поле з думкою, що якщо я будь—чим провинився, нехай “Буйтур” стріляє в плечі.

Зразу я ступав дуже поволі, наслухуючи, коли куля прошиє моє тіло. Ішов я і все ще гадав над причиною виправдання “Буйтура” з рівноваги.

Чим далі відходив я від хати, тим більше нервово чекав удару кулі, що вкоротить моє життя, яке, крім неприємних розчарувань, нічого доброго мені не приносило. Зголошуючись до УПА, моя особовість була синтезом ідеалів боротьби за свій нарід, що терпить важку неволю століттями й сусіди-окупанти обдирають його з усіх матеріальних і духовних вартостей. Правда, боротьбу УПА уявляв я собі дещо у викривленому дзеркалі, але щось мені шепотіло, що треба, і то конечно, станути в обороні прав бідного народу. Також, напевно, наївно, я вірив, що український повстанець — це ідеаліст, для якого найсвятішим є власний нарід. Йдучи з дому в підпілля, я не розумів, що в УПА і в українському підпіллі можуть бути випадкові люди або й зовсім добрі і щирі патріоти, що не розуміють суті своєї особистої місії у цій боротьбі і деколи роблять помилки. Під впливом таких думок я прямував у чисте поле, тільки в один момент стало мені дуже шкода вмирати, не знаючи за що.

Відійшовши від хати близько п’ятдесяти метрів, дійшов я до високої, сягаючої колін, межі. Хвилину пристанув, подумавши — я ще живу! Що ж діється? Відвернувшись поволі лицем до хати, з подвір’я якої вийшов, присів на межі, поклавши пепешку між колінами, прикладом до землі. Мій зір зупинився на постатях трьох людей, що виходили з подвір’я на вулицю. Були це “Наливайко”, “Сорокатиий” і “Буйтур”.

Покурив папіроску, тіло нервово відпружилось, я почав відчувати сильну втому і якусь апатію, а повіки очей стали олов’яно тяжкі. Ліниво піднявся я з межі і пошкандибав на подвір’я квартири, де довідався, що “Наливайко”, крім офіційного звіту, звітував “Буйтурові” теж, що “Скала” є деморалізатором, що знеохоче інших у підпільній боротьбі та спирає дезерцію. Він також бунтується проти наказів, нарікаючи на безсенсовні марші в пошуках за дезертирами.

Вислухавши цього, я додумався, що мої жартівливі слова про дезертирів та серйозний вислів про судьбу українського населення “Наливайко” перекутив. Чому? Я міг тільки додумуватися. Зараз-таки я питаю друзів, що остаточно сказав “Буйтур” і чому не стріляв мені в плечі, як я йшов у поле?

На останнє запитання жоден з друзів не міг мені відповісти, але “Підкова” і “Бурий” розказали мені, що провідник випитував, у який спосіб я опинився в УПА, особливо в СБ, та питав про інші персональні дані моєї особи.

Через дві години я зголосився у “Буйтура”, прохаючи о дозвіл на перенесення до бойового відділу сотні к-ра “Хріна”, якщо перед тим не буду поставлений на польовий суд.

— Про таке не може бути мови, — відповів мені “Буйтур”.

— Друже провідник! По тому, що сьогодні зайшло, я не можу тут довше бути. Мої жарти обернено догори ногами...

— Добре, добре, перервав “Буйтур”.

Незадовго після описаної пригоди дійшла до нас вістка, що “Наливайко”, вернувши від нашої боївки назад у терен свого куща, оточений відділом польського війська в селі Смільнику, героїськи боронився і, вкінці раниений, — дострілвся.

Великдень і професійні обов’язки

Хоча весна 1946 року визначалася великою активністю обох воюючих сторін, у розкладі занять українського підпілля мусив знайтися час також на різні вишколи, як приміром, санітарний. Такий вишкіл зорганізувала санітарна служба в глибині лісів Хрищатой. На цей курс “Буйтур” вислав “Явора” і мене. Був це короткий двотижневий курс, зорганізований задля переведення вишколу в ділянці підставового орієнтаційного знання першої допомоги раненим та загальних інформацій про лікувальні властивості деяких медикаментів.

Обидва ми успішно закінчили цей вишкіл, при чому “Явір” дістав “дуже добру” оцінку, а я — “добру”, та й ту вважав за “задобру”, бо на теоретичних викладах часто любив подрімати.

До боївки ми долучилися у Великодню п’ятницю в селі Явірнику. На цей день боївка квартирувала в хаті колишнього сільського дяка, шановного селянина Михайла Шарого, одна донька якого Анастасія працювала як зв’язкова підпілля, а брат Йосиф, псевдо “Ясень”, служив у кущовій боївці “Макаренка”.

Увійшовши на подвір’я квартири, застали там чотирнадцятилітню дівчину, яка в решеті несла збіжжя. Як на її вік була дуже щупленька, мізерної будови і легенька. Коли проходила попри мене, я жартома руками зловив її під пахвами, підніс догори і питав — куди ж ти біжиш, дівчинко?

Зарум’янівши личком, дівчинка відповіла: “Несу куркам їсти”.

Я поставив її назад на подвір’я й хвилинку приглядався, як вона з решетом біжить, але навіть думка не майнула, що саме те дівчатко в дев’ять років пізніше стане предметом моєї гарячої любові, подругою життя, а згодом і матір’ю моїх дітей. Але по звіті, зложеному “Буйтурові”, я зайшов до хати, а “Явір”, під впливом не вясненого психічного пригноблення, подався у сад. Там піддався глибокому розчуленню, дозволивши собі просто на

спазматичний, гіркий плач. Опісля толкувався перед мною, що такий душевний стан у нього був спричинений тугою за ріднею і родинним життям, яке виглядало недосяжним.

Я, ввійшовши до хати, від боеків довідався, що господар лежить важко хворий. Тому ми перенеслися на квартиру до сусідньої хати господаря Павла Стефаніва, де й почали святкувати Великодні свята. У Великодню неділю, після святочних побажань, зложених “Буйтуром”, спожили скромний традиційний сніданок. Продовжувати святкування ми вибралися до села Куляшне, де в одного шанованого доброго господаря, спільно з його родиною та кількома сусідами, засіли за гостинним столом. Господиня застала багатий стіл, а господар теж приготувався добре з міцними напінками.

Так якось зложилося, що мені припало сидіти за столом під стіною, а біля мене сиділа вродлива чорнява дівчина. В часі гостини я зразу несміливо поклав руку на коліно дівчини, почав з нею розмову і згодом обійняв делікатно її стан. Дівчина не боронилась, навпаки, виявила заінтересування моєю особою, а мені навіть видалось, що я їй подобаюся. Майнула думка ближче з нею запізнатися, тож у часі розмови ми домовилися, що я відпроваджу її додому. Але з другого її боку сидів “Бурий”, що теж пробував перетягати її на свою сторону. І коли прийшов час дівчині йти додому, ми обидва хотіли її відпровадити. За плечима дівчини дійшло до виміни штовханців між нами обома. В кінці “Бурий” зрозумів мене, і я став тим “щасливцем”, що відпровадив дівчину додому. Знайшовшись в її хаті, я моментально був зашокований сценою, яку застав. Двері відкрила мати дівчини, типова циганка, а її брат, що на той час був у кімнаті, своїм зовнішнім виглядом переконав мене, що я попав у циганську родину.

Упередження до циганської раси з дитинства, коли ти не раз чув від старших людей, що цигани — то злодії, які харчуються м'ясом здохлих звірят, що їх викопують із землі, деколи у півгнилому стані, вразили мене несподіваним здивуванням. Старався я, одначе, не показати своїх вражень назовні, хоча й знав, що я не належу до категорії людей, що вміють маскувати свої почуття. Я знав, що мама і брат гарної циганочки читали з мого обличчя те, що діялось у моїй голові.

Брат дівчини, вибачившись, опустив кімнату, а мати подала перекуску — ковбасу, шинку і паску та чверть літра самогону.

Чарку я перехилив без надуми, але коли почав закусувати шинкою, здавалось мені, що шинка “росте мені в роті”. Вибачаючись перед господинею і перед дівчиною за їду тим, що шойно встав з-за столу, у голові пробував знайти якусь ідею на “вихід із ситуації”... На моє щастя, я побачив “Бурого”, що підходив на горбок до циганської хати, а коли той ввійшов до хати і закомунікував, що боївка відходить з села, мені неначе важкий камінь упав з плечей. Подякувавши господині за гостинність, на прощання поцілував молоду циганочку, якій пообіцяв, що постараюся її відвідати і побути з нею довше наступним разом.

Минули Великодні свята, перепліталися події нужденного життя, яке не могло скінчитися мимо усіх його комплексів. Наша боївка мусила виконувати свої обов'язки. Коли вже втретє арештовання донощика з Дарова і покарання його буками не допомогло, його приречено на кару смерті через повішення. Присуд виконано. Знов у сусідньому селі, Вислоці Великому, жив знаний донощик, комуніст з переконання, на прізвище Кахнич, який був уже два рази арештований “Буйтуром” і ні перестороги, ні фізична кара буками не допомогли. Кахнич почав критися перед УПА, виходив із села до Яслиськ або Риманова, а в родинному селі проживав тільки тоді, коли там квартирували його хоронителі — польські вояки.

“Буйтур” вирішив арештувати Кахнича за всіляку ціну, бо він уже й не приховував свою співпрацю з поляками. Сусіди про те знали і часто були поляками турбовані. Він не лише не крився перед сусідами, але й погрожував карами за співпрацю з УПА. Одного разу наша боївка заквартирувала в лісах на північ від долішнього кінця села Вислік Великий. У рамках переселенчої акції відділ польського війська від кількох уже днів квартирував і в цьому селі, з якого селяни втекли в ліси, крім деяких старців і німечних та, очевидно, родини Кахнича.

“Буйтур” і командир “Мірник” далековидами обсервували село, особливу хату Кахнича. Слідкували за рухами польських вояків, місцями їхніх застав, зорців і стійкових та частотливістю зміни їхніх постів. “Буйтур” заздалегідь запізнав нас з планом діяння, розподіливши завдання. Коли запав темний вечір, ми вирушили з лісу в напрямку хати Кахнича. Ситуація була незвичайно небезпечна. Викрасти донощика з-посеред польських вояків було дуже ризиковним завданням. Хоча польські вояки не квартирували в хаті Кахнича, вони були в сусідніх хатах. Необережний рух, чистий припадок могли знівечити весь плян та спричинити втрату людей, а то й загалу боївки, якій до лісу треба було б відступати чистим полем.

Серед темної ночі ми посувалися до села дуже обережно, тихо, неначе коти, полюючи на миші. Перед загородами залягли на землі й, наслухували довшу хвилю, опісля, повзаючи, з захованням великої обережності почали досягати позицій. Два кулеметники з амуніційними та чотирма боекниками залишилися на охороні, перед огорожами, два обставили хату у двох протилежних рогах. Ми обидва з “Підковою” зайняли становище на подвір'ї при воротах, а “Буйтур” із двома боекниками вскочили до середини хати. У цей же момент вулицею проходили дві постаті. З розмови не важко було розпізнати, що це польські вояки. Надійшовши напроти хати Кахнича, пристанули, і один з них пропонував вступити до хати Кахнича на чарку, але другий відраджував, щоб відложити на пізніше, по відбуттю патрулі. Один з них курих цигарку, гарячий недокурок якої кинув за паркан, прямо на мою руку. Я мало не засячав, але повздержався і швидким рухом скинув недокурка з руки. Моє серце било прискішеним темпом в обаві, щоб у цю мить з хати не вийшли есбісти з арештованим, але польські вояки відійшли від воріт. В цьому ж часі десь на середині села вистрелила біла ракета, але надалі

панував спокій. У хвилину пізніше, зі зв'язаним хустиною ротом, випроваджено на подвір'я Кахничча. Родині донощика, під загрозою смерті арештованого, наказано будь-що робити. Це допомогло, а родина, правдоподібно розраховувала теж на те, що він прийде назад, як бувало вже кілька разів перед тим.

Із села ми з донощиком відійшли дуже обережно з zachovannям тишини і з відповідним заднім забезпеченням. Дійшовши до краю лісу, ще не всі боєвики встигли зайняти місця відпочинку, коли в долішньому кінці села зчинився голосний рух — вигуки, стрілянина і вистріли різноколірних ракет...

Через два дні після арештування Кахничча наша боївка з тим же донощиком квартирувала в лісі між селами Репідь і Явірник. В той час "Буйтур" доручив п'ятьом боєвикам піти в терен для зорганізування м'яса. Мало це відбутися на засадах добровільності з боку українських селян, власників більш ніж одної штуки домашньої рогатої звірини. Групу організаторів м'яса очолив "Сорокати́й", одним із організаторів був я. По зголошенні "Сорокати́м" відходу ми відійшли в терен. Відійшовши майже п'ятсот метрів від місця постою, "Сорокати́й" затримав групу задля обговорення планів маршруту, якого дотепер не мав. По короткій дискусії та обміні думками ми рішили попрямувати на південь у ліси Бескиду над селом Чистогорб, опісля Бескидами податися на захід, а звідти із зорганізованими штуками худоби перейти в ліси Буковиці, а потім лісами пройти до Хрищатої, де призначено збірний пункт.

Погода була непогана. Хоча небозвід був затягнений хмарами, але дощу не було. Терен був відносно сухий, отже, марш не повинен був бути дуже виснажливим, але я і "Задорожний" були фізично менш відпорними за інших, а наслідки пережиття зими і холодної, вологої весни залишили сліди в постаті чиряків, які просто обсипали наші тіла. Найбільш дошкуляли на раменах, бо треба було перевішувати торби з амуніцією й іншими речами першої потреби та зброю. В тих місцях чиряки завдавали сильних болю і гоїлися багато повільніше, ніж в інших місцях. Лець загоївшись у часі відпочинку, знов були роздраженні, а то й роздавлені навішаною амуніцією, тож на місце пригоєних чиряків наростали нові. Дуже дошкульними були чиряки в поясі, та неприличній частині тіла, якої не можна було вживати навіть для такої звичної функції, як сидження. Хворий терпів болі, а здоровий часто кпив з того, що не раз розміщувало й самого терплячого. У такому стані здоров'я, для мене і "Задорожного" марш був більше виснажливим, ніж для інших, але на це не було жодної ради. Треба було терпіти.

До першого табору тимчасових мешканців лісів Бескидів дійшли ми перед світанком. Були там по кілька родин із сіл Чистогорб, Довжиця, а навіть з Ославиці. Прибувши туди, ми повалилися на простеленому на землі чатинню, щоб хоча хвилину відпочити по довгому марші. Хоч самі вбогі, скриваючися перед виселенням у лісах, наші ввічливі лемки співчували долі повстанців, potwierджуючи свої співчуття доказом. Три жінки зголосилися, пропонуючи нам перекуску, з якої ми з вдячністю скористались. Су-

харі з житнього хліба з кислим молоком і коров'ячим засоленим сиром смакували знаменито, а після смачної перекуски кількагодинний відпочинок, в часі якого обов'язок стороження виконували селяни. Біля одинадцятої години перед полуднем, “Сорокатий” скликав господарів і оголосив їм ціль нашого прибуття. Довідавшись, про що йдеться, селяни безрадно знизали плечима або розкладали руки, бо в цій громадці людей ні один господар не мав двох штук худоби. Нам відомо було, що ще кілька днів тому у двох господарів було по дві корови, та виявилось, що один утік із жінкою і синком з транспорту, який чехи передали полякам у Лупкові, полишивши там дві свої корови і мішки з підручним майном. Другий селянин, втікаючи із села перед поляками, мусив залишити корову і ялівку серед поля.

Якщо так далі піде, як на початку, то доведеться нам вертати з порожніми руками, сказав “Сорокатий”. А я почав бідкати, що забирати худобу від селян, які терплять чи не більше від нас, це гірше, як японцєві робити гаражі. Нікому з нас нелегко це робити, бо це середня приємність, але який інший спосіб роздобуття м'яса для заспокоєння наших потреб і замагазинування дещо на майбутність? — сумнівався котрийсь із боевиків.

У другій надібаний групі втікачів вислід організування м'яса був теж зеровий. Щойно в третьому місці в посіданні однієї родини знайшли корову і ялівку. Власники з Чистогорба не дуже ентузіастично віддавали нам ялівку, але здавалося, що розуміють потребу. З тією одною ялівкою ми волочилися по лісах Бєсकिду вже третій день. Ми були в русі майже весь час, без відповідного відпочинку, харчувалися переважно сухими харчами, запиваючи деколи молоком, але здебільшого — водою з гірських потоків. Ноги попухли, підшви пекли, немовби ступали по жєврїючих головнях вогню, а мені і “Задорожному” до цього всього докучали чиряки, що кривавили, забруджуючи білизну, виділяючи неприємні запахи.

Безвиглядні пошукування спонукали “Сорокатого” до рішення вийти з Бєскидів у Буковицю; ми мали надію, що, можливо, в тамтих лісах дещо зорганізується. На наше щастя, по дорозі ми натрапили на групу селян з Вислока Великого. Один селянин мав ще одну корову і молодого бугая. Довідавшись, що ми шукаємо, він добровільно віддав нам бугая, вважаючи, що краще віддати своїм, ніж полякам. Нам стало легше на серці з приводу добровільної здачі.

У лісах Буковиці ми не здибали жодних втікачів. У цьому часі польські військові відділи залишили терен, стягнувшись до випадових баз у Команчі, Балигороді, Сяноці та інших.

Ми з двома штуками худоби маршували лісами на схід. Близько одинадцятої години ночі вступили ми в село Явірник, сподіваючись дещо перекусити. У селі було кілька родин, які нагодували нас гарячою стравою — бараболяною зупою, званим левишом, та душеною бараболею з кислим молоком. Там ми теж довідалися, що в одній хаті є ще дві корови. Подалися туди і таки знайшли дві корови, але одна була власністю старих батьків, а друга — сина і невістки з малою дитиною. Тим-то господарі оправдовувалися, що

не можуть віддати жодної корови, бо вони є власністю не однієї, а двох родин.

Ми обидва із “Сорокатим” витратили багато часу на з’ясування конкретної і нам самим неприємної ситуації, але це все не переконувало власників. “Мамунцю! — сказав вкінці “Сорокатий”. — Прошу випровадити корову на подвір’я, і то негайно! Ми вже змарнували забагато часу”.

Випровадивши корову, невістка обняла її руками за карк і цілувала, а з очей котилися сльози.

— “Скала!” — звернувся до мене “Сорокатий”, — час кінчати!

Я, прохаючи молоду невістку та пояснюючи їй, що мені дуже важко це робити, бо маю враження, немовби робив це своїй рідній мамі, поволі відтягнув руки невістки від карку корови і, чемно подякувавши, ми пропали в темряві ночі.

Що ж за паршиве життя, думав я, переживаючи вдруге останню сцену, не задумуючись над присудом долі, яка провадить людей різними життєвими стежками, бо невістка, від якої я забрав корову, була рідною сестрою моєї майбутньої дружини, Марія, що вийшла заміж за Івана Баб’яка.

Поверталися ми назад до провідника “Буйтура” з почуттям невдоволення, бо бракувало нам ще одної штуки до назначеної кількості. Дійшовши до ріки Ослави, у підніжжях Хрищатой, ми всі були так втомлені, що я запропонував відпочинок.

— Ти хіба збожеволів, — обізвався “Сорокатий”. — Тут? При шосе і в безпосередньому сусідстві залізничного шляху, і то ще з худобою? Тут нас можуть кожної хвилини заскочити поляки.

— Нехай діється, що хоче, — відповів я. — Бо, я не тільки що дуже перемучений, а підшви печуть, немовби стояли на розжареному вогнищі. Я мушу вимочити ноги, бо інакше — скалічю.

Врешті “Сорокатий” погодився на мою пропозицію. Худобу ми поприв’язували до лозини і кущів, а самі, стягнувши взуття, мочили ноги в холодній воді річки.

Що ж за розкіш, шепотів я, рухаючи зболілими і пекучими підшвами в пливучій воді. Обмивши лице, я також виправ мокрі, смердючі онучі, а котрийсь із друзів жартував, що в мене бракує одної клепки, бо маю замір босий мандрувати до місця призначення.

— Взагалі ні, — відповів я. — Я маю замір обвинити ноги мокрими онучами, бо яка ж різниця? Перед пранням були так само мокрі, при тому й смердючі, а тепер хоч свіжі.

До збірного пункту в Хрищатій добилися ми вже пізнім ранком. Там застали боївку і прив’язаного до грубого дерева сексота Кахничка. Я глянув на нього і наші очі зустрілись на момент. Я з огидою сплюнув на землю, перед підшвами людини, що дивилася на світ сльозливими очима.

Ми п'ятеро, що вернули з терену, поснідавши бараболяною зупою з домішкою квасолі, поклялися спати, а інші забралися до роботи. Одні різали й розбирали приведену звірину, інші мили дерев'яні бочки, в які накладали м'ясо, відібране від кости, солили верствами і накривали дерев'яним дінцем. Ще інші заливали бочки воском та закопували в землю, зазначаючи місця знаками на деревах.

Зміна в моєму особистому житті

Після двогодинного відпочинку мене розбудило копання у підощву і заклик “Скала”, вставай! Провідник хоче з тобою говорити”.

Розбуджений, сів я на чатинні, простеленому під ялицею, але тяжкі повіки очей закрилися і я, спершись плечима об ялицю, спав далі. Сильніше вже копання в підощву і голосніший заклик змусили мене до піднесення з місця та зголошення у “Буйтура”.

— Друже “Скала!” З вами хоче говорити районний провідник “Чорнота”, який жде вас ось там — вказав рукою “Буйтур”.

Я глянув туди. Між деревами в глибині ясніла поляна, серед якої видно було тільки одну постать “Чорноти”.

Підійшовши туди, я стукнув закаблуками, правою рукою віддав по честь тризубові на петлюрівці і зголосив своє прибуття.

— Дякую, друже “Скала”, — відповів “Чорнота” і подав мені руку на привітання. — Чув я, — говорив він далі, — що ви змучений маршами і далекою дорогою, отже, прошу сідати — вказав рукою на копицю зрізаних сухих гілляк. Я хочу з вами поговорити в дуже важливій справі.

Я скористав із запрошення, сівши на гілля, а “Чорнота” почав розмову питаннями про моє здоров'я, самопочуття, чи маю якісь вістки від рідні з Радянської України. При цьому кликав мене по імені, яке знав з цивіля. Мене все це дуже інтригувало, бо хоча я знав “Чорноту” з цивіля, не міг додуматися причини нашої розмови, але незабаром усе вияснилось. Говорячи про те, що ми знаємося з цивільного життя і він знає про мою поведінку в боївці СБ протягом минулого року, він вважає, що наспіла пора робити більш корисну і відповідальну роботу. Він, як провідник району, потребує людину на становище куцтового і вважає, що найбільш відповідним кандидатом є я. А що ти на те, Івасю? — поспитав вкінці.

— Друже провідник! Дуже дякую за довір'я до моєї особи, але я вважаю, що я ще замолодий прийняти цю функцію, яка вимагає більше знання і життєвого досвіду. Я не почувуюся на силах вив'язатися з пропонованих обов'язків.

— Тим ти не журися, — відповів “Чорнота” і почав інформувати про роботу і обов'язки провідника куцта. Зразу почав вичисляти загальні обов'язки підпільного господаря терену, порівнюючи цю функцію до функції війта волости. Його слова звучали мені монотонно, тож у стані втоми я й не зчувся, як задрімав так, у сидячій поставі. Копнення “Чорнотой” в підощву вирвало мене зі сну.

— Так є, друже провідник! — пробурмотів я, зірвавшись на рівні ноги.

— Та ж я до тебе говорю у так важливій справі, а ти собі спиш, — докоряв мені “Чорнота”. Зараз і до кінця нашої розмови будеш слухати стоячи, але я хочу знати твою opinію, щоб не тратив часу надаремно.

— Друже провідник! Я ще раз скажу, — говорив я, — що я замолодий віком і заслабий знанням на таку роботу. Особливо боюся блудів, за які може терпіти добре ім'я всієї ОУН, а також і УПА.

— Говори виразно, про що йдеться, — наполягав “Чорнота”, неначе дійсно не розумів, про що йдеться.

— Бути провідником куща, — відповів я, — це значить бути відповідальним за життя людей підпілля, тобто теренової боївки і працівників куща і всіх тих, що законспіровано працюють для підпілля. Та й не тільки, але й бути відповідальним за цивільне населення повіреного мені терену. Для того треба мати щось більше, як організаційний хист, щоб уміти вести підпільну роботу і zarazом втримувати симпатії цивільного населення на боці нашої визвольної боротьби. Треба знати, як організувати роботу в ділянці заготівлі харчів, одягу і взуття, медикаментів, і то не тільки для потреб самого куща, а й для бойових відділів УПА.

— Для ведення доброї роботи, — говорив я далі, неначе накручений, — треба мати добру мережу зв'язків з сусідніми кущами і районами, а також вести розвідку в рамках власних потреб. Але найбільше, чого я боюся, підкреслив я, це конечність бути і адміністратором і суддею в терені. Тут я подав кілька знаних прикладів скарг, де, приміром, сусід сусідові косою порізав руку за ниву збіжжя третього сусіда, що був виселений, або справи подружніх непорозумінь, злобних звинувачень у донощицтві, в злодійстві, і т. д.

— Дякую, “Скала”! — сказав “Чорнота”. — Ти здав іспит на дуже добре. А якщо йдеться про функцію судді, я вірю в твої здібності та особисту совість, якою користуються теж судді усього світу. Але зараз є питання, чи ти даєш свою згоду? Я зі свого боку можу обіцяти всіляку поміч, якої будеш потребувати.

По обміні ще кількома думками, під впливом переконування мене “Чорнотой” і заохочуючих його виповідей, я врешті дав свою згоду.

— Якщо так, то гратулюю, — говорив “Чорнота”, подавши мені руку. — Ти перебереш пост кущового “Степового”, який має відійти на пост районного провідника в Криниччину. Але для формальности, якщо бажаєш, можеш зложити присягу члена ОУН, яким я тебе вважав віддавна, хоча ти й не складав ще присяги.

Пропозиція зложити присягу і стати членом ОУН мені дуже імпонувала. Від наймолодших дитячих років чув і читав про Організацію Українських Націоналістів, яка в моїй уяві стала храмом найкращих синів України, а її члени уособленням усіх людських ідеалів, тож можливість стати дійсним членом ОУН була укоронуванням моєї життєвої мрії. Я без вагання зложився зложити присягу.

“Чорнота” не покликав нікого іншого на свідка, тільки він сам зі мною dokonав церемонію. Я, піднісши праву руку до тризуба на шапці, сперши другу руку на прикладі автоматичного пістоля ППШ, в поставі на струнко врочисто і гордо повторював, виголошувани “Чорнотою” слова присяги на вірність ОУН, українському народу та його збройному підпіллю. Мені тоді здавалось, що виголошувани слова святої присяги линуть відгуком ген далеко, аж до самого Києва.

Після присяги “Чорнота” назвав мене новим псевдом — “Богдан”.

По зложенні присяги, ми з “Чорнотою” підійшли до провідника “Буйтура”. На той час він був зайнятий з к-ром боївки “Лютим”, видаючи інструкції відносно способів магазинування м’яса. Завваживши нас, усміхнувся і спитав, чи може зложити ґратуляції, а довідавшись, що так, подав мені руку, бажаючи найкращих успіхів на посту кущового. Він також дякував мені за добре вив’язування з обов’язків в час служби в СБ, на що я заперечно крутив головою, але він мене перервав, кажучи, що всі його боевики заслуговують на велике визнання. Він теж висловився, може, тільки з чемности, що йому шкода мене відправляти, але вважає, що на становищі кущового більш відповідальна і конечна робота.

Попрощавшись з усіма боевиками, провідником “Буйтуром” і командиром “Лютим”, ми з “Чорнотою” відійшли в глибину Хрищатої. Зжившись з друзями протягом більше року, мені таки важко було розлучатися з ними. Прикрі почування змагалися під впливом побоювань щодо моїх спроможностей виконання обов’язків кущового, тож маршував я побіч провідника у глибокій задумі. Одиноким потішаючим моментом був факт сповнення моєї найглибшої мрії — вступ у члени революційної ОУН, симпатиком якої я був протягом останніх двох років.

Мовчанку перервав “Чорнота” питанням про причину моєї задуми. Але не очікуючи відповіді, почав представляти майбутність у рожевих красках.

— Будемо пробувати, друже провіднику, — сказав я. — Якщо протягом найближчих кількох тижнів переконаюся, що не даю ради, сам зрезигную і вступлю до сотні “Хріна”.

— Ще на початку я радив тобі, щоб не вступав до бойового відділу УПА, — відповів “Чорнота”. Бо в цивільній сітці ОУН ти більше потрібний, як там, і незалежно який оборот справа візьме, ти залишишся між нами.

Прибувши до місця, де знаходилась квартира “Чорноти”, застали ми там двох боевиків з особистої охорони провідника. Були це — “Тополя” з Волі Мигової і “Дубовий” з Явірника, з якими я знався вже раніше.

Привітавшись і обмінявшись новинами, я положився на постелі з чатиння всередині колиби, збудованої з гілляк, покритих чатинням. Ввечері того ж дня, із штафетою-рекомендацією в руках я вирушив до куща “Степо-

вого”, який підпільно адміністрував селами Репідь, Прибишів, Карликів, Полонна, Щавне, Куляшне, Височани і Кожушне.

Подорож до куца, псевдо якого було “Байрак”, я відбув без перешкод і також без великих розшуків віднайшов “Степового”, який квартирував в одній з порожніх хат горішнього кінця села Репідь. Зголосившись у “Степового”, який прийняв мене щиро і сердечно, познайомив мене з присутніми членами куца. Були там кущовий господарник “Кримський”, зв’язкова кущова “Марійка” (з Репеді) та члени кущової боївки “Соловій”, “Влодко”, “Річка” і “Граната”, які, як я пізніше довідався, усі були із села Полонна.

Я не хотів гайнувати часу, отже, зараз наступного дня ввечері, взявши зі собою боеквика “Соловія”, вирушив у терен з метою заізнатися з довіреними людьми підпільної мережі: станичними, зв’язковими, харчовиками й іншими, що вели законспіровану роботу. Всю необхідну інформацію отримав від “Степового”. Мені йшлося про те, щоб на день перебрання функції кущового від “Степового” бути якнайбільше обізнаним з проблемами куца, криївками і маґазинами, особливо — з людьми підпілля, з якими в недалекій будуччині мав співпрацювати.

Першої ночі ми обидва з “Соловійом” обійшли по кілька хат в селах Репідь, Щавне і Куляшне. Стан населення в тих, як і в інших селах куца, був дуже проріджений насильним вивезенням людей в Радянський Союз, а ті, яким пощастило залишитися, ставились до повстанців дуже прихильно.

У Куляшному знайшлися ми вже по півночі і з огляду на те, що ще над ранком я хотів добитися до сусіднього села Лукове, що належало сусідньому кущеві, де мав замір нав’язати зв’язок з тим кущовим, а часу не залишалось багато, я вирішив випозичити коней. З таким заміром ми пішли до двох хат. У першій хаті господар дав нам коня і то з ентузіазмом, що мене дещо й дивувало. Не маючи сідла, селянин закинув коца на хребет коня, а стремено зробив зі шнурка. Поведінка селянина мене приємно вразила, а “Соловій” коментував це коротко: “То свій чоловік”.

В іншій хаті розбуджені зі сну господарі, взнавши, хто ми є, теж прийняли нас дуже ввічливо. Були це двоє старших віком селян, що тимчасово опікувалися двома панянками, доньками їх близьких крвних (чи, може, внучками?), які проживали в Північній Америці, а панянки чекали на оформлення документів на виїзд до Америки.

Попросивши нас до хати, господар засвітив нафтову лампу й попросив нас сідати при столі, на якому зараз з’явилася чвертка водки, а господиня почала черкати гарілками, приготовляючи перекуску, хоча пора була вже пізня. Подавши перекуску, господиня вибачилась і пішла до ліжка. Повстанці з господарем випили по дві чарки, і він, випровадивши коня в подвір’я, теж нас попрощав. Ми обидва ще хвилю побалакали з дівчатами, але близький світанок понагляв до поспіху. Дівчата були вродливими, а мені дуже подобалася старша з них. Її краса і ніжність приголомшили мене. Молода вродлива дівчина, білого личка, синіх очей та ясно-русявого волосся, спадаючого кучерями на рамена. Прощаючись із дівчатами, я зібрався на

відвагу і вже в дверях, що вели в подвір'я, зложив поцілунок на устах дівчини, яка відвзаємнилася. “Соловій” попрощався з її сестрою, і ми поспішно пігнали коней.

У дорозі до Лукового нам треба було бути обережними, переїжджаючи шосе, але вже далі в лісі, а пізніше в чистому полі вели напівтиху розмову, заторкуючи різні питання нашої виправи, не забуваючи про зустріч двох красунь. Я говорив, що шкода таких гарних дівчат для якихсь там “гамериканців”.

У Луковому ми перебули до наступного вечора, але не могли зв'язатися з кущовим. З огляду на те, що розвідка донесла про зможені рухи польського війська, ми мушили вертати в свій терен, залишивши на зв'язку пошту кущовому.

Поворотна дорога до Куляшного не була так спокійною, як у тамтой бік. Доїхавши до шосе, затрималися ми у віддалі яких двадцять метрів для наслуху. Від північної сторони в лісі, вправо від нас, ми вчули стукіт кінських копит. Зволікати ми не могли, отже, галопом помчали вперед. І ледве ми перескочили шосе, розляглися людські голоси і вигуки польською мовою та густа стрілянина за нами. Ми обидва пігнали чистим полем, подаючись на південь, де терен заломлювався глибинами. Тим часом поляки вистрілили кілька ракет, світло яких нас не засягнуло, бо ми заховалися вже в заглиблення терену, яке переходило у глибокий рів, що вів у село Куляшне. Допавши села, ми миттю опинилися у власників коней, яким наказали негайно запровадити коні до стаєнь і погасити в хатах світло. Подякувавши селянам, ми щезли в обіймах темного вечора.

Протягом одного тижня ми обидва із “Соловійом” ночами відвідували села, а днями вишукували криївки куща, про які знав “Соловій”. Я був приємно заскочений надмірними, як на потреби куща, запасами збіжжя, ячмінної каші, сухарів, законсервованого м'яса і навіть легкої зброї — автоматичних пістолів, крісів, гранат, набоїв, а також матерії на літні однострої. “Соловій” пояснив, що матерію і медикаменти, які негайно переказувано санітарній службі, отримано з продажу здобутих коней, “перепачковуваних” на Словаччину.

По повероті до “Степового”, який з боївкою квартирував у лісах над Прибишовом, я був запізнаний з поточними справами терену. “Степовий” старався впровадити мене у всі кущові проблеми. Особливо звертав увагу на прізвища людей на терені куща, лояльність яких супроти УПА була сумнівною або підозрілою. Я зі свого боку висловив “Степовому” признання за добру господарку, але цей завважив, що за те повне признання належиться другові “Кримському”.

Протягом наступних кількох днів я квартирував у різних місцях терену куща разом зі “Степовим” та його боївкою в селах, переважно в порожніх

хатах, позаяк у тамтих часах панував позірний спокій. Та недовго так тривало. У терені знов почали бешкетувати відділи польського війська. Одного чудово погідного дня облава польських військових з'єднала нас у невеличкий лісок на північному узбіччю гори від горішнього кінця села Репідь. Наша групка, в числі сімох людей, залишилася без жодних шансів на вирвання з оточення, бо в котру сторону пробували повернутися, всюди було чисте поле, а на ньому з усіх сторін польські жовніри затискали перстень оточення. По хвилинній спільній дискусії, на пропозицію "Кримського", який добре знав терен, ми вирішили скритися на краю лісу в західній стороні в дуже густому непрохідному малиннику.

Час був обмежений, бо голоси польської команди було чути в безпосередній близькості. Бігом допали місця, де гущавина, що була продовженням лісу, дала нам схоронення, але доки скрились у тому гущавнику малинника і тернини, пообдряпувалися до крові. Мусили лежати на землі один при одному, бо простір нашого схоронення був обмежений кількома квадратними метрами, а польські вояки від західної сторони сунули густою лавою просто на нас. Голоси польських вояків було чутно дуже виразно.

"Що буде, як на нас налізуть?" — пошепки спитав молоденький "Влодко". А "Степовий" коротко відповів: "Купа м'яса..." У його словах не було ні крихітки пересади, бо якщо поляки не могли б зором проглянути гущавину, то котрийсь міг випадково наступити на когось з нас.

У хвилину пізніше атмосфера нервової напруги досягла кульмінації. Чоботи кількох польських вояків почали розгортати гущавину, розсіваючи зловісний шелест кущів і тріскотіння сухого ріща. У нас дрижали руки, але кожен тримав вказівний палець на спусковому язичку зброї. Наші серця помпували кров дуже прискішеним темпом, а сухі гортанки проковтували слину, якої в ротах не було. Ще один момент напруги... і один польський вояк, заклявши сочистим прокльоном, відступив з гущавини, кажучи, що в цю купу тернини і сам диявол не поліз би. За його думкою і поступком пішли інші — відступили й обійшли гущавник довкруги. У кільканадцять хвилин пізніше лісок спорожнів від польських жовнірів, тільки десь там, на хребті гори, стягаючись до купи, затихали їхні голоси.

Вилізши з гущавника, ми мовчали, задумавшись над незбагненою долею. По хвилині обізався "Річка": "Нехай хто що хоче говорить, а я вірю, що тільки Божий перст охоронив нас від смерти..."

Нарада

Настала часова перерва від облав і рейдів польського війська. Підпільні організаційні одиниці негайно приступили до виконання завдань, яких не можна було виконати в час облав. Як буває в кожному народі, суспільстві, в масі чесних людей усе знайдуться тиши, що, користаючи з обставин і нагоди, пробують здобути фортуна для заспокоєння своїх особистих егоїс-

тичних бажань. Так було і в часі дій українського підпілля, і таке трапилось на терені куща “Байрак”, де два осібники української національності під маскою УПА грабували як українське, так і польське населення. Переважно забирали дорогі речі та коні, якими опісля торгували у глибині Польщі. “Степовому” вдалося розвідати прізвище одного із них. Був це сільський хлопець з Чашина. “Степовий”, не чекаючи на СБ, вислав трьох людей арештувати злодія, що жив у селі сусіднього куща, але доконував злодійські вчинки на терені куща “Степового”.

У міжчасі “Степовий” отримав штафету від районного “Чорноти”, в якій провідник, між іншими, доручав всілякими можливими способами zorganizувати деякі підставові медикаменти та хоча б кілька пляшок спирту для потреб санітарної служби. Особливо йшлося про підземний шпиталь, законспірований в лісах Хрищатої, якому бракувало різних медикаментів, особливо йоду і спирту для дезинфекції ран.

Задля питань, заторкнених у листах “Чорноти”, “Степовий”, “Кримський” і я відбули нараду в лісі біля Репеді. Народою проводив “Степовий”, який підняв такі питання: посилення ворогом виселенчої акції і наші завдання, збір плодів — їх переробка й магазинування, конспірація під час облав, приготування до передання — перебрання куща, вдержування зв'язків, придбання медикаментів та інше.

У зв'язку з посиленням акції насильного виселення українського населення в Радянський Союз, яка триває вже майже півтора місяця, “Степовий” вказував на неспроможність збройних сил нашого підпілля запобігти цій акції. Хоча наші сотні, з-посеред яких найактивніша сотня к-ра “Хріна”, провели чимало відплатних акцій та звели багато боїв, все-таки не вдалося запобігти трагедії, яка стрінула українське беззахисне населення Закерзоння. “Причина znana, — говорив він. — Кількісно неспівмірно слабі сили УПА та неспроможність партизанських відділів вести довше триваючі фронтіві бої, для чого немає ні умов, ні боеприпасів, ні людей”.

Ми перетерпіли вже не одне, обізався “Кримський”, переживемо і те, а частина нашого населення таки залишиться для свідчення про українськість наших земель.

Я висловив сумнів щодо поглядів “Кримського”, підкресливши, що виявляю свої думки в крузі довірених людей не задля безпідставної критики, але для призадумання над поважною проблемою. На мою думку, говорив я, нема виглядів на близький конфлікт між Заходом і Сходом, який змінив би становище українського населення й підпілля. В такій ситуації виселення може тривати, але остаточно большевики, а зокрема поляки, не припинять терористичні акції виселення, аж до його завершення, а то й фізичного винищення українського населення. Якщо далі так піде, то не можна мати сумніву, що поляки цього довершать, бо їхня сліпа ненависть до українства переступає межі людського поняття.

— На вашу думку, друже “Богдане”, — говорив “Степовий”, — треба б нам перестати чинити всілякі протидії і спокійно приглядатися насильству

над нашими людьми та втраті наших прадідівських земель на користь поляків? Іншого виходу нема, правда?

— Взагалі не так, — відповів я. — Ми мусимо робити все, що в наших спроможностях, одначе не стосувати з нашої сторони насилля, як це мало місце біля Куляшного, де упісти одної нашої групи порубали колеса підвод та повипрягали коні селянам з Вислока Великого, що хотіли виїхати в Радянську Україну, бо кільканадцять родин пробували “тікати з дощу під ринву”.

— Якщо будемо пасивно приглядатися слабодухам, — завважив “Кримський”, — то таки втратимо наші рідні землі.

— Але як будемо стосувати насилля, нічим не будемо різнитися від поляків. Не з’єднаємо собі прихильників, але придбаємо ворогів з-посеред наших людей, — відповів я і продовжував далі. — Ми, люди підпілля, посвятились на все, але інакше є з цивільним беззахисним населенням. На зібранні родин у Вислоці Великому дядьки вирішили виїхати, бо перебралася мірка їхнього нужденного життя і терпінь. Безнастанна нагінка польських військових відділів і цивільних банд, грабежі, вбивства, пожежі, брак зі сторони УПА відповідної охорони спонукали селян до розпачливого кроку. Як висловився один із дядьків, присутніх на зібранні: хто з нас не бажає в глибині нашої душі самостійної України? Хто хоче покидати нашу святу землю, яку мій батько орав носом і волочив власними ногами? Хто з нас не бажає своїй власній дитині кращого завтра, без пана на її невірничому хребті? Доки ці скриті і гарячі бажання здійсняться, не буде кому ними втішатися, бо поляки нас вимордують до ноги, а УПА теж не в силі нас оборонити. Крім життя, ми вже нічого іншого до втрати не маємо; поляки трактують нас, як дику звірину, на яку влаштовують лови вдень і вночі, ограбили нас майже з усього майна, спалили половину села, і що ж нам чекати далі? У Радянській Україні солодко нам також не буде, але між своїм народом, і що з усіма, те й з нами. Як діждемо самостійної України між своїм народом, то повернемо назад на нашу дорогу Лемківщину, щоб спочити на цвинтарі побіч наших батьків і дідів.

— Які ж тоді висновки? — запитав “Степовий”.

— Ми, як адміністративна одиниця підпілля, повинні старатися переконувати людей в кінцевості залишення на рідній землі і піддержувати надії, які плекаємо самі, що час українського невірництва зближається до кінця. Переконувати і помагати нашому бідному народу, бо набагато більш промовистим є факт звільнення селян з-під багнетів польського конвою, як рубання коліс підвод і випрягання коней селянам, яких не женуть ворожі вояки, а жене їх примусова ситуація. Хоч мала наша групка, все-таки можемо помагати нашим сотням в різних бойових акціях, з одного боку, а з другого — повчати населення про способи, які можуть охоронити їх перед виселенням.

— Які способи маєте на думці? — питає “Кримський”.

На це питання я в дійсності не мав доброї відповіді, тож по хвилі надуми відповів, що фактично знаю тільки один спосіб, знаний усім іншим — втеча із села і скривання в лісах.

“Степовий” ствердив, що дотеперішня тактика і способи протистояння цивільного населення ворожій виселенчій акції є найкращим, якщо брати до уваги існуючі обставини.

У зв’язку з тим, що по виселених селянах залишилися засіви і засаджені поля, а те населення, яке ще останеться, не буде спроможне зібрати усіх плодів, планується проводити жнива, а може, й викопки власними силами, тобто нашими збройними відділами. Нам, працівникам куща, правдоподібно, треба буде помагати сотням, особливо при маґазинуванні збіжжя чи меленні муки і печенні сухарів та їх маґазинуванні. Але про те все точніше у властивому часі.

Відносно засад конспірації “Степовий” вважав, що треба держатись лісів ближче до криївок, в яких можна було б заховатися на час великих облав, бо те, що ми залишились живими по останній облаві, можна завдячувати випадковому щастю.

— Я особисто погоджуюся з висловленою думкою, — сказав я, — але маю упередження до криївок, вважаючи, що це готова могила. У вільному просторі, та ще й в таких масивах лісів, які покривають наш терен дії, людина почуваться певніше й більш свobodно.

Мимо скомпліктованих і небезпечних обставин, питання підпільних зв’язків було все ж актуальне, отже, ми призадумувались над способами зв’язків з районним провідником та з сусідніми кущами. Відтепер, говорив “Степовий”, треба стисло перестерігати засаду, впроваджену раніше, висилання кур’єрів у терен удвійку, а не одинцем, як бувало за добрих часів. Одна людина може пропасти в терені безслідно, і ніхто не буде знати про обставини чи місце. При цьому практика виказала, що траплялися випадки зловлення кур’єрів поляками. Деяких із них терором змушено до співпраці. Хтозна, чи і зараз між нами таких нема?

Треба перевірити зв’язкові пункти, скриньки пошти в терені, але попередньо треба повчити кур’єрів про середники обережності, закінчив “Степовий”.

На думку “Степового”, передання мені куща повинно статися незадово. Він висловив надію, що в терені втихомириться, бо такі є ознаки рухів польських військових відділів, що припинили нагінку за нашими людьми. “У зв’язку з тим піклування про медикаменти залишиться вам, друже “Богдане”, — сказав він.

— Все ж таки, може, маєте якусь пораду? — питав я.

Після спільної дискусії сугеровано, що такі ліки, як йод, різні мазі, чи бандажі, найкраще буде доручити одному селянинові, що працює для нашої Служби Безпеки та разом співпрацює з польським Урядом Безпеки. Вислати кого іншого було б небезпечно і ненадійно.

— За спиртом треба буде вислати кількох людей до кількох міст, але поки що залишено це як завдання на майбутнє, коли життя селян поверне до умов більш нормальних. Шкода тільки, що саме на той час є пекуча потреба, закінчив “Степовий”.

— Коли б так трішки муки було і крихітка масла, то вареників наварила б, зажартував я.

— Що маєте на думці? — питав “Кримський”.

— Я вмю виварювати самогон, — сказав я. — У часі переходу фронту, в родинному селі я це робив і торгував самогоном наперед з німцями, опісля з червоноармійцями. Коли б десь у якогось дядька здибати апаратуру, з бараболі можна випродувати 95-процентовий самогон-спирт, який горить на долоні, не залишаючи сліду вогкості.

— Про апаратуру нема журби, — відізався “Кримський”. — Я знаю, де така апаратура захована в одному з потоків біля Репеді, але не маємо дріжджів.

— Замість дріжджів можна вживати хміль, — відповів я.

Так і вирішили пробувати продукцію спирту власним способом, зобов'язуючи до цього мене.

Арешт злодія

Боевики куца “Байрак”, що були вислані арештувати злодія, який під маркою УПА грабував населення, виконали завдання успішно. Знайшли його в родинному селі Чашин. Арештованого зразу тримали в лісі, згодом перевели до одної порожньої хати в Репеді.

Проминуло кілька спокійних днів. Я при помочі “Соловія” взявся за приготування до продукції самогону. Апаратуру знайшли ми у вказаному “Кримським” місці. В одній із хат горішнього кінця Репеді, у великих бляшаних горщиках заварили дванадцять відер бараболі і один 4-літровий горщик хмелю, зібраного в потоці, де його було багато. У великій дерев'яній бочці, вміщеній в потоці горішнього кінця Репеді, я залляв зварену бараболю виваром хмелю і залишив на дві доби для ферментації. У міжчасі “Степовий” звернувся до мене з питанням, чи я не схотів би поговорити зі злодієм, який до цього часу не вимовив ще слова, а мовчав як камінь.

Подавшись до сусіднього господарства, у дверях клуні застав я стійкого, а всередині на соломі, простеленій на толоці, сидів молодий мужчина із зв'язаними назад руками і зв'язаними ногами. Лице в нього запухле і ціле в синцях від фізичного побиття, а в очах безнадійна байдужість.

Я привітав арештованого словами “добрий день”, але той нічого не відповів, опустивши очі в долину. Я почав ставити йому питання. Йшлося мені про те, щоб злодій принаймні відповідав “так” або “ні” на питання відносно доконуваних пограбувань під нашою маскою. Якщо так, то хто був його спільником? Допитуваний затято мовчав. Його довга мовчанка вивела мене з рівноваги. Без глибокої надуми я відтягнув руку і вдарив арештованого в лице. Вчинивши те, я не міг зрозуміти, що зі мною діється. Я відчув глибокий несмак вчинку. Здавалося мені, що цим ударом я не вдарив допитуваного, але лице своєї власної гідності.

Потерши рукою чоло та подумавши хвилину, я почав делікатно, полюдськи промовляти до сумління злодія, пробуючи переконати його в безсенсовності мовчанки. Я пробував пояснити йому, що за порушення права мусить бути кара, і ця кара, крізь яку він уже пройшов, буде вистачаючою як кара і як пересторога на майбутнє, але він мусить виявити свого спільника і про себе самого сказати всю правду. Після виявлення правди і прізвища спільника будеш звільнений додому, пообіцяв я йому.

Після довшого переконування селянин нарешті обізвався. Зразу говорив боязливо, але, осмілившись, подав дані про свої напади. Я був заскочений, що злодії з Чашина мали відвагу запускатися аж до Вислока Великого, не обавляючись можливої зустрічі з повстанцями.

Після переслухання, без упереднього порозуміння із “Степовим”, який формально був ще кущовим, я наказав стійковому розв’язати арештованого і відпустити додому, бо, на мою думку, він своє дістав. Про моє рішення я повідомив “Степового” щойно опісля. Очевидно, він був невдоволений, вважаючи, що винного у злочинстві, ще й під маркою УПА, треба було покарати смертю.

“Степовий” подав прізвище і адресу спільника арештованого районному провідникові СБ сусіднього району, але вже в татмому часі нам було відомо, що пошукуваний утік з рідного села на понімецькі землі, а наш бувший арештант, якого я випустив на волю, в кілька тижнів пізніше помер. Причина смерті невідома.

Продукція самогону. Наскок польського війська

У терені вже від кількох днів було спокійно. Я часто заглядав до бочки з ферментуючою бараболею. Ферментація розчину бараболі й хмелю відбувалась нормально — я був тим вдоволений. Коли наспів час, ми обидва із “Соловійом” ввечері почали готувати апаратуру. В тому часі ми квартирували в порожній сільській хаті, з власників якої поляки виселили в СССР. “Кримський” zorganizував два коні, підводу і дві корови, що були залишені по селах виселеними людьми. Зв’язкова “Марійка” доглядала й доїла корови, боевики годували коней.

Готуючись до гонення самогону, ми замаскували місце в потоці зеленими гілляками, накриваючи з боків палатками, щоб не було видно вогню. Один великий бляшаний котел з розчином стояв всередині більшого. Між дном і боками був вільний простір для підігрівання розчину, з якого пара проходила мідяними, покрученими на взір пружини рурками, вміщеними в зимній воді, згромадженій у дерев’яному цебрику. Там пара скроплювалась і кінцем рурки капали краплі самогону. Щоб одержати можливо найкращий гатунок алкоголю, з елімінацією до мінімуму специфічного запаху, перший скроплений алкоголь піддано ще двократно переваренню і дистиляції, по чому одержано два літри доброго спирту і один з половиною самогону до пиття. В часі другої дистиляції “Степовий” і “Кримський” попробу-

вали по чарці самогону, захвалюючи його якість, по чому подалися на квартиру.

Було вже по півночі, коли ми обидва із “Соловійом” положились до сну в кімнаті, де вже на соломі, простеленій на підлозі, спали “Степовий”, “Кримський” і “Марійка”. У кухні спали три стрільці, четвертий держав стійку надворі.

Раненько, коли надворі починало щойно світати, мене розбудили зі сну слова стійкового: “Друже провідник! Якесь військо іде до села”.

— Яке там військо? — крізь ніс мурмотів заспаний “Степовий”.

— Виглядають як “хрінівці”, відповів стійковий. Був це стр. “Річка”, простий хлопчина із села Полонна. Присадкуватий, кремезний, рисами обличчя подібний до азіата. Повільний у рухах, мові, а то й думці, але був обдарований дуже доброю натурою, як кажеться, душа, не людина.

Стоячи на стійці, “Річка” завважив дві лави озброєних військових людей, що прямували із заходу на схід, від села Прибишів, неначе мали замір обійти село Репідь з обох боків. Це він зголосив “Степовому”, який на пояснення, що вояки виглядають як “хрінівці”, без надуми відповів: — “То чому ж перериваєш нам сон? Іди, привітай їх, як пристало!”

“Річка” вийшов з кімнати, але мені щось не давало спокою. Піднявся я з постелі, припоясав пояс, взяв пешешку і подався до дверей. В порозі зустрівся з “Річкою”, який з переляканою міною сповістив: “Друже “Богдан!” То не “хрінівці”, то польське військо. Вони вже близько села”.

Слова стійкового вчув “Степовий”, який негайно розбудив усіх інших, а я вискочив до сіней, звідки виглянув надвір. По північній стороні села на узбіччі гори побачив довгий стрілецький рядок, приблизно п’ятдесят вояків, що саме наближалися до села. В цьому моменті пригадалися мені сплячі стрільці в кухні. Я вскочив туди, але в цей момент двох із них зі стійковим, який їх заалармував, саме вискочили до сіней, де вже були інші, за вічком “Влодка”. Не бачачи його, я вскочив назад до кухні, де він спокійно стояв посеред кімнати, приклавши до рота чотирилітровий глиняний горщик, який притримував обома руками, попиваючи свіже молоко. В цю ж мить надворі розляглися вигуки крісових і автоматних пострілів. А “Влодко” все ще пив молоко... Обурений, я прикладом автомата вдарив у глиняний горщик, який розбив на дрібні куски, обливаючи молоком однострій спрагненого стрільця.

— Ти, бовване! — крикнув я. — Чи ти не чуєш, що діється? Хочеш напоєним, як бичок, зголоситися до звіту у святого Петра? Вискакуй за іншими!

“Влодко”, обтерши долонею молоко з одягу, зловив у руки кріса і побіг до дверей, а мій зір спочив на вікні, де вночі поставив пляшки зі спиртом і самогоном. Велика надія допомогти шпитальці тріснула, неначе мильна булька. Заабсорбований тією думкою, під тиском підсвідомого глибокого бажання допомогти раненим воякам УПА, не задумуючись над небезпекою і над тим, чи я залишуся між живими, держачи пешешку в правій руці, лівою

сягнув по пляшку спирту, з якою вискочив до сіней. Перед порогом надвір застав “Влодка”, який не міг рішитися, що має далі робити?

За хатою від західної і південної сторони раз у раз рвались серії кулеметів, автоматні і поодинокі крісові постріли та крики польських вояків — “бандеровці в подвужу і в рові, там керовачь оґень” (бандерівці в подвір'ю і в рові, туди прямувати вогонь).

З протилежного боку гори якийсь польський вояк кричав, що і в хаті є бандерівці, і туди посипались кулеметні серії. Ми обидва з “Влодком” залягли за порогом, не орієнтуючись у ситуації довкола хати. Тим часом запальні кулі спричинили загоряння хати. Перед хатою, за подвір'ям був глибокий рів, що від західного боку стікав до ріки Ослави в долішньому кінці села. Не далі п'ятдесяти метрів від хати, по східній стороні, до цього рову впадав другий потік, що стікав від півдня.

До роздуми часу не було, рішали секунди. Я сказав “Влодкові”, що мусимо вискочити з хати в подвір'я, допасти підводи, що стояла при купі рубаних полін, а звідтам у рів, доки поляки його ще не зайняли.

“Влодко” стрілив у напрямку східного кута, а я пустив серію в західну сторону подвір'я, і ми вискочили надвір, а під нашими ногами здіймалась курява пороху й іскор вогню від ударів куль об каміння подвір'я, але ми обидва, навіть не драснені, допали купи дров. Дерев'яна хата, крита соломо'яною стріхою, швидко знайшлась в обіймах полум'я і диму. Від північної сторони, де за ровом терен був заслонений кущами і молодим лісом, чути було голоси ворога дуже близько. На подвір'ї, навпроти східного рогу хати, приклякнувши на коліні, стріляв з кріса “Соловій”, а в західній стороні, у клубах диму я завважив постать польського вояка. Сперши пепешку на купі дерева, я моментально пустив туди серію. Польський жовнір відскочив назад, скриваючись за палаючою хатою, а я, крикнувши до “Соловія”, дав йому знак рукою, щоб відступив у рів, що провадив з півдня на північ, а сам, взявши в ліву руку пляшку зі спиртом, тримаючи в правій руці пепешку, з перевішеним пояском через праве рам'я, вскочив на подвір'я, а за мною “Влодко”.

“Соловій”, вважаючи, що безпечніше буде відступити ровом у долину села, скочив у цьому напрямі. Ми з “Влодком” бігли, перетинаючи йому дорогу. Будучи зайнятими обстрілом, вкінці подвір'я, вже майже при рові, “Соловій” і “Влодко” ударились тілами так сильно, що, впавши обидва на землю, перекотилися кількакратно й випустили кріси з рук. Під сильним обстрілом поляків не завернули по зброю, стрімголов допали потоку, яким побігли в долину села. “Граната” і “Річка” вирвалися тим самим потоком дещо скоріше, не будучи нараженими на вогонь ворога, який товаришів двом останнім.

Я щасливо допав потоку і здивований, що ще живий, почав бігти під гору на південь. Зробивши ледве кілька кроків, на правому березі потоку я вчує голос: “Стуй, бандеровець! Ренце догури!” Я глянув туди. На березі, може, з один метр над моєю головою, стояв польський жовнір з цівкою крі-

са, спрямованого в мої груди. На уламок секунди мій зір спочив на орлі шапки польського вояка, а в уяві майнула думка: “Ого! Це вже кінець...”

Кажуть вояки, що жовнір стріляє, але пан Біг кулі носить. І скільки ж у цьому правди? На заклик польського вояка я, тримаючи палець при спусковому язичку пепешки натиснув на спуск, але одною рукою не міг піднести автомата на відповідну височину, і серія куль зарилась у землю, під ногами польського вояка. Та на уламок секунди скоріше за мене, на спуск автомата натиснув “Кримський” і поляк упав на землю. Уся сцена розігралася так блискавично, що через момент я не орієнтувався, що сталося. По невдалому моему вистрілі я був приготований на кулю поляка, а тим часом поляк упав до землі, не знати — живий чи мертвий? Я глянув угору потоком, де між деревами і кущами побачив “Кримського”, який знаком руки поганяв мене до втечі з того місця. Допавши перших дерев і кущів, я поставив пляшку зі спиртом під деревом і ми обидва з “Кримським”, відстрілюючись, відступили на гору, де біля джерела чекали нас “Степовий” і “Марійка”.

Ми всі четверо посідали там і обсервували поведінку поляків у селі. Наша недавня квартира вже цілковито щезла з поверхні землі в догасаючому вогні і клубах диму. Журилися ми долею своїх стрільців, які побігли потоком у долину села, де поляки мали краще поле обстрілу. Я інформував “Степового” про останні події під час наскоку, зокрема про зудар і залишення зброї “Соловійом” і “Влодком”.

Польський відділ пройшов селом і, завернувши в долишньому кінці, довгим стрілецьким рядком маршував під гору по північній стороні села, в напрямку містечка Буківська. Обсервуючи їх далековидом, “Степовий” нарахував близько ста двадцяти людей, які вели зі собою два коні і дві корови.

По хвилині я почав приглядатися полякам крізь далековид. Наближались вони до верху гори, де я завважив якусь відмінну постать. Приглядаючись хвилинку довше, розпізнав одного старенького селянина з Репеді. Своїм спостереженням я поділився з друзями. “Степовий” вважав, що дядько вийшов на прохід. Вісімдесятилітній старець любив проходжатися лемківськими ґрунками, тож і того ранку, спираючись на дерев’яний костур зайшов аж на верх гори між селами Репідь і Карликів. Там догнав його відділ польських вояків. Кілька з них обступили старця. Крізь далековид видно було, неначе вели розмову зі стареньким. По хвилі один із жовнірів вдарив старця прикладом кріса в плечі. Кілька секунд пізніше інші польські вояки почали робити те саме. Прикладами крісів, автоматів та костурами били старця. А він розпростер руки (у правій руці держав костур), неначе біблійний Мойсей на горі Синай, підніс очі на голубе небо, опісля упав навколішки, а згодом усім тілом припав лицем до землі, неначе цілував її з вдячністю, що годувала його такий довгий вік.

Так його, старого, беззахисного, домучили “лицарі Маткі Боскей Ченстоховскей”. Коли старець відмовився від виїзду в СРСР, його рідню насильно випроводили з хати і відставили до залізничної станції, а його залишили, щоб незадовго таки замучити.

По відході поляків ми зійшли в село тим самим потоком, яким відступили. В одному моменті “Кримський” завважив, що з потоку, віддаленого від нас на схід приблизно на один кілометр, вийшло три стрільці куща, прямуючи до лісу. Гострий свист “Кримського” привернув їх увагу, а розпізнавши, хто є, прибігли до нас. “Соловій” і “Влодко”, з очима, опущеними до землі, зголосили втрату зброї, на що “Степовий”, махнувши рукою, сказав: “Це дуже погано, але що ж робити?” Потім спитав про долю друга “Гранати”, але жоден з них не знав, що з ним сталося.

Дійшовши до місця, де я заховав спирт, ми обшукали потік, заглядали попід кущі, перевіряли місця при деревах, але ні спирту, ні скла з розбитої пляшки не здибали. Мені було дуже шкода спирту, але думав теж, що придася б і самогон на день перебирання функції кущового.

Прибувши на місце нашого останнього квартирування, застали тільки попіл і де-не-де тліючі ще головні. Коней і корів поляки забрали, віз та апаратуру до гонення самогону порубали і поламали. Так несподівано закінчився ще один епізод підпільного куща “Байрак”. Епізод, що міг закінчитися дуже трагічно. І хоча ми не знали ще про долю “Гранати”, вірили, що він до нас долучить, бо ніде не знайшли його трупа і не видно було, щоб поляки повели його зі собою.

Дезерція боевика

Боевик “Граната”, що відлучився від кущової боївки в часі наскоку польського війська в селі Репідь, не зголосився назад. Після кількох днів проводів куща донесено, що “Граната” ховається в родинному селі Полонна, де проживали його родичі. “Степовий” звернувся до мене з питанням, чи я не хотів би вибратись з “Кримським” на пошуки за дезертиром?

Зараз-таки того дня ввечері ми обидва з “Кримським” вибралися в дорогу. Вже пізно ввійшли ми до Полонної. “Кримський” знав місце хати дезертира, тож провадив туди. Опинившись у подвір'ї хати батьків “Гранати”, мене стиснув жах за горлянку, що й не міг би в цей момент вимовити слова. Хата батьків “Гранати” у вечірній темноті подібна була до зруйнованого пташиного гнізда. Передня стіна подібна до чорних щелеп, частина даху над нею не догоріла до кінця, вся забудова виглядала, неначе погрижена зубами якогось велетня. Частина солом'яної стріхи спалена, крокви поламані і чорні від вогню, що не докінчив нищівного діла. Задня частина хати, а теж і житлова кімната і клуні, що були під одним дахом, знищені вогнем, тільки недогорілі стіни і дах зяяли подихом ляку, залишеного пожежею.

Ми обережно увійшли до залишків хати, що ще становила кухню і одну кімнату. В кухні по правому боці від порога стояла велика піч, що служила до печення хліба й варення страв. При печі поралась середнього віку жінка. Побачивши нас, об запащину обтирала тремтячі руки. Її лице було обвине не причиненою вже турецькою хустиною, а широко відкриті очі бігали з кута в кут, уникаючи нашого зору. Ми привітали господарів “Добрий вечір”.

На печі, в оточенні дітей-підлітків, сидів господар хати. Зодягнений у колочані (саморобні льонові) штани і таку ж сорочку, обійнявши спрацьованими руками двійку наймолодших дітей, неначе застиг у половині розказування казки, а може, легенди про давню козацьку славу...

На наш привіт дядько зійшов з печі й, привітавши нас, не обізвався ні словом, чекаючи на дальший хід подій.

— Дядьку! — обізвався “Кримський”. — Як хіба здогадуєтесь, ми прийшли за вашим сином-дезертиром. Де він?

— Я не знаю, — відповів селянин.

— Я ще раз питаю, — повторив “Кримський”. — Де ваш син-дезертир?

— Бігме, не знаю, панове, — відповів дядько.

По цих словах “Кримський” вдарив селянина рукою в лице. Цей несподіваний удар набагато гірше заболів мене, ніж вдареного селянина. Без хвилини надуми я перепросив дядька і попросив “Кримського” вийти надвір.

— Друже “Кримський”! — говорив я, — якщо ви ще раз вдарите дядька, я вас застрілю.

— Що ви? Друже “Богдане!” — здивований питав “Кримський”. — Він дуже добре знає, де обертається його син. Цяцкання з ним нічого нам не дасть. Його треба притиснути, бо інакше нічого не вдіємо.

— Друже “Кримський”! — відповів я. — Чи ви не можете, чи не хочете зрозуміти суті нашої визвольної боротьби? Большевики б'ють нашого дядька, поляки б'ють, мадяри, німці і хто тільки хоче — б'є. Ми станули в обороні, щоб обрубати руку ворога, яка вдаряє в лице УКРАЇНЦЯ, а тим часом самі робимо те, що роблять наші вороги. Де ж і який тут глузд? Чи ви не бачите тієї вбогої української родини, хату якої до половини спалили поляки, а майно пограбували?

— Добре, добре, — відповів “Кримський”. — Нехай буде по-вашому.

Повернувшись до хати, “Кримський” мовчав, а я говорив селянинові:

— Пане господарю! Ми добре знаємо, що ваш син є в селі і деколи денною порою перебуває з вами. — Тут я подав кілька прикладів та заявив, що ми прийшли за його сином не як за дезертиром, але як за стрільцем, що в часі польського наскоку відлучився від своєї боївки. — За це йому і волос з голови не впаде, якщо він сам зголоситься хоча б навіть і зараз. Ми і ви і ваш син, ми всі знаємо, що як він попаде в руки полякам, то буде знищений. Ми, — закінчив я, — будемо на вашого сина чекати, а ви йому скажіть, що “Богдан” дав слово честі, що йому нічого не станеться, якщо повернеться.

По тих словах, побажавши господарям доброї ночі, ми опустили хату. “Граната” ніколи не повернув ні до куща, ні до іншої одиниці підпілля.

Гірке розчарування

Закінчувалась третя декада червня. У тому часі в терені панував спокій. Від двох днів небозвід занісся сірими хмарами, що дрібним дощем засівали землю. У такому-то часі від районowego провідника “Чорноти” наспіла

штафета, в якій був назначений час і місце зустрічі проводу куща з районним провідником. Цим місцем була одна хата долішнього кінця села Явірник. Мене дивувало те, що місце зустрічі для передання — перебрання куща “Байрак” призначено на терені сусіднього куща, але, не коментуючи цього факту, зі “Степовим” і боївкою подався і я туди.

У призначеному місці чекав уже “Чорнота” в товаристві двох боєвиків. Привітавши нас, “Чорнота” попросив сідати, причому на вступі розпитував про події і новинки на терені нашого куща. Інформативні відповіді давав “Степовий”. Згодом “Чорнота” подав нам усім до відома, що останні події (не назвавши які) і теренові умови змусили його до зміни попередніх рішень і прийняття нових планів щодо реконструкції організаційної структури району. З огляду на те, що друг “Степовий” відходить з функції кущового, як також з огляду на численне зменшення населення у висліді примусової виселенчої акції, нема потреби вдержувати надто розбудовану мережу підпільних адміністративних клітин. Саме тому дотеперішній кущ “Степового” буде об’єднаний з сусіднім кущем — кущового “Макаренка”, який — як досвідчений працівник підпілля — адмініструватиме обома злученими кущами.

Коли я почув останнє рішення “Чорноти”, мені здавалось, що вся кров сплила вниз. Не міг я здогадатися причини, а тим більше вчинків “Чорноти”. З огляду на мій вік і брак досвіду, тільки за намовою “Чорноти” я дав згоду стати кущовим, а зараз учув, що кущ має очолити “Макаренку” як “більш досвідчений працівник підпілля”. З такою опінією щодо особи “Макаренка” я повністю погоджувався, але не міг зрозуміти такого трактування моєї особи людиною, що говорила зі мною про перебрання куща, але не упередила мене про зміну рішення, що так болюче вразило мою особисту гідність. Я навіть не спитав про причину відсунення моєї особи.

Далі “Чорнота” інформував, що “Кримський” залишиться на пості кущового господарника в “Макаренка”, який на цей час не був там присутній. Я перенесений до району на пост секретаря, а боєвики — “Соловій”, “Влодко” і “Річка” — ввійдуть до складу районної адміністративної боївки, в складі якої були вже “Тополя”, “Дубовий” і “Грушка”, а командиром буде друг “Зима”, доброволець з Репеді, який набув військового вишкілу у німецькій формації охорони фабрик і підприємств, званій “веркшцум”.

“Чорнота”, побажавши “Степовому” успіхів на посту районного провідника в Криниччині, потиснув йому руку на прощання, як також “Кримському”, та з боєвиками і зі мною відійшов у ліси Хрищатой.

На новій функції

Знайшовшись у лісах Хрищатой, “Чорнота” велів боєвикам будувати дерев’яну хату над Душатинським озером, по південній його стороні. У доколишніх селах боєвики зорганізували потрібне знаряддя, пилу, сокири, долота, чекан і лопати, а також випадково зустрілися з “Зимом”, який саме шукав за зв’язком.

“Зима” був юнаком середнього зросту, пристойний, чемний, який умів поводитися відповідно в товаристві. Прибувши в ліс, негайно взявся виконувати функцію командира боївки. Під його наглядом приступили до будови партизанської хати, яка, згідно планами “Чорноти”, мала бути побудована з грубих кругляків дерева із чоповими споєннями кутів, без уживання цвяхів. Мала складатися з трьох кімнат: одної великої — житлової, другої — спільної спальні і третьої, найменшої, призначеної на бюро провідника. Дах мав бути вкритий грубою верствою чатиння, бо іншого матеріялу не було.

Протягом кількох днів від ранку до ночі працювали ми всі спільно з командиром боївки, а деколи й з провідником, за виїмком тих, що мусили виходити до села по харчі чи на зв’язкові пункти. Наслідки спільних зусиль були незвичайні. Міцна, немов правдива, пишалась партизанська хата серед лісу, зі скромним внутрішнім вирядом — дерев’яних стільців до сидження і одного великого стола та образу св. Матері на стіні.

Першого пополудня після закінчення будови “Чорнота” скликав коротку відправу в нутрі нової партизанської хати. Він зложив усім подяку за добру роботу та інформував про засади існування й обов’язки районної адміністративної боївки. До найважливіших обов’язків мали належати такі завдання: охорона особи районного провідника і його почоту, підтримання зв’язків з куццями й іншими референтурами району як, приміром, військова, служба безпеки, господарська, а також з сусідніми районами, самозаготівля боївки харчами, одягом, магазинування харчових запасів для бойових відділів на випадок потреби, ведення розвідки в терені.

“Чорнота” інформував, що, як усім відомо, друг “Зима” є командиром боївки, а я районним писарем і господарником боївки. Про цю другу функцію я тоді довідався вперше. При цьому він говорив мені, що в посіданні району є кілька кірців збіжжя — жита і пшениці, які в найближчому часі треба везти до млина в Щавному та опісля замагазинувати муку в спеціально збудованій сухій кривці.

Я слухав і кивав головою на знак згоди, але не відчував жодного ентузіазму до виконання приділених мені функцій, особливо функції господарника, бо мені здавалось, що останнє знехтування моєю особою було для мене тим самим, що підрізання крила пташці. Я постановив радше животіти до часу, коли підпільна боротьба прибере конкретну форму революції, а тоді якось то буде. Важним мені було, щоб постала самостійна Україна, а все інше не рахувалось.

Цього самого дня ввечері я з “Чорнотою” пішов до села Смільника. Вступили ми до хати селянина Івана Адамовського, в якого був кільккалітній син та жінка, яку партизани звали “цьоця”. Вона була справді неймовірно доброю людиною для нас, партизанів. Незалежно, скільки нас було в хаті, старалася усіх вгостити, ще й на дорогу впхнути щось у наплечник. Годувала партизанів, прала їхню білизну, помагала хворим. Господар був такої ж вдачі. Ніколи не відмовляв у послугах повстанцям і все постачав їх тютюном, який сам вирощував.

Господарі і цим разом прийняли нас дуже щиро. Господиня подала вечерю, а господар частував тютюном, розповідаючи про новини в селі і околиці.

Прощаючи нас на відході, цьоця питала мене, чи не хотів би я взяти зі собою кілька ошипків (пшеничні плячки, печені з додатком поташу і соли) для провідника і для себе. Я прийняв подарунок з подякою, а господар приніс ще добрий звій листя тютюну, за що я і йому дякував. Опісля ми відвідали ще кількох господарів у Смільнику і майже над світанком вернули в ліс.

Наступний день був для мене дещо скучним. Виспавшись доволі, я виїшов з партизанської хати в ліс, не знаючи, що з собою робити. “Чорнота” ще спав, а стрільці розійшлися в терен полагодити деякі справи, доручені провідником.

Сівши на грубій колоді дерева, я обійняв зором лісове довкілля, якого вид збудив у мене подив для природи. Літній день був чудово теплий. Небозвід, якого дрібні фрагменти проблискували крізь вільний простір між коронами дерев, сяяв притьмареною сіро-блакитною млою, зливаючись з маестатично тихою атмосферою лісу. Містично спокійне і тихе тривання невидимої людським зором природи вливало в душу благодійний спокій та почування нерозлучного зв'язку ества людини з природною силою, що створила гармонійно досконалий образ.

Зачарований таємничою красою лісу, я дивився перед собою, а десь там, у глибині ества, спалахнула іскорка туги за можливістю життєвої втіхи і подивляння краси природи в нормальних життєвих умовах. І туга викликала в уяві образи бажаного життя. Ось бачу я український нарід вільним, що морями голів заляв вулиці міст і сіл української землі. Кожне обличчя цього людського моря радісно всміхнене, мільйони рук підіймаються вгору і гримить грімке “слава” і “свобода”, а над головами мільйонів майоріють блакитно-жовті прапори, шумлять вітри пісню волі, радісно дрижить серце хвилинною втіхою уявного явища, яке нагло перериває небажане клекотіння серед лісу. Це дятел, що гострим дзьобом раз у раз вдаряв у дупляве дерево, то знов, перехиливши голову вбік, вгору то в долину, довбав дупло, а відгуки довбання неслися у глибину лісів.

На таких заінтересуваннях застав мене “Чорнота”, який з усмішкою на вустах жартував, що досить безділля — треба братися за роботу.

— Що ж маю робити? — питав я.

— В одного господаря в Микові, — відповів “Чорнота”, — є захована одна наша машинка до друкування. Треба буде її тут принести і почнем щось трохи писати.

Така пропозиція мене потішила, бо хоча я й не був професійним друкарем, цю роботу я любив, а при тому бездіяльність у молодечому віці — це життєва порожнеча, що деколи може довести до поганих наслідків. Отже, наступного дня я вже сидів за столом у нашій партизанській колибі, пишучи на машинці марки “Ундервуд” звіти, призначені для надрайонового провідника. Зміст диктував “Чорнота”. Був це кварталний звіт, опрацьований

на основі звітів кущових та поодиноких референтів району, як теж на основі знання ситуації в терені самим провідником району.

“Чорнота”, як людина інтелігентна, вмів опрацювати звіт під оглядом форми і змісту, як теж під оглядом предметних ділянок підпільного життя. Першою точкою звіту була загальна характеристика ситуації в терені. Тут “Чорнота” подавав загальний образ подій в районі, описуючи події, що були наслідком рейдів, облав і акцій польських збройних сил — військових, поліційних і польських цивільних банд. Цих останніх у районі “Чорноти” було дуже мало, і то переважно в околицях Буківська. Описуючи ці події, у звіті подавано назви місцевостей, дати та короткий опис події, з поданням кількості вбивств, поранень, фізичного побиття, насильства, грабежів, пожеж і т. п.

Другим був опис акцій і протидій відділів УПА, а також особисті спостереження й коментарі відносно оцінки того чи іншого явища. Тут назви сіл подавано переважно змінені, тобто псевда.

Пишучи перший звіт по військовій ділянці, я завважив у його змісті нотку невдоволення й критичного наставлення “Чорноти” супроти командирів сотень УПА в загальному, а командира “Хріна” — зокрема. В оцінці районного провідника сотенний “Хрін” був уосібненням авантюриництва, яке потягало за собою непотрібні людські втрати. Не перестерігання засад конспірації та войовничість натури к-ра “Хріна” були уємними сторінками його характеру, але все-таки “Чорнота” признавав його здібності в ділянці партизанської тактики і стратегії ведення акцій і бойових дій. Одначе те, в оцінці “Чорноти”, не виправдувало “Хріна” в легковажному підході до питання ошаджування людського життя на так званий “слухний час”. Не поминув він теж згадки про брак субординації сотенного “Хріна”, з чого я додумався, що йшлося про повніше підпорядкування командирів збройних відділів УПА провідникові району, який почував себе самотнім авторитетом і господарем даного терену, в якому оперували і мали свій постійний осідок бойові відділи.

У ділянці контррозвідки й Служби Безпеки у звіті подавано тільки загальні характерні дані, де говорилося про способи і методи ведення розвідки ворогом та протидії Служби Безпеки і всього підпілля даного терену.

Про стан санітарної служби і працю районного господарника, яким на той час був “Вій”, теж був поданий тільки загальний опис.

Функція політичного виховника району не була обсаджена з причини браку відповідної людини.

Останньою точкою був опис матеріального положення українського населення та його морального рівня. Говорилось там про дуже поважне зuboжіння селян, що було наражене на безнастанні грабежі їхнього майна польськими військовими відділами та подекуди цивільними бандами, з одностороннім обов’язком постачання для відділів УПА і підпільної мережі. Мимо усіх злиднів життя, закінчував звітодавець, наші селяни держаться подиву гідно добре. З тим твердженням я погоджувався вповні.

Від часу приступлення до виконання обов'язків писаря мені прибуло більше роботи. З бігом часу, крім звітів, я почав писати на машинці всіляку кореспонденцію провідника, що служила буденним потребам. Також почав писати звіти для районного провідника СБ “Буйтура”, районного господарника “Вія”, а також (щонайменше один звіт) для надрайонової господарської референтки “Христи”, а по її відході в Криниччину — для її наступника — “Давиденка”.

Звіти господарського характеру містили справоздання заготівлі харчів, одностроїв, медикаментів, як теж замагазиновані кількості, особливо якщо йшлося про харчі, бо медикаменти були дуже дефіцитним матеріалом, який відправлялося безпосередньо до санітарних пунктів. Щоб здобути якусь більшу кількість медикаментів, відділи УПА влаштували наскоки на аптеки в містечках і містах. Теренові господарники практично не мали жодних можливостей цього робити, а всілякі придбання подавали у справозданнях, не називаючи джерела або подаючи загальною назвою — “зорганізовано власним способом, підпільними каналами, і т. п.” Те саме стосувалося звітів про придбання матеріалу на однострої чи взуття, переважно в скромних кількостях для теренової мережі, бо відділи УПА здобували це в боях, за високу ціну — крові і життя.

Одним із способів придбання медикаментів і матеріалу на однострої був перепродаж військових коней на Словаччину. Здобуті в боях збройними відділами УПА коні передавали підпільній мережі, яка перепачкувала їх на Словаччину, де замінювала на потрібні речі. Про це у звітах подавалося як власне джерело або власний спосіб.

Звіти районного референта СБ були короткі, переважно на одну сторінку канцелярського паперу. Їхній зміст складався з шифрів. Приміром, на означення кількості знаних у терені донощиків вживалося букву “А”, покараних фізичними карами — “Б”, зліквідованих — “В”, і т. п. Так само вживалися шифри відносно власної контррозвідки та інших питань діяльності Служби Безпеки.

Майже ціле літо я перевів у лісах, виходячи в терен дуже рідко, а коли йшов, то переважно з провідником “Чорнотою”, а тільки деколи з цілою боївкою. Йдучи в терен вдвох тільки з провідником, я все й ішов кілька кроків попереду, як охорона “Чорноти”, вважаючи, що таких “капустяних голів”, як моя, багато більше, ніж інтелігентних людей, здібних вести революцію. Бувало не раз, серед темної ночі, ще й посеред лісу, панувала непроглядна темнота, в якій марш був дуже утруднений. Тоді я йшов спереду, а “Чорнота”, що в додатку мав слабкий зір, держався ззаду мого пояса, а я, як ведучий, розширеними зіницями очей прошивав нічну темряву, простягаючи перед себе руки, щоб охоронити себе перед ударом з непередбаченим предметом.

Деколи вільного часу було аж забагато, тоді я з к-ром “Зимою” грав у шахи або вів з друзями розмови. Якось одного дня почав я розмову з другом “Грушкою”, якого кооптовано до складу нашої районної боївки. Його правдиве прізвище було Лучканич, родом з села Вислік Великий. Ми обидва

зналися дотепер, так би мовити, службово. Цей молодець був дуже начитаний. Ще перед вибухом Другої світової війни вчився з так званих “самоучків”, видаваних українською науковою установою у Львові. Мені було дуже приємно дискутувати з “Грушкою” на різні теми, бо це була хоча́ча енциклопедія. Деколи ми обидва грали у шахи. У вільний час я любив читати книжки, які позичав від свідомих селян. В тих часах декотрі селяни, особливо із Смільника та Волі Мигової, просили “Чорноту” забрати в ліс і заховати деякі книжки, які, з одного боку, могли стягнути на них ворожі репресії, а з другого — шкода, щоб були знищені вогнем чи іншими нищівними силами.

Між одержаними до заховання книжками був “Кобзар” Тараса Шевченка, “Захар Беркут” Івана Франка, “Історія України” Дмитра Донцова та дуже вартісні інші старі, поживклі листками релігійні і світські книжки. “Чорнота” рекомендував мені історію Донцова, яка, на його думку, являла собою вартісний матеріал пізнавального характеру нашої історії з часів Першої світової війни і після її закінчення, але на той час я не мав змоги читати, бо треба було помагати друзям будувати криївки на книжки, на харчі і бункер для боївки.

Будова підпільних влаштувань

Місце на криївку-бібліотеку вибрав “Чорнота” в лісі біля Смільника. На березі потоку, на половині довжини узбіччя гори викопано яму, в якій побудовано ніби велику скриню з дощок, перевезених у ліс з порожньої хати із Смільника. З боків і зверху обкладено листами бляхи, щоб вода не затікала досередини. Вхід від сторони потоку виконано з чотирьох дощочок, збитих під кутом, притверджених до дна накриття. Це накриття виповнено глиною і вставлено в такий же отвір криївки. Щоб у нахилі берега земля не обсувалась з накриття, посаджено маленькі ялини і замасковано дротяну сітку, прибиту до дощок, до яких з двох боків прикріплено телефонний дріт. Розгорнувши землю, вирівняно терен відповідно до околиці й замасковано листям та засаджено ялинами і смереками.

У новозбудованій криївці заховано кількадесят книжок та три машини до писання. Одна машина була ця, що я її вживав, а дві інші до цього часу були заховані в дуплявих деревах. В криївці залишилося ще досить місця на дальше магазинування книжок.

Бували цілі дні, а то й тижні, що бракувало харчів, польські війська проводили рейди по селах, припинивши виселенчу акцію, але розшукуючи “бандеровців”, а при цій нагоді ангажуючи донощиків. Нераз тижнями їжа була дуже однорідною — печена або варена бараболя і смажені гриби, які смакували, що можна було облизувати пальці, особливо коли присмажила котрась із підпільниць: “Христя”, “Арета”, “Марта” чи “Ема”, які нерідко за-

глядали в Хрищату. А найкраще смакувала страва, приготована кухарем, звана гуляшем. Куховарську функцію в нашій АБ переважно виконував друг "Річка", а згодом — разом із "Запорожцем", що перейшов до боївки із сотні "Дідика". Порівняно з молоденькими хлопцями боевиками, він рахувався як старший віком. Уродженець Гуцульщини, придбав псевдо "Запорожець", тож дотепники називали його "запорожцем з Коломиї".

Одне, чим я був вдоволений, будучи членом районної адміністрації, що мав більше вільного часу на "війну" з вошами. Ця гидь вже так мені в минувшині дошкулила, що й збайдужів, а то й, переважно перемучений, не чув їхньої завзятої активності, бо в часі занять не було змоги, а в часі відпочинку засинав твердим сном. Всілякі способи відвошивлювання були успішні тимчасово, бо, проспавшись на соломі, попередньо вживаній відділом УПА або й боївкою, набирався знову вошей. Щойно тут мав змогу їх позбутися, але мусив дуже вважати при вибиранні місця до спання, особливо коли це траплялось деколи в селі.

Повернувшись одного дня до лісової хати біля Душатинського озера, застали ми звалища кругляків, гілляк і чатиння. Усе було порозкидане, а сліди пошкоджених, розкиданих кругляків свідчили про те, що до знищення хати вжито гранати, а може, й інший вибуховий матеріал. Місце постою було розконспіроване, тож так його і залишено. "Чорнота" негайно виніс рішення будувати схоронище в іншому місці. Ми завернули знов у ліс біля Смільника, де почали готувати матеріал на будову нової криївки, а "Чорнота" працював над планами.

Цим разом приступили ми до будови бункеру, якого три стіни з кругляків і стеля мали бути вбудовані в землі, в глибокому потоці, близько п'ятдесяти метрів від криївки-бібліотеки. Фронтowa стіна мала виходити до потоку. В ній мали бути вбудовані два вікна величини, як у сільській хаті, і вхідні двері.

Ми знов приступили до роботи, але працювали тільки в пополудневій порі, коли була менша правдоподібність появи в лісі якогось відділу польського війська. До смерку на горі стояв зорець, який слідкував за евентуальною появою непростених гостей. За два тижні бункер був готовий. Нутро складалося з двох кімнат — одна житлова і zarazом спальня з одноповерховими дерев'яними ліжками (причачами) при стінах, піччю з цегли в одному куті та дерев'яним столом і чотирма лавками посередині кімнати. Друга, менша кімната, з одним ліжком (причем), малим столом та стільчиком. Була це кімната провідника "Чорноти".

Знадвору на вікна пороблено заслони на металевих завісах, у вигляді дерев'яних скриньок, заповнених землею і сухим листям як маскуючим матеріалом.

Конструкція бункеру припала "Чорноті" до вподоби, тож рішив на літній час її замаскувати, щоб мати добру квартиру на зиму. Вікна закрито і замасковано відповідно до вигляду терену, а в місце, де були двері, накидано різного ріща так, що, переходячи берегом потоку важко було завважити, що це вхід до якогось приміщення на березі.

Коло бункра побудовано теж криївку на харчі, убезпечивши її відповідно перед вогкістю. Вона містилася в тому самому березі потоку, нижче бункеру.

В тому часі боївка побудувала ще дві харчові криївки в лісах Хрищатой і в кількох місцях закопано бочки із соленим м'ясом.

Венерично хворий

Одного гарного літнього дня 1946 року “Чорнота” зі своєю боївкою квартирував у Хрищатій, на схід від села Миків. Вже кілька днів тому в мене на правій нозі нижче коліна з'явився струпок, який дошкульно свербів. Подивившись одного разу, я завважив, що боляк на нозі збільшився майже до трьох сантиметрів. Свербіння і побільшення рани дуже мене турбувало. Я звернувся до “Чорноти” за йодиною, щоб змастити рану. “Чорнота” приніс мені спеціальну військову шкіряну торбу, призначену на медикаменти. “Маєш, — сказав він, — торбу з ліками, ти ж, прецінь, санітар, то й відсьогодні будеш нею піклуватися”.

Я заглянув у торбу: були там бандажі, вата і марля та масті: цинкова, іхтіолова і борова, ріванол, цібазол, пронтозіл, порошок “калійом-гіперманганікум”, дві пляшечки йоду, різні таблетки і дрібні речі. Йодом я помастив болюче місце ноги і забандажував. Будучи зайнятим раною власної ноги, я не завважив, коли командир боївки “Зима” сів коло мене ліворуч, дещо ззаду. Оглянувшись, я побачив дуже стурбоване, зажурене обличчя “Зими”, що, зрештою, завважив вже давно. Я запитав друга про причину його журби.

— У мене велике лихо. Що з твоєю ногою? — спитав “Зима”.

— О! Якийсь струп... — відповів я. — Свербить і розростається, тож я змастив йодом. Може, щось трохи допоможе?

— У мене, — говорив “Зима”, — багато гірша хвороба, про яку знає тільки провідник.

— Що ж таке? — дивувався я.

— Якась венерична хвороба, сам не знаю, яка, але виглядає погано.

— Трипер, сифіліс? — допитував я.

— Ще точно не знаю, але справа дуже поважна.

По тих словах “Зима” вийняв зі своєї військової торби якусь кольорову течу, вату і бандажі. Я мав змогу бачити застрашуючі наслідки легковажного романсу, тож поспитав друга, чи він здає собі справу з поваги його особистої ситуації.

— Провідник пообіцяв, що зробить усе можливе, щоб допомогти мені в лікуванні, — говорив “Зима”.

Та тут нашу розмову перервав сам “Чорнота”, який наказав мені приготуватися в дорогу.

В терен ми вирушили тільки обидва з “Чорнотою”, де й пробули п'ять днів. “Чорнота” зустрічався з трьома кушовими — “Денисенком”, “Сірком” і “Макаренком”, з якими обговорював службові справи, а я проводив час за розмовами з боевиками кущів.

Багато часу минуло в маршах, бо важко було нам зв'язатися з “Макаренком”. Ми обійшли ліси Бескидів і Буковиці, аж врешті віднайшли “Макаренка” в лісах між селами Репідь і Явірник, який через неотримання штафети він не заквартирував поблизу місця назначеної зустрічі.

В часі перебування в терені я відвідував деяких зв'язкових і працівників підпілля, де засягав інформації про події в терені, а також полагоджував справи особисті, як приміром: віддання білизни до прання, придбання мила чи інших речей першої потреби. У Смільнику, в бувшій господині священика, залишив білизну до прання, а в Репеді, у Заруцького, одержав польську газету “Дзеннік польскі” та одну чвертку (літра) самогону.

Повернувшись у ліс, я віддав газету “Чорноті”, звернувши його увагу на статтю, що обговорювала питання збройної боротьби УПА.

По прочитанні цієї статті “Чорнотою” і “Макаренком” газету взяв я. “Чорнота” завважив, що там, як звичайно, крім грубої брехні і перекручування фактів, нічого іншого немає.

Пригадую, я навіть не міг читати цієї дуже низького рівня мазанини, де обманювано польський нарід “в живі очі”. Говорилося про щасливе життя та патріотично закликано до будови “зрубів найсправедливішої соціальної системи нової Ойчизни”. З деяким заінтересуванням читав я статтю про УПА задля порівняння брехні зі знаними фактами. Вже сам вступ був брехливим, де говорилося, що цивільне населення південно-східних повітів Ряшівського воеводства в останньому референдумі відповіло на всі три питання “так”. В цьому референдумі йшлося про такі три питання: чи польський нарід хоче націоналізації промислу і реформи сільського господарства, утривалення кордонів по ріці Одрі і Нисі та ліквідації сенату.

Населення тих теренів майже не брало участі в названому голосуванні, а вже, напевно, не брало участі майже стовідсотково українське населення, отже, як могло відповісти “так” чи “ні”?

Дальше говорилося про те, що населення переслідують “банди” українських націоналістів. Вони нападають на польські села, які грабують їх і палять. Однією з грабіжних систем є накладання високих контрибуцій на селян: солонини, масла, молока й інших сільськогосподарських продуктів. У випадку не вив'язання з наложених контрибуцій “банди” палять села, виводять людей у ліс, де їх мордують. На підтвердження цього подавано, що останньо УПА спалила села: Пашова, Рудавка і Мхавва в Ліському повіті, та Щавно і Вислік Великий, державний маєток в Залужі Сяноцького повіту. В селі Терка спалили кількадесят господарств, повісили п'ятьох поляків і одного українця. У Волкові стаціонарний відділ польського війська у боротьбі з “бандою УПА”, в силі кількасот людей, не міг відбити атаки. “Банди” переважно мстилися на цивільному населенню... ламали руки і ноги, видовбували очі, а дітей живими кидали в палаючі хати.

“Ось яка біда, — думав я — не мати власних середників інформації. За німецької окупації оплюгавлювали наше добре ім'я німці, згодом і тепер —

большевики і поляки та інші сусіди, а то й деколи наш рідний брат таких чи інших політичних поглядів”.

Оборонна, визвольна боротьба українського народу польською пропагандою подавана як терористично-диверсійна діяльність групи людей — українських націоналістів, бо світ утотожнює націоналізм з німецьким здегенерованим гітлеризмом. Ніде не говориться про причини деколи навіть жорстокої боротьби. У польській пресі не згадується про те, що вже з початком 1942 року в Рожицях на Волині місцевий учитель, Ян Горчиньські на псевдо “Гриф”, “Ляма”, який мав за собою дивізійну школу підстаршин, зумів організувати значний відділ польської партизанки під криптонімом “Коло”. Як цей, та інші польські партизанські відділи до осені 1942 року, тобто ще до початку зорганізування оборонних бойових відділів, названих Українською Повстанською Армією, спалили чимало українських сіл і фізично винищили багато українських людей, не перебираючи в методах.

Тоді я задумувався над не дуже мені зрозумілими питаннями: як може папір витримати таку підлу брехню, як, приміром, мордування людей за нездачу контрибуцій? Я ніколи нічого подібного не чув ні на терені свого району, ні деінде на Лемківщині чи Закерзонні. А вже просто випровадила мене з духовної рівноваги стаття про село Терку, де ганебний злочин відділу польського війська приписано саме нам — УПА. В останніх днях травня в цьому селі в одній хаті польські вояки закидали гранатами двадцять вісім невинних, беззахисних селян-українців, опісля запалили хату, де живцем згоріли наші люди, між ними 100-літня жінка Анна Дяк і 90-літній Василь Байда. Одному чотирнадцятилітньому хлопчині вдалося вилізти з-під трупів і втекти з палаючої хати. Того дня спалили там понад двадцять хат.

В тому часі мені невідомо було, чи села Пашова, Рудавка і Мхава були спалені відділами УПА, а якщо так, думав я, то хіба тільки тому, що ці села були спорожнілі або заселені поляками після насильного вигнання українців в СССР. Але я знав, що села Щавне і Вислік Великий були спалені польським військом. Про це могли свідчити сотні живих свідків. З прочитаного я зрозумів страшну правду, що всі злочини польських військових відділів і польських цивільних банд були приписувані українському підпіллю. І не тільки з тієї прочитаної статті, а й увесь час у польській пресі ніколи ніде не згадувалось про злочини, заподіяні українцям поляками. Принаймні я не мав змоги в чомусь подібному переконатися.

Після візитації терену ми з “Чорнотою” вернули назад в ліси Хрища-тої. На місце прибули близько півночі, виснажені довгим маршем. У часі побуту в терені я часто відчував свербіння болючого місця ноги, але вночі, перемучений, не заглядав на рану, вважаючи, що свербіння спричинене гоєнням рани. Збудившись вранці, коли вже промені сонця нагріли землю в лісі, обмившись і поголивши бороду, я розвинув бандаж на носі. Гля-

нувши на рану, я відчув і ляк, і огиду. Рана значно збільшилася й загнілась, виділяючи білу течу, в якій ворушилися маленькі білі хробачки. Розгніваний сам на себе, в душі докоряв собі — як міг я допустити до такого стану, щоб стільки днів не змінити перев'язки, і то до певної міри з власного лінивства. Не знаючи, що робити, зразу подумав, що спочатку мушу обмити рану. Розпустив порошок каліюм-гіперманганікум у перевареній воді, якою обмив рану, а позаяк сонце гарно гріло, висушив її. Опісля назбирав у лісі листя рослини, званої у нас бабкою, яку по обмитті приложив на рану, щоб витікаюча рідина не всякала у бандаж. Від цього дня я обов'язково перев'язував рану два рази денно. Через тиждень рана загоїлася, залишилася тільки темна пляма.

Одного дня покликав мене “Чорнота”. Він розпочав розмову на тему венеричних недуг у загальному, опісля перейшов до особи к-ра боївки “Зими”. Він говорив: як тобі, “Богдане”, вже відомо, наш друг “Зима” в наших партизанських обставинах невиліковно хворий. Може статися, що з приводу браку в нас відповідної лікарської опіки, а також погіршення його стану здоров'я він може рішитися на негідний вчинок — зголоситися до поляків. За ціну врятування власного життя може допуститися зради, яка може коштувати життя нас самих, інших людей підпілля та багатьох цивільних людей нашого народу, бо він як командир боївки забагато знає. З цього простий висновок, що треба його зліквідувати, і то чим скоріше — тим краще... А що ти на те?

— З виповідей “Зими”, — відповів я, — мені відомо, що ви пообіцяли забезпечити йому лікарську опіку.

— А що ж я мав сказати? Що він буде розстріляний? Кожен із нас від початків партизанування знає, що у випадку набуття венеричної недуги — буде зліквідований.

Аргументація “Чорноти” була вагома й не позбавлена підстав обавлятися можливою зради, але мені шкода було друга, з яким, хоч і не дуже довго, ділив долю і недолю, тож поспитав “Чорноту”, чи не було б можливим вислати “Зиму” на лікування на Словаччину, де за лікування можна б платити військовими кіньми, здобутими відділами УПА.

— Ми, як дістанемо якогось коня від к-ра “Хріна”, — говорив “Чорнота”, — перш за все мусимо купувати медикаменти для наших ранених вояків і тих, що хворіють не з причин гону заспокоєння сексуальної потреби. Купуємо, як тобі відомо, також матеріал на однострої, та взуття.

Я задумався на хвилину, але мовчанку перервав “Чорнота”, говорячи: — Ти, “Богдане”, як бувший есбіст мусиш виконати присуд смерті, бо іншого виходу немає.

Вчувши це, я здригнув цілим тілом і відповів:

— Друже провіднику! Ви мене знаєте вже досить довго, але, мабуть, не задобре. Моє сумління не дозволяє мені це зробити.

“Чорнота” пробував переконувати мене ще довшу хвилину, але я ніяк не міг рішитися і пропонував доручити це завдання кому іншому з боевиків,

але вкінці “Чорнота” сказав, що як член ОУН мушу виконати наказ — застрілити “Зиму”. По тих словах вручив мені свій ручний пістоль марки “вальгер” і сказав, що я маю подумати, як це зробити, але наказ мусить бути виконаний ще сьогодні.

Ввечері “Чорнота” покликав до себе мене і “Зиму” і наказав нам іти в село Смільник на розвідку, а також наглядати над організуванням харчів. Цю роботу мали виконати боевики, що пішли в село кільканадцять хвилин перед нами: “Грушка”, “Соловій” і “Влодко”.

Вийшовши з лісу, я намагався іти позад “Зими”, але той, неначе щось відчуваючи, залишався, щоб іти побіч мене. Нарешті, коли ми ввійшли в глибокий рів, що провадив з лісу в село, мені вдалося йти позаду, бо вдвох на вузькій стежці поміститись не могли. Я йшов у великій нервовій напрузі і вже кілька разів пробував витягати з кишені пістоль, але “Зима”, ведучи дуже активну розмову, щораз оглядався на мене. Аж от стежка стала нерівною, легко було пошпортнутись, отже, “Зима” глядів під ноги, перед себе. В одному моменті я приложив цівку пістоля майже до потилиці “Зими”, у віддалі кільканадцяти сантиметрів, і дрижачим пальцем натиснув спуск... Ледве відчутне цокнення... і пістоль не випалив. Я швидко сховав пістоль у кишеню, постановивши повторити це пізніше, вже в селі.

Ввійшовши в село, ми шукали за нашими боевиками, яких незабаром здибали в одній порожній хаті, з якої господарів виселено в Радянський Союз. Надворі було вже темно. “Влодко” стояв на стійці, а “Грушка” і “Соловій” шукали за бараболою, а властиво, то перевертали різні речі, порозкидані по цілій хаті.

Ми обидва із “Зимою” ввійшли до кімнати, з якої щойно вийшов “Грушка”. Впустивши “Зиму” перед собою, я вирішив там його застрілити, однак тим разом таки забракло мені відваги. Здаючи собі справу, що невиконання наказу потягне за собою дуже серйозні наслідки для мене самого, мимо всього я закинув думку стріляти друга, пригадавши собі, що десь я чув, що коли набій не випалить при виконанні кари смерті, присудженої судом, засудженому дарують життя. Скільки в цьому правди, я не знав, але й брудної роботи виконати не міг. Зрештою, подумав я, якщо я цього не зроблю, зробить хто інший і то ще тієї ночі.

Закинувши думку виконання наказу провідника, я перестав звертати увагу на друга “Зиму”, ходячи з боевиками по хатах за харчами, які мали перенести в ліс. В один момент я завважив, що між нами немає “Зими”. Я питав друзів, чи не знають, де друг “Зима”? Друг “Грушка” відповів, що бачив “Зиму” що ішов до хати селянина, якого звали Макогоном. Я зараз подався туди, бо побоювався, щоб часом “Зима” не відлучився від нас. У дорозі туди я думав над тим, за якою справою міг “Зима” піти до бідного селянина, що жив радше з праці рук, будучи столярем.

— Добрий вечір! — поздоровив я столяра, якого здибав у столі з нафтовою ліхтарнею в одній руці, обмацуючи другою рукою дошки, зложені на долівці.

По кількох словах розмови я спитав господаря, чи був у нього друг “Зима”?

— О, так, — відповів селянин. — Він хвилину тому залишив хату, не хочучи навіть вечеряти, хоча й зразу просив.

— А що ж він від вас хотів? — питає я.

— Він нічого не вимагав, про ніщо не питає, тільки довідавшись, що я маю робити труну, зараз відійшов.

— Хто ж помер? — запитав я.

— А що, ви не знаєте? Мені ваші стрільці не хотіли нічого сказати, тільки наказали приступити зараз до роботи.

Догадавшись, про що йдеться, я сказав господареві, щоб жодної труни не робив.

Селянин безрадно розложив руки і питає, чи не буде покараний, але я впевнив його, що може спокійно спати, і попрощавши його, відійшов до хлопців.

Йдучи назад у ліс, я глибоко переживав і задумувався, що мені робити? За невиконання наказу, неважно з яких причин, сподівався строгої кари, а ще й з тієї причини, що “Зима” дезертирував. За це я міг сподіватися присуду смерті. В голові спалахнула думка про дезерцію як спосіб рятування власного життя. Я пристанув на хвилину, почухав чоло, зрешене потом, але думка про себе самого як дезертира-зрадника викликала почуття огиди до власної особи.

Мій рух завважив “Грушка” і запитав:

— Чи ви, друже “Богдане”, почуваетесь недобре?

Я, нічого не відповівши, постояв ще кільканадцять секунд, і подумавши “Нехай діється воля Божа”, помаршував з друзями назад у ліс. По дорозі я питає друзів, з чийого наказу і для кого замовили труну? Відповіли, що з наказу “Чорноти”, але не знали, для кого. Щойно по втечі “Зими” додумалися, що для нього, бо в той час уже всі знали про його хворобу.

Вернувши вночі в ліс, я зголосив провідникові про все, що сталося. Злий “Чорнота” намагався говорити спокійно, але губи в нього дрижали. Він заявив, що дуже розчарувався. Вважав мене за людину відважну і як бывшего есбіста цінував дуже високо, а тим часом виявляється, що я неначе випадково попав до УПА і взагалі не розумію суті українського революційно-нера-підпільника.

— Друже провіднику! — обізвався я, але “Чорнота” не дозволив мені говорити, заявивши, що вранці поговоримо, а зараз пора спати.

Вранці він мене покликав. Зразу повторював те, що говорив минулої ночі, причому додав, що я людина без жодної ініціативи. Як приклад подав, що як господарник боївки нічим не інтересуюся, та ще й дотепер не завіз збіжжя до млина і не виявив жодної ініціативи.

Я відповів, що всю мою ініціативу убив сам він, що навіть не турбувався подати мені причини передання “Макаренкові” попередньо призначеного мені куща... Тут “Чорнота” перервав розмову, попросивши пістоль, який

хотів оглянути. Оглянувши невипалений набій, навів його в цівку, підніс пістоль вгору і натиснув на спуск. У великому здивуванні мої очі відкрились дуже широко — пістоль вистрілив. Без одного слова я відійшов набік, залишивши “Чорноту” з іронічною усмішкою на вустах. Сівши на пеньку, з почуттям сорому я роздумував над останніми подіями...

На місце “Зими” командиром боївки “Чорнота” назначив друга “Грушку”.

День за днем, тиждень за тижнем минало літо бурхливого партизанського життя. Я писав звіти в глибині лісів. Знаючи вже схему і суть змісту звітування районного провідника, на підставі звітів кушових, районного господарника і власного знання та власних спостережень я писав звіти без допомоги провідника, даючи йому тільки до підпису. Деколи “Чорнота” висловлював навіть признання за добру роботу. Але не все було в терені спокійно. Польські військові відділи час від часу робили наскоки на села, влаштовували засідки, а останніми часами почали запускатися облавами в глибину лісів, поки що на обмеженому просторі терену.

У висліді польських акцій в останньому часі згинули деякі добрі мої друзі, як, приміром, “Задорожний” і “Шугай” з боївки СБ, кілька друзів із сотні “Хріна” та інші.

Квартируючи одного дня в лісі між селами Миків і Смільник, два бєєвики, що вернули із стежі, повідомили про численні відділи польського війська, які наступають з усіх сторін на ліси Хрищатої. “Чорнота” наказав відійти в глибину лісів, але недалеко могли зайти, бо той відтинок лісу вже був зайнятий поляками. Не маючи іншого виходу ми мусили сховатися в підземній криївці, яка, на наше щастя, була поблизу. Відкривши обережно вхід, щоб не зрушити маскувального матеріалу, залізли досередини, а було нас усіх вісім. Однокімнатна криївка була просторою конструкції, без жодного влаштування всередині. Нутро зяяло вологістю і холодом, вентиляція погана.

Ми посідали на долівці з дерев’яних кругляків. Для мене це був перший раз перебування в криївці, про що я сказав вголос. “Чорнота” звернув мені увагу, щоб не говорити голосно, мовляв, з-під землі голос добре чути, а поляки якраз можуть бути над нами. На хвилину все затихло й ми усі наслухували за ознаками присутності небажаних гостей над нашими головами. Поки що панував спокій. Мовчанку перервав котрийсь із бєєвиків, пошепки висловивши думку, що якщо вже вмирати, то краще у вільному просторі, ніж у готовому гробі, яким є криївка. Ідентичну думку поділяли майже всі, а я завважив, що моторошно сидіти в дірі, чекаючи відкриття входу і вивозу піддатись або бути закиданим ґранатами. На вільному просторі людина, вцілена кулею, вмирає вільною, а в криївці — неначе щур. Такі й подібні розмови були виявом думок, що схрещувалися в умах. Мабуть, кожен бєєвик, подібно як і я, переживав уявно можливе розконспірування криївки ворогом, а затим і трагічних наслідків.

Аж раптом глухим відгуком понісся крісовий постріл десь недалеко, в сусідстві криївки. Насторожились ми всі, перемінилися в слух. Незабаром,

неначе з-під землі, чути було приглушені вигуки людських голосів та далеких пострілів. Серця почали працювати жвавіше, в холодній вогкій кривіці ставало гаряче, ми почали відчувати спрагу, підносились напрута нервів. Час волікся дуже мляво. Думалося про теперішнє і минувщину. Образи дитинства блискавкою мінялися з образами можливого негайного вмирання, понура сучасність затирала майбутність. Напрута нервів досягла вершка, коли ми почули людські кроки й незрозумілі крики над нашими головами. Кожен із нас підсвідомо стискав долонями зброю, дехто заворушився, інші завмерли у безрусі, замінившись цілим еством у слух із зором, спрямованим до входу кривічки, що в підземній темряві зарисовувався невиразними контурами уявного яснішого квадрату.

В певний момент тупіт людських ніг над кривічкою видався так густим, що “Річка” вишепотів: “Ого! Хіба нас розконспірували”.

“П..с...с...т..!”— Просичав крізь зуби “Чорнота”, й ми всі завмерли в безрусі. Ще хвиля... ще хвилинка... і ось — кроки почали відходити на захід, стаючи щораз менше чутними, аж вкінці зовсім затихли.

Ще доброї півгодини ми залишилися в кривіці, але зникла вже нервова напрута, покращав настрій і гумор. Дехто почав уже жартувати, а коли ми вийшли на поверхню, я сказав, що ніколи більше в майбутньому живим у гріб не полізу. З моєю думкою погодились всі друзі, а “Чорнота” жартував, що “Богдан” раз у житті висловив розумну думку.

Ліквідація циганської родини

Квартируючи літньої пори переважно в лісах, маючи до диспозиції, щоправда скромний, вибір літератури, у вільних від занять і обов’язків хвилях я багато читав. Любив читати поезії Тараса Шевченка, твори Івана Франка, сміховинки Руданського, історію України та інші.

Бачачи те, “Чорнота” зобов’язав мене до голосного читання для всіх боевиків та після прочитання даного твору нав’язувати дискусію, яка деколи була цікава й повчальна. Прочитавши одного дня кілька поезій Шевченка, я пробував розпочати дискусію, в яку вмішався “Чорнота”, ставлячи просте запитання: чим для українського народу є Тарас Шевченко?

Що ж за дурне питання, подумав я, і негайно самовпевнено відповів: — Тарас Шевченко був найбільшим поетом-генієм України.

— І що ще можна додати? — питав далі “Чорнота”.

— Що ж більше можна додавати? — питанням відповів я.

— Говорити про Шевченка можна без кінця, — говорив “Чорнота”. — Ось хоча б покликатися на епоху, в якій жив і творив наш велетень Тарас, суспільно-політичні умови життя українського народу, суспільне походження Шевченка, його глибоку любов і віру в свій нарід, якого був пробудителем, та пророком для майбутніх поколінь. Його безмежний патріотизм привели в власний геній до служіння інтересам свого народу, та й не тільки служіння, але й страждання за нього в ім’я покращання його рабсько-

невільничої судьби. Тут для прикладу “Чорнота” покликався на творчість Шевченка, цитуючи відповідні думки поета.

Не таке то аж дурне питання, як мені здавалося, подумав я, але не мав часу на дальші розважання, бо “Чорнота” знов ставив питання. Тим разом, чи студював я історію України Дмитра Донцова?

— Радше прочитав, — відказав я, — але дещо довідався про події в Україні в ході Першої світової війни, про які дотепер нічого не знав.

— То добре, — завважив “Чорнота”, додаючи, що, може, дещо краще зрозумію дух нашої сучасної революції, де немає місця слабодухам.

Я зрозумів останній вислів як притоку до пригоди з “Зимою”, але тут йшлося ще про щось. Коли почало смеркати, “Чорнота” відкликав мене набік і почав розмову на тему небезпеки й шкідливої діяльності донощицтва. Тут почав пригадувати можливі терпіння, тортури, а то й смерть цивільних людей, яким у першу чергу шкодять донощики.

В цьому питанні він не мусів мене переконувати, я розумів це так само, як він, все ж таки я не знав, про що йому йдеться, тож запитав, що він має на думці.

— Як тобі відомо, — почав “Чорнота”, — в Смільнику живе родина циган, яка може пошкодити не тільки місцевим селянам, а й селянам сусідніх сіл.

— Відомо мені, що тільки один член родини є донощиком, — відказав я, — і на мою думку ним повинна зайнятися Служба Безпеки, а інших членів родини залишити у спокою.

— СБ... СБ... — повторював “Чорнота”, неначе з докором. Потім почав переконувати мене в konieczності ліквідації цілої родини циган, що склалася правдоподібно з шести осіб.

Зітхнувши тяжко, я заявив, що мої погляди не дозволять мені взяти участь у застосуванні збірної відповідальності з двох причин. По-перше, моя особиста християнська совість, а по-друге — збірну відповідальність стосували гітлерівці і большевики, які роблять це й сьогодні, за що зненавидів їх цілий світ, в тому числі й ми, українці. Якщо ми це зробимо з циганською родиною, не будемо кращими за тих злочинців.

— Про твою опінію ніхто тебе не питає і ніхто з нею рахуватися не буде. Я ще раз повторюю, — говорив він, — що ти взагалі не розумієш духа революції в загальному, а нашої української зокрема. Ти є людиною, що не повинна була опинитися в підпіллі, а сидіти під спідницею мами.

— Друже провіднику! Відомо мені, — говорив я, — що один циган з Ославиці є в нашій сотні, родини циган в Ославиці, Куляшному та інших селах, включно із Смільником відносяться до боротьби УПА прихильно, як усі українці, за винятком одного донощика, за якого не можу приложити руку до збірного покарання, і то карою смерті...

Поіритований “Чорнота” не сказав більше ні слова. Легковажно махнувши рукою, відійшов від мене.

Наступного ранку “Чорнота” вислав мене з поштою (як ніколи перед тим) до районного референта СБ “Буйтура”, звідки я повернув у Хрищату че-

рез три дні. Розпитуючи про новини, від “Соловія” я довідався, що на доручення “Чорноти” зліквідовано родину циган у Смільнику. Донощик, член зліквідованої родини, на той час не був дома, правдоподібно, перебував у Сяноку.

Розгублений думками, прибитий поганими почуваннями, я довго сидів самотньо в лісі на поваленій колоді, аж поки з задуми не вирвав мене відгук грому — заносилося на дощ...

Хоча суть підпільного життя так званої цивільної мережі зводилась до поняття незavidного буття, все-таки траплялись деколи веселі дні, особливо ночі. Нічка наша мати — говорили і співали партизани, і справді так було, бо ночами ворог не виявляв жодної рухливості в терені, а в ліс майже не потикався, а якщо й так, то окопувався на одному місці, забезпечуючи власні позиції. І коли западав вечірній присмерк, тоді, неначе в пісні, з темних льохів і темних лісів виходила вся нічна брань, щоб ворог побачити не міг. І немов тіні виходили з лісів, маршували до зв'язкових пунктів, на розвідку, деколи більшими злученими групами на виконання бойового завдання, за придбанням харчів чи налагодженням особистих справ. Одного вечора вибрався я з боекимами до Смільника. По налагодженні справ, доручених провідником, я сказав “Соловієві”, де мене шукати в разі потреби, а сам подався до приходства, де не було тоді вже священика, тільки його бувша господиня. Подався я туди відібрати свою білизну, яку залишив був до прання кілька днів тому. Ввійшов до хати, господиня відповіла на моє поздоровлення й сказала, що моя білизна готова — випрана й відпрасована. Господиня попросила сісти до столу, пропонуючи перекуску. Я подякував за перекуску, але скористав із запрошення сідати. Подумав, що на хвилину присяду з чемности, хоча б з приводу вдячності за віддану мені прислугу.

Присівши на дерев'яному стільчику біля вікна в кухні, розпитував у господині про її самотнє життя, про новини в селі, а також якось необережно поспитав про самопочування в самотньому житті. В часі розмови господиня присіла на стільці біля мене, присуваючись поступово ближче й ближче до мене. Видалось мені це підозрілим, бо місця на стільці було досить, але все-таки не хотів вірити в думку, яка майнула на уламок секунди, але в кінці наша розмова і поведінка виглядала на карикатуральну, бо коли господиня пробувала присуватися ближче до мене, я відсувався на стільчику далі від неї. В цій незручній ситуації видалось мені, що жінка стає дуже нахабною і... зрозумів, про що йдеться. Я схопився на рівні ноги із заміром негайного відходу, але жінка зловила мене за рукав і посадила назад на стільці. Мені стало моторошно на думку, в яку вірити не хотів, але господиня конкретно дала мені до зрозуміння, заявляючи просто, що ми обидва живі, а кров — не вода...

Таке одверте залицання жінки чи дівчини могло би бути приємним, а навіть бажаним, але в цьому випадку було кошмарним. Я — дев'ятнадцятилітній юнак, а господиня в два рази старша за мене, вчетверо грубша, пхалася видатними грудьми і всім тілом на мене, неначе тяжка барилка котилася повільним рухом відцентрової сили. Не знаючи, що робити, я почав знов ставати із стільця, але руки жінки обхопили моє тіло, неначе сталеві

кліщі, а грубе, червоне лице з дрижачими губами почало наближатися до мого обличчя. Вид цієї жінки просто налякав мене, бо всі пристрасті спраги статевого стосунку опанували її ество, затьмаривши всіякий глузд. Мені здавалося, що мушу вирватись силою з її обіймів, а навіть вдарити в лице, щоб привести її до тями, аж на моє велике щастя в цей момент до хати ввійшов "Соловій". Збентежена жінка віддала мені білизну, і не чекаючи подяки, швидко побігла до сусідньої кімнати. Ми обидва вийшли в подвір'я, де я зразу поділився з другом думкою, що в майбутньому віддаватиму білизну до прання тільки гарним молодим дівчатам.

Підпільна районна конференція

Проминуло тепле літо, поволі наступала пора року, що дотиком осіннього поцілунку золотила втрачаючий зеленість лист дерев, де-не-де ниви прибралися заораними стернинами, а подекуди значні лани залишилися зі збіжжям на пні, які дощі прибили до землі. Виселено багато українського населення в Радянський Союз, а ті, що залишилися, не були спроможні зібрати земельних плодів з усіх залишених засівів. Робили це також відділи УПА, косили збіжжя, молотили, магазинували зерно, а в часі виконання цього незвичайного завдання деколи доводилося їм зводити бої з відділами польських військ, що за всяку ціну пробували перешкоджати партизанській жнивній акції.

Наслідки впровадження в життя варварського злочинного плану комуністичних ватажків Варшави і Москви було видно всюди в українських селах, де значно зрідшала кількість населення; на полях, що виглядом засвідчували брак господаря, а навіть у глибині лісових зворів, звідки облавами вистрашено рештки дикої звірини, що ще залишилась по переході воєнної хуртовини. Наполовину заніміла земля українського Закерзоння, стогнала нечутним людському смислові слуху стогоном страждань українських поколінь, яких судьба гнала слідами давніх предків, тільки ще глибше невільничими, болючіше страждальними та сутніше кривавими.

Боронилась Лемківщина, як усе українське населення Закерзоння, всіма можливими способами й засобами, але перевага ворожої брутальної сили найбільше дошкуляла цивільному населенню. Поодинокий вояк УПА, група чи сотня у разі появи в терені відділу польського війська відходила із села в ліс, а цивільне беззахисне населення було залишене на поталу ворога, який не перебирав у середниках тортур, особливо тоді, коли мав доказ присутності упістів в селі перед його прибуттям.

Провід ОУН і Головне Командування УПА подавали напрямні поведінки як для самого підпілля, так і для цивільного населення в різних умовах і ситуаціях, але життя людське в загальному, а в обстановці революції зокрема, так багате різноманітністю, що ніколи неможливо обійняти всіх питань парagraфами, точками наказів, інструкцій чи обіжників. Тож деякі питання, а їх було дуже багато, треба було розв'язувати локально, залежно від терено-

вих обставин. Саме для обговорення (і то не перший раз) проблем нашого терену, одного осіннього вечора 1946 року в селі Смільнику дійшло до зустрічі, яку скликав “Чорнота” і яку я б назвав районною конференцією.

З теренового проводу ОУН в конференції участь взяли: районний провідник “Чорнота”, кущовий “Сірко”, районний господарник “Вій” і я як протоколіст.

Бойові відділи УПА репрезентували: сотенний “Хрін”, його чотовий “Грань” і політвиховник “Цяпка”.

Зустріч відбувалася в хаті Адамовських. Відкрив конференцію “Чорнота”, подавши причини скликання її. Йшлося про те, що внаслідок більш масових зорганізованих акцій окупаційного польського уряду майже половина українського населення насильно вивезена в СРСР. Спротив і протидія збройних відділів УПА були недостатніми, бо й на щось кращого підпілля не могло спромогтися, а поляки майже безкарно “гуляли” в терені. Тут “Чорнота” нагадав про злидні і терпіння українського населення, про що було всім присутнім відомо. Нашим завданням, говорив він, є можливо максимально забезпечити життя наших селян, які покладають на нас усю надію. Нам треба задуматися над способами протидії, бо інакше Україна втратить цю найбільш на захід висунену вітку української землі. А такого історія нам не вибачить.

Наступним, хто забрав голос, був сотенний “Хрін”.

— Друже провіднику! — почав він. — Я вповні згідний з вашими твердженнями, що наші протидії були недостатні, бо й наші сили і спроможності були недостатніми. Всім нам тут присутнім відомо, що деколи можна було спромогтися на якусь успішну акцію, але наші руки, тобто руки командирів бойових відділів, зв’язані вузлов’язами різних наказів, наказів та інструкцій зверхніх клітин УПА, суть яких зводиться до того, щоб якнайбільше ошаджувати життя українського вояка на так званий слушний час. Скільки ж було нагод, — продовжував “Хрін”, — розгромити польські відділи в терені, але накази є виразні — оминати сутичок з ворогом, зводити бої тільки в конечних ситуаціях. Скільки разів пропонував я, а то й просив о дозвіл наскоку на містечко Загір’я, щоб розбити тамтешні військові і поліційні ґарнізони, а особливо гніздо переселенчої комісії. Чому, — неначе сам себе питав “Хрін”, — не дано дозволу на змасований удар кількома нашими відділами на місто Сянок, як це зроблено в Грубешові? Нам тут навіть непотрібна поміч польського підпілля. Така акція піднесла б наш престиж дуже високо, а полякам дала б причину до глибшої призадуми й респекту для нас, особливо для українського населення, яке трактують гірше звірини. Лемки — незвичайно добрий нарід, але завзятий і впертий, здетермінований боронити своїх прав, що доказали багато вже разів вояки моєї сотні, але замість дати їм змогу активної боротьби, ми їх стримуємо.

Слова пропросив чотовий “Грань”. Він говорив, що в доповненні сказаного вже треба б пригадати знану істину, що партизанська боротьба — це не війна регулярної армії і не все партизанські відділи можуть бути там, де їх конечно потрібно. Тут наші протидії теж не можуть бути задовільними.

— На мою думку, — обізвався політвиховник “Цяпка”, — мимо всього наш відділ має чим хвалитися...

— Я, — перервав “Чорнота”, — не мав наміру говорити щось як докір чи висловлювати критичні завваги задля лише критики, бо наголошені вами, друзі, причини мені добре знані, але я стверджую факти, з яких треба зробити відповідні висновки, щоб у майбутньому діяти в терені більш ефективно, а до цього потрібна наша взаємна тісніша співпраця. Як господар району я повинен знати, що діється в моєму терені, особливо я повинен бути поінформований про бойові дії та акції наших відділів на терені мого району, як теж про задуми і плани дій військових відділів УПА.

— Ми, друже провіднику, вповні з вами згідні, одначе дозволю собі пригадати, — відповідав “Хрін”, — що в існуючих обставинах не все можливе. Будемо, одначе, старатися тримати з вами тісні контакти, інформувати вас про наші дії, але ви зі свого боку постарайтеся порушити справу також на вищих щаблях підпільної мережі.

У дальшій дискусії, в якій участь брали всі, крім мене, узгоджено лінію дій із захованням засади організаційно-військового підпорядкування зверхнім одиницям, що в теорії звучало гарно, але на практиці пізніше було по-різному.

Далі обговорювано питання зв’язків, обміну інформаціями, розвідки, а також забезпечення й маґазинування зібраного відділами УПА збіжжя, частина якого була замаґазинувана наразі провізорично. У парі з тим поставлено питання заготівлі, де найчастіше голос забирав районний господарник “Вій”.

Після закінчення нарад, у часі вечері, різними дотепами забавляв товариство “Хрін”, а “Цяпка” йому допомагав.

По вечері, несподівано для мене, відкликав мене у бік “Чорнота”, подав мені маленьку штафетку, наказуючи берегти її, як зіницю ока. Я повинен був негайно доставити її названому зв’язковому в селі Зубенсько при чехословацькому кордоні. Звідти, ще тієї самої ночі, я повинен був принести назад відповідь.

Щоб вспіти на час, за дозволом к-ра “Хріна” я осідлав його військового коня і в хвилину пізніше зник у темряві ночі. У дорозі мав пригоду. За селом, доїжджаючи до Волі Мигової, з придорожного рову раптом вискочив заєць під ноги коня, який з переляку скочив убік, а я “вискочив” з сідла, не наче м’ячик, опинившись у рові на місці, з якого утік сполошений заєць. На мое щастя, упадок був щасливий, бо, крім легкого потовчення, жодної частини тіла не поламав.

На пункті зустрічі з місцевим зв’язковим якийсь час ми нетерпеливо чекали на другого зв’язкового, який мав прибути туди зі Словаччини.

Було вже далеко по півночі, коли з’явився молодий мужчина, одягнений по-цивільному. Зв’язковому-господареві він передав принесену пошту. З отриманою поштою господар хати перейшов до другої кімнати, звідки — за недовгу хвилю — приніс штафету, яку передав мені для вручення

“Чорнота”. Я своє завдання виконав, ніколи не питаючи нічого про зв’язкових, з якими розпізнався тільки при помочі клички. Не старався я теж довідуватися про суть моєї кур’єрки, бо це не належало б до доброго тону підпільного життя.

Ліквідація к-ра боївки “Зими”

Квартируючи вже другий день у Смільнику, ввечері покликав мене “Чорнота” і по короткому вступі поточної розмови інформував, що бувший командир АБ “Зима” збирається віддатися полякам у руки. Стан венеричної хвороби у нього поважно заавансований і з цього приводу він дуже пригноблений та рішений на найгірше, щоб тільки рятувати життя. За ціну лікування поляки, напевно, вимагатимуть від нього інформацій про наше підпілля, на що він тепер уже згідний, бо грозить своїм односельчанам, та навіть його рідний брат просить, щоб ми ним заопікувалися. Він забагато знає і може не тільки нам, а й цивільному населенню району нанести багато шкоди. Те, що він дотепер живий, говорив “Чорнота”, є твоєю “заслугою” і тому ти мусиш його відшукати і привести до мене.

— Що ж задумуєте з ним робити? — питав я.

— Віддамо його на лікування на Словаччину, де за лікування будемо платити військовими кіньми, що й ти сугерував у минулому. З тобою підуть друзі “Тополя” і “Соловій”, але цим разом обов’язково мусите його припровадити на зв’язковий пункт на присілку с. Явірника — Файтиска.

— Так є, друже провіднику! — відрпортував я, і в кількадесят хвилин пізніше, в товаристві “Тополі” і “Соловія”, відмаршував в терен. Цього дня погода не була дуже пригожа пішим подорожникам. Падав дрібний, рясний дощ, що осінній холод робив ще більш мерзеним. Погане враження відчувалося особливо в перших хвилинах маршу, яке зникало з поступовим привиканням та розумінням неминучої кінечности. Ми втрьох маршували болотистими полями і лісами, деколи такими ж дорогами, минаючи села і поспішаючи, щоб тільки скоріше дійти до мети, до рідного села “Зими” — Репеді. Коли туди добилися, першою хатою, до якої ми вступили була хата брата “Зими”. Як сподівалися, пошукуваного ми там не застали і з нічим вийшли з хати, бо господар бігмався, що не має поняття, де можна віднайти брата. При цьому твердив, що по більшості брат перебуває вдома, але тільки вдень, ніколи ночами.

Виходячи з подвір’я, “Тополя” затримався хвилю при дверях, ведучи якусь розмову з господарем, який, згідно з пізнішою розповіддю “Тополі”, просив конечно віднайти брата, бо інакше він може спричинити багато пакостей.

Не знаючи, де шукати бувшого командира боївки, ми вступили до кількох хат у Репеді, але надаремно. В одній із хат довідалися, що “Зима” мав наречену в сусідньому селі Полонна. Ми подалися туди, але також безуспішно. Було вже по півночі. Дощ дещо зрідшав, але зате нічний холод став

дошкульнішим. Змучені, перемоклі й голодні, ми повечеряли в хаті нареченої “Зими”, трохи підсушили одяг і онучі, а опісля подались у зворотню дорогу, принагідно вступивши ще до кількох хат в Полонній, як теж пізніше в Репеді. Над світанком ще раз вступили ми до хати брата “Зими”, яка була майже в безпосередньому сусідстві з шосе і залізницею, що з настанням дня грозило небезпекою, бо кожної хвилини на шосе могли з’явитися відділи ворожого війська чи міліції.

Поранок був відмінний від минулої ночі. Хоча небозвід був захмарний, дощ не падав і порівняно з попереднім днем заповідався привітнішим. З огляду на небезпеку, “Тополя” і “Соловій” вирішили вертати до провідника, але я сказав, що з порожніми руками вертати не можу. Вважаючи, що ситуація є наслідком моєї особистої вини, я не визнав цього друзям, але рішив ждати на “Зиму”, сподіваючись, що він таки прийде додому. Я боявся появи ворожих збройних одиниць, але незважаючи на небезпеку, хотів виправити попередню помилку, тим більше, що тим разом я мав припровадити “Зиму” до провідника, який пообіцяв його лікувати.

Вже й день запанував вповні, на шосе почався рух, проїхало кілька автомашин. “Тополя” і “Соловій” не могли витримати, нервово піднялися з місць, зайнятих у глибокому рові біля дерев’яного мосту, із заміром вертати в ліс. В той час я, ховаючись за містком, обсервував терен на південь від села, де простягалася гора, вкрита лісом. І саме в цей час, коли друзі піднялися до відходу, я їх стримав піднесенням руки вгору і показав у напрямку лісу, звідки вийшов якийсь чоловік, зодягнений у цивільний одяг, з перевишеною через праве рам’я довгою зброєю. Ми залягли за містком. По хвилині часу, я розпізнав “Зиму”. Коли він наблизився до мосту на віддаль близько тридцять метрів, я вискочив на місток і, наставивши автомат, крикнув: “Руки вгору!”

Заскочений несподіванкою, “Зима” в першому відрусі затримався на місці, а через кілька секунд зробив рух рукою до зброї, але я крикнув: “Ні! Бо стріляю!” В цей момент “Соловій” і “Тополя” з’явилися під мостом зі зброєю, готовою до вжитку. “Зима” підніс руки вгору.

Вийшовши на верх гори, що простягалася від заходу на схід, між селами Репідь і Явірник, ми продовжували розмову на тему обставин, в яких ми всі чотири зараз перебували. На моє запитання “Зима” розповів про свою дезерцію. Рішився на те, коли в Макогона довідався про замовлення боєвиками труни. Не знаючи нічого про смерть якоїсь іншої особи, догадався, що труну замовлено для нього, що й було причиною його дезерції.

Я, не вміючи брехати, признав “Зимі” правдивість його висновку, та впевнив його в тому, що нині ситуація змінена.

— “Чорнота” наказав арештувати тебе і привести до себе, щоб опісля вислати тебе на Словаччину на лікування, — говорив я йому.

Мені вдалось, що “Зима” вірить у це, бо ж я сам у це вірив, отже, дальша розмова почала вестися на тему минулих переживань, особливо “Зими”, який маршував посередині, між мною і “Соловійом”, а “Тополя” йшов ззаду

за ним. Раптом повітря прошила тріскуча серія автомата. Я підсвідомо прихилився цілим корпусом вниз, ментально знявши автомата з плеча. Мишоволі я глянув понад праве рам'я, де завважив дивний образ. “Зима”, неначе химерно всміхаючись, похилився тілом допереду, перекривившись легко в правий бік. З рота текла кров. А позаду стояв “Тополя” з автоматом, піднесеним на висоту зросту схилоного до землі друга “Зими”.

Зрозумівши, що сталося, я спрямував цівку свого автомата в груди “Тополі”, говорячи: “Ти, дурню! Тепер я тебе застрілю”. Але “Тополя” також приложив цівку свого автомата до моїх грудей. У цей момент “Соловій” крикнув: “Богдане!” Не роби того!”

Яке ж пригноблююче враження звалилось на мене, коли я довідався, що “Чорнота” пошив мене в дурні. Мені він велів арештувати “Зиму” та живим припровадити до нього, а “Тополі” і “Соловієві” наказав його застрілити. Сам факт пошиття мене в дурні був би нічим, якби не йшлося про життя людини і друга.

Заспокоївшись трохи, я сказав, що мушу повернутися в село і повідомити брата “Зими”, щоб він зайнявся похороном.

— Зайва турбота, — обізвався “Тополя”. — Я братові “Зими” заповів, що якщо арештуємо “Зиму”, то він буде зліквідований.

Залишивши біля лісу труп друга “Зими”, з лицем у калюжі крові, з кривавою дірою в потилиці, я попрямував верхом на захід, а за мною “Тополя” і “Соловій”. Прибувши на умовлене місце, я прозвітував “Чорноті”, що наказ виконано. Те саме вчинив “Тополя”, якому “Чорнота” велів затриматися, а я, зголосивши відхід, вийшов у подвір'я. Щойно тепер відчув холод.

Чоботи

Наближалася зима 1946/1947 року. Мої шкіряні черевики вже майже розлізлись. Одного дня “Чорнота” висловився, що зима за поясом, а я, мабуть, і не думаю про те, що доведеться мені босим ходити. “Треба хіба щось придумати, “Богдане”?”

Я вже про те думав, обізвався я, але “Чорнота” не дав докінчити думку, заявляючи, що із запасів шкіри, що є в маґазині, виділить відповідну кількість, яку треба буде передати шевцеві в селі Лукове, щоб зробив чоботи. Ця вістка мене втішила, бо в уяві я бачив себе вже в чоботях, з халявами, званими офіцерками, про що вже давно мріяв. Тому я негайно виявив бажання особисто вибратися до шевця, та “Чорнота” сказав, що це полагодить кущовий господарник “Бук”, якому я повинен передати міру на чоботи.

Минали дні, почав уже падати сніг, зима заповідалася суворіша, ніж попереднього року; сильні морози скоріше скували землю. Нетерпеливе очікування на чоботи почало нарешті добігати кінця. Господарник “Бук” вибрався був з Хрищатої до Суковатого і зв'язковим повідомив “Чорноту” між іншими і про те, що наступного дня замовить у шевця чоботи. Врадуваний доброю вісткою, я не міг діждати хвилі, коли “Бук” поверне з терену з нови-

ми офіцерами, саме для мене. Але, як каже приповідка, у кого немає щастя, цей і на рівній дорозі ногу зламає.

Квартируючи в бункрі в лісі біля Смільника, одного вечора вступив туди кущовий зв'язковий, який передав “Чорноті” штафету, а нам розказав сумну вістку. Господарника “Бука” “застукали” поляки в Луковому, зловивши його живим. Знайшли в нього записку, де була нотатка про чоботи. Не витримавши фізичних тортур, видав селянина-шевця, якого поляки також арештували. Поки що його доля незнана.

Хоча я шкодував за чоботами, але невимовно жаль мені стало господарника “Бука” і шевця, які через мої чоботи мусять терпіти хтозна що, а може, і смерть? За їхню незавидну судьбу до певної міри почувався і я винним, бо, здавалося мені, я не дуже наполегливо домагався в “Чорноті” дозволу самому занести чоботи до шевця, але — долі конем не об'їдеш.

Другий Свят-вечір

Недовгий, здавалося б, час одного року, але як же багато змінилися умови партизанського життя. Рік тому у надвечір'я Різдва Христового я святкував з друзями есбістами серед селян, опісля обійшли ми з колядою два села. Цьогорічні свята (7 січня 1947 р.) заповідалися чисто партизансько — у бункрі серед мрійливих лісів, засипаних грубою верствою пухкого снігу. Боевики завчасу зорганізували запаси харчових сирівців, які можна було придбати на свят-вечірні страви за існуючих обставин. “Чорнота” запросив у гості районного провідника СБ “Буйтура”. Вже від ранку свят-вечірнього дня боевики чистили кімнати бункеру, помивши навіть дерев'яну долівку, а кухар “Річка” готував усе до варення.

Із западаючим присмерком до бункра ввійшов стійковий, а за ним гості — “Буйтур” із двома боевиками — “Доном” і “Жуком”. Прибули вони на лещетах, зодягнені в білі маскувальники.

“Буйтур”, привітавшись дружньо і весело з усіма боевиками, подався з “Чорнотою” до його кімнати, де обидва провели півгодину розмову. За той час вечерея була готова. Засівши до столу, “Чорнота” відмовив молитву “Отче наш...”, по чому побажав щасливих свят Різдва Христового та діждати всім наступних Різдвяних свят у вільній уже Україні. Святочні бажання теж зложив “Буйтур”.

“Річка” заздалегідь заставив стіл, накритий білим обрусом, під які простелив верству сіна. На столі знайшовся вже буханець чорного житнього хліба, сіль та часник. Як першу страву “Річка” подав кутю. За нею йшов червоний борщ з вушками і як остання страва — вареники. Порівняно з традиціями, за кількістю страв це була скромна вечерея, але всі поїли досхочу, бо кухар наварив аж забагато як для одинадцяти осіб, що там були.

Після вечереї колядували колядок та ще до пізньої ночі взаємно розважалися жартами і розповідями про різдвяні звичаї.

По відході “Буйтура” боєвики, прибравши кімнату й помивши посуд, поклались до снання, але, підбадьорені спогадами минувшими, не могли заснути. То цей, то той ще щось розказував, аж вкінці кожен зосібна затопився у власних роздумах та інтимних спогадах. Я переживав душевно глибоко всі Свят-вечори ще від дитинства, відколи міг затямити. Чар Свят-вечорів дитячих років частинно розпливався в часі, та все-таки не міг бути стертий з пам’яті цілком. Як у пам’яті, так і в серці залишилось відчуття незвичайного настрою цього християнського свята. Воно наповнювало містично чарівними почуваннями ество християнина, особливо в душі українця зроджувало духовний настрій піднесення та надії на краще майбутнє. Українець — поневолений століттями, обдираний з матеріальних і духовних вартостей, трактований загарбниками як мертвий предмет, з яким можна було робити все, що було по волі і смаку окупанта, — все леліав у душі ідею стати вільним, але пута державницького недорозвитку і вродженого рабства змушували його бути чужим невірником та пхали його вічним шляхом боротьби і проливання крові, бо не мав він центрального керівництва чи здібностей таке керівництво створити.

Так ото з чисто християнських роздумувань над суттю містики різдвяних свят мої думки опинилися в царині політики. Порівнюючи дуже давно і ближчу минувшину української нації і її безупинних зусиль визволитися з неволі, мені здавалося, що епоха визвольних змагань УПА корисно відмінна від усіх попередніх наших визвольних змагань. Одним з важливих елементів був факт об’єднання всіх українських сил, незалежно від віросповідання, партійної приналежності чи стану посідання. Дуже відрадним був теж факт підтримки і активної участі в боротьбі всіх прошарків українського народу Закарзоння, а Лемківщини зокрема. Свідком цього явища був я сам та багато інших учасників боротьби УПА, що, як свідки, розповідали про дії УПА і політичну ситуацію на інших теренах Закарзоння.

Те, що в способах ведення і тактики підпільної боротьби ОУН і УПА були помилки й недосягнення, я сам собі пояснював браком фахових сил та засміченням визвольного руху випадковими людьми та провокаторами, а то й щирими патріотами, інтелектуальні спроможності яких обмежені. І хоча я ненавидів знаного і повторюваного твердження “де дрова рубають, там тріски пануть”, до певної міри мусів з тим погодитися, вважаючи, що сучасна українська революція, порівняно з революціями інших народів, як, наприклад, французького чи англійського, не згадуючи про революцію большевицьку, є набагато гуманнішою. Я вірив, що тим разом мрія українського народу про свободу буде зреалізована. Хоча сумнівним видавався сподіваний скорий конфлікт між Радянським Союзом і вільним Заходом, я вірив, що час такого удару недалекий. Я вірив, що, користаючи з політичної ситуації, УПА зможе створити свою державу на солідних підвалинах, що забезпечить її закріплення назавжди. Українська Повстанська Армія, думав я, спроможна це доконати, забезпечившись залізною дисципліною, безкомпромісністю боротьби, маючи сприяння українського населення,

якому свобода, воля і достатнє матеріяльне життя були тим, чим рибі вода. Але, як у кожных філософських роздумуваннях, так і тоді, чим довше задумувався я над питанням успішності нашої визвольної боротьби, тим більше сумнівався, бо підсвідомість підсувала сумніви, деколи навіть глибокі. Залишалася тільки надія, що була ні чим іншим, як продуктом особистих глибоких бажань, хоча жодні знаки на землі і небі цього не віщували.

Втомлений думками, заснув воїн Української Повстанської Армії, щоб хоча б у сні пережити відродження вільної України, де під маяння синьожовтих прапорів могутньо колядується “Бог предвічний народився...”

Ліквідація одного підземного шпиталю

Зима 1946/1947 років як тяжкою почалась, такою і тривала, засипаючи землю снігом, закувавши сильними морозами. Сніжні завії замітали всякі сліди навіть у глибоких лісах, що, з одного боку було на користь повстанцям, а з другого — перешкоджало рухам у терені. Сніги були глибокі, а вітри деколи вили несамовито, неначе зграї диких вовків.

22 січня 1947 року ми з “Чорнотою” перебували в бункрі над Душати́нськими озерами, який був збудований для Начальника Генерального Штабу УПА “Перебийноса” (Дмитра Грицаця) і Провідника ОУН “Тараса”, “Косара” (Дмитра Маївського), і в якому на той час квартирував “Дух” зі своєю тереновою боївкою зв’язкових. “Чорнота” організував коротку гутірку на тему річниці проголошення державності й соборності України Універсалами 1918 і 1919 років. На цю тему він говорив може з десять хвилин, а я, спершись плечима об стіну бункра, думками линув у вчорашній день...

Наступного дня після полуденка я сидів під стіною на тому самому місці, що й вчора, читаючи якусь книжку, коли до бункра вбіг стрілець, сповістивши, що в лісі чути густу стрілянину і вибухи гранат чи, може, мін. Ми всі вибігли надвір і вслухувалися в морозом сковану тишу. За кілька секунд прокотився лісом досить добре чутий відгук одного, а зараз таки й другого вибуху, опісля кілька поодиноких і серійних пострілів.

— Мабуть, поляки по слідах напоролись на “Хріна”, — обізвався хтось.

— Боюся, щоб погоня за “Хріном” випадково не розконспірувала санітарного пункту, бо саме в тій околиці чути стрілянину, — говорив “Чорнота”. З його обавами був згідний “Дух”, районний командир зв’язку, який потвердив, що стрілянину чути в околиці шпиталюки.

Ці побоювання були виправдані, але поляки випадково туди не попали. Не сліди сотні “Хріна” розконспірували місце підземного шпиталю: завели їх туди два упісти-зв’язкові, які, попавши їм в руки живими, можливо, не витримали фізичних тортур і допустилися ганебної зради, що коштувала життя сімнадцяти повстанців, з яких ні один не підніс рук вгору, а закидані під землею гранатами, подострілювалися або порозривалися гранатами. Це була тільки жменька в масі новітніх героїв української нації. Між ними були: лікар шпиталю “Рат” і його дружина, санітар “Арпад”, санітарка

“Пчілка”, магістер “Олекса”, машиністка надрайону “Дора”, районний референт СБ “Гуцул”, к-р районної боївки СБ “Мірник”, “Сніг”, “Калина” і сім інших поранених і хворих, що там лікувались.

Два боєвики, що були вислані на розвідку в околицю шпитальки, як наочні свідки розказували таке: місце санітарного пункту, популярно зване шпиталькою, запрезентувалося їхнім очам жахливою картиною трагедії партизанського життя. Внаслідок розриву гранат, а може, й мін земля запалася в трьох місцях завалених підземних бункрів, з яких видобувалися ще клуби диму.

Стоячи над цією збірною могилою, ми відчували враження маєстату смерті сімнадцяти українських героїв, які не здалися ворогам, а вибрали смерть. Вічна їм пам'ять...

Трагедія мінування бункра

Тяжка зима тривала далі. Польські військові відділи виявляли більшу активність, ніж минулорічної зими, частіше рейдуючи в терені, частіше теж запускалися в ліси. Це створювало небезпеку для всіх людей підпілля. З тієї причини “Чорнота” вирішив залишати бункер у лісі в околиці села Смільника, випроваджуючись на день з боївкою в глибину лісів, повертаючи до бункеру тільки переночувати. На час виходу казав закладати піхотинські міни в переходах до бункру, щоб евентуальне відкриття бункру поляками коштувало їм людських жертв.

Найлегший доступ до бункеру був потоком, що спливав з гори в долину. Впоперек потоку, перед бункером повалено грубу колоду дерева, через яку треба було переступити, щоб дістатися до бункеру. Саме з обох боків колоди я закладав по одній міні та одну перед порогом бункеру, відповідно їх маскуючи.

Повертаючи одного дня ввечері до бункеру, я, як звичайно, йшов попереду щоб розмінувати доступ. Наблизившись до колоди, я дав рукою знак усім затриматися, а сам приглядався слідам коло колоди. Видно було, що міни вибухнули, залишивши чорні сліди задимленого й закривавленого снігу. У першу мить я подумав, що, можливо, якась звірина наступила на міну, бо не видно було жодних слідів потоптання терену чи відкриття дверей. Приглянувшись докладніше, я завважив сліди чобіт, легко присипані снігом однієї тільки людини. Дальша перевірка терену довела мене до черевика, що лежав при протилежному березі потоку. Коли я підняв черевик, мені зробилось недобре. Черевик був увесь пошарпаний, всередині рештки людської ноги і присохла кров. Враження баченого було дуже неприємне і zarazом дуже болюче. Це ж бо моя рука обірвала людині ногу! Серце стислося тривогою про можливе попадання на міну своєї людини.

Розмінувавши терен від інших двох мін, я дав рукою знак, і “Чорнота” із боєвиками підійшли ближче. Почалися пошуки в околиці за жертвою вибуху міни, але швидко западаючий присмерк унеможливив дальші пошуки.

Наступного ранку “Чорнота” наказав мені знов закладати міни. Будучи під впливом поганих вражень вчорашнього дня, я відмовився виконати наказ, та “Чорнота” загрозив мені поважними наслідками невиконання наказу. Нерадо, але я був змушений наказ виконати — я знов заложив міни.

Йдучи догори потоком, куди вчорашнього дня вели сліди крові, радше за припущенням шукали ми вчорашньої жертви наступу на міну, бо вночі сніг присипав сліди. Посувалися ми повільно, всі вже добре померзли, бо мороз був дуже сильний, дошкульний. Щоб трохи розігрітися, “Чорнота” велів маршувати швидше. За кілька секунд після цього один з боевиків відступив убік за потребою і зараз же покликав провідника, який подався туди, а за ним усі інші. Перед нашими очима зі снігу виставала людська голова, в зимовій шапці-ватянці, долоні двох рук та чубок носка черевики.

Відрібши сніг, у замерзлій людській постаті ми розпізнали кущового господарника, що був наступником “Бука”, якого поляки зловили в Луковому. У нього не було правої стопи, а кістяк ноги був обв’язаний якоюсь білою шматою, що на сильному морозі заkostenіла кров’ю.

Кілька днів пізніше така сама доля стрінула друга “Приходька”. Був це двадцятькількалітній молодець, зв’язковий із Смільника, на прізвище Петро Шелевач, який у небезпечні часи перебував з боївкою “Чорноти”. Одного дня, вертаючи до бункера, “Приходько” попросив у “Чорноти” дозволу розмінувати міни, на що дістав згоду.

Йдучи позаду “Приходька”, я попередив його, щоб був дуже обережний, але він, підійшовши до колоди, замість переступити її в безпечній віддалі від міни, скочив на колоду. Моментальне посковзнення лівої ноги... і... наглий вибух міни. Рвучий вибух, фонтан розпорошеного снігу, змішаного з темно-синім димом, специфічний запах сірки і обірвана по кістку підошва “Приходька”, а вслід за тим крик-стогін пораненого.

На докори за легковажність не було ні часу, ні сенсу; було б це й нетактовно. Я взявся за розмінування інших двох мін, наказавши бовевикам негайно нагріти води. По обмиттю закривавленою кістяка я забандажував ногу, зв’язавши під коліном, щоб кров не стікала. “Приходько” сичав бодем крізь зуби і бідкався, як йому жити без ноги.

Оскільки “Приходько” терпів фізичний і моральний біль, мені здавалося, що в мене душевний біль і жаль за нещасним другом розірвуть груди. З очей текли сльози, що аж перешкоджало в бандажуванні ноги. Адже ми подружилися, неначе два брати. Коли ми тільки зійшлися, ділилися усім: кусником хліба, тютюном, навіть бараболею, якщо нічого іншого не було. Наша обопільна дружба була глибокою, що деколи, може, й перевищувала братерські відносини.

По забандажуванні ноги я попросив у “Чорноти” дозволу особисто доставити пораненого друга до села, де на той час квартирувала сотня “Хріна”, при якій мав бути і лікар. “Чорнота” згодився доставити “Приходька” в село, але мали це зробити бовевики, а мені заборонив навіть з ними йти.

“Ти мені тут потрібний”, — сказав до мене “Чорнота”, і на цьому була скінчена дискусія.

Тим часом “Приходько”, закутаний у теплі коци, лежав уже на ношах, зроблених з гілляк. Бредучи снігами вище колін, бoєвiки зникли в пiтьмi ночi, тягнучи за собою ношi з пораненим другом, а я стояв на березi потока, прибитий сумом i ненавистю до особи “Чорноти” за те, що не дозволив менi вiдпровадити в село пораненого друга, а що бiльше — за те, що через безглуздий наказ мiнування, вже друга своя людина-пiдпiльник втратила ногу. Та й не тiльки ногу, бо перший — кущовий господарник втратив i життя.

Може, за двi години пiсля вiдходу бoєвiкiв повернувся “Влодко” й пoвiдомив, що “Приходько” конечно хоче мене бачити й переказати менi важливу iнформацiю. Тим разом “Чорнота” дав менi дозвiл iти в село. Пiдбадьорений тим i вiсткою, що сотенний лiкар заопiкувався пораненим, я негайно вирушив у дорогу. На моє питання, чи лiкар заопiкувався “Приходьком”, “Влодко” вiдповiв: я думаю, що лiкар, а може, санiтар? Ця непевнiсть впливала через те, що санiтара “Арпада” багато хто з пiдпiльникiв вважав лiкарем.

Не пройшовши ще й одного кiлометра, я зустрiвся з бoєвiками, якi вертали вже iз села. Менi було спiшно побачити друга “Приходька”, тож казав бoєвiкам вертати до провiдника, а сам хотiв iти далi, та вони мене затримали. “Вже не треба, друже “Богдане”, — обiззався “Соловий”.

— Як то — не треба? — питав я. — “Приходько” вже не хоче мене бачити? — I, питаючи сам себе, я говорив: “Цiкаво, чому вiн роздумався?”

— Уже запiзно, — втрутився “Тополя”. — “Приходько” помер: забагато втратив кровi.

Яка ж страшна доля, думав я. Ще кiлька годин тому людина втiшалася юним життям, палала енергiєю i радiстю, радiла й терпляче переносила всi злигоднi нашого зачханого життя, а зараз... — “Приходька” нема! Чому так? Чому доля така лукава? Чому не дозволено менi бачити друга в останнiй хвилини його скону? Яку таємницю забрав вiн зi собою, якою не хотiв подiлитися з нiким iншим, тiльки зi мною? А може, i не мав нiчого до сказання, але в передсмертнiй гарячцi хотiв бачити ще раз правдивого друга i приятеля? Цiєї таємниці нiколи нiхто вже не розгадає.

Пiсля смертi “Приходька” я рiшуче вiдмовився закладати мiни перед бункером, незважаючи на наслiдки. Вiд цього часу робили це iншi бoєвiки, яких я вчив виконувати цю нетрудну роботу.

Коли в лiсах падали дерева

З огляду на глибокi снiги i сильнi морози, що сягали понад тридцять градусiв Цельсiя, АБ “Чорноти” майже не виходила з лiсів у села, хiба що для виконання важливого i конечного завдання. “Чорнота” велiв будувати бункер для прожитку взимку, а коли це стало потрібне, зразу побоювався перебувати в ньому вдень, згодом i вночi. Для себе особисто здибав квартиру в теплому бункрi командира кур’єрської ланки “Духа”, в лiсах Хрищатої, а бо-

євики швендялися по лісах, тримаючи зв'язок з провідником. Бункер “Чорноти”, з заложеними перед входом мінами, стояв порожній вдень і вночі. Голод і холод були уділом щоденного життя боївки. Щоб трохи погрітися й переспати ніч, запалювали ввечері велику ватру, розгрібали вогонь і на жар накладали верству чатиння, на якому клалися до сну довкруги тліючого вогню. Від боку вогню було тепло, а друга частина тіла замерзала. Від чатиння знизу було тепло, а згори добивався мороз. Як же часто, пробудившись зі сну, випорпувалися із снігу, що присипав сплячі їхні тіла, але під накриттям верстви снігу було принаймні трохи тепліше, як на морозі.

Одного дня зв'язкові “Духа” передали мені штафету від “Чорноти” з наказом відправити боївку на зв'язок до с. Зубенсько. Я мав завдання нав'язати зв'язок з сотенним “Хріном”, який на той час мав квартирувати в глибині масиву Хрищатої, в околицях Воля Мигова — Миків.

Пообідавши печеною бараболею з виваром із сушених грибів, я вирушив з бoєвиками в терен. Сніг того дня не падав, небозвід був затягнений прозорими сірими хмарами, мороз тиснув так сильно, що аж запирав дух у грудях. Маршуючи глибокими снігами, ми забезпечували перед морозом вуха і роти, закриваючи, чим могли, та по черзі торували стежку в снігу. Не маючи шаликів, дехто з бoєвиків закручував на голови запасні сорочки. Так ми дійшли до місця, де я мав відлучитися та маршувати далі сам, що вже було багато важче, бо весь час треба було самому торувати снігами стежку. Місцями ноги западали в сніг так, що й важко було їх витягати.

Був уже пізній вечір, а я все ще змагався до назначеного місця. Голод прискіпшив відчуття втоми. Зігрівшись важким маршем, я повалився у сніг для відпочинку, але незабаром відчув, що очі склеюються, тіло огортає невияснена теплота з одночасним дрижанням. Здаючи собі справу з небезпеки замерзнення, я з трудом піднявся на ноги, відсвіжуючись снігом. Майже останками сил доволікся до назначеного місця, де застав тліючі ще попели вогнищ, але сотні там не було. Маючи надію, що саме тут погріюся трохи й дещо перекушу, я неприємно розчарувався. Зажурений ситуацією, з почуттям резигнації положився на чатинні залишеному “хрінівцями”. Та ще й не встиг відсапнути зі змучення, коли до мого слуху дійшов невиразний шум, а згодом і розмови притишеними голосами, українською мовою. Була це сотня к-ра “Хріна”, яка була змушена вернути на місце попереднього постою в лісі, не маючи змоги добратися до села, бо на той час квартирував там відділ польського війська.

Віддавши “Хрініві” пошту, я повечеряв у “хрінівців” виваром з волових костей та кусником сухаря, якого потайки дав мені один друг зі села Пулави з його “залізної” порції. Отримавши зворотну пошту від “Хріна”, я відійшов на умовлене з бoєвиками місце. Вони мали вернути туди з Зубенського.

Було близько восьмої години ранку, коли я опинився на місці зустрічі, та бoєвиків там ще не було. Ранок був такий сам морозний, як і попереднього дня. Щоб розігрітися, я маршував кількадесят кроків туди і назад, витоптавши глибоку стежку в снігу, але боявся відпочивати, щоб не замерзнути.

Ходив я, забиваючи руки об рамена, хукаючи в долоні, потираючи вуха, думаючи одночасно над своєю особистою роллю у визвольних змаганнях, про що в минувшині мріяв, неначе про щось недосяжне. Тим часом, думав я, втомлений, топчу тут сніг і не можу собі дозволити на відпочинок, щоб не закаменів, як статуя, по якій незабаром і сліду не стане. І, майнула думка, чим я прислужився дотепер українській визвольній справі?... До відповіді соромно було й признаватися: хвалитися не було чим...

З таких і подібних роздумвань вирвала мене поява боевиків, які, здавалося, були перемучені до краю, бродячи глибокими снігами.

Приступивши до мене, всі пристанули для короткого відпочинку, а “Річка” повалився, зморений, у сніг. Він був грубий, опасистий, не при зви чаений до таких довгих, важких маршів, бо своє партизанське життя про водив переважно на одному місці — при кухні.

Друзі, розуміючи наслідки вчинку “Річки”, примусили його піднятися і йти далі. Не пройшли, однак, більше двох кілометрів, як “Річка” рішуче заявив, що далі маршувати не буде, бо нема в нього вже сил, і знов повалився у сніг. Жодні пояснення ні залякування не помагали, людина просто була фізично вичерпана. Тоді мені прийшла думка, яку я негайно зреалізував. Знявши з плеча автомата, я наставив цівку у грудь “Річки”, заявляючи, що застрілю його, якщо він зараз не встане і не почне маршувати. Ти знаєш, казав я, я “есбіст” і тим разом не жартую...

Наляканий “Річка” з великим трудом підвівся і почав маршувати, та таки до місця постою, близько одного кілометра, дійти не міг. Фізично знеможений, упав у сніг на ходу. Я і “Тополя”, взявши його під руки, тягли до місця, де інші друзі, поспішивши перед нами, розпалили вже вогнище. Біля вогню наклали чатиння, на яке ми поклали “Річку”. З поблискої криївки я і “Соловій” принесли трохи сушеного хліба, який під впливом вогкості зробився м’який, вкрившись плямками плісені.

Припечені над вогнем сухарі і розтоплені в їдунках сніг становили того дня наш полуденок, а заразом і вечерю. Ми не були спроможні цього дня шукати в лісах за криївками з харчами.

Відпочиваючи при ватрі, ми вели розмови на теми, що безпосередньо торкалися умов тодішнього нашого життя, а коли розмова рвалась, ми прислухалися до звуків у лісі. Морози були такі сильні, що часто було чути голосне тріскання й валення до землі дерев без найменшого подуву вітру. Тоді обзивався “Запорожець”, розповідаючи про різні гуцульські забобони, а на тему падання дерев оповідав, що так, як падуть тепер дерева в лісі, так у цьому році густо падатимемо ми — повстанці, бо це пересторога природи...

— Це дуже погана ворожба, — завважив котрийсь.

— Погана чи ні, але може бути правда, — втрутив “Дубовий”, що з природи був людиною маломовною, але як часом розговорився, то й кінця не було. Так і тим разом почав оповідати всілякі можливі ситуації й обставини, очевидно, повстанцям несприятливі, але його мову перервав “Запорожець”, пригадуючи, що його погана ворожба є, правдоподібно, правди-

вою, але це не значить, що вже сьогодні треба журитися завтрашнім днем.

Приготувавши постелення на чатинню, я заглянув — уже вкотре — до друга “Річки”, питаючи про його самопочуття. Він дрижав цілим тілом, що й тривожило мене. Пообгортав я його шинелею, палаткою і зверху накрит ще чатинням, та й врешті сам ліг відпочити. Незабаром заснув твердим сном. Прокинувшись вранці, від зимна дрижав всім тілом, і побачив, що лежу під грубою верствою снігу, який під час рухів падав за комір і на лице, негайно розбуджуючи зі сну.

Випорпавшись з леговища, я заглянув до друга “Річки”, який все ще був накритий верствою снігу. Відкривши його, я перелякався: “Річка” дрижав у гарячці, а його завжди жовте обличчя неначе посиніло. Я негайно покликав “Соловія”, порозпинав одяг на грудях “Річки” і обидва ми почали жваво потирати снігом тіло хворого друга, по чому, знов добре вкривши, подали йому напитися завареної з розтопленого снігу води, бо нічого іншого ми не мали. Я мав замір відійти до квартири “Чорноти”, щоб віддати йому пошту, передану “Хріном” та принесену боевиками з Зубенського, але до цього дійшла інша конечність — забезпечити боївці життєві умови хоча б на кілька тижнів. А вже конечно потрібна була лікарська поміч для “Річки” і “Влодка”, який поморозив пальці ніг. Сидячи біля вогню, “Влодко” стягнув з ніг черевики, розвинув онучі і дотиком пальців рук почав бадати пальці ніг. Доторкнувши тіла, він не мав жодного чуття. Почав крутити великий палець правої ноги. Не відчував жодного болю, але живе тіло з пальця відпало, залишивши голу сіру кістку. Те саме сталося з пальцем лівої ноги. Завваживши це, я заборонив “Влодкові” продовжувати процедуру відкручування пальців. Я порадив добре потерти ноги снігом, завинути онучами і наложити взуття, потішаючи при цьому друга, що постараюся о лікарську поміч.

Інші боевики теж мали поморожені частини тіла, але не так заавансовано, як “Влодко”. Та й у мене пальці рук і ніг понапухали й свербіли. Щоб запобігти поважнішим наслідкам помороження, я часто потирав руки і ноги снігом, старався бути якнайбільше в русі, особливо коли не можна було грітися біля вогню, і радив іншим друзям так само робити.

Стан здоров’я “Річки” та підозрілий вигляд його обличчя, рук і ніг, як теж вид “відкручування” “Влодком” пальців з ніг, дуже мене пригнобив, але й викликав стан поденервування, аж став я сочисто клясти, що в мене до цього часу не траплялось. Теж уперше почав я нарікати на “Чорноту”, якому приписував вину байдужості і легковаження не тільки здоров’ям, але й життям боевиків. Я почав уголос дорікати, що, коли провідник забезпечив свої “плечі”, стрільці морозять тіла і терплять нужду й голод.

На такі критичні завгаги звернув увагу “Тополя”:

— Вважайте, друже “Богдане”, що говорите. Це може пошкодити вам.

— Я чхаю на все, — злісно відповів я. — Зараз я виберуся до провідника і скажу йому це в очі.

— Я б цього не робив, обізвався знов “Тополя”, якого підтримав “Дубовий”, як теж старий вояк “Запорожець”.

Трохи пізніше я стояв перед “Чорнотою”, куди прибув у товаристві “Запорожця”. Віддавши пошту, я інформував провідника про умови життя боевиків. Я просив, щоб дозволив припровадити туди якщо не всіх, то хоча б двох хворих — “Річку” і “Влодка”.

— Перше, — відповів “Чорнота”, — тут нема місця, друге — брак харчів.

— Харчі наші боевики зуміють придбати тією самою дорогою, як боевики “Духа”, а місця в бункрі, — завважив я — здається мені, досить.

— Хто тут наказує? — грізно спитав “Чорнота” і продовжував: — Перекажи командирові “Грушці”, що боївка має залишитися на місці теперішнього квартирування, тримати зі мною зв’язок згідно з отриманими вказівками. Друга “Річку” тимчасово помістіть у близькій від вашого місця квартирування криївці.

— Це ж криївка не для поважно перестудженої людини, — пробував я опонувати, але “Чорнота” був непоступний. При цьому я завважив, що він серйозно поіритований.

Важким, пригнобленим ходом вертав я снігами назад до місця постою боївки. “Запорожцеві” “Чорнота” дозволив залишитися з ним, зважаючи на його старший вік та кількарічну службу в УПА.

Повернувши до місця постою, я переказав командирові “Грушці” інструкції провідника, а він з черги — боевикам, які прийняли вістку мовчазно, але з видимим невдоволенням. Негайно після цього ми з другом “Тополею” відпровадили “Річку” до підземної криївки, що була не далі одного кілометра від місця нашого постою. Відкривши віко, ми увійшли до нутра криївки, яке зяяло холодом і вогкістю. Криївка була порожня. В куті ми вмістили постіль з чатиння, а посередині запалили вогонь. Дим мав вихід у діру, що була пророблена в дуплявий стоячий пень дерева. Старанно накривши хворого друга, пообіцявши йому часте відвідування й опіку, ми вийшли з криївки, старанно замаскувавши вхід та сліди за собою тяганням гілок. Наступного ранку, бачачи, що іншого виходу нема, я звернувся до к-ра “Грушки” з пропозицією, щоб конечно вислав двох боевиків у глибину Хрищатої для винайдення закопаних в землі бочок з м’ясом.

— А хто ж серед тих снігів і засипів здібний віднайти бочки? — питав “Грушка”.

— Удасться чи ні, а пробувати треба, — відповів я. — Бо якщо не замерземо на смерть, то згинемо голодною смертю.

— Кого ж тут вислати? — голосно питав самий себе “Грушка”, чухаючи потилицю.

— Я піду із “Соловійом”, — відповів я.

“Соловій” радо погодився йти в терен, бо сидячи на місці можна замерзнути на смерть.

В лісі було спокійно, лише тріскання й падання дерев порушувало тишу. Мороз не посилювався. Маршуючи й віддихаючи глибоко, ми відчували холод, здавалось, аж у грудях, а видихана пара майже мерзла на наших губах, під носом та довкола очей. Дійшовши до місця, де сподівалися віднайти бочки, закопані в землі, ми станули безрадно, пригадавши собі, що забули лопати чи чекани, щоб було чим копати замерзлу землю. Вважаючи, що якось собі порадимо, ми почали шукати знаків на деревах. Протоптали багато слідів в снігах; проминуло вже хіба зо дві години, а ми безуспішно шукали далі. В додатку, у висліді сильних морозів кора на деревах потріскала так, що важко було віднайти залишені нами нарізи. Будучи вже втомленими й зрезигнованими, почали вертати назад. Пройшовши кільканадцять кроків, “Соловій” пристанув і почав розглядатися довкруги, а згодом приступив ближче одної сосни. По хвилині приглядання прикликав мене. Я теж приглядався знакам на дереві, що нагадували поздовжні й поперечні, неначе потріскані нарізи. Серед них вирізнялися три поперечні, хоч важко було сказати, що це не натуральні сліди тріскання кори. Ми вирішили там шукати докладніше, але чим і як копати замерзлу землю?

Відломили ми по гілці з дерева, які легко на морозі ломились, і цими костурами розпорпували сніг. В часі тієї роботи трохи втомилися, але також і загрилися, тож з більшим завзяттям почали копати, що відбувалося дуже повільно, але надія на м'ясну страву, давно не бачену, додавала сил. Труд вартий був заходу. Нам пощастило добратися до бочки. Це давало більше охоти до завершення діла, а коли відкрили покришку, відкрили по куснику сирого м'яса, яке з великим апетитом смакували, незважаючи, що може пошкодити.

Виладувавши все м'ясо з бочки, трохи припорпали землю та гілками пробували замаскувати поверхню снігу, почому, заладувавши партяні військові торби, вирушили в поворотну дорогу.

Яка ж невимовно велика радість була серед боевиків, коли ми вернули з повними торбами. Зразу всі забралися до варення м'яса, розвішуючи запасні кусні по деревах. Хтось жартівливо завважив, що це небезпечно, бо можуть вовки підкрастися і з'їсти, та хтось інший відповів, що в такий мороз і вовки заховались по криївках.

Зваривши дві порції м'яса, одну спожив я сам, а з другою в розсолі і з припеченим на вогні сухарем пішов до криївки хворого “Річки”. Врадуваний прибуттям друга, “Річка” піднісся на постелі, спершись на лікті. Його обличчя сяяло сумним усміхом. У темноті криївки водив очима за моїми руками, поки я запалював свічку. Доторкнувши рукою теплої ще їдунки, побачивши в ній кусень м'яса, поспішно взявся до їди, кусаючи м'ясо і сухаря, запиваючи за кожним разом розсолом.

— Як, смакує? — питав я.

— Дуже добре, — відповів “Річка”, та лакомо заїдав далі.

— Чи не псує тобі апетиту легенька задуха несвіжості? — питав я.

— Та “Річка” відповів, що він нічого не чує, а скінчивши їду, рукавом обтер уста, опісля долонею гладив наповнений живіт, говорячи, що він почувується дуже добре. Почав просити мене, щоб його забрати з криївки до друзів, мовляв — у товаристві легше вмирати, ніж самотньому жити в темній, холодній і вогкій криївці-ямі.

Я поміг йому стати на ноги, але, коли спробував зробити кілька кроків, видно було, що він ледве держиться на ногах. Я запровадив його назад до постелі і сказав, що мусить залишитися в криївці ще хоча зо два, три дні, щоб набрати сил, особливо маючи змогу краще віджитися, бо на морозі може викинчитися. Я пообіцяв відвідати його знов під вечір.

— Друже “Богдане!” — заговорив “Річка”. — Чи можу щось запитати?

— Очевидно, — відповів я.

— Чи ви дійсно були б мене застрілили... там... над Смільником?

— Як можеш таке щось припускати, друже!

— То чому ви зняли автомата і грозили застріленням?

— Якби не налякав тебе, ти був би там замерз на смерть. Повіривши в мої слова, страх перед смертю перемиг твоєю втому і потім ти ще маршував кусень дороги, тим самим врятував своє життя. А те, що, коли ти заслаб вдруге, ми підняли тебе і попід руки допровадили до місця постою, свідчить, що я й не думав тебе стріляти, але хотів змусити до руху.

— Так, так, — неначе сам до себе говорив “Річка” і продовжував. — Коли я був малим хлопчиною, одного дня перед їдою я не хотів обмити рук від присохлого болота, але мама сказала, що помру, якщо не обмию рук, і це допомогло. А скажіть мені правду, друже “Богдане”, як ви думаєте? Чи вибухне війна, як настане весна, і чи ми здобудемо нашу Україну?

— Не знаю, друже, чи на це питання може хтось дати правильну відповідь. Ми всі живемо тією надією, але один Бог знає, що буде.

По такій розмові я залишив друга, до якого ще прийшов ввечері. Тим разом видно було, що він занеміг ще гірше, плутаючи слова в гарячці. Не хотів їсти, але я його змусив і він з’їв, але тільки одну третину порції. Побоюючись за друга, наступного ранку я подався знов до криївки з “Соловійом”. Побачивши “Річку”, який ходив по криївці, я здивувався, думаючи, що він робить це в гарячці, але його відповіді на питання та взагалі розмова й поведінка були зовсім нормальними. “Річка” відмовився спожити принесену йому їду, заявляючи, що хоче їсти разом з друзями, тим більше, що почувує себе непогано.

Ми вирішили вивести друга з криївки назовні. На дворі падав дрібний, густий сніг, отже, не було потреби маскувати сліди.

Відійшовши кількасот метрів, “Річка” заговорив, що йому тяжко віддихати і не може далі йти.

— В такому разі мусимо вертати назад, до криївки, — сказав я.

— О ні, ні, — протестував “Річка” і рушив жвавіше вперед, а ми за ним, але вже недалеко місця постою впав у сніг. Ми його підняли, але по кількох

кроках він знов упав. Ми із “Соловійом” положили його руки на наші рамена, обняли його в поясі і так вели його далі потішаючи, що до місця постою вже недалеко, там, у долині. Вистачить пройти ще сто метрів і все буде гаразд. Та останні слова попали в порожнечу. Тіло “Річки” ставало щораз безвладнішим, аж вкінці ми почали волікти його за собою. В певному моменті, обидва змучені, глянули ми в обличчя “Річки”, який безвладно падав до землі.

— “Річка” непритомний, — сказав “Соловій”.

Я пробував потрясати головою “Річки” і говорив до нього, але він не давав жодного знаку життя. Ми положили його і почали снігом потирати лице, руки, груди, та все безуспішно. Я бадав живчик, який уже взагалі не пульсував. Опісля я приложив вухо до грудей, щоб впевнитися, чи хворий дихає, але “Соловій” радив заперестати, бо, як він висловився, з обличчя видно, що це вже труп.

— Як це могло статися? — дивувалися ми обидва. “Річка” в криївці виглядав на жвавого, живого та ще й усміхався, а тут раптом скінчив життя. Чи можливе це?..

— Можливе чи неможливе, але правдиве, — відповів “Соловій”.

Поставивши високого костура біля голови померлого друга, ми прилякнули, відмовили молитву і відійшли до друзів. Навіть ніхто не бачив, як по молоденьких обличчях котилися сльози жалю, розпуки, а то й безнадійності.

Наступного дня два боєвики пішли до “Чорноти”, звідки сподівалися повернути з дозволом на перенесення квартири боївки до бункра “Духа”. На такий дозвіл розраховував і я з приводу смерті “Річки”, але мусив знову розчаруватися, бо й тим разом провідник наказав квартирувати на старому місці. Сильно поденервований, я взяв лопату від зв'язкового, яку той приніс від “Духа” і разом із “Соловійом” пішли ми до місця, де вчора залишили тіло померлого “Річки”, щоб його поховати, бо вчора не мали чим. Прибувши на місце, ми не знайшли вже трупа, тільки один черевик із залишеним у ньому куснем ноги та пошарпане в кусники й порозкидане шмаття. Мабуть, тіло рознесли вовки...

Останні події і поведінка “Чорноти” дуже мене тривожили. Побоюючись, що й інших друзів може стрінути доля “Річки”, я пропонував командирові “Грушці” перенестися до свого бункра біля Смільника, але він абсолютно не хотів навіть слухати такої пропозиції, вважаючи місце небезпечним і розконспірованим. При цьому він не міг рішитися на крок проти волі і рішення провідника.

— То перенесімося до бункра “Духа”, — настоював я.

— Я не можу поступати всупереч наказам провідника, — відповів “Грушка”.

— Тоді я беру відповідальність на себе, — сказав я і крикнув: — Друзи! Хто хоче йти зі мною до бункра “Духа”? Відповідальність перед провідником за переведення вас там беру на себе і...швидко рушив уперед. За хвилину

один по одному йшли боєвики, а на кінець “Тополя” і “Грушка”, які не погоджувалися з моєю пропозицією.

Прибувши на місце, я звітував “Чорноті” про своє рішення і самовільний вчинок. Відкликавши мене набік, “Чорнота”, скрегочучи зубами, гострими словами ляв мене, але боївка таки залишилася у захисті тепла і привітності бункра.

Зима й далі лютувала, зубами гострого морозу кусала живі сотворіння й мертві предмети, а верстви снігу збільшувалися з кожним днем. Але нам жилось затишно в бункрі у глибині Хрищатой, на схід від Душатинських озер. Вільний час проводили за читанням книжок, грою в карти, взаємних розмовах. Інколи по двоє йшли в терен, задля розвідки, вдержування зв'язків чи полагодження важливих справ. Щоправда, харчі не репрезентували вишуканої якості страв, але жодному з нас до голови не приходило нарікати, а якщо так, то тільки як мрії за недосяжним. Найчастішою стравою була бобова зупа з м'ясом, консервованим в бочках, викопуваних із землі, та рідко коли з бараболею, легко солодкавий смак якої свідчив про примерзнення, але смакувала знаменито. Смакувало й м'ясо, що деколи мало запах підгнилого. Біб був ситною стравою, але теж предметом дотепів, бо коли кухар зачерпнув вареху в котел і налив зупу в їдунку, на поверхні плавали чорні хробачки чи, радше, мушки, що вилазили з зерен бобу і виварювалися в зупі. Ми ложками вибирали їх, а зупу споживали, неначе про чорні мушки нічого й не знали. Коли один збирав мушки, інший жартував з марнотратства друга, мовляв, він викидає висококалорійні шкварки. Ще інший додавав, що це дуже смачна пожива, та й не тріщить в часі стирання її зубами.

У кілька днів по прибутті нашої боївки до бункра “Духа” одного вечора туди завітав надрайоновий провідник СБ “Горислав”. По хвилі досередини ввійшли ще два боєвики “Горислава”, які забарились надворі з лещетами.

Через кілька хвилин “Чорнота” казав мені і “Тополі” приготуватись до дороги. Коли ми оголосили готовість до відходу, провідник наказав нам наложити лещета й податися до бункра біля Смільника, де нас повинен чекаати районовий провідник СБ “Буйтур”. Ви мусите поспішати і не баритися там, але негайно привезти його тут, у нього міною відірвана нога, закінчив “Чорнота”.

— Так, — заговорив “Горислав”. — Друг “Буйтур” наступив на міну у вашому бункрі, за порогом, — міна обірвала ногу.

Вибравшись у дорогу, ми обидва зразу дуже поспішали, випереджаючи один одного, а коли вже добре загрилися, ковзалися на лещетах один побіч одного.

Трагічна вістка не виходила мені з голови ні на хвилину, тож я пробував висловити свою опінію, що зводилась до засудження вчинків “Чорноти”, та питання — коли його поставлять під суд за смерть кущового господарника, “Приходька”, “Річки”, за ліквідацію циганської родини, а останньо — за каліцтво “Буйтура”? Те все, на мою думку, сталося з приводу безглуздя

та ігнорування дійсного стану буцімто інтелігентною людиною, а по суті — легковажною людиною.

“Тополя” вкотре вже звернув мені увагу, щоб тримав язика за зубами, бо інакше це скінчиться погано для мене. Та я далі голосно розважав:

— Ось, подумай! Покійний “Річка”, людина проста, але щира і добродушна, що ніколи навіть поганим словом нікого не скривдила. А “Буйтур”? Дуже розважна і справедлива людина, що через глупоту свого друга десь там з обірваною ногою терпить болі, чекаючи помочі.

— Ми краще поспішим, — втрутився “Тополя”.

Прибувши на місце, ми скинули з ніг лещета і, знаючи місця розміщення мін, обережно переступаючи, увійшли досередини бункра. В першу кімнату падало світло нафтової лампи зі сусідньої кімнати. У сірому сьайві ми завважили, що вибух міни трапився в нутрі бункра, біля порога, де міна була замаскована накиненою зверху в'язкою чагиння.

Я зайшов у сусідню кімнату. Біля задньої стіни на столику стояла лампа, а праворуч, на горішньому ліжку, сидів “Буйтур”. Скалічена нога була старанно обвинена пересякненими кров'ю бандажами. Приглянувшись ближче до обличчя сидячого “Буйтура”, я побачив, що його очі зажмурені.

— Мабуть, провідник заснув, — прошепотів “Тополя”.

— Мусимо його розбудити, бо наказ був виразний — не баритись. — За тими словами я доторкнув рукою ліве рам'я провідника і заговорив: — “Друже провіднику!”

Позаяк він не реагував, я повторив це вдруге, але тим разом штовхнув рам'я вже сильніше. Тіло “Буйтура” поволі перекилилось у правий бік, а кривавий бандаж обірваної стопи підвівся майже до висоти мого носа. “Буйтур” вже був мертвим...

Розмінувавши терен, ми винесли тіло назовні, щоб поховати, але не мали чим вигребти яму. Щоправда, кількадесят метрів нижче на березі потоку була криївка на харчі, де була лопата і чекан. Але ні я, ні “Тополя” не були певні, в котрих місцях останньо “Грушка” положив міни. З цієї причини ми вирішили повернутися до “Чорноти”, розвідати розміщення мін і прийти назад, щоб поховати покійного провідника.

Для поховання тіла “Буйтура” ми вже не вернули. По прибутті до “Чорноти” довідалися, що “Горислав” із боекниками вибирається туди, звідки прибув, отже, боекники СБ самі поховують провідника.

Помста за шпиталь

Важка й дошкульна зима все ж таки уступала весні. На полях танули сніги, замінюючи поверхню землі в болотисту хляпу, що утруднювала марші повстанцям. Але нічого не перешкоджало сотні к-ра “Хріна” маршувати від перемоги до перемоги. Вже десь у другій декаді березня сотня почала проводити успішні ліквідаційні наскоки, знищивши кілька польських гарнізонів. Все те не вдовольняло к-ра “Хріна”, який вважав, що помста за

кривди ще не вирівняна, та й не буде доти, доки український нарід не стане на власні ноги, як вільний. Щоб довести польському урядові і світові живучість відділів УПА, 27 березня 1947 року “Хрін” глибоко задумався над можливістю проведення відплатної акції. Ось що про цей незвичайний день розказували повстанці сотні “Хріна” — чотовий “Дуня” і стрілець Антін Коцан:

Запав уже темний, холодний вечір, коли сотні “Хріна” і “Стаха”, під командуванням “Хріна”, розтаборились у лісах масиву Хрищатої. Зразу же відпроваджено на становища застави та розставлено стійки для забезпечення відділів перед несподіваним наскоком польського війська, яке в тому часі дуже інтенсивно перечісувало ліси і села Лемківщини в пошуках за сотнею “Хріна”.

Псевдо к-ра “Хріна” було знане цілій Польщі. Його відділи, складені з молодих, завзятих, твердих і гарячих патріотів-лемків, записали на своє conto сотні перемог над регулярними частинами польського війська та цивільними польськими бандами, які грабували й мордували беззахисне українське населення. Безнастанні в тому часі облави польського війська приневолювали сотню до частих нерівних боїв, які виснажували фізично стрілецьтво, але не зуміли зломити його духу, якому до нерівної завзятої боротьби і надлюдської витривалості давала снагу щира й безмежна любов до Батьківщини — України. Ця витривалість і гарт духу створили постать українського воїна-революціонера, готового переносити усі труди важкого партизанського життя з настановою людини, що знає свою мету. Так я оцінював “хрінівців” і не міг надивуватися тій надлюдській витривалості. Бо ж і цього березневого вечора втомлене стрілецьтво укладалося до сну без вечере. У тамтих часах, з причин облав і браку харчів, голод був явищем майже щоденним. Останнє снідання, що їли цього дня вранці, складалося з кількох печених бульб, “солених” ранньою росою.

Згаданого березневого вечора фізично втомлене, голодне, обдерте стрілецьтво втішалось відпочинком, запавши у глибокий сон, що мав їх підкріпити на силах до виконання історичного завдання. Спали всі, за винятком службового підстаршини, застав і стійових, та батька сотні — к-ра “Хріна”. Він, відповідальний за долю цілого відділу перед українською нацією, перед історією і власним сумлінням, не міг цієї ночі зажмурити ока, хоча був втомлений нарівні із стрільцями.

Командир “Хрін” — стрункий, пристойний, середнього віку мужчина, з бистрими очима і шрами на обличчі від багатьох боїв — зразу пробував заснути, положившись на чатинню під ялицею, але думки одна по одній тиснулися до голови, проганяючи з повік сон, який був йому так потрібний. Пролежавши, може, півгодини, підвівся і, спершись на лікті, простягнувши ноги, вдивлявся в холодну темряву ночі, підсвідомо взявши в праву, не зовсім владну руку кусник патика, яким неначе під швидкість і насилання думок добвав землю то повілившими, то швидшими руками.

Які ж думки могли нуртувати цього бадьорого, одчайдушного, відважного і мудрого командира, який тут, на західних окраїнах українських зе-

млях — Лемківщині — провадив оборонні дії лемків? Безсумнівно, роздумував над сучасним становищем відділу, який був під його керуванням з волі вищого командування легендарної Української Повстанської Армії. Аналізував революційні, дуже важкі обставини, становище його двох відділів у тих обставинах, способи забезпечення їх перед загрозою зі сторони переважаючих численно, в сотки разів, частин ворожих військ. В ході цих думок підвівся з землі, закурив папіроску і почав ходити туди і назад на поляні, укладаючи йому тільки знаний план дії завтрашнього дня.

Ніч проминула поволі й тихо, змінювалися стійки і застави, але ніхто не міг стати на зміну командирові, що все ще походжав поляною, втоптавши кількадесятметрову стежку.

28 березня почало вже сіріти, на обріях починав світати ранок, коли к-р “Хрін” зарядив збірку. На поляні, на якій він сам перед хвилиною походжав, стояли виструнчені дві сотні, які після церемонії звітів слухали промови командира. Перше “Хрін” пригадав своїм воїнам про їхні бойові заслуги, світлі акції в обороні їхніх батьків, братів і сестер, а згодом вміло наголосив терпіння і кривди, завдані поляками лемкам, як, приміром, з останніх часів — Завадку Морохівську, Терку, Вислік Великий, Карликів, Синяву та інші. Особливу увагу присвятив знищенню шпиталю, де польські варвари зліквідували сімнадцять членів підпілля, змальовуючи цілу грозу героїської смерті ранених, хворих і обслуги.

Кінчаючи промову, “Хрін” наказав приготуватися до збройної акції обом сотням, за винятком ранених, хворих і обслуги табору. Поспішно випили каву, що була виваром пряженого ячменю. Припинаючи ленти з набоями, гранати і зброю, воїни сотень к-рів “Хріна” і “Стаха” вирушили лісами Хрищатої на схід. Коли йшли попри зруйнований шпиталь, тривогою защеміли серця вояків, перемагаючи жажду помсти за це та за всі заподіяні ворогом кривди.

Випередивши відділ, стежа йшла в напрямку означеного місця, а за нею довгим стрілецьким рядком втомлені й голодні стрільці й командири маршували досить швидким маршем. Довкруги по лісах і селах облави, а відгуки поодиноких і серійних автоматичних пострілів свідчили про те, що ворог не спить і управляє на Лемківщині сцени дантового пекла.

Наблизившись до села Яблінки, командири підвідділів повідомили, що метою виправи є засідка на шосе між Балигородом і Тісною. Саме туди відбувався частий рух польських військових одиниць, що в тих двох містечках мали свої сильні гарнізони. “Хрін” розраховував, що йому пощастить знищити якусь ворожу військову одиницю.

Ще сотні не дійшли до місця призначення, коли на шосе загуркотіли мотори. Передня стежа зголосила “Хрінові”, що на шосе в сторону Тісної видно куряву за танкетками, що туди переїжджали.

— Ми спізнались, — висловився “Хрін”. Але в цей же час дався чути слабкий гук моторів від сторони Балигороду.

— Бігом, на гору! Зайняти становища! — командував “Хрін”.

Стрілецьтво пігнало на гору, що простягалася навпроти них. Розтягнувши розстрільну, зайняли становища, де на правому крилі знайшлася чота “Граня”, яка одночасно мала завдання охорони від сторони Тісної. Подано по лінії наказ: з появою автомашин середина розстрільної відкриє вогонь, а після цього — всі інші.

Гора, де повстанці зайняли становища, була поросла кущами. Внизу річка, за нею шосе і далі ліс, до якого втеча ворожих вояків дорого їх коштувала б, бо повстанці мали дуже добре поле обстрілу.

Мимо того, що вояцтво вже сотні разів “танцювало” в різних боях, здобувши відповідний гарт, все ж таки час, як завжди в засідці, минав поволеньки, малюючи в уяві стрільців різні образи того, що мало настати, може, за кілька хвилин. Непевність щодо висліду бою зроджувала бажання, щоб ця хвилина настала чимскорше.

Якби сповнюючи бажання стрілецьтва, від сторони Балигороду, за сундньою горою дався чути сильний гук моторів автомашин.

К-р “Хрін”, зайнявши становище при кулеметнику з “дехтярьовим” посередині розстрільної, приложив до очей далековид, а, віднявши його, подав по лінії наказ: відкрити вогонь по серії “дехтярьова”, а кулеметникові наказав звернути увагу на другу машину.

На шосе змагався шум моторів, і ось на закруті з’явилася перша автомашина, потім друга, а позаду три вантажні, заповнені військом. Посувались поволі, неначе приглядаючись красі розбудженої весни українських Карпат. У кожного повстанця зброя була спрямована на ворожу колону, жваво б’ють серця, запертий віддих і напруга нервів. Ще хвилинка... ще секунда... І постріл з пістоля з одночасною серією “дехтярьова”, потім затаракотіли серії кулеметів і автоматів та густі вибухи крісових пострілів.

Серед поляків зчинився крик і зойки поранених, вантажні машини затрималися, в метушні зіскакували з них польські вояки, які у припливі першого заскочення неорганізовано розпорошилися в терені, пробуючи рятувати власне життя. Тим часом особові машини рвонули вперед. Після першого заскочення польська команда опанувала ситуацію. Вояки почали організований наступ на становища повстанців. Підійшовши під гору, знайшлися в корисному для них становищі, бо вогонь повстанців їх не разив. Стрімкість гори спричинювала переліт куль. Коли ліве крило і середина розстрільної повстанців були зв’язані боєм, чотовий “Грань”, завваживши першу особову машину, яка виїжджала з поля бою, крикнув: “Скоростріли! По машині!”

Заклекотіли скоростріли, і вже перші постріли віділили машину, яка підскочила і стала впоперек. З неї вискочили три військовики. Всі три почали тікати в напрямку річки, а добившись до неї, один наче зашпортався, впав у воду, зловившись руками за живіт, вишептав три слова: “Генерале! Єstem трафьони!” (Генерале! Я є поцілений!).

На поміч йому поспішив другий генерал та інший старшина, які підхопили його під руки, пробуючи тікати за річку. А бій горів на цілій лінії, загорілись дві машини. Поляки боронилися завзято, а то й почали насту-

пати під гору на повстанську розстрільну, користаючи з перельоту повстанських куль.

Чотовий “Грань” наказав ройовому “Левенцеві” з роєм обійти поляків від півдня й атакувати від східної сторони. Рій “Левенця” під градом куль пігнув у долину. За річкою, від сторони Балигороду повстанці побачили трьох поляків з блискучими пасками на шапках. Кілька кулеметних серій, і всі три поляки попадали до землі. Генерал Кароль Сьверчевські, поцілений другою кулею, вправ обличчям до землі, яку хотів топтати як поневолювач українського народу Лемківщини, та з якої власними силами не підвівся. В цей же час з Балигороду на поміч полякам поспішили танкетки та військо вантажними автомашинами. “Левенець” із своїми стрільцями заміряв пробитися до автомашини, але польська відсіч внеможливила це.

Сотні УПА поспішно зійшли з гори і, ледве скрившись у лісі вчули вистріли з танкеток, вогонь яких вже не робив їм жодної шкоди. Два дні пізніше “Чорнота” зі своєю боївкою випадково зустрівся з відділом “Хрін” на верхах Бескидів. “Хрін”, сповнений радістю і гордістю, потрясаючи над головою польським часописом, сповіщав “Чорноті”, що його славні лемки вбили міністра оборони Польщі — Кароля Сьверчевського, “Вальгера”, колишнього ветерана іспанської комуністичної революції. “Убили того, — говорив “Хрін”, — “хто не кланявся кулям”, але “поклонився” навіки справедливій кулі українського повстанця”. Опісля “Хрін” розказав “Чорноті” про засідку, бідкаючись, що шкода, що трішки спізнився і мусив розпочати бій у поспіху. “Якби я знав, — сказав “Хрін”, — що попаду на таку “грубу рибу”, був би раніше вирушив з табору. Все-таки ми частинно помстилися за смерть наших друзів, які загинули у шпитальці, та кривди наших селян”.

Ще через кілька днів, в тій самій околиці, недалеко від місця засідки на Сьверчевського, сотенний “Бір” влаштував засідку, в якій зліквідував двадцять вісім старшин і підстаршин польського війська та двох зловив живими. Між ними був один українець, мій односельчанин.

Несподіваний наскок

З розквітом весни поступово зростала активність і рухливість українського підпілля. Наша боївка, залишивши бункер “Духа”, рейдувала по селах району з провідником “Чорнотою”. Одного разу, квартируючи в Смільнику, в Адамовських, зранку до хати вбіг стійковий, зголосивши “Грушці”, що на горі, від села Ославиці, з’явилась група польських кіннотників.

“Грушка” негайно наказав приготуватися й зголосив “Чорноті”, який на той час був у другій кімнаті. На таку несподіванку ми не були приготувані отже, всі дуже поспішно одягалися, щоб вчасно відступити в ліс. Та тут до хати вбіг знову стійковий, сповіщаючи, що передня стежа кіннотників досягла вже річки Ослави. Ми всі почали вибігати на подвір’я, звідки чистим полем, попри малий потічок бігли в напрямку лісу. Я, вискочивши на подвір’я, побіг на край хати і обережно з-за рогу глянув на горбок, що про-

стягався на південний захід від села. З горбка неорганізовано сходили в долину польські вояки. Чоло досягало вже річки, що пропливала недалеко нашої квартири, а з-за горбка все ще виходили розпорошені в полі польські вояки. Випереджуючи чоло, їхало кільканадцять кіннотників, передня стежа яких увійшла вже в село. Ситуація стала дуже небезпечною. В певному моменті між поляками розлігся крик: “бандеровці”, і деякі вояки почали стріляти за тікаючими боевиками, хоча віддаль була ще далека.

Я швидко побіг за відступаючими боевиками. Догнавши “Соловія”, який на той час заступав кулеметника “Дубового”, оглянувся позад себе і крикнув кулеметникові: “Соловій”! Поляки вже в подвір’ї Адамовських”. Оглянувшись “Соловій” сказав, що пустить їм зо дві серії.

“Не можна, бо помстяться на селянах” — відказав я, і обидва ми бігли ще дужче, а тим часом з-поміж хат посипалися серійні і поодинокі постріли. Зробилося гаряче. Кулі свистіли між нами, викидали у повітря землю, зловісно сичали. Ми обидва із “Соловійом” догнали “Чорноту”, який у цей момент, не оглядаючися назад, скинув із себе шинелю, кинувши її на землю. Кілька секунд пізніше те саме вчинив і я.

Бігли ми вперед далі і далі, але віддаль до лісу залишалась ще такою, яку подолали від села; ми були на половині дороги до лісу. Густа стрілянина, що якимсь чудом була нешкідливою, змушувала до більших зусиль бігу, робилось щораз гарячіше. Засапаний “Соловій” знов питав о дозвіл вжити кулемета. Я повторив це “Чорноті”, який сказав: “Добре, але стріляти горою, щоб пізніше, поляки не мстилися... на селянах”, — засапано говорив “Чорнота”. В цю ж мить “Соловій” вскочив вправо, а я за ним. Сперши кулемета на березі, “Соловій” два рази потягнув за спусковий язичок. Перша серія свиснула над головами кіннотників, а кулі другої серії вперорились в землю перед копитами коня першого кіннотника, що гнався за нами. Кінь ментально станув на задні лапи, скинувши з хребта вершника, який, підіймаючись із землі, оглянувся позад себе, і, станувши на ноги, наче шалений погнався за товаришем, якого кінь досягнув уже огорожі господарства, з якого ми відступили. Нам обом із “Соловійом” важко було вірити в те, чого були свідками...

На хвилину втихла стрілянина. Боевики, що були спереду, добігали вже лісу, а мені і “Соловійові” треба було відступати ще чистим полем з триста метрів. Не гаючи часу, ми почали бігти до лісу, сподіваючись, що в потребі друзі дадуть відсіч, але це не було конечним.

По хвилиній перерві поляки зчинили знов стрілянину, але ми щасливо добилися краю лісу, тільки “Соловія” шинеля була подірвана кількома кулями. Діставшись краю лісу, ми попадали зі змучення на землю, де вже відпочивали ті, що дібралися туди скоріше. Віддихаючи приспішеним темпом, нарікали на поляків, не знаючи ще, що в тому часі польські “лицарі”, по вистріленні двох кулеметних серій “Соловійом”, пописувалися на беззахисних селянах. Безсильні боягузством ставити чоло озброєним людям, вони, знайшовши господаря Адамовського при роботі у стодолі, почали над

ним знущатися. Їхній садизм моральних збоченців допровадив до звирячої ненависти, у припливі якої дерев'яними костурами і прикладами крісів та автоматів замучили невинного селянина на смерть, хоча повстанці не вчинили їм жодної кривди, жодного з них навіть не поранили.

Зелені свята

З настанням весни 1947 року активізувалася діяльність не тільки УПА, а й акції польських збройних сил, особливо після ліквідації генерала Сьверчевського. Численно підкріплені військові відділи перечісували терен, щораз відважніше і частіше запускалися в глибину лісів. Там влаштовували облави й засідки. Ситуація змінилася на сто вісімдесят ступенів. Панами доріг і стежок в лісах ставали відділи польського війська, а партизани були змушені міняти свої маршрути більш недоступними лісовими зворами, дебрами та ярами. Стежі відділів чи менші групи повстанців у часі маршів лісами мусили заховувати якнайбільшу обережність. Зір мусив прошивати кожен кущ, бачити найменший предмет чи рух між деревами. Проникливістю котячого зору розшифровувати темноту ночі; вигострений слух ловив найтихіший шелест, розпізнаючи підозрілі звуки, а нюх був здібний вичути присутність чогось, що до даного оточення не пасувало, особливо запах диму цигарок, відкритої консерви чи чогось іншого, незвичайного.

У таких умовах боївка “Чорноти” держалась переважно лісів Хрищатої, квартируючи у глухих дебрах. З плином днів, на терен прибувало щораз більше польських військових відділів, які почали поступово займати під свій контроль одне село за другим. Через місяць після ліквідації “Хрінном” генерала Сьверчевського поляки відтягнули свої відділи з лісів, заблокувавши всі села.

Одного ранку “Чорнота” вислав дві стежі, які по повороті зголосили, що в лісах ніде нічого підозрілого не завважили, але села Воля Мигова, Миків, Прилуки, Туринське зайняті польським військом.

“Чорнота” зарядив вимарш над село Смільник. Опинившись на краю лісу, ми дивилися на село, в якому не було видно жодного знаку життя людей, тільки одна курка порпалася в городі одного господарства. В долішньому кінці загавкав собака, гавкання змінилося у пронизливе скавуління і незабаром затихло. За хвилину біля церкви зам'явкав кіт, і знов запанувала тиша. Після довшої обсервації обізвався “Чорнота”, висловивши думку, що, мабуть, людей із села насильно вивезли в Радянський Союз, по чому приложив до очей далековид і водив ним вліво і вправо, обсервуючи терен. За горбком, звідки недавно наскочила на нас польська кіннота, залунав постріл та долетіли ледве чутні відголоси людських криків. За хвилину обізвався “Чорнота”: “Он, щось там діється...” І пильніше приглядався крізь далековид. З-за горбка, зрівнявшись з поверхнею рівнинного терену, висунулись постаті двох польських вояків, за якими їхали підводи. На підводах видно було наповнені мішки, плуги, борони, різні предмети до-

машнього вжитку. На деяких підводах сиділи діти і старці. З боків і позаду підвод ішли цивільні люди; декотрі вели за собою домашню звірину. Валці підвод товаришили польські вояки; одні маршували, інші їхали на конях по боках і позаду колони.

Щойно згодом повстанці довідалися, що українське населення майже в цілості вивезено на по-німецькі землі, т. зв. “одзискане земе”, залишивши в Команчі кілька родин, члени яких були працівниками залізниці, волості чи пошти.

Після першого етапу виселенчої акції поляки частинно відтягнули свої військові сили в інший терен для дальшого продовження дикої акції, названої ними “Акція В”, від назви оперативної групи “Вісла”, яка цю акцію проводила.

Наближалися Зелені свята. Через облави не було змоги святкувати Великодні свята, і “Чорнота” вирішив урочисто святкувати Зішестя Св. Духа, Зелені свята.

Здавалося, що умови сприятимуть. В околицях Смільника відділів польського війська не було видно, особливо спокійно було на південь від Хрищатой. На святкування до “Чорноти” завітав районний господарник “Вій”, який перебував у терені із своїм одним стрільцем на псевдо “Хрущ”, що був його особистою охороною. Ще попередньо, користаючи із сприятливих умов, боевики зайнялися управою ярини, яку після виселення пробували виростити на грядках одного господарства в Смільнику. В той час вже могли нарізати зеленої цибульки. В міжчасі два боевики, вибравшись на стежу, випадково стрінули одного селянина із Смільника, Василя Цьому (чи може, Чому?). Цей селянин був одним з найактивніших законспірованих діячів підпілля в названому селі. В часі виселенчої акції йому вдалося втекти, бо, за його словами — краще вмирати зі зброєю в руках, як бути домученим польськими варварами. Це не люди, це — звірі, говорив він. Василь залишив жінку і двоє дітей.

Побачивши Василя, я радів і дивувався його патріотизмові та детермінації посвяти визвольній боротьбі, успіхів якої, в тому часі догадатися важко не було.

Саме Василь мав приготувати святочний обід, а боевики мали йому допомагати. Щоб зреалізувати цей задум, Василь завчасу подумав про приготування. Зі села перевезено в ліс жорна, якими ночами хлопці намололи житньої муки на хліб і пшеничної на вареники. В кривці, у своїй власній хаті, Василь мав замагазиноване в бочках м'ясо, яке мав замір зужити для варення смачного гуляшу. Прибирати хату на зелено було зайвим; святкування мало відбутися на краю лісу біля Смільника.

В терені було спокійно, тож одного дня в передполудневих годинах Василь з допомогою боевиків придбав у селі дошки й інший матеріал, з якого в лісі зладжено стіл і лавки до сидження. Ці прості меблі розставлено на рівному місці поляни біля потоку. Напередодні Зелених свят Василь, “Соловій” і я пішли до Смільника, де в одній із хат Василь залишив розчин на хліб,

який треба було пекти в селі, бо в лісі печі не побудували. Цією чинністю зайнявся Василь, а я із “Соловійом” зорили на переміні. Після спечення кількох буханців і заладування їх в наплечники Василь запропонував вступити ще до його власної хати для перевірки, чи криївка не розконспірована.

Криївка розконспірована не була і в ній були ще запаси ячмінної каші, муки, а також дещо із жіночого одягу.

Коли я із Василем закривали криївку, до хати вбіг “Соловій”, сповістивши, що в селі є польські вояки, і то вже близько. Бігом подалися ми в напрямку лісу, ховаючись між хатами, але коли ми вибігли на рівнину за селом, стараючись добігти до потоку, в селі зчинився крик, і зразу за нами посипалися густі постріли. Ми все-таки щасливо дісталися потоку, але поляки, біжучи напереріз полями, почали обстрілювати нас з берега. Наших кілька серій, не дуже цільних з огляду на віддаль, трохи нам допомогли, і, даючи доброго драпака, незабаром ми знайшлися на краю лісу, а тим часом поляки запалили кілька хат у довшньому кінці села. Присмерк дня зачервонів вогненними загравами.

Наступного дня рано-вранці “Чорнота” казав “Грушці” вислати стежу над село, щоб впевнитися, чи поляки не задержалися в селі на ніч.

Стежа повернула з вісткою, що польське військо розстільною маршує на ліс. “Чорнота” негайно зарядив гостре поготівля. Перед відходом з місця постою все, що не можна було забрати зі собою, було поховане по кущах, відповідно замаскувавши терен. Декотрі стрільці не забули вломити кусень хліба і встромити в наплечник чи просто в кишеню. Вирушили ми всі в напрямку Смільника. “Чорнота” хотів зорієнтуватися в замірах поляків, але пройшли ми заледве п’ятсот, може, шістсот метрів, коли вчули виразну команду “Тиралієра — нашшуд марш!” (розстрільна вперед), та інші голоси й шум тріскання багаття під ногами наступаючих ворожих вояків.

Ми завернули вліво, на схід, маршуючи лісами швидким ходом. Заповідався прекрасний весняний день. Незадовго мусили звернути на північний схід, бо крики польської розстрільної чути було щораз ближче, направо від нас. Після півторагодинного маршу узбіччями гір Хрищатої, перетинаючи потоки, лісові дебри й вертепи, ми знайшлися в глибині лісів, де й затрималися для відпочинку. Усі втомлені посідали на землі. Кілька хвилин сиділи ми в мовчанці, тільки декотрі курці, закрутивши тютюн у папір з газети, затягались смердючим димом.

— Мусимо дістатися на верх гори, — заговорив “Чорнота”, вказуючи рукою перед себе. — Будемо пробувати перейти аж до шосе Балигород—Тісна, а звідти далі на схід, бо, мабуть, поляки хочуть перечесати Хрищату. А від півночі Хрищата, напевно, обставлена або, може, й звідти йде облава?

— Чи не думаєте, друже провіднику, — питає “Вій”, — що поляки обставили Хрищату з усіх сторін?

— Все можливе, — відповів. Потім підвівся із землі та наказав маршувати далі. Недалеко ми зайшли, бо вчули відголос накликів польською мовою від південно-східної сторони. Ми збочили більше на північ, все ще пря-

муючи до хребта гори на дев'ятдесят ступенів вліво. Я і "Грушка" йшли разом, як передня стежа. Підходили ми під верх дуже обережно. В певному моменті рухом руки я дав знак "Грушці" затриматися. Станули ми за грубими деревами, замінившись в слух і зір. Поблизу нас довкруги панувала дослівно гробова тиша, тільки десь далеко позаду час від часу розносився лісом відгук польської команди. Вже ми мали замір рушити вперед, коли мене долетів якийсь нетиповий запах. Втягнувши кілька разів глибше повітря, я почув дим папіроски. Я подав рукою знак, щоб усі затрималися на місцях, а ми обидва з "Грушкою" почали підсуватися обережно вперед, ховаючись за деревами. Навпроти себе ми побачили польську шапку-рогатівку, що немов пересунулась кільканадцять кроків, а вслід за тим вчули тиху розмову, яка закінчилася дещо голоснішим сочистим прокльоном.

Відступивши обережно, ми зголосили "Чорноті" про присутність поляків. Він велів маршувати далі узбіччям гори в той спосіб, щоб, віддалившись від польських застав на версі, маршувати на північ у напрямку Душанських озер.

Сонце почало вже добре пригрівати, а ми, втомлені, мокрі від поту, спрагнені і без сніданку, маршували все далі і далі. Раптом серед лісу розляглося тріскання гілляк під ногами групи людей, численнішої за нашу. Ми всі залягли, та незабаром розпізнали своїх. Була то перша чота сотні "Хріна", з якою був і сотенний "Стах". Він розказав нам, що вони квартирували в довколишніх лісах, звідки мусили відступити перед наступом польського війська. Він говорив, що пробували дістатися на схід, але на верхах гір розставлені польські застави.

По короткій нараді "Чорноти", "Стаха", його чотового і "Вія" було рішення маршувати на північ, але не стрілецьким рядком, а розстрільною. Так і зроблено. Наша розстрільна, яка складалася вже з п'ятдесяти осіб, обережно підсувалася до вершу гори, що в тому місці простягалася зі сходу на захід. А десь там позаду нас накази польської команди ставали щораз голоснішими. Наша розстрільна почала наближатися до вершу, вже поміж деревами ясніла прогалина неширокої, але довгої галявини. Кожен з нас стиснув зброю в руках, наслуховуючи та вдивляючись у простір перед себе. Та й тут нам не пощастило. На галявині були розставлені польські застави, неначе ланками, з одним кулеметом при кожній ланці, але так густо, що майже одна з одною лучилася.

Ми обережно відступили назад і подалися в західну сторону. По кількох хвилинах відпочинку мусили маршувати далі, бо близькість поляків ставала вже небезпечною. Після одногодинного маршу були змушені спрямуватися дещо на північ, бо від південної сторони, а також і від сходу поляки наступали, замикаючи нас уже з трьох сторін.

Пригріває сонце, безупинний, триваючий уже понад шість годин марш лісовими дебрами, близькість ворожого війська, сильна нервова напруга, все те змагало втому і спрагу, яка сушила вуста. Але виходу з витвореної ситуації не було. Ми посувалися далі узбіччями гір на захід, аж вкінці

наблизилися до верху гори, що в тому місці простягався з півдня на північ. Назад на південь податися не могли, бо звідти затискався перстень облави-нагінки. Їхні розмови чути вже цілком виразно. На північ не могли ми йти, бо там на верхах були польські застави.

Чоло маршуючої колони, де був також “Стах” і “Чорнота”, досягло лісової дороги, що вела верхом з горішнього кінця села Миків у глибину Хрищатої. Ми зайшли на місце, де на протилежному боці дороги, неначе навмисно засаджені, вирости кількадесят листяних і шпилькових дерев, а на заході була прогалина, приблизно двісті метрів, за якою простягався лісовий масив, сягаючий ріки Ослави. Вправо дорога бігла через поляну, довжиною майже п'ятсот метрів і двісті п'ятдесят метрів ширини. Вліво, від східної сторони до дороги припирав ліс, а від західної — клин чистого поля.

Ситуація вимагала від нас великого поспіху. Задне убезпечення було змушене до відступу, бо між деревами вже декуди видно було постаті польських вояків, а від півдня їхні близькі розмови свідчили про затискання смертельного перстня. Здавалося, що ще є один вихід — перескочити дорогу, краєчок лісу і прогалину, а там далі — знову ліс. Після короткої наради між “Стахом” і “Чорнотою” “Стах” наказав двом своїм стрільцям перебігти на другий бік дороги. В цей момент у повітрі раптом загуркотів мотор двокрилого літака, званого “кукурудзяником”, який з'явився над лісом, прямуючи з півночі на південь, понад дорогою, при якій ми стояли.

Два стрільці сотні перебігли на другий бік дороги. Перед “кукурудзяником” ми всі сховалися під коронами дерев, водячи зором за його польотом. У певному моменті один із стрільців, що перебіг дорогу і по противній стороні стояв серед дерев, притишеним голосом накликав “Стаха” та обома руками зловився за голову, якою крутив на боки, опісля розпростер руки вліво і вправо, даючи так знаки щоб туди дивитися. Стоячи навпроти цього стрільця, я зразу не розумів, про що йому йдеться, але в цей же момент я вчув людські голоси вправо від себе. Вихилившись з-поза дерева, серед поляни при дорозі побачив кільканадцять польських вояків, які на той час руками вимахували до летуна літака. Зрозумівши, про що йдеться, я глянув вліво. І там, на південь дорога була обсаджена польським військом, як і поперечний хребет верха в західний бік.

Користаючи з нагоди звернення уваги польськими вояками на літака, рухом руки к-р “Стах” дав знак перескакувати дорогу. В цей сам час “Чорнота”, звернувшись до мене, сказав: Бігом уперед!”

Усі ми рушили з місця скільки сил, але заледве вихилилися на прогалині, на лівому боці гори розляглися крики “Бандеровці!” і посипався град куль. Передо мною бігли “Чорнота” і “Грушка”. Під їхніми стопами здіймалась курява земля, тож я, біжучи щосили, тільки чекав вцілення одною із свистячих куль, а то й, може, цілою хмарою, бо стрілянина була так густа, що й не вірилося в можливість перебігу прогалини, де польські застави мали нас немов на долоні і то під самим носом.

У певному моменті к-р “Грушка” наче зашпортався, упав лицем до землі. На одну тільки мить я затримався, глянувши на нерухоме тіло “Грушки”. Я вчинив це зовсім підсвідомо, бо в цей же момент вчув якийсь голос: “Богдане, — тікай!”, а я неначе зачарований глянув на польських вояків, які безперервно стріляли з легкої зброї, тільки кулеметник і його амунійний навпроти мене лежали при кулеметі і безчинно дивилися на мене. А я, звернувши голову вліво, в цю ж мить побачив падаючого до землі районного господарника “Вія”, який щойно показався на прогалині. Ого! Це вже кінець — майнула думка і щойно тоді опанував мене великий страх; я кинувся до дальшої втечі в напрямку лісу.

Пробігши кілька кроків, я дивувався, що мене не вцілила ще жодна куля, бо листя дерев, січених кулями навпроти мене, сипалось до землі, неначе під впливом гігантського потрясання дерев. Перед мною біг “Чорнота”, а під його ногами земля порскала хмарами грудок. Добігаючи до лісу, страх смерті змігся у мене так значно, що здавалося мені, що я сам женуся зі швидкістю кулі, а коли на краю лісу натрапив на грубезні колоди повалених дерев, перескакував їх, наче молодий сернюк.

Знайшовшись в глибині лісу, в безпечній віддалі від ворожих відділів, я звільнив кроку і, віддихаючи дуже приспішеним темпом, обтираючи рукавом піт, що заливав очі, долучився до групи упістів, серед яких був уже і “Чорнота”. Незабаром долучилися всі інші, за виїмком “Грушки”, “Вія” і трьох вояків сотні “Хріна”. Згодом ми довідалися, що вояки сотні, правдоподібно, побоявшись нехибної (на їхню думку) смерті на прогалині, скрилися на деревах, звідки поляки позістрілювали їх, немов горобців.

Будучи певними погоні, ми помаршували лісами далі на захід у напрямку ріки Ослави, але там мушили завернути, бо й там були розставлені польські застави. Це саме було з півдня. У такій ситуації ми пробували дістатися в глибину лісів Хрищатої між селами Душатин, Прелуки й Туринське, але і там лісова дорога, що вела з Душатина в глибину лісів до озер, була обставлена польськими заставами.

Становище наше було незавидне, оточення щільне і цілковите. Виходило на те, що поляки завзялися знищити сотню “Хріна”, сподіваючись знайти її саме там, а тим часом тільки одна чота знайшлася в їхньому оточенні.

Сотенний “Стах” вислав стежі у трьох напрямках, бо на четвертий відтинок ми дивилися з гори. Зайнявши становища за деревами, ми одночасно відпочивали й обсервували польські застави на Душатинській дорозі. Вояки польської застави сиділи, а деякі й лежали на траві при дорозі. Одні вели розмови, інші грали в карти і тільки одиниці водили далековидами по лісу.

По повороті стеж стало відомо, що від сходу поляки йдуть далі облавою вслід за нами. По короткій нараді почоту, на пропозицію “Чорноти”, рішилися на дуже ризикований крок. Користаючи з недогляду поляків, які розставили застави по обидва боки одного дерев’яного мосту, на відносно глибокому потоці, та не на самому мості, чи щонайменше безпосередньо при мості, вирішено пройти тим потоком на тили польських застав.

Наказано велику обережність, тишу та забезпечення зброї й інших предметів перед будь-яким брязкотом. Поміж деревами, із збереженням якнайбільшої обережності перескакували ми, немов духи. Ті, що перші дійшли до потоку в долині, зі зброєю, готовою до стрілу, посувалися до мосту, а згодом, уже за мостом — до краю лісу, де займали становища для евентуальної оборони тих, що йшли їхніми слідами. На нещастя, кажуть, багато не треба. Кожної секунди котрийсь з польських вояків міг забажати пройтися до сусідньої застави, могла в той час проходити польська стежа чи могло трапитися щось непередбачене. На щастя, мимо найгірших сподівань, усім нам вдалося щасливо пройти лінію польської застави. Звідти, по короткому відпочинку, подалися лісами на північ у напрямку села Туринське, але мусили завернути, бо на горі теж були розставлені польські застави.

У поворотній дорозі задержалися ми над потоком, який на узбіччі гори був майже сухий. Спрагнені вояки пробували змочити засохлі уста, але тільки кільком пощастило ковтнути скаламученої болотом води. Тим часом почот “Стаха” радився з “Чорнотою” відносно дальших рішень. Після наради “Стах” закомунікував, що він із чотою буде пробувати пробитися крізь польські застави і долучитися до командира “Хріна”, по чому попроцався і відійшов зі своїм відділом лісами Хрищатої десь на північний захід.

“Чорнота” із своєю боївкою повернув у гущавник дрібного лісу над дорогою в сусідстві мосту, під яким попередньо дісталися ми на цей бік польських застав. Він наказав заховувати велику обережність і тишу. По цілоденному фізично й нервово виснажуючому марші всі ми відпочивали, все ще відчуваючи спрагу, а порожні шлунки домагалися поживи, якої ми зі собою не мали, ні не могли дістати з криївок. Але, на щастя, передбачливий Василь мав у наплечнику буханець хліба та кілька поламаних куснів. Ми всі радо поїли хліба і зараз же поправився гумор, але спраги не було чим загасити. Не могли ми ризикувати життям, іти в долину по воду, бо в недалекому сусідстві квартирували поляки.

Настав вечір. Вогонь розпалити було неможливо, бо наклики польських вояків від застав у долині доходили нашого слуху. З настанням ранку я взяв у руки далековид, яким обсервував дорогу в долині. Деякі польські вояки спали ще, інші милися в потоці, а ще інші вправляли руханку, тільки застави лежали при кулеметах на визначених позиціях. В один момент на дорозі від Душатина з’явилася польова кухня, у запрязі двох коней. Два кухарі під’їжджали від групи до групи, наливали щось в їдунки та роздавали буханці хліба. Я повів далековидом на село Душатин, де завважив рух частин польського війська, яке неначе приготовлялося до вимаршу. І дійсно, коли польова кухня повернула з лісу в село, відділ польського війська вимаршував із села. Я подумав, що, мабуть, поляки закінчили облаву й поступово будуть вибиратися з лісів, але в кілька хвилин пізніше за рікою Ославою, на горбку серед кущів завважив я якийсь рух. Була це зміна польського стійкового. Малий відділ польського війська вийшов із села, але великі сили залишилися в лісах Хрищатої, як теж обсерваційні пункти й засідки довкруги

лісів. Усе те було відповідно замасковане, щоб легше було несподівано за-скочити українських повстанців, що могли з'явитися в котромусь із сіл за потрібними харчами.

Близько сьомої години ранку в лісах почувся рух. То тут, то там вистрілювали різнокольорові ракети, розлягались вигуки команди польською мовою та час від часу постріли й вибухи гранат, чи, може, й мін. "Чорнота" зарядив вимарш у глибину лісів, одначе далеко ми не зайшли з огляду на присутність польського війська на дорозі нашого маршруту. Пробували ми дістатися в інший бік, і ще в іншу сторону, та всюди ситуація така сама. Виходу не було, за виїмком заховатися на деревах. Кожен із нас намагався вибрати високу й можливо густу ялицю чи сосну, на якій знаходив відповідне місце високо вгорі, щоб не видно від землі. Я, сівши на одній з гілляк ялиці, прив'язався ремінним поясом до дерева, щоб не впасти. Зламавши кілька гілляк над головою, додатково замаскувався з боків і знизу. Від годинного сидження на гілляці затерпли ноги, бо бракувало допливу крові. Роздумував я над способом полегшення свого положення, але на тому і залишився, бо відголови польських вояків наблизилися до дерев, на яких ми замаскувалися.

Спереду серед дерев з'явився один, згодом інші польські вояки. Йшли вони розстрільною повільним ходом, роздивляючися довкруги та заглядаючи на дерева. Деякі з них у підозрілих їм місцях багнетами на крісах кололи землю, шукаючи за криївками.

Я, сидячи на гілляці, приглядався до постатей польських вояків, які пересувалися між деревами, а моє тіло дрижало страхом можливого викриття моєї присутності на дереві або й кого іншого з друзів, що могло загострити обережність і змусити докладніше перевірити кожне дерево в тій околиці. Така евентуальність, безсумнівно, довела б до трагічного кінця. Дивлячись у долину на польського вояка, що наближався до мого дерева, в секунді мені видалось, що погляд польського вояка зустрівся з моїм. Моментально я навів цівку автомата на поляка, пробуючи опанувати над нервовим дриганням пальця при спуску автомата. Та, правдоподібно, це була тільки моя уява, бо, як кажуть, страх має великі очі.

Тим разом облава пройшла щасливо для нашої маленької групки. Приблизно через годину після облави "Чорнота" вислав двох боевиків за сухарями і бараболою до криївки, що містилася приблизно в двох кілометрах від місця нашого постою. Усі ми з насолодою смакували сухарі та печену бараболою, бо минули вже дві доби від останньої поживи, але по повероті післанців були змушені заспокоїти й надалі дошкульний голод уявним споживанням страв, які породжувала індивідуальна фантазія.

З настанням темного вечора "Чорнота" заповів вимарш до нашого першого місця постою. Ішли ми з верха в долину вільним ходом, бо відчували велику втому, нерве вичерпання, спрагу, а найгірше — голод. У певному моменті я відчув дивну, цілковиту байдужість. Я чувся дуже слабим, в очах мерехтіли мари чорних краплин-зірок, що нагадувало мені подібні явища дитячих років, але тоді мерехтіння зірок з'являлось, коли зажмурював очі, і

було це явищем радше приємним. Зараз це були наслідки фізичного й нервового вичерпання, що родило апатію до всього, що діялось довкруги. Подібні почування були і в інших, бо раптом “Влодко”, що йшов переді мною, впав лицем до землі. Коли я потрусив його, він дивився мені в очі тупим поглядом, ніби непритомний. По кількох ударах в лице, “Влодко” підвівся із землі, пошкандибавши далі, а ця подія неначе отверезила і мене самого. Тривога за життя перемогла. Здавалося, останками сил ми дійшли до місця призначення.

Настав темний вечір. Ми здавали собі справу, що без харчів довго не потягнемо. Ми радили над способами роздобуття харчів, але поки що нічого путнього придумати не могли. Врешті “Соловій” пропонував вибратися за бараболю, захованою в лісах біля Душатинсько долишнього озера.

— Це небезпечний крок, — говорив “Запорожець”. — Прецінь, у тому напрямку тягнеться лінія польських застав.

— Можливо, що польські застави не сягають аж туди, — втрутився “Чорнота”, — позаяк на верхах над озерами є інші їхні застави. Хто голоситись добровільно?

Першим зголосився “Соловій”, та наразі більше добровольців не було. “Чорнота” сказав, що вибратися можуть щонайменше двоє, ніколи одинцем.

Обавляючись можливості попадання на дуло польського кулемета, та фізичної знемоги, я не думав зголошуватись добровольцем, але глибоке бажання заспокоїти голод та й трохи амбіційні почування спричинили, що по довгій надумі зголосився і я.

“Запорожець”, дбайливий кухар, подав мені і “Соловійові” два конопляні мішки, і ми обидва зголосили провідникові відхід. До місця, де була замагазинована бараболя, треба було посуватися попри лісову дорогу, обставлену польськими заставами з правого боку, а з лівого — польські застави на версі від північної сторони. Зі зброєю, готовою до вжитку, ми посувалися дуже обережно, немов два коти, але цілковита тиша не могла бути захована з приводу темної ночі, тому час від часу ми наступали на якусь суху гіллячку, що спричинювало небажане тріскання. Деколи обходилося без звернення уваги зі сторони польських застав, а деколи підозріле тріскання насторожувало їх, і вони білими ракетами роз’яснювали нічну темряву, посилаючи кулеметні серії в напрямку підозрілих місць. Тоді ми залягали на землі і лежали, наче мертві.

Після двогодинного обережного просування дійшли до місця, де прямо на південь простягалися західні береги меншого Душатинського озера. По короткій тихій нараді ми вирішили звернути до озера. Тут посувалися допереду з ще більшою обережністю, сподіваючись польських застав, які, згідно з нашими припущеннями, повинні сягати вершка гори на схід від озер, де була їхня інша лінія. Про її присутність там свідчили часто вистрілювані ракети та постріли. Моментами здавалося, що там триває перестрілка між двома ворожими відділами.

На наше щастя, там була прогалина, якою ми дісталися до берегів озера. Там, на південь від польських застав, подалися ми в долину, де на узбіччі гори сподівалися здобати місце захованої бараболі.

Незважаючи на те, що ті терени ми добре знали, в нічній темноті віднайдіння потрібного місця видалось просто неможливим. Ми вже витратили більше одної години часу, та все безуспішно. Під час вистрілювання польських ракет у повітря ми залягали, пильно приглядаючись теренові, але їй це не дуже помагало. Знеможені, голодні, з почуттями резигнації і вини супроти голодних друзів і своїх власних сумлінь, ми вирішили вертати цією самою дорогою, якою дісталися сюди. Пройшовши кільканадцять метрів, нога “Соловія” посунулась допереду, наступивши на круглий предмет. Була це бараболя, яка роздушилась під чоботом. “Соловій” зігнувся і рукою обмацував, стараючись надібати роздушений предмет, а довідавшись, що це бараболя, забувши про обережність, голосніше крикнув: “Богдане!”. Запізно було звертати йому увагу, бо в цю ж мить ліс зашумів пострілами й розгаром ракет. Ми принишкли при землі, а поляки стріляли навмання, не знаючи точного місця викрику. Коли все втихомирилося, ми почали шукати за бараболею, додумуючися, що десь там мусить бути місце заховання. Руками розгортали сухе листя, а костурами порпали землю. Намацавши під верствою землі бараболю, нашій радості не було меж, і це дало нам сил. Ми почали випорпувати бараболю із землі і ладувати в мішки. Вибирання бараболі забрало нам багато часу, але врешті наповнили мішки, перекутили їх посередині, закинули на плечі й вирушили в поворотну дорогу. Вертаючи до місця постою, “Соловій” висловився, що, напевно, набрав забагато бараболі, бо важко йому двигати. Я був згідний з другом, нам було важко двигати цей тягар, бо ми були голодні і перемучені.

Поворотну дорогу ми пройшли щасливо, але витратили більше часу, бо ми йшли обважені тягарем.

Уже почав сіріти світанок, коли ми опинилися на місці постою. Друзі лежали покотом на землі, але жоден з них не спав. Завваживши повні мішки на наших плечах, усі зраділи й поволі попідіймалися з місць. На розпалення вогню було завчасно, треба було підждати настання повного дня. “Запорожець” казав призбирати сухісінького ріщя, а коли настав повний ранок, розпалив вогонь. Його штука палення вогню без диму полягала на тому, що починав від найдрібніших сухих галузок і ріщя, докладаючи щораз грубших сухих у той спосіб, щоб вогонь весь час горів повним полум'ям. Кількість і краса диму такого вогню, діставшись понад крони дерев, могла бути завважена з дуже близької віддалі і то коли б дуже уважно приглядатися.

Нагромадивши відповідну кількість розжарених головнів, “Запорожець” загірив сиру бараболю у вогонь на відповідний час...

Дрижачими руками витягали ми з вогню першу бараболю. Декотрі, не почитивши відповідно, напихали пожадливо уста, обсмаровуючи обличчя, наче сотворіння диких часів. “Запорожець” напик досить бараболі, тож усі ми їли досита. Я нарахував вісімнадцять штук спожитої бараболі, але

коли напився зимної води в потоці, знову відчув голод, та треба було обійтися апетитом, бо більше бараболі не було. Серед тої, що ми принесли, значна кількість була трохи приморожена, в часі печення просто розлізалась.

Цей і наступний день проминув для нас на примусовій голодівці. Квартирували ми на тому самому місці. Голод змінив не тільки наш зовнішній вигляд, що проявився у видовжених худих обличчях, западених очних ямах, але й у психіці, яка визначалася апатією і байдужістю.

Шостого дня вранці в лісах Хрищатої зчинився незвичайний шум і рух. Відгуками по лісових дебрах неслися голоси польської команди, незрозумілі вигуки та декуди поодинокі крісові постріли. Наша цікавість щодо незнані нам причини вчиненого поляками шуму перемогла апатію. Усі ми почали пильно вслухатися і притьмареним поглядом прошивали довкілля, але біля нас нічого особливого не діялось. Кілька годин пізніше в лісі запанувала тиша, але ще не всюди, бо в кількох місцях, виходячи з лісів, польські вояки запалювали ліс, мабуть, щоб мати для статистичних даних докази нищення “бандерівськими горлорізами” всього, що було можливе, навіть ліси. І хоча поляки винеслися з лісів, надалі залишалися по селах, але для нас була це година відродження. Обережно вернувшись назад у ліс біля Смільника, ми не здібали нічого з того, що поховали по кущах перед облавою. Мабуть поляки все віднайшли, бо харчів ні сліду, а стіл і лавки були поламані. Відпочиваючи на краю лісу, обсервуючи поля і порожні села, мені станула перед очима ціла гроза ситуації та трагедії долі українського народу. І я думав... Тарас Шевченко, згадуючи славні і трагічні сторінки історії рідної землі, казав нам: “Було колись в Україні...”, і мені, наслідуючи нашого велета духу, хотілося цю згадку про сучасність нашої вужчої батьківщини почати поетовими словами: “Було колись у Лемківщині...”

Було колись... Жили лемки довгими століттями на рідній, неврожайній, але прекрасній землі, простим життям любувалися, деколи у скорботах і злиднях, деколи в radoщах нескладних. Але ж в цілому жили щасливо, бо на рідній землі, у власній хаті, на предківській ниві, серед своїх людей. І прийшла весна 1945 року. У світі начебто воля і мир перемогли. Гітлерівська Німеччина впала на коліна, простягла свій, недавно ще непереможний прапор під ноги демократичних союзників. Біда тільки в тому, що одним із тих “демократичних” був найкривавіший в історії людства московський тиран, імперія побудована на крові і кістках мільйонів невинних жертв. Доки лемки жили на рідній землі, навіть у нужді, страху й переслідуваннях, доти гомонів лемківський світ і пульсував національний живчик. Тепер після останнього, варварського вигнання замерло життя.

Роздумуючи, я дивився на село, а радше на порожні й німі сільські будівлі Смільника, які обминула пожежа війни і революції, які простягалися

по обидва боки сільської дороги, що вела з південного сходу на північний захід. Теплі і, здавалось, радісні промені сонця стелилися на поверхні нерухомого краєвиду, що невидимою рукою Всевишнього Творця накреслений із шпилів Бескиду, з їх масивом лісів збігав на північ у долину, щоб злучитися з управними нивами в долині, де перед віками поселилися предки лемків, як звичайно, над руслом ріки, в цьому випадку над річкою Ославою. Від села в бік півночі терен знов підносився вгору. Там, у віддалі двох кілометрів від села, підносилася інша гора, поросла шпильковим і подекуди мішаним лісом, що лучився з лісами Хрищатої.

Весь краєвид купався в золотистих променях літнього сонечка, яке, як довгими віками, слало життєдайні промені лемківській землі. Навколо, куди глянеш — гори вкриті лісами, що у безрусі дримають непорушним сном. Із непроглядної маси зелені з'являвся маєстат таємничости незбагненних сил природи. Ліси танули в задумі безконечного тривання й тиші, якої не ворушило навіть життя дикої звірини, бо її теж прогнали військові події, польські облави й вогонь, яким польські загарбники хотіли знищити все те, що становило базу для існування і дії українського підпілля. В тамтих часах ліс був не тільки витвором природи для заспокоювання матеріальних чи естетичних потреб людини, але й схоронищем для українського підпілля, що стануло обороняти права українського народу жити вільним життям у власній хаті, на рідній землі. Тож і ліс що ззовні являвся суцільною масою зелені, всередині виявляв сліди варварських вчинків тих, що кулею і вогнем хотіли стерти з мапи Європи цей маленький простір Бескидів. Винищуючи ліси вогнем, вони у статистиках подавали звіти про сотки чи тисячі гектарів, мовляв, знищених бандерівцями. Та біда в тому, що були й такі, хто вірив, що власник хати сам підпалює її, щоб не мати де жити. Вірили, що бандерівець, для якого ліс є схоронищем, підпалює його, а сам виходить у чисте поле, де ворогові багато легше його знищити.

Заніміли ліси, завмерло в них життя, не чути було виття вовків, не залицялися сернюки до серн, навіть диких кабанів не було видно, а про лякливих зайців не було й мови. Тільки лісова пташнина, для якої простір не грав особливої ролі, співучими трелями ворушила лісову тишу, пригадуючи незвичайному слухачеві, українському повстанцеві, що життя триває. Одночасно будилося почуття турботи й глибокої тривоги за майбутнє. Бо, хоча тривав звичайний день, хоч розжарена куля, як щодня, висіла на небозводі, лемківська земля подібна була містичному образу, що представляв живу мертвоту. На цьому образі зеленіли тужливі ліси, між ними простягались поля і ниви різнокольорових барв. Ось досягає вже золотиста озимина, засіяна ще восени неіснуючим уже господарем, деінде іржавістю темніє лемківська земля, в яку не впало вже зерно ярого збіжжя, тут знов посаджена бараболя, якої не було кому доглянути, то й вона на половину здичавіла, а бараболянка пожовкла. І те все перетинає мережою доріг, рік і потоків, над якими зеленіють дерева й кущі — німі свідки незвичайних диких подій культурного двадцятого століття. А серед тієї тихої і спокійної природи не

видно ні живої людини, ні собаки, навіть напівздичавілі коти кудись поховались.

Поволі сонце почало хилитися до заходу, обливши небо рудаво-червоним, лагідним світлом присмерку. На поверхні землі щораз більше видовжувались тіні й ставали темніші, весь краєвид потопав у глухій німоті, навіть лист на дереві не тремтів шепітливим трепотінням, тільки в річці вода плюскотіла об каміння дна, а ми, думав я, на краю лісу далі чекаємо темнішого вечора...

Піднявшись із землі, спертий рам'ям об пень ялиці, я дивився, як поступово село поринало в темряву. На думку насунувся інший, пізній весняний вечір з-перед двох років. Тоді я з іншим повстанцем вичікував вечора, але тоді село Смільник ще жило нормальним життям, якщо нормальним можна звати безнастанну тривогу за завтрашній день. Але того вечора було чути перекликування людей у селі, десь колись залунала гужлива співанка молодої дівчини пастушки, яка запізнилась додому, заганяючи худобу з пасовиська. Час від часу розлягалось гавкання собак. Десь чути було скрип дверей, відгук удару якогось металевого предмету об інший предмет, гуркотіння коліс сільського воза на твердій поверхні дороги. Хвилями долітав го-мін балачки людей, що проходили сільською дорогою або вели розмови в загорожах. Навіть тонесенький шум комах бринів у повітрі пісню життя, а тепер — тиша, хоч маком сій... Глядить темна ніч сліпими очима на лемківську руїну, неначе сліпець на кладовище дивиться, і, не бачачи нічого, відчуває холодний подих смерті.

Не дзвенять мелодійними тонами українські пісні сільських хлопців, які давніше вечорами чути було в лемківських селах. Не заірже, не порскне кінь, тягнучи воза, не чути дзвіночків овець на полонинах, не заскрипить біля криниці журавель. Темно і глухо навколо, тільки в мерехтливому сяєві зір чорніють темні плями лісів і ясні — клаптики засіяних нив. Невиразно бовваніють ще не спалені сільські будинки, та численні згарища, з яких дощ змие, а вітер часу розвіє попели людського нещастя і терпінь. Мовчить змучена лемківська земля, згадуючи замучених невинних українських людей та тих, яких брутальною силою позбавили права власності, здобутого потом і кров'ю багатьох поколінь чесних, роботящих предків...

Котрогось дня до „Чорноти” прибув „Дух”, правдоподібно викликаний „Чорнотою”. Ми всі втрьох зібрали провізорично в криївках заховані звіти і штафети районного провідника, вклали ці документи і кілька вартісних книжок у німецьку військову каністру, яку, щільно замкнену, закопали в лісі Хрищатої. Місце заховання ми відповідно позначили знаками на деревах.

(По довгих роках, у 1966 році, я із своєю дружиною та її кузеном Іваном Онишканичем пішов у Хрищату, щоб перед виїздом до США відшукати схованку архіву. На жаль, я не міг віднайти цього місця. Ще кілька років пізні-

ще довідався я від Мирона Миця (“Духа”), що він віднайшов був каністру, але сама каністра і всі документи та книжки, все те зогнило).

І знов блокади та облави

За кілька днів після зелено-святочної облави сильні польські військові відділи заблокували довколишні села, облавами почали перечісувати ліси Хрищатої, залучивши до акції легкі двокрилі літаки, що вели розвідку. В часі летів понад лісами в підозрілих для них місцях скидали гранати та обстрілювали терен важкими кулеметами. Одного світанку до місця постою “Чорнота” прибув командир Тактичного Відтинка УПА “Лемко” (ТВ 26) “Рен” в товаристві кількох стрільців особистої охорони та відлучений від сотні “Хріна” чотовий “Островерха”.

20 червня, з самого ранку, поляки почали артилерійський обстріл Хрищатої з Балигороду і Лупкова, та з панцирного поїзда в Ославиці. На поміч їм поспішили три літаки-бомбовики, які скидали меншого калібру бомби. Наше місце квартирування було над потоком на узбіччі гори, що простягалася на північ від лісової дороги з Душатина до Душатинських озер.

Після почастунку к-ра “Рена” і його охорони сніданком — бараболяним супом, заправленим консервованим м’ясом власного виробу, й ячмінною кавою, в якийсь момент, на схід від місця нашого постою, почувся тихенький шум, що швидко переходив у гуркотіння моторів, а потім вибухи гранат і серійні та поодинокі постріли. За кілька секунд над місцем постою, низько понад деревами, з’явилися два літаки. Вояки УПА, що на той час були у відкритому терені, на малій поляні, бігом тікали в закриття дерев, але летун, правдоподібно, завважив їхні рухи, бо один з літаків, завернувши, закинув терен бомбами, густо обстрілюючи кулеметними серіями.

“Чорнота” і “Рен”, стоячи в закритті старої розлогої сосни, зором водили за рухами літаків, бо вже й другий почав кружляти над нашими головами, навмання обстрілюючи ліс. Та деколи й сліпа стрілянина посилала кулі, що пронизливим свистом нагадували про небезпеку смерті. Я, стоячи при сусідній сосні, в хвилинах безпосереднього свисту куль, прилипаю до дерева наслухуючи, коли куля прошиє моє тіло.

Бомбардування, навперемін з обстрілюванням, тривало довгу хвилю, а коли втихомирилось, к-р “Рен” висловив думку, що це, можливо, війна на Балканах, куди комуністи підтягають свої сили проти Греції, а при нагоді хочуть знищити й нас. “Чорнота” теж не знав, що діється, отже, хитав головою на знак згоди.

Близько полудня покликав мене “Чорнота” й наказав приготуватися в дорогу. Я з одним з боеків охорони “Рена”, на псевдо “Гайдамака” (родом із с. Вислока Великого), що добре знав терен куща “Макаренка”, мав піти в терен і обов’язково відшукати і нав’язати зв’язок з кущовим “Макаренком”. Цей зв’язок мав служити к-рові “Ренові”.

Позаяк кухар “Запорожець” ще не приготував обіду, та й не диспонував нічим, що можна назвати перекусною, ми залишилися з його порадою, що, може, десь у котромусь селі здиблемо бараболу, а може, й квашену капусту. Зголосивши зверхникам відхід, ми вирушили в дорогу зі змішаними почуваннями. Перше місце займало питання нашої особистої безпеки. Постійні облави, засідки й блокади сіл і лісів диктували конечність незвичайної обережності просування тереном. З тієї самої причини були зірвані зв'язки з іншими підпільними клітинами, що викликало питання про можливість сконтактування з “Макаренком”, а тим часом доручення виконання завдання було виразне — обов'язково нав'язати зв'язок з “Макаренком”. Не менш важливим питанням була kwestія роздобуття харчів, якщо села заблоковані відділами польського війська.

Посуваючись дуже обережно лісами Хрищатої, ми пошепки розмовляли, задумуючися над скомплікованими проблемами завдання. З причини голоду ми вирішили вступити в село Душатин. Опинившись на краю лісу над селом, ми переконалися, що вступ до села неможливий. Там квартирували польські вояки. Здаючи собі справу з того, що стратимо більше часу, вирішили спробувати щастя в селі Прелуки, але й там ситуація подібна. Завернувши, краєм лісу дійшли половини віддалі між Душатином і Прелуками, але дістатися долиною в ліс на протилежному боці, де протікала ріка Ослава, було небезпечно з огляду на часті ворожі стежі, а можливо, й засідки.

Ми витратили приблизно годину на обсервації. Вкінці я запропонував перейти долину в місці, де минулого року боївка СБ “Буйтура” вислизнула з кліщів облави. Було це місце, де долина з коритом річки творила заломлення, від якого береги були порослі кущами до протилежного верха, вкритого лісом.

“Гайдамака” висловив побоювання, що можемо втрапити на засідку, але вкінці ми обидва зійшлися на тому, що така можливість існуватиме всюди і в кожній порі дня чи ночі, а дотеперішня наша обсервація не виявила нічого підозрілого на тому боці ріки. Використавши нагоду віддалення польської стежі, ми хильцем проскочили дорогу, допавши стрімкого берега, по якому на спинах поміж кущами зсунулися в долину. Наробивши тим шуму, хвилево причаїлись у безрусі, потім обережно, під прикриттям кущів подалися на захід, але незабаром мусили залягти, бо від сторони Душатина наближалися два вояки польської стежі. Через кільканадцять хвилин, повзучи на руках і ногах поміж низькими кущами, добилися берега ріки, яку пройшли вброд, опинившись на краю лісу, де відчули велику полегшу. Там лісом подалися на південний захід, де терен на верху гори і по другому її боці був порослий деревами. Опинившись на краю лісу, ми були змушені зачекати до вечора, бо дальша дорога на захід, в ліси Бескиду, вела відкритими полями і верхами. І хоча в нормальному значенні дієслово чекати означає певне відсунення часу дії, в наших умовах чекання час перетворювався в безконечність, а шлункки дошкульно давали знати про порожнечу, що викликала голодові конвульсії.

Коли поля вкрила темрява, ми рушили в дальшу дорогу. Взявши напрям на південний захід, маючи замір вступити в горішній кінець Вислока Великого, де мали надію здобати хоча б трохи бараболі. На наше нещастя, знайшовшись на вершині гори, що сходила вниз і тягнулася аж до села, ми побачили періодичні вистріли ракет у селі. Змушені зрезигнувати зі своїх планів, ми подалися на південь, оминаючи село.

Опинившись у лісах Бескидів, що були розташовані між Вислоком Великим і чехо-словацьким кордоном, шукали за зв'язком. Знаючи добре терен і місця, де евентуально міг квартирувати "Макаренко", ми обережно проходили ліс, перевіряючи місця при гірських потоках та серед глухих лісових зворів. Минула вже північ, а ми, невимовно втомлені й голодні, з глибоким бажанням швидшого виконання своєї місії, шукали зв'язку. Всупереч безнадійним обставинам, надіялися на успіх не тільки тому, що такий мали наказ, а й з причини бажання заспокоїти голод та відпочити. Та все надаремне.

Зморені й голодні, вирішили спробувати зайти до Вислока десь посередині села, яке довжиною сягало сім кілометрів. Відійшли близько п'ятдесяти метрів від лісу, й із села в нашому напрямі посипалися кулеметні серії та зараз же терен освітили різнокольорові ракети. Ми припали до землі, сховавшись у берегах неглибокого потоку, яким підходили до села. З огляду на далеку віддачу, серії кулемета не були небезпечні, все ж таки доступ до села був замкнений. Завернули ми назад у ліс, і пройшовши ще зо два кілометри на захід, присіли під старою ялицею трохи відпочити, де й мимоволі обидва заснули.

Літній поранок стелився уже в повній своїй красі, коли я відкрив зі сну очі, стараючись збагнути, де я.

Опритомнівши, я розбудив „Гайдамаку”, який, позіхаючи, питав що діється? Поки що нічого, відповів я, але мусимо йти далі.

По кількахвилинних міркуваннях подалися ми в глибину лісів, бо відпочивали майже на краю лісу, звідки було видно добре поля. Бродячи лісами, натрапили на велику поляну, на краях якої завважили повно капелюхів грибів, що виростали там, не порушені людською рукою. Наші очі зблиснули невимовною втіхою, ми негайно кинулися збирати цю поживу. Вибір був знаменитий, бо переважно були це найкращі правдиві гриби. Почистивши їх і порізавши на дрібні кусники, заварили в їдунках на самій воді, бо навіть звичайної солі не мали. Поївши досита тієї несмачної страви, яка нам смакувала знаменито, вирушили на дальші пошуки зв'язку.

Настав уже вечір, а пошукування зв'язку були безуспішними. Голодні, знов почали шукати гриби, а під вечір знов варили цю саму страву. І знов маршували, перетинаючи ліси, перевіряючи докладніше терени при потоках, але в безнастанному марші бути довше не могли з огляду на незвичайне розвільнення шлунків. Ця нагла хвороба змушувала нас до непланованого відпочинку, що в силу обставин не був відпочинком, але ще більшою витратою фізичних сил. Лежачи на землі, ми задумалися над причиною нашої хвороби. Я вважав, що гриби як такі є причиною хвороби, а "Гайдамака" твердив, що ми мусіли з правдивими грибами замішати й отруйні.

Над світанком наступного дня наші шлунки дійшли дещо до стану, званого нормальним, і щойно тоді ми змогли дещо відпочити, здрімнувши по одній годині, вартуючи на зміну. Після цього, обмившись до пояса холодною водою з потоку, за порадою “Гайдамаки”, що добре знав тамті терени, помаршували у вибраному напрямку. Дотеперішній досвід маршруту, особливо голод, диктували потребу роздобуття харчів, бо великих надій на швидкий зв'язок з “Макаренком” не було. Щоб мати більше розізнання, що діється в терені, ми рішили висунутися з лісу, де протягом дня могли б обсервувати якнайбільший простір терену. Знайшовши відповідне місце, висунулися з лісу на горбок, що лучився з лісом і на просторі кількисот метрів від лісу поростав низькими кущами. Поміж тими кущами, на руках і колінах дотяглися ми до місця, де горбок кінчався лагідно стрімким узбіччям, вільним від всілякої деревини, а далі простягалися горбкуваті поля і ниви. Наліво від нас, за невисокими горбами, розляглося село Суровиця, а далі на північний захід — село Дарів. По нашому правому боці, у віддалі близько двох кілометрів, між згаріщами видніли не спалені ще хати долішнього кінця Вислока Великого. В терені, куди оком глянути, панував спокій і зловісна тиша. Сонце на небозводі то слало теплі промені, то, ховаючись за скатерки високих білих хмар, кидало на землю прохолодну тінь, а повітря дрижало сіро-блакитною прозорістю гірських долин. Від західного боку подував легенький вітерець, що торкненням своїх крил ледь ворухив листям кущів, пестливо гладив обсмалені вітрами й сонцем наші обличчя. Та наша увага не була звернена на красу природи. Наші думки зосереджувалися на двох головних питаннях — заспокоєння голоду і нав'язання зв'язку. Тому то й темою нашої розмови були ці два питання. Найкращою розв'язкою, здавалось, було повернення до лісу й пошуки місця постою “Макаренка”, але де? Хоча б приблизно? Ми поступово пройшли майже всі можливі місця в лісах Бескиду при чехо-словацькому кордоні, все-таки існувала можливість проховзнення попри предмет наших пошуків. Біда була в тому, що в тамтих лісах жоден із нас не знав розміщення харчових криївок, а про споживання грибів і не хотіли ми думати. Надійність на заспокоєння голоду давали крайні хати Вислока, але дістатися до них вдень було небезпечно, бо в дальших хатах села квартирували польські вояки. Їхні рухи в селі, стежі й деякі стійки було видно з нашого обсерваційного пункту.

З моїх виповідей “Гайдамака” зробив висновок, що іншого виходу нема, як підодждати вечора і щойно тоді спробувати підсунутися до села, а поки що голодні мусимо лежати в кущах. Маючи доволі часу, ми вели притишені розмови на різні теми. Спогадами вертали в роки свого дитинства, то знов задумувалися над політичною і стратегічною ситуацією, в якій опинилося наше підпілля на Закарзонні. Обидва ми були одностайні в тому, що дні нашої партизанки пораховані та що іншої розв'язки нема, як чекати й виконувати накази зверхників, і що зі всіма — те й з нами.

Зговорившись на тему постачання й заготівлі харчів, “Гайдамака” висловив думку, що в ситуації, в якій ми перебували, доцільно було б мати сибірські жорна.

— Що це таке? — питав я.

— Це жорна, — відповів “Гайдамака”, — які можна легко переносити зі собою. Їх можна самому легко зробити, треба тільки мати дерев’яний валок і кусень цинкової бляхи.

Я був дуже зацікавився сибірськими жорнами і “Гайдамака” розказав мені ось що:

— Треба мати дерев’яний валок о середниці від десяти до п’ятнадцяти сантиметрів, довжиною — приблизно від тридцяти до сорока сантиметрів. На цей валок наложити й прибити цвяшками лист бляхи з попередньо густо пробитими дірками, зубцями дірок назовні. Другий кусник бляхи, теж густо подірявленої, звинути у валок і спаяти в той спосіб, щоб зубці дірок були в середині валка. Довжина і середниця зовнішнього валка повинні бути дещо більші, щоб він ввійшов на внутрішній валок і щоб було місце на сипання збіжжя. У підстави дерев’яного валка прибити кавалок дощинки, на якій буде громадитися мука зі зерна, зсипаного до середини довшого зовнішнього валка бляхи і розтирана між тими двома валками. Біля вершка бляшаного валка треба повертати поперечно дві дірки, через які треба перепхати дерев’яну ручку, якою, обертаючи вліво і вправо, мелеться зерно, яке попадає між зубці зовнішнього і внутрішнього валків.

Нарешті настав вечір. В обіймах вечірньої темноти ми добралися до крайніх хат долішнього кінця Вислока Великого, де спробували пошукати бараболі або сиріої капусти, але, на жаль, у трьох хатах, до яких ми могли доступити, нічого здібати не могли. Зате я, маючи на думці сибірські жорна, знайшов кусень пом’ятого листа бляхи, чим дуже втішився. Але бракувало дерев’яного валка, цвяшків і куска дощинки. На дальші розшуки я подався до порожньої стодоли з надією на успіх. Заглядаючи котячим зором по всіх закутках, обмацуючи дерев’яні стіни за цвяхами, з почуттям резигнації я опускав стодолу. На той час “Гайдамака” вибіг з хати на подвір’я та півголосом кликав: “Богдане!” Ходи-но сюди!”

Ввійшовши в кімнату, звану ванькиром, “Гайдамака” запровадив мене до вікна, де на парпеті стояла відкрита маленька дерев’яна коробка з різними цвяхами. Були це старі уживані заіржавілі цвяхи, але я радів і тим, всунувши повну жменю в кишеню. З придбаним матеріалом на жорна, ми, таки голодні, вирушили із села в напрямку лісів, розташованих між селами Дарів і Токарня. Відпочиваючи в дорозі кількакратно, здрімнувши півгодинним сном, вранці опинилися в лісовій долині, між двома верхами, серединою якої протікав потічок. Там я присів на землі, пристелений листям бучини й грабини, заявляючи, що через утому не можу рушитися ні на крок далі. “Гайдамака” присів біля мене і після хвилинного відпочинку переконав мене в konieczності дальшого маршу.

Уважно вслухуючись у лісову тишу, розглядаючись бистрим зором поміж рідко розсаджених листяних дерев, пройшли ми рівнину й почали входити на верх, коли раптом, на північний захід від нас вчули приглушене тріскання багаття. Завернувши в цей бік, по пройденні кількадесяти метрів, біля потічка завважили ми групу озброєних людей. Деякі з них вмивалися в потічку, інші одягалися, а один розпалював вогнище. По односторогах і озброєнню ми впізнали своїх. Приспішили кроку, але тут з-за грубого бука вихилилась постать вояка, з автоматом у руках, виразним голосом закликавши: „Стій! Хто йде?”

З огляду на розірвані зв'язки, не знаючи клички, ми відповіли — свої! Не докінчивши назви наших псевдонімів, ми взаємно розпізналися. Стійковий попросив нас до табору “Макаренка”. Ми, невимовно врадувані, поспішили на зустріч до друзів, яких так довго шукали.

По переданні “Гайдамакою” пошти “Макаренкові” та обміні несприятливими вістками господарі почастивали нас добрим, як на часи, сніданком з бараболяного супу з куснями волового м'яса. Після кількогодинного відпочинку і сну ми рушили в зворотну дорогу зі штафетою для командира “Рена”, зі скромною кількістю сухарів хліба та почуттям вдовolenня з виконаного завдання...

Повторність подій

Вертаючи з “Гайдамакою” в Хрищату, я рішив негайно по прибутті до місця постою придбати дерев'яний валок і кусень дощинки й сконструювати сибірські жорна. Та не так котяться дії, як снуються мрії. Зараз по повороті, того самого дня, командир “Рен” відійшов у терен куща “Макаренка”, а в лісах Хрищатої знов почались облави, що характеризувалися насиленням повторюваними кількакратно денно відгуками вогню різного роду легкої вогнепальної зброї. Вони чулися щораз то в інших місцях, виявляючи ознаки планового пересування численних ворожих собі відділів, що в сутичках зводять завзяті бої.

В лісі Хрищатої польська влада знов наслала полки військ, яких частина обсаджувала заставами стратегічні пункти; інші в тому часі перечісували ліси. На додаток почали падати дощі, які перемінилися в неприємну сльоту. В таких атмосферних і стратегічних умовах “Чорнота” зі своєю боївкою був змушений постійно маневрувати лісами і ховатися по дебрах, прірвах і лісових недоступних гущавинах. Бувало не раз, що голодні й спрагли, цілими довгими годинами, чи то стояли, чи сиділи на мокрій землі, не рухаючись, щоб не розконспіруватися перед ворожими військами, дуже часто в безпосередньому нашому сусідстві, де ми не тільки що могли виразно чути їхні розмови, а й бачити їхні постаті, а навіть обличчя, і то дуже виразно. Через несприятливу погоду, тижнями триваючу сльоту, фізично виснажені, гонені облавами, ми перебували в стані лісових диких звірів.

Одного дуже дощового дня ми всі лежали на землі в гущавині молодого лісового поросту. Дрібний, густий дощ промочив наш одяг до живого тіла, опливав наші штивні карки, капав з чубків носів, а ми лежали, немов зам'янілі, зі зброєю, готовою до вжитку, бо польські вояки кружляли біля наших становищ. Було чути виразно їхні розмови та сочисті клятьби польською мовою, а поміж тоненькими деревцями гущавника видно було чоботи й черевики, над якими звисали мокрі поли військових палаток.

В один момент, наймолодший із нас за віком, “Влодко”, з тільки йому знаних причин, порушився на становищі, зломивши дрібну гіллячку. Несподіваний тріск гіллячки збентежив усіх нас, як і самого спричинника, але насторожив також польських вояків, що на той час були не далі, як за кільканадцять метрів від наших становищ.

“Чи слухалесь?” — обізвався один із польських вояків.

„Так, слухалем”, — була відповідь іншого, але по хвилині наслухування інший завважив, що це, мабуть, сполоханий заєць наробив шуму.

Чи заспокоєні такою відповіддю, чи, може, з інших причин, польські вояки не перевірили гущавника, в якому ми ховалися.

Через кілька днів, коли знов запанувала гарна погода, а польські військові відділи відтягнулися з лісів Хрищатої, “Чорнота” скликав боевиків, сугеруючи їм конечність проведення козацького суду над “Влодком” за легковажну поведінку в часі останньої облави. Така поведінка, тобто необережне спричинення зламання гіллячки, на думку “Чорноти”, могло довести до загибелі всіх боевиків; з таким аргументом сперечатися не міг ніхто. І хоча не був це наказ, боевики “Тополя”, “Соловій” і “Дубовий”, не маючи відваги спротивитися провідникові, влаштували так званий козацький суд, але, мабуть, не знаючи, яку кару присудити, звернулися по пораду до мене. Я висловив думку, що незалежно з яких спонук “Влодко” зламав галузку, напевно, не зробив цього навмисно, щоб зрадити наші становища. Те, що сталося, було, правдоподібно, наслідком необережного руху тіла, а не цільова дія. При тому, говорив я, “Влодко” ніколи в минувшині не сплямив чести українського повстанця, сумлінно виконував усі доручення, терпеливо переносив усі невігоди і злигодні партизанського життя, а останньої зими поморозив пальці ніг. Всяка кара може мати тільки деморалізуючий вплив на підсудного, а то й на інших. Якщо вже карати, то хіба усним упіпненням чи наганою.

Хлопці послушали моєї ради, засудивши уділення нагани “Влодкові”, але “Чорнота” таким присудом не був вдоволений і за дану мною пораду звернув мені увагу, мовляв, я повинен бути свідомішим за боевиків. Я сприйняв цю заввагу мовчанкою...

Реорганізаційні заходи

Поволі проминав літній час у незвичайних умовах існування обезлюдненої землі, що визначалася мертвотою, серед якої ознаками життя були

рухи в лісах проріджених і численно значно зменшених відділів УПА і груп підпілля та розгублених в терені поодиноких підпільників, наявність частин польського війська по деяких селах та залишені цивільні мешканці, переважно поляки, а тільки подекуди одиниці українців, що були потрібні тереновій адміністрації як фахівці. Та й ті були під наглядом сильних відділів польського війська.

В поле не виходили ні косарі, ні жінці. Частинні засіви стояли неторкнені людською рукою. Поля, ниви й переважно спалені села зяяли смертельно порожнечою. В таких умовах “Чорнота” інформував мене, що, згідно з дорученням “згори”, незадовго мусить відійти в інший терен, не подаючи точніше, куди чи на яке становище. Сказав тільки, що я піду з ним, а боєвиків перенесе до групи кур’єрів під командою “Духа”.

Ще протягом наступних двох днів “Чорнота” порядкував свої особисті справи, щось писав, відвідав “Духа”, якому передав боєвиків “Тополю”, “Соловія”, “Дубового” і “Влодка”, а селянин Василь, який часто перебував з боївкою, знаючи добре ліси Хрищатої, вирішив “партизанувати” по-своєму, тобто приставати до такої групи, з якою йому буде вигідніше. За цей час я таки придбав решту матеріялу на сибірські жорна, які сконструював ще перед відмаршем з теренів дотеперішнього району.

Одного теплого ранку, ще до сходу сонця, ми обидва вирушили в дорогу, попрямуваши лісами Хрищатої на південний схід. По нічному відпочинку зразу маршували ми жваво, але з перемірюванням кілометрів гористими теренами сили в нас танули, тож продовжували дальшу подорож повільніше й частіше відпочивали. Не знаючи, що нас чекає в незнамому терені, дещо збочили з дороги, вступивши до села Манів, де придбали трохи бараболі й зерна вівса.

Наступного ранку, на версі гори Лопінника випадково найшли ми на групу підпільників, що там квартирувала. Була це група, що складалася з розбитків сотень “Хріна” і “Стаха” та деяких членів теренових боївок — у кількості кільканадцяти людей. В цій групі, між іншими, були бувший командир сотні “Дідик”, чотовий сотні “Стаха” — “Дуня”, та бунчужний сотні “Хріна” — “Боксер”, що прийняв псевдо своєї професії. Ми їх застали усіх фізично виснаженими, голодними, брудними та декотрих — дуже обдертими.

Ми обидва затрималися там відпочити. Я, присівши під деревом, приглядався іншим. Дехто з друзів, диспонуючи скромними припасами бараболі, пік її у вогні та ще недопечену споживав. На мене дуже прикре враження зробив вигляд тамтих голодних вояків УПА, особливо “Боксера”, який так квапливо пхав печену бараболю в рот, що замазав ціле обличчя, уподібнюючись до скотини. Ось що значить голод, думав я, і почав молоти овес сибірськими жорнами. Розторочивши зерно, так звану муку з остями всипав до їдунки, як кажуть москалі “котьолка”, заляв водою і ложкою позбирав ості, що випливали на поверхню. Не маючи ні соли, ні інших приправ, я заварив муку розколочену в воді (таку страву, відповідно приправлену, лемки звали чиром).

З уваги на те, що мені жаль було дивити на кремезної будови голодного “Боксера”, першу порцію чиру я подав йому. “Боксер” дрижачими руками зловив їдунку, щиро подякував та опорожнив її так швидко, аж мені було дивно.

Змоловши більше зерна, я заварив більше чиру, яким почастивав “Чорноту” і “Дідика”.

Відпочиваючи по їжі, я заснув під сосною. Зі сну вирвало мене шарпання за рукав. Був це “Чорнота”. Він попросив мене набік на розмову, де інформував, що наша виправа, в не знаний мені терен, саме там кінчається; ми мусимо вертати назад у свій район. Ця вістка мене особисто втішила, але я хотів знати причину такого рішення тож поспитав про те “Чорноту”. Він пояснив мені, що від вищого проводу дістав інші напрямні. По тім з’ясував справу докладніше, пояснивши, що відтепер я маю змогу диспонувати своєю особою на власний розсуд. Це значить, продовжував “Чорнота”, що вибір дальшого твого життєвого шляху залежатиме від твоїх особистих рішень. Маєш три можливості. Вибратися на західні українські землі, окуповані большевиками, і там продовжувати боротьбу проти Москви, залишитися тут, на Закерзонні, для виконання законспірованої підпільної роботи, або перебратися теренами Чехо-Словащини в Австрію чи в окупаційні зони Західної Німеччини, до західних альянтів.

— Не розумію вповні, що діється, — щиро відповів я.

— Такі є інструкції і накази вищого проводу, — пояснив “Чорнота”. — Одні підуть на схід, за Сян, інші виберуться в довгий рейд на Захід, а невеликі групки залишаться тут, на місцях, для зв’язків між підпіллям в Україні та Проводом ОУН на Заході. Для цього є вже опрацьовані плани, що будуть введені в життя, починаючи віднині.

— А на що рішилися ви, друже провіднику? Якщо можна знати? — запитав я.

— Я, — відповів “Чорнота”, — залишаюся в нашому районі.

— То я залишуся з вами, — швидко відповів я, але “Чорнота” негайно заперечив. — Це неможливо, — говорив він, — бо в криївці нема більше місця, як на шість осіб, де, крім мене, буде надрайоновий провідник “Мар”, кущовий “Макаренко” зі своїм боевиком “Прапором”, “Дух” і “Ворон”. Тобі даю вільну руку, поступай, як вважатимеш.

Я відійшов набік з опущеною головою, з почуваннями неприємного розчарування, душевного пригноблення та дружньої зради. Я ніяк не міг зрозуміти трактування моєї особи “Чорнотою”, для якого впродовж повного року я був наче “ангел-хоронитель”, що все в маршах був попереду, на постах пильнував особу провідника, неначе зіницю ока, вважаючи, що таких “качанів”, як я, багато, але мало людей здібних на провідницькі становища. По селах, у прихильних до підпілля людей, організував “ощипки” (плячки) і тютюн спеціально для провідника, який нині відкинув мене, немов брудну шматину, яка по вичищенні чобіт потрібною вже не була.

З цієї задуми вирвав мене голос “Дідика”, який, наблизившись, запитав про причину такої глибокої задуми. Я поділився з “Дідиком” вісткою, яка для мене була новиною. Я розказав теж про те, що “Чорнота” дав мені вільну руку диспонувати власною долею, але затаїв свої особисті почування й оцінку вчинку мого зверхника.

— І що ж думаєш робити? — питав “Дідик”.

— Над тим треба буде ще подумати, — відказав я, та зараз таки продовжував: — Залишитися тут, на Закерзонні, не можу, бо мій провідник не має для мене місця в криївці, а так — який сенс тут лишатися?

Висловивши це, я дещо застановився, а по хвилі снував дальшу думку, яка зводилася до того, що після загального виселення українського населення дальша збройна боротьба чи навіть будь-яка підпільна робота не має жодних шансів. Думку про вихід до Галичини відпирає перспектива дальшої безнадійної боротьби, бо наші власні сили незрівняно скромніші й вони з дня на день тануть і будуть танути, а тим часом московська імперія вилізеться з воєнних ран та могутніє з кожним днем. При цьому не можна забувати про змінені методи боротьби й конспірації, незнання теренів у Галичині і тамошнього населення. Найбільш приманливим залишається рейд у Західну Європу, де — кому пощастить дістатися — можна зажити нормальним людським, не собачим життям.

— Мушу визнати правильність твоїх думок, — втрутив “Дідик”, — одначе я не погоджуюся з рішенням вищого проводу. Якщо рішення належало б мені, я зібрав би всі наші збройні сили Закерзоння і перш за все знищив би всі матеріальні добра, залишені вигнаними нашими людьми, не залишаючи каменя на камені, а накінець повторив би історію Крутів. Такий кінець нашої визвольної боротьби на тих наших землях залишив би по нас непроминаючу легенду, з духа якої черпали б насагу до дальшої боротьби майбутні покоління. А так що? Ці групки, що тут залишаться, скоріше чи пізніше своїм трупом загноять і так загноєну вже землю або будуть вмирати в тортурах по тюрмах. У підсоветській Україні доля буде подібною, але яка майбутність чекає на тих, хто вибереться рейдом на Захід? Тих, яким пощастить дійти до мети, сучасні наші покоління і в майбутньому історія окреслить дезертирами.

— Пробачте, друже командире, — перервав я. — Прецінь ті, що виберуться в рейд, зроблять це з наказу своїх безпосередніх і посередніх зверхників?

— Так... так... але морально ми зобов'язані залишитися серед нашого народу, інтересів якого ми повинні боронити до загину, не забуваючи про заповіт українського націоналіста — “Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї”. Але менше з тим. Яка ж перспектива тим, що перейдуть щонайменше два кордони? Якщо західні держави не видадуть їх большевикам, то вони будуть невільниками, фермерськими робітниками, шахтарями чи іншими чорними робітниками індустрії Америки, Канади, Англії чи інших держав.

— Який ж найкращий вихід? — спитав я.

— Думаю, — відповів “Дідик”, — що ти не маєш чим журитися — маєш, прецінь, вільну руку,...

— Я не є вояком збройного відділу УПА, — говорив я, — все-таки волів би й зараз ним бути і поступати згідно з одержаним наказом... А може, я ще ним буду, але в українському легіоні, якщо щасливо перейду на Захід, майнула думка...

Не одержавши вже жодної відповіді від бувшого сотенного, я подякував йому за повчаючу розмову і на цьому потисненням рук і взаємними висловами побажань щастя й сповнення мрій ми розсталися...

Повернення у Хрищату

Вертаючи з Лопінника в Хрищату, ми обидва з “Чорнотою” небагато розмовляли, ступали вперед повільно й здебільшого мовчазно. А коли обмінювалися думками, то переважно навколо питання найближчого майбутнього нас самих, як і всього підпілля на Закерзонні. Я, між іншим, висловив думку, що для мене найкращою розв’язкою закінчення підпільного життя буде рейд в західну Європу.

“Чорнота” вважав, що перемарш майже тисячі кілометрів, перехід двох, а може, й трьох кордонів криє в собі велику небезпеку. На його думку, чехи, з наказу Москви, обставлять дороги, залізничні шляхи і ріки в місцях, де будуть сподіватися переходу груп УПА, і тільки одиницям може пощастити добитися мети. Він радив мені вибратися рейдом радше на схід, у Галичину, де між своїм народом зможу продовжувати підпільну роботу до часу остаточної перемоги, бо збройний удар між Заходом і Сходом може бути ближче, як зараз видається.

Щасливо добивши в лісі Хрищатої, без зусиль віднайшли місце таборування “Духа” і його боївки, де також були підпільники з інших груп чи відділів, від яких відлучилися в часі облав. Між іншими були там “Крилатий”, бувший мінерник і радіооператор, “Пімста” і “Чумак” — крайові спецкур’єри, ройовий, мінерник, старший вістун у сотні “Хріна” “Лайбіда” та “Дрозд” — боевик кущової боївки.

Протягом наступних кількох днів я вів розмови з іншими підпільниками з метою розвідання про їхні плани на майбутнє та евентуально вишукування партнерів до моїх особистих планів. Довідався, що “Тополя”, “Дубовий”, “Влодко” і Василь, з кількома іншими підпільниками теренових боївок, залишаються на місці для тримання зв’язків з Україною і за кордоном. Двох мені не знаних стрільців сотні “Хріна” і “Стаха” заміряли вибратися до Галичини, куди, згідно з їхніми припущеннями, з рештками розбитків сотень подався їх командир. Кількох підпільників ще не вирішили, а “Лайбіда”, “Чумак”, “Пімста”, “Крилатий” і “Дрозд” хотіли вибратися разом у рейд на Захід. Вони запропонували мені долучитися до них, якщо хочу.

Пропозиція названої п'ятки мені дуже імпонувала, бо давала мені змогу рейдувати в товаристві знаних, легендарних підпільників в особах "Лайбіді" і "Пімсти", а також "Чумака", якого я особисто дуже цінував. Довго не думаючи, я дав свою згоду і таки зараз приступив до приготувань у далеку дорогу. Маючи в наплечнику запасний матеріал на сорочки і дреліх на однострій, я пошив собі дві сорочки, на які тканину мені колись покроїла зв'язкова з села Загочев'я Євка.

Зайве приватне непорозуміння

Перебуваючи кілька днів у Хрищатій, вечорами деяких стрільців висілали в терен на розвідку, за харчами й на зв'язок з іншими організаційними одиницями, а мені "Чорнота" не дозволяв це, мовляв, нема потреби. Щоб хоча трохи компенсувати бездіяльність, я добровільно зголошувався тримати стійку, щоб інші могли відпочивати. Така ситуація мене денервувала, бо здавалося, що я живу коштом інших, а при тому не почувався зв'язаним з провідником від часу, коли той відмовився прийняти мене до складу своєї групи, яка мала залишитися в старому терені.

Одного дня "Чорнота" повідомив мене, що під вечір обидва виберемося на зв'язковий пункт у Смільнику, де мали забрати пошту, залишену зв'язковою Юлькою, яку поляки не виселили на захід Польщі, а дозволили їй влаштуватися в Команчі.

Близько години п'ятої пополудні тамтого дня ми вибралися на зв'язковий пункт. Відійшовши зі сто метрів від місця таборування, "Чорнота" доручив мені йти кількадесят кроків вперед, наче передня стежа.

— Ніби чому? — наївно запитав я.

— А що, ти вже забув, як завжди бувало? — питанням відповів "Чорнота".

Такий поступок "Чорноти" здивував мене, але я мовчки приспішив кроку, випередивши провідника. Дійшовши до місця, де не так давно боївка із чотою "Хріна" коритом потока виковзнула з польської облави, в мене майнула думка, яка мені самому була неймовірна й ризиковна. Ступивши ще кілька кроків, я оглянувся і, не бачачи за собою провідника, особу якого заслонила деревина й кущі, я скрутив вліво й вийшов на прогалину, присів під деревом самотньої дикої яблуні, бажаючи таким жартом закрити з провідника й дати йому до зрозуміння, що значить примусова охорона.

Хвилину потому я почув кроки "Чорноти", що ступав між кущами, а коли знайшовся навпроти мене, злегка тричі свиснув. Не маючи відповіді, почав півголосом накликати — "Богдан!", "Богдан!". В цей момент у мене блиснула шалена думка: дозволити провідникові самому йти до Смільника або завернути до табору. В тому часі я не здавав собі справи з наслідків своєї поведінки, але свято вірив, що маю повне моральне право не виконувати його доручень, тим більше обов'язків охорони особи яка відкинула мене від себе і якої я не визнавав уже своїм зверхником.

Взяту раз думку я реалізував до кінця. Переконавшись, що “Чорнота” подався в дальшу дорогу самітньо, я повернувся до табору, в якому на той час залишився кухар “Запорожець” та “Дух”. “Духові” я коротко розповів про свій вчинок, на що той щиро розсміявся, але недовірливо покрутив головою. “Запорожцеві” я запропонував поміч при оббиранні бараболі і просив, щоб він на першу зміну стійки не будив нікого іншого, тільки мене.

Перша зміна стійки починалася о шостій годині ранку, тож “Запорожець” розбудив мене скоріше. Відбувши поранню руханку і вмивання, я присів на пеньку над водою гірського потічка, де почав оббирати бараболю, бо ще залишилося трохи вільного часу до служби стійки. В кілька хвилин пізніше в долині потоку вчулися кроки. Переконавшись, що це вертає “Чорнота”, я повернувся до оббирання бараболі. В той же час на протилежному березі потоку з’явився “Дух”, який, з руками в кишенях штанів, розоставивши широко ноги, завваживши “Чорноту”, з притаманним йому гумором розсміявся цілою губою, жартуючи: „Що ж то? Сотня розбилася, провіднику?”

“Чорнота” не обізвався ні словом, тільки з очима, палаючими люттям, йшов просто до мене, а опинившись біля мене, сичав крізь зуби: “Ти... ти...”

Вмить я піднісся з пенька, а “Чорнота” лівою долонею зловив мене за комір блузи, а праву простягнув до вдарення мене в лице.

Ні на мить не задумуючись, я підніс праву руку вгору, вістря ножа спрямувавши в карк “Чорноти”, й остеріг його словами : „Не робіть цього, провіднику, прошу!”

Поволі “Чорнота” відвів руку від коміра і, процідивши крізь зуби: „ми ще поговоримо”, — відійшов до місця своєї квартири, тобто до місця біля однієї сосни.

Після того, як я закінчив оббирати бараболю, “Запорожець” подав мені снідання — бараболяний суп, приправлений кусниками легко “пахучого” якогось м’яса. Снідаючи, я тупим зором вдивлявся в землю, щойно тепер глибоко задумавшись над тим, що сталося кілька хвилин тому. У глибокій задумі я не звертав увагу на події довкола мене, аж нагло з-під дашка петлюрівки мій зір впав на дві пари чобіт навпроти мене. Піднявши голову, я побачив дві цівки крісів, спрямованих на мої груди. Власниками крісів були два боєвики — “Павук” і “Зайчик”, які зразу заявили, що з наказу провідника “Чорноти” змушені арештувати мене і допровадити до нього.

Подумавши хвилинку, добре знаючи добродушність і спроможності арештуючих, я підвів цівку свого автомата і сказав: „Друзі! Забирайтеся звідси туди, звідкіля прийшли, а провідникові перекажіть, що я буду вільний за дві години, бо зараз мушу іти на стійку”. Обидва боєвики слухняно відійшли, а я подався на стійку до дороги, що проходила лісом приблизно сто метрів від місця постою. Спершись спиною о стовбур дерева, щойно тепер я усвідомив собі небезпеку нерозважних потягнень, особливо погрози “Чорноті” ножем. Це ж, прецінь не жарти — думав я. За таке щось можуть мене розстріляти. На саму думку про таку можливість стало моторошно,

але який вихід? Крізь думку — котрий це вже раз — майнуло питання дезерції, але воно вмить зчезло, неначе іскорка, що вистрибає з ватри.

Нехай діється, що хоче, я дезертиром не буду ніколи, думав я, але повних дві години ця думка повертала, неначе павук, що снує павутиння; з берегів пряденої мережі повертає до її центру, щоб правильно докінчити діло.

Повних дві доби переживав я в нервовій напрузі, яку змагали балачки інших друзів. Кожен із них передбачав погані наслідки, аж знов події повторилися вранці, коли я, на цьому самому місці і майже в тій самій порі дня, що два дні тому, споживав сніданок перед відходом на стійку. Тим разом передо мною станули два боєвики районної боївки Служби Безпеки, які інформували мене, що провідник СБ “Беркут” хоче зі мною бачитися.

Тим разом, подумав я, уже не жарти. Я вірив у те, що буду зліквідований, знаючи “Беркута” як такого, що не дуже любить завдавати собі труду, щоб справу перевірити як слід. Нехай діється, що має статися. Кажуть, думав я, конем долі не об’їдеш. Підіймаючись з місця, я запитав есбістів, чи я арештований, бо зброя в них була перевішена через рамена.

— Ні, — відповіли. — Провідник хоче з тобою тільки говорити.

Така відповідь дещо заспокоїла мої обави, але тим разом на стійку вже не пішов. Закинув через рам’я шкіряну ташку з медикаментами, наложив наплічник і з автоматом у руці, в товаристві незвичайних гостей подався до місця, віддаленого кількадесят метрів від потоку, де між деревами на землі сидів районний референт СБ “Беркут”.

Випрямившись на струнко, з рукою, піднесеною до дашка шапки, я почав зголошувати своє прибуття, але “Беркут” зразу мені перервав, кажучи — “не треба”, та попросив сідати біля нього, зробивши відповідний жест рукою.

Перший нав’язав розмову “Беркут”, питаючи про самопочування, стан здоров’я та про новинки в терені.

Коротко відповівши на запитання, я мовчав, а в умі сотнею барабанів зударялися різні думки, серед яких переважала одна — чи він присудить мене до ліквідації? Ця думка спричинювала жваві удари серця і жвавіше пульсування в жилах крові, та тривожний вигляд обличчя, що й важко було скрити.

“Беркут” це завважив і зразу заговорив:

— Щоб не гайнувати часу, думаю, що зараз приступимо до суті справи, — по чому вийняв з кишені якусь записку, величини половини канцелярського аркуша паперу. Глянув на записку, опісля на мене і почав говорити про причину нашої зустрічі. — Від районного провідника “Чорноти”, — почав “Беркут”, — я одержав лист-скаргу проти вас з домаганням покарання за провини, яких ви допустилися супроти безпосереднього зверхника, супроти ОУН і УПА. Ви провинилися в тому, що: перше — вели ворожу пропаганду, намовляючи інших підпільників не залишатися тут на рідних землях, ні переходити в Галичину для ведення дальшої збройної боротьби, а радили вибиратися рейдом у Західну Європу. Друге — вчинили спробу вби-

вства, а щонайменше важкого поранення ножем свого зверхника, провідника “Чорноти”. Третє — не підпорядкувалися і спротивилися наказам свого зверхника. Четверте — вжили зброю як залякуючий предмет проти двох боєвиків, що мали наказ допровадити вас до провідника “Чорноти”. І що ви на це? — питанням закінчив “Беркут”.

Чути такі звинувачення з уст районного референта СБ, звичайно, не могло вішувати нічого доброго. Я дрижачим голосом почав відповідати... Так... В загальному все це правдиве, але подане провідником “Чорнотою” дуже суб’єктивно, з виразною метою безпардонної помсти. В дійсності справа виглядала дещо інакше. Для безстороннього опису подій дозволю собі вернутися на кільканадцять днів назад. Тут я розказав про те, як “Чорнота” узнав мене вільним і дав дозвіл чинити згідно з власними рішеннями. При тому я підкреслив моральну зневагу і глибокий душевний біль з приводу нелюдяного — на мою думку — потрактування і зневаги моєї особистої гідності провідником “Чорнотою”. Саме це спричинило шукання за партнерами до дальшого вирішення власної долі, а не до ведення ворожої пропаганди, як це злобно подав провідник. Це й було спільним знаменником ходу дальших подій. Я збунтувався проти волі провідника, який відкинув мене, наче останню шматинку, і тому я не мав ані найменшого заміру еventуально віддати життя за людину, супроти якої ні морально, ні службово не був уже нічим зобов’язаний. Ця людина, в моєму понятті, не заслуговувала навіть на брання до уваги чисто гуманного чинника. Вістря ножа я спрямував у карк провідника тільки задля оборони власної особи перед ударом в лице, на що я не заслужив, а “Павука” і “Зайчика” відправив загрозою зброї, ризикуючи власним життям, бо їх було двох і також озброєних. При цьому я знав їхню добродушність і вірив в те, що вони не здібні вжити зброю проти мене.

“Беркут” весь час терпеливо слухав, час від часу киваючи головою, а коли я скінчив свої пояснення, він двократно повторив: так... так... Після чого, здавалось мені, досить довго мовчав. По хвилі мовчанки обізвався:

— Ви, друже “Богдане”, вияснили питання і я вам вірю. Вірю і запевною вас, що жодна кара вам не грозить, а навпаки — коли вдасться нам перейти в Західну Європу, під суд буде поставлений “Чорнота”: за смерть трьох підпільників, яким міни обірвали ноги і всі три померли; за самовільну ліквідацію циганської родини в Смільнику; за смерть “Річки” та інші, вам не знані провини.

Така відповідь, з одного боку, мене врадувала, а з другого — здивувала, і це своє здивування я висловив голосно — хто і на яких підставах може проводити судові процеси на чужій території, де є державна влада, який такі справи зовсім чужі?

— Там, — пояснив “Беркут”, — як нам відомо, діє провід ОУН, який займається і такими справами, але поки що “Чорнота” є провідником і буде до часу рейду, бо його ніхто з цього поста не знімав. І саме тому як член ОУН, раджу вам поки що йому підпорядковуватися в службових справах до часу

вимаршу в рейд. При цьому пропоную вам приступити до нас і з моєю боївкою рейдувати на Захід; ви ж, прецінь, бувший есбіст, з усіма моїми боевиками і зі мною — друг і приятель.

Я щиро подякував “Беркутові” за пропозицію йти в рейд з його боївкою, але з огляду на те, що вже пообіцяв іншим, морально почувався зобов’язаним дотримати дане слово. Подаючи руку на прощання, “Беркут” ще раз повторив мені свою пропозицію рейдувати з ним, по чому відійшов до “Чорноти”, з яким по короткій розмові попрощався і зі своїми двома боевиками відійшов з табору.

Свідомість самодисципліни

Приблизно за півгодини після відходу “Беркута”, до мене підійшов “Дух” з повідомленням, що “Чорнота” хоче зі мною говорити.

Пригадуючи пораду “Беркута”, що я повинен ще до часу вирушення в рейд підпорядкуватися “Чорноті”, я в повному виряді став перед ним, зголосивши свій прихід. “Чорнота” попросив мене присісти біля нього на пні дерева і зразу почав дорікати мені за останні мої вчинки. Він висловив думку, що чогось подібного ніколи не сподівався від людини, яку трактував як найкращого свого друга. Друга, з яким жив за пан-брат, довіряв мені, брав мене всюди зі собою, а як старший за віком і досвідом — учив і поширював мої обрії знань в українській історії, літературі, а також в тайниках підпільної діяльності. Мовляв, він, “Чорнота”, “витягнув” мене із Служби Безпеки, щоб поліпшити мої умови підпільного життя. Тим часом прикро розчарувався, тим більше, що обидва ми зналися з цивільного життя.

Здаючи справу з того, що висловлені “Чорнотою” думки частинно сходяться з правдою, я таки не міг спромогтися на вибачення, але замість цього я пробував висловити свої почування моральної кривди, вважаючи, що якщо кущовий “Макаренко” міг у кривці мати місце для свого боевика, чому ж тоді не міг цього зробити районний провідник? Чому потракував мене, як якийсь мертвий, безвартісний предмет? Чому, навіть без одного слова пояснення причин, передав, “Макаренкові” пост кущового “Степового”?

На останнє питання “Чорнота” вже вдруге повторив, що він мав звіт від “Степового” про те, що я, мовляв, попираю злодіїв, що на марку УПА крадуть коні й інші речі, попираю дезерцію (бо я не дозволив бити нашого дядька, син якого здезертирував з боївки), що з моєї вини (гонення самого-ну) боївка була заскочена польським військовим відділом і два боевики погубили зброю.

На дальші вислови “Чорноти” на тему пошани до старших віком і функцією, дисципліни і карности члена ОУН я відповів, що як член ОУН підпорядковуюся наказам провідника до кінця.

По такій заяві, “Чорнота” в наказовій формі сказав мені, що він потребуватиме машину до друку і радіопередавач, які треба буде перенести з місця заховання в лісі біля Смільника до місця теперішнього квартирування.

На моє питання, коли я повинен це виконати, “Чорнота” відповів: негайно.

Таки зараз, зголосивши відхід, я подався у глибину лісів, роздумуючи над правильністю рішення дальшого підпорядкування “Чорноті”, але вкінці перемогло переконання конечности самодисципліни члена ОУН. Зрештою, на довші і глибші роздумування не було часу. Не знаючи, де і коли можна “напоротись” на ворожу засідку, треба було проходити лісами з великою обережністю. І не були то жарти.

Посуваючись лісом дуже обережно, підійшов я до хребта верху, що простягався від південного заходу на північний схід. Там я відчув запах диму папіроски. Була це пора літнього дня, в лісі панувала маестатична тиша. Не чутно ні дикої звірини, ні птиці, все немов завмерло в очікуванні чогось невідомого. А може, це тільки мені так видається, думав я. Кажуть, що страх має великі очі. Ідучи цими лісами рік тому, почувався безпечним, був паном ситуації, а тепер — наче дика звірина, скрадаюся між лісовою гушавиною, очікуючи на окрик — “стуй — ренце до гури!” або на серію з автомата, без жодного остереження.

Як кажуть, з душею на рамені, на животі підповз я до лісової дороги, що пробігала хребтом гори. Хвилину наслухував, обсервуючи з-поміж кущів відтинок дороги передо мною. Далі панувала тиша, тільки запах папіроски став сильнішим. Я глянув у правий бік і за якихось сто метрів побачив чотирьох польських вояків, що сиділи на землі, граючи в карти. Двоє з них курили папіроски і якраз один із них, тримаючи кілька карт в лівій руці, правою гасив недокурок до землі. Біля них стояв кулемет “дехтярьова”, а два кріси і один автомат ППШ лежали на землі біля них. Вони вели тиху розмову, про що свідчив рух їхніх губ і рук, але я не міг розуміти ні слова.

Біда, подумав я. Треба податися вліво, щоб перейти дорогу. Але, відповзши кілька кроків, я завважив на цій самій дорозі інших двох польських вояків. Один із них, спершись об кулемет лівою щогокою, мабуть, розмовляв із товаришем, який неначе щось оспорував, вимахуючи обома руками вгору і вниз. Я зрозумів, що пройти чи навіть просковзнути дорогу — це дуже небезпечна гра. Хіба треба буде подождати вечора, думав я. Віддавати життя ні за цапову душу нема сенсу. Але по кільканадцяти довжелезних для мене хвилинах я подумав, що такою поведінкою доведу “Чорноті” особисту меншовартість. Маючи відвагу спрямувати вістря ножа в карк провідника, а зараз показатися боягузом — це гірше смерти, думав я. І, не зволікаючи, обережно підтягнувся на животі назад у правий бік, щоб бути менш-більш посередині польських застав. Ще кілька хвилин нервової напруги, вагань та страху, і молодеча детермінація, що нехтувала всілякі небезпеки, штовхнула м’язи тіла в рух.

Повзучи на животі впоперек лісової дороги, я навіть не пробував дивитися на боки на польські застави, побоюючись страху, а то й, може, паніки. Розраховуючи на заняття польських вояків грою в карти і жваву товариську дискусію, я рішився на божевільний крок, розраховуючи на щастя, яке

таки мені дописало. Щасливо добившись до гущавника на протилежному боці дороги, я припав лицем до землі з відчуттям незмірної полегші. Підповзнувши обережно ще кільканадцять кроків, підвівся із землі і, в напівсхилившись, подався у свій напрямок. Пройшовши безпечно долину, добився до другого хребта гори, за якою була мета моєї подорожі. Але верх гори, подібно як у час облави на Зелені свята, був обставлений польськими заставами, які порівняно до тих, що їх недавно минув, поводитись дуже голосно, ведучи голосні розмови та відгукуючись так голосно, що їхні голоси неслися дебрами кількакратним відлунням. Підійшовши ближче, я обсервував рухи польських вояків. Несподівано для мене, по голосних накликах, поляки почали метушитися. Ті, що стояли почали відходити, а за ними підіймалися й ті, що лежали на землі, і всі помаршували поляною.

Мабуть, відкликають засідку, думав я, бачачи, що відділ польського війська подається, правдоподібно, в напрямку Балигороду. О Боже! Яка полегша на душі, яке приємне відчуття надії на легші наступні години партизанського життя.

Дійшовши щасливо до мети, я зразу обережно перевірів три повалені, всередині спорохнявілі колоди дерев, в яких були заховані друкарські машинки. Побоювався я можливого підкладення мін, але, як з'ясувалося, поляки не розкрили цих сховищ, та зате здибали місце заховання, також у колодах, радіопередавачів, яких уже там не було, а колоди були порозбивані. Колись, у минувшині, я бачив "Крилатого", як він щось "майстрував" при радіоапаратах, але я ніколи не знав, чи це були справді радіопередавачі чи звичайні радіоприймачі. Які б не були, їх шкода.

Завинувши одну машину (здається, марки "Underwood") в патлатку, закинув її на плечі, щоб мати вільні руки, вирушив у поворотну дорогу, яку перебув уже без перешкод. Повернувши до місця постою, я зголосив "Чорноті" про своє повернення і виконання наказу.

"Чорнота", вислухавши мого звітування, висловив признання, але водночас дав наказ вертати назад і принести інші машинки до друкування, а згодом і радіоапарати.

— Радіоапарати, — звітував я, — мабуть віднайшли поляки, бо їх нема на місці заховання, а колоди порозбивані.

— В такому разі, — сказав "Чорнота", — треба перенести тут усі машинки, щоб і їх поляки не віднайшли.

— Друже провіднику! — обіззався я. — Які є гарантії, що поляки не знайдуть машин тут? Як свідомий, здисциплінований член ОУН, я виконав наказ. Вважаю, що однієї машинки вам вистачить, бо ж прецінь, на трьох нараз ніхто писати не буде, особливо в нинішніх часах і обставинах. А якщо справді хочете мати всі три машини — висилайте за ними кого іншого...

В цьому місці перервав мене "Чорнота", заявляючи, що наложене завдання є конечністю хвилини, з одного боку, а з другого — карою за неправильну мою поведінку.

— Як член ОУН я виконав наказ, а даліші ваші накази вважаю як вияв помсти і я їх не виконаю.

По цих словах я стукнув закаблуками, засалютував рукою до тризуба на шапці й обернувшись відійшов...

Початок кінця

Після невиконання другого наказу “Чорноти” він не підняв жодної дії проти мене; я ще таки цього дня прилучився до групи друзів, з якими планував був вирушити у великий рейд — у західний вільний світ. Спільно ми постановили, що в останніх днях другої декади серпня вирушимо в дорогу. І так сталося.

Під присмерк теплого й погідного літнього дня я, “Лайбіда”, “Пімста”, “Чумак”, “Крилатий” і “Дрозд” опустили ліси Хрищатої, попередньо попрощавшись з друзями, що залишалися на місці. Усі прощалися з усіма, тільки я відійшов, не попрощавшись з “Чорнотою”.

До лісів Бескидів над Вислоком Великим дотерли ми майже над ранок наступного дня, а знаючи зв'язок, без перешкод віднайшли місце квартирування інших підпільників, між якими було кілька боеків куща “Макаренка”, кілька спецкур'єрів “Духа” та стрільці-розбитки сотень “Хріна” і “Стаха”. Позаяк стрілецьтво, за винятком стійкового, спало, церемонія привітання відбулася шойно вранці по сході сонця. Як звичайно, господарі приготували сніданок також і для гостей. Я підійшов до вогнища, де варилась вода на каву, пряжену з ячменю. При вогнищі стояли, розмовляючи, “Тополя”, “Дубовий” і “Коник”. Привітавшись зі мною, боеків розказували новини про останні події. На нашу розмову надійшов “Пімста”, який запитав про “Макаренку”, цікавився де він.

Котрийсь з них відповів що “Макаренко” з боеківом “Прапором” уже відійшов на Захід.

— Ага, — дивувався “Пімста”, — “Макаренко” не в тім'я битий... “Поспішно” вирушив у рейд, га?

— Та ні! — категорично заперечили “Коник” і “Дубовий”. — Ми добровільно залишилися тут на зв'язку. Нам важко покидати родинні сторони й іти в чужину чи навіть у незнані терени Галичини. Тут нам терен добре знаний і ми тут почуваємося безпечно, як у себе в хаті.

— Добре, добре, — завважив “Пімста”, — я тільки жартую. Розкажіть про новини у вас.

Тоді ж я довідався, що по сусідству, за кількисот метрів квартирує “Беркут” зі своєю боївкою, що готується до рейду на Захід. Недалеко від нашого табору, розказували господарі, квартирує теж надрайоновий провідник “Мар”, у товаристві надрайонового господарника “Давиденка”, бувшого сотенного “Дідика” і двох чи трьох кур'єрів. Вони чекають приходу “Чорноти” і “Духа”, з якими мають намір спільно вирушити в рейд.

Вістка про намір “Чорноти” вибратись у великий рейд була мені щонайменше дуже дивною і нерозгаданою несподіванкою. Прецінь “Чорнота”, думав я, говорив мені, що він сам, “Макаренко”, “Прапор” та “Мар” мають замір залишитися на місці для зв’язків, а тим часом, виявляється, інша правда? Кому й навіщо потрібна брехня? Збентежений останніми вістками, я залишив товариство, подавшись до поблизького потічка для поранньої туалети. На моє приємне здивування, над водою я побачив постать підпільниці “Еми”, яка, як завжди, з усміхом вітала мене: „добрий день, друже “Богдане!”.

— Добрий день, — відповів я і, підійшовши ближче, простягнув руку на привітання. “Ема” подала мені руку й почакувала палким поцілунком. Завелась розмова і взаємна виміна думок і обмін новинами. В часі розмови “Ема” запитала мене, чи не хотів би я, щоб вона випрала мені білизну, якщо маю що до прання, бо вона хоче зайнятися пранням власного “шмаття”. Я на це радо згодився, а після прання запитав подругу про її наміри щодо дальшої долі. Дівчина відповіла: це дещо дражливе питання. Залишитися на Закерзонні, в її понятті, не було сенсу; скоріше чи пізніше це закінчиться погано. Хотіла би вибратись рейдом на Захід, але поки що не здибала групи, з якою могла би забратися. І тут поспитала мене, чи можна було б вибратися їй з нашою групою?

Відчуваючи дружньо-приятельські симпатії до “Еми”, я відповів, що особисто я дуже радо це зроблю і висловив надію, що інші друзі моєї групи не будуть проти. Але моя доброзичливість і бажання допомогти не знайшли підтримки в друзів. Сповістивши їм те, я вислухав багато контраргументів, які виключали таку можливість.

Із соромом та почуттям власної вини сповістив я “Емі” про рішення товаришів, але вона прийняла цю вістку зі зрозумінням, ба навіть — з усміхом на вустах, який мені видався сумним. Я розумію, говорила вона. Вони дуже радо зробили б це, але що буде в далекій і небезпечній дорозі? — неначе наслідувала мої власні й засвоєні від друзів думки. Для мене, говорила вона, як для дівчини найкраще буде залишитися в Польщі і в якийсь спосіб залегалізуватися.

— Хто тобі таке наговорив? — питав я.

— Ніхто... вони всі так говорять, — і тут вона посумніла.

Мені шкода стало подруги, що посвятила себе справі визволення України й накінець лишається осамітненою. Думки в голові схрещувалися одна з другою, одні бажання противились іншим. Іти з дівчиною тільки вдвійку здавалось мені найкраще, на що я міг здобутися, з одного боку, а з другого — глибокі побоювання за непередбачені наслідки наповнювали великими обавами. Зрештою, думав я, між нами нема аж так сильного взаємного зв’язку, щоб бути зобов’язаним.

З почуваннями жалю і — нема куди правди діти — закидів совісти, наступного дня, тобто 19 серпня 1947 року, я попрощався з “Емою” і незабаром з п’ятьма друзями вирушив у далеку, незнану дорогу, в яку супрово-

джували нас щирі побажання друзів, що залишалися далі продовжувати підпільну роботу і боротьбу.

Останній перепочинок на Рідній Землі

Темна, тиха, зловісна ніч вкрила полонені дрімучим сном гори, ліси і долини Бескидів. Панувала німа тиша мертвоти теренів, які ще кілька місяців тому пульсували живчиком живучої крові, стікаючої з ран розп'ятої на польсько-комуністичному хресті Лемківщини. Лемківщини, сини якої в минувшині стояли на сторожі кордонів княжої Русі, пробували випрямити невірничий хребет в часи Першої світової війни та гідно і гордо, знов зі зброєю в руках стали на захист своїх і всього українського народу прав у лавах Української Повстанської Армії. І не на сором їм, а на вічну ганьбу загарбникам мовчала лемківська земля мовчанкою перенесених мук, терпінь, пожеж, грабежів, закопавши в своєму лоні стогін жертв безглузлого терору модерної ЛЮДИНИ двадцятого століття.

У чорних обіймах темної ночі маршували ми, шестеро українських повстанців, на захід. То спинались на гору, то сходили вниз, потікаючись об коріння дерев у лісах чи об камені або нерівності гористих теренів. Перетинали ми потоки, обходили непроходимі дебрі, деколи падаючи до землі, висипаючи в'язку сочистих прокльонів. В обіймах тихої, спокійної ночі ми не чули нічого іншого, крім власних віддихів і стукотіння чобіт. Не гавкали собаки в селах, не чути було жодних відгомонів людського життя, тільки десь колись нічну тишу розривало дике м'явкання заблуканого kota, що несподівано морозило кров у жилах.

Було вже по півночі, коли опинилися ми на польовій дорозі, що вела в ліс у напрямку польсько-чехо-словацького кордону. Для перепочинку затрималися ми на південний захід від згарищ села Зиндранова, під кущами, що тягнулися там до лісу. Курці, обгорнувшись палатками, курили папірочки з так званого бакуну посіченого й закрученого в газетний папір. Інші, лежачи на землі, пошепки розмовляли про рейд, можливі несподіванки. Котрийсь висловив думку, що до кордону не повинно бути більше чотирьох кілометрів.

Відпочивши, ми почали підноситися з місць, коли раптом вчули глухі відгуки тупання кількох людей і тихі розмови. Приготувавшись до найгіршого, чекали несподіваних гостей, але незабаром почули українську мову, а у віддалі кількох кроків впізнали, що то група надрайонового провідника "Мара".

Півголосом ми затримали прибулих, привіталися по-дружньому, обмінюючись думками й вістками з місць останніх постоїв.

У групі "Мара" був теж "Чорнота". Зустрівшись зі мною, подав мені руку на привітання і попросив відійти вбік поговорити. Коли ми відійшли запитав мене, чи маю що курити, і хоча я відповів, що маю, вийняв добру жменю тютюну із свого наплечника й подав мені. Я подякував і вибачився,

що не маю чим віддячитися, хіба тільки яблуками, яких нарвав в одному саду колишнього села.

“Чорнота” взяв яблука, подякував і висловив бажання один одному простити й вибачити непотрібні непорозуміння між нами.

— Йдемо, — говорив “Чорнота”, — в далеку, незнану дорогу. Невідомо, кому яке допише щастя і чи будь-коли, хоча й останемо між живими, доведеться нам взаємно бачитися?

По цій розмові ми обидва обнялися, на прощання обмінялися поцілунками, що й мені особисто принесло почуття душевної полегшії й самовдоволення...

Перехід кордону

Кажуть, все, що має початок, мусить мати кінець. Так мусіло бути й із боротьбою українського населення Закерзоння, яке — під поштовх гри політичних сил в час і після закінчення Другої світової війни — змушене було стати на шлях нерівної, кривавої, жаклиивої і безнадійної боротьби, щоб боронити себе перед сусідами, які від століть уже несли українському народові насильство, політичний, економічний, культурний і релігійний гніт та фізичну загалду.

Духовно пригноблений, інтелектуально розгублений, волікся я за друзями своєї маленької групки, яка стреміла в напрямку польсько-чехо-словацького кордону. З голови не йшло питання — чому? Чому борець за волю українського народу від часів Святослава Завойовника, за винятком поодиноких перемог, не знає смаку тої перемоги?

Руський-український вояк кінчав свою боротьбу смертю на полі бою, а якщо не загинув там, то вмирав у страхітливих муках, посаджений на палю, чвертований шаблями, замучений на смерть по різних таборах, в'язницях чи тюрмах. Небагатьом вдалося втекти за кордон, де не сягала рука сусіда-дикуна, яка в прагненні української крові щоразу уподібнювалася до казкового упрія-потвори.

Боже! — думав я. — Не диво, що український чорнозем такий родючий, бо в жодній іншій частині світу не удобрено землю ріками людської крові і горами людських трупів, як українську.

Вступаючи в лави українського підпілля навесні 1945 року, не застановлювався я над наслідками підпільної боротьби та її фіналу, бо вела мене любов до свого народу, прагнення боронити його інтереси та глибока віра в остаточну перемогу, яка мала настати в сприятливій кон'юктурі політичного укладу сил і дій між комуністичним і капіталістичним світами, що мало статися незадовго — ось, ось... Але молодечі мрії виявилися нічим іншим, як тільки мріями, що, всупереч глибоким сподіванням, не могли бути здійснені. Мені видавалось, що я, неначе стоячи на твердому ґрунті, не бачив прірви, в яку зараз котився. Я майже до останньої хвили стояв на грані мрії, і поступивши тільки один крок вперед, опинився в жаклиивих обіймах

дійсності. Дійсності, що тверезістю минувшини і сьогодення знов і знов пригадувала, що я, українець, силою укладу не знаних мені природних чи надприродних сил, не можу навіть стреміти до волі, а то й мріяти про волю, бо за це карають “старші брати”, бо я “раб-невільник”. І хто ж тому винен? На той час у мене була лише одна відповідь — “вороженьки”...

Легкий подув літнього гірського вітру муснув моє обличчя. У голові зашуміло гомоном невисловленого жалю й туги за чимсь, що безповоротно проминуло. Я пристанув на момент, інстинктивно оглянувся позад себе. В темних обіймах ночі маячили чорні верхи знедоленої Лемківщини. Плянув я в напрямку, де за горами, за лісами, невидиме мені лежало моє рідне село Босько. Стиснуло щось груди, защеміло серце, а по обличчі скотилася одна, за нею друга сльоза, а згодом — тихенький плач витискав з очей сльозу за сльозою, що котились, спадаючи на лемківську землю, на якій стояв я, може, й востаннє? Та моїх сліз, як і мільйонів інших українських дітей, ніхто не бачив...

Яке ж дивне життя! Яка незрозуміла доля, думав я... Та з тієї глибокої задуми вирвало мене шарпання за рукав. Був це “Дрозд”, який нагадав мені, що ми всі в марші і не маємо часу подивляти красу природи, а нічна темрява і так на це не дозволяє.

Наблизившись до кордонного пояса на самому версі гори, де кілька-десятьметровий простір був вільний від будь-якої деревини чи кущів, ми залягли й у тиші обсервували терен та наслухували за будь-якими ознаками присутності в сусідстві інших небажаних людських істот.

Довго чекати ми не могли, бо наближався ранок і чорну пільму ночі почали витискати сірі проблиски нового дня. Впевнившись про безпеку в терені, “Крилатий” і я зголосилися перші перейти кордон. Обережно піднявшись із землі, зі зброєю, готовою до вжиття, прихилившись ми обидва почали перебігати прогалину, що становила там кордонний пояс. Наслухували за окликами прикордонних сторожів або й пострілами, але в терені панувала цілковита тиша.

Опинившись на краю лісу по другий бік прогалини, залягли для забезпечення чотирьох друзів, які теж почали перебігати прогалину. І так несподівано для нас самих легко опинилися на землі, що належала Чехо-Словаччині, й помандрували в поранній сірості в глибину чужої землі, назустріч невідомій долі...

ВЕЛИКИЙ РЕЙД У НЕЗНАНЕ

Перша доба за кордоном

Коли наша маленька група учасників визвольної боротьби Української Повстанської Армії в числі шістьох повстанців — “Лайбіда”, “Пімста”, “Чумак”, “Крилатий”, “Дрозд” і я, в рейді на Захід опинилася на теренах Чехо-Словаччини, на північ від Свидника, верхи Бескидів у проблисках світанку почали поступово зарисовуватися виразними контурами. Ця обставина диктувала конечність пошуку відповідного місця для безпечного квартирування протягом дня.

Маршуючи на південь верхом, порослим листяним лісом, ми опинилися над глибокою прірвою, що була дуже стрімким узбіччям високої гори. Опуститися узбіччям в долину в цьому місці було дуже небезпечно з огляду на можливе каліцтво, а то й можливу смерть. Там квартирувати було теж недоцільно; будь-який випадковий перехожий міг здалека нас завважити, отже, берегом прірви подалися ми на південний схід, де ліс видався густішим.

Завітав уже ясний ранок 20 серпня, як ми добилися до густого молодняка тоненьких деревець, порослих на просторі кількадесять квадратних метрів. Вибір місця не був досконалим, але кращого поблизу не було, а на довші розшуки в терені забракло ночі. Якби “застукав” нас там якийсь чеський озброєний відділ, вислід такої зустрічі для нас міг бути трагічний. Зложилося, однак, так, що перший день нашого рейду ми провели спокійно, бо ніхто тамтуди й не проходив. У долині, на південний захід, було розташоване словацьке село, з якого до нашого слуху доходив гамір життя. За дня ми перекусили дещо із запасів власних наплечників — сухарі, печене засушене й дещо “пахуче” м’ясо і свіжі яблука, але не мали чим запити, бо жодних запасів води не мали, а поблизу місця нашого квартирування не було ні джерела, ні жодного струмочка води.

Виспавшись і відпочивши по нічному марші, ми вели притишену розмову на тему дальшого маршруту, поведінки в часі рейду, провідництва групи та інших поточних справ. Щодо того, хто з нас шістьох мав би провадити групу, конкретних рішень не прийняли. Домовились тільки, що важніші проблеми вирішуватимемо спільно, тож першим спільним рішенням була постанова маршувати на південь кількадесят кілометрів, а далі прямувати на південний захід, щоб, маршуючи прямо на захід при кордоні, не потрапити знов на польський кордон десь в околицях Криниці чи Закопаного, де польський кордон глибоким клином врізався в Словаччину. Тут для нас була проблема, бо ми не мали теренових мап Словаччини, але йшли за компасом і звичайною мапою. Ми домовилися також, що при зустрічах з цивільним населенням Чехо-Словаччини будемо говорити, що йдемо на схід підкріпити воюючі відділи УПА на теренах Польщі, звідки поляки виселили українців.

З огляду на те, що ми не диспонували грошми, та щоб зберегти добре ім'я УПА й українського народу взагалі, рішили організувати харчі на засаді добровільності, а де буде потреба — давати посвідку на письмі від імені Української Повстанчої Армії.

Доходила година четверта пополудні, коли тихо й обережно ми вирушили в дальшу дорогу. Мимо небезпеки деконспірації, ми постановили залишити місце квартирування, щоб ще завидна обійти безпечно прірву і знайтися на рівному терені внизу. Тому подалися дещо на північний захід, бо так укшталтувалося там узбіччя прірви. Йшли ми дуже обережно рідким лісом, розглядаючись пильно на всі боки. По півгодинному марші дійшли до місця, де узбіччя гори було дещо лагідніше. З великими труднощами і незвичайним фізичним зусиллям, трохи на ногах, трохи на спинах зійшли в долину, де простягалася рівнина, поросла мішаним рідким лісом.

Небажана зустріч

Не пройшовши ще, може, й п'ятсот метрів, як неначе з-під землі, з-за дерева виринула низька ростом постать селянина в саморобних білих штанах, у сірій свитині, в пом'ятому кашкеті на голові.

“На страж!” — привітав нас селянин словацьким привітом. Таким самим привітом відповів один із нас, не знаючи ще в той час націоналістичного значення словацького привіту. Не гаючи ні хвилини часу, селянин вітав нас, бажаючи одночасно “сцесліву цесту до Ракоуска” (щасливої дороги до Австрії).

“Лайбіда” подякував селянинові та зараз же заперечив думку про те, що ми маршуємо на захід, до Австрії. Пояснюючи, що йдемо до Польщі помогти УПА продовжувати боротьбу проти комуністичної окупації українських земель, питав селянина про дорогу до польського кордону. Він також питав про ситуацію в терені, рухи військ, про станиці поліції, а також про родинне життя селянина, який слухав українського повстанця уважно, кивав головою, але видно було, що не дуже вірив у наш марш до Польщі. Доказом цього були його розповіді про перемарш менших і більших груп УПА на Захід, на терени Австрії, окуповані західними альянтами. Щодо ситуації в терені, словак інформував, що в околиці спокійно, а навіть польсько-словацький кордон в тамтих околицях не дуже строго охороняється. Вказав дорогу до польського кордону і мимохіть пояснював, що на захід могли б іти берегом потічка, що виходить з лісу в чисте поле, даючи добре прикриття доступу до його сусіднього села. Про себе і свою родину розказав, що в нього жінка і п'ятеро дітей. Джерелом утримання родини є сільське господарство, якого власником є він.

Після закінчення бесіди один з повстанців залишився в товаристві селянина, інші п'ятеро віддалилися вбік для обговорення ситуації. Який дідько заніс тут дядька? Звідки він так раптово взявся? Що з ним робити? Такі й

подібні вислови попередили нашу турботу про безпеку з приводу можливості розконспірування нашої там присутності селянином.

В часі обміну опініями на цю тему виринула теж думка про можливу фізичну ліквідацію словака, що мало забезпечити нас перед зрадою. Знайшовшись у чужому, незнаному терені, без спеціальних військових мап, у випадку зради ми всі шестеро можемо згинуть — була аргументація на користь такої розв'язки. Знов котрийсь висловив думку, що навіть на випадок зради нічого нам не грозить, бо просто “загубимося” безслідно в терені, а позбавити жінку мужа і п'ятеро дітей — батька буде несовісним ділом. Згодом до цієї думки прилучилися інші, і так запало рішення дарувати життя селянинові, який випадково знайшовся в невластивому місці, у невластивому часі.

В село ввійшли ми під прикриттям темного вже вечора. З організуванням харчів в селі не мали великих труднощів, за винятком двох хат; до одної нас взагалі не впустили, а в другій нічого не дали, ще й господар нечемно нас злаяв. Пройшли ми село двома трійками. Селяни загалом приймали дуже ввічливо і щиро. Подекуди пропонували вечерю, але цієї першої ночі в селі чужої держави ми заховаали найдалі обережність, тож дякуючи, чемно вибачалися і тільки часом просили склянку молока. Приймали ми від селян хліб, овечий сир, овочі, а деякі господарі приносили з горища вуджене сало. Так зібрали ми вистачаючу на кілька днів кількість харчів, що гарантувало нам швидкий марш, бо не було потреби кожної ночі заходити в село.

Не маючи теренових топографічних мап, ми послуговувалися звичайною мапою, що згрубша дозволяла орієнтуватися в напрямку маршруту, але в нічних маршах рейд був утруднений, бо часом натрапляли ми на перешкоди в постаті індустріяльних огорож, будівель, а деколи й об'єктів військового характеру, глибокі ями і небезпечні прірви. Одної темної ночі, на чолі групи йшов “Лайбіда”. В певний момент ми почули, як упало щось важке, тріск ламаних кущів і несподіваний людський стогін та заклик про поміч. Був це “Лайбіда”, що в густій темноті нічого не бачив, тож несподівано впав у глибоку прірву. На його щастя, берег прірви був порослий кущами, за які відрухово зачепився руками. Двоє з друзів лягли животами на землю, подали “Лайбіді” руки і так витягли його з прірви. Цей випадок став причиною постанови маршрувати далі, де тільки обставини дозволятимуть, вдень лісами, а відкритим тереном вночі.

Як рішили, так поступили. Ночами переважно відпочивали або у відкритому терені посувалися на захід, а вдень маршрували горами, лісами. Та не завжди було безпечно посуватися й лісами, бо там ми мусили уникати зустрічей чи з пастухами овечих отар, чи худоби, чи з гайовим, чи яким-небудь іншими випадковими мандрівниками. А що найважливіше — перед нашою групою вже мандрували по словацькій землі збройні відділи УПА сотень “Громе-

нка” і “Бурлаки”, а також менші групи і групки, що й чехо-словацьку владу спонукало до частинної військової мобілізації. Військові частини перешукували ліси, влаштовували засідки й блокади комунікаційних шляхів, що перетинали напрямок маршруту повстанських одиниць. Кілька разів, маршуючи вдень лісом, мало не налізли на осібняків, що швендали лісами, і на пастухів, з якими ми воліли не зустрічатися. Те й спричинило початок непорозумінь між мандруючою шісткою. “Лайбіда” і “Пімста” невпинно “перли” допереду, щоб якнайскоріше дійти до мети, не легковажачи засад конспірації, але й не конспіруючись пересадно. Вони вважали, що треба використовувати кожну нагоду й форсовно маршувати на захід, “Крилатий” часто звертав їм увагу на їх — як він розцінював — легковажні вчинки, які цілу шістку могли довести до великого нещастя. Він волів маршувати ночами незалежно від теренових умовин, а днями спати й відпочивати. Сувора конспірація, в його понятті, була запорукою безпечної дороги, і така його настанова та й докори на адресу “Лайбіди” і “Пімсти”, що найчастіше провадили групу, доводили до частих суперечок, деколи навіть гострих.

Посмак деморалізації

Маршуючи днями чи ночами, ми поки що не мали жодних перешкод, не натрапляли на бойові відділи чеських військових з’єднань. Хоч не мали докладної теренової карти, користуючись звичайною мапою, особливо власними обсерваціями терену, ми маршували надзвичайно точно потрібним маршрутом. Одного вечора, вийшовши з лісу в поле, опинилися над залізничним шляхом, що в тамтому місці прямував зі сходу на захід. В цей же час ми почули свист локомотива. Незабаром побачили блідо блимаючі світла, що неначе пара очей посувалися вперед у розшуках за чимсь незанимим. За хвилину особовий поїзд, важко сапаючи, опинився навпроти нас. Ми посідали на високому березі, майже над самими рейками. Ясно освітлені вагони, майже вповні заповнені пасажирами, повільно пересувалися перед нашими очима. Ми всі сиділи мовчки, приглядаючись предметові локомотиву, якого давно не бачили. Приглядався також і я. Бачачи нутро вагонів, де деякі пасажири вели між собою розмови, інші дрімали, спершись об опертя сиджень чи на рамені сусіда, а ще інші, молоді, мабуть, закохані, цілувалися в обіймах щастя. Вид таких буденних сцен мимоволі насував думки про інше людське життя, розбуджував мрії про нормальний побут, викликав почуття огиди до партизанського способу життя. А десь там, на дні глибин душі, на уламок секунди спалахнула іскорка зневіри і життєвих розчарувань...

Розлука

Маршуючи однієї ночі Лєвоцькими горами (Levocske vrchy), дійшли ми до краю лісу, в околицях міста Лєвоча, де й мусли заквартирувати на день, бо перед нами простягався горбкуватий відкритий терен. Коли почав запа-

дати вечірній присмерк, ми рішили зійти за харчами в найближче село, яке видно було з місця нашого квартирування. Умовилися ми, що підемо в село двома трійками і по zorganizованні харчів зійдемося на горбку за селом, біля каплички, що стояла в полі по західній стороні села. Та не так сталося, як казалось. Наша трійка — “Крилатий”, “Дрозд” і я — прибула на умовлене місце недовго по півночі. Посідали ми біля каплички, щоб трохи перепочити, чекаючи на прибуття другої трійки, тобто “Лайбіді”, “Пімсти” і “Чумака”. Чекаючи, ми тихцем вели розмову. В цьому селі, як і в більшості словацьких сіл, селяни приймали нас дуже ввічливо, обдаровували, чим хата багата, вказували безпечну дорогу до Австрії і, звичайно, бажали “счесливу цесту” (щасливої дороги).

Чекаючи біля каплички, в розмові ми переходили з однієї теми на іншу, час, здавалося, минав дуже повільно, а друга трійка не спішила до збірного пункту. Так минала година за годиною, а коли східний обрій почав зарисовуватися мерехтливим світанком, спокій чекання почав перетворюватися в нетерпеливість, і шойно свідомість небезпеки залишитися на довше в чистому полі змусила нас повірити в те, чого додумувалися. Трійка, приходу якої ми чекали, вирішила мандрувати далі без нашого товариства. Усвідомлення цієї терпкої правди не належало до приємності, але обставини не давали часу на роздуми над причинами такої поведінки друзів, особиста честь і гідність яких не могла вийти поза рамки недружності. Нам треба було чимскоріше поспішати в дорогу. Були ми в тому щасливому становищі, що “Крилатий” мав другу мапу, а також компас, тож, не гаючи часу, помаршували в дальшу путь...

Літня посуха

Літо 1947 року було особливо сухе. Довгі бездощові тижні і місяці змусили уряд Чехо-Словаччини до впровадження карткової системи на дистрибуцію харчів, особливо для населення міст. Нелегко було рейдувати і групам, а ще гірше — більшим відділам українських повстанців. Були труднощі не тільки в заготівлі харчів, а й, з причин посухи, нам деколи бракувало й води. Маршувати долинами при ручаях і потоках було дуже небезпечно, бо траплялися випадки засідок в таких місцях, а на верхах вода всюди повисихала. Скільки ж то разів нашій трійці доводилося пити брудну воду із заглиблень у землі, пороблених ратицями рогатої худоби чи кінськими копитами. Спрага деколи була така сильна, що й бруди болотяних калюж смакували, неначе найчистіша джерельна вода. І диво — жоден із нас не хворів на шлункові недуги чи навіть недомагання.

Сьогодні, майже через п'ятдесят років, годі й описати перепони, труднощі, голод і спрагу, виснажуючі марші незнаними гористими теренами, злидні конспірованого життя, яке в додатку “уприємнювали” стада вошей, що гніздилися у смородах брудного шмаття. Але наперекір усім злидням рейду, десь там далеко в кінці нашого маршруту майорів обрій цивільного

вільного життя, образ якого, здавалося, давно вже затерся в нашій пам'яті. Поки що ми радили собі в рамках існуючих можливостей. Деколи вдалося нам зайти в колибу пастухів овець, де переважно так званий "бача", при помочі "югасів" виробляв овечий сир, званий бриндзою. В такій колибі нас вгощали чим хата багата і ще й обдаровували щедро на дорогу, переважно хлібом і бриндзою величини круглого доброго буханця хліба.

Зустріч із словацьким жандармом

Одного вечора в околицях Ліптовського Градка ми були змушені вступити в село за харчами. Зорганізувавши дещо, йдучи селом, ми завважили ресторан, до якого вирішили вступити. "Дрозд" залишився на стійці, а я і "Крилатий" увійшли ми до великої кімнати, вигляд якої краще пасував до назви сільської корчми. Кілька круглих столів з кріслами розставлені по середині кімнати і при одній стіні буфет з алкогольними й іншими напоями. Від буфету вели двері до іншої кімнати, що служила кухнею, де варено страви для консументів. Столи майже всі були порожні, крім одного, при якому сиділи два чоловіки при кухлях пива, а за буфетом стояв молодий мужчина в білій сорочці.

Тільки-но ми увійшли до корчми, буфетовий спробував вийти до кухні, але тут же наставлена цівка автомата "Крилатого" затримала його. Ми обидва завважили, що на стіні кухні напроти дверей висить пояс з пістолем і жандармська шапка. Ми здогадалися, що власником є буфетовий, який дрижав цілим тілом. Його страх не тривав довго, бо ми запевнили його, що волос з голови йому не впаде, якщо він не буде пробувати чогось проти нас. Ми собі взаємно завірили і незабаром спільно вели розмову.

Ми пояснювали жандармові причини і ціль збройної боротьби УПА, при чому, здавалось нам, жандарм не тільки на показ, але дійсно признавав нам рацію. Але в розмову вмішався, перепросивши, один з гостей, що сидів біля столу. Він представився як член Комуністичної партії Словаччини, та в дискусії був нервовим. Не маючи контраргументів на подавані нами факти про суть комуністичної системи, почав голосно кричати, а навіть погрожувати нам. На цю нашу дискусію з кухні надійшла мати жандарма, яка зганьбила комуніста за його поведінку супроти гостей і таки зараз попросила нас до кухні на вечерю. Там подала нам росіл з макаронами і печену курку, бараболу, политу сосом, і зелену салату з помідорами, а жандарм приніс по великому кухлеві пива.

Поївши смачну вечерю, я змінив стійкового "Дрозда", а коли вже всі втрьох так добре заспокоїли голод, не маючи охоти вести далі нецікаву дискусію з комуністом, подякувавши господині за незвичайну гостинність, за смачну вечерю та жандармові — за пиво, ми попрощали присутніх, подавши в дальшу дорогу.

Жандарм випроводив нас у подвір'я корчми і там, розглянувши довкруги, нишком інформував про теренові обставини околиці. Він радив нам,

куди безпечніше маршувати. На південь від села простягався лісовий масив, що лучився з лісами Великої Фатри, від північної сторони — Татри, а посередині простягався рівнинний пояс управних полів. Жандарм інформував нас, що з огляду на частий перемарш тамтими теренами груп українських повстанців, по лісах є влаштовані засідки відділами чехо-словацьких військ. Саме тому радив, що безпечніше буде триматися відкритого терену, не запускаючися в ліси.

Поради словацького жандарма ми трактували з певною недовірою, але й не мали підстав їх цілковито ігнорувати, бо весь час нашого перебування в корчмі жандарм не дав підстав до підозрінь.

Десь після двогодинного маршу вночі відкритим тереном, у віддалі кількасот метрів від лісу, що простягався по лівому нашому боці, йдучи долиною в напрямку горбка напроти нас, на горизонті завважили ми людські постаті наче з собакою між ними. Завважені нами три постаті маячили на обрії нерухомо, ми з наготовленою зброєю обережно підсувалися до вершечка горбка. У певному моменті порушилась одна постать, а за нею і друга, неначе похилившись до себе, і в той же час загавкав собака. Без жодного остеререження чи заклику, від сторони завважених постатей залунали два крисові постріли, кулі засвітили над нашими головами. Ми обидва з “Дроздом” негайно залягли, очікуючи на дальший хід подій. Дві постаті почали посуватися в нашому напрямку, але зброї не вживали. В цей час “Дрозд” звернувся з питанням: що робимо?

Позаяк “Крилатий” між нами був найстарший і з поважним партизанським досвідом, обидва ми очікували відповіді від нього, але коли в певному моменті я глянув у бік, де мав бути “Крилатий”, його там не було. Я, оглянувшись назад, у темряві за собою побачив тікаючу постать “Крилатого”.

— “Дрозд”! “Крилатий” утік. Мусимо і ми відступати, — сказав я, — але треба “пепіків” затримати.

В цей час ми обидва віддали по кілька серій з автоматичних пістолів і, як мовиться, дали драпака. Тим часом на горбку за нами розляглася густа стрілянина різної легкої зброї. Виглядало на те, що на горбку мусила бути застава чеського війська. За хвилину запанував спокій, наче нічого не сталося.

Наздогнавши “Крилатого”, я, незважаючи на обов’язок пошани до старшого друга, насварив його за боягузтво, кажучи, що, якщо, ще раз щось подібного повториться, я не буду стріляти в сторону ворога, а за тікаючим. Між нами обома вив’язалася сварня, де “Крилатий” назвав боягузом і мене, але час не був пригожий на суперечки чи сварні, нам треба було поспішати.

Дальшу дорогу рішили ми відбувати лісами, отже, подалися глибоко в ліс на південь. Не дійшовши до верхів гір, завернули на захід, маршуючи цілу ніч. Почало уже сіріти, коли на узбіччі гори, на одній з лісових прогалин завважили копиці сіна і соломи, де й вирішили законспіруватися на день і відпочити. Десь по одногодинному сні почали по черзі пробуджуватися. Там на горі температура була нижча, як у долинах, тож, дрижачи від хо-

лоду, позаривалися глибоко в копицю, де й перебули до пізнього пополудня. Під западаючий присмерк рушили в дальшу дорогу, подавшись знов у долину відкритого терену.

Добра порада вчителя

Посуваючися дуже обережно до краю лісу, вже темним вечором без перешкод опинилися на зораній ниві під лісом. По лівій руці, у віддалі кількохсот метрів завважили вікно хати, в якому блимало світло нафтової лампи. Якомога обережніше підсунулися під хату, наслухуючи, що діється довкруги. Панувала тиша. Один з нас заглянув крізь вікно всередину хати. Біля столу, над купою книжок і паперів сидів середнього віку мужчина. Крім нього, нікого іншого в хаті не було.

Ми обидва з “Дроздом” станули на обсервації обійстя, а “Крилатий” застукав у двері. По хвилині в дверях стояв господар, який миттю зорієнтувався, з ким має до діла, бо зразу звернув “Крилатому” увагу, щоб заховався тихо, бо терен не дуже безпечний.

По короткому обміні думок господар представився як учитель вселюдної школи в місті Ружомберку, відблиски ліхтарень якого мерехтіли неподалік в північно-західному напрямку.

Видно було, що вчитель не почувається безпечно, бо й не запрошував нас до хати, пробував давати пораду, куди нам найбезпечніше йти. Щоб його поради були більш корисними, виніс з хати нову мапу Словаччини. “Крилатий” з подякою прийняв цю мапу, бо хоча не була це теренова топографічна карта, все-таки була в кращому стані за ту, якою ми послуговувалися дотепер. Але, щоб точніше подати вказівки маршруту, господар таки попросив “Крилатого” до хати, де в кухні застав він жінку вчителя, яка в часі розмови гостя з її чоловіком приготувала перекуску на дорогу — хліб і вуджене сало.

Говорячи про напрям маршу, вчитель радив не подаватися назад у ліс, бо там на лісових дорогах і стежках військовій застави. Згідно з його порадами, маршувати відкритим тереном попри ліси також небезпечно. Може, й не безпечніше, але таки, на його думку, логічним було б іти відкритим тереном попри поселені пункти, як хоча б і попри місто Ружомберок, бо ніхто не сподіватиметься там партизанів. На краю міста Ружомберок, говорив учитель, через ріку провадить міст, але він не думає, що на цьому мості може бути військова застава. Якщо вдасться перейти небезпечні пункти, можна буде податися у глибокі ліси Великої Фатри, а там можна стрінуги гостинних людей — лісорубів, але і там треба бути дуже обережними.

Попрощавши ввічливого вчителя, наша трійка цезла в нічній темряві. Порадившись між собою, ми вирішили відбитися від лісу і маршувати далі попри поселені пункти. Обминаючи поодинокі розкидані будинки, тримаючися близько залізничного шляху і битої головної дороги до міста Ружомберка, прямували на захід, а коли були біля мосту, про який говорив учитель, радилися, як маємо чинити далі. По короткій дискусії ми всі втрьох

вирішили ризикувати і перейти мостом. Обережно, тинами, ховаючися перед світлами міських ліхтарів, наблизилися до об'єкта наших зацікавлень, а чим ближче, тим більше змагалась нервова напруга, але ми швидко йшли вперед одною лавою, підсвідомо надіючися, що якщо на мості є військова чи поліційна застава, нас трьох можуть потрактувати як передню стежу і перепустити, чекаючи на перехід більшого відділу.

Виявилось, що на мості жадної застави не було, і, пройшовши його, ми відчули нервову полегшення. З почуттям вдовolenня маршували ми далі, послуховавши ради вчителя, за якою, вже за містом Ружомберок, спрямувалися на південний захід, подаючися в глибину великого лісового масиву Великої Фатри.

Гостинні лісоруби

Маршуючи землями русинів-українців, а далі — словаків, які, в основному, ставилися до нас з великою симпатією й приймали як найкращих приятелів. Очевидно, були й випадки ворожої настанови, але вони були дійсно дуже рідкісні. Приміром, одного вечора, ввійшовши в одне село, вступили ми до крамниці з тютюновими виробами й папіросами. Там, у сусідній до крамничної кімнати, ми застали кільканадцять хлопців і дівчат, які зійшлися на вечорниці. Ми з “Крилатим” були курцями, то ж звернулися до одного хлопця, що обслуговував крамницю, з проханням віддати нам по кілька пачок папіросів, за які ми не мали чим заплатити, хіба тільки дати посвідку на письмі. Хлопець відповів, що він цього зробити не може. Він матеріально відповідальний за повірену йому крамницю і може дати папіроски тільки за гроші.

Ми пробували пояснити словакові, що ми могли би заплатити, пограбувавши якусь іншу крамницю або поштовий уряд чи що інше, але ми цього робити не хочемо, бо поняття грабежу нам чуже. Ми йдемо рейдом словацькою землею, придержуючися принципу добровільної допомоги цивільного населення, що й дотепер вповні виправдалось.

Затягнулася довга дискусія, що вела до нічого. З тої причини ми зажадали від skleпового по кілька пачок папіросів, за які залишили йому посвідку. Словак таки був невдоволений, але консеквентна наша постава змусила його врешті замовкнути. Може, перед своїми однолітками хотів довести свою відвагу, але, зрозумівши ситуацію, спокійно присів на лавці під стіною, біля одного із своїх товаришів.

Зовсім інакше, як, зрештою, всюди, прийняли нас люди, яких фахом і джерелом заробітку на хліб насущний була вирубка лісів. Маршуючи лісами, горами і долинами, деколи непрохідними зворами і гірськими дебрами, одного дня, коли вечірній сумерк почав закривати плахтою мряки лісогори, ми зачули людські розмови й веселий сміх. На цей час зразу й не подумалися, що се лісоруби, про яких говорив нам учитель. Не знаючи, що це за люди в цій порі доби ведуть себе свобідно всередині просторих лісів, дуже

обережно підсунулися в напрямку джерела розмов. Так тихцем підійшли ми під довгу колибу, збудовану з грубих простих гiлляк, прикритих зверху грубою верствою чатиння. Скриваючися за пнями дерев, заглянули ми досередини колиби, яка була освітлена і zarazом ogrivana полум'ям великого вогнища. По обидва боки вогнища, на землі, застеленій чатинням, прикритим ріжними скатерками і коцами, сиділи мужчини переважно середнього віку, фізично добре збудовані. Одні вели розмови, інші пихкали люльками, а ще інші латали одяг чи церували шкарпетки.

Порозумівшись тільки рухами рук, ми вирішили показатися словацьким лісорубам. Станувши у вході до колиби, ми поздоровили заскочених і збентежених нашою появою робітників. Вони зразу впізнали, хто є їхніми несподіваними гiстьми, почали дуже ввічливо вітати нас, запрошуючи до середини колиби, вказуючи на вільні місця, де можна сідати. Незабаром зав'язалася дружня розмова. Ми відповідали на питання робітників, яких дуже цікавило питання визвольної боротьби УПА, її причини і мета. І саме в час розмови, горами, лісами рознісся могутній, але при тому і дещо нетверезий спів якогось мужчини. Спів ставав щораз голоснішим, і в певному моменті майже всі мешканці колиби зірвалися на рівні ноги й почали співати, скакати і танцювати.

Ми, не розуміючи, що діється, збентежено приглядалися веселим господарям, а ті, бачучи це, пояснили, що цей день є днем їхньої зарплати, а співак, що був уже близько колиби і все ще співав, несе зароблені гроші за останній робочий період.

Таки зараз у вході колиби станув кремезний чоловік середнього віку, вже трохи підхмелений. Він приніс не тільки виплату робітникам, а й певний запас сливовіци (горілки), хліба, сухої ковбаси та квашених огірків.

У часі, коли один з робітників перевіряв кількість принесеної готівки з листами платень і згодом виплачував робітникам платню, інші зайнялися нами. Накраляли свіжого смачного хліба, ковбаси, та й, очевидно, поналивали по чарці сливовіци, попросивши нас до частування. Ми подивилися один на одного, бо не були певні щодо почастунку сливовіцею, але "Крилатий" дав до зрозуміння, що одна чарка не зашкодить. Так і зробили: випили по чарці та добре перекусили, по чому вперше в Словаччині випили правдиву каву. По короткій ще балачці стали прощатися з лісорубами, але ті дуже переконливо почали намовляти нас до відпочинку в їхній колибі, разом з ними. Ви, говорили словаки, можете спокійно спати і відпочити; ми не те що вас не зрадімо, ми вас будемо шильнувати.

Беручи до уваги пораду вчителя й опінію про лісорубів, продискутувавши коротко справу між собою, ми вирішили там заночувати, але шильнувати себе на зміну. Щоб у господарів не викликати підозріння про недовіря до них, ми постановили на зміну не спати, але лежати в призначених нам місцях на застеленому чатинню і чувати. Так постановили, але так не зробили, бо вже перший з нас, "Крилатий", що мав чувати протягом одної години і розбудити другого, — заспав.

Надворі був уже добрий день, коли нас розбудили лісоруби. В першу мить ми всі втрюх сягнули по зброю, що мала лежати на чатинню біля нас. На нашу тривогу ми зброї не мали коло себе. Наші рухи й міни завважили лісоруби; один із них з усміхом на вустах вказав на місце, де стояла наша зброя, сперта об дерево, пень якого частинно замикав вхід до колиби.

Упоравшись з поранньою туалетою, ми засіли при одному з дерев'яних столів, виконаних примітивно для потреб лісорубів. Кухар подав нам їжу до столу, побажав смачного та жартівливо радив, щоб, борони Боже, по сніданку не пити води, бо негайно зголоднемо. По тому подав нам глибокі миски, наповнені вареними галушками, смазованими смальцем і шкварками.

Поївши добре смачне снідання, ми щиро прощалися з гостинними словами, які на дорогу обдарували нас хлібом і ковбасою, а навіть пропонували пляшку сливовіци, але подякувавши їм, ми відмовилися прийняти цей подарунок. Зате скористали з пропозиції дання нам зв'язкового, який відпровадив нас на верх гори, що простягалася на захід від колиби. Там зв'язковий-лісоруб вказав нам напрямок найкращого маршруту, подав нам інші практичні поради та інформував, що у віддалі чотирьох чи п'яти кілометрів простягається поперечна прірва довжиною кількасот метрів, глибиною щонайменше сорок метрів. „Якщо підете туди, куди я вам раджу, — говорив зв'язковий, — обійдете прірву на південний схід. Зійшовши в долину, надіблете вузькорейкову залізничну дорогу. Можете там здибати вільний вагон, який можете використати для перевезення кілька кілометрів, бо рейки ведуть на північний захід. Але будьте обережні — не їдьте задалеко на північ, бо там десь в околиці Мартіна були великі облави за відділом якогось вашого командира “Бурляки” (“Бурлаки”)”.

Сердечно подякувавши зв'язковому за його особисту і його співробітників гостинність та на правду приятельську настанову і поміч, ми подалися в дальшу дорогу.

Обід у словацького гайового

Інформації, отримані від зв'язкового-лісоруба, були вповні правдивими. Маршуючи, ми придержувалися його вказівок. У часі маршу я голосно мріяв про те, чи хтось будь-коли в майбутньому напише дещо про таких людей, як оці словацькі лісоруби, що, ризикуючи власною свободою, а то й життям, спішили з поміччю українським повстанцям. Та й не тільки оця мала групка людей, але майже все населення Словаччини, що просто побратерськи ставилося до нас і помагало нам.

Маршуючи за вказівками лісоруба, дійшли ми до місця, де починався вузькорейковий залізничний шлях. І, на наше приємне здивування, стояв там один порожній вагон-платформа. Недовго думаючи, ми сіли на вагон, розпустили гальма, і вагон покотився по рейках в долину. Доїхавши до місця, де рейки розходилися на північ і на південь, затримали вагон. Висівши, протягом кількох хвилин нараджувалися відносно дальшого способу подо-

рожування. До вподоби припав нам спосіб подорожування поїздом, але в нашій ситуації це було неможливе, бо ні відповідного одягу в нас не було, ні грошей, хоч ця проблема могла легко відпасти, якщо б ми пограбували якусь словацьку установу, але ця думка жодному з нас не імпонувала. Врешті ми вирішили йти далі пішки, і саме в той час з боку міста Мартіна надїхав вузькорейковий пасажирський поїзд, що складався з локомотива і двох пасажирських вагонів. Довго не думаючи, ми сіли на задню платформу останнього вагона. Склалося, що на той час поїзд був перевантажений так, що частина пасажирів подорожувала на платформах.

Побачивши незвичайних пасажирів, словацькі жінки, що були на платформі, з цікавістю і побоюванням приглядалися нам. Ми самі були теж дещо збентежені, але залишати поїзд, який під гору волікся поволі, ми не хотіли. Поки що везлися ми поїздом, пильно обсервуючи пасажирів на платформі, особливо двері вагона, за якими повно було мужчин і жінок. Не забули ми теж обсервувати околицю, куди переїжджали. Вигідний нам був напрямок поїзда, який зразу їхав на південь, але незабаром рейки скрутили поміж високими горами на південний захід.

На кількох перестанках зійшли всі пасажирі, за винятком нас трьох. Ми щасливо доїхали до кінця рейок, де, залишивши поїзд, подалися на захід. Поступивши заледве кільканадцять кроків, "Дрозд" звернув увагу на мурований будинок, що пишався простою, але приємною архітектурою на краю лісу. Почуваючись безпечними серед лісів, вирішили заглянути досередини хати.

Ввійшовши в коридор, ми зорієнтувалися, що це, мабуть, будинок гайового, бо на стіні висіли дві мисливські рушниці, роги оленя і серни. Зараз же з бічних дверей вийшов молодий чоловік, який, завваживши непрошених гостей, почав відступати до дверей, з яких вийшов, але ми затримали його на місці. Затриманий дрижав цілим тілом, але по хвилині переконування й обсервації нашої поведінки заспокоївся та попросив нас до хати. Зайшли ми до кухні, де біля печі стояла його жінка. Привітавши нас, і вона задрижала відразу з переляку, доки не переконалася, що нема жодної небезпеки. По довгій хвилі розмови господарі попросили нас до столу в сусідній кімнаті. Господиня подала яриновий суп і волову печеню в грибному сосі.

По спожитті обіду ми ще кільканадцять хвилин вели розмови з гайовим, але не могли задовго легковажити засад безпеки. Перед нами стелилася ще дуже довга тяжка дорога.

Пропозиція не до прийняття

Так склалося, що в кілька днів по відвідинах одного гайового, маршуючи, нам трапилася нагода відвідати іншого гайового. А було це так. Ідучи верхами гір, що були рідко порослі рідкими лісами, а радше кущами та молодими ліщинами, надібали чоловіка і жінку, що збирали ліщинові горіхи. Поздоровивши їх, зав'язали з ними розмову. Словацька пара, середнього

віку, виявилася подружжям, якому не треба було представлятися. Знали вони, що мають до діла з українськими повстанцями, бо, як самі виявили, мали вже попередньо змогу бачити таких партизанів. При цьому вони обоє були дуже говірливі. На всі запитання нерідко разом відповідали, широко, похвально висловлювалися про УПА, ганили комунізм та розповідали про діяльність місцевих комуністів, яких, згідно з розповідями, дуже ненавиділи. З власної ініціативи подавали інформації про місця проживання місцевих комуністів, особливо про одного з них говорили дуже погано. Вважали його зрадником, що шкодить мешканцям їхнього рідного села і сусідніх місцевостей. На їхню думку, цього комуніста належало якнайшвидше зліквідувати, щоб запобігти еventуальну кривду іншим людям, а можливо, й зберегти чиясь життя. Так говорячи цілево, підпровадили нас недалеко хати гайового, про якого йшла мова. Тут вказали на хату і просили нас, щоб ми зліквідували названого гайового.

У відповідь “Крилатий” пояснив, що ми як вояки Української Повстанської Армії перебували на території Чехо-Словаччини як мандрівники. Ми хочемо пройти перемаршем до окупованих західними альянтами зон Австрії або Німеччини. До спірних справ словаків з їхніми комуністами ми втручатися не можемо, бо це їхня внутрішня справа.

Вислухавши це, словацька пара таки не давала за виграну. Тоді “Крилатий” пообіцяв їм, що ми заглянемо до хати гайового.

Його хата була побудована на узбіччі гори, майже під самим верхом. Йдучи туди, ми трохи задихалися, а ввійшовши до хати — смертельно налякали трьох мешканців. Була це жінка старшого віку, молода дівчина і молодий ще кавалір-гайовий, до якого нас вислали ненависні односельчани. Старша жінка і дівчина, сидючи на стільчиках, лушили кукурудзу, а чоловік зодягнений у білу сорочку, сидів при столі над якимись паперами. Він встав від столу привітати нас, але видно було, що дуже поблід на лиці, а руки в нього легко дрижали.

Привітавши “Крилатого” і “Дрозда”, попросив сідати, а сам вийшов (невідомо за чим) у подвір'я, але, завваживши мене, як стійкового, завернув назад, пробуючи нав'язати розмову з “Крилатим”. У розмові признав, що він гайовий, що в нього погляди комуністичні, а російський нарід вважає братнім народом словаків. Висловивши такі і тому подібні погляди, признав, що він знає, за чим ми прийшли, а саме — щоб його застрілити.

На це “Крилатий” розсміявся, а потім запевнив, що від нас йому нічого не грозить. І знов йому пояснив ціль нашого тимчасового перебування на території Чехо-Словаччини. Запевнення “Крилатого” і дальша наша поведінка спричинили, що настрій у хаті з пригнічуючого змінився на приємний і щойно тоді господаря, що дотепер мовчала, піднялася із стільця, пропонуючи вечерю.

Вертаючи з хати гайового тією самою дорогою, ми знову натрапили на цивільних людей, яких тим разом було вже четверо. Двоє із них це наші старі знайомі, що попередньо домагалися ліквідації гайового-комуніста. Як

же були вони розчаровані, довідавшись, що ми не застрілили комуніста. Наші пояснення причини такого вчинку не звертали уваги і скоро відійшли, вицідивши крізь зуби на нашу адресу непривітні вислови.

Відійшовши кількесот метрів від місця, де ми розійшлися з розгірченою словацькою парою, ми пристанули, приглядаючись довкруги теренові, особливо горам і лісам, що простягалися в західному напрямку.

— Перед нами ще якийсь час безпечна дорога, — сказав “Дрозд”, — гори і багато лісів.

— Так, так... — повторив “Крилатий”, — але до мети ще дуже далеко... У цю ж мить ми зачули шелестіння в кущах побіч себе, а хвилиною пізніше людські голоси — чоловічий і жіночий. Незабаром двоє словаків станули перед нами з видним вдовolenням на обличчях, а були це двоє людей, що товаришили парі, яка хотіла фізичної ліквідації гайового.

— О, як добре, що ми вас догнали, — обізвалася жінка. А мужчина сказав:

— Як то добре, що ви не зробили кривди й не застрілили гайового. Він комуніст, але не такий поганий, як тамті двоє про нього говорили.

— Це все тільки із заздлости, — втрутила жінка. — Тамтой чоловік сам був колись гайовим і хоче цю роботу знову, але він сам не був ліпший за того молодого хлопця.

По цій розмові ми попрощалися зі словаками, помандрувавши верхами гір у свою сторону.

Пошуки взуття

Безперервні марші ще на рідних землях, згодом у рейді на Захід мусили залишити видимий слід на нашому одязі і взуттю. Одяг, пообдираний, пообриваний кущами і гілляками дерев, світив дірами на тілах усіх нас трьох. Шапки, що нерідко служили за подушки під голови, особливо моя петлюрówka, виглядали пом'яті, наче собаці з рота вийняті, а що більш важливе — взуття було в жалюгідному стані. Дорога до мети ще далека, а дальша мандрівка босоніж була не до подумання. “Крилатий” маршував майже босоніж, підшви його черевиків стерті майже до нуля. Мої чоботи з халявами, здавалось, не презентувалися ще дуже зле, але обцаси були вже так далеко здерті, що лишали сліди босих п'ят. В найліпшому стані були ще черевики “Дрозда”. Ситуація змушувала нас до акції зорганізування якогось взуття. З таким заміром ми вирішили вступити в перше надибане містечко або більше село.

Неначе на наше бажання, одного пополудня, вже під вечір були ми на краю лісу. Перед нами простягалася велика рівнина, на якій розташоване було село Німецьке Правно, яке недавно тому перейменоване було на Словенске Правно.

Перед вступом до села ми обсервували його, не завваживши нічого особливого. Крізь далековид ми бачили, що в селі є дві корчми і пекарня,

отже думали, що, можливо, знайдеться і крамниця з одягом і взуттям. Зачекавши вечора, рушили до села з добрими надіями. За розвідкою вступили ми до першої крайньої хати, де старший віком господар сказав нам, що в селі є пекарня, дві корчми, крамниця зі взуттям та ще інша, з папіросками.

Не гаючи часу, подалися до крамниці з взуттям, але дорогою перше вступили до пекарні. На наше щастя, обслуговуючий крамницю був ще там і на заклик відкрив двері. Там ми дістали кілька буханців хліба, за який “заплатили” паперовими посвідками від імені Української Повстанської Армії. Продавець не протестував проти таких середників плати, але прийняв їх з великим усміхом.

Згодом ми подалися до крамниці з взуттям, двері якої були вже замкнені, але по досить довгій хвилі чекання продавець з острахом впустив нас до середини, заявляючи, що для наших потреб у нього взуття нема.

„Чи можемо подивитися?“, — спитав “Крилатий”. Діставши згоду, ми почали переглядати довгі полиці, на яких було розложено жіноче і чоловіче взуття. Треба признати, що, як на село, крамниця була заготовлена дуже добре щодо кількості взуття, але під оглядом асортименту вибір був вузький, бо тільки літне взуття, чоловічі тільки низькі черевики, в більшості шнуровані. Таке взуття взагалі не відповідало потребам партизанів, бо, як висловився “Дрозд”, це самі “лякерки”. Але, як кажуть, на безриб'ю і рак риба. “Крилатий” був змушений наложити щось на ноги, отже, вибрав одну пару, давши продавцеві посвідку, а я вирішив зачекати на іншу нагоду.

Перебуваючи в селі вже майже годину без пригод, вирішили вступити ще до одної корчми, де на той час було там кілька мужчин, які розважалися чарками сливовіци чи пивом.

Прихід двох повстанців (один залишився надворі на стійці) гості корчми прийняли без особливого здивування, немов нас чекали. Зразу ж вітали нас, пропонуючи чарку або кухоль пива. Ми зразу відмовилися від похастунків, розпитуючи про ситуацію в селі. В розмові довідалися про те, що в селі, і то за кілька будинків від корчми, є станція поліції. Ого! — подумав я. А “Крилатий” значущо моргнув у мій бік. Вдаючи байдужість, “Крилатий” говорив словакам, що ми троє вступили в село, бо, обсервуючи його ще за дня, бачили, що їх село спокійне, і як кожне словацьке село, правдоподібно, приятельського ставлення до українських повстанців.

Словаки не дуже звертали увагу на подавані нами причини вступлення в їх село, але радше на те, що нас було тільки троє. Вони не хотіли вірити в це, вважаючи, що наша трійка — це розвідувальники великого відділу УПА, який у горах, тобто за селом у лісі, чекає нашого повороту з розвідкою. Там вас мусить бути сила-силенна, говорили вони сміючися.

У дружній розмові ми таки почаствувалися чаркою сливовіци і кухлем пива, але чемно відмовилися від прийняття пляшки на дорогу і, подякувавши гостинним словакам, пішли далі.

Переправа через Ваг

Вийшовши з лісів і гір Великої Фатри, ми поступово посувалися на захід, але в той час маршували ночами, бо терен був більш небезпечний. Мандруючи рівнинним тереном у напрямку ріки Ваг, одного пізнього вечора випадково надійшли ми на господарське обійстя, яке самотньо стояло серед рівнинного терену, без близького сусідства інших хат. Голод і потреба змусили нас вступити до тієї хати. По довгій хвилині очікування після стукання у двері, серед нічної тиші гостро заскрипіли завіси дерев'яних дверей, в яких з'явилася постать молодої жінки. Розглянувшись у темряві, впізнавши, хто є несподіваними гістьми, жінка була закочена й розгублена, але все-таки попросила нас до хати.

В кімнаті, до якої ми ввійшли, застали ще трьох людей — молодого чоловіка (мужа жінки, що відкрила двері), старшу жінку і старшого мужчину, які були родичами котрогось із молодого подружжя. Старша жінка плела щось на дротах, а мужчини вели якусь розмову. Побачивши нас, молодший мужчина підвівся з крісла і дуже сердечно привітався, зразу знаючи, з ким має до діла. Це саме зробив старший дядько, запрошуючи нас зайняти місця у вільних кріслах. Обидві господині, вибачившись, перейшли до кухні, а ввічливі господарі почали питати про нашу подорож, про пригоди, а заразом почали давати поради, як нам далі йти.

Розмова велася досить довго, особливо про дальший наш маршрут і переправу через Ваг, де, як казали господарі, на всіх мостах, а теж і на берегах ріки, де плитша вода, чехи ночами влаштовують застави й облоги.

Після вечері господарі дійшли висновку, що найкращим способом буде переправа через Ваг човном. Ось як, на їх думку, можна це зреалізувати. На західному березі ріки Ваг, на передмісті Тренчина йде робота по будові мосту і, правдоподібно, розбудові річного порту. Ця робота ведеться на зміни — вдень і вночі, і зараз там багато робітників, шум машинерії, тракторів, отже, можна рахувати на момент заскочення, бо ніхто не сподіватиметься, щоб українські партизани відважилися на такий карколомний крок. По цьому боці ріки, на березі стоїть будинок, в якому мешкає чоловік, що обслуговує малі човни, якими люди переправляються на тамтой бік. Треба просто його розбудити і змусити до перевезення.

Залишивши хату, ми пішли прямо на захід, але через кілька хвилин півколом завернули назад до хати, з якої вийшли. З віддалі ми обсервували хату, чи хтось не виходить з неї, щоб повідомити органи чеської влади про появу в терені "бандеровців". По досить довгій хвилі обсервації, не завваживши нічого підозрілого, ми подалися в дальшу дорогу. Маршуючи, на хвилю присіли на межі в полі, півголосом обмінялися думками відносно принадливої, але zarazом і небезпечної пропозиції словаків, які все могли мати якийсь спосіб, щоб нас зрадити. По розваженні всіляких можливостей ми рішилися на ризиковний крок переправи човном.

Чим ближче до ріки, тим обережніше ми посувалися вперед. Перед нами шум моторів і машинерії ставав щораз то голоснішим, вже ми могли розуміти поодинокі слова, вигукувані робітниками. У мерехтливому світлі електричних ламп легко можна було вирізнити мертві і рухомі предмети та людські тіні. Обережно, ховаючися в тинах, час від часу залягаючи й наслухуючи, тихцем ми підсунулися до будинку над рікою, біля якого на воді легко хиталися порожні човни з веслами. Дуже обережно підійшли до вікна будинку й застукали в шибку. Ніхто не відповів. На щораз то голосніше стукання в шибку, а потім і в двері не було жодного відгуку. Ми вирішили обслужитися самі, але тепер вже часу гаяти не можна було. Швидко вскочили в човен, відв'язали ланку від дерев'яного стовпця і двоє тихенько занурили весла у воду, а третій обсервував, що діється на протилежному березі, до якого ми пливли.

Сповнені обавами можливих небезпек, ми пливли по гладкій поверхні води, на якій в освітленні ліхтарів виразно відбивалися контури човна і наших постатей, але до цього часу жоден з робітників нас не завважив. Діставшись до берега, швиденько повискакували з човна, який разом з веслами пустили на воду, не хочучи витрачувати час на прив'язування його. Самі, у відступі кількох метрів один від одного, почали скорим ходом маршувати. Щойно тоді ми завважили, що то тут, то там робітники нерухомо стояли із знаряддями в руках, приглядаючися сцені.

Так ми пройшли шосе, кілька вузлів залізничних рейок і знов битий шлях, через який перескочили вже бігом, опинившись в чистому полі, де по правому нашому боці рядком над потоком росли дерева, а наліво чисте поле і перед нами — лагідний, але далекий верх гори. Не пройшли ми ще двісті метрів, коли на шосе від Тренчина з'явилися військові автомашини, світла рефлекторів яких проковзнули по наших постатях. Ми негайно залягли, а коли світла рефлекторів спрямувалися на шосе, ми почали бігти під гору. Кілька хвилин часу, від затримання автомашин до часу зорієнтування команди чеського війська, де ми знаходимося, ми використали на віддалення від шосе. В кілька хвилин пізніше у повітрі з'явилися одна, друга, а потім ще кілька білих ракет, а вслід за ними грянули серії скорострільів і густі крісові постріли. Під акомпанемент свисту куль ми гнали вперед, щоб тільки швидше знайти поза засягом обстрілу, а коли щасливо добігли до верху, посідали відпочити, бо чеські вояки не були зацікавлені погонєю за нами.

Виноградники

Маршуючи теренами між ріками Ваг і Морава, як дотепер — різно бувало. Тільки декуди мали ми змогу вступити в село за харчами й розвідкою, але до більшості сіл доступу не було, бо всілякі спроби викликали в селі стрілянину. Так, приміром, підійшли ми під одне село. Коли постукали в двері першої хати, в сусідній хаті розлігся якийсь крик, а подалі в селі вчулося кілька крісових пострілів. Але в іншому селі, йдучи поза тинами сіль-

ських огорож, випадково стрінули ми селянина, який зустрічю з нами був дуже вдоволений, спонтанно виливаючи свою радість. Він, представивши себе (якщо не помиляюся) як Штефан Ліпінські, член т. зв. “Глінкової гарди” (Глінкова гвардія — націоналістична словацька організація, очолювана генералом Глінкою), попросив нас до своєї хати, звідки по вечері запровадив нас до власної виноробні. Була вона побудована в саду, до половини в землі горбочка, що становив закінчення саду господаря.

Підійшовши ближче виноробні, за дверима ми почули голосні розмови та веселий сміх. Ми моментально пристанули, але господар заспокоїв нас, пояснивши, що всередині є молоді хлопці і дівчата. Ввійшовши, ми знайшлися в першому приміщенні, що становило гостинницю, де можна було сісти при столі й випити пугар вина. Саме там при пугарах вина весело забавлялось кілька молодих хлопців і дівчат. З нашим прибуттям серед словацької молоді запанувала хвилинна тиша і нервове очікування чогось незнаного, але господар зараз представив нас, по чому гумор у молодих людей повернув назад.

Штефан почаствував нас вином, яке ми підняли за самостійні держави — Україну і Словаччину. Нам товаришили словацькі хлопці й дівчата і, очевидно, сам господар Штефан. По цьому зав'язалася розмова між нами і словацькими студентами, бо власне були це самі студенти, які цікавилися політикою, при тому виявилися словацькими патріотами, мрією яких була самостійна словацька держава. По цікавій розмові й дискусії Штефан запровадив нас у друге довге приміщення, де повно було дерев'яних бочок з вином, в одному куті стояв прес для витискання винограду та інший потрібний посуд.

Провівши кілька годин із словацькими патріотами, забезпечені харчами на два-три дні, залишили ми добрих приятелів, яким обіцяли відвідини у сприятливіших умовах. Та не все зустрічалися такі гостинні люди. Наступні кілька днів мандрували ми без змоги вступити в будь-яку місцевість. Коли вичерпалися наші припаси, годувалися овочами чи яриною. Коли зайшли, приміром, у город з помідорами, не маючи навіть солі, наїдалися м'ясистими червоними помідорами, смак яких тоді для нас був поняттям чужим ситій людині. Те саме можна сказати про смак винограду. Одного дня не встигли ми зайти до лісу і зупинилися на денний відпочинок у винограднику, який займав величезний, легко горбкуватий терен. По відпочинку і перекусці виноградом гуторили ми між собою, торкаючи різних тем. А розговорившись, перший раз, незважаючи на засади конспірації, почали ми розказувати кожен про себе і свої переживання в цивільному житті. Я закінчив свої особисті розповіді твердженням, що в минулому, коли я забагато про себе говорив, у моєму житті наставала зміна на гірше. Тому й пропонував я перервати особисті розповіді, щоб і тим разом не сталася якась зміна, і то на гірше.

Деколи й людині не сниться, що його думка є на волосок далека від дійсності, бо раптом зачули ми перекликування людей. Виглянувши обере-

жно з виноградника, завважили ми лаву військовиків, які посувалися по- між рівненько засадженими рядками деревець винограду. Останній вояк наступаючої лави лівого крила пройшов трохи далі від нас, і не міг нас завважити. У чеських вояків не було спроможности перейти весь виноградник цілою шириною, а те, що вони туди пройшли було, мабуть, наслідком чийогось доносу, хто міг нас бачити в часі нашого переходу в околиці, і ця мала облава була хіба задля вистрашення нас.

Блокади

Чим далі посувалися ми на захід, чим ближче підходили до ріки Морави, тим менше привітними ставали люди. Дуже часто мешканці сіл, до яких ми вступали, не впускали до хат, не хотіли давати харчів, деколи просто нас ляляли. В таких обставинах ми маршували голодні, не дуже хочючи стосувати насильство. Але в одному селі власник крамниці обдарував нас двома кілограмами цукру, який ми споживали, запиваючи зимною водою. Маршуючи поки що без великих перепон, у другій половині вересня одної ночі, вже над ранок, опинилися ми над рікою Моравою. Від цивільного населення ми знали, що західний берег ріки ночами обставлений військовими відділами. Над рікою, куди ми маршували, простягалася відкрита рівнина, переважно луки, а тільки декуди росли густі кущі лозини. Ми старалися йти дуже тихенько і обережно, бо обережність стала майже другою нашою натурою. Опинившись над самою водою, пильно наслухуючи, не відкривши нічого підозрілого, "Крилатий" здибав довгу дерев'яну жердку, якою, йдучи берегом, бадав глибину води в ріці. На збаданому ним просторі не здибав броду, а жоден з нас добрим плавцем не був. По короткій нараді ми вирішили переночувати ще по тому боці ріки, а щойно наступного дня під вечір знайти брід. Хоч нічого підозрілого ми не завважили, найбільше йшлося нам про те, щоб, перебрівши ріку, не потрапити прямо в руки ворожого війська.

Зробили ми, як задумали, але вирінула проблема безпечного перебуття дня. Почав уже сірїти ранок, а ми не мали куди заховатися. Конечність змусила нас до заховання в одному із ширших кущів лозини, але не в безпосередньому сусідстві ріки.

Наступний день провели ми без жодних перешкод. З куща лозини, в якому відпочивали і спали, бачили кількох селян, що проходили луками, але близько місця нашого квартирування ніхто не наблизився. Пополудні, не чекаючи присмерку, подалися ми в напрямку ріки. На наше приємне здивування, без лишніх зусиль, досить скоро здибали брід і, не гаючи ні хвили часу, пороззувалися і зараз же пройшли до протилежного берега, який був порослий широким пасмом лісу, ширини якого ми не знали. Зараз же на березі лісу ми здибали кілька порожніх банок з-під м'ясних консервів, недокурки папірос, пом'яту траву на леговищах, що свідчило про перебування там ночами військових відділів. Це відкриття приспішило наш ви- марш у дальшу дорогу, бо вечора вже довго чекати не треба було.

Знов ішли ми на захід, але далеко зайти не могли, бо по кільканадцяти хвилинах маршу кінчався ліс, що й змусило нас затриматися на краю і чекати до повного присмерку. Перед нами простягалася рівнина, де на обрії видніло якесь поселення — село або мале містечко. Наліво від нас також рівнина, закінчена лісом недалеко від нашого місця відпочинку. Направо був теж ліс, який на захід тягнувся не більше п'ятисот метрів.

В час цього примусового відпочинку нараджувалися ми, куди нам краще маршрувати. “Крилатий” радив податися лісом на південь, а щойно пізніше, якщо лісу не буде, — йти на захід. Я говорив, що мені вже боками вилазять марші округними дорогами, і пропонував маршрувати відкритим тереном, де вночі не грозить жодна небезпека. Тут ми обидва з “Крилатим” посперечалися, але моя впертість перемогла. Коли заправ був уже добрий вечір, ми почали маршрувати рівним відкритим тереном, тримаючись напрямку, визначеного якимсь світлом, яке блимало серед темної ночі. Йшли ми швидким кроком, пильно вслухаючись у нічну тишу. Йшли вперед і вперед, щоб залишити за собою якнайбільший простір, бо чим ближче до австрійського кордону, тим вищий показник нервового підбадьорення думок про уявне нове життя. Йдучи весь час мовчки, дійшли ми над якийсь канал, що перетинав рівнину з півдня на північ. Втомлені, зсунулися берегом каналу в долину, щоб хвилину перепочити. Дном каналу пливла вода, але ми не мали змоги перевірити її глибини. Ширина каналу була значна, але, правдоподібно, можна було її подолати пружним перескоком. Зрештою, іншого виходу не було, хоча я сумнівався, чи зможу перескочити.

Ми обидва з “Крилатим” висловили думку, що нам час на перекурку. В цей час, коли ми почали накладати палатки на голови, штовхнув мене в ребро “Дрозд” і пошепки та рухом руки давав мені до розуміння, що наліво від нас, по другому боці каналу щось рухається в нашому напрямі. Ми всі завмерли, придивляючися до тіні, що рухалася в наш бік. У темноті зразу виглядала наче якась звірина, а коли наблизилася до нас, здавалось, що це людська постать, яка волочить за собою звисаючу з плечей в'язку сіна, трави чи соломи.

На точне розпізнання ми чекали недовго, бо на протилежному березі станула людина в палатці, яка почала підносити цівку кріса. В цей момент “Крилатий” крикнув “Стій! Хто йде!” і, як з'ясувалось, непотрібно пустив серію з автомата, бо на цей момент постать щезла, моментально припала до землі, а вслід за тим вздовж берега каналу заgrimіла різнорідна зброя. Зdezорієнтовані чеські вояки, бо була це військова блокада на каналі, вчувши крик і постріл, почали стріляти наосліп. Нашим щастям було те, що доки чехи почали вистрілювати ракети, ми виповзли з каналу на берег, підповзли ще кілька метрів, по чому, прихилившись, почали швидко бігти в сторону, звідки прийшли. І щойно тоді рівнину освітили чеські ракети, а кулі почали рвати землю під нашими ногами. Стрілянина була така шалена, що, коли я пристанув на момент, щоб підняти шапку, яка впала з моєї голови, не бачив її, але зате бачив над землею хмаринки пороху й грудки,

якими порскала земля, порита кулями. Незважаючи на густий барабанний вогонь, нам щасливо вдалося допасти лісу, з якого вийшли. Посідали ми віддихнути, а теж застановитися над питанням дальшої подорожі. Там довідався я, що й “Крилатий” загубив шапку, що й приписав моїй впертості, задля якої ми не пішли на південь, але на захід, на засідку.

Облава на чужині

По нашому відступі з-над каналу дискутували ми над витвореною ситуацією, де “Крилатий” не забув знов пригадати мені мою помилку про напрям маршу. І знову мало не дійшло до сварки між нами, але я, знаючи, що “Крилатий” має рацію, замовк. Вийшло на те, що вирішили ми йти лісом на південь, а після перемаршу кількох кілометрів повернути на захід.

Перехід лісами на південь, хоча й уночі, був дуже складний і небезпечний. Якраз була пора осінніх ловів, тож у лісах різні мисливці полювали на дику звірину. Ми мусили посуватися в терені обережно, дуже часто затримувалися, приставали, наслухували, завертали з обраної дороги, залягали на землі без руху, бо кілька разів мало не налізли на мисливців. Трапилось теж таке, що, посуваючись тихенько між деревами, де в нашому сусідстві то тут, то там розлягалися постріли мисливських рушниць, раптом ми опинились в сусідстві великої дерев'яної будівлі серед лісів. Підкравшись ближче, заобсервували перед будинком велике подвір'я, у воротах якого стояв військовий вартовий. Ми завважили й інших військовиків, які або виходили в подвір'я, або звідкись приходили, а також приїхала вантажна автомашинна з кількома жовнірами.

В описаних теренових обставинах ми мандрували майже цілу ніч, аж врешті втратили орієнтацію де знаходимося. Я, обсервуючи небозвід і положення Полярної зірки (чого навчився ще в „Пласті”), був переконаний, що ми маршуємо на північ замість на південь. “Крилатий”, покликаючися на вказівку компасу, заперечував мої твердження. Для утвердження моїх обсервацій я обмацував пні дерев, звертаючи увагу “Крилатому” на факт покриття мохом пнів дерев по північній стороні, але “Крилатий” був впертий і не слухав. Переконався, що я маю рацію, аж тоді, коли знайшлися ми в тому самому місці, з якого вийшли після обстрілу нас над каналом. І щойно тоді “Крилатий” переконався, що його компас не вказував правильно півночі, бо весь час він тримав його близько цівки автомата, сталь якого магнетизувала вказівку.

Починав уже сіріти ранок. Вертати на південь вже не могли, ба там вдень у рідких лісах могли ми бути легко розконспіровані якщо не військом, то мисливцями. Про можливість маршування на захід у напрямку каналу не могло бути мови. Неможливо було також вертати до ріки Морави, обставленої військом. Залишилася тільки одна можливість — чимскоріше законспіруватися, заховатися десь у якусь гущавину кущів, але де ж її знайти? А тут уже починало світати. Серед лісу днювати ми не могли, бо був це

рідкий ліс, а при цьому ми сподівалися облати, отже, почали приглядатися просторим лукам, що від лісу простягалися до каналу і далі. Подавшись лісом ще кількадесят метрів на південь, у віддалі не більшій як сто метрів побачили ми кущ лозини-тростини, зарослий високою травою. Тут ми вирішили законспіруватися на день. Хоч кущ не був дуже розлогий, ми положилися в траві так, що ні голови, ні ноги не були виставлені назовні, а навіть, як на партизанське життя, вважали це місце вигідним, хоч і дуже сумнівним під оглядом безпеки.

Пригоди останньої ночі, швидкі марші, а то й примусові біги виснажили нас до того ступеня, що в кілька хвилин пізніше ми всі втрьох спали твердим сном. Не судилося нам відпочивати довго, бо зранку розбудився я від голосного перекликування якихось людей. В мить зорієнтувався, в чому річ. Були це голоси військової команди. Я негайно розбудив друзів, і ми почали наслухувати, що діється, а тим часом я обережно розхилив шаління і траву в сторону лісу, щоб побачити, що там діється. Саме з лісу на край відкритої рівнини виходили чеські вояки із зброєю в руках, готовою до вжиття.

Знайшовшись у відкритому терені, чеські вояки неначе почали відпружуватися нервово, поводитися більш свобідно зі зброєю, але йшли лавою далі вперед, бо вліво і вправо від куща, в якому ми були скриті, півколом тягнувся ліс кількасот метрів, отже, частина військового відділу маршувала лавою облати.

„Що робимо?“ — неначе сам себе спитав “Крилатий”. А “Дрозд”, хоч і не питаний про опінію, дрижачим голосом пропонував здатися, бо, мовляв, іншого виходу нема. Зараз чехи на нас налізуть, говорив “Дрозд”, і вистріляють, як зайців.

„Що ти? З дуба впав?“ — питав я. — Лежи тихо і не рухайся, а то я сам тебе застрілюю... Чи “Дрозд” повірив у мою жартівливу погрозу, невідомо, але усі втрьох ми замовкли, а голоси чеських вояків чути було вже майже над нашими головами. І ось, будучи головою звернений на південь, лежачи на правому боці, я вчув голосне шелестіння і в цей же момент поглядом зустрівся з поглядом чеського вояка, який з цівкою кріса, спрямованою до землі, проходив краєм нашого куща. Цівка мого ППШ була націлена в його голову. З переходом постаті чеського вояка моє тіло поверталось з правого боку на хребет, а згодом на лівий бік, з цівкою, все спрямованою на постать чеського вояка.

— Тут немає нікого, — комунікував чеський вояк своїй команді, пройшовши біля нас, але ми не відчували ще жодного полегшення, побоюючися, що чеський вояк, будучи поза засягом нашої зброї, зрадить нас. Нечувано напружені секунди, а потім хвилини минали у мертвій тиші і дуже приспіненому темпі ударів серця, а коли минуло дві години, і в сусідстві, та й взагалі в цьому терені, все затихло, ми почали віддихати повною груддю, а я з “Крилатим”, закрутивши в газетний папір бакуну, затагнулися смердючим димом аж до пушця.

У спокої настав вечір, що закінчив епізод першої і останньої облати в час нашого рейду чужими землями.

“Солодкі” дні рейду

Дальшу дорогу кінцевої фази рейду розпочали ми маршем по жмені солодкої страви, яку становив ще деякий запас цукру. Останньою нашою стравою попереднього дня був хліб з цукром і зимна вода. Тепер для зорганізування харчів у жодне село вступити ми не могли. Задовольнившись самим цукром, вирушили ми на південь лісами, якими маршували минулої ночі, доки не заблукали. Тим разом, подібно як минулої ночі, йшли ми дуже обережно, з принагідними обсерваціями подій у терені, але зайшли ми багато далі на південь, причому зайшли в терен, дуже густо порізаний сіткою водяних каналів, які зразу ми пробували обходити, та вкінці почали їх перетинати. В чоботи води багато набрати не могли; вона витікала дірами і, як у мене, просто через брак половини підошв.

Настав був уже день, а ми все ще маршували дуже рідкими листяними лісами, не можучи здібати відповідного місця до безпечного перебуття дня. Нарешті надійшли ми на яму близько півтора метра глибини і три метри ширини у промені. Позаяк перед нами, як далеко могли доглянути крізь рідину лісу, не було видно жодної гущавини, ні іншого відповідного місця до квартирування, я запропонував перебути день у надібаній ямі. Свою пропозицію аргументував тим, що ліпшого місця не здиблемо, а при тому ми ледве ногами волочимо, говорив я. У такому стані фізичного виснаження далеко зайти не можна.

Не так думав “Крилатий”. Пропоноване мною місце вважав дуже небезпечним і сугерував потребу маршувати далі

Тут між нами двома знов дійшло до суперечки, де “Крилатий” остерігав мене, що своєю поведінкою далеко не зайду, хіба до святого Петра, або ще гірше — під Іванову хату (тобто в тюрму).

“Дрозд”, перемучений, кинувся на землю в ямі і сказав, що далі не йде. „Я, — говорив він, — хочу трохи відпочити, щоб набрати сил і вечором піти десь у село за харчами, бо як не згину від кулі, то помру голодною смертю”. Сів у яму і я, а тоді “Крилатий” почав сам далі маршувати. Пройшовши кількадесят метрів, завернув, присівши біля нас. Ми знов “засолодилися” трохи цукром і, вартуючи на зміну, пересипляли й відпочивали через день, нікого і нічого не бачучи, навіть жодної дикої звірини.

Фатальна засідка

Голодні, фізично виснажені, поволі посувалися ми в напрямку чесько-австрійського кордону. З огляду на утруднені марші землями Моравії, де нарід був нам дуже непривітний, а то й ворожий, ми вирішили перейти чеський кордон до Австрії, до советської окупаційної зони. Другим моментом такої постанови був факт, що “Крилатий” дуже добре володів німецькою мовою, отже, легко буде йому порозумітися з австрійцями, які, на

його думку, дуже ненавидять большевиків. Вони радо нам допоможуть, говорив “Крилатий”.

Без поважних перешкод, йдучи теренами, рідко порослими високими деревами, дійшли ми до русла ріки. Для переконання про напрям спливу води я зірвав галузку якогось куща і кинув її на поверхню води. Галузка пливла з водою із заходу на схід. Згідно з мапою, якою ми диспонували, виходило, що це ріка Дія, яка перепливає там на кордоні між Чехо-Словацькою й Австрією. Такої думки був я, але “Крилатий” запально це заперечував, мовляв, якщо був би це кордон, були б там вкопані прикордонні стовпи, кордон пильнували б сторожі прикордонної охорони.

Така аргументація збила мене з пантелику, але для впевнення я пробував шукати якихось знаків на березі ріки. З тим заміром я пройшов на захід берегом ріки. Пройшовши рідко порослою деревиною близько п'ятисот метрів, я завважив злом металеві конструкції заваленого мосту. Міст був зламаний, напевно, ще в часі переходу німецько-большевицького фронту. Його середня частина лежала у воді.

Зараз за мною до причілка мосту підійшли “Крилатий” і “Дрозд”. По хвилині наради, не будучи певними щодо назви ріки і кордону, ми постановили перейти ріку. Почали ми це робити, опускаючися металевою конструкцією поваленого мосту, але коли дійшли майже до середини ріки, виявилося, що середина зваленого мосту затоплена у воді. Ми вирішили стягнути з ніг чоботи й босоніж перейти ріку до другого берега. Для цього ми хотіли використати маленький острівок серед ріки, на який могли ми ступити просто з поваленого мосту. Тільки ми сіли на острівці, як на протилежному березі вчули розмову двох людей німецькою мовою. Дві постаті дійшли до берега ріки, посадили, один із них закурив папіроску, другий люльку і далі вели балак. Ми добре чули їхню розмову, але сиділи тихенько в надії, що австрійці покурять і підуть назад. Щойно тоді ми були переконані, що знаходимося на кордоні між Чехо-Словацькою й Австрією.

Австрійські прикордонники, бо це були вони, скінчили курення, але не скінчили балаку. Їм не спішилося ставати з місця і вертати до станиці, а тим часом нам вичерпувався терпець. Не маючи іншого виходу, ми обережно почали входити на металеву конструкцію мосту, щоб вернути до берега, з якого прийшли. Під час повороту до берега мій автомат, через необережність, легко вдарив об сталевий злом, а металічний відголос рознісся в нічній тиші. Ми всі трьох прищухнули, завмерли в безрусі, але австрійці взагалі не зареагували, неначе нічого не чули.

Знайшовшись знов на березі, ми залягли, обсервуючи ще австрійців у надії, що таки заберуться додому. Так, одначе, не сталося, і тому ми рішили вернути берегом ріки на безпечну віддаль у напрямку, з якого прийшли, бо були впевнені, що там нікого нема. Не знали ми натомість, чи безпечно було б іти далі на захід.

Перед тим ще “Крилатий” накрив голову палаткою, закуривши папіроску. За його прикладом пішов і я, але мені якось дуже спішилося, щоб ще

до дня здібати відповідне місце до переходу ріки. Я сказав “Крилатому”, що тепер по-дурному переходити ріку не будемо, але підемо у воду таки в чоботях, у яких вода і так не задержиться. Через те й не докінчив я курення і не маючи терпцю далі чекати, підвівся з місця і рушив назад берегом ріки на схід, залишивши позаду обидвох друзів. “Крилатий” кінчав ще курення, а “Дрозд” просто ще відпочивав.

Перейшовши туди кільканадцять хвилин тому, я сподівався, що терен безпечний, то й закинув автомата на праве рамія. Відійшов від друзів близько тридцяти метрів, коли нагло засліпив мене струм світла кишенькового рефлектора і розлігся голос: “Стой! Руце горе!”, а вслід за тим дві крісові цівки заблестіли перед моєю груддю. Заскочення у мене було так велике, що заки я зорієнтувався, що діється, в місці, де залишилися друзі, розляглися голоси, взиваючи до піддання, і зчинилася густа стрілянина. Тим часом чехи кричали на мене, щоб я підніс руки вгору. Все ще застановляючись, що мені робити, я підніс ліву руку вгору, тримаючи в правій долоні цівку автомата, звисаючи з правого рамена. Вкінці я підніс і праву руку, і тоді чеський жандарм забрав від мене автомат.

Після роззброєння мене, при мені залишилося два жандарми, інші перешукували терен, де залишилися “Дрозд” і “Крилатий”. Мені наказано сісти на землі навпроти жандармів, які в руках тримали зброю, націлену, на мене. “Крилатого” і “Дрозда” не судилось мені бачити, і я не знав, що з ними сталося. Я додумувався, що мусили щасливо відступити, бо інакше був би їх бачив — живих чи побитих.

Сидячи на землі вже без зброї, як полонений невільник, я глибоко задумався над долею, що мене стрінула. Була це страшна доля, вагітна наслідками, яких я не міг собі навіть уявити. У цю мить я пригадав собі, що в моєму наплечнику, якого жандарми не перевірили, є дві російські сікані гранати. Перша думка, що майнула в моїй голові, була виїняти з наплечника відбезпечені гранати і заставити жандармів до піднесення рук. А що тоді? — подумав я. Дальша мандрівка невідомо куди, за чим і до чого, та й чим закінчиться? Дальша поневірка у світі, звірине життя, голод, холод, воші... Одним словом, собаче життя. І хоча навіть дійду до окупаційної зони західних альянтів? Яка майбутність десь на чужині, важка робота десь у копальні чи на фермі? Хоча була б якась надія, що незадовго буде організований український легіон, у рядах якого можна було б вернути на рідну Батьківщину, а тим часом таких виглядів нема. Чи не краще тоді здатися на присуд долі? Раз попав у руки ворога, нехай діється воля Божа. Якщо б розстріляли без тортур, думав я, то на збереження такого життя, як моє, шкода й дальших заходів.

Така проста наївна розв'язка моєї долі видавалася мені корисна під оглядом зірвання нитки клубка скомплікованого сплету обставин, на які складалися як незалежні від моєї волі умовини, так і мої власні рішення. Але коли я подумав про можливість передання мене чехами полякам, осоружність такої думки просто затьмарювала чіткість думки й приймання рі-

шень. Відрухово сягнув я до наплечника, почав його розшнуровувати, а чеські жандарми, не сподіючися нічого підозрілого, взагалі не звертали на мої рухи увагу. Доторкнувши долонею зимного заліза ґранати, я на момент знов завагався над правильністю рішення. Думки “за” і “проти” мінялися зі швидкістю блискавиць. Врешті перемогла зневіра в життя взагалі, а в життя партизанське і мої майбутні перспективи — зокрема.

Я моментально всунув і другу руку в наплечник, вийняв обидві ґранати зараз і витягненими перед себе руками давав чеським жандармам зрозуміти, що хочу їм віддати ґранати. Та не так зрозуміли це жандарми. Побачивши ґранати, вони моментально кинули кріси на землю і просили мене, щоб не вживав проти них ґранат, бо в них є діти і вони хочуть для дітей ще жити, а я партизан можу собі далі спокійно йти, куди хочу.

Тут у моїй свідомості настав момент розгублення. Я й не думав про будь-яку кривду, яку міг би вчинити жандармам. І в момент хвиливого розгублення перемогли знов почування зневіри й деморалізації, в яких поняття “якось-то буде” були вирішальним чинником резигнації з дальшого продовжування партизанського життя. Я зараз пояснив жандармам, про що йдеться. Вони обидва зразу й не розуміли, але коли я положив ґранати на землі далі від себе, зорієнтувалися і ще якось не дуже певно сягнули по ґранати, а згодом підняли свою зброю.

По описаній події ми всі втрьох сиділи мовчки, аж по упливі кількох хвилин один, старший віком жандарм питав мене, щоб я розказав дещо про партизанське життя, бо їх просто здивував мій поступок з ґранатами.

В часі розказування мною дечого про партизанське життя жандарм поспитав мене, чи я голодний? Очевидно, відповідь була “так”. Тоді він подав мені дві кромки хліба, переложені шинкою і саямі, що й зникло з овиду протягом кількох хвилин. Тоді другий жандарм подав мені свою пайку, подібну до першої.

Після впорання з перекусом жандарми казали мені встати і маршувати у вказаному напрямку. Один з них взяв велосипед, що стояв спертий об дерево, і так вони обидва йшли за мною, а по хвилині жандарм дав велосипед мені, щоб я його провадив. Я поспитав, чи можу сісти на сідло і везтись. За дозволом я зробив це, але коли від’їхав кількадесят метрів,

назустріч нам надійшла група чеських військовиків, які мене затримали і казали зійти з велосипеда. Старшина групи, ступенем поручник, дуже нечемно накинувся з криком на жандармів за те, що вони дозволили “бандеровцovi” їхати велосипедом, мовляв, я міг втекти. Від цього часу один з жандармів тримав мене за рукав і так мене провадив, а другий, з велосипедом, ішов позаду нас.

Йдучи рідкими лісами, надібаючи щохвилини менші або більші групи чеських військовиків чи жандармів та бачачи санаторійні й курортні будівлі, замінені тимчасово на військові казарми і станиці жандармерії, я дивувався, як ми могли пройти тамтими теренами, не напорювшись на якусь заставу чи блокаду.

Трагічний фінал рейду

Першим місцем моєї зупинки в полоні був санаторний дім серед лісів, тимчасово замінений на військовий об'єкт. Жандарми привели мене там, щоб передати в руки військового відділу, з якого на той час був там тільки кухар. Була там теж молода дівчина, що на цей день прибула відвідати одного з вояків — свого нареченого.

Мені наказано сісти на дерев'яній лавці під стіною приміщення-кухні. Кухар, глянувши на мене, без питання подав мені два кнедлики (популярна чеська борошняна страва, варена на водяній парі), политі якимсь сосом. Мимо, що попередньо з'їв хліб, я не міг сказати, що не голодний, отже, подякувавши, почав снідати. В той час молода чешка, з вимальованими до пересадки нігтями рук і устами, не то з погордою, не то із співчуттям приглядалася мені. По хвилині звернулася до кухаря з легковажною заввагою, що це “жертва обставин”.

Коли з терену повернув відділ війська, жандарми залишили станицю, тоді до мене причепився поручник, який доброю російською мовою почав мені дорікати за уділ у збройній боротьбі проти слов'янського народу та й проти свого власного — українського. Врешті почав звати мене бандитом, що мордував мирне населення на українських і польських землях, та ще й прийшов на територію Чехо-Словащини продовжувати свою злочинну діяльність.

Я, як полонений, зразу мовчав, але врешті не витримав і голосно почав відповідати чеському старшині. Зокрема, я підкреслив, що 45-мільйоновий український нарід має таке саме право на вільне життя, як інші народи, як, приміром, і чеський нарід, що є також окупантом словацького народу і живе його коштом. Що воїнів УПА ніхто не має права звати бандитами, бо вони боролися за найсвятіший ідеал патріота кожного народу, тобто за його волю. Я хотів ще щось більше сказати, але поденерований поручник почав ще гірше кричати, а то й ляяти непристойними російськими лайками, на що надійшов інший старшина — штабний капітан. Він таки в моїй присутності в гострий спосіб звернув увагу поручникові, що він не повинен взагалі дискутувати з безборонним полоненим.

Описана дискусія відбулася в підвір'ї військової станиці, звідки вантажна автомашина вивезла мене в товаристві численного військового ескорту до найближчого містечка Брецляв. Там вступне слідство перевів цивільний працівник контррозвідки, який перед приступленням до допитів запропонував мені кнедлики.

Приступивши до допитів, чех дуже хитро показувався доброю людиною і своєю поведінкою та й словами заохочував мене до говорення правди про мою підпільну діяльність. Кнедлики теж мали служити як заохочуючий чинник, але я оцінив це як примітивний психологічний підхід. Очевидно, пообіцяв говорити правду, але також знав, що чехи про УПА знають набага-

то менше, як поляки, особливо не будуть мати змоги перевірити мою біографію. Отже, я подав, що у мене чотири класи вселюдної школи, життєво недосвідчений. В УПА був робітником у гарбарні шкір у глибині великих лісів, до сіл нікуди не ходив, у бойовій одиниці УПА не служив і в жодних збройних акціях участі не брав. На питання про спосіб гарбування шкір я відповідав дещо заплутано, але таки собі порадив, бо дещо чув, як це дійсно роблено в гарбарні в лісах Хрищатої.

Питаючи про спосіб заготівлі харчів, слідчий, між іншим, питав, чи ми мали в лісі багато “коужені”? Вдаючи, що не розумію про які “коужені” йдеться, я відповів: “О! Так. Прецінь у лісі маса дерев, тож маса коренів”.

“О, ні, ні, — протестував слідчий. — Я питаю за такі корені, як перець, паприка, цинамон”.

На це я відповів, що нам часто і солі бракувало, а вже про інші корінні приправи й не снили.

Такі обставини дуже дивували слідчого, який крутив головою і сам до себе щось під носом муркотів.

Кінчаючи допити, слідчий питав, з яким наміром я ішов на Захід, чи під опіку американського імперіялізму?

— Щоб зажити спокійним, вільним життям цивільної людини, — відповів я.

— А чи не думав ти, — питав далі слідчий, — вступити в український легіон, якщо б американці такий організували?

Не задумуючися над евентуальними наслідками відповіді, я наївно і простодушно відповів, що така можливість не була головною причиною рейду, але якщо б таке щось заіснувало, правдоподібно, я б це зробив.

— Значить, — закінчив слідчий, — ти пішов би назад з легіоном воювати проти соціалістичних держав?

Я потвердив це, кивнувши головою, але перед підписанням протоколу домагався його переписання, з поминенням згадки про український легіон, бо це була тільки евентуальна можливість, а не ціль мого рейду. На це слідчий відповів: “Іване! Мрійлива майбутність не має тут жодного значення. Рахується твоя діяльність в УПА”.

Таки цього самого дня, коли запав уже темний вечір, два жандарми закували мені кайданками руки й повели містом. Один із них ішов попри мене, тримаючи одною рукою за рукав, а другий ступав кілька кроків позаду. Обставини, в яких це діялося, і моя молодеча наївність насували різні песимістичні думки щодо того, куди ведуть мене жандарми, а коли знайшлися ми за містом напроти цвинтаря, я був переконаний, що ведуть на смерть. Заведуть на цвинтар, думав я, дадуть кулю в лоб і на тому буде кінець. Моторошно стало на таку думку, але на це я готував себе від часу, коли попав у полон. Вже навіть у думках попрощався з рідними, про яких і

не знав, чи живуть, і коли ми доходили до воріт цвинтаря, я мимоволі почав скручувати туди, аж грізне остереження жандарма і сильне шарпнення за рукав усвідомило, що поступаю не так, як треба.

— Чи ти, Іване, хочеш щоб ми тебе застрілили, заки допровадимо до станції? — запитав жандарм.

— Та я думав, що ви мене провадите на цвинтар, щоб там розстріляти, тому й почав туди скручувати, — відповів я.

Пройшовши попри цвинтар, дійшли ми до залізничної станції, звідки завезено мене до міста Брна. Там посадили в окружну слідчу тюрму чеської служби безпеки, де знов двократно брали на допити. В часі допитів я тримався версії зізнання, яку склав у Бреціяві, але одним неправдивим зізнанням сам себе видав нехотячи.

Слідчий офіцер, який добре володів російською мовою, підпровадив мене до стіни, на якій була розвішена на всю ширину стіни військова мапа-спеціалка цілої території Чехо-Словаччини. Тримаючи в одній руці бамбукову паличку, другу таку паличку подав мені і казав мені на мапі вказати шлях, яким я пройшов Чехо-Словаччину. Довго не надумуючися, я точно вказав шлях, не оминувши жадного важнішого об'єкта, який мені з'явився. Коли я зупинився на означенні місця над рікою Дія, слідчий два рази вдарив мене паличкою по хребті, але удари не були дуже болючі. "Обірвав" я їх за те, що, мовляв, був півальфаветом, а так добре орієнтувався на топографічній карті.

Після першого допиту слідчий досить довго переконував мене о кінченості говорити правду, бо, мовляв, вони зуміли вбити вже багатьох рейдуючих "бандеровців" та багатьох зловили живими, отже, особова конфронтація виявить цілу дійсність. Між іншими, говорив він, живими зловили таких командирів, як "Бурлака", "Бродич" та ще двох інших, яких псевда мені були незнані. На цей час я й не хотів вірити в це і, мабуть, це знайшло відбиття на моєму обличчі, бо слідчий потрудився ширше описати подію здання живим "Бурлаки". Він теж натякнув на співпрацю з урядами Советського Союзу і Польщі, що допоможе чехам ідентифікувати кожного упіста зосібна.

Не залякування, але звичайна логіка справила, що я дещо змінив свої зізнання. Ще я признався, що закінчив торговельну школу та в УПА виконував функцію спецкур'єра.

У час провадження мене з тюрми на допити чи з допитів, в обласному будинку чеської служби безпеки мій сторож неначе не дуже звертав увагу на мене. Деколи й самого залишав у коридорі будинку між цивільними людьми. Кілька разів майнула думка про втечу, але твереза свідомість щодо її успіху у ворожому оточенні, з моєю "незвичайною" презентацією стримала мене від реалізації нереального задуму. Особливо ненависть чехів до українського повстанця була демонстрована на вулицях міста, просто публічно, в часі переходу вулицями, навіть під охороною поліції.

В цілі слідчої тюрми Брна одним моментом, що, на мою думку, заслугоував на увагу, були записи, пороблені гострими предметами на стінах, дверях і шафках. Тими записами були позначені імена й прізвища сотень

людей, засуджених до кари смерті, та рідко на досмертню тюрму, і то переважно за співпрацю з німцями. Але на мене вони не робили поганого враження — чехи самі себе нищили в ім'я дружби зі “старшим братом-росіянином”. Для мене важніше було те, що, поголивши бороду бритвою, випозиченою з тюрмової вартівні, скупавшись у гарячій воді у ванні, в чистій білизні проспав першу ніч у тюрмі, неначе спокійне немовля. А розбудившись вранці, не потребував журитися організуванням сніданку. Як іронічно не звучить, та в безсенсовному сенсі все-таки крихітка правди була.

Коли б це не тюрма, можна б сказати, що позитивним явищем було те, що вже від другого дня ув'язнення, внаслідок стукання в стіну цілі і голосніших вигуків у сусідньому вікні, я скотактувався з в'язнем сусідньої цілі, а був ним бунчужний сотні “Калиновича” — “Лисиця” (Микола Шостак). Він інформував мене, що в дальших сусідніх целях є ще чотири упісти — “Голуб” (Володимир Боднар) і “Сорока” (Стефан Фешанич), яких я особисто знав з УПА, та “Грицько” і “Дунай” (Емільян Демон).

Розмовляли інколи через вікна. Одного разу “Лисиця” спитав мене, чи я бачу вуличний рух.

— Очевидно, — відповів я. — На тротуарах дуже жвавий рух пішоходів, що дуже спішать невідомо куди. А на вулицях мчать різного роду механічні поїзди, наче на перегонах. І що з того? — питав я.

— А, з того те, що, будучи на рідних землях в УПА, ми весь час надіялися на скорий вибух Третьої світової війни, а тут війна нікому не в голову і неначе люди ніколи про таке щось і не чули.

Протягом майже трьох тижнів перебування в тюрмі Брна був час добре “відхудитися”, бо чехи годували в'язнів дуже погано. Однією з причин була посуха, але і там були люди, що помагали одне одному. Щоденне харчування доносила якась проститутка, яка дуже часто давала мені більшу пайку та при цьому передавала недокурки папірос. При одному тюремному наглядчеві робила це одверто, а при другому — потайки або й взагалі ні, бо цей дуже ненавидів “бандеровців”. Протягом двох днів я потрапив у неласку в проститутки. Одного разу вона підійшла до дверей моєї цілі, застукала й питала, чи “чогось” не хочу? Плянувши у прозірку, я побачив голе грішне тіло. Відрухово я плюнув у скло прозірки, чим образив дівчину, яка в два дні пізніше, з власної ініціативи перепросилася.

З Брна нас, уже шістьох упістів, скованих кайданами по двоє, з ескортом трьох жандармів, поїздом перевезли до військових казарм у Банській Бистриці у Словаччині. В час перемаршу вулицями Брна до залізничної станції різні цивільні люди, що проходили в той час тротуарами вулиць, грозили “бандеровцом”, плювали на нас, а робітники, що справляли бруківку на вулицях, накидалися на нас з молотами й чеканами та лаяли брудними лайками.

Прибувши до Банської Бистриці, у військових казармах застали вже кільканадцять інших полонених вояків УПА, а між ними командира сотні “Бурлаку” (Володимира Щигельського).

Нашу шістку посадили в одній целі арешту військових казарм. В сусідніх целях були вже деякі полонені із сотні “Бродича”, “Бурлаки”, “Громенка” та інших менших рейдуючих груп. Харчування було дуже погане, особливо під оглядом кількості. Ми були постійно голодні. На три дні ми діставали один буханець хліба, який важив 1200 грамів. Ми пробували ділити так, щоб вистачило його на три дні, але більшість з нас була слабої волі, бо поїдала хліб за два дні, а то й один по отриманні пайки. Я зумів заощадити хліба найдовше на півтори доби, а других півтори був голодний. Правда, крім хліба, давали зранку каву зі збіжжя, на полуденок — кнедлики або бараболю з гуляшем чи ячмінну кашу з рештками кінського м'яса і тому подібне, а на вечерю — найчастіше капустянку, часом яринову, чи іншу зупу, а деколи тільки чорну воду, звану кавою.

Дуже твердої волі в моїй целі був Емільян Демон — “Дуня”, який ділив хліб на шість кусників і поїдав по одному кусникові на сніданок і вечерю. Він просто висміював інших, як слабодухів, особливо мене.

На прохід з целі взагалі нас не випускали, за виїмком сотенного “Бурлаки”. Він міг проходжуватися вздовж бараків там і назад протягом кільканадцяти хвилин. З нашої целі ми могли його добре бачити. На мене він справив враження пристойного мужчини, середнього віку, подібний на грузина, з обличчям мужнім і поважним. Його шанували і чеські старшини, бо коли проходили біля нього, віддавали йому військові почесті.

В одній із сусідніх целей сидів “Аркадій” (Кривуцький Іван), про якого говорили, що їхав на захід як спецкур'єр Крайового Проводу ОУН. Говорили, що згодом чехи передали його в руки НКВД, яке забрало його в ССРСР.

Через кілька тижнів пізніше з військових казарм майже всіх нас, за внятком сотенного “Бурлаки” і кількох осіб його почоту, перевезено до в'язниці в тому ж місті. Я попав в одну целю ще з іншими дев'ятнадцятьма друзями. Сотенного “Бурлаку” з його почотом вивезли чехи до військових казарм у місті Кошиці у східній Словаччині.

За кілька тижнів перебування у в'язниці відкрилися двері целі, а в них, на моє велике здивування, став “Чумак” (Михайло Федьчак), який потрапив у полон з потрошеною кулею рукою (не тямлю, була це ліва чи права рука). Вітаючись потисненням руки з усіма по черзі в'язнями, приступив і до мене, а коли зорієнтувався, перед ким стоїть, неначе завагався і не знав, що робити. Зі стану збентеження випровадив його я, простягнувши свою руку на привітання. Згодом “Чумак” пробував оправдуватися за залишення мене, “Крилатого” і “Дрозда” в часі рейду, говорячи, що зразу вони мали намір забрати і мене зі собою, але не мали сумління залишити “Крилатого” з

самим тільки “Дроздом”. Я відповів йому, що в мене з цього приводу абсолютно жодних претензій до нікого нема.

У в'язниці в Банській Бистриці довелось нам пережити осінь і зиму до весни 1948 року, тобто до перших днів травня. У міжчасі тюремна адміністрація подала нам до відома, що для охочих сповідатися спровадять священників такого віросповідання, якого ми будемо собі бажати. Між добровольцями до сповіді був і я. Я щиро висповідався перед греко-католицьким священником, але він мене не зрадив.

Маючи до диспозиції багато вільного часу, зразу ми пробували проводити його життям в'язнів-рецидивів, про яке дещо чули з оповідань, бо жоден із нас перед тим ув'язнений не був. З хліба, якого ніколи не вистачало, ліпили шахи і такими примітивними шахами грали, бавилися забавою “биття спини” із зав'язаними очима битого, де він мав відгадати, котрий із в'язнів його вдарив. Дуже м'якеньку спину мав “Шабля” (Петро Торган) із сотні “Бродича”, який після кожного удару просто скавулів. Цю гру дуже скоро забули. Пробували теж відгадувати різні загадки тощо. Багато було розмов на різні теми, особливо про минуле особисте життя. Через постійний голодний стан найчастішою темою були фантазії про страви, їхній смак, запах.

Зразу, втративши волю й опинившись у тюрмі з причини трагічного епілогу партизанського життя, дехто пробував звинувачувати за свою долю інших. Зокрема, до нарікань вдавалися вояки сотні “Громенка” і сотні “Бродича”. Ці перші вину за втрату волі складали на командний почот, особливо на “Лагідного” і бунчужного “Соколенка”. Сотенного “Громенка” всі боронили як такого, що не мав виходу і мусив піддатися вимогам “Лагідного” і “Соколенка”. Цих двох звинувачували всі за негуманне трактування знеможених голодом і фізично виснажених маршами вояків сотні. Вони подавали факти фізичної ліквідації польовою жандармерією кількох стрільців сотні, чого самі наочними свідками не були, але довідувалися від інших або робили висновки із заобсервованих подій.

В такі дискусії вдавалися й інші в'язні, критикуючи тих, що розповідали про події в сотні “Громенка” в часі рейду в той спосіб, що складалося враження, неначе вони ганьбили добре ім'я всієї Української Повстанської Армії. До таких дискусій дуже часто втручався бувший ройовий сотні “Громенка”, Володимир Войтович, який у дуже гострий спосіб засуджував вчинки командного складу його відділу, з приводу чого він сам, фізично вичерпаний, радше здався живим у руки ворога, як мав би бути зліквідований польовою жандармерією сотні.

За вояками сотні “Громенка” почали обстоювати вояки сотні “Бродича”, які нарікали теж на почот їхньої сотні за те, що зрадив сотенного “Бродича”, особливо — на чотового “Корпа” і двох ройових. Та й не тільки те, а також засуджували стан у сотні перед і в час самого рейду. Ніхто нікому не хотів підпорядкуватися, поутворювались групи взаємно довірених осіб, що довело до того, що деяких вояків сотні, яких так звані “герої” вважали “селепками”, залишено на поталу долі, без командирів, без мап, без підготовки до далекої дороги.

Такі й подібні виповіді не подобалися іншим в'язням, які зразу прислухалися збоку, не втручаючись, але згодом почали встрявати в неприємні дискусії. Особливо чотовий "Дуня" спокійним тоном чемно пробував вказати на причини й спонуки деяких членів українського підпілля, протиставляючи приклади поведінки старшин Червоної армії, де повсякденно діялися ніким ніколи не описані події, розстріли на фронті і поза фронтом, а в зв'язку з тим і дезерції, та ще більш масові здавання в полон. "Дуня" навів теж приклади дуже здисциплінованої "залізної" армії гітлерівської Німеччини, вояки якої в часі відступу із східного фронту морально впали так низько, що ті, що бачили їх маршуючих бундючно на Схід, не могли повірити своїм очам, бачучи їх у неславному відступі. "Дуня" доказував, що невластива чи деколи навіть негуманна поведінка деяких одиниць в УПА була наслідком низького рівня їх особистого інтелекту та невластивого розуміння ідеї визвольної боротьби українського народу.

Не так думав ройовий Войтович. В ході дальшої дискусії повторював те, що вже попередньо говорив, та й деколи грізно накидався на дискутанта-противника. Він вважав, що жоден чесний капітан корабля не рятуює першого себе, а пасажирів і залогу, а в сотні "Громенка" діялося навпаки.

Вкінці дискусія перейшла майже у сварку, де один хотів перекричати іншого й доказати, що тільки він говорить правильно. Втихомирило їх стукання у двері тюремного наглядача, після чого голос забрав знов "Дуня". Він у гострішому вже, як попередньо, тоні ганьбив Войтовича не тільки за його виповіді, а й за те, що, мовляв, здався в полон з боягузтва, та ще вину за своє боягузтво хоче зложити на іншого. Жоден з нас тут за піднесення рук не може складати вину на когось іншого. Сотні тисяч героїв поклали життя в жертву за свободу українського народу, говорив "Дуня". Десятки тисяч страждають по тюрмах, десятки тисяч вже розстріляно чи повішено по тюрмах, а скільки з-посеред нас були свідками геройського закінчення життя стрільців УПА, які розривалися гранатами? Скільки тисяч ще й до сьогодні ведуть нерівну, завзяту боротьбу з комунією? Отже, як можна так безвідповідально оскверняти їхню честь чи пам'ять тих, що віддали життя за ідеал, за який і ми зараз страждаємо?

Погляди "Дуні" поділяли й інші в'язні, які голосно висловлювали свої завваги, але Войтович і його однодумці заперечили осквернювання всієї УПА, бо тут, говорив Войтович, не йдеться навіть про одну сотню "Громенка", а тільки про дві особи почоту тієї сотні. З тим були згідні і вояки сотні "Бродича", які нарікали тільки на деяких командирів, але боронили добре ім'я самого сотенного "Бродича".

Тюремна обслуга, особливо мундирові функціонери, загалом трактували нас людяно, крім одного наглядача, польського походження, який мо-

рально знущався над нами, не називаючи нас інакше, як “бандеровське шпі-ни” (бандерівський бруд). На проходи взагалі нас не випускали, до купальні водили раз на тиждень, а харчування було так само погане, як у Брні. На вечерю найчастіше була капуста, і то так квасна, що навіть постійно голодні шлунки не могли сприймати такої огиди.

Минуле партизанське життя, виснажуючі марші територією Чехо-Словаччини, голодне життя в тюрмі, усе те не могло не мати негативного впливу на стан здоров'я. Той ішов до тюремного лікаря з недомаганнями шлунка, тамтой скаржився на завороти голови, ще інший нарікав на ревматизм м'язів, що й деколи в'язні жартівливо звали “романсами”. А мене навідала дуже серйозна недуга ніг. Дійшло до того, що я взагалі не міг на ноги стати. Одного дня двоє друзів завели мене під руки до лікаря, який, довідавшись про мої недомагання, замість поради чи помочі питав мене: “А хто тобі казав іти в ліс?”.

— Пане докторе, я думав, що я прийшов до лікаря, який мені допоможе, але виглядає, що я помилився, бо попав до політрука, — відповів я.

Така моя відповідь дещо збентежила лікаря, який без слова подав мені слоїк бальзаму, яким друзі в цілі, а найчастіше “Зайчик” (Столиця Михайло), протягом двох тижнів смарували мої ноги, аж врешті я зміг о власних силах станути з постелі. В нашій цілі був теж вояк Володимир Черник, важко поранений у ногу. Потрошена кість аж виставала крізь шкіру, з рани сочилася постійно ропа, поранений не раз сичав крізь зуби з великого болю, але медично-санітарна служба як від часу арештування, так і в тюрмі не виявляла гуманної турботи про людину, що терпить фізичні болі.

По кількох тижнях перебування у в'язниці нам дозволено було випозичати книжки з тюремної бібліотеки. Ці послуги виконував якийсь в'язень, який щотижня приносив нові книжки до дверей цілі, але були це тільки життєписи святих, яких деякі в'язні взагалі не читали. Я нато-мість, голодний писаного слова, зачитувався в тих життєписах і то навіть з заінтересуванням.

Одного разу підійшов до мене “Лисиця”, питаючи, що там у тих книжках таке цікаве.

Я відповів, що деякі життєписи таки цікаві.

— Я б тобі радив, — говорив “Лисиця”, — не заглиблюватися в зміст тієї літератури й не читати життєписів, бо чим більше читатимеш, тим скоріше дійдеш до висновку, що християнські святі — це люди, що протягом коротшого чи довшого часу були дуже грішними людьми, доки якісь причини не спонукали їх посвятитися скромному монашому чи харитативному життю. І ніхто інший, як люди, винесли їх на п'єдестал святих.

— Якщо йдеться про вірування чи релігію, я вважаю, що кожен з нас має право вірити так, як він хоче, отже, й дискутувати на тему святих немає потреби, — відповів я.

Поволеньки минула зима. Над словацькою землею почала нестися весняна вологість. У той час одного із упістів покликано на суд. Неймовірна ці-

кавість в'язнів була заспокоєна по відносно короткому часі. Покликаний, Теодор Явіляк ("Зозуля"), повернувшись сповістив, що словацький суд засудив його до восьми місяців тюрми.

Окрім Явіляка, словацький суд судив ще двох інших упістів. Одного із них засудив теж на вісім місяців тюрми, а "Чумака" (Федьчака Михайла) на його власне прохання засуджено до дванадцяти місяців тюрми. На запитання судді, чому він просить високий вирок, Федьчак відповів: "Я не хочу бути переданий назад до Польщі".

На цьому й закінчилася ціла процедура чесько-словацького судівництва, бо незадовго, в перших днях травня 1948 року, всіх в'язнів-упістів з Банської Бистриці перевезено до тюрми в Кошицях.

ПІДСТУПНІСТЬ ЧЕСЬКИХ КОМУНІСТІВ

Видача упістів полякам

Минули роки й десятиліття, і ніхто не відзначав, та й не збирається відзначати, сумних роковин незаметної події, яка в історичному ланцюзі існування української нації була тільки епізодом безперервної жертви крові і життя за ідею волі й свободи українського народу в межах соборної, ні від кого не залежної держави. Ці сумні роковини минають непомітно не тільки для широкого загалу українського народу, а й, правдоподібно, і для самих учасників тамтих подій, які ще по сьогоднішній день залишилися між живими, для яких макабричні переживання стали тільки страшними споминами, припорошеними порохом забуття та затертими вражіннями сірого, але бурхливого життя, яке більшість із них провела в Польщі, деякі в Україні, а одиниці на еміграції, у західному світі. Нехай оця скромна згадка буде висловом нашої вдячності і пошани для тих, які в тамтому часі загинули розстріляні або повішені в казематах польських комуністичних тюрем, та нагадуванням, що українська нація ніколи не переставала боротися за свої права на самостійне життя. І ця боротьба увінчалася перемогою в 1991 році.

Коли в 1947 році уряд комуністичної Польщі насильно виселив українців з їх прадідних земель Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя, Головне Командування УПА і провід ОУН вирішили закінчити збройну боротьбу на Закерзонні, залишаючи там тільки кількаособові групки підпільників для зв'язків підпілля в Україні з представництвом за кордоном. Деякі збройні частини УПА дістали наказ перейти на західні землі Радянської України, щоб там продовжувати визвольну боротьбу, а деяким доручено вирушити у великий рейд в окуповані західними альянтами зони Західної Німеччини і Австрії.

Виконуючи наказ, відділи УПА вирушили у великий рейд на Захід. Ішли вони цілими сотнями, групами, а то й групками, прориваючись крізь ворожі застави, зрошуючи українською кров'ю гори і долини, ліси й поля Словаччини, Моравії та Чехії.

Наш "старший брат", мимо численної переваги в людських ресурсах і технічному обладнанні, не зумів зламати опору Української Повстанської Армії. Він приневолив, крім уряду комуністичної Польщі, також уряд Чехо-Словаччини до ведення збройної боротьби з рейдуючими частинами УПА, завданням яких було тільки перейти територією Чехо-Словаччини як воїни культурної нації.

В ході великого, важкого, трудного й кривавого рейду деяким частинам пощастило дійти до мети, деякі віддали своє життя в часі рейду, а ще інші, у скомплікованому сплетінні обставин, попали в полон чехо-словацьких військ чи органів безпеки. Цих останніх чеський уряд зразу передавав польському урядові, а опісля тримав у тюрмах і військових казармах, бо чеський генерал Людвік Свобода від імені чеського, не зовсім ще в 1947 році опанованого комуністами уряду пообіцяв полоненим упістам інтернування на недовгий час, а опісля політичний притулок. Але час працював на комуністів, і вже в лютому 1948 року, за наказом Москви, Ян Масарик вискочивши через вікно вчинив самогубство, а комуністи опанували чеський уряд, якому, мабуть, дуже спішно було передати упістів польському урядові, бо вже в травні в місті Кошиці, у східній Словаччині, створено збірний пункт, звідки 18 травня вивезено до Польщі сто чотирнадцять полонених упістів, у тому числі двоє дівчат-упісток.

Поволеньки й незаметно хилилось травневе сонечко, кидаючи останнє вже цього дня золотисте проміння на словацьке місто Кошиці, немовби змагалось зі своїм призначенням — уступити місце весняній, теплій, темній ночі. Повзаючи прийдливими променями по вулицях і кам'яницях міста, немовби бажало завернути зі свого напрямку і ще хоч раз заглянути своїм життєдайним і радісним променем крізь тюремні ґрати, у цілі в'язниці, в якій зібрано понад сотню упістів, учасників великого рейду, яких доля кинула живцем у руки ворога.

І хоч як сонечко намагалось своїм прийдливим променем заглянути в тюремні цілі, щоб у душу українського повстанця-в'язня влити не тільки промінь світла, а й промінь надії якщо не на краще, то хоч на можливе завтра, воно, ведене правилами природи, щораз ближче хилилося до обрїю, повзаючи промінням із тюремної сірої і непривітної стіни на дах і червоні, прибруджені порохом і сажею комини, щоб врешті сховатися за верхи словацьких гір, уступаючи присмеркові, який попереджував темну, таємничу ніч. З настанням тієї ночі мала остаточно вирішитися доля українських повстанців, які все ще були в'язнями чеського комуністичного уряду. Зібра-

ні в кількох цілях, вони не роздягалися до сну, чекали нетерпеливо на те, що мало статися за п'ять, десять чи, може, п'ятнадцять хвилин.

Коли ж темрява весняної ночі, розпорошувана світлами міських ліхтарень, простяглась над вулицями міста, в тюремних коридорах далися чути зразу віддалені глухі кроки, які ставали голоснішими, аж, наблизившись до дверей першої цілі, на мить затихли, але зараз же тишу перервав брязкіт і неприємний скрегіт ключа в замку масивних, оббитих бляхою дверей.

Повільним рухом відкривав двері тюремний наглядач, а там, за двома, в коридорі стояли військові й цивільні представники чеської влади, з-поміж яких один високий, худий блондин, одягнений у цивільне, наказав упістам забирати свої клунки й виходити в коридор.

Один по одному виходили ми, шикувалися у дволаву, яка збільшувалася по відчиненні інших дверей. По перевірці наказано нам перейти за браму в коридор, який виходив у в'язничне подвір'я. Там усі зупинилися, і один з представників цивільної влади інформував нас, що уряд Чехо-Словащини вирішив перевезти нас до Моравської Острави, де протягом недовгого часу працюватимемо в копальнях вугілля, щоб реабілітуватися за нелегальний перехід кордону зі зброєю в руках, а після цього будемо звільнені й зможемо легально жити в Чехо-Словащині як вільні люди.

Після такого “переконливого усвідомлення” щодо дальшого майбутнього найближче майбутнє проявилось в тому, що зараз же почали нас кувати по двоє одними кайданками. Коли закували кількадесятьох, не вистачило кайданків, які замінили шнурками, але шнурки, правдоподібно, не могли гарантувати відповідної безпеки, тож урядники вирішили полишити цю процедуру. Всім наказано виходити на тюремне подвір'я, де стояли заздалегідь приготовлені вантажні автомобілі, криті брезентом.

Колона авт з упістами, під конвоєм вантажівок, на яких їхали озброєні чеські вояки, виїхала на вулиці міста, які в цей час були цілком порожні й на них панувала глуха тиша, яку порушував шум автомобільних моторів і тихий відгук повільних кроків озброєних чеських вояків, які двійками проходили між заставами кулеметів, розставлених на тротуарах вулиць кожних 200—300 метрів.

Побачивши так приготовлені для нас вулиці, котрийсь із нас голосно сказав: “Хлопці! Чи не варто бути упістом, хоч би і задля того, щоб бачити, як “пепіки” (жартівлива назва чехів) бояться нас, навіть і безборонних? Але це не дуже вказує на те, що нас везуть до Моравської Острави, але...” і не докінчив речення, бо один із чеських вояків наказав мовчати.

Порожніми вулицями, на яких того вечора не було нікого, крім військових застав і стеж, повільно посувалася колона вантажних автомобілів, яку вели два “джипи”. З вікон кам'яничок цікава кошицька публіка приглядалась крадькома, стараючись збагнути, кого ж то новий чеський уряд потайки перевозить у нікому не знане місце. Та мешканці міста, правдоподібно, здогадувались, хто є предметом так старанно забезпеченого транспорту, тож зі співчуттям проводжали думками тих, яким ще вчора активно по-

магали в часі рейду. Вони ж бо щедро приймали в свої хати рейдуючі частини УПА, помагали їм харчами, служили порадою, вказували безпечну дорогу. Словацький нарід, поневолений комуно-чехами, симпатизував визвольним змаганням українців, даючи цьому повний доказ матеріальною і моральною підтримкою рейдуючим частинам УПА.

Одначе ані активна поміч у часі рейду, ані співчуття тепер не могли оберекти нас перед присудом жорстокої долі, що тепер порожніми вулицями Кошиць допровадила нас до залізничної станції. Там уже чекали на нас готові вантажні вагони, до яких наказано нам входити. Ми заповнили три вагони. Двері зачинили зовні і заплombували. По короткому часі ми почули пронизливий свист паровоза, і поїзд рушив у не знану нам дорогу.

Тепла весняна, хоч безхмарна, але темна ніч панувала над словацькою землею густою темрявою, яку трохи роз'яснювали зорі, що мерехтіли високо в темно-синьому небозводі, що переходив у непроглядну чорняву.

Темна ніч перемогла ясний день і приневолила чесну, втомлену цілоденною важкою працею людину до відпочинку, дала захист злодієві, напувала чаром таємничости душу романтика, змагала пристрасті любови закоханих, в уяві вбогих, прибитих горем і покривджених людей розбуджувала тужливі мрії про краший завтрашній день, про кращу майбутність.

Яку ж майбутність принести мала доля нам, які в замкнених вантажних вагонах поїзда мчали у невідому далечинь, не знаючи навіть найближчої тимчасової станції? І хоч нам сказано, що поїдемо до Моравської Острави, спеціальні засоби забезпечення, стосовані чеськими органами безпеки в часі транспорту, викликали підозріння, що поїзд зупиниться, найправдоподібніше, в Польщі. Сама згадка про таку можливість була моторошною, бо кожний з нас здавав собі справу з наслідків, що чекають на нас у руках представників польської влади. Тим часом поїзд мчав у темну далечинь, не зупиняючись у своїй дорозі на жодній станції. Паровоз сопів швидко, немов зі змучення, швидкий рух вагонів коливав нами в обидва боки, потрясаючи живими тілами. Колеса вистукували такт, переривали рівномірно дику музику хвиль повітря, розбиваного рухом паровоза.

Ось так ідучи у незнане, ми роздумували про своє незавидне становище. Здебільшого сиділи ми на долівці темного вагона або стояли, спершись об його стіни, і дискутували над тим, чи це можливо, щоб чехи нас обманули... Тільки деякі з нас вірили, що везуть нас до Моравської Острави. Більшість, однак, була впевнена, що наша дорога веде до Польщі. В одному вагоні котрийсь висловив думку, що чехи — не москалі, це культурний нарід і вони не могли б обманути нас. У дискусії одні старалися довести цю правду, інші заперечували її.

В куті вагона, спертий об обидві стіни, стояв бунчужний сотні “Калиновича” Микола Шостак (“Лисиця”). Він від першого дня свого полону ані на одну мить не вірив у те, що його залишать у Чехо-Словащині. Прислухаючись дискусії, втягнув поміж затисненими зубами повітря, цмокнув при тому губами за звичкою та втрутився в дискусію, доказуючи, що той, хто

ще й тепер не вірить у свою дорогу до Польщі, має дуже небезпечне затьмарення ума, бо за кілька годин зустрине його дуже прикре і неприємне розчарування. Таке забезпечення, яке чехи впровадили на час транспорту, говорив “Лисиця”, не повинно давати жодних сумнівів щодо напрямку нашої їзди. Але найважливішим аргументом є те, що тепер чехо-словацький комуністичний уряд є цілковито підпорядкований Москві, волю якої виконує дуже слухняно.

Щоб впевнитися щодо напрямку їзди, дехто пробував підійти до стіни вагона і крізь маленьку щілинку між дошками поглянути надвір, але там панувала чорна темрява. Щойно по півночі з обрію поволеньки почав підсуватися блідий місяць, подібний до широкого серпа. І хтось знову заглянув у щілину, а побачивши місяць, сказав: “Хлопці! Здається мені, що саме тепер ми їдемо прямо на північ”.

Підійшли інші й, впевнившись щодо гіркої правди, посідали на долівці, затопившись у своїх власних роздумуваннях. Сотенний політвиховник Антін Філевич (“Бойко”), сидючи на долівці, похиливши голову в руки, сперті об коліна, роздумував над найближчим поганим майбутнім, мріяв про те, щоб ще хоч раз у житті побачити свою кохану дружину і улюблену над життя донечку. Мабуть, уже ніколи, думає він, не підійде до мене моє дитя, не защебече “татку”, не видряпається на коліна, не обійме, не поцілує і не зіскочить з колін, щоб розкішно бігати маленькими ніженьками навколо кімнати, втішаючись своїм безжурним дитячим невинним життям, не розуміючи ще суті життя в загальному й почувуючись безпечно під батьківською опікою.

Сотенний Григорій Мазур (“Калинович”), спершись правим рам’ям об стіну, пригадував собі недавню, але минулу безповоротно славу боротьбу в рядах УПА, бої з ворожими військами, якими він командував, карні акції проти польських цивільних банд, які грабували і мордували українське беззахисне населення. Він думав, що сповнив свій національний обов’язок так чесно, як тільки зумів, але в недалекому вже майбутньому до сповненого обов’язку щодо Батьківщини, треба буде додати ще власне життя, і то на польській шибениці. Що ж за іронія долі! Маючи зброю в руках, він був паном життя і смерті, як свого власного, так і чужого, але лукава доля віддала його в руки ворога.

Сотенний Михайло Кучер (“Яр”), передумавши все своє життя від дитинства аж до останньої хвилини, здрімнувши в сидячій позі, перекинувся в бік свого сусіда бунчужного Теодора Лазара (“Кудияра”), сперши свою голову на його рамені. Всі інші проводили свою погану подорож по-різному. Одні стояли, інші сиділи, легко дрімаючи, деякі вели різні розмови, а то й жартували, що в їхньому становищі виглядало на гумор повішеного.

Із сусіднього вагона чути було спів пісні “Рушив поїзд в далеку дорогу”. Це Еміліян Дикий своїм милозвучним, чудовим баритоном, піддержуваним тенором Івана Пштира та басами інших друзів, розпочав цю сумну пісню, в якій кохана дівчина проводила і прощала свого хлопця в далеку дорогу.

Тим часом нічна темрява почала помаленьку рідшати, наближався світанок чудового весняного ранку, який почав поволі роз'яснювати тумани ночі, а поїзд змагав усе вперед і вперед, не затримуючись по дорозі, немовби й не мав заміру ніколи й ніде зупинитись.

Хоч сонце й не виглядало ще з-за обрію, заповідався чудовий весняний ранок, прогнавши останні тіні ночі з гірських дебрів і вертепів, коли поїзд, звільнивши свій біг, затримався.

Ми всі цікаві були довідатися про місце нашого приїзду, але не всі могли власними очима його оглянути. В одному вагоні кілька з нас підійшло до щілини між дошками вагона, але зразу, крім гористого краєвиду, нічого цікавого побачити не могли. По хвилині завважили щось, що прямо зелектризувало наші нервові системи. Була це “рогатівка” з орлом, що розпротер широко крила, символізуючи загарбницько-імперіялістичний апетит фанатиків “Польські — од можа до можа”.

Хоч на цю можливість ми були приготовані, не могли прийняти цього явища за дійсне, але не було такої сили, що зуміла б завернути колесо нашого життя з дороги мук і тортур, а опісля — майже для половини з нас — з дороги неприродної смерти.

Ці, які власними очима оглядали постать польського офіцера, відійшовши від стіни вагона з почуттям глибокої резигнації, не мали вже потреби інформувати про те товаришів, бо вже всі чули розмову між польськими і чеськими офіцерами. Було це місце в полі між горами, де залізничний шлях перетинав кордон між Чехо-Словакчиною і Польщею, на південь від Мушини, яка розташувалась уже на території Польщі.

Не дуже культурним зворотом адресував своє слово “пепікам” “Кудияр”, який пригадував, як колись обманули вони цивільне населення Лемківщини, що в лісах Словакчини ховалося перед польськими облавами. Наперед обіцяли перевезти їх на Судети, а потім віддали полякам. Знов, генерал Свобода обіцяв політичний азиль тим упістам, які здадуться, тим часом посадили їх до тюрми. Тепер же обманули нас обіцянками праці в Моравській Остраві.

Після загальної перевірки на кордоні поїзд рушив у дальшу дорогу, а докотившись вранці 19 травня до станції Мушина, зупинився там на цілий день.

З голосним гуркотінням розкривалися двері, і перед нашими очима стали два ряди вояків. При чеському товарному поїзді стояла лава чеських вояків, а навпроти них, при польському особовому поїзді, складеному з вагонів, спеціально побудованих і пристосованих до перевезення в'язнів, стояв ряд польських вояків.

Наказано нам виходити з вагонів і уставитись в один ряд, лицем до польських вояків. Вийшли ми всі, але в нашому ряді не було сотенного “Бур-

лаки”, сотенного “Бродича”, трьох підстаршин з почоту “Бурлаки” та кулеметника із сотні “Хріна”, який, правдоподібно, мав брати участь у засідці, в якій загинув польський генерал Кароль Сверчевський. Їх відтранспортовано безпосередньо до Варшави, де опісля засуджено до смертної кари.

Наша лава була різномісна під оглядом одностроїв. Більшість з нас була одягнена в чеські військові однострої, які придбали, виконуючи різні порядкові функції у військових казармах у Кошицях, доки замкнено їх у в'язниці. Інші мали польські чи російські однострої, а деякі й цивільне вбрання. Ці останні виглядали вже жалюгідно — брудні, обдерті, пошарпані, з повипалюваними дірами, частинно зужиті ще в часі служби в рядах УПА, опісля в часі великого рейду.

Лице в лице станули відвічні вороги, сини братніх слов'янських народів. Одні, тим разом переможці, представники держави, що в принципі своєї політики від віків ставила загарбництво, поневолення й гноблення сусідніх народів. Другі, переможені, — представники нації, що від віків зазнає упокорення неволі й від віків бореться за право на свободу і незалежне життя, за мир, добробут і справедливість у своїй власній хаті.

Стояли одні проти одних і цікаво приглядалися собі взаємно, з невимовною силою гніву і ненависти, що блищала в очах, а ранне весняне сонечко, що зійшло вже понад обрієм, заглядаючи з-за будинку залізничної станції, своїми теплими, радісними, життєдайними променями затоплювало люті пристрасті, що мали виявитися у переможців щойно тоді, коли не буде вже свідків сусідньої держави — Чехо-Словаччини. Але поки що свідки були, тож і лицарі польського КБВ (Корпус Внутрішньої Безпеки) поводитися культурно, а навіть один із них, приглядаючись нашій лаві, начебто здивовано висловився: “Дивіться, дивіться! Це ж самий цвіт молоді!”, а в його думці майнуло: “І ці молокососи наганяли стільки страху аж трьом державам, з Радянським Союзом у проводі?”

Почувши слова “цвіт молоді”, котрийсь із нас подумав, що хіба в Польщі не буде аж так погано, як він здогадувався...

По перевірці кількості упістів згідно з документами, полагодженні формальностей та віддачі військових почестей, чеський поїзд вирушив у зворотну дорогу, а нам наказано по одному входити до вагонів польського поїзду. Крім нас, на станції в той час не було нікого.

Я, що був перший у ряді, з почуттям тривожної цікавості рушив у напрямку східців вагона, а опинившись у коридорі між переділами вагона, зупинився на мить, побачивши перед собою польських вояків, уставлених у два ряди. Але на роздумування не стало часу, бо перший із них швидким рухом кулака правої руки завдав сильного удару в мій живіт. Дошкульному фізичному болеві товаришив багато більший моральний біль, що впливав зі свідомості примусового рабства і неволі та браку засобів і обставин, щоб ставити будь-який фізичний спротив. Зрештою, на жодну філософію часу не стало, бо я не опритомнів ще добре від удару в живіт, коли поспались на

мене знов удари кулаків, вояцьких поясів та інших твердих предметів, у які озброєні були польські вояки-конвоїри.

Удари сипались по всьому моєму тілі, справляючи пекучий фізичний біль і психічне пригноблення, спричинене жорстокою ситуацією, в якій людина мусить втрачати віру в людину, в її розум та взагалі в сенс і суть життя людського.

Відтворюючи майже півстолітньої давнини образи тамтих переживань, стоїмо перед невідрадним питанням — хто або що є людина? Посадистьки, по-звірячому знущаючись над іншою людиною, вона ставить себе нижче рівня будь-якої звірини, яка керується тільки інстинктом. Тож мені, підданому несподіваним, наглим і нелюдським тортурам, час знущань видався нескінченним, хоч тривав заледве кілька хвилин. По цій “привітальній операції” я опинився в маленькій кабіні вагона, в якій могло вміститися тільки двоє людей. До цієї кабіни попав теж стрілець “Вандрівник”.

Після такого “культурного” завантаження у сепаратки вагонів усіх упістів польський поїзд рушив звільна з місця, постійно прискіплюючи свій біг, вистукуючи колесами в такт пекельній музиці, слова якої в нашій уяві звучали, як слова ворожки, що проповідує: на смерть, на смерть, на смерть...

Ідучи поїздом, щаслива людина відчуває стукіт коліс, як радісний такт, який не тільки акомпанує її щастю, а й підносить її почуття внутрішнього вдоволення і радості життя. У хворої людини це явище збільшує почуття болю і фізичних терпінь, натомість у людини фізично знесиленої і тортурованої за її політичні погляди або політичну діяльність, спрямовану на оборону інтересів рідного народу, на змаг стає віра в ідею і слушність справи — з хвилими пригнобленням, яке вкінці мусить уступити місце для гордості за діло, за яке вона терпить. Так було з нами, хоч і сподівалися, але таки стали лице-в-лице з явищем, що називається фізичним знущенням, що наспіло, як раптова хвиля океану, несподівано сильним ударом заливши палубу корабля, збиваючи з ніг пасажирів, але вони рятують себе з її обіймів по-різному, а коли готові до цих ударів уникають їх або застосовують усякі засоби захисту перед нищівними силами стихії...

Нам не було куди відступати в сенсі фізичному, але в нашому естві втворився моральний протест, що додавав нам сил, великого гарту духа і волі — мужньо переносити всі знущення й упокорення.

І коли ще не уступив біль першого удару терору, постійно відчинялися двері сепараток і з них виходили упісти, щоб піддатися ревізії. На час цих обшуків мусили віддати всі пояси, шнурівки, гострі предмети і т. п. Насправді це була друга нагода для нас до пізнання “лицарських прикмет” вояків-конвоїрів. Удари в лице, плювання на нас, безглузде копання, викручування до болю рук, удари в живіт, у голову, в шию, биття військовими поясами куди попало — це прояви безглуздя, сліпої і безмежної ненависти польських шовіністів до українців. Але вже зовсім по-звірячому тортували стрільця “Соловія”, якого впізнав польський вояк, колишній сусід з його рідної місцевості в Галичині, та лікаря зі сотні “Бурлаки” — Гельмута Кравзе, німця,

який служив своєю професією для УПА аж до кінця її дій і попав з іншими в чеський полон у часі рейду. Цих двох по ревізії принесли до сепараток неприємними, а на їхніх тілах годі було тоді шукати білого місця, бо ціле тіло, включно з обличчям, було зовсім синє, мов ще не достигла сливка.

Щойно закінчено ревізію в стилі польських конвоїрів, як вартовий почав відкривати двері й викликати нас “на розмову до обивателя капрала”. Вийшовши з сепаратки, я попрямував у кінець вагона, де на столику сидів капрал КБВ, спустивши праву ногу до долівки, тримаючи в правій руці сукуватий грубий патик, а великим пальцем лівої руки доторкнув другого кінця патика, немовби бавився цим мертвим предметом. Біля капрала стояли ще три вояки.

Я, не орієнтуючись в чім річ, підійшов до столика, який вказав мені вартовий, і там став мовчки. В цю ж мить одержав сильний удар у лице, захитався і — від сили удару — сперся об стіну. На одну тільки мить майнула в мозку думка: “Добре роблять поляки, що б’ють дурну маківку, бо не треба було живим здаватися, хоч би навіть чехам”. А один з вояків сказав: “Не вмійш, бандито, зголоситися обивателеві капралові?”

Випрямившись на струнко, я почав вимовляти слова зголошення: “раніє карг...”, але тут сильний удар в живіт приневолив мене зробити з себе каблук, який був негайно випростуваний ударом долоні під бороду, від якого потилиця відбилася від стіни, але я таки ще не знав, за що був “нагороджений”. Щойно капрал повчив мене, що “панув юж шляк трафіл”, а залишилися тільки “обивателе і товажише”.

Випрямившись знов на струнко, я почав знову зголошуватися, але, як кажуть, звичка — друга натура людини, тож за першим словом “Обивателю”, вимовив загальний польський титул “пане” і знов за це дістав удар у лице. Щойно за третім разом вдалося мені сказати “обивателю капралю!”, поминувши вже слово “пане”, але наступна частина зголошення ще не була згідна з вимогами військового “регуляміну” конвоїрів. З цієї причини поучено мене, спочатку військовими поясами і палицями, перед ударами яких я старався заслонити себе лиш руками, через що на руках показалася кров. Опісля поучено мене словами про зміст зголошення, яке мало звучати: “Обивателю капралю, бандзьор такий-то а такий мельдує послушне, же банда УПА (з наголосом на першу літеру “У”) зостала розбіта в хустечке на лево”. Очевидно, слова “розбіта” і “хустечке” заступлено тоді нецензурними словами, які тут непристойно й повторювати.

По такому повчанні, наступне зголошення було визнане добрим, а тоді капрал запитав: “За що ти арештований?”

За приналежність до УПА — була моя відповідь, яка, видно, не дуже вдовольнила обивателя капрала, бо знову кулак польського вояка, у швидкому розгоні, зупинився на моєму животі, та зараз же мене поучено, що я був арештований за приналежність до банди УПА, а не УПА, після чого капрал питав: “Де є твоя рідня?”

Моя відповідь була — в Україні.

Слово “Україна” дуже заболіло самого капрала, бо швидким рухом підшою чобота копнув мене в живіт так сильно, що я повалився на долівку. Вояки помагали мені підвестися при допомозі собачого копання ногами, куди тільки попало. Ледве підвівшись з долівки, я знов повторив, що моя рідня виїхала з Польщі в Україну, та тим разом один з конвоїрів поцілів мене кулаком в пульс і я знову впав на долівку, але цим разом втратив притомність. Як довго тривала непритомність, я не знав, але коли почала повертати свідомість, в першу мить видалось мені, що польські рогатівки з орлом закрутились колесом над моєю головою, а щойно опісля зрозумів, що зі мною сталося.

Рештками фізичних сил підвівся я з долівки, почувши і зрозумівши, що один з вояків сказав: “Дивіться! Який завзятий українець!”, а капрал автоматично ствердив, що “України не було, нема і не бендзе” і наказав відправити мене до сепаратки. Потім на “розмову” покликано “Вандрівника”, а далі, за чергою, всіх інших друзів.

В часі тієї “гуманної розмови”, здається, найгірше тортурованим був сотенний Григорій Мазур (“Калинович”) за те, що був сотенним, до чого сам смілю признавався.

Коли я, скатований, повернувся до сепаратки, дивувався тому, що зі мною діялось. Їдучи з Чехо-Словаччини, тривожився дуже за свою власну долю і долю всіх друзів у руках представників польського “людового” війська, а під впливом першого удару терору опанувало мене відчуття душевного пригноблення, якого тепер уже не було. Місце страху і тривоги зайняли мужність, стійкість психічної рівноваги, відвага ставлення чола ворогові в сенсі моральної і духовної постави, навіть у таких безнадійних обставинах, та завзята впертість і постановова витримати все лихо. Фізичні тортури додали мені сил і снаги до майбутньої витривалости в часі допитів, на яких я рішив нікого не зрадити, навіть за ціну власного життя.

Котрий вже раз виявилась оця українська завзятість в обличчі непереможних невільничих обставин... Фізичні тортури замість зломити духа колишнього вояка УПА спричинили величезний зріст самозаперечення і постанови мовчати, а якщо вже говорити на допитах, то тільки те, що не може шкодити іншим упістам чи цивільним одиницям, які за співпрацю з УПА могли б потрапити в пекло польської “людової демократії”.

Коли повернувся, а радше довірився до сепаратки “Вандрівник”, я, хоч сам немилосердно побитий, глянувши на нього, запитав, чи він не “філософував” з антками (жартівлива назва польських вояків), які так щедро його “частували”? “Вандрівник”, немов з повними кишнями свіжих яєць, вільно займав своє місце на лаві при заґратованому, матовому віконці, а впевнившись, що його кості, одягнені тоненькою шкіркою, опинилися на властивому місці, заговорив: “Заплатять вони ще за те!..”

— Так, так, відповів я, — обходяться з нами, як дикі звірі. І за що? — питає я сам себе.

— Задля “братньої” любови до нас, — цідив крізь зуби “Вандрівник”, — з надміру цивілізації, пролетарського інтернаціоналізму, якого гасла обіцяють усім свободу і рівні права, а виходить на те, що...

Може, “Вандрівник” був би сказав ще дещо оригінальне, але в коридорі вагона рознісся голос: “Хлопакі! Бандеровці достали юж обяд?”

Після ув’язнення по вісім і більше місяців у Чехо-Словаччині ми всі були фізично виснажені і вигодовані, бо порції харчів і їх калорійна вартість були дуже мізерні. З огляду на сильну посуху в 1947 році в Чехо-Словаччині була тоді система приділу харчів на картки, тож в’язнів брали на облік як останніх у сфері живих істот. На одного в’язня приділяли на одну добу 175 грамів хліба. На сніданок — 90 грамів хліба і чорну, заварену воду, яку звали кавою. На обід — півлітра “полевки” (зупи), крізь яку в столітровому котлі було видно дно, та два “кнедлики”, що ними кормили в’язнів найчастіше, або бараболя з рештками кінського м’яса з американських консервів. На вечерю подавали переважно вісімдесят п’ять грамів хліба з водою — “полевкою”, прикрашеною кількома крупами, або капусту з бараболею, яку з огляду на надзвичайну kwasоту, мимо докучливого постійного голоду, не завжди можна було їсти.

Ми були вже виснажені і несамовито голодні, обідаючи ще добу тому в чеській тюрмі, бо перед виїздом з Кошиць не вечеряли, і це тому, що капуста несмачна і така kwasна, що кожному так кривила губи, як дуже гаряче сонячне проміння, пригриваючи довго, викривляє форму старих лемківських ходаків. Але коли до слухових органів дійшла вістка про обід, нервова система передала сигнал до органів травлення, а слинні залози почали самочинно витворювати слину, яка звогчувала сухі й пекучі уста. Порожні шлунки прилипли десь аж до плечей, відрухово стиснулись, спричинюючи голодовий біль, а разом деяке нервове відпруження змасакрованих людських тіл.

Нетерпеливо чекаючи на обід, ми і цим разом мусили дуже розчаруватись. Коли відчинилися двері однієї із сепараток, звідти почувися тупі удари та відголос несамовитих зойків і стогонів. А тим часом вартовий заповів у всіх сепаратках, що ми мусимо весь час вдивлятися у прозірне очко в дверях, а коли завважимо, що заволочка прозірки піднялася, негайно станути на струнко.

Після такої інформації-наказу “Вандрівник” висловив думку, що, мабуть, польські конвоїри ще не скоро досягнуть вершка своєї цивілізації, бо в розгнзданому сліпому садизмі не знайшли ще заспокоєння своїх “лицарських прикмет”. У цей момент відкрилась прозірка, чого ми обидва не помітили.

Відчинилися двері, а в них станув високий, фізично сильно збудований чоловічина, зодягнений в однострій підпоручника, а в правій руці тримав великий металевий ключ. З самого зовнішнього вигляду обличчя не важко було збагнути, що той офіцер КБВ — це типовий батрак, який просто з панської стайні авансував на офіцера, а досягнувши такого “високо-

го” шабля влади, абсолютно не розумів її суті, тож не міг нічого іншого стосувати супроти безборонних в'язнів, як тільки те, чого навчився в стайні між худобою. Увійшовши до купе, запитав нас, чи нас не зобов'язує наказ ставати на струнко...

Я почав відповідати, що ми не завважили відкриття прозїрки, але підпоручник не дозволив мені докінчити і вдарив мене ключем у ребра. Удар був настїльки сильний і болючий, що спричинив мимовільний стогін. Таким самим ударом польський офіцер почастував і “Вандрївника”, наказуючи йому вдарити в лице мене.

“Вандрївник” не виконав наказу, а при цьому завзято мовчав. Підпоручник наказав мені зробити це саме, тобто вдарити “Вандрївника”, додаючи: “Ти йому покажи, як бандерівці вмїють бити!”

Хвилинна, зловісна мовчанка... і тверда, груба лапа офіцера-батрака сильним ударом у лице повалила мене. Від удару я присїв на лавці. Наступний удар подарував “Вандрївникові”, а ще по кількох подібних “богатирських вчинках” скомандував: “на лаву” і “під лаву”. На цю команду ми обидва одночасно ставали на лавку або ховалися під лавкою. За нерівномірне виконання команди одержували копняки або інші удари, а тому що команда “під лаву” була фізично неможливою з огляду на брак місця під лавкою на двох людей, підпоручник копав чобїтьми куди попало за те, що не ховали своїх тїл під лавкою.

Налюбувавшись досхочу такою “культурною” розвагою, підпоручник вийшов у коридор, а ми обидва одночасно зітхнули з полегшою, вважаючи, що вже дістали свою пайку обїду. Та підпоручникові видавалось, що це замало, бо зараз по хвилині заглянув у прозїрку, але ні я, ні “Вандрївник” не завважили цього, переживаючи в думках подїї останніх хвилин. І знов відчинилися двері, і знов знущання з командою “на лаву” і “під лаву”.

Коли по другому побитті перерва тривала кілька хвилин, я висловився, що ми обидва дурні, бо коли ховалися під лавку, треба було голови туди пхати, нехай би “товажиш” підпоручник копав у “потилицю”.

— “Потилиця” тут ні при чому, але голова винна, тож нехай терпить — відповїв “Вандрївник”, але коли підпоручник ввійшов втретє до сепаратки, ми обидва ховали під лавкою побиті й покалічені голови, виставляючи “австрїйський фронт” до представника польської людової “владзи”. Але ж його ум не зрозумїв значення цієї демонстрації, а тільки додавав йому апетиту до виявлення своєї власної безмежної глупоти.

До нашого купе підпоручник уже не повертався, але зойки і стогони в інших сепаратках не вгавали ще довго, здавалося, немовби всі темні пекельні сили спряглися з метою любитися садистськими ексцесами супроти людей, які мали відвагу піднести руку проти зграї бандитїв, що замість правди сіяли все і всюди брехню. Вони свободу людини реалїзували в неві-

льничій рабській системі, не знаній в історії людства аж до часів московського комунізму.

Різні тирани світу поневолювали народні маси, доводили цим масам “правду” про свою вищість, ніби дану їм надприродними силами, та про нижчість раба й невільника, створеного тільки для покірної служби і вигоди “пана”. Московські червоні царі голосили святі ідеали людства як принципи народовладдя, а на практиці створили рабсько-невільничу систему. В тій системі безмежна і абсолютна влада в дійсності належала жменьці людей, які пили кров народних мас, немов п’явки, а їм на службу станули загоми невідомих, злобних, негуманних людей і безсовісних кар’єристів імперії, званої Радянським Союзом.

По так званій “обідній операції” вартовий заповів в’язням тишу, а заодно замовкли відгуки катування, стогони і зойки. У нас настало деяке нервове відпруження, але ще довго відчували ми дошкульні фізичні болі.

Я сидів на лавці, сперши голову об стіну розхитаного вагона, і прижмуривши очі, роздумував над трагедією, що стрінула нас з присуду лукавої долі. В таких обставинах тільки сильна віра в слушність справи — боротьби за свободу українського народу та у вищу, надприродну силу — Бога — додавала духовних сил, щоб витримати те, що люди спричинили людям.

“Вандрівник”, правдоподібно, як усі інші упісти, також роздумував над цими проблемами, бо по хвилині мовчання почав “філософствувати” на тему сенсу життя людини. Його філософські міркування збігалися з моїми, над якими я теж думав, не відкриваючи очей.

Останні переживання неначе переконували нас, що ступінь розвитку людства, званий цивілізацією, не є нічим іншим, як найвищою стадією варварства. Подивитись ось на цих конвоїрів, думав я, то виразно видно, що вони вирости зі звірячого світу настільки, що випрямили щойно хребет і потрапили ходити на двох лапах, на відміну від чотирилапих створінь. Людина як розумне творіння ще й по сьогоднішні часи у своєму бутті спирається не на розум, а на права, які правлять звірячим світлом, захищуючи засаду побороювання сильнішим слабшого, нікчемним і фитрим — дурнішого. Силу людського дару, що зветься розумом, людина не використовує для творення добра, загального добробуту, миру і справедливості, а для видумування й витворювання засобів масового нищення і заглади та способів гноблення слабших сильнішими.

Дискутуючи голосніше, “Вандрівник” дивувався мені й самому собі, що в наших головах рояться такі логічні думки, що ніколи не родились перед тим.

— Це просто тому, що обставини насувають такі думки, — відповів я.

— Якщо наші погляди на життя правильні, то їх можна віднести також і до нас, українців, — завважив “Вандрівник”.

— Це правда, — сказав я і продовжував далі, не звертаючи увагу на останні слова друга.

— Ось нам закидають бандитизм і звать нас “горлорізами”, бо ми стали до боротьби в обороні належних нам прав у власній хаті, застосовую-

чи в нашій визвольній боротьбі такі роди зброї, які ми самі могли здобути у ворога. Ті, які нам закидають бандитизм, самі досягнули вершин варварства, — мордували нас, мордували наших дітей, старців, жінок і немовлят, косили нас усіх пострілами кулеметів, гарматними снарядами і модерними бомбами. Наші різні “культурні визволителі” розривали наше тіло на куски, відрубували руки, ноги і голови, тортували по тюрмах і концтаборах, мільйонами знищували голодовою смертю і безпощадно позбавляли волі переселеннями й виселеннями.

Стосування в сьогоднішніх часах масових засобів нищення й заглиди в польському понятті — це “культурний і цивілізований” спосіб мордування невинних людей для збереження свого “братерського і гуманного” панування над іншими. І де ж тут глузд? — питав я сам себе і відповідав: — Глузд у тому, що визвольна чи оборонна війна є війною святою. Нападений має повне природне право, а то й святий обов’язок себе і своїх рідних захищати.

Війна задля поневолення інших, незалежно від того, яку “висококультурну, гуманну і цивілізовану війну”, веде напасник, є варварством, а при сьогоднішній военній техніці це вершок варварства. Правда була, є і буде за нами, незалежно від способів, методів і брехливої пропаганди, голошеної нашими сусідами-загарбниками, які виливають на нас помії.

— Бачу, — сказав “Вандрівник” — що польські виховні методи зробили своє діло, бо ти “розпоровся”, як старе простирadlo. Прецінь, і в рядках УПА були різні люди — свідомі й менш свідомі, добрі й погані, шляхетні й садисти, патріоти і зрадники, наприклад...

Тут розмова на мить перервалася, бо незабаром відчинилися двері сепаратки і вартовий-капрал запитав, чи ми не з’їли б чого.

Маючи вже поганий досвід з обідом, ми мовчали, але капрал пропонував, що може принести хліба, якщо котрийсь з нас дасть йому щось з гардероби чеського військового однострою.

Я не мав нічого в запасі, а мій напівцивільний одяг світив дірами, але “Вандрівник” погодився на пропозицію капрала, віддавши йому дві пари чеської військової білизни. Коли капрал замкнув двері, я запитав “Вандрівника”, що він віддав, а той, жартуючи відповів: “дві пари підштанців і дві сорочки”.

— Чи не вистачило б одної сорочки? — запитав я, але “Вандрівник” відповів, що йому “на шнурок”, тобто на шибеницю, вистачить і того, в що він зодягнений.

За хвилину повернувся капрал з половиною буханця хліба, який віддав “Вандрівникові”, добавивши ще по три цигарки для кожного. Даючи це, радив нам, щоб нічим не журились і глибоко цього всього не переживали, бо й це промине. Мовляв, минулого року з арештованими упістами було набагато гірше.

Коли капрал, замкнувши двері, залишив нас самих, я обізвався, що і між поляками є добрі люди, як ось цей капрал, що не знущався над в’язнями, але ще й потішав нас і піддержував на душі.

Я і “Вандрівник”, розділивши хліб на дві половинки, взялися його їсти, немов голодні вовки. З’ївши хліб, закурили цигарки, але нікотина викликала завороти голови. Поїзд гнався, неначе в скажених дриготіннях, везучи нас до призначеного місця. Нам призначено було йти ще далекою, тернистою дорогою на “українську Голгофу”, але це призначення не було нам взагалі знане. У тамтих часах Людова Польша була одною “центральною тюрмою” для всього населення, і зокрема для українців. Був такий дотеп, що населення Польщі ділиться на три категорії: ті, що вже сиділи в тюрмі, ті, що сидять, і ті, що будуть сидіти...

Концтабір у Явожні

Першим місцем нашої зупинки була залізнична станція в Явожні — колишній філії німецької гітлерівської “фабрики смерти” — Освенцім.

За злочини, скоєні там гітлерівцями, міжнародний трибунал у Нюрнберзі, з участю представників польського уряду, судив гітлерівських бандитів, але польський псевдодемократичний уряд вповні перебрав гітлерівську спадщину, залишаючи її, між іншими, на терені концтабору в Явожні, для якого прийняв гуманну назву — “Центральни Обуз Праци” (Центральний Табір Праці).

Саме в напрямку концтабору 20 травня маршувала наша сотня полонених упістів. Був весняний ранок, але якийсь дивний, жалісний. Сонечко розсівало тепле проміння тільки хвилинами, бо пошарпані хмари, неначе пообдирані берегами скатертини, час від часу прислонювали сріблисту соняшну кулю, посилаючи до землі рідкі дрібненькі краплини дощу. Бувало так, що одночасно і сонячне проміння освітлювало весняну зелень, і краплі дощу ліниво опадали з висот, немов хотіли перебувати в русі спадання якнайдовше.

Хоч весна імпонувала цілою красою своєї шати, капризи природи нівели чар краси, який може бути визволений вповні в купелі сріблястих сонячних променів. А може, настрій пригноблення притупив відчуття краси в тих, кого гнали, як невільників, польські конвоїри КБВ?...

Маршували ми чвірками мовчки, вистукуючи рівномірний такт кроків, вимірюваних на битій поверхні шляху, біля якого де-не-де видніли житлові будинки. Йшли ми важким ходом з глибоким бажанням, щоб дійти до остаточної мети чимскоріше, незалежно від того, який буде фінал. Коли пройшли близько кілометра від залізничної станції, один із конвоїрів, ступенем капрал, крикнув: “Сьпев!” , а позаяк маршуюча колона мовчала, він крикнув вдруге: “Колюмна — сьпеваць!”. По хвилині додав — “Засьпеваць бандеровском!” Але щойно після третьої команди перед колоною почав повстанську пісню: “Ми партизани, лицарі, герої...”, а коли залунали слова: “Ми свято вірим в нашу перемогу, що ми Україні волю принесем...”, співали всі повним голосом, що в нашому положенні виглядало на трагічний парадокс. Я, йдучи з похиленою головою, бурмотів під носом:

нам тепер співати цю пісню — то само, як сухотникам чи сифілітикам горлати “майбутнє народу — це ми!”.

Ми таки не докінчили співати повстанську пісню, бо підпоручник, який до цього часу йшов позаду колони, почав бігти до переду і, вимахуючи кулаком, кричав: “Ціша! Ви... сякі сини! Я вам дам Українем... вчесьней вас крєв позалева, прендзей вас шляк трафі...”

В часі, коли колона співала повстанську пісню, переходячи біля однієї хати, критої солом'яною стріхою, що в тамтих сторонах траплялось рідко, на подвір'ї поралась бабуня, зодягнена, в свитину зеленкуватого кольору та довгу до кісток ніг чорну спідницю, прикриту спереду білою, але вже прибрудженою запасчиною. Її обличчя було мало видко, бо з боків було закрите хустиною невиразної краски, зав'язаною під бородою.

Бабуня цікаво приглядалася маршуючій колоні, а в вікні хати появилися два обличчя дітей, які з таким зацікавленням гляділи крізь шибу, що їхні притиснені до шиби носики виглядали як у карикатурних ляльок — з вилупленими наївною дитячою цікавістю очима. А коли ми почали співати, бабуня немовби почула себе незручно, почала нервово витирати руки о запасчину і по хвилині зникла в сінях хати, оглянувшись ще раз на колону незнаних вояків, коли переступала поріг.

Я обсервував бабуню весь час і якось мимоволі в голові майнула думка про можливість, що тамта бабуня могла бути українською жінкою, насильно перевезеною там з рідної землі. Хто знає, думав я, може, догадавшись, хто є ті маршуючі співаки, стиснулось їй серце, боліючи над незнаною долею її власного сина, який також боровся в лавах УПА, а його доля матері не знана...

Якось на хвилину небо проясніло і перестав падати дощ. Запанувала тиша, навіть жоден пташиний щebet її не ворушив, тільки глухий відгук рівномірного стукотіння чобіт маршуючої колони впливався в атмосферу довкілля. На дорозі в тому часі не було посиленого руху, тільки деколи з маршуючою колоною розминулась підвода, візник якої, а деколи й пасажир, зі здивуванням і цікавістю обсервували наш відділ полонених, однострої яких свідчили про ненормальність військової одиниці, обставленої озброєними жовнірами КБВ.

Недалеко довелось йти в сяйві сонячних променів, бо знов почав накрапати дрібненький дощик, прибираючи на силі з напливом більших плахт сірих хмар. У нормальному житті й нормальних умовах такий весняний ранок видається подібним до дитячого обличчя, яке сяє заранням радісного, безжурного і спокійного життя, час від часу зрошуваного дрібненькими сльозами, викликаними примхами дитячої природи чи невдоволенням несповнених бажань.

В обставинах нашого полону такий травневий сонячно-дощовий ранок викликав у нас вражіння плачучої природи над нашою жорстокою до-

лею та проминулою погодою духа і настанням темряви життєвої путі, що мала кінчатись пропастю. Але заки скотитись у цю пропасть — скільки і якого лиха, ганьби, пониження, фізичних і моральних терпінь доведеться пережити? І за що? За те, що знайшли відвагу збройно домагатися прав, що прислугуюють кожній живучій людині й кожному народові.

Маршуючи в середині колони, я крадькома приглядався обличчям своїх сусідів, стараючись вичитати їхній душевний настрій, психічний стан. На них, здавалось мені, я бачив відбиття духовного стану, подібного до моїх особистих почувань. Мені здавалося, що справжні герої є тільки в літературі чи кінотворчості. В нашій ситуації, на мою думку, на геройство не було місця. Не було місця, ні змоги на спротив у сенсі вияву будь-якого бунту проти наявного стану чи демонстративного вияву погоди духа, яку затемнювали умовини даної хвилі так, як хмари тамтого поранку затемнювали погідність і красу весни. Мені важко було зрозуміти сенс одночасного духовного настрою пригноблення і ясного бачення та свідомого погодження з існуючим станом і детермінацією йти визначеним шляхом долі аж до кінця. Я дивився на стан, що зветься безсиллям, який можна віднести як до одиниці, так і до загалу всієї української нації, якій недобрі сусіди безкарно плювали в лице. Її тіло, століттями сковане оковами диявольської тиранії, стікало ріками невинної крові, лице запльовувало іддю невисного понижування людської гідності; від уст відбирано останній кусень хліба. У минулому за кожну спробу випрямити рабський хребет зайді-кати розправлялися з учасниками спротиву найжорстокішими нелюдськими способами й засобами фізичних та моральних знущань, тортур і психічного гноблення. І це саме діється тепер — історія не повторюється, міняються тільки часи і місця.

Скільки ж то вже разів роздумував я над питанням — чому наша Україна така нещаслива? Чому 45-мільйонна нація неспроможна у своїй власній хаті сама собою правити? Відповідь я знав тільки частинно. Мене “мудріші” вчили, що Україна — багата земля і що вороги сильніші від українського народу...

На згадку про багатства України я відчув дошкульний голод, бо в часі транспорту з Мушини до Явожна годували нас фізичними тортурами та моральним понижуванням. Перекуска, що складалася із кусника сухого хліба, хвилево і тільки частинно заспокоїла голод, який докучав болями, сугі яких не збагне сита людина.

Зі задуми над долею українського народу вирвав мене штовхан у лікоть і слова: Дивись, Богдане!...

Я підвів очі і глянув перед себе, але зразу нічого не завважив, аж по хвилі побачив в даліні мур, що простягався від дороги на захід, охоплюючи великий простір. В розі над муром стриміла вартівнича будка, а далі — друга і третя — усі розміщені за муром. Защеміло серце, а серед маршуючої колони почулися шепоти, бо й інші, помітивши мур, догадувались, що це можливе місце нашого запроторення.

Пройшовши попри мури до кінця, ми повернули вліво за двома жовнірами, які провадили колону, а там дійшли до головної брами, над якою виділа велика таблиця з півкруглим написом і великими літерами: “Центральні Обуз Праци в Явожне”.

Опинившись за брамою, побачили ми ряди бараків по обидва боки шляху, що проходив серединою табору. Поміж муром і бараками були протягнені два ряди колючого дроту.

Там нас перебрала під “опіку” таборова обслуга, що складалася з військовиків КБВ. Для нас призначено один з більших бараків, всередині якого можна було розставити двоповерхові ліжка в три ряди (для понад сотні людей) та ще й мати досить місця для групових збірок. Сусідні бараки опорожнено задалегідь, щоб унеможливити будь-які контакти з іншими жителями табору.

Ставши в дволаву перед баракком, ми слухали інструкцій внутрішнього регламенту, які нам читав наглядач-капрал, а інші військовики, різних ступенів і без ступенів, ходили навколо нас, з усіх боків оглядаючи отих невинних “бандерівців”.

Інструкції таборового порядку були короткі: тиша, спокій, чистота, порядок, беззастережне підпорядкування табірній команді, дисципліна та обов'язок уставлятися в три ряди, коли хтось із таборової обслуги входить до бараку: звітування, що його мав виконувати командант зали, вибраний в'язнями. Далі подано деталі відносно годин відпочинку, часу харчування та поучення про кари для тих, які не дотримуватимуться табірної порядку. Особливо наголошено на тому, щоб не тільки не пробувати втікати, а й навіть про втечу не думати, бо охорона табору знаменита. Вартівничі будки, звідки слідкують за кожним рухом у таборі, вночі освітлюють табір прожекторами, а як стемніє, то по дротяних огорожах пропускається електричний струм високої напруги.

Потім наказано увійти до бараку, покласти клунки, яких більшість з нас не мала, та вибрати собі ліжка.

Ми всі розглядалися з цікавістю, неначе хотіли з'ясувати найменші деталі внутрішнього влаштування першої нашої “резиденції” в Польщі. У західній стіні бараку вбудовані вікна, крізь які було видно порожні сусідні бараки, обведені колючим дротом. У східній стіні — вікна і входові двері в кутку біля північної стіни. За східною стіною простягалась площа для влаштування збірок, а барак був обведений дротом з усіх боків. Усередині при східній стіні стояв дерев'яний столик і два крісла, темно-брунатного кольору, з пооббиваною фарбою, вигляд яких свідчив про довгу службу. Стіни порожні, шиби вікон брудні, долівка засмічена і брудна, немов попередні жителі винеслися звідтам у великому поспіху. На ліжках — сінники, напхані стертою на січку, стухлою соломою.

Ми підходили до ліжок, на яких сподівалися спокійно відпочити. Помітивши в нас брзок поспіху, таборова обслуга почала наганяти нас, лаочись сочисто, немовби їм було дуже спішно. Ще деякі із нас не встигли вибрати

собі ліжок до снання, як з площі почувся пронизливий свист, що кликав усіх на збірку.

Кожному із нас дали простирадло, коц і подушку, наповнену стертою і смердючою соломою. В часі збірки ми мали змогу вперше побачити інших жителів табору, близько п'ятнадцяти осіб, які стояли за дротами дальших бараків, цікаво нам приглядаючись. Були це якісь жінки з малими дітьми, але вартові не дозволили їм довше приглядатися новим сусідам, а загнали їх до бараку.

Далі нам дали посуд з водою, рижові щітки і шмати й наказали робити порядок у бараку. Порядкові роботи пішли жваво. Помили стіл, крісла, долівку і вікна, барак став привітнішим. Потім принесли металеві миски і ложки, так страшно заіржавілі, що й годі було собі уявити, як можна ними користуватися. Але, як каже приповідка, біда навчить шилом кашу їсти. Мокрі шмати з дрібненьким піском і кропітка праця привели ці металеві предмети до стану блискучости, в якій можна було, мов у дзеркалі, побачити власне обличчя.

Наближалась обідня пора. Порожні шлунки у корчах голодного болю наганяли тільки одну думку — їсти! Та, як пристало на культурних людей, перед обідом треба було помитися. Тож нас завели до іншого бараку — вмивальні. Там навпроти входових дверей були розставлені рядами бетоніві корита з водопроводами й кранами. По обидва боки цих корит розставлено нас, не дозволивши нам користуватися водою. Ліворуч від входових дверей була так звана "парівня", тобто парова баня, де в гарячій парі відбувалася дезінфекція вбрання і білизни, а за нею — просторе приміщення, призначене на купальню.

По довгій хвилині мовчазного вичікування один з польських вартових крикнув: "Увага, бандзюри!", а потім почав повчати про процедуру дальшої поведінки. Кожен з нас окремо мав підходити до парової бані, роздягнутися, вбрання і білизну вкинути в отвір бані, залишаючи при собі взуття, пояси, гребінці, гаманці тощо. Потім треба буде перейти до наступного приміщення, за другими дверима, де всі мали "викупатися з бандерівських брудів".

І знов настала тиша, в якій чути було тільки кроки вартових. Один із них подався в напрямі дверей до купальні, а чотири почало ходити довкола нас, немов яструби, що шукають жертви. Уся ця сцена робила враження понурої драми, скомпонованої і вирежисерованої якимсь садистичним мистцем. Наші постаті були подібні до каторжників вчорашніх гітлерівських концентраційних таборів. Відрізнялися від них тільки тим, що однострої у нас були різноманітні — польські, німецькі, чеські, російські та мадярські, що свobodно обвисали на вкритих шкірою кістях. Обличчя бліді, худі, з позападуваними глибоко очима та синцями і ранами, придбаними в дорозі в поїзді від польсько-чеського кордону. Тоді на жодному з обличч не можна було помітити навіть найменшого усміху, а навпаки — закам'янілість трагічної поваги. Створювалася атмосфера нестримної напруги нервів і неперпеливости очікування.

До вмивальні ввійшло ще п'ятеро польських військовиків, які через кілька хвилин цікаво приглядалися нам, потім вийшли і зараз же знов вернули назад. Один з них підійшов до першого скраю в'язня — чотового політвиховника “Хмари”, питаючи: “Що, бандито? Не маєш відваги прямо в очі дивитися?”

“Хмара” випрямився, та в ту ж мить поляк копнув його в кістку правої ноги. З болю й почуття безсилля “Хмара” не застогнав, але засичав як вуж. Польському катові поспішив на поміч другий, і так почалося безглузде знущання над безборонними людьми. Всю нагромаджену енергію сорому і ганьби за всі минулі невдачі й погроми польських військ повстанцями УПА польські військовики виливали тепер на безборонних полонених.

“Хмари” викручено обидві руки за спину і змушено тіло катованого скрутиться в дугу, закінчення якої, тобто голова раз у раз вдаряла об бетонне корито, залишаючи сліди темно-червоних плям крові. Над ним знущалися за те, що не дивився полякові прямо в очі, а Михайла Янка, з його великими зіницями очей, били начебто за те, що дивився на польських вояків “вибалушеними” очима. Один із вояків поставив йому ногу позаду закаблуків черевикив, а другий штовхнув у плечі. Янкове тіло не могло повалитися через бетонне корито, зазнаючи важкого болю від зудару костей ніг з гострим берегом корита. “Для рівноваги” Янко дістав ще кілька ударів у ліве вухо, а опісля просто в ніс, з якого потекла червона юшка.

Стефана Мазура били в лице за дуже лагідний, як польські вояки казали, “баранкуватий” вигляд. Під час цієї процедури вони голосно дивувалися — як така лагідна людина могла попасти до УПА?

Іншого били кулаками в живіт, щоб випрямити перед капралом; ще іншого за те, що виріс зависокий, а ще іншого за те, що був низького зросту. Котрий з нас був зодягнений в однострій у добромому стані, над тим знущалися за те, що “бандит не заслуговує на добрий однострій”, а вже добре догріли поляки тому упістові, який мав польський військовий одяг. Хто мав подертий, зазнавав тортур за діри, які лінувався полатати. Так по черзі обдаровано всіх нас крихіткою культури “модерної” цивілізації, а на закінчення подано нам до відома, що карається нас за те, що вбили генерала Сверчевського і страшну масу поляків...

Перемучені “шляхетною роботою” польські наглядачі припинили хвилю знущання над в'язнями і наказали одинцем входити до купальні. Друзі почали по черзі виходити з першого ряду, але треба було кілька хвилин підждати, доки попередній не закрив за собою двері купальні, за якими діялось щось невідоме...

Тим часом до вмивальні увійшов польський офіцер, ступенем підпоручника, в асисті капрала і старшого стрільця. Впала команда: “бачносьць” (струнко) і зараз на знак рукою підпоручника — “спочній” (спочинь).

Заклавши руки за спину, офіцер постояв хвилину, приглядаючись нам. Зовнішній вигляд його обличчя робив враження культурної людини, але його сині очі, здавалось, палали дикою ненавистю. Приглядаючись

нам, він неначе сам до себе бурмотів: “Пшецеж то сам квят млодзежи” (прецінь то самий цвіт молоді), що ми мали змогу чути від поляків уже кілька разів. Побачивши наслідки фізичних тортур, голосніше вже заговорив: “Чи треба вам того? Замість помагати батькам у господарстві чи працювати у фабриці, будувати краще життя Людової Польщі, ви пішли в банду, мордувати поляків. Захотілось вам самостійної України, тож і маєте...” По цих словах, дуже вільним ходом, якби не був впевнений, що ступає по твердій поверхні, підійшов кілька кроків у напрямі першого ряду полонених, що стояв відвернений плечима до нього, та раптом запитав: “Хто з вас сотенний?”, а по хвилині додав: “Довудца бандеровскей сотні”.

Кілька секунд мовчанки — і випрямлена на струнко постать одного упіста заявила: “Я сотенний УПА — Григорій Мазур “Калинович”.

Польський офіцер дуже повільним кроком підійшов до третього з черги корита, при якому стояв “Калинович”. Наказав сотенному відступити два кроки назад і почав йому приглядатися, водячи зором від голови аж до стіп, то знов — від стіп до голови. В тому часі пальці його рук, які усе ще тримав за спиною, почали нервово дрижати, так само і губи, а в очах заблїстїли іскри лютої ненависти. У цю хвилину офіцер став подібний до хижої звірюки, що готується до скоку на здобич. Тваринний інстинкт переміг прикмети людини. У конвульсіях лютої злості м’язи рук скорчилились і блискавкою опинилися на горлі “Калиновича”. Підпоручник зловив лівою рукою краватку сотенного, а правою почав бити в лице, розбиваючи губи і ніс. Мабуть, вид “бандеровскей” крови підбадьорив лицарські спонуки офіцера, бо він покликав на поміч своїх колег. Капрал і старший стрілець зловили за обидва кінці краватки і почали душити “Калиновича”, а підпоручник бив нещасну жертву кулаками в живіт і коліном правої ноги копав між ноги.

Потемніло в очах “Калиновича”, опанувало його почуття цілковитої байдужості, повикривлювані обличчя польських жовнірів і наші почали кружляти довкола, творячи дуже нерегулярні обводи коліс, що раз опали майже до долівки, то знов підіймались під стелю. Образ шаленого руху людських тіл і мертвих предметів почав розпливатися у темряві, в якій палали мільйони зірок, і все щезло в сірості безконечної пустки — воїн УПА втратив притомність...

І раптом — що це? Дуже неприємне відчуття холоду, з голови і обличчя стікають краплі води, забарвлені червоною краскою крови, подвійні і потрійні образи людських постатей колишуться з боку в бік у сірій птьмі... І вернула свідомість фактичного стану. Кати обілляли його струмом зимної води, щоб привести до притомности.

Хитаючись на ногах, з закривавленим обличчям, стікаючи краплями води, змішаної з кров’ю, “Калинович” став на своє попереднє місце, при боці сотенного “Яра”. Цей радив “Калиновичеві” зняти краватку, але йому було вже все одно, він навіть словом не відповів. Тоді “Яр” сам зняв цю нещасну краватку.

Цікавість побачити бандерівського “довудцем” приводила до вмивальні й інших польських військовиків, а на питання — хто є сотенним, відповідали на зміну “Яр” і “Калинович”, але за першим разом “Ярові” попалося більше, бо всі бачили, що “Калинович” раніше одержав здорову порцію. По сотенних, очевидно, прийшла черга на всіх інших.

Кількість в'язнів у вмивальні поволи меншала. Прийшла черга і на мене йти до вмивальні. Я підійшов до парової бані, роздягнувся швидко і в круглий отвір вкинув своє шмаття, бо тільки так можна було назвати цей одяг, що складався з дірватої блузи брунатного кольору та подертих німецьких військових штанів. Роздягнувшись, я виглядав, як тоненький кістяк, з причепленими по боках худими і тоненькими двома кінцівками. Моя тонка постать розвеселила навіть польських жовнірів, які почали жартувати, що це хіба правдивий ціп з двома бияками, і дивувалися, що такого вояка карпатський вітер не заніс до “цьоткі Америки”. Але така поведінка польських наглядачів не робила на мене жодного враження, бо я радів в душі, що нарешті закінчилися тортури і за кілька секунд опинюся по той бік дверей, де матиму змогу любоватися цілющою водою, купеллю, тож швидко зібрав я з долівки сходжені до самих підшов чоботи, пояс, гребінець, те, що колись носило назву гаманця і молитовник, який досі вдалось мені зберегти.

Відчинив я двері, і в обличчя повіяло вогкістю. Передо мною було просторе приміщення, де могло поміститися кількесот людей. Посередині були розставлені рядами водопровідні рурки, закінчені душами. Під протилежною стіною і ліворуч стояли голі постаті кільканадцяти упістів, обернені лицем до стіни. Вид цих живих кістяків, покритих шкірою, поораною темно-синіми плямами та кривавими ранами, говорив про те, що може вчинити людина людині.

На жодні роздуми не було часу, бо до поспіху знову поганяли польські вояки. Їх четверо стояло при входових дверях, по двох по кожному боці дверей. В одного був дерев'яний костур, а два інші тримали в руках ремені. Четвертий, капрал, стояв з порожніми руками.

Не знаючи, що робити, я зробив один крок вперед, та на знак руки капрала затримався.

— Що там маш? — запитав капрал.

Я не відповів нічого, тільки поглядом вказав на те, що було в моїх руках.

— Дивіться, який він побожний! — завважив один з польських жовнірів, побачивши молитовник. — Раніше мордував поляків, а тепер молиться. — При цьому несподівано вдарив мене по руках. Речі з рук впали на підлогу, але я стояв непорушно, немов безпорадна дитина. Тупо дивився на польських жовнірів, наче не розумів, що діється.

— Зберай то рупеце! (збирай це барахло), — впав наказ.

Я нахилився, щоб підняти речі з долівки, та в цей момент відчув гострий біль на хребті, неначе вістря бритви шмагнуло пекучим вогнем у спину. І далі сипались удари ременів і костура. Підсвідомо, бажаючи уникнути фізичного болю, я захопив руками тільки частину речей і почав бігти до

протилежної стіни, але поляки завернули мене, наказуючи позбирати всі речі. Кінець-кінцем пощастило мені зібрати все разом, але в цей же момент польський жовнір вдарив мене по руках і все висипалось назад на підлогу. Удари почали ставати менш дошкульними, тіло почало дерев'яніти, фізичний біль притупився, а з тим і психічний біль почав втрачати гостроту відчужання. Мене опанувало почуття безрадности, а удари відбивалися від мого тіла, неначе від мертвого предмету — кусня дошки. В очах погас вогонь життя, тіло стало безсильним, а психічні почування звелись до одного поняття — нехай діється, що хоче...

З такого стану вирвали мене слова капрала: “Дайце му спокуй, он ма досиць” (дайте йому спокій, він має досить). Капрал наказав мені позбирати речі й стати в ряді під стіною.

Вже без жодного поспіху я збирав свої речі й вільним ходом попрямував до протилежної стіни, зайнявши місце з правого боку Михайла Вархоли.

Йдучи туди, приглядався закривавленим синім спинам друзів, але над питанням філософії життя не міг уже більше роздумувати, у зацькованій свідомості настала порожнеча...

Ставши лицем до стіни, глянув я на обличчя сусіда Михайла Вархоли, а відтак оглянувся і побачив, як один з послугачів купальні, сам в'язень, наблизився з гумовим водопроводом у руках. Ще Вархола не встиг остерегти мене — “уважай, не оглядайся”, коли я відчув сильний удар у спину, немов хтось праником мене вдарив. Цей польський послугач-примітив також хотів налюбуватися безглуздим знущанням над “бандерівцями”.

Холодний струмінь води з такою силою вдарив мене, що я захитався і чолом вдарився об стіну. Це в послугача викликало дикий сміх самодовolenня.

А там, при дверях, відбувалась усе та сама сцена — удари сипались на щораз то нову жертву. Врешті прийшла черга на “Калиновича”. Наш ряд у купальні, відвернений плечима до дверей, зайняв одну цілу стіну купальні й частину другої стіни.

Ми почули, що до купальні ввійшов хтось новий, почули ті самі польські сочисті прокльони та відгуки ударів, коли раптом почули енергійний голос: “Хлопці!”

Немов на команду, голови голих постатей під стіною відвернулися в напрямі дверей, а “Калинович” крикнув: “Як довго можемо так терпіти?” — і сильним ударом правої руки повалив польського капрала.

Реакція польських посіпак була просто неймовірною. Вони так швидко винеслися з купальні, мов слід за ними замів.

Настали хвилини мовчанки й очікування. Всі чекали, що станеться після відважного вчинку “Калиновича”, а він сам спокійно позбирав свої речі з підлоги і вільним ходом підійшов до ряду друзів. А там, за стіною бараку, почули ми зразу один свисток, далі — більше їх і крики: “Збьорка! Збьорка! Бандеровци сен збунтовали!”

Було чути відгуки швидких кроків, біганини та метушні. Барак-купальню обставили кулеметами. Незабаром відкрилися входові двері. До купальні ввійшли ті самі чотири польські військовики, які перед хвилиною знущалися над нами, а з ними капітан.

На команду: “Бачносьць! і “В тил зворот” — ми всі обернулися. Посередині купальні стояв польський капітан, а біля нього чотири польські жовніри.

Приглянувшись на нас, капітан зупинився хвилину довше на обличчі Михайла Вархоли, а потім звернувся до своїх підвладних, кажучи: “Забраням категоричне стосовання фізичней сили” і, вказавши рукою на двері вмивальні, за якими було ще дванадцять упістів, наказав випустити їх до купальні й чимскоріше закінчити з купіллю.

— Мабуть, хочуть швидко справитись з купанням, щоб ще мати час налюбуватися відплатою за вчинок командира “Калиновича”, обізвався котрийсь з-посеред нас.

Тим часом польський капітан вийшов, а останнім дванадцятьом упістам, завдяки вчинкові “Калиновича”, обійшлося без тортур.

Послугач почав пускати воду, що розприскувалася гірляндами теплих крапель і наповняла приміщення купальні теплою парою. Струмені теплої води відсвіжували наші зболілі тіла, втихомирювали фізичні болі, спливаючи з нас лагідними краплями штучного, теплого дощику.

Та нагло ми всі зчинили крик, почали відскакувати на боки і ляяти нецензурними словами послугача за те, що раптово відкрив кран з гарячою водою, щоб і так познущатися над нами.

Налякавшись бунту, він швидко вибіг з-за дерев'яної перегороди й оправдувався, що це сталось ненавмисне, випадково. По тім він уже старався догодити нам, доглядав за температурою води і раз у раз питав, чи вода не дуже гаряча або холодна.

Ми ніжилися в теплій воді, і вже ніхто не поганяв нас до поспіху. Володимир Кметь обізвався: “Ось що значить однозгідність, солідарність”. А Микола Шостак доповнив цю думку словами: “Біда, що в минулому в нашому народі не було єдності, все бракувало солідарности. Тож і сьогодні якийсь зашмарканий “антик” трактує нас, як кусень шмати, якою можна витирати всі бруді”.

По купелі ми всі почали вдягатися, а Вархола, оглядаючись, шепнув мені:

— Ти знаєш що?

— Що таке? — питав я.

— Цей капітан, що заборонив нас далі бити, мав бути моїм шваґром.

— Чи ти не здурів часом? — спитав я. Але Вархола не піддався:

— Цей капітан ходив з моєю сестрою, він українець, я його добре знаю. Тут назвав ім'я і прізвище капітана та просив мене нікому про це не говорити.

У тодішніх часах і умовах життя ми майже ніколи не знали правдивих імен чи прізвищ наших польських “опікунів” та й нікому з нас тоді на думку

не приходило, що навіть якби знали, щоб таке знання будь-коли було нам потрібне, бо жоден з нас серйозно не сподівався пережити цього трагічного періоду життя. Це були страшні часи, якщо словом “страшні” можна змалювати хоч маленьку частку пережитого страхіття. Потрібно було б справжнього генія — Шевченка нового, щоб мистецьким словом змалював усю трагедію наших переживань і передав її майбутнім поколінням... Живим словом передати читачеві жах і відвагу, тортури і самопосвяту, страждання й снагу любови власного народу і людини, зокрема, плач і сміх, ідеалізм життя і глум з його сенсу, подвиги і упадки...

Вернімося до нашого спогаду.

Після купелі нам дали пообідати. Ми по черзі підходили до столітрово-го котла перед бараком. При котлі стояли два інші, не знані нам в'язні. Один придержував котел, а другий наливав до миски квасолу, варену на воді, з домішкою американської кінської консерви.

По голодових порціях харчів, отримуваних в Чехо-Словаччині, подана кожному однолітрово порція зупи заспокоювала голод. Коли ж по обіді приділено кожному хліб на три дні, по п'ятсот грамів на добу, то, незважаючи на всі переживання, ми всі відчувли піднесення настрою. Але наше вдовolenня не тривало довго...

По обіді покликали на збірку в бараці. Командували збіркою два польські каптали і один старший стрілець. Збірку намічено буцімто для фізичних вправ (зараз після обіду!). Слова команди — бачносьць, спочній, падній, пелзай, скок жабка, пшисяди (струнко, спочинь, падай, повзи, скачи жабкою, присядь) і т. п. — сипались одне за одним. Годі було дотримуватися темпу, тож тих, хто запізнювався, “заохочував” копняками й штурханамі помічник каптала — старший стрілець. Ці довгі безглузді вправи доводили нас до такого стану перемучення, що деякі не могли піднятися з підлоги, хоч їх копали і били командири-поляки.

Вправи закінчилися майже перед самою вечерею. Ми підходили до котла, принесеного тим разом до бараку. Одержали зупу, звану польським борщем, запах якого нагадував старі спітнілі шкарпетки, а смак — гнилої ярини, запареної гарячою водою.

Шукаючи місця на підлозі, де б присісти і спожити вечерю, Пиріг підніс миску до носа, понюхав, глипнув очима в боки і, не сказавши того, що було в нього на думці, почав їсти, а “Степ”, голосно сьорбаючи, завважив, що зупа смердить...

— А ти що? Настроїв апетит на український борщ, а тут мусиш сьорбати польський, — говорив “Верба” та ще додав частку своєї власної філософії. — Яка ж різниця? Ключчя чи вовна — аби кишка повна.

Після вечері, помивши миски й ложки, ми мусили ще раз вправляти, а о годині шостій вечора всі могли вже “радіти” відпочинком у ліжках, за винятком двох вартових бараку, які мали чергуватися що дві години. Така варт-дижур, яку виконували ми самі, мала тривати до шостої години ранку.

Перша черга дижуру припала на мене і “Воробця”, бо наше поверхове ліжко було перше скраю.

У бараці настала тиша. Всі, крім чергових, поклялися в ліжка, щоб таки дійсно відпочити. Скошені переживаннями останньої доби, всі лежали майже без руху, але ніхто не міг заснути. Перед очима знову з’являлися образи жакливих переживань, хоч ніхто не бажав їх бачити навіть у сні. Тим часом весняне сонечко, що заходило, пригрівало теплим промінням. Хмари щезли поступово з обрію, запанувала чудова весняна погода. Це ж бо весна була, оця благодатна пора року, що своїм чаром велить струдженому почуватися фізично легким, старому — молодшим, пригнобленого підносить на дусі, у безнадійного зроджує надію на краще майбутнє.

У той час, коли до концентраційного табору в Явожні привезли нас, понад сотню полонених вояків УПА, вся Польща святкувала треті роковини перемоги над гітлерівською Німеччиною. Під проводом і тиском нового, “людового” режиму, відбувалася відбудова зруйнованого війною життя. Інженер і робітник у фабриці творили нові матеріальні вартості під батоном “соціалістичної дисципліни праці”; хлібороб вирощував плоди, щоб зараз віддати їх урядові в рамках “обов’язкових достав”, що їх і далі називали з німецької “контингентами”.

Працював польський нарід заповідармо, бо, мовляв, по воєнних знищеннях Польща була вбога, та наперед треба було відбудувати воєнні знищення, а це мало статися в першому державному 3-річному економічному плані. А позаяк за працю в соціалістичній системі плачено дуже скупо, мільйони поляків жили дуже нужденно, але такий стан виправдовувано потребою “будувати краще завтра для майбутніх поколінь”. Польський нарід працював дуже тяжко за платню, з якої було майже неможливо вижити, а то й цілком безплатно в так званих “чинах сполечних” (суспільних починах). Відбудовували міста і села, знищені в ході воєнних дій, особливо столицю Варшаву. День і ніч працювали люди, немов ті мурашки, що їм муравлище розрила дика звірюка. Школярі та студенти йшли до школи, щоб вивчати догми марксизму-ленінізму. Під “непомільним керівництвом ПЗПР” (Польська З’єдночона Партія Роботніча) мобілізовано весь нарід до виконання директив уряду, щоб після першої трилітки розпочати другу, а потім третю.

Не було це легке завдання для уряду, бо весь польський нарід не любив соціалістичного ладу, спертого на багнетах Москви. Як у часи німецької окупації, так і після приходу до влади польського комуністичного режиму, збройний спротив ставили різні польські підпільні організації, як: ВІН (Вольносьць і Неподлеглосьць), АК (Армія Крайова), НСЗ (Народове Сіли Збройне), а в загальному — весь нарід ненавидів варшавських маріонеток Москви.

Щоб якийсь приборкати польський збройний спротив, варшавський уряд видавав декрети про амністію для польського підпілля та про так звані “уявлення”, суть яких полягала в тому, що мали бути даровані всі провини

тим, хто виявить владі свою підпільну діяльність. Висліди цієї тактики не все і не всюди були задовільними, тож для знищення підпілля і “реакції” створено кагебівську мережу безпеки, з широко розвиненим донощитвом з найгіршого суспільного шумовиння. А щоб відвернути увагу польського народу і польського підпілля від суті нового поневолення Польщі, відгребано “старого ворога” Польщі — українців.

Польські ідеологи-шовіністи, прикриваючись “інтернаціональним” плащиком, плювали їддю ненависти до “українського націоналізму”, а по суті — до всього українського народу, який жив у межах Польщі. Усі засоби масової пропаганди використовувано для оплюгавлювання “бандерівщини”, а тим самим і всього українства. Фальшовано правду про оборонні дії українського Закарзоння проти насильства, грабежів, вбивств, проти насильних акцій виселювання з рідної землі. Протиукраїнською пропагандою годовано польського обивателя, розпалювано старі пристрасті, відроджувано відвічний польський шовінізм, а найнижчий тваринний інстинкт піднесено до рівня ідеалу. Наприклад, за дике мордування безборонного українського населення Завадки Морохівської та інших українських місцевостей, польських старшин, підстаршин і жовнірів у Сяноці декоровано медалями заслуги. Цей посів зерна ненависти зродив чималу кількість покручів, жадібних української крові, садистів, жадібних любуватися фізичними і моральними тортурами над безборонними жертвами.

Майже всі мешканці бараку лежали тихо і спокійно, тільки дехто випрямив зболілі кості або змінив позицію лежання. Тільки час від часу було чути тихий шепіт між сусідніми ліжками.

Я і “Воробець”, як чергові, не могли сидіти без руху. Ми проходилися впоперек бараку з опущеними головами, заложеними за спину руками. Я водив тупим зором по підлозі, по якій ступав босими ногами, бо ще перед сном усі ми мусили роздягнутися до білизни і покласти одяг під стіною в так звану “кістку”, по десять на купу, в можливо найдокладніший квадрат, а далі — поряд взуття.

Ступаючи тихим і вільним кроком туди і назад по бараці, я завернув у бік мого сусіднього ліжка, на якому нерухомо лежав “Лисиця”, з прижмуреними повіками очей.

Я торкнув рукою плече “Лисиці”. Той відкрив очі. Його обличчя виглядало, як закам’яніле, а в очах, здавалося, погас той вогонь життя, яким раніше палали його розумні очі. Десь у глибині зіниць віддзеркалювалась безодня духовного стану, якого я не міг назвати. Прийшов я до друга, щоб обмінятися кількома словами, а тут не знав, від чого розпочати. Здавалось мені, що нема про що говорити, бо думки у нас обох були ті самі. По хвилині взаємного мовчазного читання облич, “Лисиця” обізвався: “Ну, що?”

Відкривши рот, я не встиг відповісти другові, бо по той бік дверей почув віддуку кроків. Я і “Воробець” негайно опинилися біля дверей, в яких з’явилася постать знаного капрала, якого в купальні вдарив у лице сотенний “Калинович”.

Капрал з руками в кишенях увійшов до бараку, а за ним ще один капрал і один старший стрілець.

Ми обидва з “Воробцем” випрямились на струнко, а я позвітував: “Обивателю капралу! Бандзьор, такий-то а такий, мельдує послухне стан бараку сто дванасьце. Вшисци обещні”.

Вийнявши з кишені праву руку, капрал повільно відвів її боком поза себе, як панночка, що має намір комусь кланятися, а опісля швидким рухом поцілів ударом мені в лице. Я захитався на ногах, але капрал негайно випростував мене другим ударом в праву щоку, питаючи при тому, чому “так голосно верещу”, звітуючи? Звітувати, сказав він мені, треба тихенько, щоб не розбудити тих всіх, що так “смачно” сплять, і вказав рукою в сторону ліжок. Опісля, немов глибоко надумуючись, що даліше робити, пішов у напрямі ліжок, а за ним пішли його помічники.

І знову почались горезвісні фізичні тортури. Один легко рушив головою, другий лежав не на тому боці, що повинен, інший забагато або замало прикритий коцом, а ще інший вдавав, що спить кам’яним сном тоді, коли інших бито. За такі ось “провини” знущалися над безборонними і наполовину отупілими від пройдених уже попередньо тортур в’язнями. Стягали друзів з ліжок, били кулаками, копали куди попало, плювали на них, глузували з їхніх стремлінь до самостійної України, частуючи їх при цьому дуже непристойними прокльонами.

Налюбувавшись побиттям безборонних людей, три польські “лицарі” пішли в напрямку дверей. Ми обидва з “Воробцем” стояли мовчки, випрямившись на струнко.

“Чему не мельдуєш, бандито?” — спитав “Воробця” старший стрілець.

Навчений досвідом голосного звітування, “Воробець” позвітував півголосом, за що старший стрілець сильно вдарив його в лице, приговорюючи: “Що? Людова Польща так слабо нагодувала тебе на вечерю, що не можеш голосніше звітувати?”

Хоч сонце заховалося вже за обрій, відблиск його променів розпорозував вечірні тіні, що згодом оповили землю, заливаючи простір зразу легкою, а далі густішою темрявою. Ліхтарі освітили весь простір табору. В усіх бараках запанувала тиша, яку щодві години переривав стукіт кроків вартових, що йшли на зміну.

Крім ліхтарів, на кожній вартовій будці, званій “боцяном” (бузьком), був прикріплений далекосяжний прожектор. Світлами прожекторів вартові вносили безнастанно по таборі, особливо по мурах і колючих дратах, що

були забезпеченням перед втечею. У нашому бараці вже третя зміна стала на дижур, а я лежав у ліжку на хребті, з руками під головою, але не міг заснути. Повіки прижмурених очей дрижали нервовим тремтінням. Думки в голові гнались одна за одною. Минуле зливалося із сучасним, сучасне — з майбутнім. Під впливом думок, що доводили до нервової напруги, я відрухово підніс голову і важко зітхнув. “Лисиця”, як, зрештою, і багато інших, не спав ще і, помітивши мій рух, тихо спитав: “Що з тобою?”

— Нічого, я тільки думаю, — відповів я.

— Це, звичайно, позитивне явище, якщо ти ще здібний думати, — завважив “Лисиця” і додав: — То поділися зі мною своїми думками.

— Мушу признатися, що у мене тепер дуже паршиві думки, — відповів я і продовжував. — Не можу зрозуміти тих польських людців. Як довго будуть бавити їх садистичні знущання над нами? Хоч я сам є нічим, зером, як одиниця в суспільності людей, та як порівняю мій інтелектуальний і моральний рівень до рівня тих “лицарів”, то я просто гордий, що ніколи не впав так низько... Пам’ятаю початок зими 1945 року. Ми з тереновою боївкою СБ “Цока” зайшли до села Радошиці на Лемківщині, щоб придбати потрібний нам військовий одяг і взуття. У горішньому кінці села квартирувала польська прикордонна застава ВОП (Військо Охорони Пограниччя). У час, коли боївка вечеряла в одній із хат, ми з кулеметником “Жуком” стояли на стійці. Одного разу “Жук” мусив відійти на хвилину за потребою. В хаті навпроти мого становища рипнули двері й звідтам вийшло двоє людей, які пристанули при дверях на коротку розмову. Зі слів, що довелось почути, я зрозумів, що це один із польських прикордонників прийшов собі на рандеву до нашої сільської дівчини. Як нам відомо, за такий вчинок дівчину могли покарати обстриженням голови.

— Не розтягайся про справи, які нам усім добре знані. Говори до речі, — перервав мені “Лисиця”.

— По хвилині шепотів і поцілунків пара розпрощалася, і польський жовнір рушив у подвір’я в моєму напрямку. Залігши за кулеметом, я приготувався його затримати і передати командирові боївки “Мірникові”. Заки він підійшов ближче до мене, майнула думка, що, може, він ні в чому не винен, може, краще буде, як я дозволю йому відійти...Коли він був уже на дорозі й хотів податися направо, я його затримав. На заклик “Стой!” він зупинився. На питання “Хто йде?”, він відповів: “Свуй”.

— Що за “свуй?” — запитав я.

— Жолнеж польські — була відповідь. А я йому сказав: “Дорога вільна”.

— Жовнір відійшов зо двісті метрів, а потім рвонув вперед бігом, неначе з катюші вистрілений.

За цей мій гуманний вчинок мене не покарали, хоч на кару я повні заслужив, бо незабаром, під обстрілом польської кінноти, ми мусили відступити зі села, при місячному сяйві, на припорошене снігом узбіччя гори, де поляки могли стріляти в нас, немов у дикі качки, але кілька серій кулеметника “Підкови” нагнали польську кінноту назад.

— Сьогодні здається мені, — говорив я далі, — що я не мав би милосердя. Я нині відчуваю ненависть до цих людей і в голові снуються думки про пімсту — страшну і безоглядну пімсту, про яку навіть страшно подумати.

— Поляки потовкли трохи твою “капусту”, — сказав “Лисиця”, — тож і з логікою в тебе щось не тее. З одного боку, гордишся своїми інтелектуальними і моральними вартостями, а з другого, — снуєш мрії примітивна про пімсту, і то ще й страшну. Якщо б ти навіть будь-коли мав змогу, а такої, напевно, не буде, то не в твоєму характері самого себе до чогось подібного допустити. Та коли б така нагода й трапилася, то ти доказав би, що ти є такий самий, як ті, що над нами знущаються.

— Глупота, — філософував далі “Лисиця”, — може тріумфувати тільки часово, якщо навіть оце огидне явище можна назвати тріумфом. Тривкі і корисні людству досягнення будуються розумом і серцем. Так, серцем, — запально, але півголосом, почав викладати “Лисиця” свої власні погляди. — Серцем, у розумінні поняття людяности. Раз людина народиться шляхетною, вона ніколи і за ніяких умов свідомо не дозволить на самозаплямлення власної шляхетности. І навпаки — людина із затаєними тваринними інстинктами ніколи не буде шляхетною. Вона в нормальних умовах життя поводитись начебто пристойно, побоючись порушення писаного чи звичаєвого права, але у сприятливих обставинах, таких як війна чи, що гірше — революція, не знайдеться таких пут, які стримали б руку жорстокого садиста.

— Забуваєш, пане брате, — говорив далі “Лисиця”, — що згідно з природними і Божими законами ми, українці, маємо таке саме право жити власним вільним життям, як поляки, москалі чи німці. І за те, що ми за наше право постояли, нам належала б нагорода, а не кара. Але на практиці право є завжди на боці сильнішого, а ми були слабшими. При цьому, тепер відвічна польська українофобія і бажання панувати над “русінем” піднесли температуру пристрастей до небувалого рівня. Цю антиукраїнську поставу поляків, напевно, підсилює “старший брат” з Москви, “під умілим, досвідченим і мудрим керівництвом большевицької партії”.

Хоч ми обидва розмовляли півголосом, так були розмовою зайняті, що не спостерегли, як чотири польські вояки-вартові увійшли до бараку. Ми помітили те щойно тоді, коли дижурний почав звітувати.

Один з нічних гостей підійшов до ліжка “Лисиці” й питає: “А ти що, молишся?”

Таке питання підсунуло питаному відповідь “так”, щоб не зрадити співрозмовника. Та за цю молитву “Лисиці” довелось зазнати нових знущань, яких не щадили й іншим та яких також били без жодної причини.

По третій такій “приятельській” візиті, що відбулась десь уже по півночі, нам не перешкоджали вже відпочивати до шостої години ранку, себто до побудки.

Ще блукали нічні тіні по закутках табору, як я зірвався зі сну, вдарившись головою об дошку горішнього ліжка. Після зудару я зразу не зорієнту-

вався, де я є. Щойно опритомнівши, зрозумів свою ситуацію. Знову заплющив очі, щоб нагадати собі поганий сон.

А снилось мені, що я в товаристві багатьох інших людей сидів на відкритій платформі довжелезного вантажного поїзда, що гнався вперед з шаленою швидкістю. Повітря вихором било в обличчя, змітало людей з платформ, навіть сидячи, важко було втриматись. Майже всі незвичайні пасажирів незвичайного поїзда лежали покотом на платформах, а я стояв навколішках, вдивлявся у степовий, абсолютно монотонний простір, який десь у далечині стикався з сірим небозводом. Ні позаду, ні по боках, ні в напрямку їзди поїзда не було найменшого знаку життя, тільки степ, покритий зів'ялою травою. Поглянувши поза себе, я бачив багато живих людських тіл, які лежали на платформах вагонів зі скорченими пальцями рук, наче кігтями, і хотіли вгризтися у тверде дерево долівки вагона, щоб не дати змести себе з неї. Немилосердний тиск вітру мучив пасажирів, позбавляв їх сил і змітав з платформи, мов куски тендітного паперу. Зметені людські тіла падали в позовклу степову траву, як тріски з рубаного дерева, а голови котилися степом геть від рейок. Ні сліду крові, тільки посічені м'язи і кості. А поїзд гнався вперед, де не було видно станції призначення. Коли ж він ще збільшив швидкість, сильніший опір повітря повалив мене на долівку вагона та почав спихати мене на край. Ще кілька десят сантиметрів — і моє тіло злетіло б з вагона.

Я боронився зусиллями усіх фізичних і духовних сил перед неминучою смертю, а коли моє тіло опинилося майже на самому краю платформи, я останками сил рвонув собою і в тому моменті вдарився об горішне ліжко.

“Лисиця” побачив мій рух, але обізвався аж по довшій хвилі: “Чи ти ще замало дістав від поляків, що й сам оббиваєш власну маківку?”

Вислухавши розповідь про мій сон, “Лисиця” сухо і коротко сказав, що сон є тільки відбиткою реальної дійсності і не треба його пояснювати. Але я ще довго не міг позбутися поганого вражіння від страшного сну.

Розпливались досвітні сутінки і в середині бараку прояснилося, а тоді надворі почалась метушня, свист і нетерплячі вигуки: “Побудка, побудка!”

Ми швидко стали у три ряди, зодягнені, мов до руханки, без сорочок і блуз. Після раннього звітування нас повели до вмивальні. Там струмені холодної води відсвіжили наші тіла, підбадьорили дух, поправили настрої вчорашнього пригнічення.

Повеселішавши, всі поснідали, кусаючи чорний разовий хліб і попиваючи гіркою кавао-ячмінкою. Деякі, менш витривалі, зараз же з'їли весь паюк хліба, який мав вистачити ще на два дні, та дарма, задовго голодували вони, безсильними були, щоб, “оглядаючися на задні колеса”, їсти хліб по кусочкові.

Після сніданку знову дві години вправ, які до решти вичерпали наші сили, але й командувачів геть змучили, бо й польські каптали мусили з усіх сил викрикувати слова команди або копати й бити тих, що незадовільно виконували накази, себто майже всіх, бо важко було виконувати безглузді

вправи в'язням, до краю замученим знуцаннями й голодом. Ми вже й на бійку і копняки мало реагували, привикли вже, бо й до шибениці можна привикнути, казав мітичний циган...

Коли польським підстаршинам надокучили вже оті фізкультурні вправи, вони наказали нам усім сідати гуртом на підлозі. Три капрала також сіли напроти нас, а четвертий стояв, вартуючи біля дверей, щоб несподівано не надійшов хтось із команди табору.

І тоді склалась сцена, яка нині може здаватися неймовірною — політична дискусія між нами — мучениками-в'язнями і нашими мучителями-кататами.

Сидячи на підлозі, мовчанку перервав один з польських вояків, кажучи: — Так, хлопакі! Тшеба вам було того? Цосьце вивальчили?

На це запитання ніхто з нас не відповів, боялися можливості нових тортур.

Польський вояк промовив знову: — Чи зле вам жилося в Польщі? Самостійної України захотілось? Чи не глупота — прислухуватися фальшивим гаслам? Прецінь відомо, що України не було, нема і не буде. І за що стільки наших і ваших жертв, крові і терпінь? Чи не краще було йти з нами і бити спільного ворога-німця, а опісля будувати наші міста і села, будувати краще життя і загальний добробут? А сьогодні ви не маєте відповіді на ці питання! — закінчив капрал і водив очима по схилених, сидячих мовчазно постатях. Ми всі сиділи нерухомо без слова, немовби якийсь чарівник перемінив нас у мертві камені, що тільки світили зіницями живих, але без живої іскри очей.

Врешті по кількох хвилинах сотенний політвиховник, Антін Філевич (“Бойко”), не стерпівши довше, попросив о дозвіл відповісти.

— Я чекаю, — сказав капрал і додав ще власну заввагу про те, яку негативну роль відіграла УПА у взаємовідносинах польського й українського народів.

“Бойко” почав говорити слова правди, що падали важко, і не могло бути цій правді заперечення.

— Ви питаєте, — говорив “Бойко”, — чи нам було це потрібне? Чи потрібна нам була самостійна Україна, фальшиві гасла і т. п.? Я не збираюся давати тут лекції історії, але за вашою згодою дозволю собі пригадати деякі факти. Як вам відомо, територія України втриє більша за територію Польщі, а український нарід, який живе на українській землі, численно вдвоє більший від польського народу.

Польські військовики прислуховувалися виступові упіста уважно, споглядаючи один на одного. Вартовий підійшов від дверей ближче до сидячої громади, щоб міг зловити кожне слово, а “Бойко” продовжував:

— Згідно з природними законами, кожен нарід має право жити вільним життям на власній землі, а тим більше 45-мільйонний український нарід. Ви кажете чи радше повторюєте заслухане, що України не було, нема і не буде, а скажіть, будь ласка, звідки взялась сьогоднішня Радянська Укра-

їна? Давніше це була Київська Русь, яка, згідно з польською легендою, була заснована одним із трьох братів, які звались: Лех, Чех і Рус. Ви пробачте мені цей вислів, який дехто з поляків вважає образливим, але “ляхи” змінили назву на поляків, а ми — “руси” чи русини — на українців. Нашу назву Русь вкрали нам, однак, москалі, змосковщили її, привласнили собі нашу історію для користей московської імперії, пофальшували її від початків аж по сьогоднішній час.

— Але чому ви воювали за Україну, якщо ви маєте Радянську Україну? — питав другий капрал.

— Радянська Україна, — говорив чотовий політвиховник “Хмара”, — це фікція, в повному значенні цього слова. Так звана Радянська Україна не має жодних власних посольств в інших країнах, не має дипломатичних відносин як суверенна держава, не має власних фінансів, власної валюти, власного війська, а уряд у Києві — це просто маріонетка, опанована росіянами, яким допомагають деякі наші запродавці. У Польщі поляк відважно говорить польською мовою, а в Радянській Україні українець спілкується російською мовою, щоб не наразитись на переслідування, на втрату посади чи роботи. Найменший прояв гордості з власної української національності в Україні вважається проявом “буржуазного націоналізму” й фашизму, за що українці часто мандрують до білих ведмедів.

— Це все не оправдує вашого мордування поляків, — обізвався ще інший поляк.

По короткій хвилі мовчанки відгукнувся бунчужний “Лисиця”.

— Гм... гм..., — пробурмотів він. — Не хотів би я повторювати знаного прислів'я: “Де дрова рубають, там тріски падають”, але ваші обвинувачення відносяться однаково до вас і до нас. Не повертаючи в далеке минуле колонізаційної політики польських королів в Україні, пригадаймо тільки політику санаційної Польщі. Дискримінацію українців у кожній ділянці суспільного й економічного життя, не говорячи вже про політичне життя, переслідування польською поліцією, Березу Картузьку, нелюдські криваві пацифікації на Холмщині і в Галичині, обмеження селян у праві купувати українську землю, а за німецької окупації — масове мордування українців на Поліссі, Волині й у Галичині, куди польське підпілля аж з Варшави вислало власні боївки, щоб нищити насамперед українську інтелігенцію, а опісля — кого попало.

Польські вояки слухали уважно і жоден не перешкодив, а наші друзі набирали сміливості, тож у розмову вмішався сотенний “Калинович”. Він говорив:

— Ми, українці, як поневолений довгими століттями нарід, не маємо змоги представити вам, полякам, і всьому світові всю правду, тим часом історія пише правду нашою і вашою кров'ю, ще прийде час...

“Бачность!” — залунала команда вартового. Всі схопились на рівні ноги, один із польських капралів почав знову викрикувати команди: “Падній!”, “Повстань!”.

В той час попри барак пройшли два польські старшини, а коли вже зникнули, знов упала команда “спочній!” і “сядаць!”

Знову почалась розмова між упістами і поляками, але цим разом політична дискусія на дразливі теми не тривала довго. Поляків цікавили справи організаційного характеру українського підпілля, озброєння, численности УПА, заготівлі, санітарної служби та інше.

Наші друзі, переважно старшини і підстаршини, на переміні давали відповіді. Польські вояки частували деяких друзів цигарками, і так несподівано нав'язались добрі взаємини з тими, які ще кілька годин тому видавались гадюками й катами...

Наступного дня історія повторилась. Замість фізичних вправ, знов усі ми сиділи на підлозі і розмовляли. Знову розпочалась розмова на болючі теми. Тут обережно, але рішуче, наші старшини, підстаршини і політвиховники подавали конкретні дати, місця і час неславних дій різних польських підпільних організацій, польських банд, а то й польського війська супроти українців.

Поляки, зі свого боку, давали докази таких самих дій українців супроти поляків. Врешті всі зійшлися на тому, що немає сенсу роз'ятрувати незагоєних ран обох народів. Та ці, деколи дуже хвилюючі розмови, зробили добре діло. Між нами і нашими кількома сторожами-поляками почались кращі відносини. З того часу фізичні вправи відбувались тільки тоді, коли хтось з польських старшин наближався до бараку.

Такі відносини піднесли настрій у нас. Ми зразу й не старалися думати про те, що принесе завтра. У нас мимохить зроджувалась надія, що наше майбутнє, може, не буде таке страшне, на яке заносилося. Тільки деколи цей наш піднесений настрій затьмарювала логіка настанови польського комуністичного уряду та його законодавства відносно членів УПА.

Як кожен, так і я, часто призадумувався над питанням майбутнього присуду. Раз, коли я дивився у вікно, подивляючи красу природи, баченого куска краєвиду, до мене приступив “Лисиця”. Поклавши мені руку на плече, сказав:

— Не думай, козаче, — отаманом і так не будеш! Думати над тим, що буде завтра, нема найменшого глузду, бо це тільки доводить до понурих настроїв, затрує життя. Хоч таке життя, як наше теперішнє, — це не життя, а животіння.

— Нехай і животіння, — відповів я, — але таки вмирати так по-дурному не хочеться. Та ж мені тільки двадцять один рік. Саме пора жити та черпати повною жменею зі життя все, що воно людині дає.

— Якщо думаєш про те, щоб черпати те, що нині недосяжне, то в твоєму теперішньому положенні не дуже мудро. А якщо хочеш брати з життя те, що воно тобі тепер дарує, — черпай цілою жменею, любуйся ним, — закінчив з іронією “Лисиця”.

Кажуть, що нема злого, щоб на добре не вийшло. Може бути також навпаки. Саме так сталося з нами. По кількох днях, що пройшли начебто у сприятливих умовах, відбулася збірка на майдані перед купальнею. На збірці сказано, що до наступного дня, тобто четвертого дня нашого побуту в Явожні, наш барак мусить бути вичищений і приведений до зразкового порядку. Також по сніданку всі повинні порядню викупатись, а барак, як сказав капрал, “мусить світитися, як дзеркало”.

Під час фізичних вправ цього дня ми конче хотіли довідатися про причину особливого приготування бараку, але польські вояки нічого сказати не хотіли, а може, й самі не знали. В кожному разі, фізичні вправи відбувалися в зовсім гуманний спосіб, переплітані дискусіями й оповіданнями деяких польських вояків про їхні особисті переживання в часі військових акцій проти УПА. Характерним у поляків було те, що, розказуючи про їхнє перебування на наших теренах, вони завжди говорили, що це діялось “на Україні”. Про боротьбу українського населення Закарпаття розповідали просто фантастичні історії. На їхню думку, там, на Україні, “кожен куц у них стріляв”, кожне село було озброєне “по зуби”, українські жінки і дівчата носили зброю за пазухами, навіть малі діти вели розвідку в користь УПА. Здобути інформаторів з-посеред українців було дуже тяжко, навіть під примусом. Признавали також, що досі вони мали уяву про УПА, як про самих фашистів, есесманів і поліцаїв, які начебто пішли в УПА, щоб втекти від відповідальності за співпрацю з гітлерівською Німеччиною. А тим часом між вами, говорили вони, є тільки три колишні вояки дивізії “Галичина”.

Четвертого дня нашого перебування в Явожні, після купелі, яка цим разом відбулась без ніяких знущань, зібрано нас усіх перед баракком купальні й уставлено у чотири ряди. По хвилині очікування, при головній брамі з'явилися постаті військовиків, серед яких видно було теж одного чоловіка в цивільному одязі. Саме він, в асисті поручника і хорунжого, виступив вперед в напрямі нашої колони. Одяг у нього був ясної цеглястої краски. Був він досить дрібнобудови тіла, голова покрита ріденьким русявим волоссям. Обличчя, гладеньке й рум'яне, викликало мимовільну симпатію до його особи.

Підійшовши до колони, цивільний не зводив з нас очей, а коли зрівнявся з першою чвіркою, поздоровив усіх: “Чолем хлопакі!”

“Чолем обивателю!” — відповіла одногосно колона, не докінчивши привіту, не знаючи функції цивільного представника польської влади. Він махнув рукою на знак, що до привіту нічого більше додавати не треба, а відтак вільним кроком пройшов перед колоною, пильно вдивляючися в наше обличчя, немов сподівався когось розпізнати.

Так як кожен з нас мав на обличчі сліди побиття, синців і покалічення, цивіль, станувши посередніні колони, спитав: “Хто вас так побив?” А потім знову: “Чи вас тут били?”

Не дїждавшись відповіді, відвернувся у бік польських старшин і, вказуючи на нашу колону, сказав: “Прецінь про них знає світ..”

Ці його слова для нас були дорожчі за всі золоті хрести й заслуги. Ми, каторжники, яким здавалося, що про нас забув не тільки чужий, а й наш власний “світ”, зрозуміли, що це не так. Ми були певні своїх ідеалів у ході революційної боротьби, а тепер завдяки словам представника ворожого уряду утвердилися в цьому переконанні, бо дізналися, що про нас знає світ, що про нашу боротьбу і сучасні переживання знають народи цивілізованого світу. Значить, боротьба УПА не була ведена в ім'я якоїсь відірваної ідеї, а ідеї правди і справедливості для українського народу. Нам доля казала йти до мети саме таким шляхом, бо іншого для нас не було.

Після того, цивільний звернувся до нас. Назвав себе представником Міністерства внутрішніх справ Людової Польщі, не назвавши прізвища, ступеня чи функції. Його обов'язком, інформував, є зацікавитися “вензнями-уповцями”. Пояснив також, що за підривної діяльність у Польщі всі мусимо відбутися якусь кару, а після цього зможемо жити, як повноправні громадяни. Однак, щоб така змога якнайскоріше настала, кожен зосібна й усі разом мусимо безоглядно повинуватися наявним реґляментам.

Пройшовши ще раз перед першою лавою туди і назад, сказав “чодем” і в асисті військовиків, що з ним були, відійшов.

Навпроти останньої чвірки, у віддалі яких п'ять метрів, стояв той самий капрал, якого сотенний “Калинович” вдарив у лице під час першої купелі. Біля нього стояв інший польський вояк. З рукою на грудях капрал мовчки приглядався всьому, що діялось навколо, а коли представник міністерства відійшов, він, посміхаючись, промовив: “Не мартвьєце сен, хлопакі. Одпенкаце по кілька месенци цюпи, а пужней бендзеце жилі, як учціві обитателе Польські Людовей...”

“Бачносьць! Вправо зврот, напшуд марш!” — впала команда, і наша колона помаршувала в напрямку свого бараку.

По півгодинній перерві наказано нам приготувати до здачі речі, що були власністю табору праці, а також спакувати свої власні речі й бути готовими в дорогу.

— І знову “приємні” несподіванки, — обізвався хтось, готуючись до нової, незнаной дороги. — Поляки, — говорив він, — вже дечого навчилися від їхніх “старших братів” — большевиків. Вони роблять нам несподіванки, даючи тим змогу більше пережити, тобто продовжити наше життя. Бо, хоч вік людини рахується пережитими роками, дійсне життя складається з нагромаджених переживань, вражень і емоцій.

На доказ цього хтось інший подав приклад дядька зі забитого дошками села, який міг прожити і сто років, але протягом цілого життя був тільки один раз у тартаку і два рази в млині. Отже, по суті, такий дядько нічого не пережив.

На дальшу філософію не стало часу, бо останній раз для нас залунав свисток концтабору в Явожні, і всі ми вибігли перед барак. З маленькими клуночками в руках помаршували в напрямі головної брами, де на нас че-

кали конвоїри з вантажними автомобілями, накритими брезентовими полотнами зеленкуватого кольору.

Кожен з нас, по відчитанні імені й прізвища, входив на платформу автомобіля, де займав призначене місце. Перший сідав плечима до кабіни водія автомобіля, розкладав ноги в той спосіб, щоб другий міг там сісти, а тоді опоясати руками й ногами того другого, а другий — третього і т. д., заповнюючи всі вільні місця трьома рядами.

Коли ми всі були вже на своїх місцях, ззаду у п'ятьох вантажних автомобілях зайняли місце польські вояки. Вояки були озброєні автоматами ППШ і ППС, а, крім того, ще один вояк мав обсервувати нас крізь шибу з кабіни водія.

Після інструкції про поведінку в'язнів у часі транспорту загуділи мотори автомобілів, заколисалися тіла в'язнів і конвоїрів, а незабаром за ними знялась курава. Десять там західній обрій почав темніти щораз ширшою смугою темно-сірого кольору хмар...

Прощай, Явожно, могли ми сказати, але скільки терпіння у тому самому часі й пізніше пережили інші вояки УПА, що попали одинцем та маси інших невинних цивільних людей українського роду, яких мучено там тільки за те, що були українцями, пришиплюючи їм марку "співпраці з УПА". Ось спогад одної української дівчини, яку доля загнала до концтабору в Явожні.

Нарешті, 7 липня (1947 р. — І. Л.), всіх арештованих перевезли до Белзця на залізничний двірець. Там їх загнали до вантажних вагонів, по 30–40 осіб в один вагон. Було так тісно, що не можна було сісти. Кожен в'язень дістав трохи хліба та одну консерву. Двері вагонів були позакручувані дротом, у кожному варті — військові частини УБ в більшості москалі в польських одностроях.

Арештовані їхали цілу ніч, цілий день і пізно ввечері приїхали до містечка Явожно (недалеко Катовиць), віддаленого 3–4 кілометри від концтабору, що мав ту ж саму назву. В'язнів поставили чвірками, й вони під вартою перейшли містечко й вийшли на дорогу, що вела до концтабору. Місцеві поляки, що були на вулицях містечка, почали кидати на них каміння з вигуками: "Бандеровці! Бандиці!"

Отець Котис ішов, похиливши голову. Та ганьба пекла вогнем його серце, серце чесного українця.

Так вони підійшли під мури концтабору Явожно. Тому що було вже пізно, до табору їх не впустили й казали лягати просто на шляху, що йшов попри табір. Арештовані були змучені далекою дорогою й гинули від спраги, але не дістали й краплі води, зате польські жовніри почали їсти морозиво та пити соду.

Того ж вечора один жовнір пограбував о. Котиса — вкрав у нього срібний годинник, подарований йому його батьком з нагоди висвячення о. Оме-ляна на священика.

Вранці арештовані стали перед брамою концтабору — брамою їхньої неволі, за якою чекала їх наруга, знущання й муки, приготовані їм Москвою під машкарою т. зв. Людової Польщі. За що? За те, що мали зв'язки з під-пільним українським рухом. За те, що о. Котис виконував обов'язки душ-пастиря, сповідав і причащав умираючих вояків УПА, відділи якої не раз боронили село Річище перед поляками.

Добре знаючи, що український націоналізм є для неї смертельним во-рогом, Росія жорстоко й безоглядно карає й нищить тих, на кого впаде хоч тінь підозріння. Саме тому о. Котис, як і тисячі інших, йому подібних, опи-нилися перед брамою концтабору, що відчинилася перед ними й замкнула-ся позаду них, відрізавши їх від усього світу.

Концтабір був обгороджений високим муром, за ним у середині було два ряди колючого дроту, по якому вночі пускали електричний струм. Мур був посипаний товченим склом, освітлювався вночі масою ламп. Вежі для вартових стояли поміж бараками, де не мешкали в'язні.

Новоприбулим сказали стати на подвір'ї перед бараками. Незабаром відбулася реєстрація й розподіл по бараках. Мужчин повели до бараків, які були відгороджені дротом від жіночих.

Перед тим, як дали в'язнів до бараків, їх повели до величезної лазні, причому лазня для жінок була без дверей. Польські поліцаї входили до лазні й дивилися на тих, що там купалися. Мужчинам зараз почали голити голо-ви, й пишне волосся о. Котиса впало під ноги таборовому перукареві.

Після лазні Іванка Котис пішла разом з цілою групою жінок до бараку. Барак — велика зала, в якій стояло багато поверхових ліжок. Перше, що по-бачила Іванка, переступивши поріг бараку, — на кріслі, перегнувшись, лежа-ла якась ув'язнена, поліціантка біла її нагаєм, а та кричала на цілий голос.

Так почалося життя наших ув'язнених у польському концтаборі Явож-но. З першого ж дня почалися переслухання. Проводили їх т. зв. судові слід-чі, звироднілі типи з польського комуністичного шумовиння, для яких було насолодою знущання над безборонними в'язнями при допитах. Найбільше випитували, хто належав по селах до бандерівців і хто їм помагав. Поляки мали також арештованих вояків УПА та примушували їх пізнавати та вка-зувати на людей, які могли мати будь-які зв'язки з бандерівцями.

Між допитами арештованих гнали на муштру. Їм казали бігати по по-двір'ї, совгатися по землі, присідати, підскакувати тощо. З ув'язненими жінками той “спорт” провадила одна арештантка, дуже жорстока, особли-вого типу жінка. В таборі про неї тихенько говорили, що вона “напівбаба, напівхлоп” і колись служила у польському війську.

Крім “спорту”, в'язні ще мусили відбувати кару за всякі “провини” (зле застелене ліжко, за порох на стіні тощо). Така кара виглядала також як “спортові вправи” — скакати т. зв. жабкою або, стоячи на колінах, тримати

в піднесених руках цеглу. Ще буде, до речі, тут пригадати, що наші ув'язнені — о. Котис, Іванка, о. Криницький, о. Юрій Менцінський та його дружина (тета Іванки) та інші люди з Річища й довколишніх сіл, на початку їх перебування в таборі терпіли великий голод. Вони діставали тільки чверть фунта хліба на цілий день, на обід рідку зупу, що її пили, як воду, а рано й ввечері чорну каву без хліба. В'язні гризли сиру бараболу, яку деколи знаходили на подвір'ї, але за те їх дуже били. Тільки з часом (яких півроку пізніше), родини наших арештованих розшукали їх при допомозі адвокатів й почали висилати їм харчові пачки.

Десь так після півроку побуту в таборі почали посилати в'язнів до різних варстатів праці — до шевського, кравецького та інших. Іванку післали до швальні, й вона шила на машині сорочки та мундири для війська. Директор швальні називався Клюгер, походив з Лемківщини, де перед війною торгував телятами. Був страшним типом, жорстоким настільки, що його боялися навіть поліцаї, не тільки в'язні. Коли якийсь в'язень не виконав на роботі своєї норми, Клюгер наказував замкнути його на цілу ніч до темного льоху, де стояла вода по кістки, а замість вечері в'язень діставав тільки трохи сухого хліба. За кожну дрібницю (сміття у швальні на підлозі) Клюгер виганяв робітниць швальні на стійку перед бараком, у сніг та мороз, де вони мусили стояти годинами, після чого не одна з них відпокутувала тяжкою хворобою. Коли ж в'язень зробив роботу понад норму, діставав за те сиру моркву. За рік праці у швальні Іванка також дістала в нагороду одну сиру моркву.

З табором мужчин ув'язнені жінки не мали ніякого зв'язку, хіба тільки могли бачити їх зі свого табору здалека, крізь дротяний паркан. Отець Котис мав літній білий кашкет і тільки по ньому пізнавала Іванка свого батька. Не раз бачила вона, як поліцаї ганяли в'язнів навколо бараків і як о. Омелян, не встигаючи бігти разом з молодшими й дужчими, відставав, біг останній, задихаючися і тримаючися рукою за серце, а поліцаї підганяв його нагаєм по плечах. Іванці ставали на очах сльози від пекучого жалю за таку наругу над її батьком. Щоб хоч трохи йому допомогти, вона крадькома передавала йому частину своєї пайки хліба при допомозі тих в'язнів-мужчин, які працювали з нею в швальні.

За якийсь час життя в таборі трошки покращало, поліпшилось харчування, а головне — ув'язненим жінкам дозволено побачитися з рідними з чоловічих бараків — з батьками, чоловіками, братами. Іванка та її товаришка Галя Криницька негайно пішли на побачення зі своїми батьками.

Вигляд обох священиків — о. Котиса і о. Криницького зробив на їхніх доньок таке тяжке враження, що вони обидві гірко заплакали. Так, о. Котис, який завжди виглядав дуже добре, зісох наполовину, очі позападали, щоки запалися, а ціле лице крилося грубими зморшками. Одягнений був у престарий полатаний плащ (що ним колись накривали вдова коней), який дав йому швагер о. Юрій Менцінський. Підперезаний був мотузком, на голові старий кашкет, на ногах черевики на дерев'яних підощвах. Отець Криницький виглядав ще гірше (був багато старший від о. Омеляна).

Іванка за час перебування в таборі також змарніла, й о. Котис, дивлячись на свою єдину улюблену доню, був такий зворушений, що не міг вимовити й слова. А Іванка, побачивши, до якого стану допровадили вороги її батька, гірко плакала. Разом з нею плакала коло свого тата й Галя Криницька.

Так плило життя в таборі. Помалу повзли сірі таборові будні, один подібний до одного, приносили зі собою фізичні й моральні страждання ув'язненим. Люди, сильніші духово, легше зносили й фізичні муки. Траплялося, що тільки незламний твердий дух скатованого в'язня втримував його при житті. Бували, однак, випадки, коли ув'язнені, маючи делікатну, вразливу натуру, ніяк не могли пристосуватися до жорстокої дійсності концентраційного табору й заламувались духово або навіть ставали психічно хворими. Кінець тих безталанних майже завжди був трагічний. Так, жінка одного священика, Данилів, стала нервово хворою — на допитах проклинала своїх мучителів, кидаючи їм в очі жорстоку правду про них самих. Звичайно, та правда зовсім не подобалась “панам судовим слідчим”, тому з кожного допиту нещасну жінку приносили скривавлену на ношах. З кожним днем стан її погіршувався. Одного разу її вивезли за мури табору і розстріляли, мотивуючи це тим, що збожеволіла.

А ось другий випадок, від якого може затремити з жалю найтвердіше серце. Серед в'язнів-жінок була молоденька дівчина, Катруся, синьоока, чорнява, дитина лемківської землі. Під впливом страшної таборової дійсності захиталася її психічна рівновага. Ходила по таборі, підходила до кожного й жалібно дивлячись своїми майже ще дитячими очима, питала чи скоро пустять її додому. Часом ставала на подвір'ї й довго-довго дивилась сумним поглядом на браму табору, якою входили і виходили люди. В'язні, навіть блокові, дивились зі співчуттям на бідну дівчину, все потішали її, що незабаром вона вже буде вдома, що мусить ще тільки трохи зачекати. Та одного вечора її хвора уява, мабуть, підказала їй, що вона вже може йти додому. Катруся взяла свій клуночок, вийшла з бараку й пішла просто до першої (внутрішньої) брами, що була зроблена з колючого дроту. Доторкнулась рукою до брами й в ту мить стріпнулась, скорчилась, і зависло на дротах її спалене струмом тіло — в той час до дротів таборової огорожі вже було підключено електричний струм.

Так з туги за волею, відібраною її ворогами, згинула на світанку свого життя дитина Лемківщини синьоока Катруся.

Та подія зрушила до глибини душі в'язнів, особливо жінок. Всім було шкода того молодого життя, що згасло так рано й так марно. А, крім того, душу кожного в'язня холодив страх непевності: чи пощастить витримати до кінця й вийти щасливо з табору? Чи не зустрине його доля безталанної Катрусі?

Такі моральні переживання робили невільниче, повне небезпек життя в таборі ще більш нестерпним. Особливо відчувала його Іванка, — випещена донька о. Котиса. Та була молода й здорова і якось витримувала. Найбільше її мучило те, що такі тяжкі терпіння мусить зносити її тато. Його се-

рце не було цілком здорове й те завдавало їй найбільшого клопоту. Їй здавалося, що вона далеко легше зносила б ті всі муки табірної життя, якби в тому концтаборі не було її батька.

Одного разу розповів їй в'язень, який працював з нею в майстерні, що котрогось дня о. Котис погано почувався і ліг на своє ліжко в бараці. Саме тоді увійшов поліцай. Прискочив до ліжка й вибив о. Омеляна нагаєм так, що йому потріскала шкіра. За якийсь час пізніше інший випадок: о. Котис, зморений денною працею, присів на ліжку після роботи, заснув і не почув дзвінка до вечірньої збірки. Згряя поліцаїв влетіла до бараку, й всі стали бити його палицями, найбільше по голові. Збили нещасного так, що йому потекла кров носом і вухами.

Отже, ані старші літа, ані слабе здоров'я в'язня, ані те, що він був духовною особою, не мало значення для новітніх польських катів, які своєю жорстокістю аж ніяк не поступались перед своїми німецькими й московськими колегами по фаху.

Іванка слухала, й серце їй краялось від жалю й страху за здоров'я батька. За себе саму їй зовсім не було так страшно, як за нього. Журилася за свого старенького, 75-літнього тата й Галя Криницька. І не даремно.

Одного серпневого дня сумна вістка боляча вдарила наших ув'язнених — отець Криницький (батько Галі) нагло помер на серце. Гірко ридала осиротіла Галя, побачивши свого дорогого тата в таборівій трупарні на ношах, накритого мішком. Про нормальний похорон не можна було й думати. Та, на диво, таборова адміністрація дозволила відправити парастас і навіть поховати покійного в труні, чого перед тим ніколи не було. На парастас зійшлися всі священики, які були в таборі, — о. Котис, о. Менцінський та інші. Хтось зі священиків приніс епітрахиль, а один в'язень зробив хрестик і його дали покійному в руки, як також вервичку, зроблену з хліба.

На другий день в'язень вивіз на візку (скриня на двох колесах) труну з покійником за табір і закопав на в'язничному цвинтарі та забив у могилу стовпець з числом в'язня. Доньку покійного на той "похорон" не пустили.

У цьому місці необхідно пригадати (на сором і ганьбу "людової" Польщі), що в концтаборі найгірше знущалися саме над священиками. Крім биття та підкресленого приниження, їх гнали до найгіршої роботи — примушували мити підлоги в бараках, чистити смітники, мити туалети голими руками тощо. Примушували також скидати шапку й кланятися кожному шмаркату польському капові. Та зневага була найбільше боляча для старших поважних священиків, які, будучи втіленням гідності й поваги на своїх парафіях, звикли до пошани людей.

Нарешті прийшов час, коли з табору почали помалу звільняти в'язнів...

Скорочений спогад про Явожно Іванки Котис дозволимо собі доповнити ще одним спогадом наочного свідка-учасника, нещасної жертви тамтих часів, В. П-ича з Вінніпега (Канада).

22 травня 1947 року, нас — близько 4 тисяч українців, цивільних людей з Лемківщини, загнано до концтабору в Явожні. На брамі при вході був напис “Центральни Обуз Праци”. В таборі вже каралися т. зв. “поможакі” і “шльонзакі”, яких звинувачували у “державній зраді” у формі “фольксдойчерства”, а також німецькі военнополонені, — всіх разом близько десяти тисяч в’язнів.

У червні слідча комісія “Уженду Безпеченьства” розпочала “переслухання” за принципом — “тен папер ест бяли, але ти маш мувіць, же чарни”.

Вигодованих в’язнів били пружинами, дошками, нагаями в п’яти, по пальцях чи куди попало, пускали через тіло сильний електричний струм, знепритомнілих відливали водою і далі били. З нами було 25 українських священиків. Для них не тільки не було жодних полегш, але ще більше їх катували. Поза “слідством” заставляли в’язнів скакати жабки або бігати навколо бараків через густий шпалір катів, які дрючками або нагаями били нещасних по всьому тілі. Такі “забави” з різними групами тривали день і ніч впродовж цілого року, після чого одних віддавали під суд, а частину випускали на волю, а радше на певну смерть поза таборовими дротами.

На п’ятому місяці тортурування в’язні почали один за одним вмирати, не тільки з голоду і ран, але й хвороб.

В’язні мали до сну голі причі, в яких були тільки по три вузькі дошки, без сінників і коців. Між в’язнями ширилася чахотка, бігунка й сверблячка; численні воші вгризалися в тіло, яке гнило живцем унаслідок безупинних побоїв, наповняючи бараки нестерпним смородом. Про ніяку лікарську опіку не було й мови.

В. П-ич твердить, що в селі Добра Сяноцького повіту заарештували близько шістдесяті осіб. Багато українців привезли з Томашівщини й Угнівщини, між ними українських священиків. За час його перебування в Явожні загинули від катувань близько треста українців, а ще більше вмерли зараз по виході “на волю”. З прізвищ закатованих затямив таких зі села Добра: Степан Домкович, літ 40, Іван Нісевич, літ ок. 42, Андрій Нісевич, літ 17, Пелікан з Горлиць, літ 35.

Докладніші інформації про Явожно подає колишній вояк УПА, псевдо “Корчак”, родом з Підкарпаття. В 1947 році його перевезено до табору в Явожні, де він несподівано стрінувся зі своїм стареньким батьком, якого поляки запроторили туди вже давніше як відомого українського патріота. Ось його свідчення:

Тут ми разом пережили спільно важких десять місяців, не раз ділячись одним куском недопеченого хліба. У таборі я стрінув чимало своїх земляків, а між ними нашого старенького дідуся Миколу Осідача. Він був аптекарем у Балигороді й дуже помагав ліками стрільцям УПА, за що й був запроторений до концтабору. Також у таборі він помагав нашим людям чим міг, зокрема ліками, якщо їх зумів роздобути. Коли згодом його випустили на волю, він ще два місяці помучився і помер з голодового виснаження та у висліді

таборових знущань. Це був щирий патріот свого народу і його пам'яті належиться вдячна пошана.

Цей же автор згадує ще про замучену в таборі молоду українку — дев'ятнадцятирічну Марійку Полатайчук, родом з-під Перемишля, яка перед тим працювала в підпіллі, а також була зв'язковою при сотенному “Бурлаці”. Її брав на переслухання у спеціальному бараці №12 головний слідчий (прокурор), жид, потвора висока на 190 сантиметрів, вагою до 120 кілограмів. Я тоді працював у сусідньому бараці №14, де була кравецька робітня, розказує свідок, отже, всі ми добре бачили і чули, як відбувалися ті “переслухання” впродовж двох тижнів, день у день, від ранку до пізньої ночі. Прокурор обвивав собі руки прекрасними чорними косами нещасної дівчини і бив нею об землю неначе помелом. Слухаючи зойків дівчини-мучениці, не один з нас заливався сльозами з безсилої розпуки. По двох тижнях тортур два опричники винесли тіло замордованої Марійки на подвір'я бараку.

Майже на моїх очах замордували польські катюги двох стрільців, яких прізвища я призабув, а пам'ятаю тільки їхні псевда: “Стріха” і “Богун”. Нас усіх мучили щодня в окремому бараці, примушуючи скакати жабки цілий день, додаючи часто по дві цеглини на простягнуті руки. Хто не міг витримати цих тортур і падав на землю, того били дошками з прич, зомлілих відливали водою. Били також електричними кабелями, заврубшки в палець. Піднятим на ноги казали далі скакати жабки, навпереміну з масакрою, і так до вечора, до повного змучення. На кого мали око, того по цілоденних тортурях жабкою, вкидали до т. зв. корця, де навіть найсильніший мужчина мусів загинути. В такий спосіб замучили стрільця “Стріху” і “Богуну”.

Були ще інші способи тортурування в'язнів. До великого бараку, де під стінами сиділи за столами слідчі офіцери, приводили по тридцять полонених стрільців, клали всіх на лавки посередині бараку, а коло кожного став т. зв. донощик, тримаючи в руках дошку або якийсь тяжкий лом. На даний знак “предсідника трибуналу слідчих” кожний з оправців починав щосили гатити свою жертву, аж поки не впав наказ — “наразе досиць!”. Таку методу переслухання стосовано по кілька разів у часі кожного “сеансу”. Крики і зойки катованих лунали тоді по цілому таборі. Це повторялося майже кожного дня і ледве чи був хтось з в'язнів, хто не перейшов через таку операцію. Побував і я в тому пеклі.

Страшний був теж “бункер” — глибокий льох, де польські кати прив'язували свою жертву поясами до гаків у стіні й заливали її повільно холодною водою впродовж 24-х годин. З такої купелі ніхто не міг вийти власними силами. Омлілу жертву виносили як трупа і кидали до бараку на долівку.

Майже кожної ночі впадали до бараків п'яні вартові, веліли всім лягати на живіт і тоді били кожного щосили гумовими палицями по п'ятах — біль був страшний. Головніші переслухання відбувалися вночі, при чому слідчі змінювалися кожні три години. Каткування тривало до ранку. В нашому таборі (таборів було більше) було триста шістдесят слідчих офіцерів, а радше — катів.

В'язнями були лише українці. Польським катам допомагали також різні донощики. З-поміж українців головним зрадником-донощиком був Іван Ягніцак з села Вільхівці біля Сянока. Він у нелюдський спосіб знущався над своїми земляками, незважаючи навіть на похилий вік деяких жертв...

Оці спогади учасників-жертв жорстоких часів нехай будуть нев'яною китицею квітів, покладених на дорогу могилу закатованих на смерть українських людей по концтаборах і тюрмах новітніх цивілізацій — окупантів України.

Тюрма Монтелюпік

23 травня 1948 року темно-сірий звал хмар сунув зі заходу на схід, займаючи щораз більший простір темніючого небозводу, несучи із собою дрібний, але густий весняний дощик.

У протилежному напрямі пересування хмар битим шляхом їхали п'ять автомобілів, зверху і з трьох боків закриті брезентовими полотнами. Задні борти автомобілів були відкриті та кожен був зайнятий чотирма постатями в одностроях польського КБВ, озброєних російськими автоматичними пістолями типу ППП і ППС.

Принагідні глядачі, бачачи конвой, подумувалися, що ладунком є “живий товар”, званий офіційно урядом Польщі “врогем демократії людовей і соціалізму”.

Дійсно, була це наша група вояків УПА, яких по короткому придержанні в концтаборі в Явожні знов везено, і, як звичайно, мета нашої поїздки була знана тільки конвоїрам.

В часі цього транспорту, начебто під невидиму команду, знов почав падати дощ так само, як у часі транспортування нас до Явожна. Дрібні краплі дощу вдарили об брезент, викликаючи враження сонного настрою, але пора і обставини не сприяли запанувати настроєм над дійсністю. Мимо, що шлях був битий, колеса автомобілів впадали у вибої дороги, потрясаючи живими тілами. При цьому, як звичайно в таких умовах, жива цікавість щодо мети нашої подорожі та невідомих подій відганяла всіляку думку про сон.

Автомобілі пересувалися швидко, пороли своїм рухом дощове повітря. Усе довкілля, залишаючися позад нас, миготіло змінними образами краєвиду.

Спосіб транспортування нас був придуманий під кутом максимальної безпеки й неможливості будь-яких рухів ув'язнених. Сиділи ми на платформах у той спосіб, що кожен з нас опоясував свого попередника руками і ногами, творячи масу сплєтених людських тіл. Ця сплєтеність внеможливила всілякі рухи, навіть спроба звільнення рук з-під пахви попередника викликала реакцію конвоїрів, які негайно остерігали нас: “Спокій! Не рухатись, бо буду стріляти!”

В часі такого транспортування, крім чотирьох вояків, сидячих на бортах кожного автомобіля, спереду і ззаду колони їхали легкі “джипи” з вояками, озброєними автоматичними пістолями, крісами і кулеметами.

Краєвид, що ми минали, пересувався швидко неначе на екрані фільму, набираного оператором камери, якого поспіх гнав до набрання на стрічку можливо найбільшу кількість простору, знецінюючи вартість матеріялу.

Ось автомобілі в'їхали на кам'яний брук, будівлі ставали густішими, проходячи в комплекси кам'яниць, нерідко частинно, а то й цілковито знищені в ході Другої світової війни.

Я з великим заінтересуванням приглядався швидко тікаючим з поля зору будівлям і об'єктам, але не міг збагнути назви міста, вулицями якого ми проїжджали, скручували то вправо, то вліво. Мабуть проїжджали ми недалеко залізничної станції, бо чути було свисти паровозів та характеристичний брязкіт і шум поїздів. Невдовзі автомобілі затрималися, але тільки на коротку хвилину, бо знов рушили, і незабаром ми зорієнтувалися, що знайшлися за великими сталевими ворітьми. Там нам наказано сходити з автомашин.

Хоч подорож не тривала дуже довго, руки й ноги затерпли, задеревіли, тож коли довелось сходити з автомобілів, робили ми це обережно і згідно з наказом, уставлялися дволавою на брукованій поверхні подвір'я. Позаду нас був високий мур, зверху забезпечений колючим дротом, з ворітьми, якими ми в'їхали. Перед нами цеглясто сіра стіна з понавішуваними великими металевими заслонами на вікнах, званими “кошами”. У цій стіні були головні важкі двері, що вели до будинку тюрми. Вліво від дверей стіна заломлювалась, доходячи до зовнішнього муру, а вправо закінчувалась недалеко від меншого будинку, який служив для послуг. Як ми опісля довідалися, там, між іншими, містилася пекарня, а за цим будинком також був зовнішній мур, зверху закінчений колючим дротом.

З головної брами вийшли кільканадцять тюремних наглядачів у військових одностроях, з гумовими палками при поясах. Кількох із них нав'язали розмову з конвоїрами, а інші почали кружляти довкола нашої лави, пильно нам приглядаючись, не обзиваючись. Ми стояли в дволаві теж мовчки, приглядалися сірим мурам тюрми, якої назви, правдоподібно, жоден з нас не знав. А дрібненькі краплі дощу почали сипатись щораз рясніше, прибираючи з часом на силі. Військовий конвой, що привіз нас, ще не від'їхав, чекаючи, мабуть, на полагодження формальностей передання нас адміністрації тюрми. В тому ж часі з неба, затягнутого важкими сірими хмарами, сів щораз густіший дощ, званий нами капусняком.

Дощова погода, неприємна сірість тюремних мурів з навішаними металевими кошами на вікнах, непривітні понурі обличчя тюремних наглядачів, чужа польська мова, до звуку якої нам важко було звикнути, згодна погана будучність в тій тюрмі, — все те створювало враження, що кінець нашої життєвої дороги — саме тут.

В такому пригноблючому настрої був я, і мені здавалося, що всі друзі проходять крізь ті самі внутрішні переживання. Але людина майже ні-

коли не хоче піддатися духом, аж до самого кінця, і навіть у найбільш не-вигідних чи безвиглядних обставинах бажання пережити погане викреше іскорку надії. В тамтих наших умовах розраховувати на польську великодушність, здавалось, не було сенсу. Зате зроджувалась інколи надія на світовий конфлікт двох наймогутніших потуг світу — СРСР і США. Ми все ще вірили, що дві протиречні собі ідеології і взаємно ворожі системи державних устроїв не можуть довго існувати під тим самим сонцем. Для нас, як каторжників, важливим було питання ваги великого трагізму людства, тим більше українського народу. Народу, який втратив мільйони невинних жертв. Мільйони українських чоловіків, жінок і дітей, не виключаючи калік і немовлят, вивозили в Сибір, де по дорозі гинули люди, як мухи, а інші вже в тундрах зимного Сибіру. Без жодної вини, без суду стріляно наших людей гірше худоби в ризнях.

Історія українського народу не повторюється, вона тягнеться крізь покоління рікою невинної української крові. Третя світова війна, якої, здається мені, ми всі сподівались, хоч і найкривавіша, могла принести українському народові кінець каторжного, невілльничого життя й існування. Але надія на світовий конфлікт спалахувала як іскорка, що в розпалі полум'яних вогнів вистрибає над полум'ям на момент і безслідно згасає...

Іван Маслюк, стоячи в другому ряді дволави, бідкався, мовляв, навіть природа плаче над нами, бо коли нас везено до концтабору в Явожні, падав плачучий дрібний дощ, і так само сьогодні, а це — на його думку — була недобра ворожба.

Тут і ворожби не треба, шепотів хтось другий. Сам спосіб трактування нас поляками та середники безпеки в часі перевозження й ув'язнення не залишають жодної надії. Притому польське комуністичне законодавство й судівництво, в парі з шовінізмом, що є уділом майже всієї Польщі, виключають будь-які надійні ворожби, залишаючи голу правду.

Хто знає? Тихцем питав ще хто інший, та, немов маючи готову відповідь, голосніше сказав хтось із другої лави: ворожба, не ворожба, але ця понура тюрма своєю понурістю духовно пригнічує людину...

"Ціша там!" — крикнув один із тюремних наглядачів, що біля стіни розмовляв з капралом конвою. Вони обидва підійшли до нашого ряду і затрималися ближче передньої лави, щоб унеможливити розмови. По короткій хвилі капрал, порозумівшись шепотом з іншими наглядачами, наказав усім нам лягати на кам'яний мокрий брук з простягненими допереду руками.

Час чекання на подвір'ї тюрми, лежачи на бруку, видавався нам незвичайно довгим, тим більше що краплі дощу ставали щораз важчими й гущішими. Небозвід ще більше притемнів густою, гнітюче одностайною заслоною низьких хмар, які видавались непорушними, стійкими. Зник десь чарвесни, хвилево заступлений осінньою погодою, в сірому холоді якої дивовижно презентувалась зелень дерев, що коронами вистрибували подекуди за мурами тюрми. Сірий мур тюремної стіни почав стікати струмами води, що шепотіли незрозумілу людині мелодію прав природи.

Плюскіт дощу і спливаючої стінами води заворушило гудіння моторів автомобілів, відкрилися зовнішні головні ворота і конвой вирушив у свою зворотну дорогу, залишаючи нас у руках нових “опікунів”. Більшість з нас глянула назад себе вслід за від’їжджаючими автомобілями. Я відчув свого рода огірчення і — о, диво! — жаль за концтабором у Явожні. Там, думав я, ми пройшли вже “чистилище”, діждавшись зміни настанови таборової обслуги, а тут знов нові, не дуже привітні обличчя інших наглядачів, а разом з тим загадкові сподівання.

Широко відкрилися подвої тюремних воріт, з яких вийшли два чоловіки. Один із них високого зросту, з суворим і несимпатичним обличчям, у військовому однострої капітана. Другий — зодягнений у цивільне, круглолиций і гладко поголений, середнього зросту, виглядав на інтелігентну людину.

Наближаючись до нас, їх випередив інший тюремний функціонер, у чині старшого сержанта, який подав команду: “Повстань! — Бачносьць! — В лево патш! — Колейно одліч!” По команді звітував капітанові про стан в’язнів. По звіті — команда “Спочній”, і старший сержант представив прибулих як начальника і політвиховника центральної карної тюрми “Монтелюпіх” у Кракові.

Згодом начальник в асисті політрука перейшов перед дволавою, дуже пильно вдивляючись в обличчя усіх нас та водячи очима від стіп до голови декотрих друзів. В ході перегляду начальник час від часу крутив головою, то знов бурмотів під носом: гму... гму... А коли знайшовся знов посередині колони, пристанув і видувши губи, ніби питаючи, говорив: І що далей? Та знову крутив головою, а в його голосі вчувалась іронія.

На запитання начальника ніхто нічого не відповів, тож по хвилині вони обидва відійшли, тільки політрук, що нічого не обзивався, оглянувся на нас, всміхнувшись півусміхом погорди.

Незабаром по їхньому відході відкрились тюремні ворота, куди наказано нам входити. Кількадесят тюремних наглядачів окружили нас півколом і ми почали входити у ворота. За ворітьми кільканадцять квадратних метрів бетонна долівка, від якої вліво вгору вело кілька східців, а вправо — кілька східців в долину.

Нам наказано йти східцями в долину в сутерени. Пройшовши крізь ворота, зроблених з грубих сталевих ґрат, закріплених у такій же перегороді сходової клітки і коридору, завернено нас вліво й наказано йти до останніх дверей, по лівому боці коридору. В часі нашого переходу сходові клітка і коридор були обставлені тюремними наглядачами, які приглядалися нам з неприхованою ненавистю та великою цікавістю.

Двері цілі, до якої нас скеровано, були відкриті і туди наказано нам входити. За останнім новим в’язнем Монтелюпіх закрились важкі дерев’яні двері, оббиті бляхою сірої краски, з прозіркою посередині, на височині се-

реднього зросту людини. Целя мала вигляд довгої кімнати, де на підлозі двома рядами та кілька поміж рядами могла поміститись сотня людей.

Опинившись за закритими дверима, ми почали цікаво приглядатися нашому новому приміщенню, всередині якого, окрім двох поіржавілих “кіблів”, не було нічого іншого. В протилежній до дверей стіні, оскільки добре пригадую, були чотири вікна, забезпечені грубими ґратами та металевими заслонами-кошами на зовні. Ці коші були заінстальовані в той спосіб, що у підстави вікна стикалися з муром, а вгорі були віддалені від муру, приблизно півметра. Цей спосіб будови тюрми заслонював в’язням весь зовнішній світ, крім неповного квадратного метра, куди в’язні могли бачити тільки скравчик небозводу.

Стіни мальовані десь в далекій минувшині фарбою білої краски, по-жовклі, пооббивані, тільки паркетова підлога не гармонізувала з виглядом приміщення, притягаючи увагу чистотою ясно-жовтого блиску.

“Лисиця”, з яким я якось дуже заприятелював ще в тюрмі Брна в Чехо-Словащині, мав свій власний спосіб сприймання подій і явищ. Він дивився на стіну зразу з віддалі, опісля, підійшовши майже до самої стіни, водив очима, переступаючи щораз більше вбік, і так дійшов аж до дверей, яким приглядався з такою самою увагою.

Я, стоячи збоку, хвилинку глядів на “Лисицю”, опісля підійшов до нього, питаючи: чи ти випадково не зійшов з глузду, що так завзято студюєш змуршавілу стіну, і клепнув друга в плече. А може, ти хочеш вивчити свою долю зі знаків на стіні?

— Правильно кажеш, — відповів “Лисиця”. — Ця сіра стіна говорить про мою, твою і всіх нас долю. Підійди-но ближче і приглянься. І, тут зачав водити пальцем по стіні, читаючи імена і прізвища, з додатком: “сказани на каре смерці”, та тільки декуди — “сказани на доживоце”.

Гмм... — муркотів “Лисиця” та, розхиливши легко губи, цмокнув між зубами, опісля, котрий це вже раз, говорив: — Я належу до реалістів, чи, як дехто в нашому положенні називає, до песимістів. Від самого початку ув’язнення в Чехо-Словащині ніколи сам себе не обманював надією, а це, що тут зараз відчитуєш, не є несподіванкою, а підтвердженням реального бачення сучасної й найближчої нашої дійсності. Ось — і сенс життя, говорив “Лисиця”, — ніби людського, а по суті, то й звірячим звати не можна. Ось і глузд життя, в якому потонуло все людство в стадії розвитку й поступу, званого цивілізацією. Вже ми так далеко зайшли від часів стану дикости людини, що й не в силі усвідомити собі глибини нашої примітивності...

— Здається мені, — втрутився я, — що саме ти живеш у сфері безглуздя, не пасуючи з поглядами до загалу. Мабуть, ти прийшов на світ заскоро. Не журись, незадовго поляки вишлють тебе в інший світ, звідки повернеш по двох тисячах років. Може, тоді пасуватимеш з твоїм глуздом до загалу?

— Про те, — відповів він, — немає потреби нікому журитися, бо у згаданому часі з нашого людського роду і сліду не стане у безконежному світі.

Найвища стадія нашого розвитку, яку я розумію як занепад як розуму, так і всіляких чеснот, доведе людство до самозаглади.

В часі нашої безсенсовної розмови інші в'язні стояли громадами, розважаючись розмовами на тему наших нових обставин. Одні вважали, що в центральній тюрмі не будуть фізично нікого тортурувати, проведуть допити, засудять і на цьому — кінець. Інші обстоювали погляд, що доведеться ще багато пережити, доки діждатись смерти, а ще іншим було цілком байдуже, вони були залінові, щоб про те думати. Вважали, що якось буде...

Дехто сів на підлозі, інші все ще стояли, коли в замку дверей заскреготів ключ. Поволі відкрились двері, в яких з'явилися дві постаті тюремних наглядачів. Один із них інструктував нас про обов'язок вибрати з-поміж себе т. зв. "старшого цілі", який буде відповідальний за порядок та відповідну поведінку в'язнів. Коли відкриватимуться двері, він буде заряджувати збірку та в разі потреби звітувати представникам тюремної влади, судівництва чи прокуратури. У випадку прибуття кількох представників влади звітувати належить найстаршому ступенем.

Далі, наглядач, званий "оддзяловим" (відділовим), інформував, що тюремний день триває від години сьомої ранку до години десятої вечора. В цей час усі в'язні повинні бути в ліжках (яких в тамтій цілі взагалі не було). До години восьмої — вечірня тиша, після восьмої — нічна тиша, тобто всі повинні спати. Перед сном весь верхній одяг мусить бути уложений у гарну квадратну "кістку" (з усіх чотирьох боків однакова довжина), по десять штук. По вечірній переключці (звіті) разом зі взуттям має бути винесений в коридор і уставлений при стіні рівненьким рядком "під шнурок".

Щодня вранці перед сніданком і після вечері відбуватимуться апелі (переключки). Старший цілі зобов'язаний перевести збірку і звітувати про стан людей в цілі, стан їхнього здоров'я та про евентуальні незвичайні події. Кіблі випорожнюватимуться два рази денно — вранці перед сніданком і ввечері перед вечерею. Страву подається три рази денно. Страву приносять послугачі (звані каліфакторами) до дверей. За кожним викликанням в'язня назовні одинцем чи групою кожен в'язень мусить весь час тримати руки за спиною й негайно по переступленні дверей станути в коридорі лицем до стіни й чекати на дальші вказівки зверхника. Поза цією всілякі розмови між в'язнями заборонені, а винні будуть притягнені до суворої відповідальності.

Кожен в'язень зобов'язаний запізнатися зі змістом тюремного регламенту, який, надрукований на великому аркуші паперу, висів на стіні при вході до цілі, та придержуватися його постанов та правил. За придержування приписів регламенту та добру поведінку в'язень може заслужити на скоріше звільнення від відбування частини присудженої кари.

Після цього, такого вичерпного інструктажу відділовий почав закривати двері, та наче щось пригадав, ще пристанув і говорив, що ціля, в якій вони зараз перебувають, це тільки переходова, т. зв. карантинна, де ми перебуватимемо тимчасово. Він теж інформував, що по кожному ранньому і

вечірньому звіті всі в'язні хором повинні вітати блокового, який приймати-
ме звіт. Привіт не може бути розлізлий, розмазаний, але військовий, енер-
гійний, що в дійсності повинен звучати: "...Добри ...телю ...ови", або "...Бра-
ноц...телю...ови", що означувало "дзень добри, або добраноц обивателю
бльокови".

Відділовий примикав двері повільно, немовби не був певний, чи ще
про щось не забув.

Цього першого дня нашого побуту в тюрмі Монтелюпіх ми не отри-
мали жодної їжі. Шлунки стискалися корчами голодного болю, в очах
мерехтіли мільйони зірок, кожен почував себе, наче з хреста знятий,
тож і кожен шукав місця, де б на хвилину присісти, щоб дати змогу від-
почити слабому організмові. Та кожен старався знайти місце найдальше
від дверей, бо, навчені поганим досвідом, сподівалися небажаних і не-
приємних несподіванок.

Надворі шойно припав вечірній присмерк, а в цілі стало вже темно,
тільки розпорошене вуличними лампами зовнішнє світло роз'яснювало
темноту цілі, кидаючи тіні ґрат на підлогу та постаті в'язнів. Нагло роз'яс-
ніла світлом цяля; це відділовий натиснув електричну кнопку, заінсталь-
овані високо в стелі коридора, назовні цілі. Скляні лампи були заінсталь-
овані високо в стелі, ще й забезпечені дротяною сіткою. Протягом ночі від-
діловий часто запалював світла в цялях і крізь прозїрку контролював, чи
не діється щось, що може бути небезпечним для тюремної влади.

Ми лежали, деякі сиділи на підлозі, "забиваючи" час притишеними
розмовами на побутові теми, а що всі були дуже голодні, то й розмова наша
оберталась переважно навколо їжі. Той пригадував своїм співбесідникам
смак смаженої на салі мамалиги, тамтой захоплювався смаком вареників,
маслом смарованих, ще й мочених в густій сметані, або голубцями, при-
смаженими наступного дня, що краще смакували як свіжі, а ще інший де-
лектувався смаком смаженої вепровини. Дехто, менш вибагливий, заспоко-
ював апетит куснем житнього хліба, смарованого маслом, запиваючи кис-
лим молоком. Інші — котрий це вже раз у так короткому часі — розбирали
питання їхньої долі, а ще інші розважались різними, навіть найординарні-
шими дотепами. Деякі лежали, мовчки заглибившись думками у свою влас-
ну філософію. Може, переживали тупу, примітивну сучасність, може, спо-
гадами вертали в давню свою минувшину, а може, блукали думками у сфері
всіх трьох часів їхнього скомплікованого життя?

Вже настала пора нічної тиші, але ми ще довго не спали. Ще було чути
шепоти, подекуди притишений сміх, а часом глибокі зітхання, що вирива-
лись з грудей, аж вкінці все притихло, тільки сонні віддихи сотні людей ти-
хим сопінням розлягались у нічній тиші славетної тюрми Монтелюпіх ста-
рого історичного міста Кракова.

Ніч поки що проминала нам спокійно, тільки час від часу тишу пере-
ривав легкий тупіт та скрипіння підшов чобіт відділового, що походжав
коридором, часто заглядаючи до цілі крізь прозїрку в дверях.

Десь близько півночі пробудився я, бо кості зболіли й рука, і нога за-терпли. Обернувся я на бік, простягнув ноги і в цьому ж часі зачув відлуння кроків у коридорі, більше як одної людини.

Неприємним звуком заскреготів ключ у замку дверей, які відкрились на всю ширину.

“Увага! Повстань! В двушерегу збюрка!” — впала команда. Ми схоплю-вались на рівні ноги і швидко станули в дволаву, яку протягом короткого часу перебування в Польщі формували вже нечисленну кількість разів.

У нашій дволаві тихцем сказав хтось: Ого! Буде знов “коломийка”...

Старший цілі позвітував начальникові, бо то він був в товаристві політвиховника і старшого сержанта. Тим разом усі три були у військових одностроях.

Без жодного вступного слова сам начальник викликав прізвище сотен-ного “Калиновича” — “Мазур Гжегож, довудца сотні!”

Виступивши два кроки допереду, виконавши зворот праворуч, сотен-ний станув лицем до начальника тюрми.

“За мною!” — сказав начальник і всі три тюремні функціонери, а з ними “Калинович” вийшли в коридор, тільки важкий скрегіт ключа в замку по-нісся відгуком у глухому коридорі.

Ми поклались назад на підлозі, але про сон не могло бути мови. Різні думки толочилися в головах, тихцем велися розмови на тему цілі покликан-ня кудись серед ночі сотенного, та уявних сцен подій, що відбувалися десь там. Під впливом таких думок ставало моторошно.

По якомусь часі повернув назад “Калинович”, а на його місце поклика-но його бунчужного “Лисицю”. З зовнішнього вигляду сотенного не важко було здогадатись, що нічні упирі справляли танок дикого примітивізму.

Тамтої ночі доля цих двох стрінула ще й інших друзів — політвиховни-ків, підстаршин та деяких рядових, які опісля розповідали іншим про фі-зичні тортури, які, якщо ріжнилися від попередніх, то хіба тим, що були більш рафіновані.

До ранку ми вже не спали, а коли розляглось голосне дзвінке теркотін-ня механізму тюремного будильника, поволі підіймались з твердої підлоги з відчуттям несмаку до беззмістовної — в сенсі поняття нормального побуту людини — дійсності.

Перший день побуту в польській тюрмі розпочався відкриттям дверей, в які увійшов підстаршина, званий блоковим, в товаристві двох інших функціонерів. Блоковий прийняв звіт, перевіривши кількісний стан в’язнів, а один з функціонерів перевірив ґрати вікон при допомозі дерев’яного молот-ка, осадженого на кінці довгого держака. Таким молотком функціонер сту-кав у кожную ґрату зосібна і прислухувався визвуковій ударів.

По ранньому звіті виставлено кіблі в коридор, щоб їх послугачі-в’язні випорожнили. Опісля подано сніданок, що складався з півлітра кави з пра-женого ячменю та двісті грамів разового чорного хліба, по спожитті якого пекла згага.

Сніданок ми спожили без вмивання, бо в цілі не було води, ні жодного порожнього посуду на воду. Після сніданку почався досить рухливий день. Нас викликано поодиноці в коридор, де були розставлені столи, за якими сиділи урядники цивільні і військові. Вони були назначені до полагодження формальностей, зв'язаних з персональною евіденцією кожного зосібна в'язня. Був там також фотограф, що робив знімки на тлі сірого паперу, розпростертого на стіні. Кожному в'язневі роблено фотознімок спереду і з двох боків, від голови до половини тулуба. Потому в'язень приступав до столика, де були розложені спеціальні паперові формуляри та простий прилад з густою хімічною речовиною, чорної краски, розмазаною на поверхні губковатої матерії. По замоченні в цій речовині всіх п'ятьох пальців одної, потім другої руки, при помочі урядника в'язень прикладав поодиноці пальці в призначеному місці формуляра, де лишав сліди відтисків пальців. Після цього — до іншого столика, де подавав дані персональні, тобто: ім'я і прізвище, імена батьків, дату і місце народження, освіту, майновий стан, цивільний стан і т. п.

По полагодженні названих формальностей ми підходили до дверей кімнати в глибині коридора, де отримували по одному коцові, одне простирadlo і подушку під голову, виповнену стертою на січку соломою.

Ці формальності зайняли нам половину дня, а по їх закінченні подано обід, що складався з одного літра супу-капусти. Була це на воді заварена капуста з домішкою бараболі та ознаками американської конини з консервових банок.

Випереджуючи час, дозволимо собі зазначити, що обіди були “урізноманітнювані” — раз капуста, другий раз квасоля з кониною, то знов горохівка з домішкою конини або ячмінна каша. Деколи подано навіть борщ з червоних буряків, таки з “вітамінами” — листям, піском, а навіть зі землею, в якій буряки виростали. Також треба згадати, що часто подавано заварену на воді брукву, переважно на вечерю.

Після обіду поділено нас на три групи, які по черзі мали йти до купальні. Я був у першій групі, якій наказано вийти в коридор. Опинившись за дверима, кожен відвертався лицем до стіни, закладаючи руки за спину. Коли вже всі станули в коридорі, подано команду ліворуч, вперед марш!

В дорозі до купальні по обидва боки коридора стояли тюремні наглядачі, які почали знану стару практику знущання над в'язнями. Той копав чоботом кого попало, тамтой — бив гумовою палкою, ще інший — великим металевим ключем вдаряв по ребрах і т. д.

В часі повернення з купелі була така сама сцена, з додатковим наказом скакання “жабки”. Повернувши до цілі, сотенний “Калинович” голосно висловив думку, що “того вже на правду забагато”, але що ж робити? І, не маючи відповіді, наче сам собі відповів: немає виходу, треба нам якось разом витримати до кінця, бо поодинокі можемо бути викінчені туртурами в підземельних казематах. Але й на те не маємо жодного впливу...

Настрій у нас не міг бути веселий. Усіх огортала радше апатія не тільки до умов побуту, а й до самої суті життя людини. Духовна резигнація й примирення з існуючим станом ішли в парі, та й інакше бути не могло...

Пополудні, здається, третього дня побуту в Монтелюпіх, відкрилися двері цілі і сотенним “Калиновичеві” і “Ярові” та зв’язковому “Калиновича” “Грицькові” наказано спакувати речі й вийти в коридор. Від цього часу я більше їх не бачив. Згодом були вістки, що їх вивезено до Варшави, де засуджено їх до кари смерти і страчено.

Про сотенного Григорія Мазура “Калиновича” дещо розказав мені його зв’язковий “Грицько” (імені й прізвища не пригадую). Грицько був ще молодим, двадцятькількарічним юнаком, з подовгастим обличчям, сірими очима, що виглядали з вузьких шпарин повік, що блистіли мужицькою хитрістю і схильністю до проникливої обсервації всього зовнішнього світу. Був радше мовчазним, у розмові скупим, на питання давав дуже коротенькі відповіді. Мимо цього мені вдалося дещо від нього розвідати про його командира, проживаючи з ним в одній целі арешту військових казарм в Банській Бистриці в Чехо-Словаччині.

Сотенний “Калинович” попав у полон через підступність цивільного населення Морави. Йдучи вдвійку з командиром, вони несподівано попали на засідку чеського військового відділу, у висліді чого розлучилися і з того часу прямували далі на захід одинці, стрінувшись знов у змінених обставинах — як полонені чеського війська. Там “Калинович” розказав про свою судьбу. Одного вечора вступив у подвір’я сільського господарства, будинки якого стояли у більшій віддалі від сусідніх огорож. Скрившись обережно до освітленого вікна хати, не завваживши нічого підозрілого, “Калинович” увійшов до хати, де за столом вечеряли чотири особи: двоє старших віком, що були господарями, і двоє дорослих молодих людей, правдоподібно син і донька господарів.

В тамті часи все населення Чехо-Словаччини знало про рейд на захід відділів і груп УПА та про те, що за кожного упіста чеський уряд обіцяв нагороду в сумі десять тисяч чеських корон. Оскільки словаки в загальному ставилися до рейдуючих частин УПА дуже прихильно, то вже чехи, особливо населення Морави, були наставлені дуже ворожо, та де тільки могли, виступали проти нас.

“Калинович”, ввійшовши до хати, завважив на стіні портрет Сталіна, отже, зорієнтувався, що потрапив у “гості” до комуніста, але голод і непевність щодо ситуації і обставин в (евентуально) іншій хаті були рішачим чинником залишення саме там, з захованням великої обережності.

Господар, ставши від стола, ввічливо вітав гостя, пропонував свої послуги та заявив, що знає, ким є гість. Саме тому він його вітає щиро в своїй хаті, просто “чим хата багата...” Жінці наказав приготувати страву і подати на стіл, а донька, на моргнення батька, перепросила й вийшла в сусідню кімнату. “Калинович”, присівши до столу почав споживати їжу, а тим часом господар пропонував ще те чи що інше, а навіть вийняв пляш-

ку “сливовіци”, якою наповнив чарки, весь час висловлюючись суперлятивно про УПА.

Сотенний, дякуючи господарям за гостинність, відмовився від горілки, мовляв, недомагання шлунка.

В часі споживання вечері “Калинович” нагло вчув сильний удар твердим предметом у потилицю. В очах йому потемніло, замерехтіло тисячами полум’яних іскорок, але тверда хлопська чашка витримала цей сильний удар і вдарений підсвідомо почав сягати по пістоль, та в цю ж мить наступний удар повалив його з ніг. Повернувши до притомности, зорієнтувався, що зв’язаний шнуром, не маючи спроможности ставити будь-який спротив, а незабаром з’явились чеські жандарми, яких спровадила, правдоподібно, донька господаря.

Грицько розповідав про “Калиновича” як про дуже доброго командира, справедливого, дуже відважного, якого стрільці любили й респектували. Знав вміло кермувати повіреними його команді людьми, дуже добре орієнтувався в терені. Про такі речі, як бойові акції, задля зрозумілих причин, я випитувати не міг.

Микола Шостак “Лисиця” розповідав про “Калиновича”, що його освіта це тільки народна школа, але то “хитра штука”. Завдяки незвичайним здібностям від функції стрільця добився до становища сотенного, і його кар’єра безсумнівно не закінчилася б на тому, якби не трагічна доля.

Інші упісти, які знали “Калиновича”, дали таку його характеристику: як командир гострий, але й дуже справедливий і дбаючий за довірених йому людей. Особисто пильнував дисципліну та порядок, зберігання підпільної конспірації та морального рівня повстанця. Дуже ненавидів наклепи, особисто перевіряв факти тих чи інших доносів, та горе тому, хто допустився брехні у фальшивому посудженні когось у провині, яка в дійсності не мала місця. В загальному був шанований і люблений стрільцями його сотні.

Як командир сотні вславився багатьма подвигами, дарма що не багато зачутого залишилося у пам’яті. Живі ще свідки розказували про одчайдушні наскоки сотні на Любачів (березень 1946 р.), на польське бандитське село В’язівницю над Сяном (квітень 1946 р.), де “Калинович” втратив 8-х стрільців убитими, а інших 12 були поранені. У вересні в 1945 році доконав наскок на залізничний двірець в Новій Гроблі (в Любачівщині), звільнивши українських людей, терором і силою згрупованих до виїзду в Радянський Союз. Чимало знищив мостів, влаштував засідок і наскоків на польські збройні відділи, вславився багатьма боями з ворогом, за що й “справедлива рука” польського комуністичного уряду покарала його смертю, як десятки тисяч інших українських патріотів, що відважились впінутися за права свого народу.

Після виходу з цілі “Калиновича”, “Яра” і “Грицька” нам усім наказано спакувати речі та вийти в коридор, де були розставлені наглядачі, мов люті собаки, що стережуть отару овець.

Старший сержант поіменно викликав в'язнів, яким казано виступити кілька кроків управо. По викликанні відповідної кількості людей, наглядач вів групу до призначеної цілі.

В другій сімнадцятиособовій групі останнім був я. Нашу групу повели, якщо не помиляюся, на перший поверх до цілі №48.

Біля дверей цілі стояв відділовий, одягнений у робочий військовий однострій, з рогатівкою на голові і з в'язкою ключів у правій руці, притримуючи відкриті двері лівою рукою. Ростом він був дуже низький, шупленької будови тіла. З вигляду блідого, худого обличчя і зморщок на лиці й чолі видно було, що ця людина за панської Польщі, правдоподібно, виховалась і виросла в убогих життєвих обставинах, проживши тридцять і кілька років в сутеренах.

Правдоподібно, не маючи жодної освіти ні знання життя, “наладований” протиукраїнською пропагандою, і він хотів продемонструвати своє “я”. Впускаючи в'язнів до цілі, старшим віком казав скакати жабку, а при переступленні дверей частував їх копняками. Молодших тільки копав чоботом, а наймолодшим велів скакати жабку, не частуючи їх вже копняками.

Мною, останнім із групи, захотів трохи “побавитись”. Моя жабка не дуже йому сподобалася, отже, я мусів скакати кілька разів на бетоновій долівці коридора. Потім велів мені ввійти до цілі за умови, що я вскочу туди, як хорт, бо інакше обітне мені дверима п'ята.

Раз... два... і я вскочив до цілі скоком сернюка, а вся братня в цілі ревнула сміхом. Хтось навіть жартував: ти, Іване, що? зі шнура катові зірвався?

— Та ні, — збентежено відповів я і хотів ще щось сказати на своє оправдання, але хтось інший втрутився з висловом, що я знаю, що роблю. Дурна голова завела мене в “Іванову” хату, але ноги треба шанувати, щоб ще завели під шибеницю...

Целя, в яку я з друзями попав, була така “велика”, що сімнадцять осіб могли лежати на підлозі, як оселедці в бочці, залишаючи вільний простір у куті, вліво від дверей, де стояв стілець з мийницею, відерко з водою і смердючий кібель. На стіні біля дверей, над кіблем, була повішена дерев'яна шафка з трьома полицками, в протилежній стіні високе, хіба двометрове вікно, забезпечене грубими ґратами і металевим кошом назовні.

В деяких старих уже кошах на спяних рогах були щілини, крізь які в'язні могли бачити скравчик зовнішнього світу, в овиді кільканадцяти метрів.

Щоденні події і заняття в Монтелюпіх, в обговорюваних часах, зводились до такого: рання побудка, апель (звіт) і бадання ґрат у вікнах при помочі молотка, виставлення в коридор кібля і відерка на воду. Сніданок, обід.

Ввечері знов випорожнювання кіблів і наповнювання водою відер, вечеря і звіт з обстукуванням ґрат.

Про таку річ, як прохід, нам навіть не снилося. Не мали ми жодної літератури чи часописів. Замість туалетного паперу отримували газету, подерту в кусники величини долоні. Залежно від інтелекту тюремного послугача-каліфактора газета була подерта в спосіб, що кусники можна було складати один при одному й вичитувати новини чи інші статті, або кусники газети цілково були вимішані так, що нічого не можна було вичитати. В тамтих умовах писане слово було на вагу золота, тож більшість з нас старалася вичитати якнайбільше зі зложених кусників часопису, заповненого друком комуністичної пропаганди, а то й просто брехні. Але нам це взагалі не перешкоджало, бо ми добре знали систему устрою, тож вичитували “поміж рядками” і також розбирали по-своєму.

Особливо ми цікавилися політичними новинами і раділи, коли комуністична пропаганда накидалась на “американський капіталізм-імперіалізм”, закидаючи йому війсьні приготування проти Радянського Союзу й інших соціалістичних держав. Такі статті викресали іскорку надії на війсьній конфлікт, який — як тільки одинока можливість — міг принести нам вимряну волю. І ми підсвідомо і суб’єктивно розглядали події у відірванні від реального світу. В нашому положенні важко було розглядати події об’єктивно і сприймати їх у дійсному укладі гри політичних сил. Зрештою, як потопаючий чіпається бритви, так ми чіпалися ілюзій, що впливали з наших особистих бажань.

Найгірше вже іритувало нас, коли каліфактор, людина злобна і примітивна, рвав газету в кусні і навмисне їх змішував, щоб ми не мали змоги дещо вичитати.

В таких обставинах час був мірений сніданками, обідами і вечерями, а один день був подібний наступному як краплі води в морі. Правда, не треба забувати про такі різноманітності, як побиття в’язнів при кожній нагоді і без нагоди, наприклад, в часі апелів. Відбувалося це так. До цілі входило кілька функціонерів, приглядалися в’язням від стіп до голови, а потім били, кого, як і скільки хотіли. Причину до цього завжди здибали. Одного разу трапилось таке, що функціонер запитав був молодого юнака, Василя Гуду: “А ти... — скільки поляків замордував?”

Молодий хлопчина, не розуміючи і не володіючи добре польською мовою, відповів: “Не било нагоди”.

Питаючий, не зрозумівши відповіді, питав іншого функціонера, що це значить?

“Не било okazji”, — відповів цей.

“А, то ти, ... сину, такі? Якби була нагода, то б мордував?” За таку відповідь Василько добре “обірвав”, з чого інші спів’язні опісля дещо посміялися, а навіть сам Василь, сміючись, висловився, що іншим разом такої дурнички не вступне, а зразу признається, що не знає польської мови.

За те можеш ще більше “нахапати в торбу”, завважив котрийсь жартівливо. Бо що ж іншого залишилось нам, як не гіркий сміх?

Одного дня ми вчули стукання в стіну від сусідньої цілі. Не знаючи алфавету Морзе, жоден із нас не міг порозумітися з сусідами, які вкінці застосували стару методу порозуміння. Стукаючий починав стукати від середини цілі, наближаючись до вікна. Один із нас відстукував будь-як і також наближався до вікна. Коли обидва співрозмовці, чи радше співстукачі, опинилися при вікні, із сусідньої цілі дався чути голос, що запитував: “Хлопакі! Кто естесьє?” З якої організації, терену, відділу, і т. п.

“Ми українські повстанці — бандерівці”, — була відповідь.

“О!... Ми про вас чули, що вас тут привезли.” І, неначе старі знайомі, почали говорити — не журіться, хлопці! Вважайте на тих бандитів, бо то каналія, останнє суспільне сміття, що навіть не за миску сочевиці, а за заковання власних рук у кайдани дикого московського варварства пішли на службу найжорстокішим бандитам світу. То лицарі, що зуміють жорстоко знущатися над безборонними людьми, але з поля бою тікають, як щурі перед денним світлом. О! Ми їх добре знаємо, Ми члени польських підпільних організацій: АК, ВІН і НСЗ. Нас тут, у тій цілі, зараз дев'ятеро. Ми всі засуджені до кари смерті, а наша ціля є цілею “смертельників”.

“Ви ж поляки, — відповів їм чотовий “Дуня”. — Вас засудили до кари смерті тільки “для пуцу”, для залякання, і вас помилують, а для нас милосердя не буде.”

Ми всі “в однім мішку”, обізався голос з сусідньої цілі. Банда оприхів дірвалась до влади і хоче її вдержати за всяку ціну, навіть за ціну крові мільйонів невинних людей, незалежно від їхньої національності. Ці комуністичні вислужники, “псекрв'є сьвіне”, то, прецінь, найпримітивніші звірята людського роду. Ви вже хіба також мали змогу переконатися на власній шкірі, а поживете ще трохи, то ще краще пізнаєте цю істину. Але не журіться! Голову догори! Хтось із нас переживе, а за всі кривди прийде час страшної відплати. Наша і ваша боротьба, кров і невинні жертви, напевно, намарно не підуть.

“І будь мудрий — пиши вірші”, — обізався хтось в цілі. Ми нарікаємо на поляків, що вони знущаються над нами, українцями, а тим часом польські підпільники мають ще більш “пікантно підшукані” окреслення своїх “братів по крові”. Вони своїх комуністів так само ненавидять, як ми.

З цього часу між нами і в'язнями-поляками велись часто розмови, спільно обмінювалися інформаціями, а радше поляки якимсь чином мали більше вісток із зовнішнього світу, як ми. Все-таки потішаючих вісток не було. Комуна панувала жорстокими методами, шалів терор, тюрми заповнювалися щораз то новими в'язнями. Тверда московська рука здорово записнула поляка за горлянку.

В часі таких розмов один із в'язнів стояв при дверях, наслухуючи за рухами в коридорі, чи хто не наближається до дверей. Нерідко розмову треба було перервати. За посередництвом “розмови вікном” поляки передали

нам тайники вживання алфавету Морзе. Кусником цвяшка з підошви черевика на стіні записувано значення поодиноких стуків і в цей спосіб декотрі з нас незвичайно скоро освоїли цей алфавет, що не лише в тюрмі, а й у багатьох ділянках життя має широке застосування.

Одного разу сталося “чудо”. Польський Червоний Хрест прийшов декотрим з нас з матеріальною допомогою. В моїй цілі харчовий пакунок одержав Осип Черник. Був це молодий хлопчина, рахований ще малолітнім, важко поранений у ногу в часі рейду через Чехо-Словаччину. Невігоєна рана витікала “ропою” весь час його тюремної поневірки.

Під оглядом поємности і матеріальної вартости пакунок Червоного Хреста не мав аж так великого значення, але під оглядом поняття моральної вартости — величезне. Був там малий буханець хліба, кавальчик ковбаси, американська м'ясна консерва, папіроси та якісь солодощі, словом — “раритети”.

Такі пакунки отримали наймолодші віком три упісти тільки один раз. Польська влада заборонила добродійній інституції давати будь-яку матеріальну чи моральну допомогу “бандеровцям”.

В монотонії проминали довгі дні, подібні один одному. Харчі погані, абсолютний брак культурної розваги, часописів чи книжок, трактування в'язнів тюремною адміністрацією дуже погане, невесела майбутність, все те почало впливати на завужування обріїв знання й інтелекту людини. Щораз то частіше велись розмови на благі, а то й цілком низькі рівнем теми. Ще й не раз бракувало води, бо деякі відділові цілково обмежували її поємність у відрі, щоб ще більше пригнобити в'язнів. Одного разу “Дуня” мив зуби, а інший в'язень почав його сварити за марнотратство води.

— А що ж ти думаєш? — відповів “Дуня”. — Попробуй-но сам собі хухнути у жменю, а занюхаєш запах, наче з гноївки.

— Не говори дурниць! — обізвався хто інший. — Як же ти можеш чути сморід своїх власних уст, якщо сморід тієї цілі прямо давить. Сокиру можна повісити, а якщо б впустили тут тхора — одної доби не видержить — здохне.

— Правда! — Обізвався ще хто інший. — Води не вистачає на миття посуду, не говорячи про промиття очей ранком, бо більше й не треба, прецінь раз у тиждень ведуть нас до лазні помити тіло, — закінчив він саркастично.

Одного дня викликано нас усіх з цель в коридор, де вже був начальник тюрми та ще кілька функціонерів. По уставленні в трилаву начальник почав говорити, питаючи нас про наші самопочування, про трактування нас тюремною владою, про якість і вистачальність харчів та чи не має хто скарг, які він готовий вислухати й полагодити на користь покривдженого.

Позаяк ніхто нічого не обзивався, начальник висловив думку, що все в порядку, в'язні не нарікають, що означає, що існуючим станом вдоволені, а це добре, бо, як він висловився, безсумнівно, жити в тюрмі людям, які в недавній минувшині поневірялись по лісах і горах, не до порівняння краще. “Ні голод, ні холод вам не докучає, — говорив начальник — спокійно відпочиваєте, при цьому не “мордуєте” (?) невинних людей. За ваші минувші

вчинки відбудете по кілька років кари, опісля будете жити в людській Польщі як вільні і повноправні громадяни. Тільки треба старатися, щоб доброю поведінкою заслужити на швидше звільнення від обов'язку відбування повного виміру кари, і начебто всміхаючись, закінчив “алесьце наброїлі, тосьце наброїлі.”

Після начальника голос забрав політичний виховник. Піднісши праву руку догори, киваючи пальцем, “усвідомлював” нас, як повинні себе поводити. Мусимо придержуватися приписів тюремного регламенту, бути слухняними настоятелям, зберігати дисципліну, а тим самим зможемо реабілітувати себе від поповнених порушень правопорядку та заслужити на опінію доброго громадянина соціалістичної держави. Він також говорив, що в людській Польщі потрібні мільйони рук до відбудови краю по воєнних знищеннях, а опісля будувати країну справедливого ладу і добробуту для всіх громадян, незалежно від національності, віросповідання, раси чи суспільного стану. Заки, одначе, станете вільними громадянами, мусите відбутися кару, яка буде вам присуджена найсправедливішим у світі органом судівництва. Але хто наварив пива, мусить сам його випити, — сказав це українською мовою. Не треба було мішатися до політики, йти в ліс, але вам хотілось хліба, маслом смарованого. Слухали ви ріжних пройдисвітів, обіцянок, фальшивої пропаганди, то й доборолись чого хотіли. А тепер треба покуту відправляти...

По поверненні до цель вив'язалася жвава дискусія на тему сказаного начальником і політруком, а також цілі їхнього балаку. Микола Курдибан “Чиж” виглядав на потишеного словами представників тюремної влади, особливо обіцянкою відбуття “тільки кількох років” кари, по чому мала наспіти вимріяна й упрягнена воля. Говорив він, що ми, упісти, не бандити і не повинні бути карані як звичайні криміналісти, а як політичні в'язні. Він вірив, що політичних в'язнів суворо карати не можуть, бо по їх стороні стоїть, як він сказав, буква міжнародного права. При цьому, майже з кожним днем питання існування і боротьби УПА стає менш актуальним, а тим самим пригасають пристрасті ненависти обосторонньо. Зрештою, хто знає, говорив він, чи політрук не українець? Наші люди всюди.

Іван Пштир не погоджувався з опінією Курдибана, доказуючи, що треба бути цілком наївною людиною, щоб надіятися на якийсь коротко реченцевий присуд, особливо знаючи жорстокість присудів польських підпільників — сусідів з-за стіни. На його думку, балак начальника і політрука був намірений на приспання нашої уваги, щоб нас приготувити до того, що має наступити.

Як буває в таких випадках, зарівно Пштир, як і Курдибан знайшли прихильників своїх поглядів, тож вив'язалася неконтрольована дискусія. Говорило кілька раз, хтось у кулак сміявся з Курдибана, до якого вистачило промовити рідним словом, і він, у напівзатисненій вже петлі шибениці на ший, все ще буде вірити в чуда. При цьому він буде згідний з тим, що смарованого маслом хліба йому, як українцеві, їсти не можна. Український

хліб, смарований українським маслом, можуть їсти тільки наші “добрі сусіди” й “старші” брати.

Так ото одні дивилися на світ і власне положення — тверезо; інші підсвідомо бажали пережити пекло на землі, потішаючись надією.

За кілька днів по зустрічі з начальником мене покликано з цілі й казано йти коридором до останніх дверей по правому боці.

Кожен виклик в'язня ворожив радше якесь лихо, тож і я, йдучи коридором, призадумався, куди і за чим мене кличуть? Протягом кількадесяти секунд думки ковтунилися у голові, наче хвилі бурхливого океану, уста відчували спрагу, а все тіло мимоволі почина тремтіти. Стараючись впорядкувати думки, я пробував збагнути ціль мого виклику...

Увійшов я в кімнату, де навпроти дверей стояло дерев'яне бюро з доданим кріслом. По тому боці бюро також стояло одне дерев'яне крісло, та вліво від дверей, при стіні — залізна піч, а перед нею старе бляшане відро на вугіллі з металевою лопаткою. За бюро, спершись об крісло, стояв мужчина середнього зросту, брюнет, з англійським вусиком під носом, одягнений по-цивільному — ясно-зеленкувата маринарка, гнило-жовті ґабардинові штани і чоботи з довгими халявами.

— А-а-а... то ти... — обізвався цивіль, кличучи мене на прізвище та представивши себе як підпоручник УБП (Уряд Публічної Безпеки), назвав своє ім'я і прізвище, яке я, у схвилюванні, надовго не затаїв.

Довідавшись від поручника, що мене покликано на допити, мені стало моторошно. Відчув ще сильніший приплив крові у скроні та прискішене темпо ударів серця.

Хоч до цього я готувався ще в тюрмі в Чехо-Словаччині та попередньо обдумував, здавалось, усе в подробицях, ця подія заскочила мене, як велика несподіванка. В Чехо-Словаччині я міг “крутити”, як тільки умів, але тут, у Польщі, — думав я, — треба буде говорити правду, принаймні якщо йшлося про біографію з рідного села, що залишилося під забором Польщі. Майже половина жителів мого села — поляки, які могли служити інформаторами польській розвідці. Якщо, — роздумував я, — зізнання, які можуть бути перевірені в моєму селі, виявляться правдивими, то слідчий прийме як правдиві також зізнання про перебування і діяльність в підпіллі...

Деколи зроджувалась думка про вперту мовчанку в часі допитів і не признаватися до нічого, але факт арештування мене в Чехо-Словаччині зі зброєю в руках зразу таку думку відкидав як наївну. Такий вчинок видавався мені нереальним, а на героїство смерти в тюрмах я не міг спромогтися. Залишалась одна реальна думка, якої рішив дотримуватися, будучи в'язнем ще в Чехо-Словаччині. Там з одного району було нас трьох, та ще в тюрмі в місті Брні ми домовились, як маємо говорити, щоб собі взаємно і ні-

кому іншому не шкодити. Тож постановив я говорити якнайменше про себе і про інших.

Багато легше було брехати і подавати придумані епізоди підпільного життя чеському слідчому, який не мав розізнання в ситуації, але вже в Польщі треба було зважати на кожне слово, бо багато упістів попало живими полякам у руки і невідомо було, яким вартісним матеріалом диспонували польські слідчі органи, якщо йшлося про розпізнання організаційної структури відділів УПА і мережі ОУН та про діяльність поодиноких груп чи цілих відділів. Не раз здавалося мені, що великою шкодою є те, що в підпіллі ніколи ніхто не вчив, а навіть не подав будь-якої думки щодо поведінки на випадок потрапляння в польський чи інший ворожий полон. Так, дуже було б це мені придалося, але заповіт українського націоналіста не передбачував такої можливості. “Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї” — було тим наріжним каменем, що виключав іншу можливість, та життя диктувало свої власні правила.

Знайшовшись на роздоріжжі незнання, куди повернути і як чинити, я радше самозахисно постановив признатися тільки до того, що конечне і може бути перевірене, та взагалі не признаватись до бойових акцій (яких, зрештою, мав заледве кілька), навіть таких, де навіть не віддав жодного пострілу. В цьому переконанні утвердили мене старші віком друзі, дораджуючи, що в часі допитів треба якнайменше говорити, на запитання відповідати якнайкоротше, допитуючому дивитися прямо в очі, де можливо, вживати вислів “не тямлю”, “не пригадую”, “я не є певний” тощо. У випадку закиду якоїсь дії, якої зараз не можуть підтвердити свідки, впевнено говорити “ні”. Якби дійшло до конфронтації свідків — триматися заперечення, виправдуючись особливими обставинами: у тому часі я був хворий, мене вислано в терен з поштою, я залишився у таборі для охорони і т. п.

Не рахуючи допитів у Чехо-Словаччині, майже довгих десять місяців готувався до допитів у Польщі, а коли станув віч-на-віч з польським слідчим, затремтів цілим тілом та й почав сумніватися у витривалості, особистій загартованості тіла й духу, боячись тортур. На мить майнула думка про можливість заломання під впливом тортур та фатальні наслідки для інших людей, яким особисто міг зашкодити, але, здаючи собі справу з евентуальною безсильністю, думкою звернувся до надприродної сили — Бога, благаючи о поміч...

В часі коли в моїй голові пересувалися різні невпорядковані думки, слідчий вийняв зі шкіряної папки якісь документи. Розложивши їх на бюрку, перегортав сторінку за сторінкою, затримуючись деколи дещо довше та глипаючи з-під лоба на мене.

— Т-а-а-к! — Обізвався врешті слідчий. — Будемо трохи балакати, Іване. Я буду питати, а ти будеш відповідати. Заздалегідь попереджую, що тут не Чехо-Словаччина, де можна було плести нісенітниці. Тут Польща. Ми наловили вже тисячі таких “гагатків”, як ти, і знаємо найменші подробиці про ваші сотні і про кожного з вас зосібна. Говорячи правду — можеш заслу-

жити на легкий вимір кари, а брехнею зайдеш під “пштричек”, — і тут по-тягнув долонею під бородою, що означало шибеницю.

Хоч я ще цілковито не опанував нервової напруги, слова слідчого, хоч і не потішаючі, почали повертати мою духовну рівновагу. Сам факт ведення предметної розмови, незалежно з ким, був тим моментом відпруження.

Мене дещо турбувало питання, чи слідчий справді має документи допитів з Чехо-Словаччини, бо в одному з протоколів, складених у містечку Брецяв, на Моравії, слідчий віднотував, що я йшов рейдом у західний світ з метою вступити в український легіон і з ним вернути назад в Україну боротись проти комуністичної системи.

— Добре! Буду говорити правду, — відповів я слідчому, який до цього часу витягнув з шухляди спеціальний формуляр допитів, частинно виповнений моїми персональними даними і, заки ще почав допити звернувся до мене, чи я будь-коли бував у Горличчині.

— Ні, — відповів я, — ніколи я там не бував.

Шкода, жартував слідчий. Може, мали б ми змогу познайомитися особисто? Мусиш знати, що тамті терени чудові, прямо як у казці. Свіже, чисте повітря, здорова джерельна вода, що аж зуби щипає, а... різні мінеральні води дуже добрі для здоров'я.

Я нічого не відзивався, тільки хитав головою на знак згоди, але вже тих кілька вільних слів, вимінених між мною і слідчим, звільна повертали мою рівновагу духу і я мимоволі вже подумав, що цей слідчий — то людина.

Слідчий почав списувати бракуючі ще мої персональні дані, а коли скінчив з тим, інформував мене, що можу говорити українською мовою, якщо польською мені тяжко.

— Мені все одно, — відповів я. — Я добре володію польською мовою.

— А де ж ти вивчив польську мову і коли?

— П'ять років я вчився в польській народній школі, а майже половина мешканців мого села — це поляки, я між ними вигодувався, — говорив я.

— І ти пішов у банду поляків мордувати? Тих, з якими ти годувався?

Тут я зловив себе на помилці і забутті про засаду якнайменше говорити, відповідати коротко на всі питання і нічого, що зайве, не додавати.

— Відповідь на це запитання, — сказав я, — дуже скомплікована, як, зрештою, само запитання. Як нам відомо, були це неспокійні воєнні часи, дуже бурхливі і вагітні на події. Кожен нарід хоче вільно жити, тож і ми хотіли, а що нас усе гноблено, ми були змушені боротись. Хоча б за санаційної Польщі ми, українці, потерпіли багато кривд від польського уряду.

— Санація, — втрутився слідчий, — це був капіталістичний, буржуазний устрій, який гнобив так само поляків, як українців. Тільки капіталістичній буржуї жили добре за санації, а польський нарід бідував, польські патріоти були гноблені. Але вам не хотілось працювати, відбудовувати воєнні зни-

щення, будувати соціалістичний добробут. Ви шукали легкого хліба, тож і доробились, чи точніше — доборолись. Принаймні говориш правду, що ти боровся, отже, я цікавий дещо більше почути від тебе про цю боротьбу. Ще раз нагадую, куди доведе брехня, отже, говори правду, бо в нас ваших людей багато і гори документів, що нам попали в руки.

Вступна розмова додала мені відваги, я почав свобідніше говорити, вдивляючись слідчому просто в очі, що й зразу видавалось мені великою штукою. Я бажав тільки, щоб слідчий чимдуж приступив до речі, щоб почути, як багато поляки знають про УПА і, звичайно, про мене самого.

— Скільки вас всіх брало уділ в акції на Яселко? — раптом впало запитання.

— Я там взагалі не був, — відповів я.

— Може, й нічого не чув? Що? — питав слідчий і, вставши з крісла, підійшов до мене, вимахуючи руками й голосніше кричучи: — Ти думаєш, що ми нічого не знаємо... Сволоч одна. Я тебе зараз тут повчу! Ти з тамтих теренів і нічого не знаєш?

Хоч слідчий з криком напав на мене, я взагалі не лякався, бо був певний, що хіба й тортури не змусять мене до признання до акції, в якій я уділу не брав. Хіба, думав я, щоб у тортурх втратив притомність, а тоді мені вже все одно. Одначе така думка зараз мене затривожила, бо здавав собі справу з наслідків вимовлення будь-чого про інших людей, які могли через мене, як зрадника, терпіти. А слово “зрадник” — це поняття, що викликало огиду до самого себе, але на роздуми не було часу, треба було дати відповідь.

Я знав про акцію на Яселко Сяноцького повіту, де сотні “Хріна” і “Мирона” та теренові боївки забрали в полон кількадесят вояків, з яких частину випустили на волю, а інших кількадесят засудили до кари смерти за вбивства і грабежі українського населення. Присуд виконано, тільки якимсь способом один жовнір вирвався голий і втік у сусіднє село, рятуючи життя.

— Про цю акцію я дещо чув, — відповів я, — але нічого конкретного не знаю. Навіть не знаю, які відділи УПА брали там участь.

— А, хто був “командзіром” твоеї групи чи, як ви звали — боївки СБ?

Це питання мене дещо збентежило, але пануючи над собою, я спокійно відповів, що я був членом боївки АБ, адміністративної боївки, а не боївки СБ.

— Ти в Чехо-Словащині подав, що був в СБ...

Я знав добре, що чогось подібного в Чехо-Словащині не подавав до протоколу, отже, знов спокійно відповів питанням: може, ви маєте в своїх паперах не мої, а кого іншого зізнання? Такого чогось я не міг говорити, бо це була б неправда.

— Між АБ і СБ я не бачу жодної різниці, — говорив далі слідчий. — Ви всі однакові — “всьцекле пси” (скажені собаки).

Такого роду вислови слідчого утвердили мене в переконанні, що допитуючий задає провокативні питання, розраховуючи на свентуальне не-свідоме вимовлення.

Слідчий переглядав хвилину папери, потім сказав: я тут маю тільки твої папери і в них виразно написано... але вже не докінчив, що виразно написано.

— Я чеської мови не знаю, — говорив я, — і не можу сказати, що там чехи понаписували. Я протоколу не читав, але підписав, не знаючи його змісту, брехав я, але таке оправдання могло придатися мені ще й на інші закиди. Зрештою, я розумів, що нічого не зашкодить “дурня грати”.

— Все одно — СБ чи АБ. Усіх вас в один мішок запхати і гуртом на шибеницю або потопити у Віслі, бо на щось інше ви собі не заслужили. Навіть кулі на вас шкода... — і знов почав переглядати папери.

З пройденого дотепер досвіду допитів я був радше певним себе, але таки дуже боявся фізичних тортур, про які доводилось мені багато чути від інших, особливо в останньому часі — від польських в'язнів з сусідньої цілі.

Фізичні побиття тіла дотепер виробили в естві загартованість у роді “задеревіння” тіла, що, з черги, загупило гостроту відчуження морально-духовного болю. Чим більше був фізично битий, тим більше ставав вперто завзятим і здетермінованим мовчати. Так мені здавалося на підставі дотеперішнього досвіду, але чи міг вповні за себе гарантувати? А ще небезпечнішим видавалось мені ведення допитів на високоінтелектуальному рівні, особливо користування фактами і мудрою, логічною аргументацією. Така тактика була небезпечною, бо трапляла на струни вдачі і характеру, що відгукувались на тверду логіку правди і фактів, та не були спроможні їх відкидати без емоційних хвилювань і евентуального заломання. Одного я був певний, що не знаю меж своєї фізичної і духової витривалості, але, як мала виказати майбутність, мої побоювання були лишніми, бо людова Польща в тамтих часах не диспонувала слідчими високої кляси інтелекту, знання професії і відповідної практики.

Сівши вигідно в кріслі, слідчий поступово почав питати про те, як опинився в УПА, про мою діяльність, становище в цивільній сітці УПА, час перебування в підпіллі, рід зброї, кількість амуніції, псевда товаришів, організаційну структуру УПА, спосіб постачання харчів, зброї, амуніції, одностроїв, про санітарну службу, розвідку, бункри, криївки...

Я відповідав по черзі на питання, подаючи умови і спосіб завербування мене до УПА. Мої зізнання зводились до того, що в підпіллі я служив два з половиною роки, виконував функцію спецкур'єра в районі, був озброєний у вогнепальну зброю, але уділу в жодних бойових акціях не брав, отже, мої порушення прав людової Польщі зводились до приналежності до нелегальної організації та нелегальне посідання зброї.

Якщо йшлося про інших людей підпілля, подав псевда друзів адміністративної боївки району, псевдо провідника району та куцових, до яких, мовляв, доставляв штафети. З районової боївки СБ подав теж кілька псевдонімів друзів, що вже не жили, з якими я “зустрічався як кур'єр”.

Про організаційну структуру підпільної мережі подав назви клітин від станиці по область, а про бойові відділи, мовляв, не знав багато, за винятком, що були сотні і курені.

Допит був вже майже на викінченні, коли відчинилися двері і до середини ввійшли два в'язні-каліфактори. Один із прибулих відразу обізвався питанням, чи поручник (з чемности підніс ступінь слідчого) випадково не потребує помочі?

— Ні! Ні! — Відповів слідчий. — Поки що ми обидва ведемо “приятельську” розмову.

— Чи обиватель поручник чув, — обізвався другий каліфактор, — про голодівку Міхальського?

— Ні. Не чув, — відповів слідчий і спитав: — А що? Не подобається йому устрій людської Польщі?

— Річ у тім, — говорив каліфактор, — що Міхальські голодівкою протестує проти ув'язнення його в одній тюрмі з бандерівцями.

— Тверда штука, — сказав слідчий.

— Так, він смертельно ненавидить бандерівців, — докінчив каліфактор.

В часі тієї розмови я обернувся в кріслі вбік, щоб мати змогу приглянутися каліфакторам.

Обидва були одягнені в сіро-сталевої краски тюремні однострої, обидва кріпкої будови тіла, широколиці. Виглядали, як два ведмеді. Один дуже понурий тип, другий весь час усміхався, навіть коли говорив, одначе з їхньої поведінки, способу висловлювання думок і вигляду облич можна було вчитати низький рівень інтелекту та брак зовнішніх ознак людяности.

Мимоволі я подумав, що це два заказані типи, які служать слідчим, як виконавці фізичних тортур, і защеміло серце на думку про дійсну причину їхнього прибуття до цілі допитів.

Вчувши розмову про Міхальського, я додумувався, про кого мова. Старшина польської армії (останньо ступенем майора), бувший командир спецгрупи під назвою “Батальйон сьмерці”, яка вславилась великою жорстокістю у карних експедиціях на українські села. В часі таких акцій вояки батальйону смерти по-дикунському знущалися над безборонними українськими людьми, та й нерідко розстрілювали, а то й замучували на смерть невинних чоловіків, жінок і навіть немовлят.

Довідавшись про ув'язнення Міхальського, мені важко було повірити, що така заслужена для польського комуністичного уряду людина могла бути тим же урядом покарана. А якщо його покарано, то хіба не за злочини проти українського народу?

— А чи обиватель поручник чув, — обізвався все усміхнений каліфактор, — про те, що в'язні широко розговорюють про можливість вибуху Третьої світової війни?

Вчувши те, я мимоволі, нехотячи розсміявся півголосом.

— А ти що? — підвівшись з крісла, спитав підпоручник. — Чекаєш на війну? І, не чекаючи відповіді, підійшов до відерка з вугіллям, взяв у праву руку лопатку, якою вдарив мене по хребті.

Удар не був сильний, але я боявся, що дальші удари можуть бути більш болісні, отже, швидкий рефлекс підшепнув мені думку.

— Та я сміюся тільки тому, що будучи в УПА, весь час нас потішали можливістю вибуху світової війни, що мало вможливити нам вихід з лісів і зажити нормальним життям.

— І що тоді? — питав слідчий.

Знизавши плечима, я без надуми відповів: “Здобути самостійну Україну...”

— О! То я дуже перепрошую, — сказав підпоручник і тоді вдруге вдарив мене лопаткою по хребті, але тим разом уже сильніше. Я відчув дошкульний біль.

На моргнення слідчого каліфактори розпалили в печі вогонь, хоч у кімнаті не було зимно, та впевнившись, що вогонь горітиме, вийшли з кімнати, а з їхнім відходом мені наче важкий камінь знято з плечей.

Слідчий знов продовжив допит, а радше закінчував. Він вернув до теми, питаючи, в який спосіб я опинився в УПА. При цьому чомусь жадав деталей.

Не бажаючи зрадитися, що до УПА пішов добровольцем, я розповів, що одного вечора в моєму селі на вулиці випадково зустрів трьох упістів, що зайшли були в село. Вони розповідали про УПА і я набрав охоти, що ще такі цього вечора, без відома рідні, пішов з ними.

Слідчий голосно дивувався, як можна було “на перший погляд”, в часі першої зустрічі, відразу так домовитися? Без підозрінь зі сторони упістів, які, не знаючи мене, відразу мені довірили?.. Мимо цього прийняв це за правду, висловившись: “дурний фанатизм”, та допитував про псевда упістів, які мене завербували.

Я подав псевда: “Крилатий”, про якого думав, що йому вдалося перейти на Захід, “Богдан”, який був згинув у засідці польського війська, та “Орест”, який у тамтому часі, правдоподібно, перебував ще в польській тюрмі.

Подаючи псевдо “Ореста”, я надіявся, що цей не буде тямити епізоду нашої першої зустрічі над присілком Розтоки, а коли б навіть дещо тямив, то це буде на мою користь, бо першими упістами, з якими я стрінувся були “Орест”, “Крилатий” і “Богдан”. За кілька днів після нашої першої зустрічі “Орест” потрапив живим у руки полякам.

У ході допитів слідчий кілька разів повертався до запитань, поставлених спочатку, та багато разів питав про участь у різних акціях відділів УПА, на що я відповідав, що ніколи в жодній акції уділу не брав, бо, мовляв, до моїх обов’язків належало кур’єрство.

— То хто ж знищив стільки наших вояків, підстаршин і старшин війська, міліції і працівників УБП та цивільного населення?

— Правдоподібно, відділи УПА, які зводили бої з польським військом, — придукувато відказав я.

— Т-а-а-к, т-а-к... — говорив слідчий. — Ви всі невинні баранки, але ми ще доберемось до вашої шкіри, сконфронтуем ваші зізнання з фактами, свідками і документами. Тоді, Іване, побалакаємо інакше.

Такий вислів не віщував нічого доброго, тож мимо цього, що допити велись без стосування фізичних тортур, я обавлявся, що перші допити ведуться з метою розізнання ситуації, по чому наступить інша фаза, з певністю набагато неприємніша...

— Ми говорили, — продовжував слідчий, — про криївки і бункри УПА. Ти сказав, що сам також брав участь у будові криївок. Чи пам'ятаєш їхнє положення, чи міг би нас туди завести?

— Очевидно, що так, але я непевний, чи потраплю віднайти всі подані місця, бо по великих облавах польського війська та спаленні великої частини лісів терен там дещо змінився.

Така відповідь припала до вподоби слідчому, який навіть не додумався, що я подав йому деякі приблизні місця криївок, розположених в лісах між селами Лемківщини, які були віднайдені вже попередньо відділами польського війська, а криївки і бункри були ними вимінувані.

В часі коротенької перерви у допитах, я вперше глянув у вікно. Завважив це слідчий, обзиваючись: "Гарно там, за мурами, що? Чудова краса. В твоєму віці тільки любуватись тією красою та жити нормальним життям. Тим часом мусиш тут покутувати за гріхи. А чи ти любиш зелений колір?"

— Так, люблю, — відповів я.

— А чому?

— Бо цей колір на мене діє благодатно, впливає в душу почуття присмиріння і спокою.

— В сьогоднішніх часах ти ще віриш в душу? Матерія була початком всесвіту, не дух. Почитай твори Маркса, пізнаєш правду. Зрештою, якщо віриш в існування духа і Бога, як творця світу, то скажи мені, чому той твій Бог не вберіг тебе від тюрми, а ще краще — від УПА?

— Це дуже філософське питання, на яке не маю відповіді. Я своїм еством відчуваю велику потребу духовного зв'язку з надприродною силою, званою Богом. Моя віра додає мені сили йти крізь моє "паршиве" життя з погодженням з присудом долі, назначеної мені вищою силою, чи інакше сказавши — Духом-Творцем.

— Визнання такої філософії рівнозначне резигнації, — дискутував слідчий, — що диктує логічний висновок з існуючого стану речей, бо іншого виходу для тебе немає.

— Може, і так, — відповів я, — але з тим мені таки незле.

— А чи ти музикальний? — запитав він.

Відсмілений розмовою, я хотів відповісти жартом, але не був певний реакції слідчого, та все ж таки, зібравшись на відвагу, спитав, чи можу відповісти жартом?

— Подиву гідним є те, що в твоїх обставинах хочеться тобі жартувати, але якщо так, прошу дуже, я слухаю.

— Коли я був малим хлопчиною, говорив я, звали мене "малим бубном". Коли став підростати — кликали "фуюрою", а тепер починають звати "стара труба". Ось така в мене музикальність.

— Ха... ха... ха... — розсміявся вголос слідчий. — Я ще такого “віца” не чув, але ти мене жартами не замануй, бо я не маю сумніву, що таку пісню, як “Смерть ляхам”, ти добре знаєш і не раз співав.

Тут я хотів заперечити, але пригадалась мені не так давня минувшина. За німецької окупації, будучи курінним Пласту та ройовим молодечею організації “Курінь молоді”, не раз вечорами з палаючими смолоскипами маршував з іншими рідним селом, співаючи саме цю пісню. Коли на Лемківщину прийшли червоні “визволителі” і настала польська комуністична влада, всю осінь і зиму 1944/1945 років мусив ховатися перед пошуками спочатку НКВД, а потім польської міліції. Може бути, думав я, слідчий диспонує розвідними матеріялами з мого рідного села, отже, висловився я перед ним у той спосіб: це маршова пісня українських націоналістів. Я цієї пісні не співав, бо з огляду на молодечий вік, не міг бути членом Організації Українських Націоналістів.

— Як член так званої цивільної сітки ти мусив бути також членом ОУН, — говорив підпоручник.

— Ні, — відповів я. — Бути може, що люди на провідних становищах були членами ОУН, а рядовик, як я, не мусив бути, та й ніхто ніколи про це мене не питав.

Заперечував я приналежність до ОУН, вважаючи, що Організації нічим не зашкоджу, але собі можу допомогти, бо я не сумнівався, що членів ОУН судитимуть гостріше за інших. При цьому надіявся, що ніхто мене не зрадить, бо коли я складав присягу українського націоналіста, свідком був тільки районний провідник “Чорнота”. “А цей якби навіть потрапив живим у руки, не зрадить,” — думав я.

Думаю, сказав вкінці слідчий, що на сьогодні з нас досить. Тепер залишається лише питання підписання протоколу та, підсуваючи мені протокол, інформував, щоб перед підписанням я запізнався з його змістом.

— Я вірю, що ви нічого іншого не вписали, за винятком того, що від мене чули, — відповів я, — і взяв перо в руку з заміром зложити підпис на останній сторінці, але підпоручник пальцем вказав мені місце на зложення підпису, зараз під останнім реченням мого зізнання.

З мішаними почуваннями вертав я до своєї цілі. З одної сторони, важко було мені вірити в те, що допити обійшлися без фізичних тортур, з другої, — був вдоволений тим, що перейшов уже “перший хрест” допитів польського слідства.

Усе зводилось до припущень, що це тільки вступні, розпізнавчі допити, по яких, безсумнівно, наступить збирання обтяжуючого матеріялу, свідків, документів, конфронтації свідків і перевірки цього всього з першими зізнаннями. Мені здавалося, що провини, до яких я признався, так мінімальні, що якби дійшло зараз до суду, то, по суті, строго судити не було за що.

Вернувши до цілі, в’язні, задля звичайної цікавості, питали, куди й за чим мене викликали. Довідавшись правду, всі мене обступили та з недовір’ям на мене гляділи, бо не бачили жодних зовнішніх слідів побиття.

— Ти хіба жартуєш, — говорив хтось, — бо важко повірити в те, що ти говориш.

— Несподівано для мене самого, — говорив я, — допити пройшли незвичайно гладко. І розповів про все від початку до кінця.

— Як думаєш, Богдане? — питав “Дуня”. — Чи поляки багато про нас знають?

— Годі сказати, — відповів я. — Маю, одначе, вражіння, що полякам ще треба трохи часу на розшифрування усіх тайників многогранної діяльності нашого підпілля.

— На те, щоб нас “по-братерськи справедливо” судити, мають досить розпізнання, а решту ми самі доповнимо, — обізвався “Лисиця”. — Але дай Боже, щоб ваші сподівання здійснилися.

— Ви, друже “Лисиця”, — обізвався хтось, — нашу ситуацію все бачите в найчорніших красках. Здається мені, що аж так зле не буде, бо хоча б перші допити ведуться по-людяному, а це говорить само за себе.

— Правда, правда, — жартував хтось інший. — Не треба всього бачити в чорних красках. Наші діди дивилися на світ “чорно”, але прийшла Перша світова війна і проголошено Самостійну Україну. Батьки, від завороту в голові від успіху, дивилися на світ “рожево” і втратили те, чого не зуміли утривалити. Нам не чорно, ні рожево, але “зелено” (тобто по-дурному) треба дивити на світ. Забудьмо навіть за наших сусідів-поляків, яких самі поляки засуджують на смерть... а де ж наше місце?

Тут не Чехо-Словащина, втрутився в розмову Михайло Федьчак “Чу-мак”, який у Чехо-Словащині домагався від судді найстрогішого присуду, щоб тільки не бути висланим до Польщі. Та там суддя присудив йому “повних” дванадцять місяців тюрми...

Вказуючи на стіну, за якою сиділи поляки-смертники, “Лисиця” говорив: “Ось де доказ, друзі! У важких умовах, з почуттям найглибшої резигнації, ми тратимо надію і спускаємося на дно, а коли появиться уявний промінь надії, чіпаємось його безкритично, наша буйна фантазія не має границь бачення дійсності в рожевому світлі. Тоді ми неспроможні дивитися на світ і події критично і безсторонньо.

— А яка ж наша ситуація, бачена безсторонньо? — питав хтось.

— Недалека вже майбутність простудить наші гарячі голови. Це щойно початки допитів, це передня стежа, що йде в наш “таємничий” терен минулого існування і дій, а щойно по розпізнанні прийде головний удар, — закінчив свої міркування “Лисиця”.

Через кілька днів покликали ще кількох упістів на допити. Брала переважно людей, що діяли в підпільній мережі ОУН, не чіпаючи поки що вояків бойових відділів УПА. На цих допитах нікого серйозно фізично не турбовано, отже, більшість почала вірити в можливість легших присудів, як сподівались.

Для “забиття” монотонії в’язні вели розмови на різні теми, але “залізною темою”, як ми вже згадували, було питання їжі. Часом, дехто розповідав про свою минувшину з юних чи навіть діточих років, бо про діяльність в УПА, задля зрозумілих причин, не говорено, хіба в колі найбільш довірених друзів. Необачним словом можна було виявити щось, що опісля могло бути вимушене тортурами. Зі звички кликали один одного на псевдо, до прізвищ тяжко було звикнути.

Деколи співали повстанських пісень, але неголосно щоб не наразитись на кару. В моїй цілі найкращим співаком був Еміліян Дикий, якого інші часто просили починати спів. Деколи це його денервувало, бо не все людина є “у своєму сосі”, але вкінці улягав намовам. На поміч йому поспішали добрі співаки — “Демон”, Пштир та інші. Лагідними хвилями обмеженого тюремного простору неслась мелодія української пісні, що присмиряла терпіння духа, радісно-тужливим відгомонам відбивалась від вразливих струн чуття і гнала тужливі мрії ген-ген далеко, в Україну, в обійми любови ближніх, що жили в умовинах давно знаних або уявлених.

Одного разу повстанці заспівали пісню “І плаче, тужить стара мати...” Акорди пісні вдаряли в чутливі струни кожного слухаючого, бо віддзеркалювали його особисту долю та переживання, а в коридорі за дверима чути було кроки, наче б хтось обережно скрадався до підслуху. Чар української пісні полонив самих співаків, які, навіть на знак руки одного з в’язнів при дверях, не перестали співати, просто не завважили перестороги. Голос пісні вправляв у дрижання важкий воздух цілі, розбуджував сантимент любови до рідної пісні, але двері не відкрились. А коли затих спів, за дверима чути було легке скрипіння чобіт і відлуння кроків. Правдоподібно, був це наглядач, званий “щуром”, бо цього дня він чергував.

Притерлись уже перші вражіння і зудари взаємної ненависти двох ворожих собі світів — функціонерів Монтелюпіх і нас, бувших вояків УПА. Тюремна обслуга поволі привикала до виду “бандеровців”, залишаючи нас у позірному спокої, без частих фізичних знущань. Монотонія тюремного життя переривалася тільки викликами кількох на допити та вістками із сусідньої цілі польських смертників, з яких уже трьох виведено на страчення.

Як повідомляли з тамтої цілі, екзекуції присудів смерти відбувалися у двох місцях, завжди вночі. Одне місце було у підземеллях тюрми, де долівка окремого приміщення була посипана грубою верствою піску. Друге місце — назовні тюремних будинків, поміж будівлями тюрми і пекарні, де також на верстві піску виконувалися розстріли. В’язня, засудженого до кари смерти, прив’язували до стовпа, перше зав’язавши йому очі. По розстрілі спеціальний лікар підтверджував смерть, тіло кудись вивозили, і на цьому кінчалася уся “парада”. Ще час від часу вивозили закривавлений пісок, а на його місце посипали свіжий.

Одного дня до нашої цілі, де вже і так було дуже тісно, введено ще одного в'язня. Був це греко-католицький священник (прізвище не згадалось), якого деякі жителі цілі знали. Його перекинено з іншої цілі, де до цього часу сидів з кримінальними в'язнями. Як з'ясувалося з його розповідей, він був арештований за співпрацю з УПА. Пройшов крізь "виховні" триби конц-табору в Явожні і пережив, здається, багато більше, ніж дехто з нас, але про свої пережиття в Явожні не дуже любив розповідати. Поводився як духовна особа: щонайменше три рази денно молився, в чому ніхто йому не перешкоджав, відносився чемно, з пошаною до всіх в'язнів, цікаво розповідав про різні життєві події з власного досвіду, служив нам порадами і розрадами. Також пропонував душпастирські послуги тим, що цього хотіли б, особливо — сповідь, але якось у нашій цілі охочих не було, можливо, й тому, що ця була "набита" людськими тілами, а ще декотрі з нас сповідалися перед Великодніми святами в тюрмі на Словаччині.

Деколи дехто з нас глядів крізь щілину в металевому коші на вікні, оглядаючи скравчик зовнішнього світу. Крізь цю щілину з лівого боку, поза тюремним муром можна було бачити частину кам'яниці, у ширині двох вікон.

Одного вечора котрийсь із в'язнів, заглядаючи крізь щілину, раптом півголосом почав кликати: "Хлопці! Хлопці! Ходіть-но, щось побачите!"

Зі сінників, розложених до спання на підлозі, зривались цікаві, але тільки кілька мали змогу оглядати сцену, яка розігралася в одному з вікон кам'яниці.

В кімнаті, освітленій ясным електричним світлом, довкруги столу бігали дві постаті. Одна жінка — гола бігала довкруги столу, час від часу торкаючи його поверхню пальцями лівої руки, вигинаючися немов кобра, то знов приставала на момент із вихиленою дозадую головою...

Друга постать — чоловік, теж голий, бігав за жінкою, вдаряючи її по хребті і спині гнучким предметом, подібним до нагая.

Один з в'язнів, який це бачив, дивувався — що це за ідіот? За що він її так б'є?

— Ох! Дурний Івасю! — обіззався хтось. — Чи ти на правду аж такий дурненький? Це не ідіот, це сексуальний збоченець.

Наївному Івасеві прийшла зараз відповідь, якої він, може, вповні і не розумів. Ганяючись довкруги столу, в певному моменті пара зчепилась в поцілунку, зникла з овиду, сховавшись в глибині кімнати.

З тією вісткою ми поділилися з в'язнями сусідньої цілі, які інформували нас, що в будинках, прилеглих до тюремних мурів, живуть тюремні функціонери. Це службові помешкання, призначені працівникам тюремної адміністрації.

На тему баченого явища вив'язалась жвава дискусія. Одні говорили, що чули про різних сексуальних збоченців, але про таких ще не знали. Інші вчисляли різні назви збоченців, називаючи, між іншими, педерастів, онастів та ще інших.

До категорії онаністів, жартував хтось, якщо поживем ще трохи, й ми всі будемо належати. Поки що, важкі переживання й погані харчі дотепер нас хоронили перед самознасилюванням, окрім деяких одиниць, але хто знає, як буде далі?

Тут у розмову втрутився священник. Він старався переконати в'язнів, що не повинні тим турбуватися, бо акт полюції настає також без спілкування статей, отже, нема потреби самознасилюватися. Натура людини вимагає статевого контакту з противною статтю, а коли умовини чи інші причини індивідуального характеру на це не дозволяють, зовсім нормальна людина, особливо в молодому віці, шукає заспокоєння в самознасиленні, званому онанізмом, що назва походить від біблійної постаті Онана. Але, говорив священник, ми вже з власного тюремного досвіду знаємо, що акт полюції відбувається навіть без жодного зовнішнього чинника. В наших умовинах трапляється це дуже рідко, але все-таки відбувається, деколи під впливом сну, а деколи й жоден сон не товаришить цьому актові.

— Який найкращий спосіб зберегти себе перед тим? — питав хтось.

— Найкращим способом, — відповідав священник, — є щира молитва. Глибока віра в Бога і молитва додають людині внутрішньої сили і витривалості. Молитва присмирює навіть найглибший біль душі, зміцнює настанову у витривалості біди і нужди, вслякого лиха і терпінь, наснажує бажанням жити та розбуджує почуття огиди до поганих діл, які звемо гріхами. Щира молитва приносить людині внутрішній спокій духа, ушляхетнює характер, зближує людину з невидимим світом миру і благодати.

— Добре вам говорити, отче, — втрутився "Лисиця". — Життя і характери людей не такі прості і деяким людям важко змусити себе до вашого способу розумування.

— Зовсім ні, — відповів священник. — Наперекір усьому треба пробувати відмовляти молитву, призадуматись глибоко над її змістом та всім своїм еством вчутися у глибокий зміст слів, полинути думками туди, куди лине молитва. Без віри людина не має жодних ідеалів, ні духовних вартостей, вона стає сотворінням без сенсу змісту життя і мети. А віра без змістовної і вдумливої молитви не може бути глибокою, духовно вартісною.

Сьогодні годі точно відтворити слова і речення священника, але їх зміст зводився до того, що вище сказано. Слова священника, виголошені на тему віри і молитви, віддзеркалювали правдивий духовний стан в'язнів, бо більшість з них молилась гаряче. Молитва була для них джерелом духовного втихомирення, примирливості з долею та витривалості. Пам'ятаю, що гаряче молились Антін Коцан (з сотні "Хріна"), Стефан Мазур ("Голуб"), Іван Пштир та інші.

Не маючи жодного заняття, в'язні все знаходили способи на якусь розвагу, якщо таке поняття як розвага могло взагалі існувати. З хліба, якого і

так було обмаль, виробляли шахи. Перше пережували м'якушку хліба, з якої виробляли фігурки шахів. По висушенні вони були дуже міцні.

З кусників газети робили карти до гри. При допоміж клею з бараболяної папки склеювали докупи кілька кусників газети, на якій чорнилом зі спаленої шматинки, розпущеної у воді, малювали чорні знаки карт.

Граючи в карти чи в шахи, мусили бути обережними, бо за таке тюремна адміністрація карала дуже строго. Та й не тільки за те, але також за розмови поза цілею, зв'язки з іншими в'язнями при допоміж альфabetи Морзе, авантюрицтво поміж в'язнями і т. п.

Кари були різні — відосібнення (ізоляція) в одну в сепаратній целі, карцер (темна, зимна целя в підземеллях, з твердим ложем), піст, здержання харчових пакунків від рідні або комбінація кількох кар нараз та інше.

Як збірну відповідальність стосовано позбавлення права на прохід, здержання харчових посилок з дому, зменшення порції води для цілої целі, здержання вогню до прикурювання папірос та інші кари.

Така кара як, приміром, здержання пакунків з дому нам не загрожувала, бо ми їх не діставали, як теж ніколи не йшли на прохід. Здержання вогню полягало на тому, що три рази денно — після сніданку, обіду і вечері — калі-фактор подавав одному в'язневі запаленого сірника, від якого той прикурював папіроску та подавав вогонь іншим курцям. У випадку збірної кари вогню не подано даній целі чи навіть цілому відділові. Ця кара нам теж не дуже дошкуляла, бо ми просто не мали що курити, а якщо декотрий в якийсь спосіб роздобув щось до курення від сусідів чи в часі виходу до лазні і т. п., радили собі власними винаходами. З простирадла, сорочки чи підштанців торочили нитки, скубли на вату, сипали на цю вату іржу (обшкрябану з кібля) і звивали в маленький клубок. Цей клубок вкладали поміж підшви двох дерев'яників і швидкими посувними рухами дерев'яників витворювали вогонь.

Деякі завзятіші курці пробували обшкрябувати прутики березової мітли, звивали обстружки в газету і зятагались смердючим і пекучим в язык димом, але ця практика не прийнялась надовго: курення не смакувало.

Карано також за неполадки в целі, наприклад, невитирання пороху. Деякі відділові були такими суперслужбовиками, що на кінцях пальців рук приносили порохи ззовні, опісля карали за це невинних в'язнів.

Характерним був звичай, званий "бутельковане підлоги", тобто шліфування дерев'яної підлоги при допоміж скляної пляшки. Для цього відділові приносили ззовні пляшки, якими в'язні мусили шліфувати підлогу до стану блискучости ясно-жовтим відблиском. Цікаво, що тюремна адміністрація не побоювалася самогубств при допоміж таких гострих предметів або й можливого загального бунту і накинення на тюремну обслугу. Мабуть, до цього часу нічого подібного не траплялося.

Ми чули про різні кари, але не довелось нам багатьох кар зазнавати, за винятком "безкарного" биття і знущання над нами тюремних функціонерів.

Однієї неділі в нашій целі священник півголосом почав правити Службу Божу. Очевидно, ми всі прилучилися до нього, щоб вислухати богослуження.

У задушному смороді тюремної цілі неслись слова побожних пісень, які на волі хіба ніколи не впливають із глибин душі з такою вірою і набожністю. В часі імітації піднесення Святих Тайн за дверима в коридорі чути було ступання кроків та піднесення прозїрки, але відправі ніхто не перешкодив...

Наступного тижня, а був це день 4 липня 1948 року, священника викликано з цілі і наказано йому забрати всі особисті речі, а може, через годину такий же наказ отримали ми усі. Кожен призиврав свої скромні “манатки” і по хвилині всі були готові вибратись у нову дорогу.

Знаним уже способом заладовано нас у вантажні автомобілі, прикриті брезентом. Автомашинами доставлено до недалеко віддаленої залізничної станції, де на бічних рейках чекали приготовані спеціально вагони, звані в’язнярками або “суками”.

І знову, немов у пісні, рушив поїзд у далеку дорогу, сколихнувся вагон і поплив... тільки на пероні не стояла улюблена дівчина, а вояки польського КБВ, які грізним поглядом відправляли ненависний їм транспорт.

СЛІДЧА ТЮРМА УБ У РЯШЕВІ

Було вже пізно по полудні 4 липня 1948 року, коли наш поїзд зупинився на залізничній станції у Ряшеві. Висівши з поїзда, з доручення конвоїрів КБВ посідали на бічному пероні, на твердій поверхні поміж порожніми рейками, де не було ні жодного поїзда, ні інших об’єктів. Тут ми зорієтувалися, що не всіх нас із Кракова перевезено до Ряшева. Щойно по кількох тижнях ми довідалися, що деяких повезли до Любліна та одного передали до Советського Союзу, в руки НКВД.

Сиділи ми спокійно, тихо, з почуттям притуплення, резигнації й загальної апатії до життя. І, неначе на співчуття нам, природа обдарувала нас переплітаними струменями теплого дощу, що падав із висот пошарпаних хмар, створюючи в сонячних променях гаму барв, що стелилася над землею від западаючого над західним обрієм сонця, бо це, як деколи буває, і дощ падав, і сонце світило. А цікаві цивілі, що проходили вулицями, здалека приглядалися нам, окруженим проходжаючими озброєними вояками КБВ.

— Мабуть, забули за нас господарі Ряшева, — обіззався хтось по кільканадцяти хвилинах очікування невідомо чого.

— Хіба забули зорганізувати транспорт для відставлення нас до тюрми, — відповів хтось. Та на транспорт не треба було чекати, бо до слідчої тюрми Уряду Безпеки прийшлося нам маршувати пішки. В часі маршування вулицями міста ставало моторошно, бо Ряшів тішився в нас дуже поганою славою, якщо йшлося про трактування членів УПА й українського підпілля. Пригадуючи собі те, що до цього часу пережили в Явожні й у Кракові, видавалось декому, що це було тільки прелюдією до того, що нас чекало у Ряшеві.

В часі маршу мене дивувала якась, на мою думку, ненормальна поведінка мешканців міста. Оскільки в часі нашого сидження на пероні прохожі

цікаво нам здалека приглядалися, остільки на вулиці тільки одиниці проявляли якийсь ступінь заінтересування незвичайною колоною, ні то військовиків, ні цивілів. Більшість прохожих кудись поспішала, мимоволі глипаючи на конвой.

Зі своїми сумнівами я ділився з другом, що маршував біля мене, а той зовсім байдуже відповів: мабуть, люди тут звикли до таких сцен, бо комуна в'язнить людей не тисячами, а мільйонами.

Коротка зустріч з начальником тюрми

І знову ми були поміж тюремними об'єктами, що оточували простокутну площу частинно мурованими будівлями спеціального призначення, а частинно-високим муром. Нашу дволаву поставлено лицем до головного будинку Уряду Безпеки, де містились різні бюро та тюремні цілі.

По налаштанні командантом конвою формальностей нас розділено по цілях. Мене з кількома іншими друзями повели у ворота головного будинку. Там, у коридорі партеру чекав на нас чоловік, зодягнений у цивільний одяг, із заложеними за спиною руками, а далі позад нього стояли три вартові.

Нам наказано стати під стіною навпроти цивіля й заложити руки за спину, стоячи в поставі "струнко". В хвилину пізніше цивіль представився як начальник слідчої тюрми Уряду Безпеки, прізвищем Сьвідерські.

Вчувши прізвище Сьвідерські, саме в час коли, зір начальника зустрівся з моїм зором, мені видалось, що начальник своїм проникливим поглядом бачить у моїх нутрощах склад останньо спожитої страви. І тут я признавав, що прізвище начальника дуже добре пасувало до його очей гіпнотизера.

Повівши своїм проникливим поглядом по наших постатях, Сьвідерські вітав нас, інформуючи, що в його тюрмі обов'язкова залізна дисципліна, за порушення якої кара остогидить охоту до життя. Правильник (регламент) тюремної дисципліни й поведінки знайдете на стіні цілі, говорив начальник. При цьому зазначив, що стіни й долівка мусять світитися, як дзеркало, а щоб так дійсно було, ви "будете лизати стіни й підлогу язиками". Мордували ви поляків, говорив начальник, тепер треба за те платити. Будем вам ноги з д... (зі спини) виривати, будем вам "уприємнювати" життя способами, які вам і не снились.

Закінчуючи свій виступ, начальник інформував, що зараз він відїжджає на урльоп (відпустку) на тридцять днів, але по повороті постарається "уприємнити" нам життя, щоб ми його пам'ятали так довго, як довго нас не повісять. Заки одначе він сам відійшов, перед нашою лавою станув офіцер в уніформі польського підпоручника УБ, який приглядався кожному з нас зосібна й випитував, хто з нас з якого відділу чи теренової сітки? Мені особисто він видався знайомим, якого я десь колись бачив, але я не був певний, хто це. Мені не хотілося вірити в те, що я пізніше чув від друзів, які розпізнали підпоручника. Був це бувший окружний господарський референт "Вишинський" (Гамілка Ярослав), що як аґент УБ і НКВД працював у

мережі ОУН, а опісля явно перейшов до поляків і вказував пальцем на полонених упістів, яких він знав. В нашій групі, мабуть, нікого не розпізнав, бо по оглядинах відійшов без жодних наслідків.

Зайшовши, правду сказати, в чисту келію, ми турбувалися, де будем спати, бо навіть якщо найтісніше лягати на підлозі, на нас вісьмох місця замало. Та й не те. Не було там жодного ліжка, ні жодного посуду (кібля) до заспокоювання фізіологічних потреб чи до вмивання. Також на основі виповідей начальника ми висловлювали здогади про можливість поганого життя в тій тюрмі. Вірили в це, тим більше, що було це в шовіністичному Ряшеві, та, як каже приповідка, не такий дідько страшний, як його малюють....

Загальне слідство

Під вечір того самого дня, не давши нам переночувати в чистій целі, перевели нас у підземелля сусіднього будинку. Там запровадили нас у келію, де вже було кілька упістів, які сиділи й лежали на дерев'яних причах. Целя була без вікон, освітлена одною електричною лампою, вбудованою в стелю. Вздовж одної стіни стояла дерев'яна прича, без жодних синників чи іншої постелі, а при другій — прича тільки до половини стіни. В дальшій частині призначено місце на дерев'яний стояк з мийницею, на кібель та мурований ogrivach, друга половина якого була в сусідній целі. Один ogrivach ogrivav dvі celі naraz. Про будь-яку вентиляцію целі не могло бути мови, тож, увійшовши до целі, хоч звикнені вже до різних смородів, не могли повздержатися від завваг, а то й прокльонів щодо “запахів” людської демократії.

Більшість з нас, привезених з Кракова, попала в целі підземелля, а тільки кільком пощастило “замешкати” в землях на партері головного будинку.

Коли вже усіх нас розміщено по землях, відкрились двері нашої целі, а в них станув середнього росту мужчина у військовому однострої. Він представився як відділовий тюрми і, як усюди попередньо, запізнав нас із правилами тюремного життя. При цьому подав зміст зголошення чи звітування йому та іншим його зверхникам. Звітувати треба було в цей сам спісіб, як колись конвоїрам КБВ, тобто: Обивателю оддзялови! Бандзьор (прізвище й ім'я) мельдує послушне, же банда УПА (з наголосом на букву “У”) зостала розбіта в хустечке на лево. Вислови “розбіта” і “хустечке” вжито тут як заступні, бо дійсні вислови були нецензурні.

У підземеллях Ряшівської тюрми проводили ми час тільки в розмовах і спанню. Тем нових не було, повторювались старі теми, особливо про їжу, аж до огиди. Правда, що мимо обставин, в яких ми перебували, не бракувало й гумору, якого я не зазнав від початку ув'язнення. Між нами були дотепні друзі, але найбільш визначався Вуйчик Маріян “Кукса”. Бувший інтендант сотні, мав у собі те, що говорячи навіть найсерйозніше, можна було з нього посміятися. Своім вродженим гумором забавляв нас усіх. Він умів, як ми казали, “сунути кавали”, тобто розказувати різні дотепи, деколи й дуже “сочисті”, від яких “братня обривала боки”.

Тюремна обслуга в особах наглядачів, на подив нас самих, рідко стосувала фізичні знущання.

Зараз-таки першого дня ми нав'язали розмову з в'язнями сусідньої цілі, бувшими членами польського підпілля. Розмову вели ми крізь діру в стіні, що, напевно, була цілево видовбана в комин ogrівача іншими в'язнями. Подібна діра була видовбана і по другому боці стіни, що й вможливило нам контакти. Цікаво, що тюремна обслуга цим не інтересувалася або не знала про те.

Від сусідів довідалися ми про ставлення обслуги до в'язнів, про начальника, якого прізвище деякі поляки вважали псевдонімом, а саму особу Сьвідерського представляли як крайньо жорстокого садиста. Вони не жаліли дуже ординарних прокльонів на адресу “комуністичних псів”, яким обіцяли страшну пімсту, подібно як в'язні-поляки в тюрмі Монтелюпіх.

По кількох днях перебування у Ряшеві нас почали викликати на допити, з яких декотрі повертали з ознаками фізичного побиття в постаті синців на цілому тілі. Було це, правда, щодо тих, яких було більше з одного відділу чи якоїсь одної групи, і вони попередньо конкретно не домовились, як мають зізнавати. Правдою теж було те, що декотрі говорили не тільки про себе, але й про інших друзів, про їхню діяльність, участь деяких акцій, до чого тамті самі не признавались, і за це були піддані тортурам.

Про страшні фізичні тортури, про замикання одинцем у цілі, де в'язень міг перебувати тільки у стоячій поставі, а на голову весь час капали краплі зимної води, про замикання в целях з водою на долівці і щурами “для товариства” — розказували нам сусіди-поляки. Знов інші два упісти, вернувшись з допитів, кульгали на зболілих ногах, і розказували про те, що в'язали їм руки і ноги, поміж лікті і коліна заложили дерев'яний кілок, на якому піднесли тіло на висоту стільця чи крісла й, обертаючи довкруги кілка, били костурами по п'ятах і підосвах.

Йти на допити прийшла черга і мені. З цілі викликав мене відділовий, а далі сходами і через подвір'я до головного будинку провадив мене функціонер у цивільному. Був він дуже ввічливою і доброю людиною, до мене відносився дуже чемно, розпитував про почування, про рідню і т. п. Я навіть не мав змоги призадуматися над тим, куди і за чим я йду.

В бюрі, до якого мене впроваджено, за бюрком сидів у кріслі приблизно тридцятирічний мужчина, зодягнений по-цивільному. Представився мені як поручник Уряду Безпеки, якому доручено перевести допити, по чому жестом руки вказав крісло і просив сідати. “Проше сядець,” — сказав він.

По списанні персональних даних поручник питає про те, як я опинився в “банді” УПА, які були в мене псевдоніми, що там робив, в яких акціях брав участь, та ставив інші питання, пов'язані з підпільною діяльністю.

Я, відповідаючи на питання, старався тримати версії зізнань, зложених у Кракові та обговорених спільно з друзями, — Боднаром Володимиром “Голубом” і Фешаничом Стефаном, яких кооптовано до мене тому, що ми всі трьох були з того самого району, хоч не з одної підпільної групи.

По зложенні зізнань поручник попросив мене до бюрка, подав мені протокол, зі змістом якого радив мені запізнатися і потім підписати.

Я так і поступив, а опинившись за дверима в коридорі, я не міг собі вірити, що мої допити пройшли несподівано для мене добре, без жодних фізичних знущань, ба навіть без гострих словесних зворотів. Я і тим разом заключив це питання припущенням, що це тільки початок і що наступні допити, напевно, без тортур не обійдуться. Та через кілька днів знов приємно розчарувався, бо цей сам поручник викликав мене на повторення допитів, які пройшли так само, як перші. І тим разом конвоював мене на допити цей самий чемний функціонер, про якого поляки з сусідньої цілі розказували, що він походить з Волині і що його ближчу і дальшу родину зліквідувала на Волині УПА. Ми всі, упісти, дивувалися доброті і людяності цього функціонера, який виявився Людиною з великої букви.

Якось одного дня на інспекцію прийшов одягнений по-цивільному якийсь старшина УБ. Коли відкрилися двері, старший цілі, — згідно з обов'язками правильника й інструкції відділового, почав звітувати, але, не знаючи ні ступеня, ні функції старшини, загикався, але тут відділовий поспішив йому з поміччю, підповівши: капітан.

Капітан, вислухавши незвичайних зворотів звітування, запитав: хто вам казав так рапортувати?

— Я, — втрутив самовпевнено й з певною дозою вдовolenня відділовий.

Капітан глянув на нього з-під лоба і сказав:

— Я більше не хочу чути, щоб в'язні звітували як "дзікуси" (дикуни).

По кількох питаннях, поставлених в'язням, що відносилися до таких понять, як наші почування, трактування нас тюремною обслугою, якості харчів і т. п., капітан відійшов, але вже в сусідній цілі звітування було зразу перерване й повторене вже поправно.

Допити і слідство закінчено відносно скоро, після чого всі в'язні пройшли ще розмову з прокуратором, який питав про те, чи кожен з нас згідний з зізнаннями, зложеними слідчому?

Десь у половині серпня знов сиділи ми пов'язані як кури на платформах військових вантажних автомобілів, які везли нас до іншої в'язниці, в іншому місті...

ПАРОДІЯ СУДІВНИЦТВА

Голубе небо почало затягуватися сірими хмарами, коли вантажні автомобілі вирушили з нами з Ряшева дорогою на південний схід. Дорога, якою нас везено, визначалася частими заглибленнями, вибоїнами й пошкодженнями. Це й спричинювало, що наші тіла деколи підскакували, що й зуби дзенькали. Як звичайно, розмови були суворо заборонені, то ж сиділи ми з понурими обличчями, зором затоплені у спину попередника. Тільки час від часу споглядали за задній борт, де не багато могли бачити, хіба тільки небо

над головами конвоїрів і тільки деколи крайовиду. Перед і боки автомобілів були заслонені брезентовими полотнами.

В моєму автомобілі ті, що сиділи ближче до кабіни шофера, деколи пошепки висловлювали якісь завваги, які могли чути і розуміти тільки найближчі сусіди. По довшій вже їзді хтось прошепотів, що розпізнав деякі будинки осади Дубецько, що свідчить про те, що, правдоподібно, нас везуть до Перемишля.

Перемишль — українське княже місто. Перемишль — бастион українства і української культури на західних рубежах українських земель, — думав я, вчувши цю назву. І мимоволі майнула думка про недавню, а вже від цього часу дуже давню переживаннями минувшину. Про муки і терпіння, які переживали жителі тієї землі, як українці, так і поляки, про ріки крові, що сплинула замученою — безглуздою ненавистю двох сусідніх народів — землею. Про могили, з яких, напевно, ще й сьогодні вистають кістки з сирої землі, особливо кістки українських повстанців, яких не було кому загребти. І здавалось мені, що під нашим брезентом повіяло рідним вітром, струни якого вигравали жалісну мелодію болів і страждань. Защеміло серце життєвою втомою і журбою про невідому майбутність, яка несла ще більше несподіванок.

Глибоко задумався я над сенсом життя, в голові снувались різні думки, які перервали краплі дощу, що раптово вдарили об брезент. Це природне явище, яке товаришило нам від одної польської в'язниці до другої, якимсь чином у мене зродило промінчик надії, що з тієї тюрми, до якої нас зараз везуть, вийду живим, як і з попередніх, де усе нам товаришив дощ.

Нове місце — старі звичаї

Автомобілі затрималися між незнаними, але подібними до попередніх тюремними будинками, де, з огляду на дощ, наказано нам входити досередини в'язниці. Там затримано нас у коридорі партеру для перевірки. Стояли ми лавою, спинами звернені до стіни, а перед нами проходили тюремні функціонери, приглядаючися нам безчинно, але з виразною ненавистю в очах, притаманною хижим тваринам.

— Вигляд облич “клявішів” (жартівлива назва тюремних відділових) не ворожить нічого доброго, — шепотів “Лисиця”, який знов був моїм сусідом.

— Може, не буде аж так зле, як заповідається? Ми пережили вже багато, може, переживем і те? — пошепки відповів я.

— Відколи ж то ти став таким оптимістом? — питав “Лисиця” і пробував ще щось говорити, але відділовий, зачувши розмову, швидким ходом наблизився до нас і, погрожуючи кулаком, з затисненою в'язкою ключів, сичав крізь зуби непристойні прокльони.

По якомусь часі в коридор прибуло ще більше тюремних функціонерів. Нам сказано опорожнити кишені й усі речі покласти на долівці перед лавою. Згодом почалися обшуки й обмацування кожного з нас зосібна. В часі

тієї процедури декотрі з нас “обірвали” штовханці, для чого тюремні урядові опришки нагоду все знайшли.

Як у кожній тюрмі, так і там, перед призначенням цілі, списано персоналії кожного з нас, кожному приділено одного коца, простирadlo, алюмінійову миску і ложку. По тому тридцятьом сказано входити до цілі під вказане число. З друзів, які попали в цю келію, пригадуються мені такі: Микола Шостак (“Лисиця”), Стефан Каблаш (“Тарасим”), Микола Терепенко, Антін Коцан, Григорій Кузьма, Василь Куций, Пиріг, Боднар Володимир “Голуб”, Войтович Володимир.

Входження до цілі відбулося скаканням жабки. При дверях стояло два відділових, які скачучих жабку копали у спину або й куди попали, мовляв, скакання не було виконувane задовільно. Декотрих завертали і казали повторювати скоки. Так у “клявішів” розгорювалась пристрасть ненависти і зростав “апетит” знушань, у висліді чого кількох останніх побито дошкульно.

Знайшовшися в цілі, ми відітхнули з почуттям полегші, а котрийсь висловив спогад, що серед перемиської тюремної обслуги багато садистів, яких легко розпізнати просто з погляду. Знов хтось інший інформував, що серед відділових він розпізнав кількох жителів села Борівниця, яке в 1945 році було знищене відділами УПА, де зліквідовано близько двісті осіб, в тому числі багато бандитів, що грабували довколишні українські села. Отже, на його думку, не було чого дивуватися настанові до нас тих функціонерів.

В кілька днів пізніше до нашої цілі впровадили двох в'язнів польської національності. Обидва вони фізично марно збудовані, низького зросту, інтелектуально — примітивні. Різнилися між собою хіба тільки віком. Один був уже в сороківці, а другий щойно розпочинав тридцятку. Обидва вдавали дуже релігійних, молилися кілька разів денно та по кілька разів на день співали релігійні пісні, а найчастіше — побожну пісню: Здравась Марійо — модль сен за нами (Богородице Діво — молися за нас). Зразу особливо старший із них пробував ставити декому із наших хлопців питання про їхню минувшину, про УПА, але робив це так примітивно, що не треба було бути фахівцем, щоб розшифрувати його як провокатора УБ. Отже, з цього приводу ми їх двох просто висміювали й кепкували з них. Старший все-таки не міг зрозуміти, з ким має до діла, бо деколи розповідав про події чи особисті переживання, які за правдиві ніхто прийняти не міг. Одного разу він розказував про славного опришка Джеральдо Джеральдіні, який мав “грасувати” в околицях Переворська, а навіть бував гостем в його хаті.

Тут “Лисиця” зажартував, що він також особисто знав опришка, ба навіть разом з ним був деякий час в УПА, доки поляки його не вбили... Вкінці друзі почали кепкувати з обидвох донощиків і висміювати їх примітивізм. Те їм так остогидло, що, правдоподібно, просили політрука о забрання їх з нашої цілі, що й незабаром сталося.

Як Монтелопіх, так і тут один день був подібний наступному. Вранці “апель”, в часі якого перевірювано ґрати у вікнах при помочі дерев'яного

молотка. При тому в початкових днях нерідко, а то й майже щоденно “клявіші” знаходили причини для побивання нас і знущання над нами.

По звітуванні виносили кіблі в коридор для спорожнення та відерка для поповнення водою. По внесенні їх назад у келію каліфактори приносили сніданок — двісті грамів хліба та каву з праженого ячменю. На обід подавали горохову зупу, звану горохівкою, з домішкою кінського консервового м'яса, ячмінну кашу з домішкою шпінату, бруквяну зупу з кониною, т. зв. яринову зупу, де тяжко було побачити ярину, і т. п. страви. На вечерю переважно була кава з хлібом, а тільки деколи якась поливка.

Тюремні наглядачі Перемиської в'язниці ніколи не прогавили нагоди фізично познущатися над нами. За кожним разом, коли викликано котрогось із нас за двері, не минули його фізичні знущання. А коли випроваджено усіх нараз, приміром, до лазні, мусили ми скакати жабкою, повзати на животах, будучи при тому побивані й копані чобітьми, але ми до цього вже так привикли, наче б то було натуральне явище.

Харчові пакунки від родини в нашій целі почав отримувати Григорій Кузьма, якому ми всі заздрили, бо з огляду на постійне голодування кожен бажав поспробувати “ласощів”, та він всіх нас обділити не міг. Все-таки декотрі друзі вважали Гриця скупарем. Але він ділився з курцями папіросками, де одну папіроску курило кілька курців по черзі. Кожен курець міг затягнутися димом три рази і віддати папіроску сусідові.

Володимир Войтович, так як і на Словаччині, діставав папіроску останній, бо як затягався димом, то сам скурював половину папіроски.

Декотрі друзі сподівалися присуду до кари смерті, інші вірили в можливість оминення тієї кари. А молитва буде їм помічна, якщо не до оминення цієї кари, то до злагодження духовних переживань. Декотрі — байдужі, взагалі не молились, але шанували вірування друзів. До тих, що молилися, належав і я. Одного вечора, коли ми усі поклалися вже до снання на сінниках, простелених на підлозі, між іншими молився і я. В певному моменті сусід подав мені папіроску, якою я затягнувся трикратно. По цьому в голові закрутилось, наче по великій чарці алкоголю, і я положився на сіннику, не докінчивши молитву. Над тим поступком я глибоко задумався. Чому я так вчинив? Задля чого? Дійшов я до висновку, що задля заспокоєння шкідливої для здоров'я навички я здібний відмовитися від найсвятіших ідеалів, покласти свою особисту гідність у жертву мізерним забаганкам. Чи варто так робити навіть в обличчі невідомого завтра, коли може перерватись нитка життя? Ні! — подумав я, і в доказ цього сам собі зложив присягу, що якщо буду жити, протягом одного року — не буду курити. Складати присягу на довший час побоювався, знаючи свій слабкий характер.

Присуди — глум над правосуддям

Життя наше, у щоденних тюремних смородах, проминало в дискусіях на різні теми: політики, літератури, особливо української, та більш тривіальні теми, як, приміром, сексуалізм чи їжа, деколи на гострих суперечках, дотепях, а навіть один раз дійшло до бійки між двома друзями. Так діждали ми дня, коли трьох друзів з нашої цілі кудись викликали, але ніхто з нас не знав, куди і за чим?

В кілька годин пізніше я стояв під стіною коло дверей, в замку яких заскреготів ключ. Двері відкрились на цілу ширину і в них станув відділовий, який казав нам у цілі позбирати і виложити в коридор речі друзів, яких попередньо викликано.

До дверей підійшли ще інші друзі, а коли я глянув на трьох друзів за порогом, один із них рухом руки вказав на горло, що означувало, що всіх трьох засуджено до кари смерти.

Ми всі сподівалися строгих присудів, але підсвідомо вірили, що може... може... я буду щасливим? До тих належав і я. Ще у Ряшеві, по розмові з прокуратором, я мав відвагу запитати про кару, яку можу дістати за свою нелегальну діяльність?

Прокуратор відповів тоді ось що: “Ти не брав участі в жадних бойових операціях проти польського війська чи органів безпеки. Ти також не брав участі в акціях проти цивільного населення, отже, за приналежність до нелегальної організації і посідання зброї “відбубниш” три, чотири роки, а потім будеш відбудовувати те, що знищив”.

Повірити у щось інше було важко, отже, я надійно вірив у те, що говорив прокуратор. Але зараз, усвідомивши, що перших трьох друзів польська соціалістична справедливість засудила до кари смерти — стрепенулось серце, живчик почав пульсувати щораз швидше, барометр нервової напруги піднісся понад нормальний стан і я, обернувшись, підійшов до кількох друзів, що стояли при протилежній стіні й приглядалися тому, що діється при дверях.

— Ви знаєте що? — говорив я. — Усіх трьох засудили до кари смерти....

Я сам не бачив віддзеркалення власних почувань на моєму обличчі, але на мою інформацію Пиріг zareагував, скартавши мене за “панікарство”. Це відчув я як несправедливу і просто примітивну оцінку моєї поведінки і почувань, бо, мимо сподівань, була це вістка засакаюча.

В моїй, може, й наївній оцінці — вояки збройних відділів УПА не були бандитами. Вони були вояками підпільної визвольної армії, отже, не тільки логічним, але й справедливим було б трактувати їх як воєнних полонених. На превеликий жаль, так не було, бо поляки, століттями виховані в дусі ненависти до українства, не могли вчинити інакше, а тим більше, що до підсилювання польської українофобії у великій мірі спричинялась московська імперія, звана Союзом Советських Соціалістичних Республік.

Від цього дня щоденно викликано когось з нас, переважно групами, на судові розправи, які, як правило, відбувалися згідно з усталеним шаблоном.

14 вересня 1948 року прийшла черга і на мене. Цього ж дня, після сніданку перше викликано групу зі сотні “Бродича”, в цьому сотенного політвиховника Антона Філевича (“Бойка”), бунчужного Теодора Лазара (“Кудияра”), ланкового Миколу Курдибана (“Чижа”), Михайла Німця (“Кручу”) та кількох інших. А зараз за ними трійку: Володимира Боднара (“Голуба”), Стефана Фешанича (“Сороку”) та мене.

Обидві наші групи доставлено до суду осібно, при чому до судової зали на розправу покликано спочатку групу сотні “Бродича”, а наша трійка мусила чекати в коридорі судового будинку.

По проминенні приблизно двох годин покликано до судової зали нашу трійку. Там вказано нам місця на передній лаві. Перед нами, на підвищенні за спеціальним пультом сидів уже суддя. По його правій і лівій руці сиділи два присяжні і дещо далі збоку — протоколіст. Усі вони були військовики, а суддя мав зверху наложений чорний халат. У глибині зали сиділи кілька цивільних осіб, чоловіків і жінок.

Незабаром до зали ввійшов військовий прокуратор, а зараз за ним, як ми згодом довідалися, наш адвокат (з уряду) Варивода.

Судовий процес почався з того, що суддя казав нам стати і кожному зосібна подати свої імена і прізвища, по чому попросив прокуратора виступити із звинуваченнями.

Прокуратор відчитав акт звинувачення, в якому подав, що:

1. Боднар Володимир від липня 1946 року до серпня 1947 року на терені повіту Лісько і Сянок належав до нелегальної організації УПА, пробуючи позбавити Польську державу самостійного буту і відірвати частину її території. Там він виконував функцію стрільця в кушовому відділі під псевдонімом “Голуб”. В часі своєї діяльності без дозволу переховував карабін Мавзер з амуніцією. У кінці липня 1947 року в Beskidських лісах брав участь у бою з відділами ВП (Польське Військо).

2. Стефан Фешанич від квітня 1946 р. до липня 1947 р. на терені повіту Сянок належав до нелегальної організації УПА, яка пробувала позбавити Польську державу самостійного буту і відірвати частину її території. Діяв у кушці “Макаренка” під псевдонімом “Сорока”. В часі своєї діяльності без дозволу переховував советський карабін з амуніцією, а від 15 липня 1947 р. також пістоль Наган.

3. Лико Іван від травня 1945 р. до серпня 1947 р. на терені повіту Сянок належав до нелегальної організації УПА, пробуючи позбавити Польську державу самостійного буту і відірвати частину її території, виконуючи функцію спецкур’єра в районного “Говерлі”, під псевдонімом “Богдан”. В цьому ж часі на терені своєї діяльності без дозволу переховував автомат ППШ з амуніцією.

За подані вище “злочини” супроти Польської держави прокуратор вимагав найсуворішого присуду — кари смерті.

По виступі прокуратора суддя звернувся до нас, підсудних, чи ми є згодні з актом звинувачення.

Фешанич і я, відповіли “так”, а Боднар заперечив те, що в липні 1947 р. брав участь у бою з польським військом. На питання судді — чому він у першій версії зізнань признався до того, що тепер заперечує, Боднар відповів: мене змушено.

В тій справі прокуратор не забирав уже голосу, тож суддя попросив адвоката, який оправдував нашу нелегальну діяльність низьким рівнем освіти і свідомости, нестабільністю післявоєнних часів і слабкістю теренової адміністрації на території, опанованій відділами УПА. Беручи до уваги ним сказане та нашу некаральність у минулому, просив о “справедливий вимір карі”.

По виступі адвоката суддя питав нас, чи маємо ще щось до сказання.

У відповідь кожен із нас просив о лагідний присуд.

По тому суддя зачитав точки звинувачення кожного з нас зосібна і, покликаючись на артикули карного кодексу Польського Війська та Декрету від 13-го червня 1946 року, визначив кожному з нас вироки.

Володимира Боднара узнав невинним участі в бою з польським військом, а за приналежність до УПА і посідання зброї засудив його до довічного ув'язнення. Такі самі присуди зачитав суддя Стефанові Фешанечеві і мені, питаючи, чи ми зрозуміли. Для певности встав з крісла і, вказуючи вказівним пальцем правої руки на особу кожного з нас трьох, говорив: доживоце, доживоце, доживоце.

Так закінчилася пародія одного із мільйонів судових процесів “найсправедливішого судівництва” комуно-московської системи.

У цей день до цілі не вернули: Антін Філевич і Михайло Німець, яких засуджено до карі смерті.

“Смертельників”, тобто тих, яких засуджено до карі смерті, вміщували у спеціально для них призначених целях, де чекали на виконання присуду, бо рідко кого помилувано. Ті, що були щасливіші, відітхнули з великою полегшою, надіючись на пережиття пекла на землі. Найбільш вдоволенним був Боднар Володимир, який, з огляду на закид участі в бою з польським військом, сподівався карі смерті. Він ходив по цілі, затирав радісно руки й клепавав мене у плече, приговорюючи: не журись, пане брате, якось переживем...

Витяг з вироку

Внизу витяг з вироку, який друкується з захованням мови оригіналу. Підкреслюється теж те, що в судовому відписі цього витягу є цілий ряд помилок та граматичних, орфографічних і стилістичних блудів, а також перекручення понять і фактів, особливо якщо йдеться про мою особу, де в узаasadненні вироку говориться, що я вступив до УПА в квітні 1946 р., що мое псевдо було “Сорока”, що я був озброєний в “кагеніп”, та неправильне псевдо районного “Гюверлі”, подано — “Моверля”.

Wojsko Polskie Odpis wyroku
Wojskowy Sąd Rejonowy
w Rzeszowie

WYROK W IMIENIU RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Przemysł dnia 14 września 1948 r.

Wojskowy Sąd Rejonowy w Rzeszowie na sesji w Przemysłu o post. przyśpieszonym w składzie następującym:

Przewodniczący: Por. Skup Tomasz

Ławnik: kpr. Magajewski Zdzisław

“ kpr. Grabowski Tadeusz

W obecności prokuratora wojskowego i w obecności z urzędu adw. Warywody oraz przy udziale protokolanta kpr. Cabaja rozpoznawszy sprawę.

Тут слідують дані персональні нас трьох: Боднара Володимира, Фешанича Стефана і мої, після чого судове визнання, де суд у поданому вище складі:

Orzekł

I.osk. Bodnar Włodzimierz winien jest:

1/ że od lipca 1946 r. do sierpnia 1947 r. na terenie pow. Lesko i Sanok należał do nielegalnej organizacji U.P.A. usiłując pozbawić Państwo Polskie niepodległego bytu i oderwać część jego obszaru, pełniąc w niej funkcję strzelca w kuszonym [повинно бути: kuszczowym] oddziale pod ps. “Hołub” to jest o przestępstwa z art. 85 k.k.W.P.

2/ że od lipca 1946 r. do sierpnia 1947 r. w czasie na terenie swej działalności przechowywał bez zezwolenia karabin Mauzer z amunicją, — to jest o przestępstwa z art. 4&1 Dekr. 13.VI. 1946 r.

II/ osk. Feszanycz Stefan winien jest,

1/ że od kwietnia 1946 r. do lipca 1947 r. na terenie pow. Sanok należał do nielegalnej organizacji U.P.A. usiłującej pozbawić Państwo Polskie niepodległego bytu i oderwać [у судовому відписі вироку поминено речення: “część jego obszaru, pełniąc w niej funkcję specjalnego keriera w”] kuszczu “Makarenki” pod ps. “Soroaka” — to jest o przestępstwa z art. 85 K.K.W.P.

2/ że od kwietnia 1946 r. do lipca 1947 r. w czasie i na terenie swej działalności przechowywać bez zezwolenia karabin sowiecki z amunicją, a od 15 lipca 1947 r. również pistolet Nagan, — to jest przestępstwa z art. 4&1 Dekr. z dnia 13.VI. 1946 r.

III/ osk. Łyko Iwan winien jest:

1/ że od maja 1945 r. do sierpnia 1947 r. na terenie pow. Sanok należał do nielegalnej organizacji U.P.A. usiłując pozbawić Państwo Polskie niepodległego bytu i oderwać część jego obszaru, pełniąc w niej funkcję spec-gońca u rejonowego “Hrwerli” [повинно бути: “Howerli”] pod [ps.] “Bohdan” to jest o przestępstwa z art. 85 K.K.W.P.

2/ że od maja 1945 do sierpnia 1947 r. czasie i na terenie swojej działalności przechowywał bez zezwolenia automat P.P.Sza z amunicją, to jest o przestępstwa z art. 4&1 Dekr. z dnia 13.VI.1946 r.

i za to skazał

a/ I/ osk. Bodnara Włodzimierza

a/ za czyn opisany wyżej pod 1 na mocy art. 85 k.k.W.P. na karę 15 lat więzienia, na mocy art. 46 pkt. b i art. 49&2 k.k.W.P. na utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na okres 5 lat wraz z przypadkiem całego mienia na rzecz Skarbu Państwa.

b/ za czyn opisany wyżej pod 2 na mocy art. 4&1 Dekr. z 13.VI.1946 r. na karę dożywotniego więzienia.

Łącznie na mocy art. 32&2 i 3, art. 33&1 i 3 k.k.W.P. na karę dożywotniego więzienia, utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na 5 lat z przypadkiem całego mienia.

II — osk. Feszanyca Stefana:

a/ za czyn opisany wyżej pod, 1 na mocy art. 85 k.k.W.P. na karę 15 lat więzienia, na mocy zaś art. 46 pkt. b i art. 49&2 k.k.W.P. na utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na okres 5 lat wraz z przypadkiem całego mienia na rzecz Skarbu Państwa.,

b/ za czyn opisany wyżej pod 2/ — na mocy art. 4&1 Dekr. z dnia 13.VI.1946 r. na karę dożywotniego więzienia, — łącznie na mocy art. 32&2 i 3 oraz art. 33&1, 3 k.k.W.P. za oba te czyny wymierzył karę dożywotniego więzienia, utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych naokres 5 lat wraz z przypadkiem całego mienia na rzecz Skarbu Państwa.

III/ osk. Łyko Iwana:

a/ za czyn opisany pod 1, na mocy artm 85 k.k.W.P. na karę 15 lat więzienia, na mocy zaś art. 46 pkt. b i art. 49 &2 K.K.W.P. utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na okres 5 lat wraz z przypadkiem całego mienia na rzecz Skarbu Państwa.

b/ za czyn opisany wyżej pod 2, na mocy art. 4&1 Dekr. z 13.VI.1946 r. na karę dożywotniego więzienia, — łącznie na mocy art. 32&2 i 3 oraz art. 33&1 i 3 K.K.W.P. za oba czyny karę dożywotniego więzienia, utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na okres 5 lat wraz z przypadkiem całego mienia na rzecz Skarbu Państwa.

c/ Uniewinnił osk. Bodnara Włodzimierza z braku dowodów winy od zarzutu popełnienia przestępstwa z art. 1&& Dekr. z 13.VI.1946 r. popełnionego rzekomo w końcu lipca 1947 r. w lasach beskidzkich w ten sposób, że brał udział w galce z jednostkami W.P.

Uzasadnienie

Na podstawie całokształtu okoliczności ujawnionych w toku przewodu sądowego a szczególnie na podstawie nie budzących wątpliwości przyznań się oskarżonych, ustalono następujący stan faktyczny:

Osk. Bodnar wstąpił w lipcu 1946 r. do działającej na terenie Sanok-soku "Hrynie" i przebywał tam do sierpnia 1947 r. występując pod ps. "Holug"[має бути: "Hołub"] i pełniąc funkcję pisarza w kuszczu "Makarenki" który miał za zadanie gromadzenia żywności i broni dla sotni. Po zwolnieniu go z tego stanowisko pozostał u Makarenki zwykłym strzelcem. Przez cały okres pobytu w U.P.A. nie brał udziału w żadnych walkach p-ko W.P. Osk. przyznał się do zarzuconych czynów, oprócz udziału w walce p-ko W.P. na granicy polsko-czeskiej w lipcu 1947 r. Ponieważ brak innych dowodów winy osk. odnośnie udziału w walce p-ko W.P. na granicy polsko-czeskiej w lipcu 1947 r. Sąd uniewinnił go od tego zarzutu.

Odnosnie innych zarzutów uznał go winnym i wymierzył mu odpowiednią karę.

Osk. Feszanycz Stefan wstąpił w kwietniu 1946 r. do U.P.A. i pełnił do września 1947 r. pod ps. "Soroka" funkcję specjalnego kuriera w kuszczu "Makarenki". Przez cały ten okres był uzbrojony w karabin.

Osk. przyznał się do zarzuconych mu czynów i ze względu na funkcję pełnienia w U.P.A. wymierzył mu karę dożywotniego więzienia.

Osk. Łyko Iwan wstąpił do U.P.A. w kwietniu 1946 r. i pełnił ta, do września 1947 r. pod ps. "Soroka" funkcję specjalnego kuriera u rejonowego "Mowerli". Przez cały ten czas był uzbrojony w karenin.

Osk. przyznał się do zarzuconych mu czynów. Sąd uznał go winnym i wymierzył mu odpowiednią karę.

Przy wymiarze kary wziął Sąd pod uwagę z jednej strony dotychczasową niekaralność wszystkich oskarżonych ich młody wiek oraz niski poziom umysłowy, a z drugiej strony ich nieprzejednanie wrogie stanowisko do Państwa Polskiego silne napięcie złej woli i wykonywane czynności w U.P.A.

W tym stanie rzeczy należało orzec jak w sentencji.

Слідє кругла печатка з символікою орла і напис: Сąd Wojewódzki w Rzeszowie, і друга — подовгаста з написом: За zgodność z oryginałem — Sekretarz Sądu та нерозбірливий підпис.

Початки безконечности

День за днем упістів по кілька кликано до суду, де їх суджено не в ім'я справедливости, але задля виконання кількості фізичної ліквідації тих, що посміли ставити чоло так могутній імперії як СССР, обороняючи гідність української людини, яку гноблено поза межі витривалости.

Целя, в якій я сидів, прорідилась майже до половини, але залишилось ще кількох упістів, які чекали дня суду, а між ними і "Лисиця". Він останніми днями перестав "філософувати", став мовчазним, але не пригнобленим. Одного дня, коли він сидів на підлозі під стіною, я підійшов до нього, заговорюючи: "Що ви на те все, друже "Лисиця"?"

Поки він відповів, перше, як звичайно, усміхнувся і щойно по хвилині спитав: — А що ти хочеш від мене чути? Ти вже спокійний на кілька років і

зараз можеш спокійно доживати своє “доживоття”. Хтозна? Може, і дїждеш дня, коли відкриється тобі тюремна брама, якщо до цього часу не винесуть тебе калїфактори на місце вічного посмертя. Моя година вже визначена. До цієї думки я вже так привик, як до переконання, що після ночі настане ранок.

— Я також не був певний щодо присуду, — говорив я, — та якось поки що живу. Тільки невідомо, як довго? Виходить на те, що спряглись усі злі сили проти нас і хочуть нас цілковито стерти з лиця землі.

— Уже віками пробують це робити, і треба признати, що не без певних успіхів, — відповів “Лисиця”. — Біда в тому, що наш “брат” терпеливо носить на хребті кожного чужого зайду і служить йому вірно, але ніяк не може підкоритись своєму. Рабська у нас натура і це рабство доведе нас до загину, як націю.

Я спробував це заперечити, але “Лисиця” піднесенням руки дав до зрозуміння, що він не докінчив своєї думки.

— Що так є, — продовжував він, — маємо докази останньої нашої боротьби, де ми, упісти, боролися за свого брата, який, замість з нами, воював на різних фронтах у складі ворожих українському народові армій або що гірше — у спецвідділах, що воювали і винищували нас.

— Комуна... комуна... — почав говорити я, але тут знов перервав мене співрозмовник.

— Комуна — це суспільно-політичний устрій, найгірший хіба від часів дикого Нерона, з одного боку, але з другого, подумай, як мав наш бідний нарід у Галичині чи навіть на твоїй Лемківщині далі жити? Які були перспективи у передвоєнній Польщі? Ось візьми для прикладу першого-ліпшого із друзів, які зараз перемірюють туди і назад келїю, чи навіть себе самого. Селянин, який вважався вже багатим, бо був власником 15-гектарової господарки, маючи п’ятеро дітей, мусив був би цю землю поділити на рівні частини, бо ні сини, ні доньки не мали б куди йти шукати роботу, з якої могли б вижити. А що з наступними поколіннями? А що з дітьми батьків, які диспонували кількома гектарами або тільки кількома моргами? Звідси й висновок, що зміна суспільно-політичної системи була вже конечною, але лихо в тому, що запанувала комуна, якою кермують людки, і то найгіршого ґатунку...

Може, “Лисиця” був би “філософував” ще довше, але його і двох інших друзів викликали на суд, по якому не стало часу на філософію, бо само наше тодішнє життя було філософією досмертя...

“Спокійне” тюремне життя

По судових жорстоких присудах нам в Перемиській тюрмі дещо полегшало під оглядом фізичних знущань. З одного боку, правдоподібно, самим тюремним функціонерам остогидла їхня особиста примітивна поведінка або налюбувались уже досхоchu знущаннями над безборонними в’язнями, а з другого, мимом великої ненависти до нас, можливо, відчували певного роду сатисфакцію з приводу дуже строгих присудів, які мали відправити з того

світу половину з нас. Декотрі з функціонерів почали ставитися до нас навіть ввічливо, якщо порівняти їхню поведінку до попередньої.

Щодень ця сама тюремна процедура, жодної преси, хіба тільки кусники газети, які служили за туалетний папір. Жодної книжки, ні іншого заняття, навіть на кількахвилинний прохід нас не випроваджували. Листовні контакти з родинами були явищем знаним тільки кільком одиницям. Причин на це було кілька: родини наші, як, зрештою, все українське населення на українських землях т. зв. Закерзоння, були виселені в Радянську Україну, чи були змушені виїхати туди або були примусово переселені на понімецькі землі Польщі. Багато з нас не знали їхніх адрес. Декотрі не хотіли розконспіруватися, бо подали не свої, а чужі прізвища, щоб родинам не пошкодити, а ще інші не бажали нав'язувати контактів з родиною, яка мала б знову переживати їхню втрату по присуді їх до кари смерті. З тих то причин, вже й по присуді на довічне ув'язнення були "спокійні", бо ніхто ніколи їх не кликав на відвідини рідних, тобто на т. зв. відзене (бачення).

Монотонну безчинність тюремного життя урізноманітнювали собі розмовами й дискусіями, деколи й дуже гострими, на різні теми: політики, релігії, сільського господарства, сексуального життя і т. п., а найбільше про їжу, а в міжчасі тратили на вазі, худнули, очні ями западалися щораз глибше, бо харчування було і малокалорійне, і погане. Так проходили дні і тижні, минула осінь і вже надійшов час Різдвяних свят. Не перші це свята, які довелось нам святкувати в неволі. А скільки вже разів багатьох з нас святкували в розлуці з сім'єю, де голод заступав пересит дванадцяти страв, де замість чарівних колядок свист смертельних куль присипляв друзів до вічного сну? Ось і зараз, повечерявши квасним, як оцет, капустаком, сиділи під стіною на сінниках, затоплені думками у зміст сенсу людського життя, розбираючи його — кожен по-своєму. І обізвався хтось, пригадуючи, — сьогодні Свят-вечір, — що всім було відомо.

По хвилині хтось інший пропонував заколядувати. І попливла тиха мелодія коляди "Бог предвічний...", відбиваючися від чотирьох стін цілї... І затремтіли почування не присмеркких ще національних і родинних традицій, дитинячих різдвяних радощів, молодечих снів і мрій та турбот бувшого буденного життя.

Із затиханням коляди западала і тиша в цілі, тільки в коридорі за дверима чути було рівномірний стукіт обцасів підкованих військових чобіт. А там, за ґратами, за мурами, в мерехтливому світлі нічних ліхтарів лютий вітер висвистував зловіщі мелодії, змітаючи снігову заметіль з-під мурів тюрми.

Було пізно ввечері, в тюрмі обов'язувала вже нічна тиша, та не всі в'язні спали. Не спав і я. Тупим поглядом дивив у стелю в місце, де крізь щілину сталевого коша на вікні пробивався промінчик світла ліхтаря з-за муру. Цей маленький промінчик штучного світла насунув мені думку про те, що деколи й з найбільш безвихідної ситуації знайдеться вихід. Але думка про можливість пережиття присуду довічності й виходу на волю видавалася

мені просто божевільною. На світі панував далі спокій, на милосердя зі сторони комуністичного устрою, дуже ворожо наставленого проти УПА, розраховувати — видавалось безглуздя. Надія на конфлікт комуністичного світу з капіталістичним у тому вже часі видавалась тільки надією “дурного”, про що свідчив весь хід глобальної політики.

Скільки ж то ще Різдвяних свят доведеться пережити в ув'язненні, поки вийти на волю, майнуло в голові, але цю думку негайно заступила інша — поки сконати в тюрмі? З такими думками заснув спокійно не тільки я, й інші друзі, щоб завтра, в день Різдва Христового, збудитись надалі в обіймах кліщів жорстокої долі.

Спали ми спокійно, а ще спокійніше спали ті, яких “найлюдяніша” у світі справедливість засудила до кари смерти, бо більшість з них спала вже вічним сном і, може, тільки десь далеко, далеко, гаряча сльоза скотилась на оболілу грудь матері, яка й не знала долі рідного сина...

В несповна два тижні, 19 січня 1949 року, тобто в день Богоявлення, більша частина тих, що залишено при житті, маршувала в товаристві озброєних конвоїрів до залізничної станції, а пухкий сніжок стелив нам дорогу в дальшу, як звичайно, не знану нам путь.

Наша група опинилася у в'язниці в Голеньові. Я й не пригадую, скільки нас усіх було? Кількох інших завезено до тюрми в Равічу. Там, де нас привезено, відбували ми свої присуди, та звідки, по довгих роках, не всім пощастило вийти за тюремні мури живими.

Ц. К. В. в ГОЛЕНЬОВІ

Перший погідний день в неволі

20 січня 1949 року стояли ми на підвір'ї, замкненому з усіх чотирьох сторін. За нашими спинами стояв адміністративний будинок, крізь який щойно переведено нас з дороги від залізничної станції. Перед нами — будинок, означений латинською буквою “Г”, а по лівому і правому боках високий мур, вгорі закінчений кількома рядами колючого дроту, прикріпленого до металевих штабок, впущених в мур.

Ми стояли безчинно, чекаючи на когось чи на щось, що мало наступити, а поранне сонечко слало теплі промені з висот голубого неба.

— До цього часу, — пошепки обізвався котрийсь із друзів, — усе падали дощі, коли нас перевозжено з одної тюрми до другої, а сьогодні сонечко пригріває весняними променями.

— Бо тут на заході підсоння лагідніше, як у наших сторонах, — скоментував хтось інший.

По загальній хвилинній мовчанці я висловив свою трохи песимістичну думку, що сонячна погода не ворожить нам доброї майбутности, бо дотепер пощастило нам виходити з тюрем, до яких усе супроводжували нас дощі, а тут гарна погода...

— Забуваєш, пане брате, — шепотів “Кудияр”, — що тамті дощі “ви-
ворожили” правду всім нашим друзям, яких сьогодні між живими вже
нема, а сьогоднішня гарна погода, може, ворожить нам майбутність, про
яку ми і снити не вміємо?

— Так, так... Тут нам відкриються тюремні ворота, як будуть нас тач-
кою вивозити на “Йосафатову долину”, — жартував хтось...

Тривожне “вітання гостей”

Несподівано над нашими головами та в глибині тюремних будівель за-
гули сирени, наче сповіщали велику тривогу. Здригнулись наші тіла, щось
незбагненне шарпнуло нервовою системою худеньких постатей, а в головах
заворушилися хмари невиразних зворушень і думок. Дотеперішні пережи-
вання не могли не залишити негативних наслідків на нашій психіці. Вслід
за сиренами відкрились ворота будинку “Г”, з якого вийшли тюремні нагля-
дачі. Було їх кільканадцять, а серед них один представився як начальник
тюрми. Назвавши своє прізвище, якого ми надовго не затирили, інформу-
вав нас, що тюрма, в якій ми зараз перебували, називається Центральне
Карне Вензене (Центральна Карна В’язниця), яка знаходиться в містечку
Голенув, Щецінського воеводства.

— Тут, — говорив начальник, — будете відбувати свої кари, присуджені
судом. Обов’язково мусите придержуватися всіх приписів в’язничного ре-
гламенту, беззастережно виконувати доручення тюремної служби. За недо-
тримання приписів тюремного правильника винні будуть строго карані.

По уділенні інформації начальник, в асисті одного відділового, прой-
шовся перед нашою лавою, бачно приглядаючись обличчям в’язнів. Вико-
навши цю функцію, подався у ворота, з яких прийшов, а вслід за цим нам
наказано входити в коридор цього ж будинку. Недовгим коридором будинку
“Г” пройшли ми до наступного блоку. Там наказано скрутити вліво, де над
загратованим входом видніла буква “Е”. На протилежній стороні, тобто на-
право, стояв блок, означений буквою “F”.

Конструкція блоку “Е” становила простокутну будівлю з відкритим ши-
роким коридором від партеру до третього поверху. Від партеру до балю-
страд кожного поверху вели металеві сходи, а між партером і першим по-
верхом між балюстрадами була простягнена металева сітка. На партері і на
кожному з трьох поверхів було більше п’ятдесяти цель. На адміністративні
потреби тюрми на партері були в той час призначені три цели.

Нам наказано йти на перший поверх і стати лавою при стіні, в якій мі-
стилися головні вхідні двері. Там казано покласти всі свої речі, включно з
кишень, на долівці балюстради, а самим відвернутися обличчям до стіни з
заложеними за спину руками. Кілька функціонерів почали обмацувати нас
та переглядати наші речі, а кілька інших приглядалися від протилежної сті-
ни. В часі обшуків функціонери питали про ім’я і прізвище, за що караний
та до якого строку.

Боячись прикрих наслідків, на питання, за що покараний, друзі відповіли, що за посідання зброї, а щодо строку — шість, сім років.

Слухаючи таких відповідей друзів, я призадумувався над тим, яка буде реакція, якщо питаючі вчують правдиву відповідь? А коли прийшла черга на мене, я відповів, що засуджений на довічне ув'язнення за приналежність до нелегальної організації УПА.

Моя відповідь дуже заскочила функціонера, який негайно поспішив до сусіда і щось йому зашепотів на вухо, а тамтой побіг на другий бік балюстради, де стояли обсерватори. Один з них не міг приховати хвилювання й голосно крикнув: “Довудца бандеровскі, довудца...”

На момент очі всіх функціонерів, а теж і в'язнів звернулись на мою особу. По хвилині функціонери приступили до виконання своїх повинностей, які, після описаного явища, виконували дещо розгублено й перестали питати дальших в'язнів про їхні присуди.

Упоравшись з обшуками, які звали ревізією, нам казано обернутись обличчям до функціонерів. Один із них, що представився як блоковий, інформував нас про вимоги нашої поведінки і про тюремний порядок, який не відбігав від того, що вже кілька разів чули в інших в'язницях. Особливо блоковий підкреслив обов'язок закладати руки за спину за кожним разом, коли в'язень, одиночно чи групово, опиниться назовні, за дверима цілі. Також, по переступленні порога цілі, обертатися обличчям до стіни та дотримувати абсолютну мовчанку. Будь-які розмови поза ціллю строго заборонені. Не тільки за розмови, але навіть за одне слово, говорив блоковий, будете покарані відібранням права на шпацир, не тільки цього дня, але й на кілька днів, або й будете покарані іншими дисциплінарними карами.

Посмак довічності

Целі, до яких приділено нас, правдоподібно, за німецьких часів служили як одиночні, були улажені тільки одним ліжком до снання, якого один бік був вмонтований до стіни за допомогою металевих штабок, а другий на день підношено й припинано ланцюгом до гака, вмурованого в стіну. В припнятому до стіни ліжку містилися три сінники, які служили сімом в'язням за постіль, бо по сімох приділено нас до кожної цілі. Очевидно, в тамтой час в'язні спали на сінниках на підлозі, а ліжко весь час було підняте вгору і припняте до стіни.

Шириною цілі були дещо ширші за довжину сінника, а довжиною — на ширину трьох сінників з-понад однометрової віддали від дверей, де по одному боці стояв кібель, а по другому — стояк з мийницею і відерко з водою. В описуваному часі в кожній цілі замість відерка була дволітрова бляшана банька по якійсь консерві. Для більшого “комфорту” на стіні висіла дерев'яна двополичкова шафка, а при стіні під вікном — одноособовий дерев'яний табурет. Підлога виложена квадратними фаянсовими плитками.

Я з шістьма іншими друзями попав до цілі № 62 на першому поверсі.

Ще не встигли ми добре розглянутися, а вже з сусідньої цілі №61 почали кудись викликати в'язнів, а незабаром викликали і нас. Робили це по-одиначку, ведучи кожного на партер до магазину, де ми здавали свій дотеперішній одяг, взуття та інші речі, яких зі собою мати не могли. Здані приватні речі були реестровані, щоб у майбутньому могли бути віддані власникові у випадку звільнення на волю. В заміну ми діставали тюремний одяг і дерев'яники, тобто черевики з дерев'яними підощвами, чисту білизну, один коць, простирадло й подушку, напхану стертою соломою.

“Розгостившись” у новій “резиденції”, мимо того, що було це строго заборонено, я станув на табурет, щоб виглянути за вікно. Там можна було бачити трохи світу крізь вікно, бо на вікнах не було жодних заслон чи т. зв. металевих кошів. За вікном по правому боці стояв другий будинок, що лучився з іншим під кутом простим. Між цими трьома будинками містилося подвір'я до шпацірів, а по лівому боці простягався вільний простір до муру, що оточував в'язницю. У полі мого зору, в одному пункті над муром видніла вартівнича будка, звана “боцяном” (бузьком), з якої один вартівник обсервував околицю внутрі мурів і назовні.

Центральна тюрма в Голеньові була побудована на подобу двораменного хреста. Блок, що становив вершок хреста, був означений буквою “А”, рамена хреста “Б” і “Ц” та четвертий блок “Д”, що у підстави був сполучений з блоками “Е” і “Ф”, а ці два були сполучені з блоком “Г”, що служив як карантина.

В обширі тюремних мурів снігу взагалі не було, а поза мурами — тоненька верства, а декуди й руділа земля. Я з цікавістю приглядався порожнім вікнам протилежного блоку, забувши про заборону, та один з друзів потягнув мене за штани, бо чути було кроки відділового.

Перший день у тюрмі в Голеньові пройшов згідно з усталеним тюремним правильником, а згодом поволі, дуже поволі минали дальші дні, подібні один одному, за винятком деяких різноманітностей, дарованих нам “добродушними” наглядачами, чи т. зв. відділовими. Був між ними один низького зросту, грубий, якого в'язні звали “бочілка”. Він садистично любувався у психічних знущаннях. Коли, приміром, на його зміні треба було подати в'язням вогонь для прикурки папіросок, він перше входив до цілі, потягав брудним пальцем по будь-якому предметі і “за бруди” відмовляв вогню. Така кара не була дошкульною, бо, як відомо, ми вже знали спосіб на викресання вогню власним промислом. Але гірше було, коли він каліфакторам казав подати тільки один літр води, що мала служити на дванадцять годин сімом людям для трикратного миття посуду, вмивання обличчя й вдержання в чистоті підлоги.

Знов інший, званий нами “Ясьо Беда” (“Івась Беда”), любувався в завертанні нас часто таки з коридору, а деколи з подвір'я, не дозволяючи на про-

хід, мовляв, за розмови. Але був також один відділовий, якого ми звали “ойцец” (“батько”), бо він кликав і звертався до нас “ойцец” і трактував нас на правду по-людяному. Довіряючи нам, він не раз давав до зрозуміння про його особисте поняття суті “соціалізму”, та деколи говорив, що між ним і нами є та різниця, що він має змогу переспати зі жінкою, а ми — ні.

Початки відбування присудів у Голеньовській тюрмі позначувались дуже строгим і ворожим відношенням до нас більшості тюремних службовиків. За найменшу провину, а найчастіше без жадної провини, стосовано супроти нас всілякі дисциплінарні кари, які ми сприймали, як знущання, а не карання за провини.

Вставали ми рано, три рази денно споживали дуже погані харчі — ячмінну кашу, зварену на воді, т. зв. горохову зупу з домішкою м'ясної кінської консерви, бруквяну зупу, мелену рибу з цибулею, чорний хліб з кавою з праженого ячменю і т. зв. яринові зупи. Часом мали ми змогу користуватися короткими шпацірами на свіжому повітрі, але в більшості трьома двійками крокували п'ять кроків від дверей до стіни цілі і назад, чергували по черзі в утримуванні чистоти в цілі і багато, дуже багато дискутували або розказували нічні сни, яких значення не могли приймати за надійну ворожбу нашої майбутности. А бачення в подвір'ї підвод з трупами в конопляних або й паперових мішках давало правдоподібну перспективу нашої будуччини.

Перекидання в'язнів

Не минули ще повні два місяці, як нам казано спакувати речі й виходити в коридор. Там тюремний політрук стояв зі списком, з якого читав прізвища й подавав номер цілі, до якої викликаний мав податися. Тим разом я попав у келію, де вже були: Лазар Теодор (“Кудияр”), Боднар Володимир (“Голуб”), Явіляк Теодор (“Зозуля”), Сенечко Осип (“Богдан”), Казьмерчак Іван і Рудзік Володимир. Останні два теж колишні упісти, але не належали до нашої групи, яку передали чехи до Польщі.

Життя проминало далі без особливих подій, за винятком деяких примітивних ексцесів самих в'язнів. Приміром, у часі переміщення в'язнів до цього самого блоку з іншого блоку перекинули в'язня польської національності, який страшно ненавидів “бандеровців” і з цього приводу проголосив голодівку, мовляв, він не може сидіти в тюрмі разом з бандитами.

Звався він Ян Сквіра, а його особовість репрезентувала тип примітивної людини — сільського парубка-забіяки, який тішився повагою серед злодіїв і бандитів, які, властиво, самі не знали, чого вони живуть на світі. Таки цього самого дня, як Сквіра проголосив голодівку, його забрали в поодиначну келію, де й зуміли “переконати” його у безцілості й браку розсудливості в його поступку. Про це розказали нам пізніше польські спів'язні Яна Сквіри.

Знову в мій цілі деколи доходило до гострих дискусій, а то й бійки. Ось Теодор Явіляк, родом з західної Лемківщини, ненавидів галичан, а також і лемків, які служили в дивізії “Галичина”. Він все негативно висловлю-

вався проти одних і других, мовляв, за співпрацю з німцями. Ніхто не хотів з цього приводу вдаватися з ним в дискусію, бо він був теж таким собі типом забіяки, але одного разу Осип Сенечко, бувший дивізійник, делікатно пробував його переконати, що в нього погляди не зовсім правильні. Це й спонукало Явіляка до вдарення в лице співрозмовника, який не віддав йому, не хочучи знизитися до його рівня.

Я пробував докоряти Сенечкові за те, що він не віддав Явілякові, але той відповів, що придержується приповідки, яка каже: з ким пристаєш — таким зістаєш. Я мусив признати рацію, причому сам подумав, що моя пропозиція могла б довести до завзятої бійки, у висліді — до поважної дисциплінарної кари, зокрема щодо колишнього дивізійника, над яким у минулому знущалися більше за інших.

Та іншим разом Явіляк попав, як кажеться, на свого. В дискусії на побутові теми Казьмерчак, що походив з Володавщини, висловився якимось про лемків, що не сподобалось Явілякові. Тут вони обидва зловились за гортанки, а обидва були присадкуваті, кремезної будови тіла. З тяжким трудом вдалось іншим друзям їх розтягти, коли вже обидвом текла з носів кров.

По якомусь часі, під час шпациру котрийсь довідався від інших в'язнів, що Володимир Рудз'як свого часу був в'язнений у концтаборі в Явожні, де співпрацював з таборовою обслугою, вказуючи пальцем на інших, знущався над іншими упістами, зокрема над священиками, яких бив дошками і їздив на їхніх хребтах.

Довідавшись про те, в'язні дуже скоро зуміли приборкати його до признання. Від цього часу за кару йому заборонено в цілі говорити і всі інші його бойкотували, а місце його сидження на підлозі було коло кібля. Недовго міг він так витримати, тож почав просити вибачення, а то й плакав і присягав, що він дуже цього жаліє, бо сталося це тому, що не міг витримати тортур. Нічого йому не допомгло, і за кожним разом, коли він відкрив рота, в його напрямі летіли дерев'яники, обиваючи тіло куди попало. Не будши спроможним чогось подібного довше переносити, одного дня зголосився до лікаря, а по повероті від лікаря забрав речі і вже більше до нашої цілі не вернув. По кількох роках я чув, що Рудз'як помер на сухоти в тюрмі в Новограді, але — чи дійсно.

Тюремне життя, де на проходи або взагалі не випроваджувано, або тільки на п'ять минут денно, де не було жодної літератури, ні жодної газети до читання, не говорячи про якісь мистецькі розваги, хоча б і примітивні, було дуже пригноблюючим. В таких умовах жоден інший момент не грав ролі, за винятком тихої детермінації погодження з присудом долі. Так думав я і, напевно, так думав кожен в'язень, присуджений до довічної тюрми.

Боротьба з бездіяльністю

Незабаром після забрання з цілі Рудз'яка перенесено до іншої цілі Явіляка, а на їх місце привели Качмара Романа і Комарницького Дмитра

(“Щура”). Перший з них не був з групи 114-ти, переданої з Чехо-Словаччини. Походив він з села Ляшки Ярославського повіту, де належав до цивільної сітки УПА. В моїй особистій оцінці він був розумово добре розвинений, правильно розбирав події, в міру інтелігентний. Негативом я вважав його якийсь скрегітливий голос, до якого треба було вміти прикинути.

Комарницький Дмитро походив з села із теренів т. зв. трикутника, тобто з теренів Бойківщини, що граничила з кордонами Радянської України, Польщі і Чехо-Словаччини. В УПА був стрільцем у сотні “Дідика”, яку згодом перебрав “Бродич”.

Кажуть, що потреба є матір’ю винаходів. Якщо це правда в умовах нормального життя, то тим більше в умовах життя тюремного, особливо такого, яке вели ми, упісти, в Голеньові. Щоб якось “забити” вільний час, а був він вільний завжди, за винятком сну, в’язні придумували різні способи проведення довгого й досмертного ув’язнення. До таких належали дискусії на різні теми, перекази прочитаних повістей, романів, бачених фільмів. Всілякі оповідання прочитаного чи баченого в минувшині відбувались і вдень, але найчастіше ввечорами, коли усі лежали на сінниках.

З неймовірною нетерпимістю очікували ми тоді свіжої порції порізаного в кусники газетного паперу, з яких могли дещо довідатися, що діється у світі. А був це час т. зв. холодної війни, триваючої ще советської блокади Берліну та щойно утвореного Північно-Атлантичного Союзу (НАТО). Комуністична преса, зокрема “Трибуна люду”, громила капіталістичний світ, на чолі з США, за агресивні політичні починання й приготування до гарячої війни. Такі вістки, з одного боку, дуже скромні, а з другого — тенденційні, все-таки давали нам якусь там частку надії на вихід з тюрми або смерть, що також могло закінчити наше нужденне животіння.

В часі будження надій на краще завтра Роман Качмар любив дискутувати на політичні теми, особливо на тему суспільно-політичного устрою самостійної України. В царині релігії і віросповідання визнавав себе вільнодумцем, що в оцінці інших означало погляди комуністичні та розрахунок на більш позитивне трактування його особи комуністичною владою, в тому випадку — тюремною владою.

В часі розмови одного дня Роман звернувся з питанням до мене: який політичний устрій в самостійній Україні хотів би я бачити?

Без глибокої надуми я відповів — демократичний.

— Чи не вважаєш, — питав Роман, — що українському народові, принаймні у першій стадії самостійности, придалася б диктатура? Прецінь, наш нарід до демократії ще не доріс і взагалі до такого устрою не приготований. Чи не пригадуєш історії з часів Першої світової війни? Наша Україна не вславилася нічим іншим, тільки “боротьбою патріотів” за корито, безладдям і анархією, що й довело до втрати державности. Якщо вже мав би бути устрій демократичний, то яка демократія — американська, англійська чи французька?

Таке питання мене трохи заскочило, бо перед тим я ніколи серйозно над тим не задумувався. Зголосившись до участі в підпільній боротьбі українського народу, мене особисто не цікавив майбутній політичний устрій самостійної України. Важливе було здобуття самостійності, незалежності, щоб український селянин міг бути власником української землі, щоб корова, вигодувана рослинністю української землі, давала молоко українській дитині, щоб в українському селі солтисом був український селянин. Щоб український студент міг студіювати в українських училищах рідною мовою, щоб український інтелігент міг мати працю для вдержання власної родини і працювати для добра всього людства. Щоб українську землю міг набувати не зайдучинець, але передусім українець... В суть політичних устроїв я не заглиблювався, і такі питання мене ніколи не турбували. Я вірив, що Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери бореться за справедливий для всіх українців устрій, і це мені вповні вистачало.

Не знаючи, що відповісти Романові, я запропонував перервати дискусію, а свою відповідь обіцяв дати наступного дня.

Положившись до сну, я довго не міг заснути. Думав над різницями між демократіями. Соромно було мені признаватися до того, що я замало обізнаний з цим питанням, але й розумів, що в кожній дискусії співбесідник зразу впізнає, з ким має до діла. Наступного дня, після сніданку, Роман, не чекаючи довго, запитав мене: на яку демократію в самостійній Україні рішився ти, Іване?

Хоч-не-хоч я був змушений зайняти становище, тож відповів, що, на мою думку, найкращою була б демократія американська.

— Чому американська, а не, приміром, французька, — не давав за виграшу Качмар.

Хоч і не маючи спрецизованого поняття про різницю між світовими демократіями, я відповів, що американська демократія мені найбільше до вподоби, бо сперта на поділі влади законодавчої, виконавчої і судівництва, при чому президент має достатню владу і може успішно керувати державою без потреби впровадження диктатури.

Тут Роман завважив, що всі демократії сперті на засаді поділу влади, і він все-таки не вірить у спроможність української демократії, а радше схильний до диктатури.

Я був абсолютно проти диктаторської влади, суть якої збагнув ще за німецької окупації, будучи підлітком, то й відповів, що диктатура добра для жменьки голодранців-кар'єристів і їх безумних поплентачів. Покликавшись на часи невільництва і панщини та подавши приклади правління з останніх знаних нам часів правління Гітлера, Муссоліні, Сталіна, я переконавав Романа про безглуздя пропагування диктатури. Гори трупів і ріки крові, пролітої різної масті диктаторами, повинні бути пересторогою для всього людства...

Коли одні знаходили розвагу в бесідах і дискусіях, інші пробували щось виробляти. Приміром, Лазар витягав зі сінника соломки, пальцями прасу-

вав їх на плитках підлоги. З бараболі, яку щадив з обідів, виробляв клей, який вживав до склеювання кусників газет та іншого паперу, подаваного за туалетний папір. З цього виробляв папіросниці та інші коробки, на які наклеював соломки в комбінаціях різних wzorів. Його продукція була дійсно подиву гідна.

В цьому промислі помагали йому теж інші, скорочуючи собі в той спосіб час.

Такі вироби треба було добре заховувати, бо в часі ревізії ці речі забирали ще й дисциплінарно карали. Найбезпечнішим місцем схованки була солома в сінниках, якої при перепроваджуванні ревізії до цього часу не викидано з сінників, а тільки обмацували руками, переважно безуспішно.

Іншим заняттям було виробництво табличок до писання, що також було заборонено, але за це з регули строгих кар не було, за винятком одиниць, які з якихсь причин “не подобались” “клявішам”. Але, як каже приповідка, хто не ризикує, в криміналі не сидить, отже, в’язні вчили один одного різного ремесла, можливого до виконання в тюремних обставинах.

При допомозі клею, зробленого з вареної бараболі, або пережованої і змішаної зі слиною м’якушки хліба склеювали кусники газетної паперу, з якого виробляли щось в роді тектури, на яку наклеювали кусники тканини. Для цього обривали кільканадцятисантиметровий пасок з цілої ширини простирадла, яке потім вміло стебнували, щоб не можна було легко розпізнати обірвання.

Наклеєну на тектурі тканину смарували товщем і посипували порошком до миття зубів, і так вироблену табличку вживали багато разів до кількомісячного писання, переважно рахунків, зтираючи писанину свіжим порошком. За олівець вживали кусник патичка з загостреним кінцем.

Винайшовши чи, може, радше перебравши від когось такий “універсальний” прилад до писання, пробували пригадувати собі чотири підставові рахункові функції. Особливо Комарницький просив Качмара або мене, щоб повчити його засад ділення і множення цифр з децимальними місями. Качмар не дуже хотів з тим, як сам висловився, бавитися, натомість я дуже радо помагав, бо й сам набирив ліпшої вправи в рахунках і скоріше час минав. Деякі друзі жартували, що ми обидва з Комарницьким хочемо вчитися рахувати дні нашого тюремного життя й кепкували, що якщо ми вивчимо добре штуку множення, зможемо дорахуватися, скільки місяців тюремного життя залишилось ще “Щурові”, якого присуд був п’ятнадцять років, але вирахувати тижні або й роки моєї довічності — це зависока математика на наші “капусти”.

Деякі в’язні використовували таблички до рисування різних геометричних фігур, звірят, птахів або й людей, особливо протилежної статі... В рисунках найздібнішим з нас був Лазар.

Бувало деколи, що комусь забрано табличку в часі ревізії, тоді пошкодований тимчасово смарував товщем двері (оббиті мальованою на сіро бля-

хою) й живив їх як таблицю до рисування і писання. Але цей спосіб якісно був багато гірший за таблицьку.

З проминанням місяців настало й притуплення гостроти ненависти поганих тюремних функціонерів супроти нас, упістів. Проходи назовні почали бувати довшими й більш свободними, консервові бляшані баньки на воду заступлено відерками, які наповнювано водою майже до вершка, частіше подавано вогонь тим, хто мав що курити. Кількох упістів нав'язали зв'язок з родинами; вони почали отримувати харчові пакунки, в тому й папіроски, які в початковій стадії були ломані й кришені в пошуках за недозволеними предметами; папіросками наші друзі ділились, передаючи одним одним на шпацірах.

Згодом почалось випозичання різного роду переважно комуністичних пропагандивних брошур: історії ВКПБ (Всесоюзної Коммуністичної Партії більшовиків), філософичної літератури Маркса, Енгельса, Леніна та про діалектичний матеріалізм. В цю літературу найбільше заглиблювався я з двох причин. По-перше, щоб не сидіти безчинно, але бути зайнятим читанням, по-друге, задля ближчого пізнання теорії комунізму, суть якого з практичної сторони знав уже не зле. Я зачитувався у цю халтуру днями і вечорами, доки не гашено світла. Деякі друзі, особливо Сенечко, звертали мені увагу, що своїм читанням можу пошкодити, а то й втратити зір, але я на це увагу не звертав. Інші висміювали мене за глупе читання безвартісної халтури. Я, одначе, був інших поглядів. Я опрокидав думки друзів, вважаючи, що з тієї марксистської халтури вичитую "між рядками", а при цьому й деякі думки відносив до питання існування комунізму. На доказ цього, може, й не дуже вміло, але наводив я твердження правил діалектичного матеріалізму про те, що усе перебуває у постійному русі та що кількісні зміни доводять до змін якісних. А якщо це правда, то такі зміни відбуваються вже в Союзі і скоріше чи пізніше доведуть комунізм до провалу, як у минувшині провалились інші імперії.

Зараз московський комунізм-імперіялізм опанував простори з-понад півмільярдом населення, говорив я. Тим самим кількість переслідуваних, гноблених, невдоволених зростає, що у висліді доведе до загального бунту, до загальної революції, де, на мою думку, місця на жодне милосердя не буде.

— Що ж за геній, — жартував Сенечко. — Тільки борідку йому запустити і "настоящий" анти-Ленін. Згідно з твоєю філософією, Іване, нам тільки чекати, коли вибухне всесвітня революція, яка змете комунізм з лица землі, а нас визволить з комуністичної тюрми. Ні, пане брате! Так воно не буде, бо жодних ознак на це нема. Промине ще кілька років, минувшина наших часів відсуватиметься в тінь забуття, почне затиратись пам'ять про воєнні часи та дії УПА, і скорше чи пізніше уряд проголосить якусь амністію.

— І ти в це віриш? — питає я. — По таких присудах, де нас на половину проріджено, надіятися на амністію польського уряду нерозумно. Я скоріше надіюся на вибух Третньої світової війни і, правду сказати, вірю, що так буде. Інших виглядів на вихід на волю — я не бачу.

— Кожен має право вірити так, як йому вигідно, — відповів Сенечко, але поживемо — побачимо...

З довшим побутом у Голеньові почала кращати ситуація із харчуванням. Хоча якість і асортимент харчів незначно змінилися, нам почали доносити т. зв. “долевкі” (добавки обідів). По скінченні обділювання обідами усіх цель каліфактор кричав “долевка”, а тоді котрийсь із в'язнів попихав долонню залізну кулю (величини волоського горіха), спаяну з металевим прутом, кінець якого виходив за стіну в коридор, де вдаряв у прямокутну т. зв. “стрілку”, виконану у вигляді коробки, помальованої в біло-червоні кольори. Поштовх стрілки знутри випихав її зі стіни, а опадання в долину спричинювало тріскотіння. Там, де була викинена стрілка, каліфактори приносили добавку.

Прилад, званий стрілкою, в першу чергу служив як сигнал для тюремної обслуги, що целя, з якої випхнуто стрілку, потребує негайної помочі або інтервенції, бо існує там якась небезпека або тривога.

Саме тоді, коли обставини тюремного життя почали дещо кращати, в товаристві двох підстаршин на інспекцію прийшов якийсь функціонер ступенем хорунжого, з черевом, як у вагітної жінки. По звітуванні хорунжий питав кожного з нас, за що сидить і на який строк засуджений. Дізнавшись про високі присуди, питав нас, що ми думаємо про майбутність, і, не чекаючи відповіді, ламаною російською мовою говорив: зімой будем вас морозить, летом — пажить, пожолкнете как цитрини. Мали ви хлеб, захателі булочок — тепер їжте г... По тих словах обернувся і вийшов з цілі.

Подібні інспекції відбувалися переважно тоді, коли у світі наступала політична напруга між комуністичним і капіталістичним світами, як, наприклад винахід Сполученими Штатами Америки водневої бомби чи вибух війни в Кореї, про яку вістка, не тільки нас, але всіх в'язнів підбадьорила. Декотрі почали навіть мріяти й дискутувати про можливість покликання нас на цю війну як добровольців. Очевидно, кожен зголошувався б добровільно, розраховуючи на те, що на фронті буде мати змогу здатись у полон американцям. Та сам комуністичний Китай мав надмір гарматного м'яса, яке пхав у Корею, а наївним “добровольцям” Голеньовської тюрми не довелося діждати нагоди здаватися в американський полон. Дійсність була більш реальною, як їхні мрії.

Одного разу на інспекцію прийшли старшини. Найстарший ступенем був капітан, один поручник і один підпоручник. Як звичайно, питали про присуди і за що, а на кінець капітан питав: на що ви чекаєте з такими вироками?

— Приповідка каже, що нема злого, щоб не вийшло на добре, — відповів один з в'язнів.

— Але приповідка каже, що нема злого, щоб не вийшло на гірше, — відповів капітан, і незадовго всі три вийшли. А вслід за тим наказано нам вийти з цілі в коридор. В той час до цілі ввійшли два відділові, які провели ревізію. Проводили її тим разом так, що з усіх сінників повітрясували всю соломку, а коли нам дозволено вернути до цілі, ми мусли накладати на носи хустини, бо інакше не могли віддихати, впихаючи соломку назад у сінники.

Практика вимішування в'язнів

Після одної ще перекидьки, де ми, упісти, перебували переважно самі в цілях, до нашої цілі всаджено т. зв. “втичку” — молодого хлопчину польської національності, який, з трудом вимови, говорив нам, що він “ормовець” (член ОРМО — Охотніча Резерва Міліції Обивательської), засуджений за нелегальне вжиття зброї, що означало — збройний напад.

Був це молодий хлопчина, як фізично так і умово недорозвинений. Була голова в нього до тіла непропорційно велика і легко перехилена вбік, ніс паяца, губи м'ясисті, груди випуклі та ноги в колінах вигнуті на боки. Мовне спілкування з ним було утруднене; він не вмів навіть будувати речень, а з його висловів без жодного труду ми дізналися про завдання, яке йому приділив тюремний політрук. Нас дивувало те, що такий недорозвинений людині доручено таке поважне завдання. Я над цим задумувався, і навіть майнула думка, чи це випадково не маскування й прикривання зрадницьких дій одного з-посеред нас, але таку думку скоро відкинув, бо жодного із друзів не міг в цьому підозрювати.

З цим ормовцем мені не судилось довго сидіти. Знов, котрий це вже раз, наказано всім спакувати речі й виходити в коридор, де й почали приділювати нас на інші квартири. Ця перекидька була подумана і переведена з метою вимішування в'язнів, зокрема нас, упістів, які дотепер сиділи окремо або з одним, найбільше двома поляками, а часом у такому ж відношенні з в'язнями німецької національності.

Мене призначено до цілі №16 на партері. Ввійшовши до цілі, застав я там уже п'ятьох не знаних мені в'язнів. Один — чорноволосий, сильного зросту, з зовнішнього вигляду типовий селянин — сидів на табуреті при стіні під вікном. Двоє — обидва худі і високі, — в час відкриття дверей зупинилися посередині цілі, перервавши шпацір. Четвертий присів у кути на дерев'яному стояку до мийниці, а ще один сидів під стіною посеред цілі.

Я, нікого не знаючи, привітав усіх загальним польським привітом — дзень добри! Після цього назвав своє ім'я (Ян, а не Іван) і прізвище. Тоді кожен із присутніх підходив до мене, представляючись по імені і прізвищу, подавав назву місцевості або тільки регіону, з якого походив.

Цей, з густим заростом, Міхал, походив з Любачівщини, високий, Євгенюш Церял, з-під Ченстохови, другий, подібний до нього зростом і будовою тіла, Чеслав — з Кракова, Януш з Гданська і цей, що сидів на підлозі,

Генрик з Білосточчини. В доповненні мого представлення, я додав, що походжу з Ряшівщини.

За дверима, в коридорі ще відбувалась процедура перекидання в'язнів, дерев'яники вистукували такт кроків, а тим часом незнайомі собі взаємно в'язні в нових целях ділилися враженнями й пережиттями з останніх місць, звідки їх туди перекинено.

В моїй целі поляки розказували один одному, в яких целях і з ким сиділи, а Чеслав говорив, що сидів з одним українцем, прізвищем Юзеф Андрусечко, який когось “замордував”, за що був засуджений до кари довічного ув'язнення. Він не стримався від негативних коментарів про Андрусечка, а при цьому й про УПА загалом.

Я знав, про кого мова, але не хотів його розконспірувати, якщо він сам вважав, що перед поляками краще признатися до присуду за вбивство, ніж за приналежність до УПА.

Ще котрийсь з них почав висловлюватися негативно про упістів, але в розмову вмішався Міхал, звернувшись з питанням до мене, в якій целі сидів я дотепер.

Я подав номер целі, а котрийсь з них завважив, що в цій целі сиділи “бандеровці”.

— Це правда, я також бандерівець, — відповів я.

По моїй відповіді поляки наче зніяковіли, але по хвилі почали знов делікатно критикувати дії УПА, та цю дискусію знов перервав Міхал, який, на превеликий мій подив, категорично відкидав негативні оцінки інших, заступаючись за упістами і УПА. Він, між іншим, говорив, що також мав змогу сидіти з “уповцями” і, пізнавши їх ближче, оцінює їх як інтелігентних людей, навіть і тих, які не мали закінченої освіти підставового рівня. При цьому мав відвагу боронити в загальному боротьбу УПА, що боролась за “неподеглосьць України”, до чого, як казав, мала повне моральне право, як таке право має і український нарід, що хоче жити вільним життям, як інші народи світу.

Виступ Міхала в обороні упістів і УПА мене приємно заскочив, знов всім іншим полякам у целі дав щось до надуми, й примусив їх до зміни опінії і настанови до порушеного питання. Вони почали говорити дещо прихильніше, і, що важливо, признавати рацію, що українці мають право на самостійне життя.

Правдоподібно, розмови на цю тему велися б ще якийсь час, але відчинилися двері і до целі увійшов ще один в'язень, теж упіст, Столиця Михайло (“Зайчик”), бувший стрілець сотні “Бродича”, якого я добре знав.

Щоб заощадити прибулому другові якихось несподіванок, я сам його представив, додавши при цьому, що Столиця теж бандерівець.

Столиця на мій поступок зареагував поглядом з-під лоба, але я, клепнувши друга в плече, заспокоїв його, кажучи — не журись, це добрі люди.

Ще Столиця не встиг добре розглянутися, як відчинилися двері. На стала пора обідати, тож підійшли ми з мисками до котла. На обід подано

тоді ячмінну кашу з кониною. Більшість з них голосно сьорбала, декотрі пробували балакати на політичні теми, особливо про УПА, причому також ставили питання про деякі аспекти партизанської боротьби. Ми обидва із Столицею давали відповіді в межах, дозволених засадами підпільної конспірації, щоб не наразити когось чи й себе самих на непотрібні неприємності. Для нас було зрозумілим, що тактика мішання в'язнів мала служити двом цілям: запобігти евентуальним змовам між упістами, що в тодішніх умовах було мало правдоподібне, й при помочі донощиків розконспірувати нас поза зізнаннями в час слідства.

За кілька днів після описаної події, в часі шпациру на дворі, я пошепки розповів упістові з сусідньої цілі про позитивні вислови Міхала, та інших поляків щодо УПА, а той розповів, що попередньо він сидів з одним поляком, який служив у війську в карному “батальйоні смерти” під командуванням майора Міхальського. Згаданий поляк називався Станіслав Шокель, походив з Віленщини, брав активну участь у боротьбі з УПА. Він часто оповідав про свою боротьбу, причому представляв УПА й ціле українське підпілля, а також українське цивільне населення, у більш позитивному світлі, створював мало не легенди про УПА серед поляків.

Межі толерантного співжиття

Спосіб трактування нас під час транспортування від чеського кордону, фізичні тортури в концтаборі в Явожні, в тюрмі Монтелюпіх, допити в час слідства під сильною напругою нервів і знов знуцання в тюрмі в Перемишлі, постійна журба за свою долю і можливий присуд до кари смерти, безперспективність життя в тюремних злиднях, — усе те відбулось негативно на психіці й інтелекті деяких в'язнів. Про це я переконався, відкривши цю “таємницю”, до якої встидався признатися ще в концтаборі в Явожні, а згодом, коли на саморобній табличці до писання пробував переводити рахунки з дробами, ніяк не міг точно пригадати способу множення, а вже про ділення дробів не могло бути й мови. З часом, коли почав читати брошури, а пізніше книжки, мій ум почав працювати краще. Все читане всякало в мозкові клітини, неначе вогкість всякає в суху губку, і там залишалось. Читанням, дискусіями, а ночами — спробами пригадування того, що колись десь учився, наче невидимою рукою кшталтував мозок, як пластилін, для однієї з найважливіших його функцій — творчої думки. І поволі наступала зміна в позитивному сенсі. Конкретно переконався я в тому, коли мав змогу перечитати історичну повість Болеслава Пруса (Александра Гловацкого) “Фараон”. Ця повість припала мені до вподоби, прочитав її аж два рази, але що було для мене потішаючим, то це, що по двократному прочитанні запам'ятав слово в слово цілий вступ, а зміст цілої повісті згодом переповідав вечорами в'язням, які дивувалися моїй знаменитій, феноменальній пам'яті.

Читаючи цю повість, як теж іншу літературу, я міг вже заглиблюватися у суть змісту і добре розумів, що автор хотів сказати.

З в'язнями поляками ми обидва зі Столицею, можна сказати, заприятинилися на добре. Чотири поляки діставали харчові пакунки з дому, і вони частували і нас, а Євгеніюш Церпял так заприятинився зі мною, що запропонував мені бути його "інтендантом", що, згідно з його розумінням, мало означати відбирання його передач від дверей і ділення харчів по половині з ним.

Я прийняв пропозицію без ентузіязму, мимо того, що харчування в тюрмі останньо дещо поправилось під оглядом якості і кількості (завдяки добавкам), але все-таки не могло заступити ласощів, як: білий хліб, масло, ковбаса та інше. Мене турбувала теж думка, що Церпял, пропонуючи це, сподівався відвзаємнення в послугах в роді заступства в чергуванні, тобто в утриманні чистоти в цілі.

По хвилі надуми я відповів, що це буде кривдою для самого Церпяла, бо пакунки не є аж такі великі. Я хотів ще щось додати, але Церпял перервав мене говорячи, що він розуміє, про що мені йдеться, але це безпідставні обави, бо він за це не хоче жодного відвзаємнення.

Так і почалося. Щоразу як Церпял отримував передачу, я підходив до дверей і відбирав пакунок, з якого зараз виділяв пайку для Церпяла і для себе, але коли я перший раз підніс перекуску до рота, не міг вкусити, дивлячись на друга Столицю. Стало мені соромно перед власною совістю і шкода друга. Мій рух завважив Церпял і сказав дати пайку теж для Столиці. Відтоді я просто жив коштом приятеля поляка, а при мені користав і Столиця. Деколи Церпял казав виділити щось і для Януша, який не діставав передач, але це було дуже рідко.

На підставі описаної поведінки в'язнів поляків, а також і тюремних наглядачів, настанова яких супроти нас з часом мінялась на краще, я переконувався, що й не всі поляки погані, а лиха у взаємних стосунках між поляками і українцями треба дошукуватись глибше, в давніших часах нашої спільної історії та в шовінізмі польських політичних і духовних провідників.

Дуже добрі стосунки між Церпялом і мною таки не могли тривати задовго. Почала зароджуватись заздрість, особливо в Януша, який з не знаних мені причин не отримував жодних пакунків, і якого Церпял трактував гірше, як нас, упістів. Він то на проходах підшептами вміло наставляв Церпяла проти мене і Столиці, не занедбуючи робити це із іншими трьома поляками. І мусіло дійти до серйозних непорозумінь.

Одного дня, шпацируючи двійками від стіни цілі до дверей, вив'язалась, не перший вже раз, дискусія на тему боротьби УПА, а коли зговорилися про причини її невдачі, Церпял закинув, що причиною нашої невдачі була нездібність українців самими собою правити, мовляв, це нарід "глухих хамув" (дурних хамів).

Така оцінка нашого народу моментально довела мене до стану нервової фурії. Я зблід, губи і руки почали дрижати, і я без надуми зловив за дерев'я-

ний табурет, підніс над головою з заміром вдарити ним Церпяла. Та в ту мить Столиця зловив мене за руки і не дозволив на це, крикнучи: чи ти здурів, Іване? Спам'ятайся що робиш!..

Щойно по цьому я зрозумів, що наслідки від мого нерозважного кроку могли бути трагічні і то як від самих співжителів нашої цілі, так і від тюремної адміністрації. Я сів на підлозі під стіною, пробуючи заспокоїти нерви, біля мене присів Столиця, а всі інші мовчки шпацували, відмірюючи по дрібних п'ять кроків туди і назад. Тільки Генрик, якого інші вважали білорусом, підсміхався під носом, що, зрештою, в нього було на денному порядку. Він не любив багато говорити, зате любив співати пісні білоруською мовою та йти крізь життя з усміхом на лиці. Та й у той час заспівав: червена каліна єсть борзо красава...

В ненайкращому гуморі, після вечірнього апелю, поклялися ми на сінниках. Мене і дивувала, і денервувала мовчанка в целі і кортіло щось сказати на тему непорозуміння, але всі мовчали, тож і я не обзивався.

Повільно минали довгі хвилини, години в цілковитій мовчанці. Врешті декотрі, якщо не спали, то принаймні вдавали, що сплять. Я, не можучи заснути, обернувся до Столиці, який лежав перший від дверей, а спиною до Церпяла, що лежав по другому моему боці. Заплющивши очі, я пробував розцінити свій поступок, і чим більше задумувався, тим більше був переконаний, що я ніколи зрівноваженим темпераментом не грішив і грішити не буду, ніколи дотепер не встрявав у жадні бійки, але як щось мої нерви зрушило, то я вибухав радше виявом нервової напруги, а не проявом фізичної реакції. І тут пригадався мені друг Антін Коцан. Перебуваючи з ним в одній целі в минулому, зговорились ми на тему характерів людей, причому один одному давали власну оцінку. Коли я спитав друзів, як вони оцінюють мій характер, Коцан поспитав: "А чи ти не загниваєшся як я скажу тобі правду?"

"Очевидно, що ні," — відповів я. Тоді Коцан двома словами окреслив мій характер — "начхав матері". Притому слово "начхав" було заступлене більш нецензурним. Хоч-не-хоч, я в душі мусів погодитися з такою оцінкою, хоч пробував її оспорювати. З тими думками я таки здрімнувся.

...По якомусь часі я прийшов назад до притомності, не розуміючи, що зі мною діялось? Напівпритомний підняв голову, питаючи Столицю: що... сталося? Замість відповіді той звалив мене назад на сінник, перестерігши, щоб я не зробив якоїсь дурниці...

Щойно по хвилі я з'ясував собі, що сталося. Церпял терпів мій нервовий порив досить довго. Здобувся на відвагу щойно тоді, коли був переконаний, що я сплю, і тоді підступно, неfortunно, кулаком правої руки вцілив мене в самий пульс, через що я втратив притомність.

На цьому, властиво, закінчилося толерантне, ба навіть приятельське співжиття між нами двома і поляками, хоча першим кроком рано наступного дня було звернення Церпяла до мене з пропозицією перепрошення. Я не знав, чим керувався Церпял, перепрошуючи мене і подаючи руку на знак вибачення, але вважав, що нема сенсу одверто ворогувати, якщо вже не з

інших причин, то з точки зору чисто людяного буття. І я подав Церпялові руку на знак перепрошення, але за поновну пропозицію “інтендантури” чемно подякував.

І знову настала зміна в особовому складі моєї цілі. Забрали звідси Церпяла і Януша, а на їх місце прийшов один німець і один поляк. Поляк, на прізвище Столярчик, представив себе як студент, а німець — бувший офіцер німецького вермахту. Годі було заперечувати “офіцерства” німця, але зовнішнім виглядом на німецького офіцера він не дуже пасував. Був низького зросту, у віці сорока кілька років, майже цілком лисий, з розмірами голови, що не пасували до обличчя, ані до його зросту, з випуклими окулярами на носі. Зате хребет стрункий, наче осаджений від мозку на металевій штабі.

Вивчаючи за німецької окупації німецьку мову, по запізнанні з німецьким офіцером я скористався його пропозицією поглибити знання німецької мови. І так, щоденно пробуючи вести розмови, за кілька тижнів інтенсивного практикування я вже досить задовільно володів розмовною німецькою мовою. Але тут німець почав зводити розмови на теми, які мені почали не подобатись. Він делікатно ставив питання про те, як і коли я вступив до УПА, чому, і т. д. Ба навіть почав щораз то частіше чванитися тим, що він на фронті убив 89 большевиків... Аж врешті одного разу спитав мене, скільки поляків убив я.

Я ніколи нікому не довіряв, а тим більше чужинцеві, та й не говорив про те, про що говорити було непотрібно, отже, і на питання німця, який мене своїм примітивним підступом зденервував, відповів, що про такі речі я все розказав слідчому польською мовою, яку краще розумію... Зайві ваші намагання, пане офіцере, сказав я німцеві, і на цьому закінчилось моє “вивчення” німецької мови.

Одного разу Чеслав запитав, чи хтось в цілі знає гру в шахи.

Я відповів, що не можу чванитися знанням гри в шахи, та ходи знаю, але де взяти шахи? Зробити, відповів Чеслав. І так ми обидва приступили до жування м'якушки хліба, з якої виробили фігури шахів. З кусників паперу склеїли шахівницю, на якій чорні поля замальовали розпушеним у воді порошком зі спаленої газети та іншого паперу. Маючи шахи, я і Чеслав розважалися грою дуже часто. Чеслав був добрий шахіст, тож мені рідко коли вдавалося виграти в нього партію. Та для мене важнішим було мати розвагу і вивчити краще ходи та планування гри наперед. З грою в шахи час минав скоріше, минали тижні і місяці, а надворі почав падати потрохи сніг. Одного вечора ми обидва грали в шахи вже на сінниках. Чеслав лежав на боці, сперши голову на лівій руці, а я сидів, підперши лівим коліном бороду. Ми обидва були зайняті грою, і ніхто інший теж не зачув кроків “клявіша” в коридорі. Легке черкнення заволочки прозірки у дверях привернуло нашу

увагу, але було запізно. По хвилі заскреготів ключ у замку, відчинились двері, в них стояв відділовий у товаристві іншого чергового.

Відділовий спитав, хто грав в шахи, і наказав їх зараз віддати. Зразу ніхто не признавався, але такий стан міг зашкодити всім іншим, тож я, не хочучи притягати до відповідальності Чеслава, признався, що я сам бавився шахами, пробуючи розв'язати кілька кінцевих рухів поданого прикладу у витинках газети. Я признався теж, що сам зробив шахи з хліба.

Кара за гру в шахи

Через два дні, ввечері, коли ми вже майже спали, відділовий викликав мене з цілі і рукою вказав двері в кутку на першому поверсі, куди велів мені зголоситися.

Я, не здогадуючись хто і навіщо мене викликає, додумувався чогось найгіршого. І, зрештою, не тільки тоді, а й за кожним разом і пізніше, коли мене викликали несподівано з цілі, журба за власну долю турбувала мене завжди. Бо й недаром кажуть: “На злодію шапка горить”. Так і на мені терпла все шкіра в обаві, що хтось, десь, колись мене розконспірує, а тоді життя, хоча б і найкоротше, стане ще більш злиденним.

Вступивши у вказану відділовим кімнату, я побачив за бюрком мундирового функціонера в чині капітана, якому зголосив своє прибуття.

— Чи ти знаєш, хто я є? — питав він.

— Ні, обивателю капітане, — відповів я. Тоді він представився як начальник ЦВК і назвав своє прізвище.

Не був це той сам начальник, що був на “привітанні” нас в січні 1949 року.

— За що ти зголошений до рапорту?

— Не знаю, обивателю начальнику, — щиро відповів я, забувши про нелегальну гру в шахи.

— А чи ти часом не дістаєш забагато хліба? — питав далі начальник.

Оминаючи пряму відповідь, я говорив, що не можу сказати, щоб хліба бракувало, але забагато також ні.

— То чому марнуєш хліб на щось і непотрібне, і заборонене, як шахи? За те я тебе караю одним тижнем твердого ложа і посту.

— Так є! Обивателю начальнику! — відрпортував я, приймаючи поставу “струнко”.

— А... то-сь ти тааакі гаарди? — обізвався начальник і по хвилі приглядання моему обличчю сказав: — Один тиждень твердого ложа і посту і двадцять чотири години карцеру. А коли я знов відрпортував так само, начальник додав: і один тиждень поодиначної цілі — і “одмашероваць”.

Коли я кінчав зголошувати свій відхід, начальник крутив головою, а на кінець сплюнув на підлогу, процідивши крізь зуби щось, чого я не зрозумів.

Опинившись за дверима, я подумав сам про себе — “дурень”, замість зіграти покірною баранка і просити о лагідну кару, я поступив по військо-

вому. За це, правдоподібно, дістав потрійну кару. Та що ж робити — у мене все був запізнений рефлекс, як казали поляки — “опузъньони заплон”.

Наступного дня пополуdnі відділовий казав мені забрати коца, миску, рушник і велів іти за собою. Відкрив двері першої при входовій брамі цілі на партері і казав мені туди ввійти. Там в одному куті стояв кібель, в другому стояк з мийницею, а при стіні бетонове ліжко, зверху вкрите дерев'яними дошками.

Кара твердого ложа з постом полягала в тому, що першого дня в карній цілі в'язень отримував нормальну порцію, а потім на переміну — два дні три рази денно хліб і воду, а третього дня знов тюремні харчі. Хліб був поданий не дослівно з водою, але з кавою з праженого ячменю.

В розумінні нормального життя один тиждень це дуже коротенький період часу, але один тиждень твердого ложа і посту в тюрмі — це поняття безконечности. Оскільки перший день я провів на ногах, тобто весь час шпацируючи, остільки ніч була макаброю. Як довго можна лежати на твердих дошках, бути прикритим тонким коцом в неогріваній кімнаті зимової пори? Вже по кількадесяти хвилинах лежання не тільки кости боліли, але й дуже дошкульний холод зумів проникнути тіло так, що збудившись, я тремтів усім тілом, неначе в гарячці. Кімната ця не була огрівана взагалі, хоч був це зимовий час, початок грудня. На переміну — розігрівшись трохи шпациром, відчуваючи zarazом втому, я клався на тверді дошки, щоб невдовзі знову розбудитись. Ніч тягнулася у вічність...

Знайшовшись на самоті, в обставинах багато гірших від пересічних тюремних умовин, маючи дуже багато часу до думання, я справді думав. Жодні дотеперішні переживання від часу здання в полон не дошкулили мені так, як оця самотність твердого ложа і посту, та в додатку — холоду. Ні фізичні знущання, ні нервова напруга перед і в часі слідства, ні присуд довічного ув'язнення не були поштовхом жаліти того, що сталося, але глибока призадума над парадоксом безнадійної будуччини захитала віру не тільки в мою майбутність, але і в сенс життя взагалі. Щойно тепер призадумався я над своїм вчинком піднесення рук догори, та й не тільки над тим, а й над питанням уділу у визвольній боротьбі. І тут вперше закрався сумнів у слушність цієї боротьби. Дотепер беззастережно вірив я в слушність оборони інтересів українського народу, але тепер ця беззастережна віра почала хитатися під впливом роздумів, що стали можливими на самоті. Пригадався мені інцидент з Євгенюшем Церпялом, який висловився був, що українці нездібні самі собою правити. Чи часом не мав він рації? — думав я. В ході Другої світової війни були в нас аж три так звані визвольні збройні угруповання — “Поліська Січ” отамана Тараса Бульби-Боровця, боївки і відділи ОУН-мельниківців і УПА-бандерівців. В часі і після Першої світової війни ми мали аж чотири уряди, не рахуючи різних ватажків, як Махно, керівництво яких не знало, чого хоче, крім українських большевиків, які перемогли насамперед завдяки українському розбратові і частинно — помочі большевицької Росії. Заглиблення думками в більш відлеглу нашу ми-

нувшину ще більше може переконати в тому, що чужинці, які вважають нас нездібними до самостійного державницького життя, мають рацію...

Але, думав я теж, останні часи свідчать про те, що ми — українці — дуже здібні організатори. ОУН під проводом Степана Бандери, опанувавши стихійну боротьбу українського народу проти німецької окупації, польського підпілля і большевицьких партизанських загонів, а згодом і загонів військ НКВД і Червоної армії, зуміла створити дуже добре зорганізовану підпільну мережу й покликати до життя український репрезентативний орган під назвою Українська Головна Визвольна Рада, до складу якої ввійшли представники різних політичних орієнтацій. Визвольна боротьба, керована безпосередньо генералом Тарасом Чупринкою, за політичним керівництвом УГВР, поставила себе на рівень непересічної політичної культури. Якщо були якісь негативні прояви тієї боротьби, то були вони наслідком ексцесів стихійного бунту кривджених проти кривдителей у початковій, не зорганізованій стадії оборонної боротьби, та деяких одиниць на підрядних провідних становищах підпілля, які не розуміли суті нашої визвольної боротьби й брали приклади з тоталітарних систем Гітлера чи навіть Сталіна. Були в підпіллі теж люди, що опинилися там з конечности або припадково, як теж і провокатори.

Такі і подібні думки кришили мури будівель молодечих поглядів і все зводилось до одного і того самого питання: чи потрібна була боротьба УПА, а якщо так, то навіщо? І коли я навіть сам себе хотів переконати про безсмысленність існування і дій УПА, здоровий глузд цьому заперечував. Я пригадував собі тільки свої особисті переживання від діточих років, поведінку польських властей супроти польських громадян української національности, дискримінацію особисту і загальну — політичну, економічну, релігійну, пониження людської гідности українця за Польщі, чи пак, ще гірше за німецької окупації.

А які ж були умови життя українського народу на українських землях Наддніпрянщини? Панування московських царів в Україні мало одну тільки ціль — фізичну ліквідацію українства й привласнення духовних і матеріальних надбань українського народу, а з залишків автохтонного населення України витворити суспільну верству невільників-рабів московської імперії. А найбільш "гуманний" у світі устрій, т. зв. Союз Советських Соціалістичних Республік, протягом тридцятилітнього панування вигубив не сотні тисяч, а десятки мільйонів українського народу. Народу рабів, який дотепер не спромігся випрямити свій рабський хребет, скинути окупанта, що іде на його хребті, так, щоб поламав руки і не міг ніколи більше простягати загарбницьку, закривавлену українською кров'ю по самі лікті, імперіялістичну злодійську руку по надбання української людини.

Чим більше роздумував я над питанням існування українського народу, тим більше доходив до висновку, що такі питання понад силу мого розуміння. А дійшовши до такого висновку, почала розгоряти іскорка зневіри не тільки до питань загальнонаціонального характеру, а й мого особистого буття. Щось підшептувало мені думки про безвихідь і безнадійність мого

становища. Відізолюваний від світу, від родини, про яку думав, що опинилась десь у Сибіру “завдяки” моєї участі в УПА, втрачав я надію і впадав у стан пригноблення, що проявлялось у резигнації змагань за особисте існування. Тут я перестав вірити в потребу життя, що деколи видавалось мені не тільки безнадійним, а й кошмарним, огидним, безцілевим і позбавленим будь-якого сенсу...

На таких роздумуваннях минув тиждень твердого ложа і посту. Тиждень, який залишив у моїй психіці слід невидимої рани зневіри в життя.

Карцер

Коли я відбуду покарання твердим ложем і постом, мене переведено в підземелля одного із блоків так званого “хреста”, де були цілі спеціального призначення, карцери. В засаді карцер не різнився багато від цілі твердого ложа, хіба що був у підземеллях, у вогкості, темноті, більш холодний, непривітний, просто віяв якоюсь смертельною порожнечою.

Опинившись у карцері, я не витримав нервово. Сів на бетоновому ліжку, з очей покотилась жалісна, ніким не бачена сльоза...

Тут, мимо перемищення, перестуди, знеможення безсонністю, довелось мені ще одну добу “пережувати” свою злочасну долю, думками й уявою мандрувати дорогами й стежками життя, які дотепер я вважав правильними. Тверде життя гартувало тіло й дух до певних границь, але коли я переступив межу витривалости, наставала апатія, огида до життя й людини загалом. Життя як таке під впливом думок зневіри поступово почало втрачати різкість життєвих принад, які, властиво, взагалі не існували, бо досить давно вже зникли, як Шевченківська “пилина” у степу.

Який сенс дальшого життя? Які перспективи? Що далі? На ці питання важко було знайти позитивну відповідь, а чим більше задумувався над безперспективним майбутнім, тим більше огортало мене бажання далі не жити.

За що?.. За які гріхи... таке поневіряння, питаю я сам себе. І сам собі відповідав, що за любов до людини, до свого народу, бо за що інше? Прецінь Українська Повстанська Армія, членом якої я вважав себе, не йшла загарбувати польську землю, не йшла заволодіти Варшавою, не мала заміру пити живу кров з організму Польщі, як робила це Польща з українським організмом...

Дуже повільно минула доба кари карцером, по виході з якого я йшов довгими коридорами за відділовим, неначе розбуджений з глибокого довгого кошмарного сну. Прямував я за ним, задумавшись над тим, де буду відбувати наступну кару поодиначої цілі.

В товаристві гомосексуаліста

З карцера відділовий припровадив мене під двері цілі на першому поверсі блоку, з якого я пішов до карцера. Перед тим казав мені забрати речі з

целі ч. 16. Коли відкрились двері цілі, а в ній побачив я інших в'язнів, я спробував пригадати відділовому, що я повинен ще “відпокутувати” кару одного тижня поодинки.

— Тим не журися. Про це пам'ятають інші і, напевно, про тебе не забудуть, — відповів відділовий, вказуючи рукою входити до цілі. Вітаючись і запізнаючись з мешканцями нової цілі, я довідався, що п'ятеро із них — поляки і один українець, також бувший уніст. Звався він Микола Ш. Походив з Ярославщини.

Зараз же по запізнанні з мешканцями нової цілі один із них заспитав мене, чи я належу до “клубу педерастів”.

Першою думкою, що майнула в моїй голові, був здогад, що мені не дали відбути кару поодинки, а посадили до педерастів, щоб ті мене викінчили. Так я думав, бо в моїй голові не могла міститися думка про можливість пережити якесь насильство педераста і бути далі нормальною людиною, якщо тодішній мій психічний стан можна було вважати ще нормальним.

По хвилині надуми я відповів, що до клубу педерастів не належу, але я є симпатиком педерастів. Всі присутні засміялися, та один висловився: ти попав добре...

Готуючись ввечері до сну, на пропозицію Миколи, я погодився з ним спати, позаяк вдвох під двома коцями тепліше. При цьому я думав, що безпечніше буде спати з другом, то й якийсь педераст не буде мати відваги мене чіпати.

Перша ніч минула спокійно, та й наступний день розпочався нормально. Микола непересічно побожний, якимсь способом зумів переховати молитовник, з якого дуже щиро молився. Зложилось так, що на той час у блоку “Г” перебували ув'язнені жінки і дівчата. Вікно нашої цілі виходило в подвір'я, куди рано жінки йшли до роботи в тюремній кухні й інших господарських влаштуваннях, а ввечері вертали до своїх цель. Незважаючи на строгі кари за таке щось, я, як і інші в'язні, вилазив на табурет, заглядав крізь вікно, махав руками дівчатам під вікнами, а декотрі в'язні, що мали папіроски, кидали їх дівчатам. Дівчина чи жінка, бачена так зблизька, для в'язня була не будь-якою атракцією, тож і я заглядав у вікно, але Микола просто насилу стягав мене з табурета за ногавицю, або за рукав.

— Ти не відбув ще кари за шахи і вже знов хочеш заробити за дурницю заглядання за проститутками, — переконував мене Микола, але я сміявся з друга, мовляв, він надуже побожний і забагато молиться, а мені все одно, бо навіть по смерті бажав би знайтись у пеклі, де, напевно, краще, як у тюрмі, жартував я.

За кілька днів, як звичайно, ввечері поклалися спати. Тим разом я заснув ще перед вигашенням відділовим світла в цілі. Недовго я спав, коли приснився мені сон, що я маю статевий стосунок з дівчиною, в якій сексуалія гумова і замість приємності я відчув свого роду невигоду. Спросоння, радше підсвідомо, я ментально сягнув рукою і в цей час зловив руку... Миколи. В мить зорієнтувавшись, у чому річ, я негайно зірвався на рівні

ноги і хотів доскочити до алярмової стрілки в стіні, та тут чийсь долоні зловили мене за ногу. Я повалився на підлогу цілою довжиною тіла, мало не вдаривши головою об двері. Я хотів кричати, але вчув притишене сичання — ціхо! (тихо).

Заскочений раптовими подіями, я сів задуманий на сіннику, не знаючи, що мене тепер чекає? По хвилині я відважився спитати сусіда, чому він мене зловив за ногу, не дозволивши зголосити відділовому того, що сталося?

— То ми, поляки, — відповів він, — не зголошували твого друга тюремним властям, бо вони б його згноїли, а ти, українець, хочеш те зробити?

Я зачав махати руками, що я нікого згноювати не думаю, але Миколу повинні забрати і посадити з такими, як він сам.

— Чи ти такий дурненький, Іване, чи що? Чи ти не здаєш собі справу, що якщо б його забрали, то посадять у карцер і буде сидіти там, доки його не викинчать, говорив інший. Він також говорив, що такі переживання з Миколою і вони мали, і саме тому жартами питали мене про приналежність до клубу педерастів у час мого прибуття до їхньої цілі.

— Відколи ти тут прийшов, — розказував інший, — і рішився спати з Миколою, та ще й під одним коцом, ми за ним пильно слідкували. Коли ти заснув, він перше пальцем постукав у твоє чоло, а переконавшись, що ти твердо спиш, забрався “до діла”.

Наступного дня по сніданку Микола сів у куті, понуривши голову, не маючи відваги піднести очі на в'язнів. Мене дуже цікавило питання психічного підґрунтя і причин сексуального збочення Миколи, отже, присівши біля нього, я почав серйозно про це питати.

Микола почав розказувати, що в рідному селі він мав дівчину, яка його зрадила з іншим, коли довідалася, що він зголосився до УПА. Вона була дуже гарна і він її дуже любив, тому не міг спокійно пережити цієї втрати...

Він не докінчив розмови, бо інші в'язні почали вголос сміятися і просто висміювати примітивні його пояснення.

В цій цілі теж були шахи, зроблені з хліба, але тут гравці сідали вдень на підлозі або ввечері на сінниках, брали в руки куски газетного паперу і, вдаючи, що читають, заслонивши тілом шахівницю, грали в шахи. Та мені недовго довелось там жити. Мене викликали відбувати кару поодинки.

Нова дисциплінарна кара

Так звана поодинка не різнилась від інших цель, та я вважав, що під деяким оглядом була кращою, бо я мав змогу вигідніше виспатися на ліжку, яке на ніч відчіпляв від стіни й розкладав на середині цілі. Але самотність була оцим негативним атрибутом, що несла з собою момент примусового думання, особливо — негативного, зерно якого засіялося не так давно і на яке не було часу в товаристві інших в'язнів чи навіть “в товаристві” літературних творів, які я читав без огляду на їхню мистецьку чи просто читацьку вартість.

Будучи знов на самоті, мій мозок підсвідомо почав працювати над філософським питанням суті і сенсу життя. Це питання, скоріше чи пізніше, зосереджувалось над ціллю і метою людського життя, зокрема — мого особистого. В мозку, неначе на хмарному небозводі гнані сильними вітрами хмари, метушились думки, що ганяли одна одну зі швидкістю уламків секунди. І чим більше думалось, тим думки ставали більш апатичними, прибираючи дуже темні краски безпредметної майбутності.

Вже другого дня в поодинці я пробував відірвати думки від негативної настанови щодо свого власного життя. Ще перед загальною побудкою вранці я припинав ліжко до стіни й завзято вправляв руханку. Після поранної туалети і сніданку маршував вздовж цілі туди і назад, заглядаючи час від часу у вікно, чи тамтуди не проходять жінки. Повторивши це котрийсь вже раз, сходячи з табурета, мимоволі глянув я в шибу горішньої половини вікна, звисаючого долі стіною. (Вікна були подвійні; горішню половинку внутрішньої рами із шибою вільно було відкрити й опустити вдолину). В шибі завважив відбиття свого обличчя. Хоч не був це перший раз, тут вперше мою увагу привернув понурий вигляд моєї фізіономії, з глибокими западинами щік, з гостро вистаючими виличними кістками, та підочними синцями, які у шибці не давали натуральних кольорів і тіней, і були дещо здеформовані. Задля впевнення в тому, що бачив, підклав я під шибу сіру тюремну шапку. І хоч моє обличчя виглядало дещо краще, не заспокоїло це мого психічного стану, для якого я не міг здибати ні окреслення, ні назви.

У стані психічного пригноблення я пробував відмовляти знані і свої власні молитви, але слова молитви не впливали із глибини ества, не мали цього підґрунтя віри, яке було в мене давніше. Тому то призадумувався над правдами християнської віри, і чим довше це тривало, тим гостріше зарисувалась зневіра в ті правди, яких зумів навчитися на рівні пересічного їдця хліба. З поступовим розпалюванням іскорок зневіри в християнські правди розпалювалась зневіра в найвищого Творця. В примітивному розбиранні понять віри я вперше почав сумніватися у вищій силі буття, в існуванні Бога, який мав би бути квінтесенцією ідеалів. Якщо було б це правдою, думав я, то Бог, як всезнаючий, всемогучий, найсправедливіший, не міг би приглядатися терпінням, стражданням, мукам, тортурам і смерті, спричинюваним мільйонам людей іншими створіннями, що теж зветься людьми.

Я ніколи не вважав себе релігійним фанатиком, але твердо віруючим християнином, світогляд якого спирався на подаваних, неможливих до перевірення правдах, але під впливом читаної вже в тюрмі релігійної і атеїстичної літератури не сприймав всього, що прочитував. Моя віра під впливом майже постійного останніми часами мороку сумнівів міняла мій спосіб світовідчуження, в якому все-таки фундаментом залишилась не матерія, але ідея, тобто Творець всесвіту — вища сила, недосяжна людському розумові.

Як неможливо було для мене зрозуміти філософію про постання й існування всесвіту, так важко було, особливо на самоті, забути про сенс мого особистого життя й перспектив на майбутнє. Сумнів про суть і ціль життя

немов той черв'як вертів клітини мозку, в якому витворював прірву безнадійности.

Помалу минали дні на поодинці, аж четвертої доби ввечері, лежачи вже в ліжку, почув я стукання в стіну абеткою Морзе. Стукаючий питає: хто йєстєш? (Хто ти є?).

Я відповів, а згодом почалася “стукана розмова”. Я був так зайнятий розмовою з сусідом з-за стіни, що й не завважив піднесення заволочки прозїрки у дверях. Зорієнтувавсь щойно тоді, коли заволочка зсунулась на прозїрку з легким трїскотїнням. В хвилину пізніше тихими тюремними коридорами почувся брязкіт відкривання входових дверей, а потїм кроки кількох пар чобїт, по сходах на поверх.

Заскреготїв ключ у замку моїх дверей, які відкрились на цілу ширину, а в них станув відділовий в товариствї двох інших тюремних функціонерїв. Мовчки вказавши рукою на мене, відділовий інформував старшого сержанта, що я стуканням у стїну порозумївавсь з в'язнями з сусїдної цїлі.

Я пробував заперечувати, — безуспїшно. З великим трудом і психїчним пригнобленням та зневірою у все, що складалось на поняття життя людини, із зародком думки про відїбрання собї життя, я відбув кару семи днів поодинки.

Перенесено мене до сусїдної цїлі, де було п'ять в'язнїв польської національности, а зараз другого дня покликано до карного звїту за стукання в стїну. На той час начальника заступав інший старшина, ступенем поручника. Він покарав мене одним тижнем поодинки.

Затруєння шлункїв

У Голєньовській тюрмі дуже часто подавано мелєну рибу, мїшану зі сїрою цибулею, приправлену до смаку перцем і сїллю. При дуже скромному виборї харчїв мелєна риба, як перекуска по вечерї, бїльшостї в'язням навіть незле смакувала. Я любив цю рибу, яку звали доршем, бо не всі інші страви мїг я споживати, хоча й на смак були непоганї. Особливо шкодила менї горохова зупа, що як на тюремні умови була досить густа й смачна, і яку я з жалем віддавав іншим в'язням. Ще малим хлопчиною я хворїв на катар шлунка. Через недомагання шлунка, яких перед тюрмою ніколи не відчував, я значно змарнїв.

Одного вечора, вже по вечерньому апелю, в'язні поклялись на сїнниках, коли один, нагло зловившись за живїт, застогнав, зїрвавсь на рївні ноги й скочив у кут цїлі, де стояв кїбель. Прогнала його якась незвичайна бїгунка, яка в інших викликала веселий гумор. При цьому хворий був змушений віддавати спожиту страву також ротом.

Кривда людська виходить тобї на обидва кїнци, незадовго почне виходити й боком, — жартував котрийсь, та цей “жарт” був адресований так званому “капусьовї” (донощиковї), про що я довідавсь щойно пізніше.

Не минуло ще може й трьох хвилин від моменту, коли хворий положився на сіннику, як нагло зірвався другий, з цього самого приводу. Та ще він не впорався, а вже інший почав поганяти його з кібля, і так розпочалася ланцюгова реакція. Посипались удари алярмових стрілок у стінах, почувлися стогони і зойки про поміч. Ситуація створювала гарячку нетерпеливості й довела до того, що в'язні ставали на табуретах і у вікна кричали на весь голос, що комуна хоче “нас всіх отруїти”.

Як далеко поза мурами і хто чув їх крик — невідомо, та тим часом у замках дверей скреготіли ключі, чулася пожвавлена біганина в коридорі, стогони поважно хворих в'язнів, яких забрано, правдоподібно, до тюремного шпиталю. З моєї цілі забрано того, якого посуджували в донощицтві. Був то молодий хлопчина, мізерної будови тіла, просто — шкіра і кості, косоокий, трохи подібний до мавпи.

Незабаром почали розносити чорний порошок меленого деревного вугілля й обділювали хворих по одній чайній ложечці. Та наразі цей порошок нікому нічого не поміг. Ситуація ставала грізна. І знов роздавали в'язням чорний порошок, але цим разом — по одній столовій ложці.

В цілях відбувалося даліше випихання один одного від кібля, витворились умови, що цілі, особливо стіни при кіблях, уподібнювались до стаєнь. Деяких в'язнів ця недуга звалила з ніг; вони не могли встати з постелі. Декотрим лікарі давали капсули якоїсь медицини і так щойно з настанням наступного дня почали в'язні поступово відпочивати, але поки що не давано нам жодної їжі, тільки чорний порошок і чорну каву. Першу страву подано щойно на вечерю. Була це на воді заварена рідонька пісна ячмінна каша.

Донощик до цілі назад не вернув і невідомо нам було, що з ним сталося. Між іншими, були поголоски, що у висліді затруєння шлунків померло шість в'язнів. Знов інша версія була, що тільки три, але хто з в'язнів міг знати правду?

Спроба самогубства

Відбувати кару поодинки вдруге довелось мені в тій самій цілі, що й попередньо. Запроваджено мене там за кілька днів після затруєння шлунків. Виголоднівши добре, я дуже розсердився, коли першого дня на одиночній цілі на обід подано досить густу горохову зупу. Я був дуже голодний, але боявся їсти цю зупу з огляду на болі в шлунку, які по спожитті цієї зупи були дуже дошкульні. Я вже збирався вилити її в кібель, але голод переміг і я постановив з'їсти кілька ложок для присмирення голоду. Але коли я почав їсти, переміг апетит і не стямившись, я спорожнив миску до дна. Щойно тоді зажурився можливими поганими наслідками свого кроку, але вкінці подумав: нехай діється воля Божа...

Проминув день, проминула ніч, а мій шлунок ні трішки не заболів. Не заболів від спожиття горохвянику тоді, не заболів ні другий, ні третій раз та й ніколи пізніше. Тут підтвердилася приповідка, що нема злого, щоб не ви-

йшло на добре, бо затруєння рибою, правдоподібно, вилікувало мій шлунок на все.

Позбувся я болів шлунка, але ніяк не міг позбутися болю душі, зневіри в сенс життя, яким жив зараз з волі лукавої долі. Чим більше роздумував над своєю минувиною, над можливостями влаштування евентуального майбутнього вільного життя (бо мимо безвихідности зі ситуації, такі думки насувалися), особливо родинного, тим більше турбували мене сумнівні придатности моєї особистості, як одиниці в суспільстві.

У суміші понять суб'єктивного характеру виринали поняття загально-людського значення.

Приглядаючись щораз частіше у віконній шибі, щораз то гірше сам себе ненавидів за те, що здався в полон, ба навіть за те, що прийшов на цей огидний світ. Світ, в якому людина людині гірша за собаку, за вовка, гірша за найбільш хижу звірюку. Я ніяк не міг зрозуміти людську філософію життя, де такі поняття, як пошана одне одного, взаємна поміч, співчуття в неволі, колективні зусилля для поліпшення життєвих умов людства, заступлено поняттями взаємної ненависти, взаємного фізичного винищування. Просто неможливі до розрахунку суми грошей видаються в кожній державі створіннями, званими людьми, на знаряддя заглади нічого іншого, як саме людини, думав я.

Найбільші генії наукового світу працюють над винаходами для загибелі людства. Скільки шпиталів, шкіл, читалень, бібліотек, музеїв, спортивних залів, житлових будівель і будинків побудовано б за гроші, витрачені на різного роду озброєння, воєнні літаки, танки, бомби, а в останніх часах — атомної бомби?

Скільки ж людських істот врятовано б від голодної смерти, забезпечивши їх харчами, замість вбивати їх в ім'я низьких, примітивних ідей? Але так було від початку світу, так є і сьогодні, і не виглядає на те, щоб людина зрозуміла суть життя на майбутнє. І оскільки не можна дивуватися нашим прапращурам, що починали воювати макогонами, бо у них рівень інтелекту був дуже примітивний, низький, але сьогоднішнє людське суспільство освічене, здавалось би, розумне, у своїй власній оцінці — на високому інтелектуальному й культурному рівні, та живе правилами такими дикими, що й кожен тваринний світ, навіть найбільш дикий, може посоромитись правилами життя людини.

В особовому психічному дзеркалі безсенсовного, безцілевого змісту життя сьогодні, а що більше — дуже сумнівного завтра, я дійшов до глибокого психічного стану заломання, наслідком якого був висновок безпредметности існування і детермінація покінчення з життям, і то зараз, доки сприяють цьому умови. А раз рішився на те, думав над можливими способами самогубства. Першою думкою було порізати жили на руках і так спокійно заснути, але звідки взяти гостре приладдя? Розглядаючись за таким чимсь безуспішно, зродилась думка зреалізувати задум через повішення. Для цього я негайно приступив до діла. Прислухуючись дуже уважно різ-

ним шелестам і крокам та всьому, що відбувалося в коридорі, я почав поступово витягати нитки, одну по одній, із ширини простирадла. Набравши відповідну кількість ниток, зарубив стебнуванням простирадло, щоб не можна було пізнати його скорочення, а з ниток зсував шнурок.

У чорних хмарах психічного пригноблення, маючи готовий шнурок, четвертого дня перебування в одиночній целі я рішив покінчити зі своїм життям. З проминанням дня апатія до життя прибирала на силі, сумніви щодо сенсовності життя перетворились у переконання про правильність мого розуміння його суті. Задум вкорочення власного життя видавався мені найлогічнішою розв'язкою дуже заплутаного життєвого вузла й був припечатаний рішенням. Залишилось питання міцності шнурка, але його перевірку я залишив на вечір. Щоб випадково хтось з тюремної обслуги не перешкодив, а то й не викрив мого заміру, виконання плану назначив зараз після вечірнього апелю, проведеного в моїй целі. Саме коли апель мав продовжуватись в інших целях і на дальших двох поверхах, була найкраща — на мою думку — нагода і певність, що в той час ніхто туди не заглядатиме.

Негайно після замкнення дверей по апелю я розложив ліжку, з сінника витягнув шнурок, з прикріплених до стіни двох гаків зняв шафку, прив'язав шнурок до одного з гаків та, облутавши ним долоні, повівся на руках. Зробив це для того, щоб переконатися, що шнурок витримає тягар тіла. Не хочучи непотрібно гайнувати часу, замкнув я повіки очей, в уяві уламком секунди майнуло все минуле життя, уста шептали молитву "Отче наш..." і... останні слова духовного прощання з рідними, про яких не знав, чи вони ще між живими, а якщо ні — з їхніми душами.

Станув я при стіні з очима, палаючими дикими вогниками зіниць, зашморгнув шнурок на шию, та в цю мить у коридорі почулися кроки. Мене це заскочило дуже, бо ж апель тривав ще на третьому поверсі в протилежному кінці коридору. Я моментально зняв шнурок зі шиї, скрутив у долонях, і таки із шнурком в руках встиг повісити шафку на стіні. В цей момент кроки замовкли перед моїми дверима і відкрилась прозїрка. Швидким рухом я заложив руки за спину і так, не знаючи, що робити, приглядався відкритій прозїрці. Який вигляд мого обличчя бачило око, приложене до прозїрки, я не міг знати. Стояв я нерухомо довгу хвилю, аж нарешті, помалу, все ще тримаючи руки за спиною, сів на ліжку, випустив з руки шнурок за плечима і щойно тоді положив руки на колінах. Ще хвилину приглядалось мені око через прозїрку, по чому заволочка опустилась і кроки віддалилися від моєї целі.

Ще ніколи перед тим не опанувало мене таке бажання покінчити зі собою, як саме в той момент, коли мені перешкоджено, але в цей же час блокувальний закінчив відбирати звіти і перевіряти целі на останньому поверсі. Почулись відгуки кроки блокового і його помічників, які сходили в долину. Не знаючи, що може настати протягом кількох наступних хвилин, я тимчасово заховав шнурок у солому сінника, а сам положився на ліжку.

Блоковий з кимсь ще задержався на першому поверсі перед моєю цілею, яка містилася навпроти балюстради сходів. Через хвилину чути було притишену розмову. Незабаром відкрилися двері моєї цілі, і без жодного питання мені наказано спакувати речі і виходити з цілі. Блоковий, його помічник і якийсь інший старший сержант наказали мені йти за ними.

Ого! — подумав я. — Що вони зі мною тепер зроблять? Що сталося? Чи відділовий щось завважив, заглядаючи до цілі? Можливо, хочуть провести ревізію в моїй цілі? Ще не докінчив я цієї кари і, правдоподібно, заробив вже на наступну? Може... — я і не знав, про що думати.

На ці запитання відповіді ні тоді, ні ніколи пізніше я не знайшов. Мене завели до іншої цілі на другому поверсі, де вже п'ятеро в'язнів лежали на сінниках.

Непогана тринадцятка

Положившись на вільному першому місці на сіннику, я представив себе, запізнавшись з новими співжителями цілі. Перший від вікна був уже старший віком, сидів за співпрацю з німцями. Інші говорили, що він фольксдойчер. Він походив десь зі Шлезька, але незле володів українською мовою та дуже добре чеською. Він часто співав пісню “Надибала кума куму...” або розказував жарти чеською, а деколи й українською мовою.

Другий біля нього, тридцятькількарічний, високого зросту чоловік, за професією був купець, ув'язнений за нелегальну торгівлю дорогішими товарами.

Третій, Станіслав, — летун. Пробивав викрасти літака й втікати за кордон. Не пощастило.

Його сусід, Тадеуш, бувший керівник кооперативи (спулдзельні). Щоб загущувати манко, якого допустився з коханкою, запалив кооперативу, за що сидів він і його коханка. Жінка покинула його.

П'ятий за санаційної Польщі був капітаном воєнного морського флоту. В комуністичній Польщі працював в постачанні морських військ, де допустився надужити. Він знав українську мову, але не дуже хотів нею спілкуватися, навіть і зі мною.

Життя в тамтій цілі позначувалось інтелігентною поведінкою її жителів. Любили вони жартувати. Їхні жарти були делікатні, повні легкого гумору. Ввечері по черзі розказували зміст прочитаних колись повістей, романів, кримінальних оповідань чи бачених фільмів.

Якщо йшлося про політичні погляди, то важко було конкретно щось сказати, але все-таки загальну орієнтацію можна було собі виробити. Тадеуша погляди покривалися радше з поглядами діялектичного матеріалізму. В політичних дискусіях він висловлював погляд, що незадовго комунізм опанує територію всієї Європи, згодом Азії і Африки. В Південній Америці не буде мати великих перешкод у перехоленні влади, бо там велика загальна нужда. Сполучені Штати Америки залишаться відізолювані і як

такі будуть, може, пробувати протиставитись комуністичному світові, але тоді буде вже запізно.

Купець видно було, що ненавидить комуну, але одверто виступати проти не наважувався. Він тільки махав рукою заперечуюче, коли хтось виголошував прокомуністичні виповіді. Зате він мав відвагу критично оцінювати українців, особливо УПА. Про українців у загальному висловлювався подобно, як колись Церпял, мовляв, українці нездібні самі собою правити, бо то маса “темняків”.

Я, навчений раз поганим досвідом з Церпялом, а також передумавши це питання в час відбування покарання одиночною цілею, не опонував, але обмежився до твердження, що кожен має право на власну думку.

Летун (Станіслав) виповідався одверто проти соціалістичної системи правління, вважаючи, що після перемоги Советського Союзу над Німеччиною, червоноармійці, які в часі війни мали змогу бачити світ, інше культурне і достатнє матеріяльне життя, будуть таки порівнювати життя в їхній країні з життям інших народів, і скорше чи пізніше почнуть бунтуватися проти нужденного рівня їхнього життя.

Капітан був дуже скупий у висловах політичних поглядів, а якщо забирав слово, то радше хвалив могутність СССР.

В тій цілі я знов зліпив собі табличку до писання, на якій пробував розв'язувати функції дробів, але це мені якось ніяк не виходило. Завважив це, Тадеуш делікатно спитав, чи може в чомусь допомогти? Як згодом з'ясувалося, я так завзято взявся за математику, що невдовзі не те що пригадав математичні функції дробів, але й, при помочі Тадеуша, опанував дуже добре тригонометрію. При цьому я запам'ятав геометричні і тригонометричні взори та способи їх випровадження й стосування в математичних функціях.

Станіслав учив мене теорії гідродинаміки, будови малих літаків, конструкції двокрилих літаків, званих кукурудзяниками. Штуку запуску мотору кукурудзяника, підірвання до лету, обслуги всіх манометрів та його приземлення — знав я теоретично напам'ять так добре, що, збуджений зі сну, описав точно, що, як і коли треба робити. Мені здавалося, що якби я мав змогу сісти в кукурудзяник, не мав би жодних клопотів з його обслугою.

Одного разу на запитання Тадеуша, я розказував про УПА, про ціль і мету її дій, про організацію і діяльність цивільної мережі підпілля. Жоден з поляків нічого не заперечував, ні не засуджував УПА, а коли я скінчив розповідь, Тадеуш запитав мене, ким би я хотів бути в незалежній Україні.

Без жодної надуми я відповів — шофером.

— Шофером? — здивовано повторив Тадеуш і спитав, чому саме шофером?

— А тому, — відповів я, — що я ніколи не любив працювати фізично в сільському господарстві, за бюрком сидіти не любив би, а перед війною, будучи хлопчиною, одного разу я бачив, як до мого села приїхав автостароста. Його шофером був молодий чоловік у білих рукавичках... Я вважав, що це не робота, але приємна поїздка автостаростою.

— А ким хотів би ти бути, як вийдеш на волю? — питав далі Тадеуш.

Таке питання вправило мене в заклопотання, бо я серйозно ніколи про це не думав, тож відповів, що я ніколи про це не думав, бо це ніколи не здійсниться. Я не думаю, що будь-коли буду мати змогу жити на волі, але якщо б таке якимсь чудом сталося, я все-таки хотів би бути шофером.

— І ти воював за незалежну Україну, щоб мати змогу бути шофером? — говорив Тадеуш і голосно розсміявся, а за ним усі інші в'язні в цілі. Купець висловився, що нема чому дивуватися, бо то примітив.

Тадеуш натомість звернувся до мене, говорячи: та ж прецінь ти з твоєю гандлівкою (торговельною школою) і твоїми здібностями повинен претендувати на посаду презеса або директора якогось торговельного підприємства.

Тут я вголос розсміявся і відповів, що якби навіть я вийшов на волю, то знов як “бандеровець” такої посади в Польщі ніколи не дістану.

— Сьогоднішній Польщі, — говорив Тадеуш, — по воєнних знищеннях людських ресурсів, особливо інтелігенції, рук до роботи потрібно багато. Мине ще трохи часу, вигояться рани, погаснуть міжнаціональні свари, тоді стане можливим те, що сьогодні неможливе. Ти ще молодий чоловік, вийдеш на волю, молодий організм у нормальних життєвих умовах поверне скоро до нормального стану. Не журися — на волі скоро “відгризешся”, а про теперішнє життя згадуватимеш, як про страшний сон.

Приблизно за три місяці від часу мого прибуття з нашої цілі забрано фольксдойчера і купця, а на їх місце прийшов один в'язень — Анджей Павліцкі. Як ніхто дотепер, він приніс зі собою цілу купу книжок, зошитів і олівців. Представивши себе, додав, що він бувший студент Варшавської політехніки і має дозвіл прокуратора студіювати в тюрмі.

Жоден з в'язнів нічого на цю тему не сказав голосно, але поза плечима говорили, чого догадувалися.

Минали дні за днями, тижні за тижнями, я поступово заприязнився з Анджеєм, який навіть перечитував мені листи від своєї жінки. Спільним чинником, що нас зближував була наука. Анджей почав удосконалювати мої знання в ділянці тригонометрії, а згодом зацікавила мене і вища математика, яку вивчав з підручника, опрацьованого професором Львівської політехніки, Антонєм Ломніцкім — “Rachunek różniczkowy i całkowy”. Врешті, в підручнику не було жодної задачі, яку б я не розв'язав. Тоді я почав і скінчив студіювати з іншого підручника вищих студій опір матеріалів, де мусів застосовувати знання з вищої математики, а також фізики і хімії.

Минав уже січень 1953 року, а я вже дванадцять місяців сидів в одній і тій самій цілі. Однієї суботи в лазні, в час купелі, Анджей запитав мене, чи не хотів би я запізнати собі дівчину?

Зразу це питання мене дуже здивувало, бо я вважав його за ненормальне, а навіть подумав, що Анджей зійшов з глузду. Відразу я не дав від-

повіді, сказавши, що мушу над цим подумати. Так минув тиждень, і коли в неділю Анджей збирався писати жінці листа, знов звернувся до мене з цим запитанням. Тоді він розказав мені, що дівчина, з якою хоче мене запізнати, в його віці. В неї вища освіта і титул магістра хімії. Має вона добру роботу в Варшаві, з натури дуже добра людина. “При тому вона моя кузинка, — говорив Анджей. — Пізнавши тебе на протязі дев’яти місяців, пропоную це запізнання. Якщо ти згідний, я сьогодні напишу їй листа.”

В міжчасі я над тією пропозицією думав, навіть засягав опінії в часі шпацірів у друга Емільяна Демона. Цей переказав вістку іншим друзям і так зразу вони питали, чи це правда, а коли я підтвердив цю вістку, на мою адресу сипались застереження, докори й заклики спам’ятатися. А взагалі, упісти не вірили, що щось подібного може статися.

Вкінці я подумав, що дівчина мені напевно не відповість, якщо Анджей розкаже їй усю правду про мене. Навіть якби написала листа до тюрми, то кореспонденційне фліртування нікому не зашкодить і може бути завжди зірване без прикрих наслідків для обох сторін. Бачачи так справу, я дав згоду Анджейові на написання листа дівчині, ім’я якої було Данута Каліньска.

На початку лютого 1953 року, по тринадцяти місяцях “постійного мешкання” в одній целі, мене перекинено знову на партер цього самого блоку “Е”.

Проріджування рядів в’язнів

Вже в цілі, де я сидів останнім часом було нас тільки шестеро, що відчувалося як поліпшення вигод, ба навіть деякий “комфорт”. Діялось це через частинне звільнення в’язнів, що відбули вже кількарічні присуди, як, наприклад, за опір примусовим здачам державі (контингентів) сільськогосподарських продуктів. За таку провину селянин діставав п’ять, шість років тюрми, за нелегальне посідання зброї — сім років, або за так звану шептану пропаганду (протидержавну) — кілька років, а бувало, що й більше.

За весь час від закінчення Другої світової війни умовини в польських комуністичних тюрмах майже не мінялися на краще. Щойно останніми місяцями дещо поліпшилась якість харчування. На обіди почали подавати дві страви — зупу і якесь м’ясиво з бараболею, политою сосом, рибну або мучну страви. До купелів у лазні проваджено тільки раз на тиждень, лікарська опіка була дуже примітивна й погана.

Прорідження рядів в’язнів можна було також приписати високій смертності через брак лікарської опіки й медикаментів. Згідно з відомостями, поширюваними серед в’язнів, особливо в перших роках по війні, смертність з причини важких тюремних умов була дуже висока. Майже щодня вранці підвода вивозила за ворота по кілька людських трупів, завинених у конопляні або паперові міхи. Між іншими, свідком цього був і я сам. Були поголоски, що найвища смертність є серед німців, бо вони фізично найменше витривалі, а найменша — серед українців.

До описуваних тут часів я знав про певну смерть серед українців Теодора Лазара ("Кудияра"), який, виробляючи папіросниці й інші коробки, сидючи взимку при холодній стіні, застудився і помер у шпиталі на запалення легенів. Другий, що (правдоподібно) помер, був Володимир Рудзік.

Дантистична опіка в Голеньові полягала на даванні в'язням, що терпіли від болю зубів, капсул на присмирення болю, а найчастіше виривано хворого зуба. Через брак вітамінів, особливо до 1950 року, в'язні масово хворіли на цингу. Щоб цьому запобігти, тюремна адміністрація до обідів почала подавати сиру квашену капусту з домішкою крайної цибулі.

Позитивно треба висловитися про шпацери, на які останніми місяцями випроводжували нас на півгодини. За розмови в часі шпацирів рідко карали винних, а вже зовсім рідко стосовано за те збірну відповідальність.

Дуже поправилась ситуація на відтинку випозичання книжок з бібліотеки. Любителі літератури могли вибирати твори найкращих письменників художньої літератури не тільки польських, а й французьких, російських, англійських та інших, за виїмком письменників українських.

Зложилось так, що мені вдруге довелося сидіти з Романом Качморем, але тим разом недовго. Саме в той час тюремна адміністрація шукала за людьми до роботи, за ремісниками, як, наприклад, шевці, кравці, столярі, слюсарі. Качмар зголосився як швець, а при подаванні даних персональних, які подавав особі в коридорі крізь замкнені двері, віросповідання подав як "вольномисьльонци" (вільнодумець), що інші прийняли як виречення ним батьківської віри. Не відомо, наскільки йому це допомогло, та все-таки незабаром забрано його до роботи в шевській робітні. Як буває в таких випадках, що десь хтось вміє собі зарадити в житті навіть і найчеснішим способом, інші з різних причин, а переважно із заздрости, дошукуються чогось іншого, деколи й взагалі неіснуючого. Так сталося і з Романом, якого посуджено в донощицтві, правдоподібно тільки тому, що подав себе вільнодумцем. Але як далеко від вільнодумства до зради — деколи також важко сказати. Ті друзі, що знали ближче Качмара, говорили, що він зрадив свого друга Золотника, якого поляки мали стратити, а тим часом по роках я довідався, що Золотник живий, на волі...

По відході Романа до шевської робітні в моїй цілі залишилися ще: молодий чоловік Тадеуш Куявяк, сороккількарічний, здорової будови тіла селянин Юзеф Петжак і двадцятькількарічний Францішек Салек.

З Куявяком я проводив найбільше часу в політичних дискусіях. Протягом понад п'ятирічне перебування по різних тюрмах і серед різних людей, в дискусіях на різні теми я "дошліфовував" свої погляди, утвердився у власних опініях і виробився трохи в штуці ведення дискусій.

В дискусіях на тему існування комуністичної й капіталістичної систем Куявяк, подібно як Тадеуш (в останній цілі), приголомшений уявною могутністю Советського Союзу, обстоював погляд майбутнього світового панування комунізму. У контрасті до цього я пробував його переконати, що система брехні, терору, матеріального й духовного зубожіння суспільства, нехту-

вання людськими вартостями не витримає проби часу і при першому зударі з капіталістичним світом провалиться. Я беззастережно вірив у могутність Сполучених Штатів Америки і в їхню майбутню перемогу над Радянським Союзом. Щодо збройного удару між тими двома світовими потугами я не мав найменшого сумніву. Під знаком питання залишався тільки час.

Якщо дискусія торкалася інших тем, як, наприклад, релігії, питань побутового характеру, літератури, то між нами двома великих розбіжностей не було. В засаді я любив дискутувати з Куяв'яком, бо він умів вести дискусію спокійно і чемно.

Францішек Салек з природи був радше веселою людиною, та й усілякі прояви життя приймав з усміхом. Що б він не робив, на яку тему не забирав би голос, робив це з усмішкою на устах, але ніколи не проявлялось це надмірно.

Юзеф Петжак відразу за кілька днів спільного проживання спробував зі мною заприятелювати. Був це типовий, простодушний, чесний і при тому наївний чоловік. Дістаючи харчові пакунки від жінки, ділився всім зі мною, і розказував мені про себе і свою родину, яка проживала в околиці Пижице Щецінського воєводства. Про себе говорив, що сидить за нездачу контингентів і незадовго сподівався вийти на волю. Був він власником багатого сільського господарства. У нього була жінка і доросла донька панна, для якої Петжак шукав чоловіка. Як я пізніше довідався, в задумах Петжака тим чоловіком був я. Коли Петжак, у дещо в наївний спосіб, сповістив мені це, я жартівливо відповів, що на мене тепер будуть чекати вже дві "наречені", а я замість зголоситись у них, зголошуватиму своє прибуття святому Петрові. І таки жартом, на знак згоди з його пропозицією, я подав Петжакові руку, назвавши його тесьцюм (тестем). Від цього часу жартівливо я так його і кликав, але Петжак взяв справу до серця цілком серйозно.

Одної суботи в лазні звернувся я до Петжака: "Тесьцю! Прошу подати мило!"

Це звернення вчув сусід, а довідавшись, про що йдеться, розповів мені, що він знає родину Петжаків і жартівливо радив мені не ангажуватися серйозно, щоб там не "втопився", бо Петжак це "бамбер" (багач), має велику господарку, різні сільськогосподарські машини, пару коней як "смоки" і "здорову дзевуху" (доньку). А ти, говорив він мені, мізерак, перевернешся за чепігами.

Позаяк Петжак був доброзичливою, простодушною людиною, часом інші з нього жартували. Коли я одного разу читав Петжакові листа від його жінки, Салек жартом сугерував так читати: "Кохани Юзю! У нас нічого цікавого, тільки красуля поломила ногу, чого і тобі бажаємо..." Знов інші, теж із сусідніх цель, "натягали" Юзека, мовляв, довідалися, що його жінка здибала собі молодого коханка, з яким прогуляє господарку, і т. д.

Петжака часто боліли зуби й він часто виходив (мовляв) до дантиста, але ми знали, що він іде бачитися "зі спецом". Особливо напевно знав про це я, бо Петжак добродушно мені признався до цього, розказавши, як це сталося.

Коли тільки Петжак почав жалітися на біль зуба, я ломив кусень хліба, подавав йому і радив їсти, щоб у цей спосіб запхати діру в зубі. І це деколи помагало, зуб переставав боліти.

Смерть Сталіна

5 березня 1953 року збудився я раненько під вражінням сну, після якого заснути вже не міг, а коли ми повставали, я розповів про свій сон в'язням. Мені снилося, що знайшовся я в приміщенні сільської хати, яке служило за кухню. Підлоги в цій хаті взагалі не було, а на твердій глиняній дощці в одному куті була постелена солома. На солomé лежав Ленін, одягнений у військову уніформу і шинелю. До кімнати увійшов Сталін, якого рухом руки попросив Ленін пожитися на солomé біля нього, що й Сталін вчинив. У цей момент я глянув у вікно. По протилежному боці дороги простягалась гора з узбіччям пожовклої трави, на якій стояв дуже худий сивий кінь... Тут я розбудився.

Вислухавши розповіді про сон, Салек станув на табурет, а заглянувши у вікно, крикнув: "Ясю! (Івасю) твій сон був пророчим, Сталіна хіба шляк трафив!"

— Звідки ти знаєш? — питав я і, не чекаючи відповіді, став на табуреті біля Салека. На тюремному адміністраційному будинку державний прапор був опущений до половини мачту, перев'язаний жалобною чорною китайкою.

— Хтось визначний помер, та не можна сказати, що Сталін, — говорив я, але Салек був переконаний, що в мій сон треба вірити. Його цікавість відносно цього була так велика, що зголосився до лікаря на недомагання шлунка. Відділовий, відкривши двері, ні півслова не обізвався, коли ми його питали, що сталося?

Чекаючи в черзі до лікаря, Салек розказав іншим в'язням, що там були, про мій сон, причому повторив, що Сталіна трафив шляк. Котрийсь із них доніс це спецові (політрукові) і зараз таки цього самого дня Салек покликали до карного рапорту до начальника, який за поганий вислів про Сталіна наділив його карою — двадцять чотири години карцеру.

Про смерть Сталіна ми довідалися щойно в обідню пору. Я відважився ще раз запитати відділового, чи Сталін помер? Відділовий тільки кивненням голови потвердив це, мабуть, в обаві перед каліфакторами або й іншими непевними людьми. Все-таки не тільки перший день після смерті Сталіна, але ще й дальших кілька днів тюремна обслуга була збентежена і непевна, не знаючи, "який курс обрати".

Лихо з роботою

Незадовго після смерті Сталіна настали загальна сегрегація й перекидання в'язнів. Мене перекинули до цілі на партері цього самого блоку, в бе-

зпосередньому сусідстві з целею, призначеною для венерично хворих, далі за їхньою стіною була убіральня.

В цілі, до якої я потрапив, крім трьох в'язнів-поляків, був один бувший упіст з теренів західної Лемківщини, на прізвище Янішак Стефан.

Хоча мало хто з упістів вірив в амністію, час від часу, особливо в товаристві в'язнів-поляків, розмови на цю тему велися не раз. Також десь, хтось, колись почав говорити про т. зв. "варункове" (умовне) звільнення, яке мало полягати на передтерміновому звільнюванні в'язня, під умовою, що по виході на волю не допуститься подібного порушення права. У випадку повного присуду до цього присуду буде доданий час невідбутого строку з приводу варункового звільнення. Обговорюване звільнення мало бути стосоване до в'язнів з доброю поведінкою, що більшість в'язнів утотожнювала зі співпрацею з комуністичною владою, тобто з донощицтвом.

Питання амністії ставало більш актуальним по смерті Сталіна. Балаки на цю тему відбувалися в целях, пошепки на проходах, а вже найбільше в лазні, в часі купелів. І, як звичайно, різні люди по-різному це питання розбирали. Все-таки найбільш однозвучні поголоски зводились до тверджень, що найкраще з амністії скористають політичні в'язні, в тому числі й бувші упісти.

Такі балаки мене особисто взагалі не влаштували. Я не вірив у таку можливість. Якщо в мене була якась надія, то тільки на визволення американцями, з вибухом Третьої світової війни. Поки що, думав я, треба було б здібати якесь заняття, роботу при верстаті столярському чи слюсарському, бо попрочитував уже майже всі книжки бібліотечні, включно з різного роду комуністичною шмірою, де ідеалом, змістом і ціллю життя "соціалістичної людини" була "Родіна-завод-робота-стахановщина". Вже не один, але хіба сотні разів дискутував над тими самими питаннями, а час волікся швидкістю черепахи. У призмі безперспективності бачив я тільки тюремного наглядача, який стукав у ґрати, чув скреготіння ключа в замку тюремних воріт і дверей, випорожнювання кіблів. І, в додатку, що мене найбільше турбувало — поява перших ознак ревматизму. Від кількох тижнів кістки пальців рук почали пухнути, робитися штивними. Я почав відчувати болі з одночасним дивним свербінням шкіри в запухлих місцях. А це мене жахало. Не даремно, думав я, кажуть, що в здоровому тілі здоровий дух, а в мене в минулому, хоч тіло було здорове, дух не завжди дописував. Так і зараз — нове невеселе відкриття час від часу знов насувало думку про самогубство, але треба було очікувати нагоди.

Усе те напувало мене осутою безпридатности як людини, та почуттям немочі. Треба на щось рішитись, особливо не можна мовчати. Треба щось робити, думав я, треба просити. Може, дадуть якусь роботу, щоб тільки скоріше минав час. З такими думками я ділився з другом Янішаком, сподіваючись можливої критики з його боку, але той, замість критики, притакнув мені, ба навіть став намовляти мене до чого іншого. Він з тюрми писав листи до когось на волі. Я не питав, з ким він має контакти, але він сам висло-

вився, що пише до когось із далекої родини. Признався також, що він написав уже прохання до прокуратури про т. зв. варункове звільнення і радив мені зробити так само.

Одної неділі, коли всі три поляки вийшли з цілі в коридор писати листи, ми обидва з Янішаком мали змогу завести довгу розмову. На пропозицію Янішака просити про варункове звільнення я не міг ніяк згодитися з двох причин. Перше — я не вірив у якусь помилування, друге — не міг просити о дарування кари й прирікати, що реабілітую себе по виході на волю. Тим я признав би слухність і справедливість мого присуду, а прецінь я станув в обороні прав всього українського народу, а не своїх особистих інтересів. В надії радше на якусь чудо я хотів перетривати, але щоб це тривання не було монотонно безчинним, хотів зайнятися якоюсь фізичною роботою. І саме тому від деякого часу носився з думкою просити начальника тюрми про працю, бо то й дійсно можна було збожеволіти, думав я.

— Ти дурний! — просто сказав мені Янішак. — Хто тобі забороняє в серці ховати правду, бути тим, чим ти є, а супроти поляків жити брехнею. Ось скільки разів вони нам уже казали, що ми жили на польській землі, їли польський хліб, польське сонце нам світило, навіть польським повітрям ми дихали. Били нас, катували, вішали, розстрілювали і те все тільки задля “нашого добра”. Возяться на наших хребтах і ще нас переконують про потребу їм за це дякувати, а як ми, так і вони, розуміємо, що це все брехня. Отже, чому ж тобі не брехати, що по виході на волю будеш добрим громадянином? Зрештою, жодної брехні в тому не буде, бо нікого окрадати не будеш, ні вбивати, а що комуну будеш ненавидіти, знати про це не мусять ті, кому не треба знати. А туг міхи (легені) тобі зогниють і в кропив'яному міху винесуть тя в Голеньовські ліси.

Такої логічної думки від Янішака я не сподівався, але, мимо таких переконливих аргументів, я поки що залишився при своїх власних думках.

Та час минав. Одної неділі, вперше в тюремному житті, я таки звернувся до відділового з просьбою випустити мене в коридор для написання листа до начальника. Рішився я на це по довгому ваганні в переконанні, що це, якщо навіть мені не pomoже, то пошкодити також не повинно.

В мотивуванні прохання за роботу я подав бажання бути продуктивною людиною і в цей спосіб внести хоч маленьку цеглину у велику будівлю, що зветься Польська Річ Посполита Людова.

Написання подання було позитивне в тому сенсі, що зараз тієї неділі відділовий покликав мене до писання подання до прокуратури одному із в'язнів, якого я не знав. Згодом довелось мені робити це для кількох інших в'язнів. При цьому я й сам набирав практики, бо в'язні говорили мені, що вони хочуть писати, а я оформлював це стилістично і граматично. І так без великих змін поволі проминав час, а з впливом часу настала знову зима.

Коли завітала зима 1953/1954 рр., одного пополудня відділовий назвав моє прізвище і сказав мені спакувати свої речі. По хвилі знов відкрив двері і казав мені вийти в коридор, а там запровадив до першої від входових

воріт цілі, куди наказав мені ввійти. Першою думкою, яка майнула в моїй голові, було припущення, що у висліді прохання за роботу перенесено мене до цілі донощиків для “розпрацювання”, бо в тамтій цілі були два каліфактори, про яких я чув, що це “капусі” (донощики), це: Ян Мазур і Станіслав (прізвище не з’явилось).

Була це ціля дещо більшої квадратури, як ті, в яких я дотепер перебував. Там при стіні стояло поверхове металеве ліжко до спання для двох осіб, та ще було місце на розложення другого ліжка, припнятого до стіни.

По формальному запізнанні з Яном і Станіславом я голосно дивувався, чого мене призначено до тамтої цілі?

— Як то чого? — питав Ян. — Будеш каліфактором, разом з нами. І дійсно, незадовго відкрилися двері. Тамті двоє вже знали, що мають робити, тож вискочили в коридор, а я тим часом стояв нерухомо, не знаючи, що до чого.

— Чого ж ти гавишся? — питав відділовий. — Вискакуй, — скомандував і дав рукою знак до виходу.

Щойно тепер я повірив, що на просьбу за роботу, яку я написав був до начальника тюрми — мені дано заняття каліфактора. При цьому я дивувався, що так легко це мені вдалося, і навіть жалів, що не зробив цього скоріше. І так почалось моє каліфакторство. Першою чинністю було випорожнювання кіблів, наповнювання відер водою, подавання в’язням туалетного паперу в постаті кусників порізаної газети. Найгіршою роботою було спорожнювання кіблів, з якого то приводу зразу я навіть думав просити о перенесення назад до звичайної цілі, але обидва співв’язні розрадили мені, і так помалу я привикав до цієї роботи, вважаючи за слушну приповідку, що “як людина привикне, то й на шибениці добре”.

Компенсату за негати́ви становив факт заняття; два рази денно кіблювання, розношення ведер з водою, чищення коридорів і бюра відділового, подавання в’язням сніданків, обідів і вечері. Остання чинність давала змогу кращого харчування, як пересічне. Товариші по фаху дуже скоро навчили мене, як бовтати і зачерпувати черпаком зупу у котлі так, щоб на дні залишити для себе більше м’ясива чи густішої страви. І я робив це без жодних скрупулів, вважаючи, що це не становить майже жодної різниці для кількості в’язнів, яких я обслуговував.

В опінії пересічної людини вогкість і студінь мають негативний вплив на таку хворобу як ревматизм, але в моєму випадку, як я сам думав, сталося чудо. Протягом двох тижнів каліфакторування, пізноосінньою порою, кожного дня мокрими шматами треба було стирати бетонову підлогу в коридорі й металеві поруччя, де треба було вживати багато води для утримання чистоти, ревматизм пальців рук не те що не погіршав, але, навпаки, пухлина зсезла, і я перестав відчувати болі суглобів.

Позитиви каліфакторства: заняття часу, кращі харчі та й зникнення ревматизму, все одно не могли бути уділом мого життя на довшу мету, бо про це вирішували інші. Одного пополудня, після вечері, змиваючи мокрою

шматою долівку в коридорі, мої очі натрапили на пару чобіт. Я поволі підіймав очі вгору на постать, яка стояла майже при моїй голові.

Коли мій зір зустрівся з очима мужчини в цивільному одязі, струм неспокою прошив моє тіло, в голові майнула думка: хто це? Чого він хоче?

— Добрий день! — чемно привітав мене цивіль і спитав про моє прізвище, а щойно пізніше представився як політичний виховник, назвавши своє прізвище.

Ого! Новий клопіт, подумав я. А тим часом “спец” (так в’язні звали політруків) ставив зовсім невинні питання про почування, стан здоров’я, чи задоволений з каліфакторства і т. п. Потому, наче мимоволі, питав, чи я не бажав би з ним в б’юрі поговорити колись, і то в догідний мені час?

Таке “суперчемне” питання дуже мене здивувало, тож я відповів, що це від мене взагалі не залежить; коли мені дозволять вийти з цілі і заведуть до б’юра, тоді я прийду на “розмову”. Що ж іншого міг я відповісти?

Відповісти я не міг нічого, але думати довелося різне. Розумів я те, що розмова зі спецом нічого доброго не ворожить.

Кілька днів пізніше, перед обідом відділовий викликав мене з цілі і запровадив до б’юра в блоку “Г”, де я застав спеца і начальника тюрми.

Обидва мене привітали, а начальник, вказавши на крісло, попросив мене сідати. І тут начальник заявив, що в нього час дуже обмежений і він не може багато говорити, тому приступає до “седна” (суті) справи. З текстурової течки, що лежала на бюрку, витягнув мою фотографію, зняту ще в Кракові в тюрмі Монтелюпіх, і вказав її мені, щоб пригадати мені, як я виглядав п’ять років тому.

Я дивився на свою подобизну, з якої гляділи на мене зіниці глибоко запалих очей, гостро вистаючі вилиці, заломлений качачий гострий ніс, а в загальному — людська чашка, затягнена шкірою. Точна подобизна жертвам бувших гітлерівських концтаборів, якій просто лячно було приглядатись.

Зовсім голодові порції харчів у Чехо-Словащині, де я пережив вісім місяців, залишили слід, відображений на куснику паперу, званого фотографією.

В ході таких думок начальник підсунув мені кишенькове дзеркало, в якому, на відміну, побачив я бліде, але заокруглене вже обличчя, зовсім не подібне до тамтого на знімку.

Начальник, вичуваючи мої хвилювання, говорив: “Ти ще молодий чоловік, відбув уже добрий шмат часу присуду, і є надія, що зможеш вийти на волю, заложити родинне життя як людина, але те все залежить ні від кого іншого, а від тебе самого. Зрештою, як я сказав попередньо, я не маю часу на довгу розмову. Далі продовжуватиме обиватель старший сержант, — вказуючи рукою на спеца. Так закінчив свій балак начальник і вийшов з кімнати.

— Я, — почав спец, — хотів би з тобою балакати на тему твоєї будуччини, яка у великій мірі залежатиме від тебе самого, про що інформував уже начальник. І тут він повторив те, що було сказане начальником, та стараючись вказувати на різниці між життям в тюрмі і на волі, про можливість

знайдення собі на волі молодій гарній дівчині, заложення родинного життя, втішатися всіма проявами життя, які воно приносить. Що така можливість існує, спец покликався на уставу від 1951 року про варункове звільнення та на можливість скористання з амністії.

— Начальник тюрми може в тому багато допомогти, але більше залежить від тебе самого, — говорив спец. — Ти походиш з бідної селянської родини, твої особисті інтереси збігаються з інтересами пролетаріату. Ідеї націоналізму, зокрема українського, повинні бути тобі ворожими, бо це ідеї певної групи людей, які не репрезентують українського народу.

Я, змушений слухати, не обзивався, але дивився спецові прямо в очі, тільки час від часу глипаючи на свою фотографію. Цікавила мене думка про амністію, але я боявся про будь-що питати, щоб з чимсь не заплутатись.

Спец говорив далі, пробуючи заломити мене психічно. На основі, як він висловився, історичних писань пробував довести українському в'язневі, що колись руський, згодом український нарід як цілість ніколи не виступав за самостійне існування, ніколи не хотів творити свого уряду. Якщо хтось пробував це робити, то були це тільки одиниці, яких попірало різне суспільне шумовиння, суспільні викидьки. На доказ, як приклад доброго українця, подав Богдана Хмельницького, а вже Мазепа, Петлюра, Бандера — це зрадники інтересів українського народу. За ними і за їхніми гаслами пішли збанкрутілі політики, які тягнули за собою суспільно здеградовані прошарки населення та збаламучені, як я, одиниці.

— Тебе збаламутили бандерівці, інших — мельниківці, а ще інших — бульбівці. І до чого ж ви добилися? — питав спец.

— Зараз, — говорив він далі, — я тобі даю нагоду. З тієї нагоди можеш скористати, але перше мусиш реабілітуватися.

Розуміючи, про що йдеться, я пробував якось вимотатись з матні, в яку сам себе вплутав проханням про роботу, отже, почав говорити, що якщо вийду на волю, то, напевно, реабілітуюся. Буду добрим громадянином, працюючи чесно, напевно, не допущуся кримінального порушення прав, буду жити згідно з приписами державного права.

Та тут перервав мене спец, пояснюючи, що він вірить у те, що я говорю, але це треба доказати ділом зараз.

— Саме тому ти, — говорив спец, — “як інтелігентний хлопак”, що сидів в багатьох целях з різними людьми, можеш багато про них сказати; що вони говорили, яка їхня настанова супроти соціалістичного устрою, ба навіть, що інші думали, що думають зараз.

Позаяк мій розум був сплутаний різними суперечливими думками, я нічого не відповідав, спец сказав: ми витратили вже багато часу, тепер пора на діло. І положив передо мною на бюрку аркуш канцелярійного паперу й олівець. Глянув на годинник, що висів на стіні над моєю головою, кажучи:

— Зараз є точно година 11:30. Думаю, що вже не потребую тобі повторювати, що маєш писати? За півгодини я верну назад і заберу папір, який

ти повинен заповнити письмом. Тим собі заслужиш добру опінію, що тобі pomoже до умовного звільнення.

Сказавши те, спец вийшов з кімнати, а я залишився сам на сам зі собою, зі своїми думками. Передо мною відкривалися дві дороги. Одна, нова, що могла провадити до вільного життя, друга стара — до загибелі в тюрмі. Але чи можна повірити в те, що начальник і спец обіцяють? Якщо повірити обіцянкам, то про кого і що писати? Можна б щось написати, бо ж прецінь адміністрація і так добре знає про кожного в'язня зосібна, про поведінку і політичні погляди. Написати те, що спецові вже знане, нікому не пошкодить, а мені може допомогти, думав я.

Підняв я олівець, присунув папір ближче себе і тут почав думати, від кого зачинати. Подумав про одного, потім про другого, третього друга, і сумління не могло дозволити мені писати про жодного із них. Перед обличчям моєї совісти ставала постать, про яку я мав замір щось писати, та я не мав відваги дивитись їй в очі. І неначе дві особистості зчепились в моему естві. Одна, палаюча збудженою жаждою жити, штовхала до писання доносy, друга, жевріюча ще трохи іскорками шляхетних чеснот людини, ніяк не хотіла дозволити на зрадницький ганебний крок.

По довгих глибоких розважаннях, які, здавалось, вкоротили моє життя о кілька років, я прийняв остаточне рішення — забути про вихід на волю, залишитися в мурах тюрми до часу, призначеного вищою силою. Так я чинив у минувшині, де без огляду на наслідки виносив деколи некорисні рішення, у висліді чого терпів, але раз рішився на щось — рішення не мінвав.

Сидячи в канцелярії спеца, я щохвилини заглядав на годинник. Півгодинний час видавався мені цілою вічністю. Кожна секунда тягнулася хвилиною, хвилинка — годиною. Зрозуміти дуже повільне проминання часу в незміримій нервовій напрузі може тільки той, хто це пережив.

Годинник вистукав точно годину дванадцятy в полудне, коли до канцелярії ввійшов спец.

Сподіючись чогось незнаного, але поганого, не очікуючи на реакцію спеца, я зголосив, що потребую більше часу, щоб рішитися, як мені робити, бо згідно... і я не докінчив речення.

Спец крикнув: "Мільч!" (мовчи). По цьому підійшов до бюрка, підняв чистий аркуш паперу, зблід на обличчі, руки в нього задримали. Просичав крізь зуби нецензурний вислів, який закінчив приреченням: згноїми це, бандеровцю! (згноїмо тебе, бандерівцю). По тих словах вийшов з канцелярії, а в хвилину пізніше мене викликав відділовий, який рухом руки казав іти за собою.

Йдучи коридорами, відділовий сміявся, приговорюючи: "Ти хочеш більше часу до надуми, га? Будеш мати стільки часу, скільки схочеш, але я радив би не баритись задовго".

Дійшли ми обидва до загратованих воріт, що вели до лазні, де й відділовий впустив мене досередини, замкнув ворота і без слова відійшов у глибину коридора.

Я зразу розглядався довкруги. Очевидно, за винятком бетонних влаштувань до вмивання, металевих кранів і дерев'яних підкладок на бетонній долівці, нічого іншого там не було. Таки зараз далася відчутти волога студінь, яка з бігом часу ставала більш пронизливою, що й не дозволяло мені сісти для відпочинку. Зрештою, хоча б хотів присісти на дерев'яних підкладках, тоненький дреліховий одяг не задержував теплоти тіла, холод ставав усе дошкульнішим.

Чим довше перебував я у зимному і вологому приміщенні лазні, тим гірше відчував студінь. Щоб хоч трохи розігрітись, я почав ходити довкруги лазні при стінах, а коли і це не дуже помагало, почав забивати руки об рамена.

Як довго можна так витримати? — питав я сам себе, та тим часом нічого не мінялось, по мене ніхто не приходив, неначе б мене там не було. Змерзлий, зневірений “у все і вся”, психічно пригноблений роздумував над тим, що мені далі робити, як чинити? Пообіцяв спец, що згнотять мене, і так починають робити...

Почало вже сіріти, настав вечір, а я все ще залишався в лазні. Не бачачи іншого виходу з ситуації, я постановив закликати відділового. Почав трусити ґратами воріт. Брязкіт привернув увагу відділового, який прийшов до мене. Я закомунікував, що “надумався”, що мені робити, і просив повідомити про те спеца.

Як довго я чекав ще, годі було сказати, бо час волікся дуже поволеньки, але вкінці прийшов відділовий і запровадив мене назад до тієї самої канцелярії, з якої попередньо забрав був мене інший відділовий.

Чекаючи в кімнаті на прибуття спеца, я сподівався, що, може, тим разом спец скаже запроторити мене в карцер, де буду міг щонайменше присісти і відпочити, та й вологість менша.

Коли до кімнати увійшов спец, я знов перший почав говорити, що мій характер не дозволяє робити того, що проти мого сумління, і що я потребував більше часу до надуми.

Поступаючи так, я розраховував на те, що буду легше трактований, бо як одверто скажу “ні” — може бути гірше. І не помилився. Скрегочучи зубами, спец вдруге пообіцяв мені, що буду згноєний в тюрмі, але відділовому казав відпровадити мене до цілі. Очевидно, позбавив мене роботи каліфактора, отже, я мусив забрати свої речі з каліфакторки й перейти до іншої цілі на першому поверсі.

Витручений з психічної рівноваги

Тим разом я потрапив у крайню целю, яка, правдоподібно, задля архітектурних і практичних потреб, розмірами була ширша від інших та подібна до приміщення навпроти, тобто убиральні. Внутрі по правому боці від дверей стояло двоповерхове ліжко, під протилежною стіною — одноповерхове, так, що могло там спати п'ятеро людей.

В цілі застав я чотирьох в'язнів, з-посеред яких жодного не знав. Перший, з яким я привітався, був молодий брюнет низького зросту, присадкуватий. На ліжку лежав середнього зросту сорокарічний чоловік, з вистаючими вилицями й худим обличчям. Представляючись, він подав, що походить з “польських теренів Білорусі”, тому я назвав його білорусом.

При столі на табуретах сиділи ще два в'язні. Імена обидвох були Зигмунт. Один з них ще молодий, другий понад тридцятку, прізвиськом Бончковські.

По запізнанні Бончковські, що був старостою цілі, вказав мені постіль на другому поверсі ліжка, де я мав спати.

Це вперше за цілий час я знайшовся в товаристві, від якого віяло якимсь холодом і захованою непривітністю. Я не міг сам собі пояснити причин такого настрою, отже, дискретно приглядався товариству, серед якого опинився, і ще найбільш привітною людиною видався мені прокуратор Бончковські.

Нічого особливого не діялося, за винятком, що часом брали котрогось з цілі, крім мене, до помочі каліфакторам. Та одного ранку в час побудки не пробудився зі сну і не встав брюнет, що спав на першому поверсі мого ліжка. Я зіскочив зі свого ліжка, доторкнув його рамена, пробуючи розбудити, та він спокійно спав далі. Тоді я сильніше потряс його рама'я. В цю мить з грудей брутета вирвався короткий пронизаючий голосний зойк, тіло конвульсійно вишпанувалося на всю довжину і — так застигло. Брюнет помер на удар серця.

Через кілька днів після смерти брутета мене викликав у коридор відділовий і там закомунікував мені, що потребує моєї помочі.

Я, не приховуючи здивування, питав, чим і в який спосіб можу допомогти.

Відділовий розказав мені, що в одній цілі, на протилежному боці коридора, перебуває один із “уповцув” (упістів), прізвиськом Міхал Вархола. Невідомо, з яких причин, але він хіба трохи витручений з психічної рівноваги. Потрібно йому авторитетної особи, яка могла б його втихомирити, бо він викрикує нісенітниці і не веде себе поправно. На нашу думку, говорив відділовий, він може тебе послухати.

Я, не знаючи, в який спосіб можу допомогти, ведений більше особистою цікавістю, як вірою у свої спроможності в цьому питанні, відповів, що спробую втихомирити Вархолу.

В час, коли відділовий відкрив двері цілі Вархоли, він стояв на дерев'яній лавочці, підніс руки вгору і піднесеним голосом кричав: “Ви, прокляті ляхи, схаменіться! Виносіться геть з України! Вже грають сурми, вже полки козацької кінноти сунуть на вас, виб'ють вас в пень...”

Два інші його спів'язні стояли збоку, приглядаючись безрадно.

Я ввійшов досередини, зловив Вархолу за руку і почав просити, щоб той перестав кричати і зійшов з лавки, бо за це може його стрінути кара.

— Що ти говориш дурниці? Яка кара? — питав Вархола і говорив далі, — Чи ти знаєш, що мій швагер Маленков (наступник Сталіна) на це не доз-

волисть? І тут він знов почав вживати дуже образливі епітети на адресу поляків. Не знаючи, що робити, я крикнув вголос, щоб Вархола мовчав і сів на лавці. При цьому я злісно дивився йому в очі.

На диво, Вархола врешті глянув на мене, замовк і покірно сів на лавці. В той час я грізно промовляв, забороняючи повторювати щось подібного, бо, мовляв, люди назвуть його “вар’ятом”. “Чи ти, Михаську, хочеш бути вар’ятом?” — спитав я.

На таке питання Вархола водив блискучими очима по білій стіні, а по хвилині надуми відповів: “Ні, ні...”

Я подав йому руку кажучи:

— Я вірю, Михаську, що ти дотримаєш слова.

— О, так, — відповів він і наче в глибокій задумі опустил голову в долину.

Вернувшись до своєї цілі я, розказав, де і за чим ходив, а тоді в’язні весело жартували, що вар’ят нормальної людини не послухає, але другого вар’ята — так. Та мені було не до жартів. Я дуже жалів друга, який терпів, невідомо з яких причин чи спонук. Безпорадно болів я незavidною його судьбою.

Недовго по описаній події всіх нас чотирьох викликали з цілі. В коридорі чекав на нас спец, який велів нам іти за ним. Запровадивши нас до сусіднього блоку, впровадив нас до порожніх цель, кожного зосібна.

Проминуло кільканадцять хвилин, заки на розмову покликав спец мене. В одній порожній кімнаті, де стояв тільки стіл і два крісла, на мій подив, спец з усміхом на устах питав мене, чи я вже “надумався” на співпрацю?

Моя відповідь була, що ще ні. А тоді спец сказав: “Добре. У нас часу багато. Прийде час, коли ти сам нас попросиш,” — і по цих словах відпровадив мене назад до цілі.

Ось і практика конспірування сексотів, думав я. Забирають з цілі усіх, розсаджають у порожніх приміщеннях і по одному викликає спец на розмову. В такий спосіб усі підозрівають усіх, і ніхто за нікого не може бути певним, крім себе самого.

В цей сам день трапилась мені ще інша пригода. Обід подавав Петжак, і саме в той момент відділовий відійшов на хвилю до входових воріт. Цю хвилину використав Петжак, який сказав мені, що годину тому назад кликав його спец і питав про мене.

— І що ви сказали, “тєсьцю”? — питав я.

— Ти знаєш, що я не міг про тебе сказати нічого злого, я тебе хвалив, — відповів Петжак, але на більше слів не стало часу. До дверей вернув відділовий.

Не проминуло більше тижня, як відділовий викликав мене знов до заспоєння Вархоли. Тим разом його поведінка була подібна до попередньої з доповненням крикливого балаку про його діяльність в підпільній СБ. Я стримав його акуратно в моменті розповіді про спосіб вішання солтиса в одному селі Ліського повіту, де Вархола оперував у підпіллію.

Як першим разом, так і тепер Вархола чемно підкорився моїм докорам і вказівкам. Але вже три дні пізніше, коли повторилось те саме, на моє здивування, Вархолу перенесено до моєї цілі. При цьому відділовий закомунікував мені, що перебуваючи весь час з Варголою, я матиму змогу його пильнувати.

На такий підхід відділового, що діяв за вказівками тюремної адміністрації, я сугерував вміщення хворого в шпиталі для психічно хворих. Я вважав себе безсильним в тій ситуації. Та моя сугестія наразі залишилась тільки сугестією.

Вархола зайняв місце в ліжку померлого брютета і під мою опікою зразу вів себе надзвичайно добре, якщо брати до уваги його кондицію, але на проходи не міг виходити. На цей час кожного дня один з нас, на зміну, мусив залишатися з ним в цілі.

Одного дня в часі шпациру чергував “білорус”. Коли ми повернулися з проходу, Бончковські глянув на “білоруса” і, завваживши невиразний вигляд його обличчя, спитав, чи сталося щось надзвичайне?

— Нічого надзвичайного, — відповів запитаний і, глянувши з-під лоба на мене, говорив: — Маємо між собою доброго “бандеровського гагатка” (бандерівський пташок). — І, вказавши рукою на мою особу, назвав мене бандерівським гестапівцем.

— Я не дозволяю називати мене гестапівцем. Влада людської Польщі засудила мене і знає за що, — говорив я.

— Знає за що? — зловившись за голову, кричав “білорус”, нервово крокуючи кілька кроків туди і назад. — Знає за що, — повторив знову. І тут рукою вказав на Вархолу говорячи: — Питайте його. Він вам скаже всю правду. Він сам був у бандерівській СБ, оповідав мені, як вішав людей, і те саме говорив про Лика, що й він так само є бандерівським есбістом. І він немало людей повісив...

Я відчув сильний приплив крові до мозку. З одного боку, лють мене брала на дурного, як у першу мить подумав, Вархолу, але зразу спам’ятався у блуді, бо за те звинувачувати друга не міг. З другого боку, шкіра на мені терпла, бо ж це могло мені грозити новим слідством, і хто знає, чим далі?

В кілька секунд просунулась низка хаотичних думок, доки здоровий глузд не привів мене до притомности. Блискавка логічної думки підсунула оборону перед злосливою напастю.

— Якщо ви, — говорив я до поляків, — приймаєте за правду вислови вар’ята, то треба вірити також у те, що Маленков є швагром Вархоли, що на Варшаву сунуть полчища козацької кінноти, що збройні відділи УПА вже на вулицях Варшави...

Щойно по моєму виступі слово забрав Бончковські, який взяв мене в оборону. Він признав мені рацію, що не можна серйозно трактувати виповідей людини, яка сама за себе не може нести відповідальности. Його дальша мотивація, як бувшого прокуратора, для мене була позитивним чинни-

ком, який, здавалось мені, переконав “білоруса”, а якщо ні, то щонайменше позбавив його всілякої аргументації.

Наступного дня на час проходу в цілі з Варголою залишився я. Коли всі в'язні вийшли в подвір'я, я дуже делікатно почав питати Вархолу, чи це правда, що вчора говорив “білорус”. Вархола, водячи блудним зором по цілі, з усміхом самовдоволення відповів “так”, і почав розповідати, від кого і що чув про мене. Вислухавши терпеливо друга, я мав замір криком переконувати його про неправильність думок, але змінив замір і почав чемно і делікатно переконувати його про те, що ні він сам, ні я ніколи в СБ не служили. Я наказував йому пам'ятати про це до смерті і ніколи більше не повторювати нісенітниць. Здавалось мені, що Вархола все добре розуміє, ба навіть пообіцяв придержуватися моїх порад, але на кінець запитав, чи я вірю, що швагер Маленков визволить нас з тюрми?

Знеохочений такою поведінкою друга, я не знав, як далі чинити. Не маючи вже багато часу до диспозиції, питав Вархолу, що з ним сталося? Цей зразу не зрозумів питання, але по хвилі почав обома руками вдаряти себе по голові над вухами і, киваючи головою на боки, говорив: “Били, ой... били, страшно били...”

Випереджуючи хід подій, хочу тут сказати, що пізніше я довідався, що хтось Вархолу зрадив, що він служив у підпільній СБ. По доносі його замкнули в карцері, де піддавали рафінованим тортурам.

Я пробував переконати Вархолу, що так, як він поступає і говорить про себе самого й інших, — це нездоровий жарт, і як міг пояснював йому, як має вести себе правильно. На цьому і залишилось, але коли відділовий замикав двері за тими, що вернули з проходу, я зібрався на відвагу і вдруге просив відділового, щоб адміністрація віддала Вархолу на лікування.

Відділовий почав заперечуюче хитати головою, але я пробував його переконати, покликаючись на поведінку хворого, як, приміром, ходження на руках на проходах, бігання довкруги тюремних блоків, говорення нісенітниць, небезпечна для інших в'язнів поведінка і т. п., що й довело до заборони випроводжувати його на шпацери.

Не давши жодної відповіді, відділовий замкнув двері.

Я не хотів вірити, що моє прохання допомгло, але незадовго Вархолу вислали до шпиталю на лікування.

В ході таких переживань, у великій мірі завдяки Бончковському, в половині 1954 року я вперше зважився написати подання до Головної прокуратури Польщі про варункове звільнення. Зміст подання в загальному був сухий, але тут я послухався давнішої ради Стефана Янішака й просив о дарування решти кари та пообіцяв бути добрим громадянином людвої Польщі. Я не дуже вірив, що подання мені допоможе, але думав, що й пошкодити не може.

Події зараз наступного тижня переконали мене, що я помилився, бо одного дня визвав мене на розмову начальник тюрми. Без жодних зворотів приступив він до суті справи, заявляючи, що знає про моє подання, яке він

мусить заопініювати, але позитивної опінії дати не може з огляду на мою ворожу настанову до соціалістичного устрою Польщі.

Я пробував заперечувати останньому твердженню, висловивши погляд, що можна бути добрим громадянином без... того, що мені пропонується, але начальник українською мовою говорив: Ти, Іване, хочеш бути таким — “моя хата скраю, а я нічого не знаю”. У нас на двох стільцях сидіти не можна. Або ти з нами, або проти нас — іншої нейтральної позиції нема.”

На дальші мої спроби доведення, що можна бути добрим громадянином, стараючись жити згідно з державними законами і не попадати в колізію з правом, начальник відповів, що він в це повірити не може. І тут знов українською мовою процитував, що вірить у народну приповідку, яка каже, що “чим горщик накіпить, тим і смердить”, тобто що я накіпів українським націоналізмом...

На цю розмову надійшов спец, а начальник негайно залишив нас, пригадуючи мені, що рішення відносно моєї будуччини в моїх руках.

Спец, як і останній раз, почав переконувати мене про те, що як молода людина маю шанс зажити вільним життям, заложити родинне життя, бути корисним для суспільства, і т. п. Вкінці сугерував, що якщо сумління не дозволяє мені рапортувати упістів чи українців у загальному, можу робити це відносно поляків і німців.

Я поки що нічого не відповідав, але радше підсвідомо крутив заперечуюче головою, а тоді спец з усміхом завважив — якщо ти ще не вирішив, то й шкода мого часу. Краще іди далше гнити...

Не відповівши нічого, я спитав, чи можу відійти назад до цілі, на що дістав ствердну відповідь.

Був кінець квітня 1954 року. Як і щоденно, каліфактори чистили замки в дверях цілій, але одного дня незвичайний, голосніший стукіт привернув мою увагу. Я підійшов до дверей, де хвилину наслукував. За дверима вчув голоснішим шепотом кликання мого імені. Я відгукнувся. “То я — Петжак,” — представився той за дверима.

— Що нового, тесьцю? — питав я.

— Зараз у шпитальці (тюремний шпиталь) потрібно людей до роботи. Я, — говорив Петжак, — просив “політичного” (спеца) щоб взяв тебе до роботи.

— Ну.. і що? — з усмішкою недовір’я питав я.

— Я думаю, що ти дістанеш цю роботу, — відповів Петжак і відійшов від дверей.

Каліфакторство у шпитальці

Чи збігом обставин, чи за чиєюсь головою, одного дня після сніданку я дістав письмову відповідь прокуратури, що мое подання про варункове звільнення полагоджено відмовно. Причин відмови не подано. При цьому була примітка, що протягом шести місяців не дозволяється мені вносити наступне прохання про умовне звільнення з тюрми. І зараз-таки того дня

по обіді казано мені пакувати речі, по чому один із функціонерів запровадив мене до сусіднього блоку, до тюремної шпитальки, де, згідно з обіцяною Петжака, призначено мене до роботи як каліфактора.

Я не міг зрозуміти, що діється. Вже стільки разів відмовився від співпраці і вже стільки разів обіцяно мене згноїти в тюрмі, а тут раптом заангажовано мене до роботи, та ще й у шпиталі.

“Можливо, — думав я, — що людина твердого морального хребта, чистого характеру, знайде признання навіть серед ворогів.”

Підбадьорений таким ходом подій і власними, тим разом позитивними думками, я вирішив за всяку ціну триматися свого власного шляху життя, своєї постанови — не піддаватися. Так. Триматися за всяку ціну, бо й немає такої ціни, ні такого скарбу, за який продав би свою честь! Честь, яка в когось може стояти за ніщо, але в моєму особистому понятті — ціни не має.

Найближчої неділі я постановив вдруге написати подання до прокуратури про умовне звільнення з тюрми, мимо виразної примітки на відмові, що буду мати на це право щойно по шістьох місяцях. Перед написанням задумувався я над тим, чи прохання про помилування й прирікання реабілітації не буде до певної міри продаванням особистої честі. Аргументом на заперечення цього було те, що таким вчинком нікому зашкодити не можу.

Як постановив, так і вчинив, ба більше, — я вирішив писати подання за кожноразовою відмовою, незалежно від цього, як довго це забере.

Робота каліфакторів у шпиталі небагато різнилася від роботи на блоку. Під деяким оглядом була більш задовільною, бо вимагала більше часу, отже, на нудьгу часу було менше, а також харчі були кращі, як тюремні. Хоч шпиталька не була призначена опікуватися і лікувати поважно хворих в'язнів, все-таки на той час була повна пацієнтів.

У першу неділю я написав подання до прокуратури, по чому сам собі оголив бороду бритвою, якої на блоку в руки був би не дістав. Моє голення завважив лікар-в'язень і попросив, щоб я поголив бороду і йому.

Не будучи певним стійкості своєї руки й не маючи жодної практики, я відмовився, але на наполегливі домагання лікаря вкінці дав свою згоду. Коли по скінченні голення лікар подивився в дзеркало, крикнув: а... нех то кров залее (а, нехай то кров залляє). Та ж ти не жаден цирульник, ти різник, кричав він на мене. Його обличчя було ціле позарізуване й кривавило. На тому я розпочав і закінчив кар'єру цирульника.

Котрогось дня, прибираючи кімнати, в одній з них я застав у ліжку старшого віком мужчину, який лежав на боці, звернений лицем до стіни. Щоб справити ліжку, я пробував розбудити лежачого. Коли той взагалі не реагував, переконавшись, що він уже не живе, я повідомив лікаря. Той навіть не пішов на трупа подивитися. Казав закликати другого каліфактора до помочі і винести тіло до трупарні. Так і зроблено: двох нас взяло небіж-

чика — один за ноги, другий за руки і так винесли до трупарні, де положили тіло на долівці. Я пізніше дивувався сам собі, що небіжчик взагалі не зіпсував мені апетиту. Дієтичний обід смакував знаменито. А своєю дорогою — життя може зробити з людини великого циніка, подумав я.

Життя і каліфакторська робота в шпиталі, хоч не були джерелом найкращих почувань, до певної міри вдовольняли мене. Будучи фізично зайнятим, на кращих харчах, прибрав дещо на вазі тіла, обличчя заокруглилось і я властиво взагалі не задумувався над можливостями заміни тюремного на вільне життя. Та, кажуть, що добре довго тривати не може. Так сталося і тоді.

Одного дня на коридор шпиталю наказано вийти всім каліфакторам і шпитальним санітарам, яких жартівливо звали “лапайдухами”. Вийшло нас усіх кільканадцять, уставившись лавою при стіні. На той час прибув начальник тюрми в асисті кількох функціонерів. Поздоровивши уставлених лавою в’язнів, начальник, вказавши рукою на мене, наче б здивовано говорив: О... то і ти, Лико, тут знайшовся?

— Так є! Обивателю начальнику, — виструнчившись, відповів я.

Не чекаючи довго, начальник комунікував нам, що він потребує людей до роботи, але шукає добровольців. Потрібно, говорив він, слюсарів і столярів.

Зголосилось кілька санітарів та три каліфактори, крім мене.

— А ти, Лико, що? Ти не хочеш дістати конкретної роботи? — звернувся до мене начальник.

— Очевидно, що хочу, обивателю начальнику, — відповів я, — але про слюсарство чи столярство нічого не знаю.

— А, що ж ти знаєш?

— Я знаю книговедення, але не думаю, що таку роботу міг би тут дістати. — відповів я.

— Очевидно, що можеш дістати, — відповів начальник.

І справді. Коли інших відпровадили до слюсарського і столярського варстатів, мене відділовий запровадив до бюро книговедення. Там мусів пройти так званий іспит знання книговедення.

За відділення книговедення відповідали два в’язні, яких прізвища (якщо добре пригадую) були Юзеф Барч і Войцех Маліновскі. Вони обидва екзаменували мене і, мимо того, що я незле орієнтувався, відмовлено мені в цій роботі. Причиною відмови був брак у мене практики, інформував мене відділовий.

Очікуючи відділового, який кудись за чимсь пішов, я пробував здогадатись, чи пішлуть мене назад до шпиталю чи, може, до цілі?

Вернувши назад, відділовий запровадив мене до слюсарського варстату, де й був прийнятий на роботу під умовою, що пройду й успішно закінчу однорічний курс слюсарства. Очевидно, що я на це дуже радо погодився. Така найближча перспектива гарантувала мені і роботу і заняття вечорами на курсах. А що найважніше — давала змогу заробити якусь суму грошей, з якої певна частина йшла на покриття коштів мого тюремного утримання,

частина на так званий фонд безпеки, тобто фонд майбутнього використання, отримуваний у час звільнення з тюрми, та скромну частину я міг використати на закупи харчів і папіросок у тюремній крамничці.

Державний машиновий осередок

Офіційно, на волі слюсарський варстат був зареєстрований як варстат ПОМу, тобто Паньствови Осьродек Машинови (Державний машиновий осередок), і ті в'язні, які мали змогу там працювати чи вчитися ремесла слюсарства, по виході з тюрми отримували посвідки праці чи посвідки закінчення слюсарського курсу в державному осередку праці.

На квартиру приділено мене до цілі в блоку "Б". Була це велика ціля, де в той час перебувало сім в'язнів.

Був початок червня, коли я розпочав роботу в слюсарському верстаті. Перший день на роботі мене взагалі не влаштував. Приділено мені до кінцевої обробки чавунні клямри до поясів безпеки, які вживались до виробу парашутів, протипожежного приладдя і т. п.

Не працюючи ніколи в житті на будь-якому верстаті, не маючи жодного досвіду в галузі слюсарства, перший день я не дуже вмів собі радити з простою машиною до шліфування, особливо з делікатними тоненькими круглими пилярами. Першого дня на роботі я поламав їх аж п'ять. Протягом вісьмох годин, з обов'язуючою нормою вісімнадцять клямрів, я виконав норму заледве сімнадцять процентів, упоравшись з трьома клямрами.

Вернувши до цілі, я впав у стан пригноблення з двох причин. Перша — я вважав, що з приводу низького виконавства норми мене перенесуть назад до цілі. Друга причина, це журба про те, що я не буду здібний заробити на кусень хліба, якби вийшов на волю. І хоч така думка була радше далека від здійснення, все-таки була...

Мою стурбованість завважили інші в'язні й почали потішати, подаючи приклади, що деякі з них пережили подібний досвід. Наступного дня пішло мені вже трохи краще, бо я виготовив уже п'ять клямрів, причому сам керівник варстату повчав мене, як і що робити. Інші в'язні казали, що він жид, але мені це не перешкоджало. Навпаки, я відчував, що керівник ставився до мене щиро, по-людяному.

Другого дня я поламав уже менше пилярів, тільки чотири, але пізніше безкарно не міг поламати більше трьох протягом місяця. За більшу кількість поламаних пилярів стягали гроші з зарплати.

До кінця тижня я встиг виконати норму, даючи вісімнадцять штук продукції, але інші в'язні звернули мені увагу, щоб не поспішати, бо піднесуть норму. Так я і працював, щоб не виробляти понад норму, але незадовго норму піднесли до двадцять одної штуки, але для мене не становило це великих труднощів.

Я почав почувати себе вже багато краще, особливо коли за зароблені гроші міг купити хліб, масло, ковбасу та папіроски, яких не кутив уже від

тринадцяти місяців. При цьому розпочав науку на слюсарському курсі, тож легально міг мати в цілі зошити і олівці. Стрінула мене несподіванка. Одно-го дня викликано мене з цілі на дежурку (бюро і службова кімната відділо-вого), де вручено мені пакунок. Моему здивуванню не було меж, бо ж від ні-кого не очікував посилки, то й відразу обертав у руках пакунок, шукаючи за зворотною адресою.

Я був приємно заскочений, дізнавшись, що особою, яка вислала мені пакунок, є Данута Каліньська з Варшави, до якої свого часу писав про мене Анджей Павліцкі. Спершу я не вірив, що дівчина відгукнеться, а згодом і за-був про неї, а тим часом — приємна несподіванка.

В отриманому пакунку я знайшов теплий светер, рукавиці і дві пари шкарпеток. Зацікавлені в'язні питали, від кого пакунок, а довідавшись прав-ди, один із них заявив, що він також походить з Варшави, з сусідства, де живе Данута, та що він її особисто знає. Описав її зовнішній вигляд, якого я прецінь не знав, її професію, знав, що вона живе тільки з мамою, бо батько згинув у часі варшавського повстання проти німців, та хвалив її як добру дів-чину. Але він не хотів вірити, щоб я, — попередньо вибачившись, зазначив, — як “бандеровець”, по виході з тюрми хотів з полькою мати будь-що до діла.

Та не так думав я. Перш за все я справді аж так серйозно справу не трактував, бо не вірив, щоб у мирному часі вийшов на волю. Коли б навіть так і сталося, не маючи в Польщі нікого з родини, я не мав куди дітися. Дру-гим моментом була моя ментальність щодо можливостей будь-коли бачити вільну Україну, за яку багато потерпів. Дискутуючи багато разів на цю тему з іншими, а ще більше “переживаючи” це питання самотньо, у замкнених думках деколи й сумнівався у спроможностях народу, який рабом родить-ся, рабом його хрестять, рабом вінчають, рабом будуть хоронити, та й ра-бові вічну пам'ять заспівають. Очевидно, мої думки не були так прості і скристалізовані. Найбільш неприємною була думка про можливість спів-життя з поляками. Але тут на самооправдання ближчого наміру запізнити-ся з Данутою я брав до уваги приклади з дотеперішнього тюремного життя з поляками, де й доходить до висновку, що “не такий дідько страшний, як його малюють”. Противно — я вже не раз мав нагоду переконатися, що між поляками є теж добрі люди, нерідко кращі за деяких українців.

Мої життєві погляди формувалися поступово протягом багатьох років, мінялися, залежно від побутових умов, та й деколи допроваджували мене до психічних заламань, але зараз, знайшовшись у більш сприятливих умовах, моя життєва орієнтація була спрямована — як мені здавалося — на більш правдоподібний шлях існування. В таких поглядах я почав утверджуватися ще більше, коли кілька днів по одержанні пакунка отримав від Данути листа.

Відізольований від життя, безмежно спрагнений будь-яких контак-тів із зовнішнім світом, я радів факту, що є хтось, з ким мене щось почи-нає лучити.

Почавши читати листа, зразу побачив, що лист написаний інтелігент-ною дівчиною. Про це свідчив стиль, звороти, безпосередній і свобідний

спосіб будови речень. Чим більше заглиблювався я в перший, недовгий зміст листа, тим більше будилась снага платонічної любови. Було це натуральним відгомном відсутности заспокоєння потреб натури молоді ще людини.

Такі почування в моїй оцінці були оправданими хоча б і тим, що сам заголовок листа був провокаційний, бо звучав ось як: Кохани Янку! (коханий Івасю). А далі, ельоквентний сплет думок, що охоплювали синтез і суть цього незвичайного заочного запізнення двох людських істот.

Так поволі в моїм естві почала жевріти іскорка почувань, які мені самому здавались почуваннями любови...

Клопіт з віршем

Маючи до диспозиції приладдя до писання, у вільних хвилих я пробував дещо писати. Одного разу, в липні 1954 р., у припливі снаги, скомпонував я позитивного змісту — в розумінні соціалістично-комуністичної ідеології — вірша про державне свято 22 липня, тобто проголошення незалежності людової Польщі. Йдучи до роботи, залишив вірша в зошиті. Як це сталося, я не знав, але відділовий викликав мене з цілі до бюро, де, на мое велике здивування, чекав на мене Зігмунт Бончковські, з яким свого часу сидів я в одній цілі.

Збентежений, ввійшовши до кабінету, я не знав, що з собою робити, як чинити, але Бончковські представився як (в'язень) працівник політично-виховної референтури тюрми. Попросив мене сідати і, вийнявши з шухляди бюрка кусень паперу, ґратулював мені поетичного таланту.

Не знаючи нічого про те, що хтось забрав вірша з мого зошита, я не міг відразу зорієнтуватися, в чому річ, отже, поспитав, про що йдеться?

Показавши мені папір, записаний моєю рукою, Бончковські ще раз мене ґратулював і похвалив за скомпонування гарного вірша, та зараз-таки пояснив ціль нашої зустрічі. Він говорив, що не кожен може чванитися здібностями віршування, які є в мене. Тому він хоче пропонувати використання мого таланту як для мого добра, так і для всіх в'язнів, які зможуть любуватися поезією. Тут пообіцяв, що мій вірш буде повішений на таблиці оголошень у всіх варстатах.

Я слухав того всього і не міг вірити своїм вухам, бо вважав скомпонований мною вірш дуже простим, примітивним. Почав я заперечувати мистецьку вартість вірша і мої особисті здібності, але Бончковські не був з тим згідний.

Мені не важко було здогадатися, що тут йдеться більше про так званий соціалістичний зміст, ніж про якусь мистецьку вартість. І тому Бончковські говорив мені, що я повинен написати щось про "бумелянтів" (ледарі, ліниві люди). Віршами критикуючими поганих робітників і погані явища (в сенсі комуністичного розуміння), прославляючи добрі речі, добрих людей, ідеї соціалістичної праці і т. д., я зможу заслужити собі на добру опінію, яка може мені видістатися з тюрми на волю.

По довшій розмові на подібні теми я пообіцяв, що уложу і напишу вірша про соціалістичне змагання праці.

Йдучи назад до цілі, роздумував я над пропозицією Бончковського. Я не дуже вірив у свої здібності, мальовані в моїй уяві Бончковським, але якщо представник тюремної адміністрації оцінює їх позитивно, чому ж би не спробувати? Може, воно в майбутньому щось і допоможе?

Думки про можливість виходу на волю почали насуватися останніми часами, бо щораз частіше в'язні говорили про амністію, ба навіть про те, що вже деяких упістів з низькими присудами звільнено. Я сам у це не вірив, бо не мав таких вісток від своїх друзів чи з інших достовірних джерел, як, приміром, газета, але й цілком відкидати потішаючих вісток не був спроможний.

У вільному часі я написав два вірші. Один про соціалістичний змаг праці і загальниковий про бумелянство. Віддав їх Бончковському, він висловився про вірші похвально, подякував і наступного дня, подібно як перший вірш, останні два висіли на таблицях оголошень, де в'язні задля звичайної цікавості читали все, що там було повішено.

Через два-три дні мене викликав добре мені вже знаний спец. По короткій розмові я довідався, що вірш про бумелянство добрий, але загальний і як такий не служить завданню, для якого повинен був бути скомпонований. Тут потрібно писати про бумелянтів поіменно — пояснював спец.

Щойно тепер я конкретно додумався, про що йдеться. Окружними дологами пробували втягнути мене в матню донощицтва, наперед через віршований поіменно критицизм, згодом — звичайне донощицтво. І знов, як кажуть, не хочючи замикати за собою дверей, я пообіцяв, що постараюся це зробити, якщо час мені дозволить. Я хотів тільки відірватися зараз від спеца, а потім придумати щось мудрішого.

Вернувши до верстату, я задумався так глибоко над пропозицією спеца, що й не завважив стоячого побіч мене керівника слюсарні. Зауваживши журбу на моєму обличчі, керівник запитав, про що йдеться?

Я не дуже хотів ділитися своїми турботами з представником тюремної влади, але подумав, що він мені щось у тому порадить, бо він знав людей, що під його рукою працювали. Вкінці я признався йому, що "вони" хочуть, щоб я написав поіменно критичного змісту вірша про бумелянтів.

— І чого ж ти журишся, — з усміхом на вустах питав керівник. — Ось бачиш там, — вказав пальцем на партер, де, спершись об стіну, стояв в'язень на прізвище Дизман. — Це справжній бумелянт, про якого можеш сміливо писати, називаючи його прізвище.

— О... — зітхнув я з здоволенням у припливі першого рефлексу, але тут майнула думка, що Дизман — це жид, як і сам керівник. Той віднотував наглу зміну моєї міни і зараз-таки заспокоїв мене говорячи, що Дизман жид, але також і поганий перевертень, отже, нема кого жаліти. Тим більше, що він "лівий", що означало — донощик.

Передумавши останні події, я постановив скритикувати бумелянта Дизмана при допомозі віршованого слова, що й вчинив. Вірша повісили на

таблиці оголошень у коридорі слюсарні, а також і в інших варстатах. Вістка рознеслася скоро по варстатах, тож при таблицях збиралися в'язні, читали вірша, висловлюючи голосні коментарі та насмішки над бумелянтом. На такий час надійшов я до одної таблиці, станув за плечима в'язнів і вчув слова: що ж то за "такий" син написав це? Я йому карк скручу, говорив цей сам в'язень, а коли він оглянувся, я впізнав у ньому Дизмана.

По написанні цього вірша мене знов покликав Бончковські, але не виявив такого захоплення віршем, як попередніми, та все-таки не тільки, що заохочував, але доручав мені писати таких віршів більше, вишукуючи різних "бумелянтів".

Розуміючи, що таким чином починаю сам себе щораз гірше омотувати грізним павутинням підпорядкування, яке вкінці може довести до донощитства, я вирішив покінчити з тим, отже, сказав Бончковському, що тепер назбиралось більше викладового матеріялу слюсарського курсу, що не залишатиме багато часу на писання віршів. Може, колись пізніше, по скінченні курсу, буду пробувати знов писати вірші...

Сни

Сни — це явище в житті кожної людини, над яким дослідження й наукові бадання переводять мужі науки світового значення. Оскільки цьому явищу в нормальному житті загал людности або взагалі, або дуже мало присвячує уваги, остільки в тюрмах в'язні радо один одному розповідають про свої сни і на свій спосіб пробують пояснити їх значення.

В людському суспільстві одні вважають, що сни є нічим іншим, як тільки повторним переживанням пережитого, знов інші пробують тлумачити їхнє значення щодо майбутніх подій і переживань, які чекають людину, що снить.

Як кожному, так і мені, протягом довголітнього ув'язнення довелося багато снити, і були сни, які привертали мою увагу, як, приміром, сон у концтаборі в Явожні, про який я згадував в предметному розділі, про поїзд, з п'яatformи якого падали люди. Цей сон сповнився згодом страчанням половини із нашої групи, переданої чехами полякам. Або сон про смерть Сталіна. Знову в час моєї зневіри у світ і життя та психічного пригноблення снів кілька разів про спілкування з чортом. Одного разу снилось мені, що я сиджу на ганку і в той час приходять до мене чорт. Голова в нього нормального мужчини, але в нього роги, ноги закінчені кінськими копитами, а пальці рук — довгими шпонами хижої птиці.

Бесіди з чортом жодної я не вів, але він сів на поруччя ганку, на якому спер теж одне копито, в пальцях лівої руки тримав чотири карти до гри. Відвернув їх лицем до мене — були це чотири тузи. Тоді знов відвернув їх лицем до себе, помішав і очима дав до зрозуміння, щоб я вибирав одну карту. Пробував робити це кілька разів і все сам вибирав жолудного туза, а тоді, в супроводі пронизаючого сміху, складав у хрест пальці рук. Але коли я

сам почав вказувати на карту, яку я хочу витягнути, ця карта виявилась червовим тузом. Коли я глянув на нього, побачивши червоний кольор карти, ментально розплилась чорна постать чорта.

Однієї ночі снилось мені, що йшов я вулицею рідного села. В саду недалекого сусіда побачив мармуровий пам'ятник Леніну. Раптом коло пам'ятника почали збиратися маси людей, а тоді Ленін поклонився в усі чотири сторони світу, зійшов з п'єдесталу й почав іти зі села десь на полудне, а за ним маси людей. Тоді я почав голосно кричати людям, що Ленін — це обманець, хоче їх заманити й перетворити в невільників, що комунізм — це найгірша соціяльна і політична система в світі... А потім зачав я закликати людей, щоб ішли за мною. Помалу, помалу люди почали відвертатися від Леніна і йти за мною на схід, в Україну, але й тут поступово почали відставати, залишатися позаду і вкінці усе розплилось у мороці світанку.

Іншим разом снилось мені, що я із багатьма людьми на широчезній площі біг довкола означеного на землі кола (коло в тюремному лексиконі означало довічне ув'язнення). Біжучи, бачив я, як із знемоги падали люди один по одному і вже не вставали.

Вкінці і я, знеможений, упав лицем до землі. Пробував піднятися із землі, та не було сили, але бажання жити було так сильне, що майже останками сил підняло мене на ноги. Зразу повільно, згодом щораз швидше почав я бігти. І чим далі біг, тим більше прибувало сил, і так в бігу, не добігши до кінця кола, все розплилось у безмежному просторі.

Коли вже переписувався з Данутою, приснилась мені моя покійна бабуня, яка виховувала мене від дитинства. Ішов я в рідному селі польовою дорогою, а мені назустріч йшла Данута, подібна особі одної сусідської гарної дівчини. Була одягнена дуже елегантно, в білих руквичках на руках, а моя бабуня була вбрана дуже вбого, в якійсь обдертій свитині.

Бабуня, бачачи, що я наближаюся до Данути, почала голосно плакати і просити мене, щоб я не в'язався з Данутою, бо буду дуже, дуже нещасливий.

В час, коли в'язні щораз частіше говорили про амністію і можливість виходу на волю, мені приснився сон, що лежав я в якомусь багні, знеможений, безсилий, зрезигнований. Раптом над моєю головою почала зарисовуватися постать якоїсь дівчини, а радше дівиці. Чим виразнішими ставали обриси постаті, тим гарнішою вона являлась. Сніжно-біла сукня покривала постать аж до стіп, обличчя сяяло ореолом святости. Вона мовчазно простягнула руку до мене й казала мені вставати з багна. Тяжким зусиллям піднісся я, станув на рівні ноги і, глянувши на свою постать, бачив, що я дуже чистенький і в мене гарний костюм, а коли знов підніс очі, з білої постаті не стало й сліду.

Снилась мені також і далека Америка. Ось одного дня я пливу великим кораблем. Корабель причалює до берегів Сполучених Штатів Америки. Я виходжу на вулиці не знаного мені міста, де при тротуарах ряди прекрасних рож та інших гарних квітів... Коли я розповів спів'язням про цей сон, Микола Терепенко, з яким на той час я сидів в одній целі, жартував, що де-

які сні здійснюються до 13-ти днів, інші — до 13-ти тижнів, чи й місяців, а деякі навіть до 13-ти років.

Випереджаючи час, скажу, що 9 квітня 1955 року я вийшов з тюрми на волю, а через тринадцять років, 30 березня 1968 року, разом з дружиною і трійком дітей причалив кораблем “Батори” до порту в Галіфаксі (Канада), а звідти літаком прибув до Бостона (США).

В загальному я вірив у сні, але здебільшого не знав їх інтерпретації. По кількакратному повторюванні сну я набирав переконання, що кінь чи коні означали тюремних функціонерів, яких рідко бачилося, або офіцерів КБВ. Якщо коні кусалися або копалися — фізичні тортури. Літак, який злетів низько над головою, сповіщав отримання цікавого листа або якимсь важне письмо. Священик — якимсь діло з прокуратором або суддею. Хрест — терпіння, а поламаний хрест — страшні терпіння. Вирвання зуба — втрата близької особи; члена родини або близького приятеля. Свіже м'ясо — тяжка хвороба або тяжке поранення тіла. Рухи кольорів на мапі проповідували політичні зміни в даних місцях або вибух війни.

В ході занять роботою і наукою в слюсарні я двократно отримав відмову на моє прохання про умовне звільнення з тюрми. З кожною відмовою мене інформовано, що наступне подання можу писати щойно по шести місяцях, але я вперто писав негайно по отриманні негативної відповіді, тобто щодва місяці.

Отримав я теж кілька листів від Данути. На її листи я відповідав негайно, а моє кореспонденційне спілкування, з одного боку — піддержувало мене на душі, а з другого — утверджувало в постанові не завести дівчини, з якою листовно дуже тісно зв'язався.

Одної неділі я та інші в'язні відпочивали ми в цілі. В певному моменті крізь відкрите вікно, поміж ґрати влетів досередини горобець. Закрутив лотом колесо, знизив лет і, обмаль не вдаривши в мою голову, вилетів вікном назад надвір. Ця подія була спонукою для в'язнів ворожити, що хтось з-посеред нас невдовзі вийде на волю. З огляду на те, що в тамтому часі вже почали стосувати амністію й умовно (варунково) звільняти деяких політичних в'язнів, у тому числі й упістів з низькими вироками, в'язні-поляки ворожили, що з цілі найскоріше вийду на волю я.

Несподівана подія

Минуло вже п'ять місяців, відколи я почав роботу і науку на курсі слюсарства, де практика обробки різних металевих предметів, у сполученні з теорією, давала можливість пізнавання підставових правил цієї царини.

Снуючи вже думки про евентуальну можливість виходу на волю, я сподівався, що професія слюсарства може мені в чомусь придатися, бо дістати

роботу в професії книговедіння чи іншу бюрошу роботу буде неможливо. До завершення курсу й отримання кусника паперу, званого свідоцтвом, залишилося ще багато часу, бо сім місяців та одного дня вранці, коли робітники знайшлися вже на становищах праці, але не приступили ще до роботи, загули сирени тривогу. Негайно всіх нас із слюсарського та столярського варстатів загнали в їдальню, де не всі могли знайти місце до сидіння на лавках, бо нас було забагато. Одні сиділи, інші стоячки вели різні розмови, але поки що ніхто не знав, про що йдеться. Тюрешні функціонери слідували за в'язнями, та не дуже вступали в їхнє спілкування, але й нічого не хотіли сказати, хоч деякі в'язні їх питали.

Був це останній день старого 1954 року, тобто 31 грудня. Хоча надворі не панували дуже сильні морози, все-таки ми в тонких дреліах відчували дошкульний холод, чекаючи далі невідомо чого і на що. Аж десь по трьох годинах в їдальні з'явився один зі старшин тюрешної обслути. Закликавши нас до уваги, пояснив, що зараз усі мусимо вернутися до своїх целів. Причиною є те, що двох в'язнів із столярського варстату з присудами довічної тюрми і п'ятнадцяти років при помочі драбини перебрались через тюрешний мур, пробуваючи тікати, але обидвох їх уже зловлено. Один був поранений у ногу в часі перебирання через колючий дріт на мури і таки зараз за муром зловлений. Другому вдалось віддалитися від тюрми кілька кілометрів, але при помочі "добрих обивателів" теж зловлений. Обидва вони будуть суворо покарані.

Ми всі повернули до своїх целів, та зараз-таки цього дня багатьох в'язнів з довготерміновими присудами, з так званого хреста, тобто робочих блоків (блоки А, Б, Ц, Д,) перекинено до блоків карних. Між ними був і я. Тим разом я попав до блоку "Ф".

Мила несподіванка

Чи можна в тюрмі назвати милою несподіванкою будь-яку несподіванку, за винятком виходу на волю? Здавалося, що ні, але для мене такою несподіванкою була зустріч з другом Михайлом Вархолю, якого минулого року забрали на лікування. Був він у целі з одним в'язнем польської національності, де опинився і я. Велика радість тієї зустрічі була обоюдною, а вже моя подвійною, бо бачив перед собою вилікуваного, здорового друга.

По звичайній вступній розмові, на моє запитання Вархола дещо розповів про себе. Пам'ятав те, що був у шпиталі в Щещіні, де обслуга трактувала його добре, харчі були можливі, але як і коли там опинився, не дуже міг пояснити. На питання про причини витручення його з психічної рівноваги і чи пам'ятає дещо з тамтих переживань відповів, що трохи пам'ятає, як я на нього кричав за говорення про СБ і про Маленкова, як швагра. Повторив знов те, що колись розказував, що був сильно битий, особливо по голові, за приналежність до бійки СБ, що хтось його зрадив, але він не знав хто.

Перебуваючи разом з Вархолю, одного разу ми зговорилися за родини, де він розказав мені про те, що від знайомих, здається з Монастирця,

дістав адресу своєї родини в Україні, куди й вислав листа. Пообіцяв мені, що якщо отримає відповідь, то буде питати сестру і за адресу моєї родини. Від цього часу думка про можливість віднайдення родини спалахнула в моїй уяві іскорками надії, які через короткий час погасали під холодний подув тюремного побуту.

Каліфакторство вдруге

З Вархолою перебував я в одній целі лише кілька тижнів, бо знов мене викликали, але, як з'ясувалось, на краще. Опинився я знову в каліфакторці і знов потрапив у товариство Яна Мазура і Станіслава.

Тут життя попливло нормальним трибом: розношення в'язням страв, випорожнювання кіблів, чищення коридорів і дижурки відділового. При всіх тих обов'язках я набирав з бібліотеки по кілька книжок нараз і читав, читав.

На той час відділовим був високий, худий мужчина, який “затягав” білоруською мовою, а якого в'язні звали “Антек”. Я пам'ятав його теж і тим, що, між іншим, говорив упістам: живе на польській землі, польське сонце вам світить і т. д.

Одного дня я отримав листа від друга Стефана Фешанича. З листа довідався про те, що він уже на волі. Опинився, та й надалі перебуває в родини Шарих (Івана і Анни) з Явірника коло Команчі, яка тепер живе на бувших німецьких землях, в селі Веково, куди попала у висліді переселення в час акції “Вісла” в 1947 році. Інформував мене також, що працює робітником, т. зв. ладувачем у державному автомобільному транспортному підприємстві. Він інформував коротенько теж про те, що, крім нього, з бувших друзів на волі є вже п'ятеро, про яких він напевно знає, але їх прізвищ не назвав.

Цей лист для мене був найбільш надійною вісткою про можливість, що, може, і я сам матиму змогу опинитися на волі. Але коли тільки почав про таку можливість мріяти, на думку насувались чорні хмари сумнівів. Моя відмова співпраці в донощицтві, в особистій оцінці, не могла ворожити жодних надій, але змушувала до примирення з думкою, що буду, згідно з приреченням начальника і спеца, “згноений”.

Довідавшись від Фешанича про те, що вже кілька упістів втішаються вільним життям, радів щастю друзів, але також почали родитись у мене підозріння, що вони всі мусили згодитися на співпрацю з Урядом Безпеки. І тут, як звичайно, родились нові турботи про мое “завтра”. Чи між тими друзями, яким пропонуватимуть волю за ціну зради, не знайдеться котрийсь, що може зрадити і мене? А хтозна, може, це вже й довершилось? Може, сам друг Фешанич, який знав мене з УПА, зрадив мене?

Ось так то політична система вміє тримати в постійній непевності, а то й страху, не тільки одиниці, а цілі народні маси. А може, то тільки я такий боягуз? — думав я.

Лист Фешанича був теж джерелом, з якого випливали спомини деяких минулих переживань. Родину Шарих я знав, а найкраще молоду дівчину блондинку Настку (Анастасія). Вона перша, в товаристві другої Настки — Явірницької, що була станичною в селі, зустрічала мене з іншими п'ятьма друзями весною 1945 року, коли ми йшли по зв'язку до району провідника "Говерлі". У Настки Шарої було ще два брати і три сестри, з яких затилилась та, котрій свого часу забрав корову, і її сестра Текля. Пригадався мені плач "Явора" (Михайла Фенканина) і те, як саме Теклю, як малу ще дівчину, підніс на руках вгору...

Життєво заохочували й листи Данути Каліньської, які отримував досить часто. В листовній розмові ми обмінялись побутовими інформаціями, буденними турботами та врешті зачепили тему нашого майбутнього спільного життя. До порушення цього питання спонукали мене два аспекти. Перше — вістки про звільнення з тюрем бувших упівців збуджували крихітку надії і в мене самого — ану ж станеться якась чудо?

Друге — як далеко поступилася б Данута відносно моїх національних почувань? Бо чим більше правдоподібними зарисовувалися перспективи вільного життя, тим більше починало турбувати моє "національне сумління". Із заміром довідатися про те, одного разу я написав листа, в якому питав Дануту, чи вона не бажала б жити в Україні?

Безпосередньої відповіді я не отримав. Вона писала, що, на її думку, по виході на волю перше я повинен розпочати вищі студії, здобути диплом інженера, а щойно тоді думати про даліше влаштування життя. Якщо йдеться про Україну, то вона дуже хотіла б її бачити, подивляти її красу, яку описували різні поети. Тут покликала на Sonety Krymskie (Кримські сонети) Адама Міцкевича, що, мовляв, будили в неї особливу любов до України.

Остання проба сил

Мої духовні переживання, були подібні до хвиль бурхливого океану. Раз були упадки, то знов подвиги, які, згідно з поетичним баченням життя, мали творити гаму краси. В поетичних відчуженнях гладка поверхня океану віє монотонією, що нудить зір глядача, натомість вистрибаючі у височінь і опадаючі стрімголовно у пропасть хвилі напувають ество глядача чаром краси.

Якщо листи Фешанича і Данути надихали мене проблисками радісних почувань, то відповіді прокуратури на прохання о варункове звільнення з тюрми відразу вбивали усі надії. Уже четвертий раз з черги отримав я відмовну відповідь. У приступі цілковитої безнадійности я постановив останній ще раз написати подання до прокуратури.

В найближчу неділю я зреалізував свій замір останнього прохання, але тим разом вирішив написати дещо іншого змісту подання, як чотири попередні. Прохаючи про амністію і умовне звільнення мене з тюрми, в поданню я сугерував, що польська влада полагодує негативно мої подання з

приводу національної дискримінації. Тут я навіть приклад польського єпископа, прізвищем (здається) Качмарек, якого за шпигунську діяльність проти людової Польщі польський суд покарав дванадцятирічним ув'язненням. Я порівняв себе, як людину малоосвічену, покарану тільки за приналежність до нелегальної організації УПА і нелегальне посідання зброї, до єпископа, людини з високою освітою, свідомого своїх вчинків, на високому посту церковної ієрархії, що приєднав до ворожої діяльності десятки людей і тим самим вчинив шкоду, яку не можна порівняти з моїми вчинками.

В кілька тижнів пізніше я знов сидів у кабінеті начальника тюрми, в товаристві його і спеца. Йшлося їм не про що інше, як про змушення мене до донощитва. Тим разом начальник, приступаючи до речі, показав мені лист величини половинки аркуша машинового паперу. Був це лист від прокуратора, в якому були питання відносно моєї особи, моєї поведінки і взагалі опінії, яка мала послужити за підставу мого варункового звільнення чи відмови.

Начальник знов переконував мене в доцільності співпраці, бо тільки тим способом можу собі допомогти і вийти на волю. В протилежному разі знана вже перспектива — “згноєння” мене в тюрмі. Це вже, сказав начальник, ми говоримо з тобою останній раз. Більше говорити не будемо, але прийде час, що ти на колінах прийдеш з проханням до нас.

Спец пробував ще раз підкреслити, що це можна робити неконечно проти упістів чи українців у загальному, але тільки проти поляків і німців. Він підкреслював теж, що якщо тим разом я цього не зроблю — буду пропащий.

Тим разом і я сказав останнє слово, щоб раз і назавжди мати спокій, незалежно від наслідків. А цим останнім словом було — “ні!”

Дуже важкі були мої кроки назад до цілі. Тепер мої підозріння у співпраці інших упістів, що вже вийшли на волю, не залишали жодних сумнівів, бо ж прецінь мені відмовлено у проханні вже чотири рази і то тільки тому, що не хотів бути донощиком. Та хіба і тим разом буде те саме, думав я.

Коли повернувся до цілі, Ян і Станіслав випитували, де був, чому.

Тим разом я розказав їм усю правду, будучи переконаним, що нічого мені вже пошкодити не може, бо вони, мабуть, і так про все знають. Уже кілька разів попередньо давали мені до зрозуміння, що не варто посвячуватись для будь-якої дурної ідеї.

— То не якась дурна ідея, — говорив я, — але просто моє сумління не дозволяє мені продавати інших людей, нехай навіть і особистих ворогів.

Станіслав почав насміхатися з мене та мого наївного підходу до життя, до поняття сумління, чести, ворогів і приятелів. Ти, Ясю, говорив він, повинен розуміти, що про тебе абсолютно ніхто не дбає. Кожен, особливо тут у тюрмі, пробує “в'їхати на чужому хребті до раю” і жити чужим коштом. Зрештою, і ти такий самий, бо і ти пробуєш жити чужим коштом.

Я пробував заперечити, що його останній вислів неправильний, але Станіслав пригадав мені, що залишання на дні котла більше м'ясива для себе, замість дати іншим в'язням, є нічим іншим, як ошукуванням ближнього. Отже, треба вже йти “на цілого”, придержуючись засади: “мілуй блі-

жнего, допукі не спадне кошуля з него” (люби ближнього, доки не впаде сорочка з нього) — закінчив він свою філософію.

Дотепер я ніколи не думав так глибоко над своїми каліфакторськими поступками і хоч-не-хоч мусив згодитися з частковою правдою, висловленою Станіславом, та все-таки закомунікував обидвом в'язням, що я давно ршився на “згноєння в тюрмі”, бо моє сумління не дозволяє піти на ганьблячу мою честь дорогоу.

— Як собі постелиш, так будеш спати, — сказав Ян Мазур і додав ще: — Терпи, якщо дурний...

Великий день і Великдень

На звичайних каліфакторських заняттях тюремного життя захопила мене весна 1955 року. Крізь відкриті вікна вдирався в цело пахучий теплий весняний вітерець, якого буйніші нічні подуви вигравали на тюремних ґратах тужливі за вільним життям мелодії. Змагалась туга за волею, особливо вечорами перед западінням у сон. Чинниками, які мали поважний вплив на мрійливі снування думок про волю, були листи Данути, Стефана Фешанича та відомості про те, що багато упістів жили вже життям вільних громадян. Зі знаних мені друзів, у Голеньовській тюрмі перебували ще п'ять упістів. Мене просто гнобила думка про те, на якій підставі звільнено інших упістів, а мене і ще кількох інших далі в'язнять. Серед тих останніх відомі мені були такі прізвиська: Еміліян Демон “Дуня” (чотовий сотні “Стаха”), Маріян Вуйчик “Кукса” (помилуваний від карі смерті), Михайло Грицько “Дніпро” (також помилуваний).

На пригноблючі думки і питання я знаходив відповідь тільки в одному — ті, що вийшли на волю, стали перед тим донощиками, пішли на співпрацю з Урядом Безпеки. І хоч як тяжко було мені в це вірити, знаючи їх майже усіх як добрих і чесних українських повстанців, на оправдання їхньої чести я не знаходив нічого, за винятком можливих особистих хибних припущень і висновків. Мені й не приходила до голови думка про те, що колись, може, і мене буде посуджувати хтось невинно.

Будучи каліфакторами, я і мої два співжителі цілі могли довше від інших в'язнів носити довге волосся на голові. Одного дня відділовий “антек” казав нам поголити голови до нуля, мовляв, наше волосся уже давно переросло дозволену міру. З огляду на те, що був це тиждень перед Великодніми святами, ми просили відділового о дозвіл ношення волосся до наступного понеділка. По довших пертрактаціях і обіцянці, що гарно приберемо його канцелярію, що буде блистіти, як дзеркало, “антек” дав свою згоду.

Залежно від відділового, деякі із них, як приміром “Антек”, по виконанні каліфакторських обов'язків не замикали дверей цілі на ключ, але казали

нам бути обережними і в разі появи когось із зверхників обов'язково ховатися до цілі і примкнути за собою двері. Так було і у Великодню суботу. Я вийшов з цілі, подавшись у другий кінець коридора, стіна якого була скляної конструкції в ґратах, ще й забезпечена із середини додатковою металевою ґратою.

Станувши перед стіною-вікном, я сперся ліктями на бар'єр, глибоко задумавшись. Кризь прозорі шибки глядів на простір між тюремними мурами і блоками, де зеленіючи з весною траву околывав твердої поверхні шпацирний хідник, на якому на той час не було нікого.

Коли приглядався скравчикові зовнішнього світу, в моєму естві будились почування безмежної туги за тим зовнішнім, за вільним світом, особливо в навечеря перед великим святом Христового Воскресіння. Глядів геть поза мури, над якими височіли вартівничі будки, звані “боцьянами”. Безхмарний небозвід приманливою голубістю приваблював мій зір, а душа рвалась у вільні простори, та пута немочі не давали. Чим довше глядів я у голуби́нь неба, тим сильніше оволодівало мною бажання вільного життя. І хоч якою нерозумною, наївною, але правдивою була думка негайно стати пташиною, розпростерти крила і полетіти... полетіти... геть далеко, поза зненавиджені тюремні ґрати і мури...

В цей момент насунулась мені думка — і що далі? Звів я зір з небозводу на мур навколо тюремної будівлі. Попри мури проходила пара людей — жінка і чоловік в однострої тюремного функціонера. Йшли вони обидвоє рам'я-в-рам'я. Зітхнувши глибоко, я подумав: О! Господи! Якби я мав у житті ще хоч один раз нагоду пройтися так з дівчиною, а може, й обнявши її стан?..

Що ж за побожні бажання — насунулась думка. Чи тільки побожні, чи радше, як кажуть поляки — “маження сцентей ґлови”? (мрії відрубаної голови).

З таких мрійливих думок вирвало мене відлуння кроків, що наближались до вхідних воріт. Тихцем, попри стіну, я скоро побіг до своєї цілі, примкнувши за собою двері. Незабаром відділовий, вдаючи, що ключем відмикає замок, відкрив двері. До цілі ввійшов бувший відділовий “Ясьо Беда”, який тепер авансував на політрука, зайнявши місце того, що мене змушував до співпраці.

— Який у тебе вирок і за що засуджений? — питав він мене.

На мою відповідь, що в мене присуд довічного ув'язнення за приналежність до нелегальної організації і посідання зброї, політрук висловив опінію, що я мусив мати також якісь збройні сутички з польським військом або інші збройні акції, якщо був засуджений до такої високої кари і дотепер не підлягав амністії.

На моє заперечення збройних дій політрук сказав, що він піде заглянути в акти справи, бо не вірить у те, що чує. І таки зараз вийшов.

Я, як звичайно в таких несподіваних переживаннях, дуже схвилювався, але для замаскування почувань взяв у руки якусь книжку і почав ніби читати. Удаючи, що читаю, я заглибився думками в можливі причини при-

буття спеца і його питань. Першою думкою було питання, поставлене самому собі, чи не зрадив мене котрийсь із друзів, який за ціну зради вийшов на волю? На таку думку кров у жилах почала кружляти жвавіше, уява почала опрацьовувати пляни евентуальної оборони, а за тим усім насувався образ евентуально трагічного завершення мого нужденного життя.

З тих чорних думок вирвав мене поновний скрегіт ключа в замку дверей. Увійшов відділовий і, кивнувши пальцем, казав мені йти за ним. Запровадив мене до свого кабінету, де в кріслі за бюрком сидів старший сержант — керівник тюремної бібліотеки.

“Що ж він може мати до говорення зі мною?” — майнула думка, та в той час сержант попросив мене сідати у вільному кріслі.

По звичайних питаннях про стан здоров'я, почування, як довго сиджу в тюрмі, раптово для мене впало питання: де б ти подівся, якби, приміром, вийшов сьогодні на волю?

— Над таким питанням я ніколи не задумувався, бо життя на волі — для мене утопія, — відповів я.

— Заложім гіпотетично, що так може статися. Куди чи до кого б ти подався?

— З родини в мене нікого в Польщі немає, — говорив я, — а зі знайомих тільки одна дівчина у Варшаві. Якщо б насправду прийшлося мені вийти на волю, то подався б тільки до неї.

— Чи ти з дуба впав, Іване, — жартував керівник. — Та ж ти “бандеровець”. Таких, як ти, до Варшави не впускають навіть на один день. Хіба ж якісь інші знайомі у тебе є, хоча б бувші в'язні?

— Знана мені є одна адреса приятеля, бувшого в'язня, але він сам не має де жити. Тимчасово мешкає в якихось знайомих людей, отже, для мене самотньою можливістю було б виїхати до родини в Україну.

— Тобі, як обивателеві Польщі, здається, буде неможливо виїхати на Україну, а старання о дозвіл на виїзд, навіть якби увінчалися успіхом, будуть тривати дуже довго.

— У мене часу багато, — говорив я. — В найближчу неділю міг би я написати подання до амбасади Радянського Союзу і спокійно чекати на дозвіл в'їзду в Радянську Україну.

— А, що буде, якщо не дістанеш дозволу? — питав далі керівник.

— Не знаю, — коротко відповів я. По хвилі я додав: — жодні знаки на небі, ні на землі не ворожать мені виходу на волю.

— Жодні знаки не ворожать... — повторив керівник і зичливо всміхаючися говорив: — Іди, Іване, до цілі, принеси мені усі книжки, випозичені з бібліотеки, бо ти таки дійсно сьогодні виходиш на волю. А про те, куди тобі дітись, не журися. Тюремна адміністрація дасть тобі письмове спрямування до роботи, а там знайдеться і мешкання.

Я, неначе прошитий електричним струмом високої напруги, відкривши рота, нерухомо вдивлявся в обличчя керівника, але той, махнувши рукою, дав мені до зрозуміння, щоб виходити.

Коли йшов сходами з партеру на перший поверх, мені здавалося, що зі мною кружляє весь світ. Я не вірив, що це дійсність. Все ще підозрював можливий трюк, а коли ввійшов до цієї, поділився непевною ще мені новиною з Яном і Станіславом, потім сів на табуреті, де хвилю сидів нерухомо. Навіть нагадування Яна і Станіслава, щоб збирав “манатки”, не зрушили мене з місця. Щойно відкриття дверей відділовим і голосне наказування до поспіху змусили мене до швидкого зібрання особистих речей і бібліотечних книжок.

Прощаючись з Яном і Станіславом, все ще не будучи певним власного становища, жалів за товаришами недолі, бо вони залишались далі за ґратами.

Сумніви щодо правдивості вістки про вихід на волю не залишили мене навіть тоді, коли стояв уже в магазині, де здавав тюремні речі, а діставав свої власні, буцімто цивільні. “Хтозна? — думав я ще тоді. — Може, завезуть тепер назад до Перемишля або й до Сянока, де поновлять слідство?”

Не маючи власних чобіт, які до решти викінчив уже в тюрмах, дістав я військові черевики по якомусь небіжчикові німцеві. Дві сорочки, стебновані власними руками перед відходом з Лемківщини в рейд через Чехо-Словаччину, німецьку військову блюзу і військові штани ще з партизанки, полатані вже в тюрмі на Словаччині, та німецьку військову шапку-фуражерку. З дрібних речей, що мав зі собою, — дуже гарну папіросницю, виконану зі соломки, яку вдалось мені переховати, щіточку до зубів, яку купив за гроші, запрацьовані на слюсарському верстаті, та дві хустини до носа.

Одягнений у німецький комбінований однострій, у супроводі одного з тюремних функціонерів я зайшов у кабінет адміністративного будинку. Там отримав свідоцтво звільнення карного в'язня, датоване 9. 4. 1955 р. (9 квітня), за номером справи Sr. 674/48/

Зі свідоцтвом звільнення цей сам функціонер запровадив мене до Повітової Народньої Ради, при вулиці Двірцевій, 6. Там я отримав письмове скерування до праці в С.З.Т.9. Тучарня в Мостах (годувальня свиней в Мостах).

За вказівками функціонера я подався до залізничної станції, де за гроші, зароблені в слюсарні, купив квиток на поїзд до Мостів. Чекаючи на поїзд, купив кілька пачок папіросів, а також дозволив собі випити кухоль пива, по якому “зашуміло” в голові.

Поїзд був перевантажений, тож довелось везтися до мети стоячи в коридорі, де було й кілька сторожів Голеньовської тюрми. В поїзді я зацікавився ближче змістом свідоцтва звільнення з тюрми, в якому, після персональних даних було написано:

...skazany wyrokiem Wojsk. Sądu Rejon. w Rzeszowie z dnia 14 września 1948 r. na, 12 lat więzienia za nielegalną organizację, zwolniony został dziś warunkowo. Podczas pobytu w więzieniu był zatrudniony w P.O.M. Nr 1, jako ślusarz w czasie od 8.6.54, do 31.12.54. Obowiązany jest zameldować się w biurze Milicji w Goleniowie nie później, jak do dnia 12 kwietnia 1955 r.

За цим слідує нерозбірливий підпис начальника тюрми.

Старі вагони поїзда вистукували рівномірні такти на сполученнях рейок, хиталися в такт поїзда люди, а в моїй голові думки ганяли одна одну. Будучи хлопчиною, десять років тому, мріяв про вільне життя в Україні, яке мала здобути Українська Повстанська Армія. Вирушивши у рейд через Чехо-Словаччину, в разі його завершення, мріяв про вступлення до українського легіону і про дальшу боротьбу за визволення України.

У в'язниці тліла іскорка надії на вихід на волю, за визволенням армій Сполучених Штатів Америки, а тим часом сталося найменш сподіване — уряд комуністичної Польщі випустив мене на волю. Дійсність була інша від молодечих мрій; дійсність була інша від життєвих сподівань...

Їдучи у незнане моє майбутнє, я думав: "Доборолась Україна до самого краю", а я з нею!... Тепер — годувати свині від'їжджаю...

AT THE EDGE OF A DREAM AND REALITY

SUMMARY

Memoirs of Ivan Lyko cover the period from the spring of 1945 to the spring of 1955. During that time for nearly two and a half years the author participated in the Ukrainian liberation struggle, as a member of the OUN underground in Lemkivshchyna, in the IV Raion, of the Nadraion "Beskyd".

On September 19, 1947 the author with five other insurgents went into a raid that was to take him to West Germany. On the territory of Czechoslovakia he was arrested and on May 18, 1948 together with other 113 captured UPA members he was extradited to Poland where he was jailed for 7 years. He was released from prison in 1955.

In the first part of his memoirs he describes his service in the raion SB (Security Service) unit from May 1945 to June 1946 and subsequently, until August 1947 as a secretary to "Chornota", the OUN leader of the 4th Raion.

He was influenced to join the liberation struggle by the unenviable conditions of life that the Ukrainians in general and the inhabitants of his village Bos'ko (Besko in Polish) had experienced under Polish and German rule. He also ascribes a great deal of influence to youth organizations Plast and Luh and to the Ukrainian school which were organized in 1939-1940 by the emigrants from Galicia who escaped the Soviet rule. The hatred between Ukrainians and Poles, which grew steadily in the twentieth century and culminated in the forcible repatriation of Ukrainians in 1945 from their ancient lands to the USSR is also described in detail.

The rest of the first section is devoted to descriptions of his life in the underground and the functions that he performed there.

The second part describes his raid to West Germany with five other insurgents. After only two days they divided themselves into two groups, each composed of three men. He talks about his trip through Slovakia in positive terms and mentions that Slovaks generally were extremely friendly and willing to extend help to Ukrainian insurgents. After some six weeks of continuous march he made it to the Czech-Austrian border, where unfortunately he was captured by the Czech police, sent to Brno, Banska Bystrica and finally to Koshytsi (Kosice) from where together with other 113 imprisoned Ukrainian insurgents he was extradited to Poland.

The third part describes the routine of prison life in Communist Poland which he had to endure for the next seven years. He was condemned to life imprisonment by the Military Tribunal in Peremyshl (Przemysl) on January 19, 1949 and transported to the Central Prison in Goleniow. The rest of this section is devoted to prison routine and the psychological trauma that he had to endure for the next seven years until his amnesty in April 1955.

ФОТОГРАФІЇ

Господарі села Явірник (коло
Команчі) Сяніцького повіту з
парохом отцем Мельником.
Сидять справа: Михайло
Шарий (громадський секретар і
дяк) та Теодор Халупа (солтис).
Стоять справа: другий —
Михайло Пінчак (розвідник
і зв'язковий УПА), четвертий —
Стефан Онишканич
(свідомий українець).

Бувші вояки УПА після виходу з тюрми в
1955 році. Справа: Віктор Турко "Іскра",
Михайло Возьний з дружиною. Зліва: Іван Лико,
приятель М. Возьного (прізвище невідоме).

Василь Гуда "Павло", після
виходу з тюрми в 1955 році.

Стефан Каблаш
"Гарасим" (1956 рік).

Іван Лико – резервіст польського війська
(1959 р.).

Батерія протилетунської артилерії польського війська на маневрах,
влітку 1959 р. Перший зліва — Іван Лико.

Автор спогадів Іван Лико з родиною в 1974 р.,
дружина Текля, син Богдан і доньки — Ірина й Марійка.

Посвячення прапора Станиці Об'єднання колишніх вояків УПА в
Рочестері, Н. Й. (30.VIII.1975 року.) Прапор тримає Антін Качала "Шугай",
перший справа Іван Петрик "Грізний", І. Лико повернутий спиною.

Іван Лико виголошує доповідь під час святкувань 40-річчя УПА, в 1982 році в Рочестері, Н. Й. (США).

Іван Лико — ведучий програми відзначення 25-річчя парафії Української Католицької Церкви Богоявлення в Рочестері, Н. Й. (США), 1983 рік.
Сидять: парох о. Василь Бучек і п-і matka.

Зліва: Андрій Потічний (брат Петра), Іван Лико, проф. Петро Й. Потічний і Юліан Котляр під час товариської зустрічі членів Об'єднання колишніх воєнків УПА в Рочестері, Н. Й. США, липень 1985 року.

Бувші воєнки УПА з дружинами під час святкувань 45-річчя УПА і 40-річчя Великого рейду в Рочестері, Н. Й. США. Зліва: Володимир Ґулкевич "Рубач" з дружиною, Іван Лико "Скала" - "Богдан" з дружиною, Іван Лялюк "Камінний" і Катерина Лялюк "Грізна", Іван Петрик "Грізний" з дружиною, Теодор Баб'юк (ветеран УСС) з дружиною, Ольга Червінська "Калина" з чоловіком, Осип Назаренко "Назар" з дружиною, проф. Петро Й. Потічний, Стефан Адамчук "Семчук" з дружиною і Теодозій Горбовий "Рись".

Делегати і гості п'ятнадцятого З'їзду Об'єднання кол. вояків УПА
2-3 вересня 1989 року в Рочестері, Н. Й. США.

Стоять у третьому ряду справа (перший і другий) представники
Товариства бувших вояків УПА ім. ген. Чупринки — Микола Кулик і Віктор Новак.

Члени Пленуму Видавництва "Літопис УПА" у Торонті в Канаді (25 листопада 1990 р.)

Сидять зліва: Володимир Макар, мгр. Євген Штендера, д-р Модест Ріпецький,
генеральний секретар УГВР Микола Лебедь, інж. Степан Голяш, проф. Петро Й. Потічний.

Стоять зліва: майор Петро Содоль, Іван Лико, Іван Росіл, Володимир Дашко,
неідентифікована особа, пор. Лев Футала, Микола Кулик, Михайло Ковальчин,
неідентифіковані дві особи, Михайло Мігус.

Занедбаний цвинтар у селі Боську,
після виїзду українського населення до СРСР в 1945 році.

Автор спогадів Іван Лико серед бувших вояків УПА в Сидней (Австралія) в березні 1991 року.
Стоять зліва: Михайло Левчишин "Семенко" і Дмитро Грицько "Цяпка".
Стоять справа: (перший) Стефан Козак "Хомик" і Володимир Костка "Чумак"

Зустріч з Юрієм Шухевичем у Рочестері, Н. Й. (США), 29 липня 1991 р.
Сидять зліва: Володимир Гулкевич "Рубач", Катерина Лялюк "Грізна", Юрій Шухевич,
Ольга Червінська "Калина". Стоять зліва: Іван Лялюк "Камінний",
Стефан Адамчук "Семчук", Дмитро Калюжний та Іван Лико.

Зустріч з Юрієм Шухевичем у Рочестері, Н. Й. США, 29 липня 1991 р.
Зліва: Іван Лико, Юрій Шухевич і Лідія Захарків. Стоїть – Дмитро Калюжний.

Автор Іван Лико з дружиною Теклею
в 1994 році.

Іван Лико з близькою і дальшою ріднею (влітку 1999 року).
У першому ряду справа стоїть Осип Головатий (Богдан Сенечко),
бувний кущовий провідник ("Довгорукий") у V-му районі надрайону "Бескид".

Перекуска під час загальних зборів Благодійного Фонду у Львові (жовтень 1999 р.)
Зліва: полк. (емерит) Костянтин Іщик, д-р Модест Ріпецький,
Іван Лико, проф. Петро Й. Потічний.

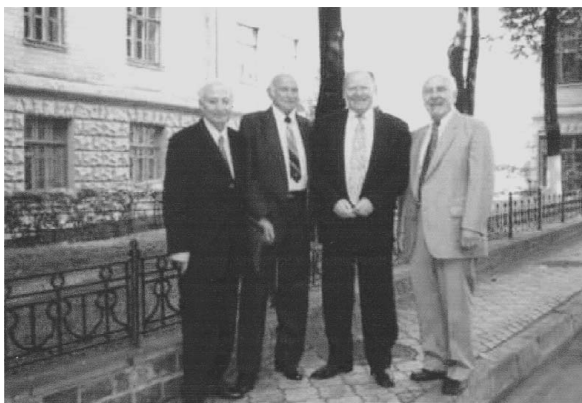

Іван Лико (посередині) з родиною. Різдво, 7 січня 2000 року.

Члени Пленуму Видавництва "Літопис УПА" у Торонті в Канаді (в червні 2000 року).

Сидять зліва: проф. Петро Й. Потічний, мгр. Ірина Камінська,
д-р Модест Ріпецький, пор. Лев Футала. Стоять зліва: Микола Кулик,
Іван Росіл, Іван Лико, Володимир Дашко, Михайло Бошно, Степан Шпак,
Роман Кулик, п-і Росіл, Осип Жигар.

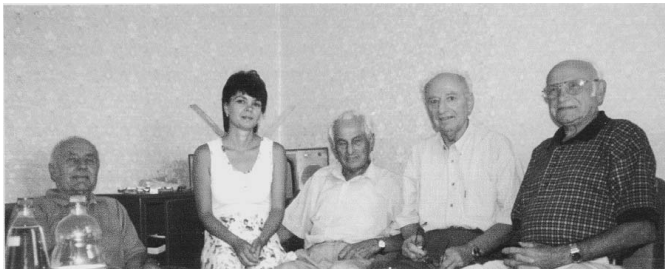

Зустріч з віце-прем'єром України Миколою Жулинським, серпень 2000 р.

Справа: проф. Петро Й. Потічний, віце-прем'єр Микола Жулинський,
Іван Лико, Микола Кулик.

У кабінеті голови Державного комітету архівів України Руслана Пирога Яковича (серпень 2000 р.). Зправа: Микола Кулик — адміністратор В-тва "Літопис УПА" в Канаді, Руслан Пиріг Якович, проф. Петро Й. Потічний — відповідальний редактор В-тва "Літопис УПА", Іван Лико — секретар В-тва "Літопис УПА".

У перерві між засіданням у справах видавництва "Літопису УПА" з представниками НАНУ в Києві (серпень 2000 року). Посередині проф. НАНУ Павло Сохань.

Учасники загальних зборів ТзОВ "Літопис УПА" у Львові (серпень 2000 р.). Сидять зліва: Володимир Чорновус, Леся Дук, Іван Лико, Микола Кулик, проф. Петро Й. Потічний, Костянтин Іщик, Юрій Штендера. Повернуті спинами (зліва): мгр. Ірина Камінська, Володимир В'ятрович, д-р Ігор Гомзяк.

Із загальних зборів Благодійного Фонду "Літопис УПА" у Львові (серпень 2000 р.) Справа: полк. (емерит) Костянтин Іщик, проф. Петро Й. Потічний, Микола Кулик, Іван Лико.

Загальні збори ТзОВ "Літопис УПА" у Львові. 24 серпня 2000 р.
 Справа: Володимир В'ятрович, Юрій Штендера, Костянтин Іщик,
 Леонід Ревонюк (ззаду), проф. Петро Й. Потічний, Микола Кулик, Іван Лико,
 Леся Дук (частина обличчя) і Людмила Коляса.

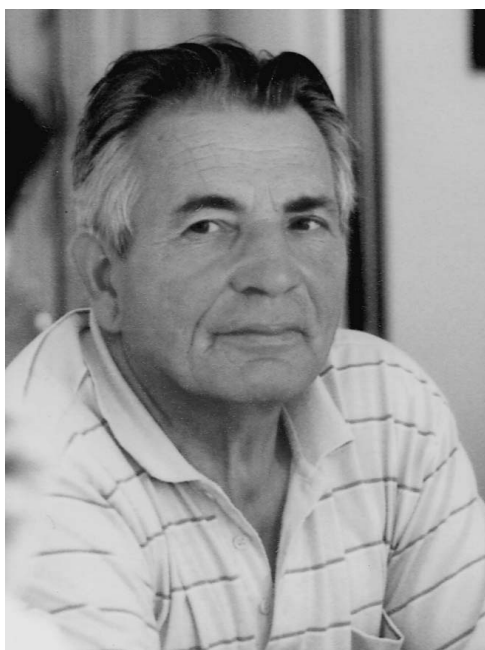
Делегати 18-го З'їзду Об'єднання кол. вояків УПА (11-12 листопада 2000 року в Торонті,
 Канада). Сидять: другий зліва — уступаючий голова проф. Петро Й. Потічний,
 посередині — новообраний голова Іван Лико, по його правому боці Заступник голови
 на США Юліян Котляр, по лівому боці — Микола Май, заступник на Канаду.

Микола Терещенко
(“Медвідь”)

НА ГРАНІ ДВОХ СВІТІВ
(Спогади)

Микола Теренко

Рідне село Пашова

Хотів би я дещо згадати про моє село Пашову Лиського повіту, зокрема про день 19.ІІ.1945 року. Настав цей день похмурий; зранку був мороз, і ніхто з селян не знав, що його чекає за годину. Кілька господарів вийшли відгортати сніг від свого обійстя і в той час, дивлячись у горішній кінець села, побачили якихось озброєних людей, які обступали село з усіх сторін. Була це міліція з Ропенки, Мичковець і Лиська і різне озброєне цивільне шумовиння. Облаву цю провадив якийсь польський партизан з Волині, який кульгав на одну ногу. Усіх тих бандитів було з 400, і почали вони робити славетну ревізію по хатах; як говорили — “за бандеровцями”. А насправді прийшли грабувати все — білизну, курей і взагалі все, що їм тільки сподобалось.

Я, як підпільник, прийшовши вночі з села Середниця з районним провідником “Ігорем” та ще двома стрільцями, заночував у Сороки Дмитра, а провідник з двома підпільниками — по сусідству, у господаря Теренка Михайла, якого звали Бурміщ. Ми взагалі не знали, що цієї ночі до села прийшли ще інші підпільники і також заквартирували в долішньому кінці села, в хатах Двудіта Івана і Терефенко Катерини. Був це сотенний “Крісовий” — Ковальський Іван, родом із села Залуж коло Сянока, другий — зять священника Мазяра з села Ванькова, третій — “Чубчик”, син дяка з села Середниця і четвертий — командант ПЖ, який пізніше служив у сотні “Криляча” (псевда не знаю).

По чотирьох годинах ревізії і биття людей чим тільки попало, нічого не знайшовши, в годині другій по обіді пустили червону ракету вгору, і всі бандити злетілися в одне місце, зване у нас Попова Рінь. Звідси вся банда завершила в долішній кінець села, де почали знов робити ревізії по хатах і палити хати та стріляти людей. Першу хату запалили Двудіта Федька, другу Петрика Ілька і там застрілили 11-літнього хлопця Лишика Юзя, страшно змасакрували Двудіта Федька, який за тиждень помер. Наступну обступили хату Двудіта Івана, де квартирували наші підпільники з сотенним “Крісовим”. Обидва вони, “Воробець” і “Роман” — зять священника Мазяра, — скочили зі стриху й вискочили в подвір'я, де почали відстрілюватися, але не пробігли і 50-ти метрів, згинули від куль. Сотенний “Крісовий”, відстрілюючись на стриху, застрілив двох поляків і тоді сам застрілився. Поляки почали тоді до хати кидати гранати.

В сусідній хаті комендант ПЖ перебрався на жінку, зловив корову з ланцюгом і таким способом уцілів, а вони, ляхи прокляті, і далі палили хати. Коли прийшла черга палити хату, криту бляхою, обступили її, зачали кидати до неї гранати і стріляти вогнепальними кулями. Саме я був у цій хаті в криївці під коморою. Вже хата почала горіти, і тоді до хати влетів хлопець з тієї хати, відкрив криївку і питає, чи я хочу згоріти в криївці, чи вилізти наверх і там згинуть від куль бандитів? Я йому кажу: відкривай, і вискочив з криївки наверх. Бачучи, що поляки стоять коло хати і стріляють, я

влетів до кімнати, де була шафа з убранням і білизною, взяв трохи білизни і, наблизившись до дверей, кинув за стіну і тоді побачив студню на подвір'ї. Тоді, на моє щастя, вітер димом затягнув у сторону студні. У ту хвилину я почув страшний плач жінок і дітей, їх били поляки і наче збожеволілі кричали: "Уважаць, бо в тим дому сон бандеровци". Були це секунди, і я не задумуючись вискочив з хати, яка вже добре горіла, і під прикриттям диму добіг і скочив до студні, яка мала 12 метрів глибини, а в ній три метри води. Та студня мала вал з ланцюгом, до якого було прикуте відро. Я вчепився руками ланцюга і полетів до самого дна. Тоді, по ланцюгу підтягнувся над люстро води, перекрутив ланцюг на чоботи, бо інакше не міг би вдержатися. Зараз дивлюсь догори, чи не побачили мене поляки, як я скакав до студні. Кожна секунда була для мене годиною. Дивився вгору, чи не прилетить проклятий лях і не кине до студні гранату, але Бог дав, що на цю хвилину вони посліпли.

Чекаючи на смерть у студні щонайменше півгодини, чую, що хтось шарпає колесом, що було вмонтоване до вала, з допомогою якого витягували воду. Дивлюся зі студні і бачу, що то є той хлопець, що випустив мене з криївки. Він побачив мене в студні і полетів до сусіда Гуцуляка Миколая, який витягнув мене зі студні. Як мене витягнули, подивився я на сусідню хату, яка вже догоряла, і подумав, що сталося з провідником "Ігорем" та іншими хлопцями, котрі були разом з ним у тій хаті. Господар тої хати називався Терефенко Михайло. Тим хлопцям також допоміг вітер і дим. Недалеко від цієї хати був місток над маленькою річкою, і вони сховалися під цей місток.

Я, мокрий, пішов до ліса, званого Солонний, і щойно як стемніло, вернувся на згарища, щоб хоч трохи висушитися, бо одяг на мені майже замерз.

Поляки спалили 19 хат таких господарів:

- 1) Двудіт Теодор
- 2) Терефенко Катерина
- 3) Двудіт Іван
- 4) Юрцаба Ілько
- 5) Лишик Михайло
- 6) Минда Гриць
- 7) Терефенко Дмитро
- 8) Терефенко Михайло
- 9) Сорока Анастасія
- 10) Сорока Дмитро
- 10) Печінка Олекса
- 11) Терефенко Михайло
- 12) Романко Осип
- 13) Лишик Стефан
- 14) Лишик Марія
- 15) Гасуляк Дмитро
- 16) Петрик Олекса

- 17) Петрик Юрко
- 18) Терефенко Миколай
- 19) Двудліт Миколай

Загинули в цей день:

Підпільники:

1. Сотенний “Крісовий” Ковальський Іван, під час німецької окупації був учителем у с. Ропенка.

2. Зять священика от. Мазяра з села Ванькова.

3. “Воробець”, походив з села Середниця (син дяка)

Цивільні люди:

1. Двудліт Федько, літ 60. Його тяжко побили; помер на місці побиття.

2. Лишик Юзьо, літ 12 — лежав убитий на подвір'ї, не мав голови. Невідомо, чи поляки забрали голову з собою.

3. Гасиляк Дмитро¹, літ 31. Його тяжко поранили, одержав п'ять пострілів, від яких помер.

4. Гасиляк Стефан, літ 40, застрілений на подвір'ї.

5. Печінка Анна, літ 72. Її живою вкинули у вогонь палаючої її власної хати.

6. Петрик Іван, літ 44. Застрілений у власній хаті.

7. Терефенко Дмитро, літ 38. Дмитра застрілив його кум, міліціант з села Станькова, коли гасив водою хату. Вбитий впав з ведром зі стріхи.

Всі вбиті були поховані на цвинтарі в селі Пашова. Похорон з панахидою відправив священик з Тиряви Волоської. Дякував під час похоронів дяк, батько вбитого “Воробця”, він дуже плакав і тоді сказав, що “Воробець” — то його син.

Коли поляки палили хати, били і стріляли людей, забрали людям всю одіж, яку люди повиносили з палаючих домів. Забрали 40 голів худоби, знущалися гірше, як татарська орда, кричали: “Бій і стшеляй до тих русінув, бо то вшистко наше”.

На другий день приїхало знов 20-ть міліціантів з Ропенки з труною, позбирали спалені кістки міліціантів, котрі згоріли разом з хатою Двудліта Івана, і забрали з собою до Ропенки. З ними був заступник коменданта міліції Шиляк, котрий говорив до солтиса Сьлівки Казімежа, “Же не потшебне било спаліць тиле добрих домув, але оні мелі розказ од теґо пана, ктури пшишедл з Волиня”.

Початки самооборони

Відтоді всі люди в селі Пашова зрозуміли, що нема для них іншого виходу, тільки братися за зброю і боронитися так, як уміють, бо нема жодної ради, бо сторожі права, що мають людей боронити, приходять до села і

¹ У списку згорілих хат подано прізвище Гасуляк Дмитро. Невідомо, чи йдеться про ту саму особу.

стріляють з папашок по вікнах і грабують у білий день. Молоді поляки не хотіли іти до війська, бо були би вигнали їх на фронт. Зате пішли до міліції, де краще ходити по українських селах, вистрілювати господарям курей, забирати худобу, палити хати, а на фронті треба було гинути.

Не довго полякам це вдавалося. Настала весна 1945 року. Прийшли до нас люди, котрі зорганізували боївку і маленький відділ самооборони. Ці вдень і вночі пильнували українських людей перед денними злодіями, які, як хотіли поїсти курей, то долучувалися до військових груп, що робили облоги, а радше ішли на села грабувати населення, бо, як самі говорили, “Му-сімі сен тераз одживіць”, бо ніколи, як ішли на села, не мали зі собою кухні, хоча ішли цілими батальйонами. Завжди під приводом того, що шукають за бандерівців, грабували і жерли, як голодні вовки, і як пройшлися по хатах, то так наче село згоріло. Їм завжди всього було мало.

Початок війни і прихід большевиків

Я, Лишик Іван, народився в 1922 році в селі Пашова Ліського повіту. Село було велике, тягнулося у довжину на п'ять кілометрів, нараховувало 1500 громадян, тобто 250 родин, в тому 5 родин польських і 7 жидівських.

Село мало греко-католицьку церкву і велику муровану семиклясну школу. Вчителювали в селі чотири вчителі: два українці і два поляки. Директором школи був Дупляк Михайло, а його жінка Анна була також вчителькою, яка вчила дітей української мови, одну годину денно. Всі інші предмети викладали польською мовою. Кожна кляса вивчала українську мову. Між дітьми — українцями, поляками і жидами — не робилося жодної різниці. Українських дітей релігії вчив греко-католицький священник, а польських — римо-католицький, котрі доїжджали до нашого села раз у тиждень.

Селяни займалися рільництвом. Земля була не найгірша, так що в селі ніхто не голодував, але деяке перенаселення було, і дехто виїжджав у пошуках праці за кордон. Дехто їхав до Франції, а дехто до Америки і Канади. Заробивши грошей, поверталися до рідного села, ставили собі нові хати, дехто докуповував землі. Так життя пливло спокійно до 1938 року. У цьому році і в 1939 поляки почали організовувати “Стшельцув Польських”, і відтоді почалося протистояння між поляками і українцями.

У 1939 році, перед самою війною Польщі з Німеччиною, поляки мобілізували багато річників до війська, забрали в селян коней і вози. Фронт скоренько пересувався зі заходу на схід, і за 10 днів коло нашого села перекопалося німецьке військо і пішло на Львів.

Люди не боялися так німців, як большевиків, і говорили, що як, не дай Боже, прийдуть большевики, то будуть вивозити господарів на Сибір, і того люди боялися. І те сталося. Наприкінці вересня німці вицофалися, а прийшли большевики. Пам'ятаю, що німці виїздили в суботу, а в неділю поплудні приїхала до села одна сотня большевиків і зараз скликали людей на мітинг, коло панського двора в долішнім кінці села, на пасовиську. І я там

був присутній. Солтис приніс два столи і крісла і заявив людям, що буде говорити лейтенант.

Лейтенант вискочив на стіл і почав говорити трохи по-російськи, а трохи по-українськи: “Хазяї, ми є красна армія, ми вас освободили. Вас до-тепер називали руснаками, а ви є українці. У нас нема місця для поміщиків, куркулів, кулаків. У нас нема панів, всі мусять бути рівні. Всі будуть мати по одній корівці”.

Тут люди почали між собою шемрати, а солтис, Мицо Михайло, дивиться на людей і говорить до лейтенанта: “Товариш старшина, не говоріть так, бо у нас майже всі мають більше двох штук, навіть п'ять і шість штук, і вони будуть боятися”.

А товариш іще раз сказав, що всі будуть мати однаково поля і однаково корів, та що все поміщицьке майно і поле поділять між бідняками. Говорив також, що завтра люди мають зійтися і зробимо вибори до сільради. Виберемо голову сільради, секретаря і фінансиста, а також іще нині покличемо хлопців до сільської міліції.

На другий день вибрали головою сільради Мица Михайла, секретарем Яровецького Дмитра, фінансистом Гливу Федька, а командантом міліції Мица Грицька. Так почала нова влада урядувати. Зараз-таки обрали парцеляційну комісію, яка зайнялася розділювати майно поміщика — як корів, ялівок і коней. У нас були два двори, власниками яких були жиди. Один поміщик називався Зідкин Дуб², а другий, його швагер, Цуговий Аврам.

Перший маєток мав близько 400 гектарів землі і 100 гектарів лісу, 120 корів і 75 ялівок, 12 коней для праці в полі. Жидів наразі ніде не вивезли, їх тільки звезли до купи і дали дві кімнати з кухнею і комору, як рівнож наділили їм п'ять гектарів поля і одну корову. Інший живий інвентар комісія з представників райкому розділювала поміж бідніших селян, як рівнож наділювала землю біднішим селянам, які не мали чотирьох гектарів землі.

Багаті господарі, котрі мали більше двох корів, мусили віддавати їх до району до Ліська як контингент на м'ясо. За одну голову худоби спочатку не платили нічого, а десь по трьох місяцях господар одержував від 50 до 75 рублів, так, що за одну добру корову міг собі купити дві пари чобіт. Найгірше було те, що не можна було нічого купити, бо крамниці були порожні. Крім горілки і риби, яку називали шпротки, майже нічого іншого там не було. Як селянин купував горілку і рибу, то мусив купити також 4 дерев'яні, мальовані фарбою ложки.

Настав 1940 рік. До села почало щораз частіше приїжджати НКВД. Спочатку кликали господарів на розмову потайки, а потім до району. Хотіли знати все, що діється в селі: що сусід на сусіда говорить, допитували за націоналістами, наставляли одних проти других. Приїхали з району з фотоапаратом, поробили всім знімки, кожний мусив класти палець у туш і на анкету. Люди почали боятися; питали один одного пощо вони це роблять.

² Прізвище й ім'я подане невіразно.

Потім кожному віком понад 16 років поробили паспорти. Кожній жінці і батькові повписували дітей у паспорти.

Хочу тут зазначити, що голова сільради Мица Михайло і секретар сільради Яровецький Дмитро народилися в 1900 році. Обидва були на зарібку в Канаді. Мица Михайло не любив большевицького устрою, а Яровецький Дмитро був комуніст. З цим світоглядом приїхав з Канади.

Між ними двома почалися тертя, а коли наприкінці 1940 року почали в нашій селі робити колективізацію, з району дали товариша Кононенко Івана. Він заквартирував у Мици Михайла і там харчувався, та й обидва заприязнилися. Усе те бачив Яровецький Дмитро і доносив до району. Кононенко покликали назад до Лиська і більше ніхто його не бачив ні в селі, ні в районі.

Коли забрали Кононенка, на його місце приїхав Піщанський Сергій. Цей політрук взявся до праці. По-перше, відразу скликав мітинг усіх селян і зробив вибори. На нового голову сільради поставили три кандидатури: Яровецького Дмитра, Мица Михайла. Таємним голосуванням (карточками) 80% голосів одержав Мица Михайло, Яровецький Дмитро лише 10%. За тиждень знову провели вибори і вийшло те саме. Большевики зробили інакше: за тиждень по виборах приїхали вночі, арештували Мицу Михайла і без жодних виборів на пост голови сільради поставили Яровецького Дмитра. Відтоді взялися за колективізацію в селі. Щовечора селяни мусили йти на мітинг і підписувати заяви про добровільне прийняття добровільно до колгоспу. Насамперед постягали корови, ялівки і коні, також і ті, що минулого року роздали з маетку поміщика. У котрого господаря корова здохла, мусив дати свою останню. Якщо не мав жодної корови, то мусив купити, бо грозили йому Сибіром. Всю забрану худобу зігнали до двора.

Большевики зачали вирубувати Ваньківський ліс. Той, хто не мав коней, то мусив йти стинати дерево, а ті, що мали коні, мусили звозити дерево до тартаку, віддаленого на 10 км. На одного коня припадала норма 7 кубиків (кубічних метрів), а господар, який мав два коні, мусив звезти 14 кубиків і в кожную суботу Яровецький з Піщанським приносив картку-вимір на наступний тиждень, провіривши чи виконано норму за попередній тиждень. Кожному говорили: запишися до колгоспу, не будеш возити дерева з ліса, а не хочеш записатися, то вози кльоци доти, доки тобі коні не поздыхають. Не виконаєш норми, будемо вас судити.

Так минали тижні тяжкої гарівки, бо кожний знав, що як не вивезе норми, то його вивезуть на Сибір. Слабші господарі, котрі мали слабші коні, бачучи, що не дадуть ради, при кінці тижня ішли до них і просили, щоб їх прийняли до колгоспу.

Трьох господарів, які не виконали норми вивозу дерева, віддали під суд. Були це Шостак Іван і Терепенко Михайло, обидва по 70 літ, та Лишик Михайло, 20 літ. Судив їх якийсь москаль, який приїхав з Лиська. Прочитав їм вирок: за невиконання плану вивізки кльоців по 5 років Сибіру. Наступного дня по розправі Шостак Іван і Терепенко Михайло вже до ліса не поїхали, але Лишик Михайло поїхав. Його НКВД знайшло й арештувало в лісі.

Забрали його на автомашину і завезли до Ліська, разом з двома стариками, в яких були сини 1921 року народження. Після трьох днів стариків замінили на синів, яких разом з Лишиком Михайлом вивезли в Сибір і яких уже ніхто більше не побачив.

Терор у селі посилювався. Змінили голову сільради без жодних виборів. Бувшого комуніста Яровецького Дмитра зробили головою колгоспу, а на його місце поставили доброго господаря Лишика Стефана, але він також довго місця не зіграв, бо одного дня спізнився на 5 хвилин до праці, за що дістав 6 місяців тяжкої безплатної праці на тартаку в Ваньковій. В його виroku зазначили, що має піхотою ходити до праці 6 кілометрів в одну сторону. А якщо ще раз спізниться до праці, то вивезуть його на Сибір і більше не буде бачити своїх дітей і рідних. Політрук Піщанський з підсмійкою говорив: мати і рідня у тебе, батьку, єсть, а то больше не увидиш.

Прийшов місяць квітень, стало тепло. До колгоспу записалось 70 родин. Політрук Піщанський з головою Яровецьким плугом визначили границю колгоспу; відрізали скибою вздовж села, по обидвох боках, понад самі хати так, що господареві, котрий не записався до колгоспу, не вільно було набрати води з власної криниці, яка тепер була в границях колгоспу. Кожний господар, котрого студня була в границях колгоспу, одержав остерігаюче письмо, що як буде брати воду, то більше села не побачить, а за забране поле до колгоспу наділювали землю в другому кінці села. Господарям-самостійникам, котрі не записалися до колгоспу, говорили, що на колінах придуть просити, щоб їх прийняли до колгоспу, та вони їх не приймуть. І Бог зна, що вони ще були б вимислили тільки, що зачали крижуватися пляни.

З настанням весняної гарної погоди можна було зачати працю в полі. Правління колгоспу закупило 100 центерів вівса, якоїсь там нової відміни, що мала мати китицю з зерном від самої землі. Взяли це зерно, розсипали тоненько по долівках у двірських стодолах і полляли водою, щоб почало зростати.

Тим часом погода змінилася, прийшли дощі і впав сніг. Тривало то два тижні, овес почав зростати і зазеленівся в стодолі, а в поле не можна було вийти. Коли зробилась погода, то це зерно не надавалося до засіву, тільки на пашу для корів. Відтоді настало ще гірше для індивідуальних господарів, бо говорили, що ті прокляті не хочуть записатись у колгосп, моляться, щоб комуністам нічого не вдалося.

Вбивство голови колгоспу

Прийшов час страшної ненависти між людьми. 30 квітня 1941 року вечером о годині 9 пострілом через вікно в хаті був убитий голова колгоспу, великий комуніст Яровецький Дмитро. Сидів у своїй хаті і обговорював з бригадиром плян праці на завтрашній день.

Перший, котрий прилетів до дому Яровецького, був комендант міліції Мица Гриць. Він зараз полетів до сільради, яка містилася у дворі, бо там

було багато приміщень на бюра. На його телефонне повідомлення з району в Ліську приїхало 10 енкаведистів із двома псами, котрі мали віднайти злочинця.

пси провадили попід хати щонайменше 2 кілометри і запровадили до хати господаря Мазура Гриця, який мав трьох дорослих синів. Один, Мазур Іван літ 35, був вже жонатий і мав двоє маленьких дітей, Юрко, літ 26, кавалер і Олекса, літ 20, кавалер. Їх усіх зараз скували і піхотою пригнали до хати вбитого Яровецького. Там їх страшно били і казали злизувати кров убитого з землі.

Частина енкаведистів поїхала зараз до району, а частина залишилась. На другий день раненько приїхала ще одна група НКВД і вирубала із стіни набій, котрим був убитий Яровецький. З'ясувалося, що набій був дороблений десь у якогось коваля, бо в нас інших майстерень не було.

У селі було дві кузні. Один власник, старший уже віком, називався Макар Стефан. Власником другої кузні був Теревенко Дмитро, літ 35, котрому помагав його брат Теревенко Іван, літ 24. Третій брат, літ 27, Теревенко Миколай. Всіх їх трьох 1 травня 1941 року арештували і доставили до району. Наступного дня арештували Лишика Гриця і п'ятьох інших господарів.

У день похорону не знаю відкіля привезли з 50 комсомольців з прапорами, оркестру 20 чоловік, 20 енкаведистів, 20 міліціантів і цивілів москалів, котрі несли відкрити труну. Зігнали примусово з трьох сіл населення. Труну принесли до сільради, положили на підвищенні і почалась промова. Говорено, що вбито найкращого сина комуністичної влади, за якого кров рікою потече.

Люди, слухаючи промов, молилися тихенько і потихеньку між собою говорили: Боже, що дав єсь комусь настільки сили і відваги, що того проклятого большевика стратив з цієї землі, може, хоча трохи людям полегшиться.

Тіло вбитого загребли на цвинтарі в нашому селі, в голові гробу зараз поставили великий стовп, а на нім велику 5-раменну звізду.

Щоправда, по вбивстві садиста, котрий так вміло знущався над селянами, до колгоспу нікого більше не прийняли. Але за це настав судний час для селян. НКВД вдень і вночі перепроваджувало слідство в сільраді. Кожного дня арештували по два господарі і везли їх до району, переслухували кожну родину, брали жінку і чоловіка з кожної хати і зосібна задавали запитання: "Де чоловік був цієї ночі?". Винуватців не мали, бо ті, котрих арештували, були невинні і до нічого не признавались.

Минуло вже два тижні, як арештували Мицу Грицька, котрий перший повідомив НКВД про вбивство проклятого Яровецького. Сидячи вже тиждень у тюрмі, він просив в енкаведистів дозволу поговорити з сестрою телефоном. Коли дістав дозвіл, мабуть, не знав, що цю розмову будуть підслухувати, бо по телефону сказав сестрі, щоб у цій хвилі повідомила її 24-літнього швагра, Теревенка Грицька, що на подвір'ї в призьмі обірника є закопаний кріс і щоб він його переховав в інше місце.

За годину часу енкаведисти були на місці коло обірника, зігнали людей і наказали перекидати обірник на друге місце. Нічого не знайшли, але Терефенка Грицька арештували і завезли до району. Він до нічого не признавався, хоча його страшно мучили, бо хотіли довідатися, де переховав кріса. Тоді привели Мицу Грицька і він сказав Терефенку: "Признайся, Грицю, де переховав кріса. Я вже признався, що я вбив Яровецького, нехай не терплять невинні люди". Тоді Грицько Терефенко разом з НКВДистами поїхав до села і показав криївку, де сховав кріса. Було це місце під корінням верби над річкою.

Звірства НКВД

А ось що розказував мені сам Терефенко Грицько. Його арештували і перевезли до тюрми в Самборі. Перед приходом німців у червні 1941 року НКВД розстрілювало в'язнів. Його привели до тюремної пивниці, де в'язням в'язали дозаду руки і де вже повбивані інші в'язні. Вже було вбитих дві верстви. Йому НКВДист вистрілив ззаду в голову і потрапив в шию. Він упав непритомний на трупи, а тим часом НКВДисти далі розстрілювали в'язнів. Коли він опритомнів, то на нім лежав труп. Він чув сильну стрілянину і німецький шваргот. Тоді зачав кричати, і німці його витягнули з-поміж трупів, завезли до шпиталю в Самборі, де його лікували цивільні лікарі, і за один місяць лікування повернувся до хати з шрамом на шії.

По смерті Яровецького в селі жінки і матері даремно чекали своїх невинних синів і батьків, що повернуться з тюрми. Вони вже ніколи не вернулися до своїх рідних, бо були замордовані, одні в Самборі, одних в'язнів кинули живими до копальні солі коло Добромиля, одних вивезли аж до Севастополя, а старших віком до села Вільшаниці.

Селяни чекали приходу німців, бо зненавиділи большевиків. Коли настав день 22 червня 1941 року, військо Червоної Армії тягнулося колонами до Сяну. Люди тривожно приглядалися, що діється. Прийшов наказ забирати в селян коні з возами; військові колони, переважно піхотинців і тачанки, везли амуніцію, і все прямувало до кордону. Так відбувалося три дні, аж у вівторок о годині 8 ранку надїхав якийсь старшина, вистрілив червону ракету вгору і табори та військо обернулись на дорозі на схід.

Ще військо маршувало дорогою, як колгоспники почали забирати з колгоспу своє майно, а при поділі почали сваритися, дійшло до бійки. По полудні злетілись колгоспники і неколгоспники. Поміж ними був паламар, старший вже віком чоловік Двудіт Михайло. Він крикнув до колгоспників: "Ви, комуністи! Язда на цвинтар! Демо викопати того вашого комуніста!" І пішли всі роззлючені, викопали стовпа з червоною зізвздою, викопали труну Яровецького, затягнули за пліт цвинтаря і закопали труну з трупом у березі. При цьому сипались від людей найгірші клятьби на комуністів, на большевиків, а ще до цього побили палицями і невинних колгоспників. У неділю в церкві священник закликав людей опам'ятатися, бо це до нічого доброго не

провадять. Ці люди, котрі були вже колгоспниками, невинні; це все зло стало і виходить з Москви.

Як згадано попередньо, узятих до червоної армії мужчин вишколювали у військових казармах у Вільшаниці Лиського району. Були це будинки прекрасного двора польського поміщика зі всіма господарськими забудовами, і там містилось військо зі старшинами. Коли в неділю німці пустили з літака на казарми дві бомби, тоді негайно жінки з дітьми і декотрі старшини попакувались на самоходи і поїхали на схід. На місці залишились тільки кухарі і господарники.

Коли настав вечір і добре стемніло, один солдат, помічник кухаря, Валях Дмитро з села Пашова, втік у парк маєтку і сховався в корчах. Звідтам над ранком хотів дістатися до лісу. Вночі в парк, приблизно 15 метрів від місця, де сидів Валях, заїхало вантажне авто, а з нього вискочило 20 НКВДистів і почали копати яму. За хвилину приїхав другий самохід, критий брезентом. Спинився над самою ямою. Енкаведисти скидали помордованих людей у яму, а потім лопатами прикрили трупи глиною і почали маскувати місце патиками і старим листом. Після замаскування авто відїхали в сторону Лиська.

Валях за цей час сидів тихо і не рахував побитих, бо дуже боявся. Потім утік з цього місця і ще тої ночі опинився в своєму селі, де заховався. Наразі про те, що видів Валях, не сказав нікому, бо не знав, як усе далі буде. Коли минуло 10 днів і фронт пересунувся на схід, тоді він доніс про цей злочин міліції, котра з'явилася в селі. Тоді це все рознеслось по інших селах. Зараз священики з родинами помордованих зїхались до Вільшаниці і відкопали цю могилу. Родини пізнавали своїх батьків. Усіх помордованих, 23 особи, перевезли до Лиська і перепоховали на греко-католицькому цвинтарі.

Акція “Вісла”

Я, Лишик Іван, псевдо “Медвідь”, боевик V-го району в надрайоні “Холодний Яр”, згадую про смерть референта СБ V-го району “Орлика” — Куцика Стефана.

Коли 27 квітня 1947 року розпочалась виселенча акція, ми п'ять боеків і референт СБ “Орлик”, перебували в кривці в лісі Солоннім, котрий був найбільшим лісом у тому районі; тягнувся від села Ванькова, а закінчувався в Сільній Тиряві, аж над самим Сяном. Крім мене, були там “Пімста”, “Квітка”, “Крутий” і “Білий”. Це була одна з наших кривок, яку ми назвали Плоське, і містилася вона над селом. У цій кривці ми мали маленьку кухоньку і жорна, трохи горщиків, в котрих варили їсти, переважно бараболу і дещо з муки. Виходили з кривки тільки вночі до села Пашова і Ракова, звідки приносили трохи бараболі і зерна, якщо знайшли їх у порожніх хатах, бо населення тих і довколишніх сіл вивезли в перший день акції. Найгірший клопіт був знайти бараболу, бо хоча вона була в кожній хаті, але польське військо поливало її ропою, де тільки знаходило.

У Тиряві Волоській стояв полк війська, як і в селі Ванькова, і майже щодругий день ходили на облаву по Солоннім та околичних селах і дротами шукали криївок. У селах, у багатьох господарів віднайшли криївки і пљондрували села і ліси, а ночами робили на стежках засідки на партизанів. Ми майже кожну ніч дуже обережно виходили з лісу у порожні села, переважно в села Ракову і Пашову.

17 або 18 травня 1947 року ми були в лісі в криївці. Військо два рази переходило над нашою криївкою, але ми ввечері вийшли наверх. Не мали жадних харчів, треба було іти до котрогось села і дещо знайти в порожніх хатах, хоч і знали, що поляки роблять уночі засідки на доріжках і стежках, але голод змушує до всього. Тоді провідник "Орлик" сказав, що мусять піти до села Пашова і принести хоча трохи зерна або бараболі, бо взагалі не мали нічого. На те завдання призначив нас трьох: мене, "Крутія" і "Білого", а сам провідник залишився в лісі коло криївки з "Пімстою" і "Квіткою", який називався Дякун Грицько. Він походив з села Ракови, а провідник "Орлик" з села Середниця.

Коли ми вже попрощалися, мене закликав набік "Квітка" і сказав мені: "Ти мусиш кожної ночі іти до села. Знаєш дуже добре, що всюди є засідки. Провідник "Орлик" міг би зрозуміти це. Я йому сказав, що я боюся сидіти в криївці, я волію згинувти наверху, бо завжди маю змогу боронитися".

Ми тоді відійшли в сторону села Пашова. За дві і півгодини дійшли до села, обережно перевірили кількадесят хат, щоб упевнитися, чи нема десь замаскованої засідки. В одній хаті коло потока мали трохи захованої пшениці і почали молоти її на жорнах. Двоє мололи, а один чистив бараболю на зупу. Коли зупа зварилась, треба було в першу чергу вихолодити і дати їсти котам, бо неможливо було витримати звуку їхнього м'явкання. Коли людей виселявали, то ніхто про котів не думав. Вони просто залишилися на голодну смерть, і коли побачили чоловіка, то зараз збігалися і йшли за ним. За нами йшли аж під сам ліс.

Коли ми вже намололи муки і повечеряли, "Крутія" взявся пекти плячки. Коли напекли плячків і решту муки вирішили забрати з собою, розвіднілось, і тоді ми вирішили зашитись у селі, бо військо могло нас зауважити, куди ми відступаємо. Я знав місце криївки, котра знаходилася зараз за хатами села, коло потока, і ми пішли туди. Було вже добре видно, коли всі троє влізли до криївки і поснули. Ця криївка була дуже примітивна. Я пробудився о годині 8 ранку і виліз із криївки. Дивлюсь, а військо іде по слідах роси, від тої хати, де ми робили вечерю. Я відразу розбудив "Крутія" і "Білого". Вони вискочили з криївки, і ми зайняли оборону, але поляки дійшли до річки і, не бачачи далі слідів, повернули на дорогу, посідали до тягарових машин і відїхали в сторону Ракови.

Ми залишилися у тім потічку аж до вечора. Сиділи в корчах, з котрих обсервували околицю в сторону села Ванькова і села Ракова. Ця мала колона за дві години повернула назад у сторону Ванькови.

Близько години четвертої пополудні зі сторони Ванькови надїхало п'ять вантажних самоходів і на них повно війська, яке пішло в сторону Ра-

кови. За якусь годину чуємо кулеметні постріли. Ми собі думали, що десь зробили облаву на ліс, з другої сторони Долин Залужських, а о годині 7 вечора ця колона підїжджає на горішній кінець Ракови і підходить до стодоли господаря Мороза Александра, котра стояла у верболозі на боці села Ракови. Ми знаємо, що в цій стодолі містилася велика криївка, а збоку стодоли друга, і там є магазиновані ліки.

Поляки стодолу обстріляли і відразу підпалили. Чути вибухи гранат. Ми думали, що є якась всипа і що там застали лікаря “Тараса” і двох санітарів: “Кота” — Шевчика Стефана і “Чорного” — Горнятко Івана, але, як ми пізніше довідались, там нікого не було.

Коли стодола була вже ціла в огні, ми забрали зі собою муку і плячки і, переходячи село, дісталися до ліса Солонного. Обережно маршуємо лісом у сторону Тиряви Волоської в напрямі нашої криївки. Близько години 12 вночі доходимо до місця криївки, де перебували вночі. Там було дві криївки: одна наша, в котрій ми ночами варили їсти, а друга, де ми перебували вдень, була зроблена селянами, про котру знав санітар “Сьміхур”, який виконував також функцію зв’язкового у провідника “Ігоря”.

Зрадник “Сьміхур”

Коли ми прийшли до цієї криївки, де перебували вночі, ми були дуже заскочені тим, що вона не є відкрита, а замаскована. Думаю, що, може, була в лісі облава і хлопці з денної криївки не повиходили, а, може, там сплять. Лишаємо боївкара “Білого” з харчами, а я і “Крутий” ідемо до цієї другої криївки, де спимо вдень, віддалені близько 200 метрів над дуже глибоким потоком. Посуваємося помалу, бо ніч була дуже темна; я ішов перший. Я сказав “Крутієві” засвітити лямпкою, бо ми повинні бути в тім місці, де була криївка.

Віддаль до криївки була близько 5 метрів. І що ми побачили? Викопану свіжу долинку, а в цім місці стоять три пари чобіт. Ми в цій хвилі залягли на землю, і я тихо говорю до “Крутія”, що ці хлопці вже не живуть, що хтось засипав криївку. Тому ми мусимо обережно відступити, щоб не наступити на якийсь дротик, бо напевно поляки зробили тут засідку, а як ні, то замінували коло криївки. Тоді, мацаючи потемки руками землю коло себе, відповзли назад метрів 100, встали на ноги й обережно підсунулися до цього місця, де залишили “Білого”.

Тоді забрали харчі і разом рішили, що мусимо дістатися іще цієї ночі до ліса Ваньківського, де була наша криївка, в якій були наші боївкари: “Риболов”, “Граб”, “Крук”, “Сокіл” і “Острій”. Коли ми дійшли до криївки, застали там не 5, а 10 хлопців — наших і трьох боївкарів з II-го району, котрі були легкопоранені. Зараз їм говорив, що хтось засипав криївку і провідників “Орлика”, “Пімсту” і “Квітку” було там убито. Нараз чую — над нашими головами загуділа земля. Зі зброєю, готовою до стрілу, хідником криївки вискакую перший, а за мною “Крутий”. І що бачу? Переді мною стоїть напів-

голий боївкар “Пімста”, котрий є одягнений тільки в штани, без шапки і босий, а в руках тримає пепешку, звернену в нашу сторону. Я підскочив до нього, приставив йому автомата до грудей і питаю: “Звідки ти тут взявся, коли я цієї ночі бачив твої чоботи на криївці в плоскім?”

“Пімста” заговорив: “Не стріляй мене, я не зрадник. Мені пощастило вискочити з криївки і втекти потоком”.

Він оповідав, що близько години 5 пополудні вони втрьох були в криївці, а він розібрався ще зрана, бо було йому душно і лежав розібраний на плащі тільки в штанах. Раптом загуділа земля на криївці і чують наверху крики по-польськи. Відразу здогадалися, що віднайшли криївку. Віднайшли діру, котра була зроблена для вентиляції, і через діру кричали: “Бандеровци, вилазці!” У тім часі провідник “Орлик” наблизився до покриви, котрою був запертий вхід до криївки. Він хотів пустити по них серію з МП, але МП йому затявся і він подався назад. Тоді поляки кинули гранату, і “Орлик” “Пімсті” сказав вискакувати. Той вискочив, сипнув з пепешки по криївці і в тій хвилині побачив між поляками санітара “Сьміхура”, котрий приїхав з військом і показав криївку. У тій хвилині — говорив “Пімста” — вискочив у потік і потоком, хоча по мені стріляли, вдалося мені втекти, тільки зо штанів випала десь пістоля. Знав про цю криївку і прийшов до вас повідомити.

Ми тоді залишили криївку і перейшли далі в ліс. По короткій розмові постановили вислати двох боївкарів, “Острого” і “Граба”, до ліса на Долини Залужзькі, де перебували “Гордій”, “Шумний” і “Словак”, чи, часом, не вдалося втекти “Орликові” і “Квітці”. Ми залишилися в лісі, попоролі одну шинелю і одну маринарку, від котрої взяли міру, і ушили для “Пімсти” маринарку. Двох стрільців послали до села Ракови, де в криївці були запасові чоботи. Я йому дав запасову кошулю і так ми “Пімсту” омундурували.

На вечір вернули “Острий” і “Граб”, а з ними прийшов боївкар, заступник “Орлика”. Розказував, що до них “Орлик” і “Квітка” не долучили. Тоді “Шумний” запропонував щоб нас трьох пішло в Руденський ліс, де міститься криївка велика, на 3 сальки (кімнати), і з неї є три вихідні канали, кожний по 100 метрів довжини.

“Шумний”, “Острий” і я, ми знали, де міститься ця криївка, і ми відійшли, а решта хлопців залишилися на умовленім місці. Коли прийшли на місце, побачили щось страшне. Завалена криївка смерділа ще свіжими спалинами. В однім коридорі знайшли ми 200-літрову металеву бочку і кусник недопаленого архіву, а коло криївки віднайшли свіжокопаний гріб, а коло могили лежала лопата. Ми розкопали гріб глибиною до 50 сантиметрів, витягнули наверх три трупи. Були це “Одуг”, районний пропагандист, адвокат зі Львова, “Максим” (прізвище Романик) з села Ванькова, надрайоновий касир, і “Білий”, зв’язковий касира “Максима”. Ми їх назад поклали в цей гріб і засипали глиною, а самі вернулися на домовлений пункт.

Знали, що в тамтій криївці було більше осіб, а між ними “Сьміхур”, якого бачив “Пімста”, коли показував нашу криївку.

На наступний день домовилися, що підемо втрьох у місце Плоське, звідки втік з криївки “Пімста”, і побачимо, чи стоять ці чоботи на криївці, а може, знайдемо де “Орлика” і “Квітку”.

Вирішили вийти о годині 3 пополудні, щоб іти обережно і не попасти в засідку. Пішов “Крутий”, “Кіт” і я.

Підійшовши до місця криївки, побачили, що чоботи стоять на криївці, а далі від криївки, близько 4 метрів, висить на животі [тіло “Орлика”], якого викинули з криївки. Я бачив на його тілі з лівої сторони коло лопатки діру, думаю, від осколка гранаті, котрий на другу сторону не перейшов. З правої сторони голови діра в скроні. Видно, що був поранений і сам добився. У криївці знайшли ми шість шинель, здіркованих осколками, і кавалки розірваного пістолета “Вальтера” — сімки. Такий пістолет мав і “Орлик”, і “Квітка”, і невідомо, чий пістолет був розірваний.

Ми тоді відійшли від криївки і зачали шукати боївкара “Квітку”. Першукали кожний корчик у радіусі 200 метрів, але нічого не знайшли.

Кожний з нас посумнів, бо втратили двох найкращих людей. Думали, що сталося з іншими в криївці над Руденкою, де мав бути районний провідник “Ігор”, провідник “Вишинський”, районний харчовий “Чумак”, провідник “Нестор”. Знали, що “Сьміхур”, котрий вже ходив з військом, може наробити великої кривди і людям, котрі виїхали на землі “одзискане”, бо він знав багато людей, котрі співпрацювали з підпіллям.

Ми вже до жодної криївки не заходили, бо мали знову наскок на іншу криївку в лісі Солоннім. Було нас там шестеро, а саме: я, “Шумний”, “Острій”, “Словак”, “Пімста” і “Риболов”. Як зачало розвиднятися, ми всі повлазили до криївки, затагнули за собою покриву на вході, але не знали, як це виглядає ззовні. Заснули, а я близько години 10 ранку пробудився. Щось усередині не давало мені спокою, що може “Сьміхур” знати про цю криївку. Година 12 вполудне; я не витримую. Маю якесь недобре передчуття. Решта хлопців сплять. Забираю зі собою автомата, криївки не закриваю і відходжу від криївки близько 20 метрів, дослухаючись, і в цій хвилині бачу, що на віддалі 50 метрів розстрільною оточують криївку поляки. Я відразу залягаю і силпо серіями до них, а вони відразу залягли і зачали стріляти в мою сторону. В тім часі хлопці побудились, повискакували наверх і зачали стріляти. По хвилині перестрелки ми відступили, на щастя, ніхто не був ранений.

Вечором утрьох прийшли на місце криївки, бо залишили в криївці далековид, але криївка була висаджена в повітря.

Ще цієї ночі ми троє: я, “Пімста” і “Крутий” перейшли над село Ропенка. Там, на горі, котра називалася Хванів, була одна хата, яку замешкувала одна польська родина. У хаті була жінка і троє дітей. Говорила до нас по-українськи. Казала, що її чоловік працює на копальні і також є поляком, але зазначила, що він не є ворогом українців. Не бачачи між нами “Квітки”, питала, де він. Вона його знала, бо свого часу ми там були і вона хотіла зварити нам щось їсти, але не мала нарубаних дров. Тоді “Квітка”, дуже гарний і добре збудований брунет, нарубав їй дров, а потім у хаті гарно співав.

Ми відповіли, що він пішов в інше місце, але вона говорила, що то неправда. І тоді зачала говорити, що 20 травня 1947 року його привезли убитого коло вашої церкви. На голові мав жидівську шабашівку, а на грудях повісили йому текстурову таблицю і було на ній написано: так виглядає українські бандеровець. Стояв попідпираний коликами 3 дні і польське військо казало нашим селянам іти його оглядати. Я сама там була — говорила жінка — і я його пізнала, що то є цей, котрий рубав у мене взимі дрова. За три дні, як вона там прийшла, він був уже похований коло самої церкви в Ропенці.

Поставили замученого — хай приглядається селянство, які вони герої, які вони гуманні, культурні, цивілізовані. Тим самим припоминали своїм родакам скоріше століття, де наших прадідів вбивали на palі за що-небудь, та котрі гинули в страшних муках і так само зганяли на таку імпрезу людей і ще донині не можуть нахвалитися, “як оні вальчили огнем і мечем з українськими гордами”.

Це прокляті кати і шубравці, що ніяк не нап'ються крові українського народу, а за кривду нашого народу щоб ніколи нічого не доробились. А тепер був замордований “Квітка”, котрий залишив стареньку матір і старшу сестру Юстину.

Коли ми прийшли в ліс Солонний на умовлений збірний пункт, побачили тоді, що при наших хлопцях є провідник “Ігор”, провідник СБ Старий — “Дальнич”, пров. “Чумак”, пров. “Нестор” і з цивільної сітки “Малий”, “Зенко” і “Новий”.

Провідник “Дальнич” розказував, як це було, коли поляки наскочили на криївку в Руденськiм лісі. Вона містилася недалеко села Вільшаниця. Це було з 17 на 18 травня. В криївці тоді було 12 осіб. Між ними найстарший рангою був пров. “Дальнич”. Я дав дозволення — говорить він, — щоб кожної ночі від години 12 до 1, це є одна година, всі вийшли наверх криївки, щоби дихнути свіжим повітрям. І так і цієї ночі було.

О годині першій ми всі входили досередини, тільки залишитися міг зв'язковий “Сьміхур” на одну годину довше, бо йому дав таке посвідчення лікар V-го району “Тарас”. Лікар підозрював, що “Сьміхур” хворіє на [нечитабельне слово].

Коли тої ночі ми залишили криївку, “Одут”, “Максим” і “Білий” вернулися назад до криївки за плащами. У тій хвилині на вході до криївки наскочило польське військо. Ми почали відстрілюватися і розлетілися вночі в лісі. Не знаємо, що далі сталося з тими трьома.

Я йому говорю, що ми були там за два дні і знайшли могилу, в котрій лежали трупи названих раніше наших товаришів. Тоді “Дальнич” каже, що бракує ще пров. “Вишинського” і лікаря “Тараса”.

То був початок червня 1947 року, і ще ніхто не знав, що це була робота пров. “Вишинського”, котрий намовив “Сьміхура”, щоб пішов до станції Вільшаниця, де було польське військо, і зголосився. І разом зараз вночі зробили наскок на цю криївку, а пров. “Дальнич” казав нам іти в Руденський ліс і шукати “Вишинського” і лікаря “Тараса”. Ходили, але нікого не знайш-

ли. Ми тоді перейшли у ліс над Семушовою, в котрім перебували кілька днів, і тоді пров. “Дальнич” з “Чумаком” і “Нестором” відійшли від нас; пішли в III район. Більше я їх не бачив.

За якісь чотири дні ми перейшли в ліс Солонний, котрий лежить над Долинами Залужзькими. У короткім часі прийшов провідник “Аркадій”, котрий раніше був референтом СБ. Він переяв [перебрав] боївку під свою команду.

Був уже початок липня, коли зробив нам збірку і сказав нам, що мусимо цей терен залишити, бо V район зівстав цілковито виселений і нема тут взагалі нашого населення. Продовжував далі, що чекає нас іще більше завзята боротьба з найздниками. Мав на думці большевиків. І тепер скажу вам, що котрий чується нездоровий і має за собою кілька літ партизанки, може виступити з ряду, а я з тими особисто поговорю.

І так перший виступив “Гордій”. Він уже довгий час лікувався. Другий виступив “Словак”, третій “Крутій”, він останньо хворів, і четвертий я. Ми вже знали, що сотня “Бурлаки” і сотня “Крилача” відійшли в Карпати, як також і сотня “Громенка”. Всі переходили через ліс Солонний і прямували на Чехословаччину. Тоді пров. “Аркадій” попрощався з нами, як рівнож ми прощалися з хлопцями, котрі залишалися. Провідник подякував нам за службу, котру сповняли для Батьківщини. Кожний з нас мав сльози в очах, з великою ненавистю до ворогів, котрі знищили все, що людське, все майно, все, що найкраще. Думав я собі: “Боже! За які гріхи так нарід терпить, жодної помочі нема. Чи ми маємо всі загинути, бо бачу кожного дня, як гинуть найкращі сини нашої рідної землі, як матері і їх найближчі заливаються сльозами!” І тоді ми вчотирьох відійшли лісом у сторону села Пашова. Хотіли приготувати трохи харчів на таку далеку дорогу. У селі Пашова ми мали замагазинованої пшениці і там над селом в однім потоці вдень там сиділи, а вночі ішли до села, брали трохи пшениці і мололи на жорнах. Зробили трохи муки і пекли пляцки, так що кожний з нас мав по 10 пляцків на дорогу.

Початок рейду на захід

Вирішили, що підемо Солонним лісом над Сільну Тиряву і там перейдемо Сян і так ввечері перейшли Сян. Пам’ятаю як нині: ми лежали на шкарпі берега Сяну, як ішли молоді ляшки і співали: ми не боїми сем бандеровських куль.

Не мали жодних мап, тільки один компас, і так першої ночі ми вже ішли польськими теренами. Над ранок прийшли до якогось малого ліску, де була мала ліщина і трохи беріз, де ми рано замаскувалися і так пересиділи до ночі без жодних пригод, тільки було все на думці, де наші товариші, котрі залишилися. Де вони і в які терени загостять і чи щасливо перейдуть кордон.

За 4 ночі дійшли ми до Риманова. Перейшли коло станції і пішли на полудне в гори. У день ми мало ішли, тільки тоді, як натрапили на більший

ліс. Була вже субота, ми були близько границі словацької. Удень ми були на краю якогось лісу, обсервували невелике село. Харчі, котрі мали, вже скінчилися, треба було увійти у село за харчами.

З-під лісу вибрали собі одну хату, що там мусимо одержати хоч один хліб. Коли смеркло, я, “Крутий” і “Словак” ідемо до села, а “Гордія” лишили на збірнім пункті, котрий скоріше ми облаштували. Коло села була річка. З лісу здавалось, що вона мала. Коли дійшли до неї, влізли до води, глибина була до півтора метра. Ми її перейшли, бачимо — в саду є хата, крита соломою. Підходжу до неї, бачу, як господар втік до хати і замкнув за собою двері. Я підходжу до вікна, стукаю до шиби. Господар обережно підходить до вікна. Я говорю по-польськи: господажу! Як називаєш та вйоска?

Він каже, що Круліково³.

Я йому кажу, що ми є польське військо і потребуємо хоча б один буханець хліба.

Він каже: одейдьте од дому, бо за моім домем стаціонує міліція.

Я кажу, що мене то нічо не обходить і зачинаю сильніше натискати п'ястуком.

Він боявся, щоб вікно не посипалось, відчиняє вікно і дає один буханець хліба.

Я хліб від нього забираю і відступаю назад, коли чую, як цей господар кличе через протилежне вікно: “Міліція! Міліція! На муй дом нападлі бандеровци!”

Ми перескочили пліт і бачимо сусідню хату, навпроти цього господаря. Я кажу своїм товаришам, щоб зробили заставу від тилу хати, а сам входжу до хати крізь відчинені двері. Є в цій хаті жінка і двоє дітей. Я говорю до неї по-польськи, що потребую хліба.

Вона подивилась, взяла хліб з шафки і дала його мені. Я їй подякував і скоренько вийшов надвір. Ми дивимось, навпроти цієї хати є ще одна хата. Хлопці засакають згори, а я обережно з-за вугла підсуваюся до вікна, але коло вікна вже стоїть мужчина, котрий почав стукати в шибу і кричати на цілий голос: “Воляковскі! Воляковскі! Вставай пренд-ко, бо бандеровци сон в вйосце!”

Я в цій хвилині обернувся і став коло стіни. Поляки пустили ракету з того місця, де ми зайшли в першу хату. Тоді поляки зачали стріляти в нашу сторону. Я заліг за хатою в якусь зілля, лежу. Кулі летять понаді мною яких півтора метра. Я там лежав з 10 хвилин, потім ми зійшлися в умовленім місці. Вони цілий час нас обстрілювали. Ми зайшли в якісь маленькі сосенки і там пересиділи до світанку, а вони майже цілу ніч обстрілювали ці сосенки. Над ранок перестали, і тоді ми вийшли в якусь велику траву, якою ми перейшли близько 400 метрів і доходимо до кільчастих дротів. Коли ми перелізли дроти, дивимосся, є написана таблиця “Увага! Поле мінове!” Дуже були тим заскочені, що ми перейшли місце без випадку.

³ Тут, правдоподобно, йдеться про село Крулік Польскі, або Крулік Волоскі, тобто Королік Польський, або Королик Волоський?

Ми тоді дісталися до великого лісу. Коли вийшли наверх гори понад ліс, побачили квадратні цементові стовпи височини одного метра, а на них літери: з одного боку "S", а з другого "D", і добре виходжену стежку (доріжку). Ми так нею ішли до полудня. Трохи відпочили і по короткім відпочинку ми рушили в дальшу дорогу. Ідемо вже довгий час і не знали, що ідемо границею. Дійшли до обсерваційної вежі. На ній був польський ВОПіст, котрий нас обстріляв. Ми знову скрутили на полудне і там сховалися в лісі аж до ночі. Вночі знову натрапили на цю стежку, трохи нею ішли і пізніше звернули на полудне і там знову посиділи. Як зробилось трохи видніше, ми рушили іти, але ліс скінчився і ми вийшли на поле. Полеп пішли в долину до асфальтової дороги. Думаємо, що ми вже є на Словаччині. Дивимось, з правої сторони є ліс і ми тоді скоро дійшли до цього лісу, вийшли наверх і там посідали. Розглянувшись навколо, я побачив клаптик паперу, а то є написано по-словацьки. Ми дуже втішилися, що ми вже на Словаччині. По полудні почав падати дощ, то ми домовились, що тепер можемо іти лісом, бо населення не буде крутитися по лісі в таку дощову погоду. Так ми ідемо лісом і нікого не зустрічаємо: вже ліс кінчається, є поле, а ми ідемо далі. Хочемо якнайдалі відійти від границі і так ідемо цілу ніч. Зійшло вже сонце, ми натрапили на посажену бараболю. Невелика, трохи більша від сливок. Ми її забираємо з собою, входимо в ліс, а по дорозі в їдунки набираємо води. Ми є вже — так нам здається — далеко в лісі, ми є дуже помучені і цілком перемоклі, але зробилася погода і кажемо собі, що все на нас висхне.

У Словаччині

Розкладаємо коло берези маленький вогонь, беремось скробати бараболю, хочемо зварити трохи зупи. Сіль маємо в наплечнику; то всі харчі, які посідаємо. Маємо зі собою два котелки, котрі носили червоноармійці. Вони були добрі до варення якої такої зупи. Завсігди вистачало одного котелка на двох.

Коли ми так зайнялися приготуванням до варення зупи, чуємо, що щось коло нас затріщало. Поставали і що бачимо? У відлеглости від нас близько 20 метрів іде мужчина, має малу сокирку в руках і під пахвою маленьку в'язанку березини, цілий час має голову звернену вгору. Дивиться, де є берізки. Ми посідали і хочемо, щоби нас не побачив. Ми не рушаємося, а він іде в нашому напрямі і цілий час очі має звернені догори. Думаємо, що він нас омине, але він крок по кроку вліз на нас. Коли ми до нього заговорили, він дуже перелякався. Ми його обшукали, зброї при собі не мав. Тоді ми зачали з ним розмову. Він говорить, що він є з такої а такої дедіни (села) і що то є окрес (повіт) Бардів. Так ми його коло нас посадили і цілий час випитували. Ми йому кажемо, що ми вертаємо з Німеччини, де були вивезені на роботи через німців, і питаємо, скільки є кілометрів до польської границі. Він говорить, що понад 30 [кілометрів?], але ви там не перейдете, бо там коло границі моц (дуже) багато війська, самих чехів, котрі пильнують, щоб

до нас не передерлися бандерівці, котрі мають замір передістатися через нашу державу до Ракоуска (Австрії).

Цілий час поглядає на нашу зброю, котру кожний з нас мав при собі. Питаємось, пощо він стинає цю березину, а він говорить, що він є ходібний (значить бідний), а з цієї березини робить повересла в'язати в снопи ярець (ячмінь). Нам уже картоплянка зварилась (посолена). Перше даємо йому, але він відмовився. Говорив, що він уже поснідав, то ми його дуже і не намовляли, бо він сам бачив, що то лихенька полевочка. Ми йому сказали, що ми його задержуємо до вечора з огляду на те, щоб він нас не розконспірував, хоча він нас запевнював, що він цього не зробить, але ми йому не вірили.

Коли минув день, почало вечоріти, він нас запрошував до себе до хати, його жінка зробить для нас добру вечерю. Ми сказали, що прийдемо, і пустили його з тою березиною, а самі відійшли з цього місця і пішли в свій напрям.

За дві години ми зайшли до села; назви не пам'ятаю. Зайшли до якоїсь хати, просили харчів. Жінка словака дала нам по горнятку квасного молока і один біленький хліб. У хаті було видно, що мають так — середньо. Ми запитали господаря, чи в селі є школа і де мешкає учитель. Він сказав, що він нас підпроводить і покаже, де він мешкає. Ми гарно подякували жінці за молоко і хліб. Коли ми з нею прощалися, я її поцілував у руку, і так ми з господарем пішли селом до помешкання учителя. Ходило нам, щоб від нього дістати мапу. Господаря ми відпустили і сказали, щоб нікому нічого не розказував про те, що з нами зустрівся.

Ми застукали до дверей, двері відчинилися, і ми ввійшли досередини. Учитель говорить: не мусите представлятись, я все про вас знаю, про вашу боротьбу в Польщі і боротьбу в Україні, я за всім тим стежу. Питався також, чи ми голодні. Ми говорили, що ми були вже на вечері. Я говорю: “Я хотів би вас просити, щоби ви, оскільки можливе, дали нам у презент мапу, котра нам дуже потрібна”.

Він каже: “Но що ж, хлопці! Я дуже радо дав би, але штабівки військової не маю, а тільки маю мапу, що дітей учу з неї в школі. Як вона буде вам потрібна, то прошу — я вам її дам”. І витягнув з бюрка мапу і дав нам. Я йому гарно подякував і ми почали виходити, але його жінка не спускала з нас очей і питається, чи, може, нам дати на дорогу трохи харчів?

Я кажу, що так. Вона пішла до кухні і за хвилину приносить півбуханця хліба і кавалок ковбаси; гарно все завинено в папір. І каже: “Вам придасться, бо перед вами далека дорога”.

Я їй подякував і вклонився, а він каже: “Хляпци! Сцесліва вам цеста”. Ми зрозуміли, що він нам бажає щасливої дороги.

Так ми відійшли і говоримо між собою, що словаки дуже прихильно до нас ставляться, але “Крутії” говорить, що завчасу їх хвалимо, побачимо, як воно буде далі .

Ми тішилися, що маємо сяку-таку мапу. На ній були позначені всі більші і менші міста, декотрі села, як рівнож ріки головні і середні, а що найважливіше — зазначені тори залізничні. За поділкою мапи ми могли наміри-

ти, за скільки годин маршу дійдемо до другого тору. І так ми помалу, від горизонту до горизонту, своїми зболілими ногами товкли землю Словаччини.

Так ми ішли вночі, перетинали поля, потоки, ліси і говоримо собі тихо, щоб тільки якнайдалі відійти, а прямували на їх Білі Карпати, попід ріку Попрад, в Низькі Татри. Ми не знали, що Словаччина має такі великі гори і ліси, а хто їх перейшов, запізнався з їх несамовитою природою. Чудові ліси, чудові полонини, де можна пасти вівці, сотки вівчарень, де не одні наші упісти поживились і переcheкали не одну тяжку днину.

Мушу зазначити, що селяни Словаччини страшенно нарікали на чеську державу. Таке було наставлення словаків до чехів, як наше до поляків. Не знайшов би селянина, котрий не жалував би свого президента. Називали його батьком, за якого побудували багато доріг, мостів, малих і великих. Він нас розумів — говорили вони, — що ми в цих горах тяжко працюємо, а по скінченні війни прокляті панове чехи повісили його в Празі.

І так ми переходимо з гори на гору. Думав, що ніколи вони не скінчаться. Вийшов зрана, то треба було нераз лізти на чворака, а коли виліз вже на гору, то доходило полудне. Згори брали колик між ноги і так їхали в долину. І як видно було на мапі, то більше не пройшли, як 4 кілометри, але що було робити, треба було іти до якоїсь “обіцяної землі”, бо ми не мали місця на своїй рідній землі, як рівнож не мали місця наші батьки, діди, матері з маленькими дітьми. Спакані, зрозпачені діти з підпухлими очима, перелякані, голодні, без ложки молока, напівголі. Не одна наша мати не мала тоді навіть подертої сорочки, щоби свою істоту людську приодіти, а польсько-большевицькі орди шаліли і виганяли в незнане нашим матерям місце. А нині себе називають, які вони гуманні, які культурні. Сонце світить, але не нашим батькам і матерям і не тим, хто по тюрмах і лягерах, але світить цій червоній буржуазії, яка не знає, як убитися, в якій дачі спати.

За що ми маємо такий льос, що вдень мусимо укриватися, а як сонечка нема, тоді добре очі висилювати, щоб бачити товариша перед собою, бо як була дуже темна ніченька, котра нас хоронила від збожеволілих звірів, то треба було причіпати білу шмату, щоб міг перед собою один одного бачити.

Як собі пригадую, ідемо цілу ніч, ноги вже відмовляються слухатися, бракує сил. Знаходимося у великому лісі, де коло потока є лісова доріжка. Ми посідали; маємо зі собою сухі патики лісових малин, які в котелках заварюємо на воді. Раптом чуємо, іде фірманка, запряжена волами, по сіно на полонину. Ми людей не зачіпаємо і взагалі з ними не розмовляємо. Вони коло нас переїхали, нам вода заварилась, трохи гірчиці попили і кажемо, що ті діди, котрі тут їхали, може, хочуть заробити 10 000 корон, що їм обіцяють, то ходім з цього місця з 500 метрів. Залізли ми в густі кущі і полягали. Є погідний день. Лежимо і дрижимо, як зайці, прислухаємося, і таки точно. Цей дідо, котрий їхав волами, таки хотів заробити на нашій опаленій шкірі, бо з'явилися на цім місці четники [чеські жандарми] і почали стріляти з крісів, але ми зараз зорієн-

тувались по стрілах, що їх нема так багато. Говоримо — стріляйте собі в тім потоці, а як прийдете до нас, то ми вас привітаємо. Лежимо далі, а вони собі так пукають.

Близько години 10 ми вийшли на гору, де побачили з тамтої сторони гори поле. На пні видно купки зі збіжжям і там удолині тягнеться невелике село. По короткій розмові ми домовилися, що “Словак” і я зараз підемо в це село. Може дістанемо дещо з харчів, бо наші жолудки домагаються щось густішого, як цей чай, що ми випили.

Помаленьку сходимо по стерниськах і заходимо до першої хати, котру ми спіткали. Хата замкнена. Говоримо: тепер жнива, селяни працюють у полі, але побіч хати є старенька сива бабця. Говорю: “Добрий день!” Бабця зараз відповідає: “Де ви, синове, ту взялися?”

Я кажу: “Бабцю! Маєте ви хліб у хаті? Ми голодні, може, так з кусник?”

Вона до нас: “Не маю, хлопці, але, — говорить — моя донька, котра там є заміжна, вона нині пече хліб”.

Я їй сказав, що там не підемо, бо там, видно, далеко і кажу — будьте здорові. Вона щось під носом говорила, але я не зрозумів.

Ідемо далі. Є хата зі стодолюю, де господар скидає снопи жита з воза, вже кінчає. Говорю: “Добрий день. Щастя Боже дай!”

Він відповідає: “Дай Боже!” Вийшов зі стодоли, подає руку на привітання. Бачить, що ми партизани, і питає, чи хочемо закурити? Витягає папіроски і частує нас. Стоїмо хвилину і говоримо, що нині дуже гарна погода. Потім він питає, чи хочемо пити? Виніс з хати горщик і двоє маленьких горнят. Налляв зсілого молока і каже: “Пийте, хляпці”.

Я кажу, чи немає хліба?

Він говорить, що тільки половинка і що жінка нині поїхала до міста, то купить. Пішов до хати і виніс цю половинку. Витягнув ніж з кишені й украв по скибці і подав нам. Ми хліб заїдаємо і молоком запиваємо. Решту хліба дає нам: “Візьміть, більше не маю”.

Ми йому дякуємо, подаємо руку і відходимо. Відійшли кілька кроків, дивимось — іде до тої хати якась жінка з кошиком на руці. Ми до неї кажемо: “Добрий день пані!”. Вона відповіла: “Наздар!” і каже: “Заходіть до мене, це моя хата”. Ми говоримо, що ми від її господаря ідемо.

“Заходьте, прошу!”

Ми вертаємося і ні про що їй не просимо. Затримались на подвір'ї, а вона пішла в хату з кошиком. За хвилину вертає, несе купний свіжий хліб і пачку 20 штук папіросів.

Господар на це дивиться і говорить: “Я їм уже дав молока і хліба”, а вона на то: “Але я їм не дала”.

Подає мені хліб і папіроси і каже: “Прошу, беріть”. І ще говорить: “Хлопці, дайте си позор, бо в терені є вояці і то моц”.

Ми їй дякуємо, я поцілував її в руку і сказав: “За все вам дуже щиро дякуєм”. І відходимо.

Вона: “Хляпці, дайте си позор і щаслива вам цеста”.

Ми говоримо до себе, що дуже добра жінка, знається на ділі, щоб такі всі словачки були, не мали би з харчами проблеми.

Відійшли ми від села вже з 500 метрів, чуємо, хтось за нами кричить. Ми оглянулися і дивимось, що це жінка іде цією доріжкою приспішеним кроком. Зближається щораз ближче нас і вже з віддалі пізнаю цю стареньку бабцю, котру спіткали першу. Приходить щораз ближче. Одіта так, як у нас старші жінки ходили, — спідниця, блузка з рукавами і льняна запаска. Вона під запаскою тримає хліб і подає мені.

Я хліб від неї беру і цілую її в руку і говорю: “Пощо ви, бабцю, так нами трудитесь? А вона говорить: “Я вам говорила, що донька пече хліб, і маєте свіжий. Я би не могла того пережити, що хтось просить у мене хліб, а я не дала”.

І ще раз ми їй подякували і відійшли до своїх товаришів.

До вечора сиділи на цім самім місці, тільки були чуйні. Коли зачало темніти, ми поділили цей хліб і чуємось дуже краще. Віднайшли потік з водою і похолодилися. Ідемо, кінчається ліс а ми далі ідемо і говоримо між собою, що мусимо зайти до якоїсь хати на розвідку.

Цигани

Підходимо до першої скраю хати. Хата видко, що убога. Щит хати є закритий чатиною. В хаті світиться. Відчиняємо двері і дивимось, що в тій хаті живуть цигани. Старша жінка варить щось на кухні, а старий циган сидів на лавці. Мають п'ятеро дітей; чотири дорослі доньки сидять при столі і грають в карти напівголі тільки в коротких спідничках, без бюстоношів. Чорненькі аж світять. Є і хлопець, котрий має 12 літ. Ми, коли ввійшли в хату, говоримо — добрий вечір!

Циганка зараз до нас: сідайте, сідайте просимо. Не бريدься циганами. Ми бідні, але добрі люди.

Дівчата, що грали в карти перестали грати, перейшли під стіну кімнати і так собі поставали і півкосом на нас дивляться і щось по-циганськи розмовляють.

Ми цієї мови не розуміємо. Я питаюся господині дому хто це стріляв в тім лісі обок вашого села. Вона говорить, що іще зрана приїхало авто і приїхали на нім 8-ох четників, котрі авто залишили коло корчми, а самі піхотою пішли в ліс і там до когось стріляли. Недавно прийшли з ліса в село і пішли до корчми пити пиво.

Хлопець це слухає і говорить: я побіжу до корчми і подивлюся чи вони там іще сидять. А мама його зловила за руку і каже йому: нігде ти не підеш. Сиди в хаті, ані на крок не рушайся з хати, бо візьму собі кія і на товчу тобі задок.

Старий циган також не казав, щоб малий там ішов подивитися. Тоді стара циганка говорить: “Ви знаєте, чого я його не хочу пустити? Бо це молоде і глупе. Можуть його зачіпити і спитатись дещо, і він може щось сказати. Я не хочу, щоб ви мали через нього якийсь клопіт. Бачите, мій чоловік два роки

сидів у лягру в Вільхівцях коло Сянока. Його німці там посадили. Як вернув, то було “відмо”, а не людина. Сама шкіра і кість. Мало я наплакала за ним...”

Я дивлюся, вона відливає воду з бараболі, що вже зварилась, і сипле з великого горщика на велику миску (яка має з 10 літрів). У таку саму велику миску наливає росолу, з того горщика, де варилося м'ясо. Витягає його і кладе на осібну миску, фалатує [крає] його на великі кусники, такі десь по 30 декаграмів, і це все ставить на великий стіл, котрий мають у кімнаті. Жодних тарілок більше не подає. Розложила ложки коло нас і коло своїх домовиків.

Коли вся її родина засіла коло стола на довгі лавки, котрі там стояли, стара циганка дивиться на нас і говорить: прощу їсти, ще й каже “смачного”. Щоправда, я вже таке діло бачив, і мені не було це дивно.

Вони взяли ложки і почали їсти раз бараболі, раз росолу. М'ясо лежало осібно. Всі взялися за спільний омолот. Я також роблю так, як і вони, мене доля всього навчила, тільки мій товариш за ложку не береться і не їсть. Стара циганка дивиться на нього, каже “Їжте, пане. Я знаю, чого ви не їсте, — говорить вона, — бо всі цілий час на нас говорять, що ми їмо падлину, а це неправда. Ось дивіться, яке це гарне м'ясо. Ми його купили в сусіда. Він вчора пас корови на конюшині, і одна корова йому здулась (напічнявила). Він мусив цю корову дорізати, і ми це м'ясо купили, воно цілком добре”. Але мій товариш не їв. Сказав, що він не голодний, а я їв, хоча про себе думав, що, може, ця корова здохла. Чорт бери. Як вони не поздыхають, то чого мав би я здохнути.

По росолі і бараболі циганка дала м'ясо, по великій порції. Я це все з'їв. Коли вони скінчили вечерю, всі поставали, і ми також. Я господині подякував і похвалив її, що добре варить, але вона не була задоволена, бо мій товариш не їв.

Потім стара пішла до шафки, витягнула цілий буханець хліба, дала його мені і говорить: “Це на дорогу”. Ми обидва поздоровили її і пішли, хоча я думав, що зачнеться “революція” в моїм животі, але нічого такого не сталося. По цій вечері і смішно мені трохи було. Думав я над тим, що такі бідні люди, як цигани, але людські і гостинні.

У гайового

Як звідтам ми пішли, то не заходили в село зо три дні. Ми в лісі вдень і вночі йдемо, в неділю — побачили лісничівку. До неї є підпроваджені драти електричні і телефонні. Входимо до хати і кажемо “добрий вечір”, а вони відповіли “наздар”. У кімнаті, до котрої ми зайшли, сидять чотири лісничі (а може, гайові?), а жінка стояла коло стола і тримала 2-літнього хлопчика на руках.

Вони всі були заскочені, що ми зайшли до їхньої хати. Ми щось зачали питати, розмова не в'яжеться, перелякана жінка притискає хлопчика до грудей. Хлопчик витягає ручки і хоче йти до мене. Я на це дивлюся і не питаючи підходжу до жінки і говорю до неї: “Дайте дитину мені, я його візьму

на руки”. Вона застановилась хвилину і дала. Я хлопчика поцілував у лоб, а жінка стоїть коло мене, очей не спускає. Тоді я хлопчиком гусьтяю [гойдаю], а жінці стали сльози в очах і питає: “Ви, пане, залишили в Польщі, напевно, такого малого?”

Я кажу, що так.

Вона його від мене не забирала. Зараз закрутилася коло кухні і ставить на стіл вечерю.

Лісничий побачив, що я держу хлопчика, зараз зачав питати, чого ми залишаємо свої землі і своїх найближчих. “Чого ви десь ідете?”

Ми їм розказали про виселення нашого селянства і що ми є змушені так поступати.

Вони тільки головами крутили. Кажуть: “Ви маєте рацію, а воно так довго не витримає. Світ — це одна велика бомба, і мусить вибухнути”.

Ми ще з півгодини поговорили, повечеряли, а лісничий навіть дав по чарці слівовиці. Попрощавшись, ми з лісничівки далеко не зайшли, бо було дуже темно, а навколо густий смерековий ліс. Ми там положились і трохи відпочили. Кажуть, що перед нами є велика ріка, називається Ваг, і що всі мости обставлені військом. Нас це вставляло трохи в задуму. Говоримо між собою, що якийсь вихід мусить бути, але нас це нуртувало.

Ріки Ваг та Морава

За два дні дійшли над село, котре тягнулося вздовж ріки Ваг. Ми сидимо на краю лісу, бачимо — з поля маленькою доріжкою вертає з праці старша жінка, котра нас побачила. Ми підходимо до неї і я питаю: “Бабцю! Як далеко до ріки Ваг і де її можна перейти?”

Вона говорить: “Ви, молоді, тим журитесь? Я, стара баба, перейду цю ріку, а ви, такі молоді, боїтеся”. Тоді зачала говорити, що на мості стоїть військо і що всіх справджують, але можна перейти і їм в руки не потрапити. Тоді показує, в котрім місці стоїть їх костел. “Підете коло нього аж до самої ріки. Тоді скрутить вправо вгору ріки. Там є така польова доріжка; ви нею ідіть з 4 кілометри, аж буде стояла над рікою яличка. Там є брід. Як є погода така, як тепер, то переїжджають фірманки”.

Ми її вислухали, заждали, щоб стемніло, і рушили в дорогу так, як бабця говорила, і це все було правдою. Ми знайшли цю доріжку і цю яличку і брід, де розібрались до половини і перейшли на другий берег. Іще в ріці ми викупались і пішли в дальшу дорогу. Різні речі зустрічали і різних людей — добрих, що нам помагали і бажали щасливої дороги, а траплялись і такі, переважно чехи, котрі були засліплені большевицькою пропагандою і старались, щоб ми не перейшли на захід.

Ми йдемо і йдемо, поборюємо усі перешкоди; ще одна велика перешкода — велика ріка Морава. Знаємо, що чехи хочуть підлизатися большевицькій комуні і тепер стережуть ріку вдень і вночі.

Ми приходимо над Моравау вночі, заквартируємо в маленькому ліску. Всюди рівненько, всюди видко, дерева в лісі попідчищені, але поміж деревами стоїть мала буда, скритка на бажантів. Ми підійшли до неї, може, в ній змістимося. Повлазили і куцки пересиділи до 7 години вечора.

Вилізли з цього сховку, сидимо і дивимося через ріденький ліс. На краю цього лісу чех пасе дві корови, стоїть коло них і читає книжку. Я підходжу до нього, поздоровляю його і питаю, як далеко до ріки? Він подивився на мене і говорить, що до Морави 4 кілометри. Вздовж ріки є луки, тепер велика трава. Є один міст, стережений військом, там перейти — нема мови. Човна при березі також ніде не бачив, тільки 6 кілометрів звідси в долину за водою є електровня [електростанція]. Там є перегорожена ціла ріка високим муром. В цім мурі при дні ріки є пороблені отвори (канали), що випливає через них вода, і там є грубе каміння, що по нім можна перейти. Там не повинно бути глибоко, але по цій стороні і по другій стоять будки для сторожів. Я не знаю, говорив він, чи тепер вони там пильнують.

Відійшовши від нього, ми почали думати, як це зробити. Різні думки нам приходили. Найлегше було б напіткати човен при березі, бо було можливе, що при такій великій ріці, як Морава, човен спіткаємо.

Ми з цього місця перейшли, бо думали, що чехови може стрілити щось до голови і зголосить, що ми тутки є, і пороблять засідки над рікою.

Потемніло вже добре. Виходимо на поле, ідемо в сторону ріки. За яку годину прийшли до берега, де була рівнина, що і камінця не можна знайти. По другій стороні берега не бачимо нічого, тільки зорі відбиваються у воді. Вода наче стоїть. Кидаємо клаптик паперу, щоб зорієнтуватися, в котру сторону пливе вода. Ми пішли за струмом води з надією, що спіткаємо по дорозі човен. Посуваємося тихенько по траві, котра була майже по коліна. Ідемо більше як годину і бачимо, що перед нами світиться маленьке світло. Ми зближаємося до цього пункту на яких 150 метрів і нараджуємося хвилинку. “Гордій” каже мені човгатись по траві тихенько; пістоль тримати в руці готовий до стрілу і підсунутись під самі двері і так зашахувати вартівника, щоб він не наробив галасу.

Підсуваюся аж під двері, назовні не чути жодного шуму. Підриваюся зі землі, лівим ліктем атакую двері і я вже в середині, а там нікого нема, тільки жарівки світяться самотні. Обертаюся, хлопці вже коло мене. Виходимо з будки і помічаємо, що тут чути страшний шум води, котра випливає каналами, а по другій стороні видко також світло. Тоді “Гордій” говорить, щоб “Крутий” і я помалу відійшли хоч 5 метрів від муру, бо при самім мурі сильно рве вода, може котрого перевернути.

Ми розібрались до половини; перший іде “Крутий”, а я за ним, з п’ять метрів позаду. Скачемо з каменя на камінь, вода страшно підриває нам ноги. Щоб тільки скоріше дістатись під другу шкарпу [насіп]. Вже близько “Крутий”. Коли мав іще з три метри до шкарпи, чую, з берега кричить: “Руци вгору!”. За секунду чую вибух гранати на березі і “Крутий” кричить: “Сотня,

вперед!”, і вмиє є вже під шкарпою. Вискакуємо на берег, бачимо, як вояки втікають полем. Наші два зараз долучили до нас і ми не вбираємося, але півголі бігом біжимо перед себе. Близько 100 метрів напотиємо відногу ріки Морави. Бачимо, що вона не є широка. Ми у воду по пояс, тільки на дні ріки просто болото по коліна. З цілою силою премо, щоби вискочити з того болота і, не дай Боже, не втопитися в нім.

Ми вирвалися з болота і біжимо далі ще зі 150 метрів полем. Вискакуємо на асфальтову дорогу, перебігаємо маленький куцок слив. Там доперва ми зупинилися одягнутися. Нарвали сливок і поїли за цілий день.

Тільки що ми перебігли в ці сливки, рефлектори військових самоходів освітили дорогу. Вояки зіскакували з самоходів і займали становища вздовж дороги. Ми на все це дивились, але ми були їм уже за плечима. Коли ми відпочили, пішли далі в дорогу, так що за два тижні ми дійшли в околиці Чеських Будейовіц.

Відійшовши близько 20 кілометрів від Чеських Будейовіц, прийшли над село, яке, як я пізніше довідався, називалося Буково. Там лісу великого не було; закватирували в маленькому загайнику на горбку, де росло багато ліщини. З цього місця бачимо тільки 5 хат села, котре далі потягнулося в долину. Близько 200 метрів від цього загайника працюють чотири жінки, рвуть льон; ми цілий час за ними спостерігаємо.

О годині 7 вечора жінки, котрі працювали, пішли до села. Близько від нас вийшов якийсь мужчина косити траву, правдоподібно, для корів. Ми хотіли довідатися дещо про село і дістати хоч один буханець хліба, щоби мати, заки дійдемо до австрійського кордону, бо невідомо, як там буде, і не могли зварити бульби, бо не можна було розпалювати вогню, а ми цілий день сидимо без харчів і нічого не їмо.

Я підійшов до мужчини, віком вже старшого чоловіка, і поздоровив його “наздар”. Він також відповів “наздар”. Я його питаюся, яке це село велике, як називається і чи є в нім станиця четників. Він мене окламав [збрехав мені]. Сказав, що село маленьке і що жодної станиці у них нема, але, як я пізніше довідався, це село нараховувало 90 господарств і станиця з четниками була на місці.

Я вернувся до своїх хлопців і говорю це все, що розказував той чех. А коли я відійшов від нього, він залишив косити траву і пішов до села. Я зробив великий блуд, що його не забрав зі собою і не придержав коло себе.

Ми іще почekali з годину і вирішили піти до села в трійку: я, “Крутій” і “Словак”, а “Гордій” залишився на місці.

У чеському полоні

Заходить сонце, ми залишаємо довгу зброю коло “Гордія”, а з самими пістолями і з одним наплечником ідемо в село. Я їду попереду, а ці два ззаду. Приходимо до першої хати; я входжу досередини і, як звичайно, складаю привіт господареві, який був сам у хаті. Він щось відбуркнув під носом.

Я прошу хліба. Він витягає з кренденсу півбуханця хліба, відкрає дві плиточки і подає мені. У цій хвилині чую на подвір'ї стріли.

Вибігаю з цим хлібом і бачу четників і озброєних цивілів. Є їх близько 30 осіб. Я зараз залягаю недалеко хати. Коло хати є дорога і з обох сторін має рови. Я влетів до рову і заліг. Мої товариші від мене приблизно 25 метрів, відстрілюються з пістолів. Чехи стріляють з автоматів і крісів.

Я вистрілив з пістоля два рази і перескочив у рів на другу сторону дороги і заліг. Дивлюся з рову, виджу, за моїми плечима пліт з дерев'яних штахет. Вмить зриваюся з рову і перескакую пліт. Переді мною стоять два енбісти [жандарми чеської народної безпеки] з автоматами. Я кричу до них "руки вверх!" Вони були тим заскочені, не знали, що робити. Я хотів вистрілити в них, потягнув пальцем, набій не вистрілив. Щоб впровадити в цівку другий набій, я мусив пістоль перезарядити, і тоді, коли я робив цю операцію, один енбіст зловив мене за руку, а другий кинувся на мене. Я не мав уже змоги вирватися. Жандарми вирвали мені пістоль з руки, і тоді злетілось їх до мене з 10. Стріли вже перестали, жандарми, тримаючи мене за руки, відпровадили на якусь світлицю. Тоді мене скули в кайдани і грубим шнуром обкрутили ноги вгору і руки і страшно мене били всюди де попало. Спочатку то мені боліло, але пізніше я взагалі болю не чув, тільки кров плила мені з носа і з вух.

Молодий енбіст витягнув свій пістоль і наставив мені до пульсу голови і кричить: "Яке крите мено?" [яке псевдо?] Я вже хотів, щоб він мене застрілив і кажу йому: "Ти, мамин сину, як я носив пістоль, то ти іще мами спідниці тримався!" І плюнув йому в твар [лице]. Він вдарив рукою іще два рази, але прискочив якийсь старший віком цивіль-чех і кричав на цілий голос, що це безправ'я, що в їхній державі нема самосудів і щоб того "заятця" [залапаного] доставити до окресу. Нехай суди рішають, що мають з "заятцем" зробити.

На тім бити мене перестали, випровадили на подвір'я, шнур розв'язали, тільки до рук припняли ланцюг такий, як фірмани мають до коней. Мене, скутого кайданами і довгим ланцюгом, який тримало чотири енбісти, посадили до таксівки і там пхали мені до уст папіроса, щоб я курив. Я не хотів курити і плював їм де попало, бо з уст текла мені кров.

Перші переслухання

Приїхали зі мною до Чеських Будейовіц, впровадили на комісаріят, ланцюг відняли, але залишили кайдани. Зі мною ввійшло 8 енбістів. У канцелярії був вже їх капітан, а збоку на кріслі сидів руский лейтенант, в округлій шапці з піддертим дашком. Пепешку тримав між колінами.

Капітан чех почав переслухання, питаючи, як називаюся. Коли я це сказав і де народився, капітан, підсміхаючися, говорить: "Ну що ж! Лишик Іван попав!"

Я кажу: “Трудно попов!”

Капітан питає, скільки нас було.

Я відповів, що троє. У цій хвилині задзвонив телефон, і капітан підняв слухавку, а пізніше каже до них усіх, що троє бандерівців перейшли дорогу в напрямі на захід.

Я подивився в праву сторону і на стіні бачу 3 на 2,5 метри мапу, на котрій позначені майже всі дороги і доріжки, як рівнож маленькими хоруговками позначені місця в околицях, де знаходяться наші групи УПА.

Виглядало, що наша група була висунена якнайдалі на захід. У місці нашої групи були зазначені дві хоруговки.

Капітан подивився на мапу, припняв ще один значок і каже: “Впрост недовіри, що вони так далеко зайшли”.

Капітан написав короткий протокол, а переважно ходило йому про те, з якої я сотні і де сотня тепер знаходиться.

Я йому кажу, що я не партизан, тільки цивіль. Мене забрали партизани зі собою, коли ішли на захід.

Тоді мене, скованого, вивели на подвір'я. Під'їхав самохід, і зараз четверо підвезли мене під в'язницю. Один вискочив, натиснув на гудзик у стіні і з середини вартівник отворив велику залізну браму. Самохід в'їхав досередини.

Мені казали висісти з самоходу і попроварили мене сходами на четвертий поверх. Там впровадили мене до порожньої клітки. Не було там жодного стола ані табурету, тільки від стіни до стіни стояло зроблене з грубих дощок приче, на котре енкавіст казав мені положитися. Мене ще не розкули і так я положився помалу на ті дошки. Не дали жодного коца, тільки в куті стояв баняк, прикритий покривом, щоби залатвитися.

Я вже до ранку не заснув. Все мені боліло, бо цілий я був потовчений як яблуко. На думку приходили мені різні речі. Все ставало мені перед очима: всі мої товариші по зброї, родина, о котрій я нічого не знав, ні про їхню долю. Думав за них: чи мають який кавальчик хліба, чи помирають з голоду? Мало мені з цього всього голова не пукла. Думав собі, який я маю нещасливий льос? Щоби мене там уже було забило, як так мало скінчитися.

Прийшов перший день у в'язниці. Зрана коло години 7 отворив двері ключник, старший віком, близько 55 років. Приніс півведерка води, але миднички не дав. Потім у бляшанім горнятку приніс чорну каву, палену зі збіжжя, без цукру, і плиточку маленьку разового хліба і говорить до мене: “Це є приділ на цілий день. Вага його має бути 130 грамів”.

Я чіпився тої кави, бо мав гарячку. Двома ликами я її випив, а пізніше пив воду і з'їв цей хліб, бо вчора також ми нічого не їли і голод добре давав мені знати. Горщок від кави забрав ключник.

Десь близько 2 години цей сам ключник приніс мені в півлітровім бляшанім горнятку картопляної, дуже міцно запаприкованої зупи. Я це з'їв і близько години 5 по полудні таку саму порцію зупи-картоплянки.

Людяний ключник

На третій день по апелю, близько години 7 вечора, коли я був уже бо-сий, відмикає двері стражник, чоловік старшого віку, середнього зросту. Кличе мене за собою в дижурку, де мав столик, два табурети і мидницю. Каже мені сісти на табурет і дає мені зі своєї течки дві плиточки хліба, сма-рованого маслом, і говорить до мене: “То дала тобі моя мамічка”.

Я цей хліб взяв і зараз його з’їв, а він наляв води до мидниці і казав мені мочити ноги, бо мої підшви і п’яти виглядали страшно, було все по-відпарюване. Так я мочив ноги з годину. Він витягнув ножа і обрізав на моїх ногах шкіру, де були попукані міхури.

На четверту ніч, близько 12 години, відчиняються двері. Бачу ключ-ник і два енбісти, котрі ввійшли досередини цілі і кажуть мені стати, а коло дверей стоять три жінки і два мужчини старшого віку. Бачу, що це люди десь зі села. Дивилися на мене з дві хвилини, покрутили головами і відій-шли. Ключник зараз зачинив двері.

Я знову не міг заснути. Думаю, що має означати візита цих людей?

Прийшов наступний день, є зміна стражника. Їдження те саме.

Цей стражник також у старшій віці. Коли він перед обідом відчинив мою цілю, я його запитав, що вони зі мною зроблять?

Він мені каже, що мене відшлють до Праги і там мене розстріляють.

Я питаю, чи у вас є такий декрет, що можуть нас (бандерівців) роз-стріляти?

Він каже, що так. Зачинив двері на ключ і відійшов.

По годині четвертій по полудні прийшов на зміну другий стражник, цей, що мені приносив канапку. За якусь годину відмикає двері до моєї цілі і ви-кликає мене. Я вийшов; знову провадить мене на дижурку і в першу чергу дає мені маленьку канапку, а також говорить, що це дала мені його мамічка.

Я взяв з подякою, бо в перші дні я відчував страшний голод. Ми були дуже виснажені і майже все на піснім, бо живилися бараболею і час від часу мали хліб.

Стражник знову наповнив мидницю водою, витягнув з кишені ножа і каже мені: “Будемо мочити твої ноги і відрізувати з них повідпарювану шкіру”.

Я до нього кажу: “Нащо ви мені це робите?” І не хотів йому своїх ніг дати, але він спитав, що сталося, чого я нині такий в несмаку.

Я йому кажу, що це непотрібна робота, бо і так мене завезуть звідси до Праги і там мене розстріляють, бо у вас вийшов тепер такий закон.

Він мене питається: “Хто тобі таке наговорив? Певно, цей старий кому-ніст, котрий мав службу передо мною?”

Я йому розказав, що він мені говорив.

Він тоді зірвався на ноги, як збожеволілий, і зачав кричати: “А то про-клятий большевик. Він думає, що як його син працює в уряді безпеки, то зловив Бога за ноги!.. І почав по-чеськи страшно його проклинати.

Тоді каже до мене: “Говно тобі зроблять прокляті большевики. Бачив передвчора, вночі були пізнавати тебе три жінки і два мужчини, чи то ти застрілив одної з них чоловіка? Говорили, що це не ти, тамтой був інший. Пару днів тому, недалеко від Чеських Будейовіц, ввечері прийшов до них до хати один з ваших і просив хліба. А це був солтис. Він мав у хаті кріса. Зловив за кріса і хотів застрілити вашого, тим часом ваш був скоріший і вбив його. І добре зробив. Він думав, що коли вб’є вашого, то одержить 10 тисяч корон, бо стільки тепер держава обіцяє за одного бандерівця. То вже писали в газеті”.

Тоді я зрозумів, що це неправда, що той перший говорив, і дав йому, щоб він мені шкірку обрізав з ніг.

На другий день по візитовці мені кайдани з рук стягнули.

Дальші переслухування

Наступного дня по сніданню прийшло два енбісти, убрані по-цивільному, наложивши мені кайданки в цілі і випроводили за поріг. Тоді один з них кричить до стражника: “Позамикай си облаки [вікна] на коридорі, бо цей бандеровець може вискочити”.

Стражник каже, що то високо, четвертий поверх.

Енбіст відповідає, що він казав, що смерти не боїться. То такий фанатик, що не знати що може зробити.

Я зараз подумав, що знають, що я плюнув у лице енбістові, коли я був затриманий і пов’язаний, і говорив йому: “стріляй, мамин сину”, і подумав, що тепер будуть мене бити.

Коридором на тім самім поверсі привели мене до канцелярії, де цілий час був я скутий, та вже за бюрком сиділо їх двоє. Один лисий, котрий провадив слідство, усміхнений, задоволений, і так само виглядали ще двоє, але один сидів цілий час у куті канцелярії. З вигляду бандзвор і цілий час нічого не говорив, тільки мене обсервував. Один, котрий сидів збоку другого бюрка, видко, був десь на сході або в Галичині, бо все, що я говорив, пояснював тому лисому.

Зачалося слідство. Помалу, докладно списали мої персоналії. Зачали питати, з якої я сотні.

Я їм сказав, що я не є бандерівець, але цивіль, тільки коли вивозили поляки наших людей, то я втік з села до ліса. Там були партизани, і вони забрали мене зі собою, дали мені пістоль, і так я з ними ходив. Найгірше було витлумачити, хто мені дав уніформ, а я мав на собі польський літній уніформ, а шапка десь загубилася в тім селі, де я попав у засідку.

Докладно описували те, що в нашій селі робилось. Я їм говорив, як рускі в селі закладали колгосп, скільки большевики заарештували цивілів.

Лисий слідчий зараз питався того другого, котрий був в Україні, а він усе йому пояснював. Казав, що це правда, що я говорю про колективізацію села, і притакував на все. Лисий почав мене питати, як було за сана-

ційної Польщі, навіть все в деталях. Задавав питання, скільки за панської Польщі коштував буханець хліба, 1 кг соли, цукру, нафта? Чи в селі є телефон, електричне світло, якого віросповідання є селяни, чи в нашій селі є пошта, школа, в якій мові вчилися діти в школі, скільки класів мала школа і з великим натиском питав, як наші селяни ставилися до санаційної Польщі? Які були тоді арештування і хто сидів? Хотів знати навіть прізвища тих людей.

Потім перейшов до запитання, як селянство було наставлене, коли вибухла війна в 1939 році.

Я йому говорю: “Селянство села ставилось до панської Польщі ворожо, бо цілий час ішли чутки поміж селян, що вони хочуть повідбирати церкви, а на це місце впровадити римо-католицьку релігію”. Я йому оповів, як поляки з польським священиком напали в неділю, коли відправлялася Служба Божа в церкві, і почали в церкві і коло церкви битися. А це було в селі Кузьмина Сянського повіту в 1936 році. Потім поляки цю церкву замкнули, а багато селян українців, котрі були тоді в церкві, судили судом і вивозили до Берези Картузької.

Тоді слідчий зачав питати, як селяни ставилися до німецького війська, а найбільше розпитував мене, як ставилися селяни до радянської влади в роки 1939–1941.

Я сказав правду, що селяни були дуже критично наставлені до советів, бо всі говорили, що вони є безбожники, мучать людей колгоспами і що вони в колгоспах не вміють господарити. А що найкраще вони вміють, то людей арештовувати і на Сибір вивозити.

Тоді він зачав знову питати про стосунки українського населення і влади комуністичної Польщі.

Я йому все докладно говорив: як поляки ставились до населення, що банди польські разом з міліцією нападали на села, вбивали селян, навіть дітей, нищили цілі села, насилали військо по селах на облави за партизанами. Наостанку обступили село військом і протягом двох годин вигнали людей з хат. Як хто ще мав коні і віз, то посадив хоч дітей і мусив виїхати з села, а хто не мав коня ані воза, то матері з маленькими дітьми на руках і старші з клунками на плечах і в руках пігнали до колійової станції Вільшаниця.

Пізніше задавав запитання, коли я бачив перший раз партизанів?

Я йому казав, що коло церкви по Службі Божій.

Чи знаю цих партизанів, що тоді там були?

Я кажу, що ні, що вони говорили до людей, щоб люди були обережні, щоб кожний селянин мав криївку і магазинував своє збіжжя й одяг, бо як нападуть поляки, то все їм пограбують.

І так сотки запитань мені задав, не кричав на мене, тільки підсміхувався, нічого не заперечував; і так 12 днів, кожного дня від години 8 ранку до 3 по полудні. А один це на машині писав. Все це, що я говорив, писав у двох аркушах, бо підкладали кальку. Мали цього написано з 60 аркушів паперу.

Був один день, що мене не провадили на це слідство. По тім дню вільного відчинив ключник двері і каже знову: “Ідеш на слідство”.

Цілий час на слідство провадили мене, скутого в кайдани, до двох цивілів, і водили мене знов до тої самої канцелярії, в котрій був я передвчора, але того лисого пана, котрий мені задавав запитання, не бачу.

За хвилину входять іще три цивілі, гарно убрані. Два молодші, один старший пан, близько п'ятдесятки. Ці, котрі мене впровадили, вийшли, а ці три стоять збоку від мене. Тільки цей старший стоїть при порозі, так подивився на мене і почав говорити по-українськи: “Борись, козаче, — отаманом будеш!”. Дивиться на мене і каже: “Дальше говоріть так, як дотепер говорили на слідстві”. Тоді один з тих пристойняків має в руці якусь картку і питає цього пана по-чеськи, що він мене питає? Той йому по-чеськи відповідає і каже, щоб мені сказати, щоб я говорив правду, про що мене будуть питати.

Тоді він запитував тлумача (з картки давав йому запитання):

Щоб він мене запитав по-українськи, чи я є партизан чи цивіль? Чи я є вояком сотні і якої, як ця сотня називається, де тепер знаходиться, скільки є вояків у цій сотні, яке псевдо має командир цієї сотні? Було цих запитань 16, але всі запитання стосувалися відділу УПА. Я все заперечив.

Вони тоді сказали до цього тлумача: “Дякуєм, пане доктор”. І сказали: “Просим, пане доктор, ви вже можете іти”.

Цей пан кивнув головою і вийшов, а ми залишилися втрьох. Всі ми стояли. Тоді один до другого говоріть: “Як думаєш? Чи цей, що тут стоїть, є цивіль чи партизан?”

Цей говоріть: “Не знаю”.

Знову перший: “Де його відішлем? До табору чи до Польска?” І знову сказав: “Я йому не вірю”.

Обидва погодилися вкінці, що вишлють мене до табору.

Отворили двері, закликали стражників і мене відпровадили під двері, там, де я сидів. Зняли кайдани і я ввійшов досередини.

Зазначую, що цей стражник, котрий лікував мені ноги, цілий час, коли мав службу, приносив кромку хліба і завжди говорив, що дала тобі хліб його мамічка, за котрий я був йому вдячний.

Конвоєм до Брезна

На другий день о годині 4 ранку, а було це 27 вересня, прийшли зранку під целю, де я сидів, відчинили двері і казали забрати все, що маю. Я обувся і вийшов за двері. Вони мене скули в кайдани і попровадили сходами вниз. На мене чекав уже самохід з двома конвоєнтами, і відвезли мене на станцію колійову. Там зараз надїхав поїзд, і ввійшли до нього, де був зарезервований у вагоні переділ.

Коли були вже з 50 кілометрів від станції, один з конвоєнтів, котрий цілий час не спускав з мене очей, зачав на мене сварити: “А висьте не добрі люде, а висьте билі большевіков, а висьте то зробілі”.

Мене це вже згнівало. Думаю собі, покричу я на нього. Питаюся що я йому зробив? Чого ти кричиш? Я тебе не боюся, що ти кричиш. Як хочеш, то зроблю тобі гранду, бо це все мене вже позлостило.

Як я йому це сказав, він відразу убрав іншу шкіру на себе. Зробився не той чоловік. Зачав мене частувати папіросом. Каже — успокійся. Я тобі скажу, де ти їдеш. Тебе везуть до Брезна на Словачію, там є моц ваших хлопців. І говорить мені, що він везе зі собою мої протоколи. Держава дала 742 корони на закуп мені харчів і білету на поїзд.

Проїхали хіба 200 кілометрів, на якусь станцію. Там на мене чекали інші конвоєнти і мене перебрали. Пошептали щось потику до себе, і поїзд рушив далі в дорогу. Ці два вже були спокійні і нічого не говорили, тільки прийшов до нашої каюти добре убраний панок і питається міліціантів, чи можна в цю каюту зайти і сісти?

Вони сказали, що так.

Він їм представився і сказав, що він працює в міністерстві, а вони йому кажуть, що везуть заятця-бандеровца на Словаччину.

Він на мене подивився і запитав їх, чи він може купити мені виноград-ду? Там у вагоні продавали пиво і виноград.

Купив для себе і мені по китиці винограду і маленьке пиво, частував мене папіросами. Тільки питався, чи багато наших іде до Ракоуска?

Так на другу годину по полудні приїхали до Брна. Це велика станція. Там ми чекали на пероні на другий поїзд зо дві години.

Багато людей чекають на поїзд; одні сидять на лавках і обзирають свої закупи, другі говорять. На одній лавці сидять чотири старші жінки, котрі повитягали зі своїх торбин булки і по кавалку ковбаси і їдять. На це дивляться мої опікуни, а жінки на опікунів. Я стою байдуже. Насправді був я голодний, бо не снідав, але що вдієш. Видко, що так було мені суджено. Хоч я знаю, що вони мають для мене гроші, але видно, що не спішається купити мені щось з'їсти.

Тоді вони щось пошепталися між собою, і один підходить до жінок, що сидять на лавках і їдять булки, просить, щоби дали для заятця дві булки.

Дві жінки дали по одній булці. Він приносить і мені ці булки дає, а всі на мене дивляться.

Булок не взяв. Кажу йому, що вони в коперті мають мої гроші, котрі дав уряд на харчі, а вони просять о харчів у людей.

Вони боялися, що я їм втікну, щось пошепталися і один залишився зі мною, а другий пішов. За хвилину приносить загорнутий у папір пакуночок й одну пляшку оранжади, подає це мені.

Я це забрав і стоячи їм. Так дочекалися поїзда. Їдемо далі на схід. Перед вечором приїжджаємо до словацької границі. На станції перебирає мене також два міліціанти; один з них є комендантом станиці, сам про те сказав.

У вагонах були дерев'яні лавки, бо це поїзд пасажирський. До нас підсів військовий сержант, починає з комендантом розмову. Оповідає, що їде

на перепустку з війська і що був з військом у лісі на бандеровцях. Розкажує, що був кілька разів у бою з ними.

Комендант сміється, мругає до мене очима. Сержант розкажує йому, як бандерівці б'ються, і яка в них тактика. Говорить, що бандерівці припускають військо близько. Вони замасковані, а як уже мають військо перед собою, відкривають ураганний вогонь і роблять страшний крик, що страшно панікує вояків. Військо відразу відступає. Говорить, що вони такою метою воюють, як татари.

Комендант словак сміється, чех злоститься і тоді зачинає розмову комендант словак. Каже, що його станиця є близько біля лісу. Він учора бачив, як великий відділ бандерівців переходив з одного лісу коло станиці у другий ліс.

Чех запитує, чи міліція стріляла в них, а він поважно говорить: чи ти здурів? Ми мали б зачинати з такою силою? Їх було зо 300 хлопів, і 10 їхало на конях. Ми тихо сиділи, щоб нас не постріляли.

Чех признав йому рацію і каже: якби їх зачепили, погано би скінчилося.

Так доїхали до наступної станції, де ми вийшли з вагона, і тоді комендант говорить до мене, що він чеха страшив. То неправда, що він бачив стільки партизанів, але на таку розповідь, що ішло стільки партизанів, чех робить зі страху в портки.

Тут комендант говорить до мене, що на наступний поїзд треба почекати 3 години, а він не може зі мною ходити по вулиці і завів мене на станицю словацької народної безпечності.

Коли ми ввійшли на їх станицю, комендант станиці, старший чоловік і, видно, дуже вирозумілий, зараз казав мене розкути і перше, що мене запитався, то "як обходилися з тобою чехи? Чи били? І каже: "Ми так любимо чехів, як ви поляків".

Питається, чи болять мені ноги? "То визуйся і відпочинь. А кухарка пририхтує щось повечеряти". Пам'ятаю, що принесли мені на тарілці якоїсь фасолівки і хліба, потім шклянку чаю. Там обходилися зі мною дуже добре. Цілий час випитували, що слідчі чехи хочуть знати.

Я їм розказав, як чехи мене зловили, що skutого тримали мене в цілі і що так страшно знущалися, коли мене зловили.

Один з енбістів говорить: "То си є посрані пепічки, що вже забули, як на німців плакали, а тепер зачинають робити те саме. Вони нам не довіряють, бо ми словаки".

Я там був чотири години. Потім взяли мене два енбісти, запровадили на станцію і поїзд рушив у дорогу.

У Брезні

Доїхавши до Брезна, запровадили мене до військових кошар. Входимо до брами, де бачу багато війська і багато військових самоходів та легкі гармати. Всі готові до виїзду в терен; напевно, приготовані їхати в ліс.

Мене провадили до першого блоку недалеко брами. Стою в коридорі з одним опікуном. Другий ввійшов у якісь двері. За хвилину виходить цивіль і говорить до мого опікуна, щоб мене впровадив до його канцелярії. Зараз з'явилося коло мене двоє озброєних вояків.

Ті, котрі були зі мною, розмовляють з цивільом, дають йому велику шару копєрту, в котрій знаходились мої протоколи з Чеських Будейовіц.

Мої конвоєнти відійшли, я залишився з тим цивільом і двома вояками. Цивіль — то слідчий; читає тихо мої зізнання, перевертає сторінку за сторінкою і починає до мене кричати: “Що ти їм там наговорив? Що ти не є партизан, тільки цивіль? Я зараз це справджу”. Вибіг з канцелярії. За якихсь 5 хвилин іде з чоловіком, у якому я пізнаю нашого упіста. Я його кілька разів встрінув у V-ому районі з іншими стрільцями. Він був у сотні “Бурлаки” в ПЖ, псевдо “Нестор”.

Слідчий питає його, чи він мене знає. Упіст на мене дивиться і каже, що мене впізнає. Каже, що мене бачив кілька разів у п'ятому районі зі зброєю і що я партизан. І ще раз повторює: “Я його впізнаю”.

Я собі подумав: “Щоб ти здох. То ти, повстанець, сиплєш наших хлопців?”

Тоді слідчий до мене: “Ну і як? Партизан чи цивіль?”

Я бачу, що я тепер не викручуся і кажу: “Я партизан”.

Слідчий воякові каже відпровадити “Нестора”, а мене залишає самого в канцелярії. Сідає за машиною і починає писати. Наперед списав персоналії і питає, з якої я сотні.

Я кажу, що я є з п'ятого району, що був спецкур'єром у кушового “Скакуна”. Він це все пише і час від часу заглядає до мого протоколу з Будейовіц. Задає різні запитання: з ким я ішов, чи знаю їх назвиська, щоб подав їх псевда, коли ми перейшли границю і т. ін. Каже до мене: “Як ти міг так кламати [брехати] на слідстві в Будейовіцах?”

Він написав тільки один аркуш паперу. Я підписав, і тоді він сказав до вояка, щоб мене відпровадив до арешту, там, де є бандеровці.

Недалеко від брами знаходиться невеликий арешт. При вході до нього стоїть чеський вояк, озброєний автоматом, із шоломом на голові.

Ввійшовши в коридор довжини близько 20 метрів, по обох боках бачу по шість дверей. Вояк відкриває двері. Вхожу досередини і бачу 7 хлопців, наших повстанців. Вітаюся з ними всіма. Пізнаю між ними двох. Один — це чотовий сотні “Стаха” — “Мирон”, другий це — боївкар з Карпат з боївки “Гуцула” — “Смерек”. Він у 1945 році був у п'ятому районі, я його знав. Він також мене впізнав. Коли він на мене дивився, приложив палець до уст і я зараз зрозумів, про що ходить: він конспірується. Тільки “Мирон” до мене говорить, що він є з сотні “Стаха”. Розпитує, де і як мене зловили, я йому розказую все. А тепер почалась поневірка.

Думаю о тій поневірці, що нічого жоден не маємо, навіть кусничка мила, щоб вмитися. Сорочка подерта, штанці зігнули від поту. Чоловік голдний як собака, котра не має свого господаря. І так собі вечором думаю:

“О Боже! Та ми, діти такої гарної країни, врожайної землі, а ми такі голодні, просто по лицях мохом обростаємо. Прокляті вороги знущаються над нашим народом тільки за це, що хочуть жирувати на нашій кривді, тягнути всі соки з нашої землі, щоб наш нарід був рабом, невірником, що на ворогів мусить віками робити за кусник виділюваного хліба”.

Але, вертаючи до першого дня в Брезні, обіду я там уже не одержав, але таки краще себе почуваю, бо таких, як я, нас є більше. Питаю співтоваришів, як довго вони вже там є? Кажуть, що два дні і що кожного дня по двоє, троє сюди приводять. “Мирон” говорить, що рано був в умивальці і спіткав там наших чотирьох упістів, котрі милися.

У цьому арешті, при кінці коридора була така маленька кімната, де зрана, в полудне і ввечері випроваджували наших хлопців, щоб там залатувитися; там був кран з водою, то можна було вмитися, тільки не було чим повитиратися, але що було робити? Краще було в лісі, там були кращі умови, бо сонце мокрого висушило.

Настав вечір. У військових їдунках дали по півлітра зупи — і все. Сінників нема. Кладемося на підлогу, під голову рука. Так по-партизанськи. Тільки в лісі кожний міг собі постелити галуззя, чатиння або якесь листя.

Настав другий день. Уже не знаю докладно, чи це середа чи четвер? Зрана вояк кричить на цілий голос “побудка!”, ми повставали. Стелити не маємо що. У знищених наших уніформах кладемося і встаємо. Ніхто не розбирається, тільки гудзики розпинаємо і стягаємо з ніг недобиті чоботи і брудні онучі, і то також подерті, та ще до того з запахом. Нічого не вдієш...

Вояк відчиняє целю, ідемо до цього виходка, що служить за все. Бачу там нашу підпільницю “Офелію”, котра останньо була в моєму районі. Вона миється. Вбрана в чеський військовий уніформ, цілком новий. Під військовою блюзою має білу жіночу блюзочку. Я з нею привітався і кажу до неї: “Ти гарно в цім строю виглядаєш”.

Вона засміялась і питає, з ким мене зловили і де. Я коротко кажу, де це було, і кажу їй щоб нікому не говорила, що вона мене знає, бо хоч ми тут свої, але кожний хай зізнає по-своєму. І кажу їй, що не знати, де доля нас кине.

Питаюся “Офелії”, з ким її зловили? Вона говорить, що з сотенним “Бурлакою”, що вони здалися, а було їх семеро. Це було коло Жиліни. Чеське військо їх так окружило, що сотенний “Бурлака” розчленував сотню на малі групи, по рою, і так з цього окруження мали маленькими групками вийти. І ще між собою з підстаршинами обговорили, що малими групками краще маневрувати, краще здобути харчів і що маленька групка скоріше має шанси скритись перед навалою військ, котрі без перерви переслідували сотню “Бурлаки”, і що кожний день треба було приймати бій. Запаси амуніції скінчились, а чеське військо має іншу зброю й інший калібер.

“Офелія” мені говорить, що “Бурлака” здався зі своєю групою. Вони зайшли до лісничівки, і її вислали до недалекого місця, де було кілька стар-

шин з чеського війська. Вона говорила, що ці старшини з військом при-йшли, і в тій лісничівці наші здали зброю.

Як було мені відомо, коли ми йшли ще коло міста Жиліни, я знайшов у лісі летючку, розміром 20 на 15 сантиметрів, зі знімкою сотенного “Бурлаки”. На голові мав фуражку, у військовій маринарці (з поясом портепе), а під знімкою, машинним друком, була написана відозва до стрільців УПА, щоб здавалися чеським властям. Що, він сотенний “Бурлака”, домовився з чеським генералом Свободою, що тим стрільцям, котрі здадуться, генерал гарантує одержання права політичного азилу і що вони не будуть віддані до Польщі.

Під цією летючкою був підпис: Генерал Свобода.

Ми з умивальні вийшли, кожне до своєї цілі. Дістали снідання: по куснику хліба і чорну військову каву. Близько години 10 нас усіх випущено на коридор і під доглядом озброєних жовнірів нас запровадили до лазні.

Нас тоді там було 22 і “Офелія”. У лазні всіх нас стригли “на сірник” (на їжачка), а наше убрання посипали порошком ДДТ так, що страшно це смерділо. Наші постаті виглядали дуже марно.

У полудне кожний з нас чекає на обід, бо всі голодні. Вояки принесли в котлі зупу і наливали кожному до їдунки не більше як півлітра. Для наших вичерпаних жолудків було це дуже мало, але що ж було робити? Треба було задовольнятися тим, що є. Їдунки по обіді від нас забрали.

По обіді до нашої цілі прийшов вартівник і каже, щоб п’ятеро виступили на коридор. Відчислив п’ятьох, у цій п’ятці був і я. Випровадив нас на подвір’я і двійками казав іти вгору площею. Там бачу повно озброєних військових, а недалеко від нас, з одних кошар вийшов якийсь офіцер; кругла шапка на голові і накинений на плечі шкіряний плащ. Вартівник півголом говорить до нас: “Бачите, це наш генерал Свобода. Він є командиром нашої дивізії, котра тут знаходиться і котрої військо виїжджає на облави до лісів на бандерівців”.

Ми нічого не говоримо, але я дивлюся, недалеко нас, під шопою, що має тільки накриття даху, бачу з 30 мужчин цивілів, стоячих з валізками, а до цієї групи допроваджує вояк ще 10 інших, також з валізками. Там стоїть також шість руских офіцерів і говорять до тих цивілів по-російськи.

Наш вартівник потиху до нас говорить, що ті цивілі то бувші партизани-словаки, котрі воювали з німцями. Наша влада зробила тепер мобілізацію і покликали до війська у першій черзі бувших партизанів. Бачите, там стоять дерев’яні скрині, а в них є новенька російська зброя — кулемети “Дехтярова”, пепешки, кріси та гранати. Це привезли рускі самоходами нині зрана. Вони цією зброєю озброять словаків-партизанів, а наперед будуть їх школити ці рускі офіцери. Це все шикують на облави по лісах на бандерівців, котрі переходять до Ракоушка.

Вартівник підпровадив нас до двох військових самоходів, на котрих була насипана бараболя. Він казав нам скидати бараболю через борт на пляц, де він нам показав.

Зараз до нас прийшов словацький капітан і почав приглядатися до нас. Нам дали шуфлі [лопати] до скидання бараболі і так ми взялися до роботи.

При скиданні бараболі з другого самоходу наш партизан, Головатий Осип, нехотячи вдарив мене в руку і скалічив мені два пальці на лівій руці. Словацький капітан побачив кров і казав мені зійти з самоходу. Попровадив мене до своєї кімнати на третій поверх і сказав мені, що він тут сповнює функцію господарчого і має все: підручні ліки, бандажі, різні фляконики з лікарством. Казав мені показати йому мою скалічену руку, що він зробить мені опатрунок [перев'язку], бо лопата була заіржавіла і може бути закаження [інфекція].

Я говорю до нього, хай він не трудиться з моєю рукою, бо вона і так не буде потрібна нікому, що влада скоріше чи пізніше нас розстріляє. А він мені каже: “Ти дурний. Оскільки не вбили дотепер, то тепер будеш жив”. І зробив опатрунок.

У часі опатрунку питає: “Як ваша “Офелія”?”

Я питаюся: “Чи ви її бачили?”

Він каже, що так, що дуже гарна дівчина, що вона йому подобається і ще раз сказав, що “така гарна brunетка”.

Питається, чи то не є “Бурлаки” дівчина, бо ваш “велітель” є дуже пристойний мужчина і, як усі наші офіцери говорять, він є дуже добрий вояк, знається на військовій ділі, знає вміло провадити партизанську тактику. А наші всі бояться його сотні, але говорять, що шкода, що він піддався. Міг би ще трохи повоювати, бо наші офіцери ще не є вишколені воювати з партизанами, для цього стягають своїх бувших партизанів. Наша влада робить помилку, бо ми всі знаємо, що ви хочете тільки перейти до Ракоушка, а словаки не є для вас ворогами.

По опатрунку питає, як нас кормлять.

Я йому сказав, що погано.

Він витягнув палатку, пішов з нею до другої кімнати і там наклав на палатку 11 буханців хліба. Цей хліб казав мені поділити поміж нашими вояками, але один буханець щоб я обов'язково дав нашому “велітелю Бурлаці”.

Коли хлопці скинули бараболю з самоходом, капітан поговорив з вояком, котрий нас пильнував, і він нас відпровадив до нашого арешту. Там, на коридорі вийняв хліб з палатки і заніс до цієї кімнати, де сидів “Бурлака”, а решту (10 буханців) вартівник роздав по тих кімнатах, де сиділи наші. Один буханець я взяв до кімнати, де я сидів.

Зустріч з “Аркадієм”

Пізніше я кажу до вартівника, що хочу іти до лазнички за своєю потребою. Він мені дозволив. Що я там побачив, не хотів своїм очам вірити. Дивлюся — там миється наш провідник “Аркадій”. Ми привіталися, і він мені сказав, що в кімнаті чи на слідстві ми не знаємося.

Я потиху питаю, де і з ким його зловили?

Він говорить, що його зловили з боївкарем “Пімстою”, який називався Грицишин Панько; походив з села Ропенка Лиського повіту. “Аркадій” називався Іван Кривуцький.

“Аркадій” мені говорить, що їх зловили за Прагою. Вони обидва несли пошту в наплечниках, близько 20 кілограмів. Мали вироблені пашпорти і цю пошту мали доставити до Представництва УГВР в Мюнхені в Західній Німеччині. Вони були вбрані в цивільні убрання і мали з собою пістолі (малі сімки, німецькі “Вальтери”). Убрання в обох були однакові. Як я на ньому бачив, це було убрання спортсмена, з лихого матеріалу (сіре в кратку). Вони сіли в поїзд на станції коло Перемишля і границю переїхали щасливо, але за Прагою висіли з поїзда з огляду на їх убрання. Був це кінець місяця жовтня і дощова погода. У таку погоду чехи вбирають гранатові гарнітури, а в “Аркадія” і “Пімсти” були ясні, сірі. Щоб не звертати на себе увагу, рішили висісти з поїзда і решту дороги йти піхотою.

Висівши на якійсь станції, доріжкою дісталися до лісу, де ішли цілу ніч. Коли настав день, вони залишилися в лісі, а чеські ліси виглядають, як у Польщі сади; кожне дерево є від землі очищене, і як хтось іде лісом, то видно його на півкілометра.

Будучи помучені і голодні, почали відпочивати. Посідали й обидва заснули. На сплячих налізло двох озброєних гайових, і так скінчилася їх мандрівка.

“Аркадій” говорив мені також, що “Пімста” сидить тут, десь близько нас, і тоді каже мені, що йому попоролі все: маринарку, штани, кошулю, бо хочуть знати ключ до пошти, котра написана шифром. Я шифр знаю, але цього їм не скажу. Вони думають, що я ключ шифру маю десь зашитий. Спровадили військового кравця, котрий все поре, а вони з люпою в руках до кожного клаптика заглядають. Кравець це знову складає і зшиває. Обіцяли, говорив “Аркадій, що його не обстрижуть, як їм виявить ключ шифру. Він не виявив, і обстригли йому голову “на зеро”.

“Аркадія” впровадили до моєї кімнати. Коли ми всі поклялися спати, “Аркадій” положився коло мене. Я був дуже цікавий, які події є тепер у наших теренах. Він потиху починає мені розповідати. Питає: чи пам’ятаєш, як ходили шукати провідника “Вишинського”? Він намовив “Сьміхура” в криївці в лісі над Руденкою, щоб той пішов на станцію в Вільшаниці і сказав, де знаходиться криївка і хто в ній сидить.

Вночі о годині 2 поляки наскочили на криївку, де заскочили і вбили “Одута”, “Максима” і “Білого”. Сам “Вишинський” 19.V.1947 року поїхав у Перемищину в I район. Знав, де знаходиться криївка провідника “Орлана”,⁴ і там провадив польське військо. На краю лісу в той час стояло шість боївкарів з I-го району; вони зауважили надходяче польське військо і бачили, що попереду ішов “Вишинський”. Одного з-поміж себе вислали до криївки “Орлана”, і він тоді криївку залишив. Ті боївкарі, що залишились на

⁴ “Орлан” — Галаса Василь (“Біс”, “Дніпровський”, “Назар”) — член Крайового Проводу ОУН.

краю лісу, почали у військо стріляти, і їх там оточило польське військо, і всі п'ятеро там згинули.

“Вишинський” показав місце криївки. Військо цю криївку висадило мінами в повітря. Сам “Вишинський” з військом самоходом поїхав у Грубешівщину, бо він знав, у котрому лісі знаходиться криївка провідника “Стяга”⁵. Він знав ліс, але докладно не знав, де міститься криївка.

Військо підійшло до лісу піхотою і залишилося коло потока, а “Вишинський” з одним поляком, перебраним на партизана, пішли в ліс. Охорона “Стяга” знала “Вишинського”, і їх обидвох перепустила, але далі стояла друга застава. Вони перебраного поляка затримали, а з Вишинським пішло двоє до “Стяга”. “Вишинський” зробив помилку. Він знав, що як приходиш до провідника “Стяга”, треба стати на струнко і зголосити свій прихід. Він цього не зробив, тільки зблизився і хотів подати руку на привітання, але “Стяг” спитав: “Що то за нова метода?” Руки “Вишинському” не подав і відступив, а йому казав відійти.

Тоді “Вишинський” відійшов, забрав зі собою перебраного поляка і пішов у сторону залишеного війська. Коли долучився до війська, вони зробили на це місце наступ, почали стріляти, а наші відступили в глибину лісу. Так від цього часу наші довідалися, що “Вишинський” зрадник.

Про “Вишинського” “Аркадій” розповідав мені ще таке: “Вишинський” називається Гамівка Ярослав, має скінчений Львівський університет, був у підпіллі від 1944 року. Коли прийшли большевики, він виконував високу функцію провідника надрайонового господарчого.

У недалекій минувшині на терені Бірчанщини в одному селі (назви не пам'ятаю) “Вишинський” мав криївку в господаря, а в цій криївці мав маленьку большевицьку радіостанцію. Невдалий наступ нашого куреня 6 січня 1946 року на Бірчу, де згинув командир “Коник” і інші наші вояки, це “Вишинського” робота. Йому провід казав перепроводити розвідку, яка сила польського війська знаходиться в Бірчі. Як пізніше з'ясувалося, там знаходилося у три рази більше, як він інформував наших командирів.

“Аркадій” говорив мені далі, що 8 серпня 1947 року була відправа всіх провідників, котру перепроводжував пров. “Дальнич”. За все обвинуватили надрайонового провідника “Григора”, котрого zdeградували до ступеня стрільця. На цій відправі зробили реорганізацію в бійках, котрі іще знаходилися на тамтих теренах і мали відійти в Україну. Говорив також, що в криївці в лісі над Семушовою були вбиті: “Желізняк” (походив з села Війське), бійвар “Жук” та двох інших підпільників, усі три з села Семушова. Їх криївку показав полякам стрілець “Прут” (з села Залуже), котрий втік до польського війська на початку липня 1947 року.

Так, лежачи на підлозі, “Аркадій” каже до мене: “Спімо, бо завтра чекає мене тяжкий день. Коли б завтра взяли тебе на працю на подвір'я, то добре

⁵ “Стяг” Ярослав Старух (“Ярлан”, “Стояр”, “Лав”) – Голова Крайового Проводу ОУН “Закерзоння”.

запам'ятай, як тут розміщені кошари і кути. Будемо пробувати звідти втіати". На цьому закінчив розмову і заснув.

Я ще роздумував над тим, що чув від "Аркадія" про "Вишинського", котрого я не один раз зустрічав, не один раз він з нами говорив і не раз я коло нього тримав стійку. Ніхто не знав, що цей чоловік — то найбільший ворог нашого народу, польсько-большевицький донощик.

На другий день пішли ми помитися до цієї лазнички і снідати. За якийсь час по сніданню через вікно я побачив, як випровадили командира "Бурлаку" на прохід.

Забрали від нього пістоль, але пояса і коаліційку йому залишили.

"Бурлака" походжав коло нашого арешту в товаристві двох чеських майорів, по обох його боках, а позаду від них, близько 10 метрів, ходили два, озброєні автоматами, вояки. Цей прохід тривав одну годину.

Було так, що чеський офіцер сказав нашому одному стрільцеві з сотні "Бурлаки", щоб він ішов до командира "Бурлаки" чистити йому чоботи і уніформ. Стрільць цей кожного дня зранку ходив до кімнати "Бурлаки", але чи виконував цю працю, — того не знаю.

Цього дня, зараз по сніданню, конвоєнти забрали "Аркадія" на переслухання, з котрого привели його назад по полудні. Він говорив мені, що цілий час питають за ключ до зашифрованої пошти. З Праги приїхало два майори, котрі стягають з нього слідство.

Про те все ми говорили тихо, хоча сиділи ми зі своїми хлопцями, але кожний був чогось обережний.

Одного вечора припровадили до нашої кімнати цивіля, вбраного в короткі, по коліна штани-помпки і коротку чорну маринарку. Заговорив до нас по-нашому: добрий вечір". Сказав, що він зі сотні "Стаха", з чоти "Мирона".

"Мирон" лежить на підлозі і стискає раменами, що не знає його.

"Аркадій" припускає, що слідчі прислали тайняка, щоб удавав уіста і підслуховував, що ми тут говоримо. Ніхто нічого зайвого не говорив.

Рано в умивальні знаний мені боївкар "Смерек" каже до мене, що він знає того, що вчора вечером прийшов до нашої кімнати. Він з його боївки, називається Мицьо Василь. Я вже знаю, в чім діло, і кажу "Аркадієві", що це є наш, а не конфідент.

По сніданню "Аркадія" забрали на переслухання, і я його більше вже не побачив.

Табір у Кошицях

У Брезні ми сиділи 3 тижні, і 27 жовтня 1947 року випровадили нас зрана на площу кошар. Там уже чекали на нас два військові авта і вісім вояків. Було нас всіх 27, але "Бурлаки" між нами не було.

Розділили нас на два авта, у кожному чотири вояки з автоматами. Ми питаємо, де нас везуть. Вояки кажуть, що до збірного пункту до Кошиць. Там є вже бандерівці, і то багато. Говорять, щоб ми не боялись, бо всі гово-

рять, що одержимо право азилю і залишимося у Словаччині. Наші хлопці повеселішали.

Авта в'їхали до брами кошар, котрі називалися Стефанікови. На площі кошар ми позискакували з авт; поставили нас у два ряди і почислили. Перебрав нас інспекційний офіцер. Вартівники принесли для кожного з нас німецькі уживані уніформи, підштанці, сорочки, шкарпетки і черевики. Все було уживане, але чисте (з пральні).

Кажуть нам переодягатися і скинути наше старе одіння на купу, яку обілляли нафтою і підпалили.

Ми ще поміж собою виміняємо маринарки, бо декотрий одержав велику, а другий замалу.

Стоїмо на площі, коло нас ходить військовий сержант і так голосно до нас кричить, як гестапівець. Коло мене стоїть чотовий з сотні “Бурлаки”, “Сагайдак”. Каже до мене: “Підійдемо до нього і запитаймо, чого він так на нас кричить”.

Підходимо. “Сагайдак” питає: “Чого ти кричиш? Думаєш, що ми глухі? Як хочеш, то ми тебе зараз успокоїмо”.

На це сержант витріщив очі й ані словом не відізався; вже цілий вечір був спокійний.

Впроваджують нас на коридор кошар на партері. Показують дві великі кімнати, де маємо квартирувати. На коридор повибігали наші упісти, котрі були вже в Кошицях. Всі роздивляються за знайомими. Зараз пізнаються, обіймаються, цілються; великий гамір. Кожний питається, звідки нас привезли.

До мене підходять: кушовий харчевий “Зенко” — Андрусечко Володимир, кушовий з V-го району “Славко” — Кметь Володимир, Кузьма Гриць (ПЖак) з сотні “Крилача”, Шалапай Костик з сотні “Крилача”, спецкур’єр Минда Осип з мого села. Питаюся, з ким вони перейшли і як їх зловили? Говорять, що ішли зі сотнею “Бурлаки”. Минда говорить, що в дорозі “Зенко” був уже такий голодний, що зі старого бука зірвав гриба і з’їв його. По тім страшно йому заболів живіт, втратив притомність. Сотня відійшла, а вони: Кузьма Гриць, Шалапай Костик, Кметь Володимир і Минда Осип — залишилися з ним, бо думали, що помре. Занесли його до найближчого села, віднайшли лікаря, але і їх віднайшли чеські вояки. Вони всі п’ятеро здалися.

У Кошицях було багато хлопців з сотні “Бурлаки”, між ними: командант ПЖ “Гак”, чотовий “Сагайдак”, сотенний санітар “Скала”. Були також хлопці з сотень “Громенка”, “Крилача”, “Стаха”, “Бродича”, з різних боївок і цивільної сітки. З Грубешівщини був сотенний “Калинович” — Мазур Григорій, його бунчужний “Лисиця” — Шостак Микола і ще один вояк.

На той час у Кошицях було нас усіх 67 упістів. Словацьке військо відносилося до нас добре. Гірше було з харчами. На два дні одержували один кілограм хліба, на снідання півлітра чорної солодкої військової кави, на обід півлітра супи, яку діставали також словацькі вояки, а на вечір знову півлітра кави. За харчами ходили ми на другу сторону вулиці. Там містила-

ся військова кухня, де перше їду діставали військові, а потім ми. Часом залишалася зупа по розділенню для війська, тоді додатково діставали ми.

Кожного дня по сніданню і вечором роблять з нами збірку на площі і всіх нас перечислюють. По раннім апелю трохи забирають до праці до інших кошар у Кошицях.

Вояки вже навезли з лісу дерево; ми тут ріжемо пилою, а інші колють і складають під мур, котрий відгороджував кошари від вулиці.

Одного дня о 5 годині по обіді словацький поручник вибрав нас десятком і сказав, що ми ідемо до Пряшева, де будемо також у кошарах працювати, як зайці. У тій десятці, крім мене, були ще “Сагайдак”, “Острий” — Колотка Андрій, Книш Володимир, Книш Левко, Явіляк Теодор, “Скала” (сантиар), Бойко Віктор, Проць Михайло, Чува Михайло і Довгий Стефан.

До Пряшева везли нас поїздом. У вагоні хлопці співали українські пісні, а “Сагайдак” співав: “Іду я над водою, Дивлюся, під вербою...” Ця пісня словацьким пасажиром дуже сподобалась. Вони майже з цілого вагона скупчилися коло нас і слухали. Пару старших селян присунулися до нас, витягнули зі своїх кошиків і частували нас сливовіцею і папіросками. Ми з ними говорили, навіть оповідали пусті жарти на руских, що їм дуже подобалось, аж били браво. Вояки, котрі нас конвоювали з одним підпоручником, так сміялись, що аж за животи тримались. Говорили до нас: “Хлопці не журіться. Ви у нас залишитеся. Ми вам “пошукаме ладне гольки” і в нас поженіться і все буде “агой”.

До Пряшева приїхали ми вже ввечері. Вже там у кошарах нас чекали. Варта запровадила нас у кошари і дали нам одну кімнату, де було 10 ліжок з сінниками. Дали нам також по однім коцові і рушнику і показали, де є військова вмивальня. Була це кімната, де були довгі бляшані корита з крапом на воду. Там ми ходили митися і голитися.

Поручник сказав нам, що маємо вставати о годині 6 ранку, а по сніданку будуть приділювати нам роботу. Снідання будемо брати з кухні і можемо сідати їсти в ідальні разом з їхніми вояками.

Була там військова частина піхотинців, котрі мали також 60 коней для військового табору і чотири коні під сідло. На однім коні їздив командир цієї частини, називався Гайдук. Він завжди до нас звертався: “Заятци! Як вам се ту подобат?”

Були ми там як піввільні. Вояки і старшини підходили до нас і частували нас папіросами. Старшинами були самі словаки, тільки один чех. Він мав уже близько 40 років, йому підлягали всі коні і кузня коло стайні.

На другий день по нашій приїзді прийшли старшини і ділили нас, бо кожний хотів, щоб до нього ми йшли до праці.

Спочатку ми напихали соломною сінники для рекрутів, котрі поприходили за тиждень. Мене поручник (чех) питає, чи не хотів би я помагати ковалеві кути коні. Я сказав, що добре, і так ходив тримати коні до куття через один тиждень. Праця трохи небезпечна, бо декотрі коні не хотіли дати тримати ногу, і можна було від такого коня отримати навіть солідно.

Одного разу підійшов до мене поручник-словак, котрий провадив господарчі магазини, і говорить: “Кинь ці коні, бо вони випадково можуть збити тебе калікою. Я тобі дам тютюну (бакуну) і будеш працювати в мене в магазині”.

Я на це згодився, і на другий день не пішов до коней, а пішов до магазину.

Чех зміркував, що словак мене намовив до роботи в магазині. З цієї причини вони обидва дуже посварилися. Чех до словака кричить: “Ти є бог війни, тобі людова влада не подобається”. Потім почали порушувати якісь особисті справи.

Був там також поручник, називався Волянський. Коли він повнив функцію службового офіцера, підходив до віконця кухні і кричав, щоб кухарі “заятцям” давали подвійну порцію всього, бо вони більше нічого не мають, тільки те, що з'їдять. Раз у неділю, коли мав службу, на вечір привів кухарів до кухні і мусили для нас варити горохівку, самі принесли нам до кімнати, де ми спали. Коли ми з'їли, кухарі з горщиками відійшли. Тоді прийшов Волянський з одним хорунжим і питається, як смакувала горохівка?

Ми йому дякуємо за все, що він про нас так дбає, а він каже: “Вони мене вже давно звільнили з війська, але я маю скінчену військову академію, а вони людей з такою школою мають мало”.

Потім говорить: “Послухайте мене. Я і цей хорунжий хочемо, щоб ви разом зі мною пішли до лісу. Заберемо ваших хлопців з Кошиць, і я зроблю сотню. Я буду ваш велитель і будемо разом бити большевицьку владу”.

“Сагайдак” на це відповідає: коли б то був місяць березень, то без жодного намислу ми ідемо, а тепер є місяць листопад, зачинається зимно, а ви знаєте, які маєте гори, коли впадуть сніги. Ще до цього вже кожний з нас має по три роки воячки і ми є так виснажені, що кожний з нас потребує добре півроку відпочити і відживитись. Тоді ми могли б знову повоювати, але залежить ще, які будуть обставини у світовій політиці.

Він до нас говорить: “Ви знаєте, що нашого міністра закордонних справ [Яна Масарика] чеські комуністи викинули через вікно з третього поверху. Як ви тут залишитесь і партія бенешівців перебере владу, то ви тут у нас залишитесь, а як готвальдівці, то можуть вас відіслати “ком патриш”. На тім розмова скінчилася.

Вони вийшли з нашої кімнати, а ми залишилися самі і кожний з нас почав дискутувати. Одні твердили, що якби вони мали відіслати нас до Польщі, то інакше би з нами обходились. Інші мали інакші думки, але все залишилось, як було.

“” — Колотка Андрій — одного разу оповідав мені своє пережиття. Він сам був дивізійником. Цілий час був у Греції. Пізніше майже піхотою дійшов до Німеччини. Потім перебрався за цивіля і так в 1945 році дістався в Перемищину. Коли опинився в Перемищині, до своєї рідної хати вже не дійшов, тільки вступив до відділу УПА і там брав участь у всіх боях, які сотня вела. Аж у 1947 році, коли шаліла “Акція Вісла”, він у бою дістав легке поранення

в руку і залишився на якомусь санітарному пункті. Не було там що їсти, тому він рішив дістатися і відвідати стареньку маму і сестру в Ярославщині. По кількох ночах дотер до своєї хати. Його мами ще не вивезли. Не маючи криївки, ховався на стриху малої стодоли, де мама відвідувала його по кілька разів денно, не можучи натішитися сином, за яким виплакала вже давно очі. Він боявся, що часте відвідування стодоли мамою може хтось з сусідів побачити, і буде біда. Тому попросив маму, щоб принесла йому буханець хліба і, не прощаючись з ніким у хаті, вийшов зі стодоли і гайда в Перемищину, де хотів долучитися до свого відділу.

Своїє сотні вже не віднайшов і вже не можна було наладрати зв'язку. Тоді сам-один як палець вирішив піти на захід. Переходив у Польщі коло Кракова, перейшов щасливо границю, дістався на Словачину і так сам опинився на проклятому мості на Мораві. Там мосту доглядали вояки, і там він попав їм у руки. І зараз думає, яка доля нас ще стріне, і пропонує, щоб ми оба роззбрóли вартівника і втекли.

Я йому повторюю те, що "Сагайдак" говорив поручнику Волянському і пропонує почекати до березня. Тоді рушимо в дорогу.

Тут випереджу трохи час. Колотка щось прочував, бо в місяці грудні його одного з Кошиць НБ забрала, і від того часу я його вже не бачив. Доперва в 1956 році, по виході з тюрми, я відвідав його сестру в Банях Мазурських і від неї довідався, що в місяці маю 1948 року одержала повідомлення з Ряшева з в'язниці, що Андрій помер у в'язниці на серце. І подумав: "Скільки хлопців так помордували прокляті поляки?"

По трьох тижнях нас знову привезли до Кошиць до кошар, де знаходилися наші уністи. Їх число вже побільшилось. Я бачу, що вже є з нами сотенний "Яр", сотенний "Бродич".

На другий день мене і "Скалу" запровадили до кошар Урбановські. Там ми малювали вапном коридори. Обід діставали ми від кухарів, котрі старались, щоб ми не були голодні, а коли вечором вертались до своїх кошар, кухарі давали нам один буханець хліба. Ми їм говорили, що наша вечеря складається тільки з горшка кави, і то зимної.

Одного разу, як щодня, роблять збірку, щоб іти по вечерю до кухні. Падає дощ. Підходить до нас двоє службових поручників і кажуть, щоб ми не брали каву, якщо зимна, щоб ми зробили страйк. Ми вас звідтам відпровадимо до кошар і повідомимо штаб, що ви збунтувалися і не хочете брати кави.

Ми так і зробили. Коли нас допровадили до кухні і зачали наливати нам каву, хлопці зараз її спробували. То була зимна люра. Тоді ми сказали, що цієї кави пити не будемо.

Поручник сам поспробував і відпровадив нас на місце постою, а сам пішов зателефонувати до штабу.

Не минуло 15 хвилин, як поручник робить з нами збірку і знов провадить у сторону кухні. Дивимось, там є вже два полковники і два майори, котрі особисто перевіряють кухню. Кричать на кухарів, що дають зимну каву, і ще щось.

Ми стоїмо на пляцку вже з півгодини, тоді один з полковників бере мірку і каже підходити. Наливає до їдунки теплої зупи і говорить, що як іще зістане, то приходіть іще раз. Говорить до нас, що зупи завжди лишається по вояках, але кухарям не хочеться гріти і вам дати. Від того дня ми на вечерю одержували по півлітра теплої зупи і горнятко кави.

“Бурлака”

Пам'ятаю, одного похмурного дня ріжемо на пляцку дрова. Одні ріжуть, другі рубають. Коло нас крутяться вартівники, котрі нас пильнують. Підходить до нас поручник (словак) і говорить: “Хляпци!” Нині привезуть до кошар вашого “Бурлаку”, постарайтеся його привітати!” І він від нас відійшов.

Бачимо, що нині коло кошар крутиться багато старшин. Ми поміж собою говоримо: коли привезуть “Бурлаку”, зробім збірку; побачимо, як зреагують на це власті. І так десь за годину дивимось: через браму в'їжджає чорний лімузин. Усередині видно “Бурлаку” в товаристві трьох військових мужчин.

На пляцку зароїлось від військових старшин; між ними є два полковники. Тоді “Сагайдак” голосно кричить: “Збірка в два ряди!”

Ми як стріли скочили один коло другого. Подає команду — “Вирівняти!” Сам стоїть збоку. Всі старшини звернули зір на нас, дивляться, що ми робимо.

“Сагайдак” подає команду: “Струнко! Вправо глянь!”

Ряди простенькі як шнурок.

Дивимось — з самоходу виходить “Бурлака”. Його хоронителі розкошують його. Перший до “Бурлаки” підходить полковник, подає йому руку, вітаються.

“Бурлака” є в своїм уніформі, з фуражкою на голові. З обличчя видно, що задуманий. Всі старшини, а було їх там тоді з 20, стоять як вмуровані, дивляться, що буде робитися. На пляцку така тиша, що ніхто не моргне. Полковник щось до “Бурлаки” говорить, але ми не чуємо.

“Бурлака” відходить від них і військовим кроком прямує в нашу сторону. Ми всі стоїмо на струнко. “Бурлака” підходить до “Сагайдака”, стає перед ним три кроки. “Сагайдак” голосить: “Друже Командире! Чотовий “Сагайдак” голосить 75 стрільців, полонених, при праці, рубають дрова”.

Коли “Бурлака” підходить до “Сагайдака”, два полковники на віддалі 5 метрів ішли за ним і всі пильно дивилися, що діється.

“Бурлака” говорить: “Дайте “спочинь”.

“Сагайдак” подав команду: “Прямо глянь! Спочинь!”

Тоді “Бурлака” подає руку “Сагайдакові”, усміхнений підходить до стрільців і кожному подає руку. При цьому питається, як почуваються хлопці на здоров'ю, а два полковники, у відповідній віддалі, ідуть за ним крок у крок і пильно дивляться на нас.

Коли “Бурлака” скінчив подавати руку, сказав до нас: “Но що ж! А тепер до праці! Не журіться, все вийде на добре!” І відійшов у сторону війсь-

кових старшин. Вони всі його обступили і подавали йому руку. Говорили там з півгодини, і тоді службовий офіцер запровадив “Бурлаку” до кімнати, в котрій вже сиділи стрільці і сотенні “Яр”, “Бродич” і “Калинович”.

До наших кімнат дверей не замикали на ключ, тільки на коридорі коло дверей стояв зі зброєю вартівник.

З першого вечора ми не могли підійти до “Бурлаки”, бо цілий вечір приходили старшини по двоє, по троє, і з “Бурлакою” дискутували на різні теми. Так тривало 4 дні. Навіть під час обіду приходили старшини, щоб з “Бурлакою” поговорити і пооглядати його зблизька. Приносили йому папіроси і газети.

Але вкінці заборонили офіцерам входити до кімнати “Бурлаки”.

На другий день по приїзді “Бурлаки”, капітан Лукаш (словак) зранку зробив збірку свого куреня, в котрому одна третина були цигани. Вони на збірці ставали нерівно і він на них дуже кричав. Казав, що тут є зайці і вони повинні були побачити, як вони роблять збірку. Тримав у руках ножиці і особисто обгинав їм чуприни.

У нас між хлопцями відчулась краща атмосфера. Кожний говорив, що коли б мали передати нас полякам, то нашого “Бурлаки” не привезли б сюди, щоб він сидів разом зі стрільцями.

Кожний обіцяв собі, що одержить азиль і залишиться в Словаччині, а котрому не буде подобатись, то тоді дасть драпака.

За короткий час привезли до нас командира “Зенка” — Бахталовського, але ним словаки не інтересувалися так, як “Бурлакою”. Вони “Бурлаку” вважали немовби найважливішим командиром УПА, і говорили, що це добрий вояк і добре знається на партизанській тактиці.

По приїзді “Бурлаки” до Кошиць наших хлопців почали провадити до Урбанівських кошар та відновили слідство, котре провадив старий уже, дуже сивий полковник і два капітани.

Так прийшла черга і на мене. Одного дня, іще зрана, ми ще не пішли до праці, коли на коридор прийшло чотири вояки озброєні крісами, з позакладаними штиками на крісах. Один сержант мав маленьку карточку і з неї вичитав сотенного “Бурлаку”, з “Бродича” сотні кулеметника “Вербу” — Марущака Івана (він походив з села Бреликів Ліського повіту) і мене.

Вояки взяли нас перед себе і так, як большевики, під штиками, провадили нас. Привели нас до Урбанівських кошар, впровадили на перший поверх, де була досить велика кімната. З цієї кімнати були двері до другої кімнати, куди запровадили “Бурлаку”, замкнули двері.

Мені і “Вербі” задавав запитання старий полковник. Ми обидва стояли. Першого допитував “Вербу”. По списанні з нього персоналій спитав за дату народження. “Верба” подав 1926 рік. Тоді питає, ким він був у сотні та скільки набоїв вистріляв там на словацькій горі?

“Верба” відповів, що він був кулеметником і на наказ самого сотенного “Бродича” пустив одну серію з кулемета, і відірвало йому луску набою. Він звіттам вицофався і на його місце дали другого кулеметника, так що він більше не стріляв.

Тоді полковник говорить: “Вийди в коридор, постоїш там дві години то пригадаєш, як це було, бо як тебе пам’ять завела, то це буде зле”.

“Вербу” випроводили на коридор, а тоді полковник почав питати мене. Після подання мною дати народження 1922 року він до капітана каже: “То неможливе. Це молоді хлопці, а цей “клюк” хіба не старший, як з 1927 року, і краще буде, як я йому скажу, що з 1927 року”.

Капітан переглянув мою течку з протоколами з Брезна і питає мене, чи пам’ятаю дату переходу кордону і в якому повіті?

Я подав, що це було 20 липня 1947 року в повіті Бардіїв.

Полковник питає мене: “Чи не говорили вам ваші велітелі, що підете відбирати і прилучити до України землі Пряшівщини?”

Я говорю, що нічого такого не чув.

Далі питали, чим ми харчувалися, коли переходили через Словачину, чи не забирали ми овець у горах?

Я йому кажу, що ми живилися бараболою і просили селян, щоб вони дали нам хліба, але ніде ми не забирали примусово.

Полковник говорить, що це може бути правда, бо це була маленька групка, бо маленькі групки так харчувалися і капітан так це запротоколував.

На одній стороні полковник протокол закінчив і казав мені підписати, що я зробив.

Тоді закликали “Вербу” з коридора, а мене не випроводжували, я стояв у цій кімнаті.

Полковник запитав його, чи вже надумався. Видно, вони про нього вже все знали. Котрийсь із його сотні вже про нього зізнався.

Полковник питається, скільки дисків амуніції вистріляв він.

“Верба” каже, що 15 дисків з “Дехтярйова”. Мав до диспозиції три кулемети і трьох амуніційних, котрі подавали набі до дисків. Як один кулемет нагрівся, він брав наступний. А щодо становища, то хлопці насунули три великі камені так, що з цього місця він мав добре поле обстрілу. Чеське військо спільно з польським, за всяку ціну хотіли здобути цю гору, а був тільки один потік, котрим могли дістатися на гору. Він це місце боронив. Як виявилось, він був досвідченим у боях кулеметником.

Там багато ворогів було вбито, і вони відступили в цих горах, а сотня “Бродича” відступила в інше місце.

Полковник до капітанів говорить: “Тому “клюкові”, з одної сторони, належить кара смерті, а з другої — найвизначніший орден, який держава має”. І далі говорить: “Навіщо ми тримаємо таку армію, утримання якої коштує багато? Нам вистачило б сто таких, і вони стримали б навалу”.

На цьому закінчили протокол, а я собі подумав: “Но, брате “Верба”, як буде судова справа, то кара смерті тебе не мине”.

У тім часі відкрились двері кімнати, де був “Бурлака”. Він вийшов перший, а за ним добре відживлені два панове слідчі і відкрили двері на коридор. Там уже чекали наші хоронителі з крісами в руках; штики були на крісах.

Коли ми вийшли на вулицю і йшли хідником, перед нами стояло два офіцери, котрі не вступалися нам з дороги. Коли ми підійшли ближче, майор заговорив: “Наздар, Бурлака!” Цей відповідь: “Наздар!”, і тоді майор крикнув до сержанта конвоєнтів: “Як ви тримаєте зброю?” Казав їм зняти з крісів штики і відступити назад 6 кроків. Вони знітилися і виконали наказ.

Тоді майор, звертаючись на “ти”, говорить: “Де ти тут взявся і чого?”

“Бурлака” відповів, що його тут допитують.

Майор каже: “Нічого не бійся! Побачиш, що ще будеш служити в нашій армії”.

“Бурлака” мовчить, а майор питає, як з ним обходяться, чи має що курити і чи дають йому газети?

“Бурлака” каже, що обходяться з ним добре, але з куренням слабенько, а газет узагалі не дістає.

Майор каже, що постарается, щоб йому газети доставляли, і зараз дав йому чотири газети, які мав зі собою. Дав “Бурлаці” також дві пачки папіросів, але не мав сірників і послав поручника до кіоска по сірники.

Прощаючися поданням руки з офіцерами, “Бурлака” подякував їм за все і ми відійшли, а наші опікуни витріщували очі з дива і вже несли кріси на плечах.

У своїй кімнаті я зараз розповів хлопцям, яку ми мали зустріч і про що розмовляли офіцери з “Бурлакою”.

Кожний вечір після вечері хлопці співали різні пісні, а були між нами добрі співаки, як “Лемко”, він сам виступав в театрі у Львові. Другий “Кукса” — Вуйчик Мар’ян з села Малява та багато інших, котрі дуже добре співали. Було так, що ті хлопці, що добре співали, збиралися в одній кімнаті коло вікон і як зачали співати при вікні, що виходило на головну вулицю, то переході, що ішли до кіна, яке було зараз за нашими кошарами, затримувалися під нашими вікнами і плескали, а вартівники приходили до нас і говорили: “Хлопці, дайте си спокій, хай люди ідуть до “дівадла”.

Так зближалися римо-католицькі Різдявні свята. До кошар довели ще командира “Зенка” і “Сокола” — Дикого Еміля з Сокальщини. Він ішов з командиром куреня “Вороном” — Сорочаком Володимиром.

На римо-католицький Свят-вечір всім воякам-упістам в офіцерським касині поробили пачки. В кожній пачці була плетена булка і чотири яблука.

Увечері, службовий офіцер увійшов до нашої кімнати і склав нам побажання Веселих Свят і щоб ми скоро вийшли на волю.

По вечері прийшли старшини зі своїми жінками, а було їх з 20 пар. Просили, щоб наші хлопці співали їм українські пісні. Співали різні пісні: народні і революційні, а за це старшини в офіцерським касині купили два бочонки пива (по 50 літрів кожен). Хлопці це пиво пили і дві години співали.

Чотири наші хлопці працювали в мундировім магазині. Забирали від упістів старі уніформи і заміняли на нові військові. Так само заміняли взуття, сорочки, шкарпетки. Одного разу шеф магазину говорить: “Ви всіх ваших хлопців потроху омундували, але за “Бурлаку” не пам’ятаєте”. Тоді

особисто видав з магазину новий офіцерський уніформ, нові чорні чоботи і шкіряну куртку для “Бурлаки”. Отже, стосунки між вояками і нами були дуже добрі. Навіть вийшли на яв такі речі, що під час рейду сотні “Бурлаки” словацьке військо наступало на сотню. Під час бою двадцять вояків скрилися в глибокому потоці. Побачив це санітар “Скала” і з автоматом заскочив їх у тім потоці. Вони піддалися. Наші забрали зброю і роздягли їх і так в білизні їх відпустили. Вони піхотою дісталися до Кошиць, де командири, замість пожаліти, поставили на площі, де мусили стояти до ранку.

“Тепер, — говорив до “Скали” один з вояків, — здається нам, що це був жарт, і ми з цього сміємося”. І каже до нього: “Ходи, закури собі папіроса”.

Прийшов наш Святий вечір. Кожний стрілець був задуманий, кожний думав про своїх найближчих, бо не знали, де поляки їх вивезли. Чи роблять вечерю, чи мають з чого приготувати? Все насувалось на очі, але пізніше котрийсь з хлопців заговорив: “Не сидім такі похмурні; заколядуймо”. І заколядували “Бог предвічний народився”. Трохи повеселішали, але все-таки кожний був думками зі своїми. Пригадував, де був рік тому.

На другий день викликали нас нормально до праці. У перший день наших свят, можна сказати, ми перекрутилися.

У Черній

По Різдвяних святах всіх нас вивезли самоходами в самий кут Словаччини, на станцію Черна. У Кошицях залишили наших командирів і сказали нам, що будемо там переладувувати збіжжя з вагонів радянських у вагони чехословацькі.

Квартири дали нам у селі коло станції. Це село замешкували селяни походження мадярського. Нас розмістили в світлиці, де ми спали на підлозі. Охороняло нас 25 озброєних вояків і два поручники. Обіцяли нам, що будемо мати плату від тонни переладунку. Давали по чотири особи до 60-тонного вагона. Як надійшов транспорт зі збіжжям, то ми працювали і цілу ніч, а тоді вдень спали. Туди вони привезли військову польову кухню, яка служила військовим і нам.

Пригадую, що одного вечора ми чекали на станції, щоб підставили транспорт зі збіжжям до розладунку. Чекаючи, ми співали різні пісні вголос. Там було багато колярів, котрі маневрували вагонами. Коли в'їхав поїзд зі збіжжям з російськими машиністами і їх конвоєнтами, наш “Кукса” говорить: “Хлопці! Заспіваймо їм!” І почали першу пісню: “Післав Сталін свої діти на західні землі, просвіщати всі народи, щоб не були темні...” Потім посипались пісні як з рукава. Всі колярі нас обступили, слухали і сміялися.

Було багато снігу і добрий мороз. Говорили між собою: звідси можна втікати, але дуже зимно. Коли б то весна, ні один не залишився б. А тут тверда зима і нема наших людей, котрі могли б нас переховати до весни.

Прийшла неділя. Один поручник по сніданню говорить: “Хлопці, почистіть мундири і я вас попроваджу до костела”.

Ми на це погодились, бо кожний був цікавий, як це виглядає в мадярському костелі. Скоро почистили плащі і черевики, поручник зробив з нами збірку в трилаву, командував по-словацьки і казав: “Маєте, хлопці заспівати вашу маршову пісню”.

Подав команду: вперед кроком марш! Передня колона почала співати “Гей там на горі січ іде...” Дуже добре нам ця пісня під маршовий крок виходила.

Припровадив нас під сам костел. Половина ввійшла досередини, а решта колони залишилася надворі. В костелі були селяни, сиділи на лавках. Вони не знали що робити. Чи дивитися на священика і вітати чи на нас. Священик відправляв Службу Божу в латинській мові, а потім мав проповідь, якої ми не розуміли. По Службі Божій поручник знов коло костела зробив збірку і так само маршовим кроком, з маршовою піснею допровадив нас до місця постою.

Знову у Кошицях

В Черній ми були цілий тиждень. Потім знов самоходами привезли нас назад до Кошиць. За два дні прийшли єнбісти і викликали Бойка. Він був з України (з Галичини) і конспірувався. Я про нього мало знав, бо він про себе нічого не розказував. Я думаю, що він був якимсь провідником. Дуже симпатичний і дуже мудрий хлопака. Мав 27 років. Говорив, що він чехословацькій владі не вірить, що їх відносини до нас — це підступ.

Його забрали в особовий самохід і ми більше його не побачили.

На другий день прийшов нас відвідати словацький підпоручник з Народною Безпечністю. Серед нас він розпізнав одного боївка з СБ, [“Гарасима”] — Стефана Каблаша, і сказав до нього: “Я тебе знаю. Я тебе бачив восени 1946 року в однім селі (назви не пам’ятаю), в господаря, до котрого я заходив. Я по-крийому ночами приходив у Карпати і приносив зі собою різне жіноче одіння, а цей господар мав доньку Марійку. Я з нею запізнався і говорив їй, що з нею оженися і заберу її на Словаччину. Господар про це все знав, і коли приходили ваші партизани, господар казав мені виходити на стрих і ховатися в солону, але як ваші хлопці були в хаті, я все підслуховував і дивився на кожного партизана”.

Пізніше Стефан Каблаш підтвердив, що все, що підпоручник говорив, може бути правдою, бо такий господар у названому селі був. Іще перед війною чеські каваліри приходили до наших сіл на забави, а селяни з наших сторін з поблизьких сіл границі переходили на Словаччину і продавали там сільськогосподарські продукти і за корони купували там одіння і деякі харчі. Мова лемківська лемків під Польщею мало різнилася від мови словацьких лемків.

Пізніше цей підпоручник говорив нам, що в часі рейду на Словаччині було вбито 68 наших стрільців і підстаршин і що він знає, в котрих місцях вони похоронені.

Нам не хотілося вірити в те число, а я собі думав, що краще було положити голови в Карпатах, на рідній землі, як на чужині, бо цих могил наших вірних синів ніхто ніколи не віднайде.

Підпоручник з усмішкою на устах відійшов від нас, може, і не знаючи, що чеська влада нам приготує.

Незадовго до наших кошар прийшли енкавісти, прочитали прізвища 10-х упістів і забрали їх зі собою. Запровадили їх до військової в'язниці в Кошицях, де хлопці вистояли в коридорі і вечором припровадили їх назад. Оповідали, що один з тюремних сторожів сказав їм, що начальник військової в'язниці не прийняв їх там, бо вони не є військовики. Знов пізніше не хотіли приймати нас до цивільної в'язниці, бо ми не цивілі.

“Зенко” — Андрусечко Володимир ходив на працю до приватного дому полковника, де довідався, що нас всіх візьмуть до в'язниці і будуть судити за перейдення границі, а по відсидженні вироку пустять нас на волю, одержимо політичний азиль і залишимося в них.

З кошар у в'язницю

Вже тоді ми прочували, що зачинається робити щось зле, бо котрогось вечора словацькі комуністи зробили маніфестацію, проходили вулицею попід нашими вікнами і несли портрети Готвальда і кричали: “Хай живе Готвальд!”

Прийшов день 18 січня 1948 року, тобто наш Щедрий вечір. Коло години 12 вполудне прийшов якийсь старшина з листом у руці і зачитав прізвища вісімох з нас, а це: Кучер Михайло “Яр”, Довгий Стефан, Дикий Еміль, Турко Віктор, Кузьма Гриць, Шалапай Костик, Чува Михайло, Процьо Михайло і Лишик Іван. Казав нам забрати зі собою все наше і виходити на коридор, де на нас чекали озброєні вартові.

Ми попрощалися з хлопцями, які були в кімнаті, і вийшли до коридора, не знаючи, де нас забирають. До голови приходять різні думки, дивимось один на одного і думаємо, що це вже большевицька рука починає тут мішати.

Шість сторожів, по боках і ззаду, ведуть нас пішки до цивільної в'язниці. Входимо в напівтемний коридор, де стіни помальовані на сталевий колір. З коридора виходить вікно на маленьку площу, де більше нічого не видно, тільки в'язничні мури.

Я і сотенний “Яр” стоїмо коло самого вікна, спершись об парапет. Наші конвоєнти, котрі нас припровадили, вже відійшли, а перебрали нас в'язничні сторожі. Стоять і уважно приглядаються до нас.

“Яр” витягає з-під плаща півбуханця черствого хліба, обома руками притискає його до берега парапету і ломить наполовину. Два сторожі підійшли до нас і через рам'я заглядають, що “Яр” робить. Він, захмурений, обернувся до них і каже: “Що дивишся, мамин сину? Чи ти знаєш, що значить, як їсти хочеться? Виховався ти при мамі, тримався маминої спіднички і тепер приглядаєшся, що ми робимо”. Зараз-таки “Яр” подав мені четвертину сухого хліба і каже: “Бери хліб і їж”.

Сторож почервонів, відсунувся дозад і щось тихо говорив до другого сторожа.

За хвилину “Яра” закликали до канцелярії, а за ним пішов цей сторож, котрому “Яр” сказав “мамин сину”. За хвилину вертає, підходить до мене і питає, хто це є той, що давав тобі хліба? Чи то ваш велитель, бо видно, він має школу і є більше образований. Чи він полковник?

Я говорю, що так. Це наш полковник.

По повороті “Яра” зараз закликали до канцелярії мене, а потім Довгого. Списували персоналії, а відтак сторож по сходах запровадив вас на четвертий поверх. Як я пізніше довідався, цей сторож називався Зарик. Він дуже прихильно ставився до наших упістів.

Привели нас до цілі № 7 і казали входити досередини; нас не обшукали. У тій цілі сидів один молодий словак, який зараз нам розповів, що вбив камарата в корчмі за те, що танцював з його “голькою”.

У цілі були чотири ліжка з сінниками, двома коцями і заголовками, напханими соломю. Кожен із нас зайняв ліжко і так чекали ми на вечерю.

У дверях відчинилося віконце 20 на 20 сантиметрів; подали дві ложки товченої бараболі і півлітра чорної гіркої кави. Така була наша вечеря на Щедрий вечір. Зате ми могли закурити, бо Довгий Стефан мав зі собою близько 160 грамів бакуну і сірники.

На другий день побудка о 6 годині ранку. На снідання 130 грамів хліба і чорна кава. Цієї пайки хліба мало вистачити на цілий день. На обід півлітра зупи і на вечір також півлітра картоплянки.

Говоримо між собою, що на таких харчах, які тут дають, ми довго не потягнемо; помираємо голодною смертю, бо ми виснажені до останку, а помочі від нікого жодної не маємо.

4 лютого, перед виходом на шпацір, сторож Зарик відчинив двері до нашої цілі і говорить: “Знаєте ви, що сталося? Вчора пізнім вечором утік ваш командир “Бурлака” з чотирма стрільцями”. І далі він говорить, що вони його вже не зловлять. Видко, був тим задоволений і говорив далі, що їх органи безпеки і міліція і ще якийсь відділ війська поставили всюди застави. Військо з Кошиць автами виїхало в терен.

Вони втекли через пивницю, котра знаходилася під кошарами.

Ми роздумували над тим, чи вдасться їм переховатися, бо рейдувати в тім часі не було мови. Раз, що снігу нападало до одного метра, а друге, що вночі мороз доходив 20 градусів [Цельсія], отже, ризикована дорога. Думали ми також і говорили, що, може, знайшлися добрі люди, котрі нав’язали з ними зв’язок і переховують їх через зиму в якійсь хаті.

Минув другий день, а ми далі нічого не знаємо.

На третій день сторож Зарик відчинив двері і говорить: “Ваш командир “Бурлака” зі стрільцями повідомили по телефону органи безпеки, що вони знаходяться 30 кілометрів від Кошиць, на одній лісничівці. “Бурлака” хворий. Дістав запалення суглобів коліна, йому майже цілі ноги паралізувало. Їх вже привезли до Кошиць, до кошар”.

Як ми пізніше довідалися, сторож Зарик говорив правду. Не знав тільки назвиськ стрільців, а були це “Нестор” і “Юлек”, обидва ПЖаки, та двоє інших, яких псевд і прізвищ не пригадую.

По короткім лікуванні “Бурлаку” привезли до в’язниці в Кошицях.

Близько двох тижнів приганяли наших хлопців з кошар до в’язниці. Шпацір відбувався на верху в’язниці 20 хвилин. Найгірше вражало мене те, що це вже 20-те століття, а словаки мали якийсь стародавній залишок: закувати в’язня в кайдани. Був це півтора метра, грубий ланцюг, якого наші батьки уживали до зривки дерева в лісі. Посередині ланцюга кругла куля ваги щонайменше п’ять кілограмів. На ноги закладали залізнi клямри, до чого кликали коваля і він закував ці клямри. Штани давали з гудзиками так, що в’язень розпинав до снання. Найгірше мучився, коли ішов на шпацір; мусив по сходах і всюди волочити за собою тяжкі ланцюги.

Пам’ятаю, що в таких кайданах був закутий один маляр, назвиськом Ляшльо. Вкінці він не міг вже з ліжка вставати і робив усе під себе. Ми говорили між собою, що словаки — культурний нарід, а послуговуються старожитніми методами.

За три тижні нас попересаджували в інші цілі. Вони так мішали в’язнів, щоб забагато не розпізнавались. Мене перенесли в целю № 11, де сиділи також Дикий Еміль, Турко Віктор й один циган-зłodій з Кошиць. Він мав за завдання підслуховувати наші розмови. Пізніше додали нам ще одного словака, о назвисько Юліюш Ян. Це тодішній староста, дуже інтелігентний, років 45. Він розказував, що за німецької окупації був у підпіллі. Гестапо замордувало його жінку і дитину, підпалили його хату і жінку з дитиною вкинули в огонь. По скінченні війни чехословацький уряд відзначив його найвищою в державі відзнакою за його заслуги, а 19 березня 1948 року його арештували з трьома іншими товаришами за те, що мали змову проти большевицького устрою і в них знайшли 27 штук автоматів і крісів. Його товариші були: один полковник, один майор і капітан; всі словаки.

Я багато з ним говорив. Він дуже інтересувався українським підпіллям, хотів усе знати. Прекрасно знав напам’ять вірші з “Кобзаря” Шевченка. Його майже щодругий день кликали на допити.

Пізніше додали до нашої цілі ще одного в’язня, який називався Кульчинський. Він був суддя, який за німецької окупації судив словацьких партизанів. Двадцятьох з них засудив на кару смерті і вироки були виконані. За це його арештували. Юліюш його не любив.

Суддя сидів з нами тільки один тиждень, потім перекинули його в іншу целю.

Наших хлопців покликали на місці на додаткові зізнання. Допитував уже сам суддя. Казали, що будуть нас судити за переступлення кордону і за забрані харчі під час рейду.

Пані суддя

15 березня 1948 року прийшло два сторожі, викликали мене і спровадили на долину до канцелярії, де сиділо вісім урядників. Мене відпроварили до старшої жінки з посивілим волосом. Вона була гладко зачесана, скромно вбрана; виглядала як з села. Як я на неї подивився, то відразу подумав, що це жидівка.

Я стою перед нею, а два сторожі стоять за мною. Вона мене питає, чому я мав зброю?

Я, не задумуючися, кажу: “Хто пасе корови, носить палицю, а хто воєє, — має зброю”.

Вона подивилася на мене. Лице в неї почервоніло і сказала до сторожів запровадити мене там, звідки привели. Сторожі так і зробили, запровадили мене до моєї цілі.

В цілі Юліюш питає мене, де і за чим мене кликали?

Я йому все розказав і говорю до нього, що мені стільки разів смерть в очі заглядала, а тепер іще буде мене стара жидівка допитувати.

Він аж за голову руками зловився і говорить до мене: “Що ти зробив? Вона тепер на тебе погнівається і може тобі дописати до протоколу, що ти зле відносишся. Чи ти знаєш, що ця жінка очолює найвищий суд у Кошицях? Ця пані — це суддя з докторатом. Я її знаю, бо я з нею студіював. Вона є мудра і добра людина і як завтра мене закличуть на слідство, буду старатися з нею поговорити. Маю надію, що все те поладнаю”.

На другий день його дійсно покликали на слідство і він мені сказав, що бачив цю жінку-суддю і сказав їй, що ми не такі, як нас обсмаровує большевицька пропаганда.

За тиждень часу мене знову викликають і ці самі сторожі провадять до суду під ці самі двері. Один сторож залишився зі мною, а другий ввійшов до бюро і зголосив, що мене привели.

Ввійшов я до тої самої кімнати, перед ту саму жінку-суддю і сказав: “Добрий день!” Вона відповіла: “Наздар!” — і сказала сторожам, щоб вони стояли на місці, що вона мене не боїться, а до мене говорить: “Просим за мною” і пішла перша, а я за нею в кінець коридору.

Запровадила мене до маленької кімнати, де стояло бюро і два крісла. Вона взяла одне крісло, попросила мене сідати і сама сіла. Почала говорити: “Я вас дуже препрошую. Я така стара баба, а тиждень тому завдала вам таке дурне запитання, що потім у хаті не могла заснути”. І далі: “Я покликкала вас сюди для того, що вас зловили в Чеських Будейовіцах і мають вас там транспортувати і судити. Ніхто з суддів не хоче вас судити і домоворились між собою, що буде краще, як вас будуть судити в повіті, в якому вас зловили. Але якщо ви не хочете їхати до повіту, де вас зловили, то маєте змогу підписати заяву, і тоді будете суджені тут, у Кошицях. Я вам раджу, щоб ви цю заяву підписали. Ми, словаки, ставимось до вас прихильно і знаємо, що ці процеси не є звичайними кримінальними процесами, а політичними. Ми

не хочемо ні одному вашому воякові зробити кривди, щоб колись ваші люди не питали нас: “Де ви поділи наших вояків і що з ними сталося?” Ви з багатої і великої країни і ми, словаки, не хочемо, щоб ви їхали на чехи, бо ви вже також знаєте, які є чехи. Ми думаємо, що чехословацька влада дасть вам азиль, а я особисто є за те, щоб ви всі залишилися в Словаччині. Ми вам дамо працю, тут зможете поженитися, а коли на світі зміниться, бо так не може бути, як тепер є, тоді, як схочете, — поїдете на свою рідну землю”.

Я підписав заяву на згоду бути судженим у Кошицях і вона разом зі мною вийшла і сказала сторожам, щоб відносилися до нас по-людськи.

Мушу сказати правду, що від словаків у Кошицях ми не мали жодних клопотів, хіба тільки те, що морили нас голодом, але думаю, що невинне Кошицьке адміністраційне правління, а чеська влада, бо могла щось допомогти хоч би при помочі Червоного Хреста. Кричали на німців-людожерів, на Осьвенцім, а по своїх тюрмах те саме робили. Найсильніший організм не витримав би більше як два роки. Це значить, що “масненько, гарненько, а голка сама під серце впадала”. Краще вже тюремника розстріляти, як морити голодною смертю, бо як вставали зрана, то треба було стіни триматися, бо здавалося, що цілий світ обертається з вами. Та ми були тоді безраді.

Коли я повернувся з розмови з суддею, все виглядало, що ми будемо мати процеси і, може, залишимося у Словаччині. Староста Юліюш потішав нас, що не маємо чого боятися, що ще так далеко Чехословацька не пішла, щоб нас видала большевикам.

За кілька днів покликали на суд Василя Дубового. По розправі він розказав таке.

Його обвинувачено за нелегальне переступлення польсько-чехословацького кордону зі зброєю і, оцінивши вартість харчів, які з'їли наші сотні і поодинокі групи, на суму 420 тисяч корон, по відчитанні акта звинувачення суд вийшов на нараду, а по нараді відчитав йому вирок: три місяці арешту.

Він встав і просив, щоб йому збільшили кару до одного року.

Всі присутні в суді сміялися, а суддя сказав, що це перший раз йому трапляється, що підсудний просить за більший вирок, і сказав, що їх право не передбачує більшої кари за його переступство.

Комуністичний переворот

По тій справі більше нашого жодного не судили. Комуністи в Чехословацькій Словаччині зробили переворот, перебрали владу в свої руки. Почалися масові арештування, заповнювались в'язниці, а нас, упістів, порозсаджували поміж словаків. До нашої цілі дали одного словака, який пістолем застрілив двох тайняків за те, що хотіли сконфіскувати крамницю, котра була його власністю.

Ми вже тоді добре відчували, що нас віддадуть, але не полякам, а москалям.

Пригадую також, що десь у травні в цілі, де сидів я, почалась розмова про славу сотню “Хріна”. Ми пригадувались над тим, де тепер знаходиться “Хрін”, що, напевно, має тяжку переправку з большевиками в Україні, а між нами не видно ув’язнених хрінівців. Тоді почав говорити один з присутніх, що він є з сотні “Хріна”. Походив з села Завоя, називався Дмитро Тур (не знаю, чи це псевдо, чи прізвище, бо всі кликали його Дмитром). Оповідав, що під час одного бою відірвався від сотні і не мав уже змоги долучитися назад до відділу. Оповідав також про бій 27 березня 1947 року, коли згинув польський ген. Кароль Сьверчевскі. Дмитро широко розповідав, як це все відбулося. Він був у ланці сотні “Хріна”, яка пішла перша на стежу. Прийшовши над шосе, коло села Яблінки, яка провадила з Балигорода, зайняли становища і десь по півгодина вчули гуркіт моторів. Коли за тягаровим військовим самоходом, наладованим військом, показала чорна лімузіна, ройовий крикнув до нього: “Стріляй з дехтяра просто в цю лімузіну!” Дмитро стріляв, а коли якийсь старшина високої ранги вискочив з лімузини, розложив руки вздовж дороги і щось кричав до вояків, він пустив другу серію і вбив його. Тому, що військо почало наступати, наші відступили і не знали, кого вбили. Довідалися про те щойно пізніше⁶.

Ми питали Дмитра, чи він зізнався в цьому на слідстві?

Він сказав, що так. “Мені, — говорив він, — усе одно, я і так жити не хочу, мені болять очі. (Він мав запалення повік).

Його з нами до концтабору в Явожні не привезли. З Кошиць завезли його безпосередньо до Варшави. Там його судили, дали йому 27 разів кару смерті; за кожний бій, за кожну сутичку з військом давали йому кару смерті.

10 травня вранці під час апелю наш сторож Зарик, а був тоді саме він, сказав нам, що ми всі поїдемо “ком патриш”, це значить, що там, звідки хто походить. Говорив, що 4 травня були представники з Москви в Празі і так вирішили, що нас усіх мають віддати і там нас будуть судити. Ми знали, що нас постріляють, бо як вони старців і дітей мордували, то з нами зроблять те саме.

І приблизно 15 травня привезли до Кошиць наших в’язнів, котрі сиділи в тюрмі в Банській Бистриці. Там їх було близько 32 вояків і дві дівчини, “Офелія” і “Катруся”.

Передають полякам

18 травня 1948 року на вечерю дали нам півлітра зупи з квашеної капусти. Апель відбувся як звичайно, о годині 6 вечора. Близько години 8 вечора чуємо рух сторожі на коридорах. Відчиняються двері, і тільки наших зачитують і з кожного поверху спроваджують униз. Вже темно, при світлі впроваджують у великий коридор. На коридорі бачу п’ять цивілів у плащах

⁶ У 2-му томі книжки “В рядах УПА” (Наклад Т-ва Вояків УПА в США і Канаді, Нью-Йорк, 1999), учасники описаного тут бою – “Лісовик” (стор. 284) і “Прикуй” (стор. 288), подають іншу версію.

і капелюхах. Вони між собою говорять по-польськи. Зрозуміло, що це приїхали купці по нас. До мене зближається сотенний “Яр” і говорить потику: “Іваську! Тримаймося разом”.

Чехословацькі енбісти літають поміж нас і в’яжуть шнурками руки дозаду, по двох докупи, але для всіх шнурків не стало. Перечислюють нас щось зо три рази. Здається, якщо не помиляюся, нарахували нас 107 осіб.⁷

Година вже близько 9:30, відкривають головну браму до вулиці. Добре, що ще очей шматами не пов’язали, бо в большевиків модно людину закути, зав’язати їй брудною шматою очі (добре, що ще не прийшло їм до голови щоб яким галганом [тут — звинуте і зшите докупи шмаття] уста не заткати).

На вулиці стоїть шість міліційних самоходів, накриті брезентами, а навколо стоїть шпалір енбістів, котрі один другого держать під пахвинами, а за ними стоять дві лави, озброєних по зуби, енбістів.

Так ми підходимо до самоходів, по маленькій драбинці влазимо на платформи самоходів, де енбісти кажуть нам сідати один другому між ноги і ще тоді закладати ноги другому в’язневі спереду на його ноги. Це досить скомплікована процедура.

Ладували нас потику, щоб люди не бачили, бо вони чогось стидаються. Не знати, чи своєї мудрости, чи глупоти? А, може, це їх знання опатентоване і конспірують, щоб його ніхто не побачив? Але і так усі знають, що по ночах скручують людям голови.

Коли всіх нас заладували, тоді ескорти спереду і ззаду рушили вперед. По добрих двадцяти хвилинах самоходи затрималися, і нам дали наказ виходити. Сотки енбістів оточили три товарні вагони і казали влазити до середини вагонів. Всюди довкола була тиша; напевно, всіх колярів повиганяли зі станції, щоб не побачили цих злочинів.

Поїзд рушив. Не могли зорієнтуватися скільки є вагонів. Пригадую, що коли ми виїхали з Кошиць, світив місяць, бо сотенний “Яр” щораз заглядає крізь шпару вагона, в котру сторону їдемо. Один раз каже, що їдемо на схід. Всі тоді думали, що везуть нас на Сибір. Поїзд їде цілу ніч. Стає, а ми сидимо і виглядаємо шпарою вагона, і котрийсь говорить, що коло вагона видів антків у рогатівці з чорною отокою на рогатівці.

Коли вже обставили вагони, повідкручували дроти при дверях словацьких вагонів і тоді перегнали нас зі словацьких вагонів до польського тюремного поїзда, який залишили полякам німці. У вагонах містилися каюти на чотирьох в’язнів. Було це на станції польсько-словацької границі в Мушині, 19 травня 1948 року, о годині 8 ранку.

Коли вже відїхали наші полудневі сусіди, котрі продали нас на смерть, подумав я, що прийде іще час, щоби їм це пригадати. Цього вимагає сусід-

⁷ У своєму споміні, під розділом “Підступність чеських комуністів”, стор. 313, Іван Лико подає число вивезених до Польщі уїстів — 114. До того числа включено тих, кого перевезено безпосередньо до Варшави, а це: “Бурлака”, “Бродич”, “Тур”, Бахтальовський Любомир, “Грицько” (зв’язковий сотенного “Калиновича”) і двоє, правдоподібно, з почоту “Бурлаки”.

ське добро. І пригадати їм, щоб не забули, коли вони — словацькі вояки — пішли воювати разом з німцями і як німці ішли вперед через наші землі, а також як відступали, то вони любили заходити по наших селах, а наші матері, сестри, бабці тішились ними і частували чим могли. За це їх співбратими так нам відплатились. Як говорять старі люди, добро пам'ятається до вго, а зло пам'ятається найдовше.

Тоді від ранку польські посіпаки КГБ і КБВ почали знущатися цілий день. Одні виходили, а другі входили до кают помсьціць сьен за креси всоходне, що їм забрали. Ми думали, що ніколи цей день не скінчиться. Ми виголоджені, а навіть води не дали, хоч вода є задармо. Вони вміють у книжках описувати, як німці з ними обходились, тільки не бачать себе, як вони вміють пагності [нігіті] з рук і з ніг стягати.

Концтабір Явожно

Знову вночі ми їхали, приїхали на станцію Явожно. Тоді зі станції колоною маршували до концтабору, котрий містився в Явожні. Його залишили німці.

По дорозі бачимо, що весна вповні, вже в городах зацвіли яблуні, а це було 20 травня. Ішли всі, як на смерть, кожний думав, що більше дорогою не піде. Коли ввійшли через браму, попровадили нас у таборову лазню. Це велике приміщення. Позаходили поміж бляшані корита, котрі виглядали, як жолоби для корів у великих фермах.⁸

І почалося. Влетіли сторожі концтабору, як голодні вовки, і кинулись нас бити. Товкли чим тільки могли: поясами, пряжками при поясах, копали ногами, били кулаками. Пам'ятаю, як роз'юшений полячок вдарив по голові Стиранку Михайла. Він тоді не мав більше як 19 років, голодний, побитий уже в вагоні. Він зомлів, а я його підніс і холодив його водою з крану. Коли поляк побачив це, зараз взявся за мене і товк куди попало.

Тоді сказали нам розібратися донага. При дверях стало їх шестеро і по одному впускали до другого приміщення, а при дверях кожного били пряжками (котрі є при поясах). Коли перепустили всіх через ці двері, всі ми були покривавлені. Полоскали нас сильним струменем зимної води з гумового шлангу.

Лити водою не переставали. Під стіною стояла лавка, на цю лавку став сам “Калинович” і почав кричати: “Хлопці! Не даймося позабавати. Ми не є жиди”.

У тій хвилині входить військовий капітан, без пояса, і не видно, щоби мав зброю. Крикнув до своїх псів: цо ви робіце? Оні не сон з лясу пшивезьоне, тилко з заграници. О ніх тераз ве юж сьвят. Жеби мі сен то венцей не повтожило.⁹

⁸ У розділі “Концтабір у Явожні” І. Лико подає, що у вмивальні були корита бетонові.

⁹ Там же, на стор. 334, І. Лико оповідає, що “Калинович” “сильним ударом долоні правої руки повалив польського капрала”, що мало спричинити припинення биття упістів польськими вояками.

Перестали лягати зимну воду, і помаленьку звідтам повиходили. Залишився капітан і чотири посіпаки.

Ми, всі побиті, збилися під дві стіни, а він стоїть посередині цієї кімнати і приглядається до нас. Поміж нами пізнав одного стрільця, Вархолу Михайла “Зенка” (він син учительки з села Монастир Ліського повіту). Почав дослівно говорити по-українськи (повторюю його слова): “Михаську! Де тепер є Катруся?”

Михайло говорить: “Вийхала з мамою в Україну. Вийшла заміж за Копця з села Залужа Сяніцького повіту”.

Капітан ще раз засвітив очима по нас, обернувся і вийшов, тільки позрозив пальцем до своїх посіпак.

Ці, котрі слухали його розмову, сказали: убераць сен. Ми подягали своє убрання, і вони казали виходити з цієї мордовні на подвір'я. Дали нам по однім коці, казали стати в колону по три і відпровадили нас до німецького бараку № 16.

Як ми переходили до цього бараку, по правій руці від нас не більше 100 метрів був огорожений колючим дротом барак, а на подвір'ї стояв натовп жінок, котрі дивилися на нас і почали хреститися три рази. Ми зараз подумалися, що це наші матері і сестри, і це ще гірше нас заломило. Думаю собі, що всіх нас і тих, що там хрестилися, вимордують.

Коли ми ввійшли досередини бараку, по обох боках стояли поверхові причі. На них були німецькі сінники в смужку, а в них не більше як один кілограм стертої майже на порох соломи. Тоді один з посіпак розказав, що кожний має стояти коло свого прича і показав, де міститься виходок, що був зараз за стіною з входом зі середини.

Коли ми так поставали, оправці вийшли з бараку, тоді я та інші підходимо до Михайла Вархоли, котрий мене добре знає, обступили його і я питаю: “Що це за один цей капітан, що тебе знає, і що це все має означати?”

Він говорить: “Я його знаю. Він походить з сусіднього села Лукавиця. Його тато українець, а мама полька, і, як самі бачите, — ось такий перекінчик. Називається Томко, і це все. Іще за Німеччини почав ходити до моєї сестри Катрусі, але вона його не хотіла”.¹⁰

Наближалася година 1 по полудні. В'язні німці під охороною двох посіпак принесли нам два котли зупи (з брукви), дві палатки хліба і старі пообтовкані миски. Наказано нам стати в чергу і підходити до котла. Літровою міркою наливали зупу і дали один буханець хліба на двох, тобто по 500 грамів. Кожний з нас був так заморений, що ледве жив.

¹⁰ І. Лико розказує про капітана таке:

По купелі ми всі почали вдягатися, а Вархола, оглядаючись, шепнув мені:

— Ти знаєш що?

— Що таке? — питав я.

— Цей капітан, що заборонив нас бити, мав бути моїм швагром.

— Чи ти не здурів часом? — запитав я, але Вархола не піддавався.

— Цей капітан ходив з моєю сестрою, він українець, я його добре знаю.

Тоді назвав ім'я і прізвище капітана і просив мене нікому про це не говорити.

На вечерю принесли якусь картоплянку. Кожний чекав вечірнього апельу, щоб хоч трохи відпочити, і більш нічого не думав; хай уже роблять що хочуть. Хай нас уже порозстрілюють, нам уже було все одно.

Прийшов апель, перечислили нас і пішли ми всі положились на заблочені причі, поснули як неживі. Не знаю, котра могла бути година, коли крик побудив майже всіх. Ввійшли до бараку посіпаки, повітыгали з прич кавалки дощок і знову зачали нас товкти де попало. Вони як дикі звірі, ніколи ненасичені крови, і їх це бавить. Як вже помучились, відбули своє, пішли, прокляті. Ми знову позасинали.

На другий день зранку апель, снідання — півлітра чорної кави і 500 грамів хліба. Обід — рідесенька зупа-крупник і на вечерю якась картоплянка, і апель. По апельу хлопці вже почали думати і говорити про родину. Чи також сидить ув'язнена, чи, може, найближчих вже порозстрілювали?

На третій день обіду в Явожні ми вже не одержали. Прийшли і сказали забирати коци і бігом виходити на подвір'я. Випровадили нас дорогою коло лазні (мордовні), де казали стати і покласти коци скраю дороги коло рову.

Прийшли три панички з течками в руках. Штани мали цивільні, а маринарки військові — короткі англійські. Один з них говорить: “Сядаць на мейсцу!” Кожний сів, там де стояв, а вони обійшли довкола нас зо три рази, пильно приглядаючись. Виглядало це так, як купці купують худобу гуртом.

Ми там сиділи добрі півтори години. Підїхали військові тягарові вози. Здається мені, було їх п'ять і два панцерні авта. Вони нас почислили, як ми ще сиділи, і наказали входити до авта, здається, по 20 смертельників, і так само, як у Кошицях, саджали на підлогу так, що ногами ми обхопили того, хто був спереду. Видно, що разом зі словаками були на курсах у свого старшого брата, котрий до такої роботи вже спеціаліст.

Конвоєм до Монтелюпіх

Коли вже самоходи були заладовані, то п'ять з КБВ з автоматами повскакували на задній борт. Одне панцерне авто з вояками їхало спереду, а друге ззаду. І так рушив наш транспорт у сторону Кракова, але ми не знали, де вони нас транспортують. Вже близько години 7 вечора привезли нас до в'язниці в Кракові на Монтелюпіх.

Коли самоходи вїхали за браму, сказали поскакати з самоходів на в'язничній площі. Поставили нас у два ряди, і вже злетілися круки на падлину. Обступили нас, казали розібратись донага і 2 метри перед себе відкинути убрання, а самі почали шукати. Думали хіба, що ми з-за границі привезли з собою мільйони, котрих їм завжди бракує. А при тій ревізії найрізніші прокльони викрикали, як: обілляти їх бензиною і живими спалити або втопити в Віслі. На це вони здібні, бо недавно римо-католицького священика Попелюшка втопили у Віслі коло Влоцлавка.

Пізніше з подвір'я вгнали нас на перший поверх до одної цілі, так натолочили нас, що з ледвою бідою можна було присісти у скорченій позиції. Я думав,

що до ранку подусимось там. А ще ввечері прийшов якийсь УБек, по-цивільному вбраний, і кричить з коридора: “Що то древно робі на съцяне? Здйонць!”

Тюремний сторож вліз поміж нас і стягнув невеликий дерев'яний хрест і вийшов з ним на коридор. Ми ані обіду, ані вечері не одержали.

На другий день зранку, 23 травня, почали нас розділювати по інших кімнатах, але ще не всіх, бо ще залишилося близько 40 хлопців.

Принесли каву і по 500 грамів хліба, а зараз по сніданню викликали котрогось нашого першого на коридор. Коли він вернувся, розповідає, що повно цивільних ходить по коридору, порозставляли столи, записують анкети і беруть відтиски пальців. Пізніше запровадили його до одної цілі, де було двоє слідчих. Один у цивільному, а другий військовий капітан, говорить по-українськи. Він його питає, з якої сотні, з якої чоти і з якого роя. Здається, що він був партизаном, бо забагато знає псевд.

Пізніше забрали одного з сотні “Громенка”. По його повороті ми довідалися, хто є цей капітан. Він говорить до нас: “Хлопи! Ви знаєте, що це проклятий зрадник Вишинський; я його добре знаю. Це син священика. Його батько мав парафію в селі Лімна. Він називається Гамівка Ярослав”.

Хлопці відразу почали говорити, що такий високопоставлений провідник буде тепер різні чуда говорити, і багато людей невинно потерпить через нього. Щоб він здох, як тільки родився. Завжди якась паршива вівця знайдеться і рие. Але це, що він зробив, совість буде його гризти до самої смерти, і ніколи він не гляне нашим людям в очі.

Я знаю іще двох таких запроданців, як, псевдо “Тіто”, з села Долина Сяницького повіту і Рудзік, псевдо “Явір”, з села Станькова, котрі ходили з військом, їх поробили підстаршинами, щоб добре всіх упізнавали. В Явожні наших арештованих селян також сипали. А коли скінчилася “Акція Вісла”, то поставили їх під суд і дали по 15 років тяжкої тюрми; хай знають всі, що такої скотини ніхто на світі не поважає.

Кожного нашого стрільця, привезеного з Чехословаччини, “Вишинський” мусив особисто пообзирати, масненько поговорити, бо хотів більше щось довідатись, і кожного заопініювати збожеволілим форналям, котрі більше нічого не знали, тільки ломити кости.

Мене закликали на відтиски пальців і зараз до канцелярії “Вишинського”. Він мене масненько питає: “А яке ви мали псевдо? А де подівся “Скакун”? А чи ви не знаєте, де подівся провідник “Ігор”, провідник “Аркадій”. Хотів знати всіх станичних і харчових.

Я йому кажу, що я тим не інтересувався.

Він писав щось на картці і зараз заніс до другої кімнати, де був слідчий. За хвилину “Вишинський” казав мені іти до цієї кімнати.

Там сидів слідчий, кульгавий на одну ногу, віком близько 40 років. Він наразі не питає мене навіть одним словом. Коло себе мав палицю, котрою почав мене бити і кричати: “Ти скурвисину! Я сен пшесталем юж цебе баць. Пжез цебе не мялем ані йедней ноци спокійней ані дня, а тераз юж се не бое”. Потім сів за бюрок і почав писати.

Я зізнав те саме, що в Кошицях, а йому найбільше ходило про те, щоб знати, чи багато залишилося ще партизанів, у яким районі і коли я відходив на захід.

По списуванні протоколу близько двох годин, при кінці говорить: "Юж не мам сіл до цебе і так ці напишем, чи мувіш правдем чи не. Подпіш ту, ску-рвисину". Після допиту запроваджено мене до цілі. Мені здалося, що чехо-словацькі слідчі наших всіх протоколів полякам не віддали.

УБекі допитували нас близько двох тижнів. Кожний упіст, котрий попав до кривака, був ним битий.

Нас порозділювали по цілях, але не мішали нас з тими упістами і нашими в'язнями, котрих полапали в Польщі.

Одного разу прийшов польський капітан і говорить до нас: "Мудльце сем українци, босьце полякув мордовали". Тоді заговорив наш Федьчак Михайло: "Наших людей вбивав Бог камінням згорі".

Капітан зі злістю відійшов від дверей.

За тиждень побуту в Монтелюпіх попровадили нас до лазні, де лікар кожного з нас оглядав, заглядав попід пахви за маленькими значками СС, які мали бувші дивізійники. Назвиська тих, котрі мали такі значки, записував на картці.

Пам'ятаю, що в Монтелюпіх сидів батько з 20-літнім сином. Вони походили з Бірчанщини. Батька засудили на 15 років тюрми за те, що помагав бандерівцям, а сина на кару смерти. Одного дня, о годині 4 ранку, зробився шум у коридорі. Випроваджували цього хлопця на шибеницю; на коридорі він кричав: "Тату! Будьте здорові, я йду на смерть!" І ще: "Хлопці! Пам'ятайте за мене!"

Одного дня в лазні я стрінув 70-літнього старця, який називався Грицишин. Походив з Бережниці. Він дістав кару смерти за те, що дав харчі партизанам. Коли суддя питав його, чи він збирав і давав харчі бандерівцям, він сказав: "А хто їм мав дати їсти? Ви?" За це дали йому кару смерти. Невідомо мені, чи одержав помилування.

В Монтелюпіх ми перебули 6 тижнів, від 23 травня до 4 липня 1948 року.

5 липня 1948 року нас усіх, котрих привезли з Явожна, по сніданню викликали у підвал, де знаходився магазин, у котрому переховували наші особисті речі, якщо хтось такі мав. Деякі хлопці мали військові плащі чи що інше, то їм видавали. Я не мав нічого, тільки те, що було на мені; стара військова сорочка з Чехословаччини, старі підштанці, німецька військова маринарка, військові штани, черевики і фуражка та піврушника, котрого носив у кишені маринарки.

Поставили нас на коридорі і по одному покликували в магазин, щоб забирав свій депозит. Пам'ятаю як нині, що кожному з нас приходило на думку: де вони нас тепер завезуть? Один на другого тільки дивився і думав, який льос іще нас спіткає? Коло мене стояв сотенний "Яр". Я тихенько його питаю: "Де вони нас тепер повезуть?"

Він каже, що не знає, але припускає, що, можливо, передадуть нас большевикам або до Перемишля де будуть нас судити.

За півгодини вигнали нас усіх на подвір'я в'язниці де вже на нас чекала компанія вояків КБВ. Уставили нас у три ряди, довкола нас обступили і звідтам погнали на бічницю товарної станції в Кракові, де вже чекав тюремний поїзд, до котрого нас загнали. Там, на станції, була друга компанія вояків КБВ, озброєних кулеметами і пепешками.

Поїзд рушив у дорогу на схід. Не обійшлося без поштурхування нас усіх. Близько години 4 по полудні приїхав поїзд до Ряшева, також на бічні рейки. Там уже, як всюди, чекали на нас військовики КБВ і МО. Звідси під сильною ескортою помаршували ми в сторону, де містився обгороджений муром будинок Уряду безпеки.

У Ряшівській тюрмі

Коли ми ввійшли за браму, де був невеликий брукований пляц, там нас поставили і перечислили за списком. Щось їм не сходилося, бо числили аж три рази. Тоді одним рядком впровадили нас до будинку, де містився Уряд безпеки. Під тим будинком були пивниці, де пороблено цілі для в'язнів. Було їх дванадцять, із замурованими вікнами; розміщені по трьох боках підвалу, по 4 цілі в кожному. У дверях одне віконце 20 на 15 сантиметрів, замикане і відмикане на подавання харчів. Це віконце було зроблене з подіркованої бляхи, щоб тими дірками входило повітря до цілі. Наша ціля мала розмір 5 на 4 метри. Середина освітлена жарівкою 40 ватт. З одної сторони, при стіні, було дерев'яне приче до спання і до сидження. Долівка бетонова мокра; просто на ній було болото. Ніхто ніколи не спрятував (прибирав), бо не було там жодної мітли до замітання. В куті цілі стояло старе ведро для залатвання [фізіологічних потреб].

У моїй цілі було нас 9: Кучер Михайло "Яр", Сивий Стефан "Довгий", "Мирон" з сотні "Біра", Куций Василь, Турко Віктор, Маслюк Іван, Являк Теодор, Маруцак Іван, я і Коцан Антін. Цей був поранений у Словаччині в коліно, лежав там у шпиталі, але ноги не вилікували, ропя текла з рани, терпів страшні болі. Зголошував це ключникові [назирателеві, сторожеві], але той сказав йому: "Ми лекажа не мами. А зрештом, і так цем повешом".

Того дня, коли ми приїхали, їсти нам нічого не дали. На другий день не знали, що вже ранок, тільки ключник кричав "побудка!" За яку годину відомкнув двері, казав забрати ведро з відходами і вилляти до малого каналу, котрий містився напроти нашої цілі.

На снідання кухарі-в'язні під кожні двері поставили ведерко, в котрім було з 4 літри чорної люри (кави) і один буханець чорного хліба. Ключник відчинив двері і каже, це ваше снідання, і більше нічого не дав. Ми не мали ані горнятка, ані ложки. Коли звернулися до ключника, щоб дав нам щось для пиття кави, він сказав: "Пійце скурвисини з ядра. І так вас шляк трафі". І двері замкнув.

"Яр" полонив хліб на кусники і поділив серед нас, а люру ми пили з ведра, кожний по два лики. Опісля ключник відчинив знов двері і казав виставити на коридор ведерко.

Ми сидимо і говоримо тихо, що вони думають з нами зробити? “Яр” говорить, що, напевно, іще будуть нас усіх наново допитувати, а потім будуть нас судити, бо не думає, щоб нас так без суду розстріляли.

Близько години 2 по полудні ключник відчинив знов двері і сказав забрати ведерко досередини. “То ваш обяд” — сказав. Ми забрали і також за чергою пили цю зупу з ведерка по кілька ліків. Була це зупа з кукурудзи (кінський зуб), котру ми назвали мамалигою. Була рідка і можна було пити. На вечерю так само попивали юшку з ведерка.

Минув другий день у тій невеликій целі. Ми сидимо на причах тільки в сорочках, і то в подертих. У целі задух і сморід, брак повітря. Маринарки служать нам за сінник, коц і подушку, але хлопці не заломлюються. Час від часу хтось півголосом говорить дотепи, хлопці сміються. Найбільше піддержував нас на дуці сотенний “Яр”. Завжди нам говорив, що це все перейде, а за нашу рідну Україну треба потерпіти. Розказував нам про козаків, котрі були в турецькій неволі, де були заковані ланцюгами на галерах. Вдень і вночі мусили веслувати, та ще до того були биті батогами.

Прийшов уже четвертий день. Ми просто смердимо, не миємося, води нема, позаростані, тільки очі нам світяться. З’їмо зрана кусочок хліба, а потім п’ємо цей кінський зуб і вже голоду не відчуваемо, бо ми до нього вже призвичаїлися.

Цього дня прийшло четверо УБеків і викликали “Мирона” на допит. Привели його назад уже по обіді. Ми йому лишили трохи тої зупи, а були всі цікаві, де його забирали і що питали, а найбільше питали його, як виглядає цей світ надворі і чи бачив сонце.

“Мирон” говорить, що провадили його через подвір’я до партерового будинку, де слідчі мають бюро і там допитують в’язнів. Через вікно бачив, що є дуже гарний сонячний липневий день.

Питаємо, чи його під час допиту били?

Сказав, що ні. Що сиділо їх троє і всі завдавали йому перекресні запитання, а найбільше питали, в котрих боях він брав участь, та котрі стрільці були разом з ним на акціях. Скільки в акціях було вбито польських жовнірів та скільки упістів? Далі каже, що його слідство тільки ще почалося і сам не знає, скільки разів будуть його ще кликати. З його розмови виходило, що він не був заломаний.

“Мирон” стояв коло дверей, коли за дверима каліфактори поставили ведерко зі зупою. Він подивився через шпари у віконці в дверях і трохи голосніше сказав до нас, що чути, що нині на вечерю будемо їсти смачний крупник.

Почув це службовий убовець за дверима, відчинив двері і сказав “Миранові”: “Хоць ту скурвисну”. І посадив його до карцера, де не було нічого, тільки в куті стояли дві короткі палички, якими в’язень мав відганяти щурів. “Мирон” перебував у карцері цілу ніч, а коли вернувся до целі, говорив нам, що щур вкусив його у великий палець на носі, розгаратав йому ніготь. Він вдер з сорочки кавал шмати і завив собі ногу.

На другий день, також вечором перед вечерею, я стояв коло дверей. Ключник відчинив двері, а що я був перший, сказав до мене: “Виходзь”. І казав мені розібратися донага. Відчинив двері до карцера, котрий містився яких 4 метри від нашої цілі, і сказав туди зайти. Карцер виглядав як виходок на селі розміром 1,8 на 1,8 метра, без жодного віконця, тільки з одної сторони мав вузькі двері, без світла. У середині нічого не було, тільки в долівці на самій середині діра 20 на 20 сантиметрів. Під долівкою було “шамбо” [збірник] на кал, котрий підходив під саму долівку. Коли щурі під долівкою почали гризтися, вискакували дірою до карцера і взагалі не боялися людини, котра там сиділа. А сиділи там декотрі в'язні і по 48 годин.

Мене держав у карцері десь близько 6 годин. Я був цілий час скорчений і відганяв паличкою щурів, бо щохвилі гонилися як встеклі [скаженілі] і вбігали по 10–15 штук досередини, взагалі не боялися.

Коли убовець, якого інші посіпаки звали Леоном, випустив мене з карцера, то питав, як заховувалися нині щурі? І далі говорить, що перед нами була тут бандерівка Марися, котру з наказу слідчих саджав до карцера цілий місяць. Вдень брали її на слідство, а вночі сиділа в карцері, бо не хотіла признатися, що мордувала поляків. “Била бардзо гарда. Розберала сен до нага і пшеде мною вцале не плакала. Я таком кобете подзівям”.

Цей убовець, коли зранку приходив на службу, то перше в коридорі з 50 разів співав пісню: “Слухай Єзу як се блага люд. Слухай, слухай, учинь з німі чуд”.

Через тиждень згоріла жарівка в нашій проклятім бункрі, бо інакше цього місця назвати не можна. Вже більше нам жарівки не дали, і сиділи потемки. Найгірше було, як давали снідання, обід і вечерю. Потемки підходили ми до ведерка і пили каву чи що інше. Якби нині кому це оповів, то не повірив би, а вони нині вихваляються, які то вони гуманні, культурні, освічені, що інші народи брали від них культуру. Кажуть люди — якби свині мали роги, то людей би кололи.

Одного дня почали кликати на слідство. У кого не могли щось видушити, то на ніч саджали у цей проклятий карцер до щурів, і так вдень і вночі сиділи там наші смертники, а сторож-безбожник, позбавлений усього, усіх людських чеснот, гірше звірини ходив з ключами по коридору і співав: “Слухай Єзу...”. А своє робив.

Було це близько 20 липня, як на слідство покликали сотенного “Яра”. По повороті розказував нам, що, вертаючи зі слідства, недалеко будинку, де вели допити, стояв провідник “Аркадій”, чеський полковник народної безпеки, большевицький майор, польський капітан і наш зрадник “Вишинський”, вбраний по-цивільному. “Яр” каже, що він не міг вірити своїм очам.

“Яра” провадив поручник УБ і затримався коло них. Вони обступили “Аркадія”, а зрадник “Вишинський” витягає папіросницю з кишени і частує “Аркадія”: “Друже “Аркадій”! Прошу, закурїть!”

“Аркадій” подивився на нього і каже: “Дивись, тут коло мене стоїть большевицький енкаведист, майор. Я з ними бився на життя і смерть і

нині, якби він мене частував, то від нього взяв би, але не від тебе, зраднику. Ти видаєш на смерть наших братів і сестер, і ми ніколи тобі не пробачимо”.

Тоді в розмову втрутився енкаведист майор, витягнув з кишені папіроси і подав “Аркадієві”. “Аркадій”, хоч не кури́в, папіросу взяв. Енкаведист каже: “Такі є у нас плохі люди”. Тоді “Вишинський” говорить: “Товариш майор! Ви його не знаєте, що то за ас? Він є з СБ і всі ми його боялися”.¹¹

Майор махнув рукою, тоді поручник припровадив мене назад.

По місяці часу перед обідом прийшов ключник, відімкнув двері і каже нам всім виходити на коридор. Там уже були наші хлопці з другої цілі, порозбирані до пояса. Збоку стояли два лікарі, чи, може, тільки санітари, в білих фартухах, і чотири сторожі. Ми постягали з себе сорочки і по черзі підходили до тих, котрі давали нам дом’язні застрики.

Я в замішанні став собі коло ройового Володимира Духняка “Шуліка”, який походив з села Брижава коло Бірчі. Він був дуже молодий, не знаю, чи мав 20 років, служив у сотні “Крилача”. Хлопці його дуже хвалили, говорили, що він дуже відважний.

Я його спитав, чого вони нам дають ці застрики?

Він тихо говорить, що в їх цілі Іван Лукишин, з його сотні і з його села, захворів і має велику гарячку, вже два дні лежав хворий на причі. В гарячці маячить, і вони зголосили це сторожеві. Запровадили його до лікаря, котрий ствердив, що в нього черевний тиф, і тому дають нам застрики.

Хворого Лукишина Івана забрали, і ніхто з нас більше його не бачив. Поляки нас щепили не тому, щоб нам помогти, але тому, що боялися, що самі можуть поздохати.

Ми всі дивувалися, що, незважаючи на таке примітивне в’язничне життя, ми всі не захворіли. Це було незрозуміло.

За цілий час, коли ми були в Ряшеві, один раз викликали нас по дві цілі на коридор. Сторож дав нам тоді по три штуки жилеток до голення, але без жодної оправи. Тоді ми просили о якісь патики, які ми дістали. Поприв’язували до них жилетки і так прив’язаною жилеткою до патика не голилися, але різали бороди, бо кожному ішла кров з бороди. Це буду пам’ятати до смерті.

У тім проклятім Ряшеві на УБ ми пересиділи 6 тижнів, і 16 серпня 1948 року по сніданню, близько години 10 ранку випровадили нас із тих пивниць на подвір’я. Ми там стояли купою, оточені озброєними вояками КБВ, щонайменше зі 100 жовніврів. Тоді один убовець, убраний у цивільне, викликав Володимира Духняка і говорить: “Ти “Шулік”, ройовий сотні, зроби з тими упівцями збірку в три ряди, бо я хочу чути, як то ти командував”.

¹¹ Пізніше, будучи ув’язненим уже в Перемишлі, наші стрільці розказували мені, що “Аркадія” і “Пімсту”, котрих забрали були до Праги з Кошиць, перевезли з Праги до Ряшева, де цілий місяць був з ними чеський полковник в асисті двох поручників. Саме в тому часі бачив “Аркадія” і чеського полковника “Яр”. Останній, хто бачив “Аркадія” і “Пімсту” наприкінці липня 1948 року, був Бахталовський Любомир “Зенко”, як вийшов з допиту на коридор і побачив їх обидвох. Стояли скуті, відвернені обличчями до стіни, з зав’язаними чорними хустками очима. Коло них стояло шестеро озброєних автоматами енкаведистів.

“Шулік” виступив, подав команду, і хлопці стали в колону в три ряди. Тоді відчинили браму і, оточені озброєними убовцями, пішли колоною в сторону тягарової станції, де чекав уже на нас поїзд.¹²

Там перед вагонами була маленька площа, де нам сказали стати. Ми хвилино стояли, а потім сказали сідати, і кожний як стояв, так і на цьому місці сів. Розказали, щоб сиділи тихо і щоб ніхто не обертався, бо “бендземи стшеляць без жадного сигналу”.

Як ми там сиділи, на цю площу прийшов ще шеф УБ, Ковальські. Особисто перечислив нас і, дивлячися на нас, говорить: “Курва маць, пшецеж то сама млодзеж. Хочай ми вшисткего о вас не веми, але ми тераз мами юж час і пшесеєми вас вшисткіх пжез сіто і довеми сен вшистко о вас”.

Нас брали по шестеро і провадили до вагонів-в’язнярок та до сепараток, де впихали по четверо і зараз двері замикали на колодку.

Знов нас везли і знов ми не знали, куди вони нас везуть. Жодних харчів на дорогу нам не дали. Між собою ми говорили, що, може, нас везуть на схід, бо ці з охорони нічого нам не сказали, тільки ходили по коридору вагона і насміювалися. А було кілька таких, що співали по-українськи і то голосно “Розпрягайте, хлопці, коні”. Видно, декотрі походили з наших сторін, де навчилися наших пісень.

День був дуже гарний, погідний, сонячний і теплий. Ми, хоч і були брудні, зарослі, але все-таки духом не занепаля. Один другого потішав, що не буде аж так зле, хоч ми були свідомі того, що поляки будуть старатися нас знищити.

У Перемишлі

Приїхали на станцію в Перемишлі. Котрийсь з убовців сказав: то вже остання ваша станція, більше возити нас не будуть. Почали відмикати двері в нашім вагоні. Виходимо на світ. Бачу, що наш конвой обставлений навколо кулеметами. Маршем попровадили нашу колону в сторону вулиці Рокітнянської, де була в’язниця.

Коли прийшли під в’язницю, отворилася брама і нас впровадили досередини, але іще на в’язничнім подвір’ї нас відчитали за списком, і як відчитали, казали переходити на другий бік.

Перших впровадили на перший поверх, і так я з іншими потрапив у целю № 26. Зараз по хвилині часу прийшов комендант блоку зі своїми сторожами, зробив збірку і зробив одного з нас комендантом целі, в якій усіх нас було 43 особи.

Ця целя була 8 метрів довга і 5 метрів широка, підлога дерев’яна, двері і штукатурка помальовані на чорно. Видно, що целя давно не мальована, бо стіни були пооббивані. Посередині стелі маленька жарівка, котра світилася

¹² У розділі “Загальне слідство”, в останніх двох рядках, Іван Лико каже: “Деся в половині серпня знов сиділи ми пов’язані як кури на платформах військових вантажних автомобілів, які везли нас до іншої в’язниці, в іншому місті...”

цілу ніч. В куті стояв желівний [чавунний] п'єц [піч]. Дверці до печі були замонтвані з коридора. Коло печі стояли два кіблі (баняки по 40 літрів, з бляшаною покришкою).

Та кімната мала 3 маленькі віконця. До віконця був примонтований метровий дерев'яний кийок, котрим відчинялася горішня половина вікна, так що від години 10 ранку до 2 по полудні промені сонця впадали до нашої кімнати. Мур був досить грубий — близько одного метра.

У кімнаті не було більше нічого, жодного стола, ані жодного табурета, тільки голі стіни і підлога.

Почало вже вечоріти, але нам цього дня не дали вже нічого їсти. Але ми всі були задоволені, хоч і не знали, яка буде дальша наша доля. Ми майже всі зналися з Кошиць і всі між собою розмовляли, але все-таки кожен був обережний, бо люди були різні: з відділів, боївок і цивільної сітки.

Перший вечір у Перемиській тюрмі — хлопці посідали попід стіну, посередині, де хто знайшов собі місце, там сідав. Кожний намагався сісти коло свого доброго товариша, тихо між собою балакали, а коли сторож з коридора заповів пору спання, кожен притулився до підлоги, де сидів, і, перемучений, заснув, хоч не один ще думав про своїх найближчих: чи ще живуть, чи так само голодні десь у казематах зітхають до Бога і плачуть над своєю і нашою долею.

Настав другий день. Зранку чути на коридорі, що ходять сторожі. Сторож, якого називають відділовим (оддзялови), каже виносити кіблі і випорожнити. Четверо хлопців винесли кіблі, а назад принесли два відра води, три мийниці і півлітрове бляшане горнятко для пиття води. Відділовий сказав, що водою можемо помити обличчя. І так підходили ми до кута, де один набирав у горнятко води і наливав другому в жменю, котрий мив руки і лице.

Пізніше прийшов відділовий із каліфакторами (тюремними послугачами), принесли нам бляшані мисочки і ложки і кожному дали по одному коцу. Пізніше, приблизно о годині 7:30 ранку принесли хліб, котрий міг важити півтора кілограма, і відділовий сказав, що один буханець на шість в'язнів. Потім кожний підходив до дверей, де каліфактор черпалкою наливав до миски півлітра чорної кави (з паленого зерна).

Ми поділили між собою хліб обережно, щоб не впала жодна крушина. Таке було наше снідання, а кожен з нас був би з'їв півбуханця хліба нараз, бо декотрі були вже так заморені, що тільки очі світилися, як у голодних вовків.

На обід ми одержали півлітра зупи (ячмінна каша), а на вечерю картоплянку, і такі харчі були цілий час. Ми між собою говорили, що якщо будуть нас так годувати, то ми повикінчуємося без судового вироку.

За кілька днів пізніше відділовий нам сказав, що нас будуть судити в Перемишлі. На нашому коридорі було три сторожі (відділові). Змінялися кожних 12 годин. З-поміж них найліпший був найстарший (близько 50 років); він відносився до нас можливо, а два молодші були як звірі. Від них можна було почути тільки: "Ви, скурвисини, бандеровци! Бендзеце вісець!". Хоч ми вже звикли до їх поведінки, бо вже всі знали їх зарозумілість, а як

іще зробилися “звиценьжцями” над нами, то їх зарозумілість і геройство не мали кінця.

Від консерватора, котрий прийшов справджувати піч, довідалися, що на другім поверсі в целі № 37 є наші вояки, котрі були привезені разом з нами з Ряшева.

Найгірше було те, що на третій день замість хліба на снідання дали нам погризені мишами і щурами сухарі, в котрих було лайно. Були це просто змітки, правдоподібно, залишені ще німецьким військом.

Зранку перед сніданням каліфактор приносив у палатці ті недогризки і висипав на підлогу, як яким звірам, і казав з усмішкою: “То маце на снядане замаст хлеба”. Ми тоді доручили чотирьом хлопцям, щоб посортували це на купки і зробили з того 43 порції. Так вийшло по дві жменьки. Кожний дивився на ці порції і думав собі, чи ще прийде такий час, щоби міг чоловік досита наїстися і в бою згинути, а не дати взятися живим. Я волів тиждень бути в бою з ними, як один день пережити в польській тюрмі і чекати, коли викличуть тебе і замордують. І ще не знати в який спосіб, бо це спадало на нас усіх за всі їх невдачі, котрі їм завдали наші відділи УПА. Вони тепер почали над нами знущатися, бо, як самі нам говорили, “як ми сміли піднести на них руку, та ж ми жерли хліб з їхньої землі”. Правда була, що вони позабирали найкращі наші землі, поробили собі двори, попивали і гуляли нашим коштом, грабували нас, а наші дядьки, бабці, матері, батьки тяжко на них працювали, а за тяжку працю винагороджували їх горщиком грушок за днівку. Так мені платив один дідич. Я знаю такого одного ясьне-пана-сволоту, котрий собі проживав у селі Станькова Ліського повіту, і нашим людям, котрі на нього працювали, казав кликати свого kota ясьне-пан Конопельські.

Наші люди, проходячи коло дідича, щоб не стратити ласки і праці в полі, кланялися ясьне-панам. Їм це скінчилося, а їх синальки і внуки не бились з червоним наїзником, бо його боялися, краще було битись з українським безборонним населенням, котре залишилося на своїх прадідівських землях, і паляти, грабувати і мордувати це населення, бо вони тут були міцні.

Це все є правдою, бо як у 1946 році ми з друзями мали перейти ріку Сян коло Ліська, підійшов до мене “Аркадій” і говорить до нас: “Бачите, друзі! Колись поляки ходили собі понад Дніпро і зі своїх кораблів стріляли, а нині ми вже є над рікою Сян, і вони це бачать, і шляк їх хоче трафити, що мусили віддати ці загарбані від нашого народу маетки”.

Була субота. Наш відділовий під час снідання повідомив, що попроводить нас до лазні, котра знаходилася на самій долині в пивницях. Кожний з нас відітхнув з легішою, бо, може, хоч раз змие з себе всі бруди, бо останній раз купалися в Кракові на Монтелюпіх 25 днів тому.

У лазні ми порозбиралися і підійшли під душі. Перед тим дали нам по 10 грамів шарого мила і вільно було митися 10 хвилин. Кожний намочився і так ми трохи обмилися, але кожний виглядав страшно марно, а найгірше був виснажений Войтович з сотні “Громенка”, походив з села П'яткова коло Бірчі. Він був страшенно худий, більше ваги не мав, як 40 кілограмів.

По купелі ми не мали в що перебратися, бо запасної білизни не мали, тільки те, що ще держалося якось на нас. Свіжої білизни нам не дали, бо то була тюрма слідча і кожен в'язень до вироку носив свій одяг, бо аж по вироку давали білизну й одяг в'язничний.

Одягаючися по купелі, кожний розглядався довкруги і по стінах. Раптом котрийсь з наших побачив на стіні вишкробане, що отця "Кадила" засуджено на кару смерти, а далі було назвисько Петрик Катерина, котру також засуджено на кару смерти, а під сподом обох назвиськ були маленькі хрестики.

Коли повернулися до своєї цілі, хлопці почали розмовляти. Говорили про священика "Кадила", бо майже половина його знала.

Один стрілець, "Скала" із сотні "Бурлаки" розказував, що священик "Кадило" ішов у рейд з їх сотнею, але був виснажений, а віком уже старший, не міг далі йти. Залишився в одному селі, хотів відпочити. Правдоподібно, пішов на одне приходство до словацького священика і, видно, хтось його розконспірував і видав словацьким властям, а ці шубравці передали його полякам. Кожний з нас був зашочований, бо як священика засудили на кару смерти, то що говорити про нас?

Настав місяць вересень. Котрогось дня відчинилися двері, входять три убовці з молодим мужчиною, закованим у кайдани. Один з убовців питає, хто тут є з сотні "Бурлаки"?

Виступив "Скала" (походить з села Мацьковичі від Перемишля). Убовець питає його, чи впізнає свого товариша, котрий тепер називається Олійничак, а був у сотні "Бурлаки" разом з тобою? Ми його віднайшли на Горішньому Шлеську.

"Скала" подивився на цього в'язня і сказав: "Я його не знаю і ніколи його не бачив у нашій сотні".

Убовець говорить: "Ви тепер всі говорите, що нікого не знаєте, навіть коли б припровадили до вас вашого батька чи матір, то також скажете, що ви їх ніколи не бачили. Так само коли б запитався вашого батька чи сестру, то би так само відповіли, що нікого не знають. І сказав: "Ми вас всіх вже добре знаємо".

Забрали цього "Олійника", котрий фактично був у сотні "Бурлаки", і вийшли з нашої цілі. За кілька хвилин відділовий у товаристві іншого відділового відчинив двері і з-за порога говорить до нас: "І цо, скурвисину бандеровці! Тераз нікого не познаєце, навет ойца і маткі своєї. Ми вам тераз покажеми самостійном Україне".

До таких зневаг ми вже звикли.

За якийсь тиждень часу до нас зайшло три убовці. Принесли зі собою з 400 штук знімок, щоб ми впізнавали наших людей. Пороздавали поміж хлопців. Кожний мусив їх оглядати, а вони нас обсервували. Як котрийсь з наших довше задержував зір на якийсь знімці, то зараз підходив убовець і питав: "Хто це є?"

Ми зараз зорієнтувались, про що ходить. Хочуть, щоб ми на цих знімках пізнавали людей, а як скажемо, хто це є, то будуть їх арештовувати за

співпрацю з УПА. Вже не знали, яких трюків чіпатися, хоч я сам з цього села пізнав кільканадцять людей, але тільки оком кинув на них і перемітував [перекидав] ці знімки.

Тоді убовці були в нашій цілі більше як годину, але з наших в'язнів ніхто нікого не впізнав. Ці знімки вони, правдоподібно, познаходили в хатах наших людей, яких виселили, бо тоді люди не мали часу думати про знімки. Як обступили село військом і дали дві години часу, то хто міг у той час думати про знімки, як не одна родина і не одна мати не мала в що вбрати своїх діточок, а вони стояли кожному на карсі і кричали: "Опушцяць дом бо бендзєми стшеляць". І ще добре мала та родина, котра мала свого коня, то могла собі дещо більше положити на віз, а хто не мав жодного запрягу, то тільки брав клуночок, а маленькі діточки, котрі не вмiли ще ходити, матері забирали на плечі і всі плачучи мусіли опустити родинні гнізда, а старенькі бабці і дідусі що могли з собою взяти? Хіба паличку в руку, а декотрі села лежали від збірного пункту навіть більше як 20 кілометрів. Прокляті! Навіть не турбувалися, щоб дати підводи або самоходи, але спеціально гонили всіх пішки. А що було робити зі старцями, обложеними хворобами? Як хтось з сусідів не поміг, то залишались у хаті на ліжку і там без жодної лікарської помочі, без жодних харчів гинули з голоду. А ці культурні, гуманні шукають білих плям і вибрали комісію з професорів, котрі їздять на переговори до москалів, але про те, що вони зробили, то ані словом не скажуть. Але світ про це вже знає, тільки вони хочуть, щоби якось це люди забули, а вони далі будуть кричати про гуманізм.

Вони добре знають, що розкинули наших людей майже по цілій Польщі і давали на відібраних у німців землях по одній, по дві родини на село і говорили між собою: мусимо мати їх на оці, бо то українці. А то ще і ночами нашим людям не давали спокою, бо наробили по селах ОРМО, котра приходила вночі до хати і числила членів родини, чи всі є в хаті, чи хтось не втік, бо не буде кому на них запівдурно працювати, бо по виселенню іншого права наші люди не мали, тільки працювати, як на панщині: за один літр молока і трохи бараболі.

Я ще дозволю собі повернутися в минуле.

Близько 30 квітня 1947 року мене з двома товаришами вислано на розвідку. Ми зайшли в село Пашова вночі. Були помучені, хотіли зварити трохи бараболі, але це затягнулося і застав нас у селі день. Замаскувалися в одній порожній хаті, бо людей уже виселили 27 квітня. У село приїхало 10 самоходів з військом, котрі поставили на дорозі. Ми їх могли обсервувати зі стриху.

Вояки ганяли поміж хати з каністрами з ропою і обливали ропою бараболю, яку виселені селяни залишили по хатах. Самоходами підїздили під кожний дім під окап стріхи, робили діру в дасі і звідти висипали залишене збіжжя. З зерном самоходи відїздили в сторону села Ванькова. Інші вантажні самоходи підїздили під хати і жовніри виносили меблі (шафи, ліжка, столи, все, що було коло обійстя) і все це звозили на пляц недалеко від церк-

ви. Так працювали через два дні, назвозили велику скирту, а пізніше привезли соломи і накрили це все.

Коли військо від'їхало з села, ми вийшли з нашого укриття і побачили цілу дорогу, застелену святими й іншими образами, по яких їздили самоходами.

Я кажу до друга Стефана: “Христе Боже! Що ці безбожники виробляють”. А Стефан говорить: “Вони думають, що вже пана Бога за ноги зловили і все їм вільно робити, але колесо обертає, раз є нагорі, другий раз надоліни. Вічно так не буде. По кожній ночі настає день”.

Колись у нашій школі учитель історії Дупляк Михайло розказував нам про часи татарських нападів на наші землі. Татари палили наші села, забивали старців і дітей, а жінок гонили в ясир на вічну неволю. А чим різняться нинішні поляки від татар? Тільки тим, що не їдять сирого кінського м'яса і не п'ють кобилячого молока, а більше нічим.

Тут я почуваюся до обов'язку згадати коротким словом про долю вірних синів нашої землі. Гнані холодом і голодом відважно ставили своє чоло в боях з наїзниками, а пізніше торгуровані на слідствах, в'язнені по найгірших казематах, морені голодом, а на кінці суджені без жодної адвокатської оборони на кару смерті і там десь у казематах Краківських Монтелюпіх, Ряшівської тюрми, Перемиської тюрми на вулиці Рокітнянській, й один Бог знає, де лежать кости вірних друзів та які були їхні правдиві імена.

Судові розправи

Настав жовтень. Ми всі далі сидимо в тій самій целі № 26. На жоден шпацир нас не ведуть, чекаємо чогось з дня на день, аж 5 травня прийшли до нашої цілі три убовці і принесли нам акти обвинувачення. Кожний з нас дістав осібно, і доперва тепер ми знали певно, що будемо суджені в Перемишлі.

15 жовтня зранку о годині 9 прийшли 4 міліціанти, з сержантом на чолі, котрий витягнув з кишені папір і почав читати назвиська: “Іван Пштир, Антін Коцан і Іван Мощиц”. Їх забрали у коридор, при чім сказали, що забирають їх на розправу до суду.

Коли їх забрали ми цілий час між собою розмовляли про те, які їм дадуть вироки і чи по справі пустять їх назад на нашу землю?

Коли каліфактори принесли обід, ми для них взяли порції зупи в їх миски, а коли їх припровадили назад, Антона Коцана і Івана Мощица впустили до нашої цілі, а Івана Пштира задержали на коридорі і відділовий розказав видати його коца, миску і ложку, по чому замкнув двері.

Про судову розправу Антін Коцан розказав нам таке: “по виході в коридор нас покули в кайданки і в асисті чотирьох озброєних міліціантів запровадили до суду. Там зрана вже була розправа над трьома нашими хлопцями, котрі сидять на другому поверсі.

Впровадили нас у залю розправ і казали сісти на лавку. Перед нами сидів склад суду: військовий суддя ступенем майор і два лавники [присяжні] —

капралі й один цивіль-адвокат, поставлений з уряду нас боронити. Суддя сказав, що розправа відбувається в трибі доразьному, тобто приспіненому, і що вирок суду не підлягає жодній апеляції. Це військовий районний суд з Ряшева на виїзній сесії в Перемишлі. По прочитанню акта обвинувачення суддя кожного зосібна питав, чи ми читали акт обвинувачення. Ми відповіли, що так. Потім питав нас, чому ми стріляли у польське військо?

Я сказав, що як був бій, то я мусив стріляти, а адвокат задав мені питання, скільки забив я поляків?

Я сказав, що як був бій, то пізніше ми відступили, і ніхто не бачив, чи там були убиті.

Адвокат питався далі, чого ми палили села?

Я йому говорю, що ми сіл не палили, палило польське військо.

Тоді він каже, що я не говорю правди, що брешу, і казав мені сісти.

По таких питаннях вони собі пошепотілися між собою, встали і нам казали встати і суддя наказав нас випроводити в коридор на 15 хвилин, а вони пішли на нараду. За 15 хвилин нас припровадили назад у залю. За хвилину увійшов суд, нам наказано встати. Тоді суддя питав кожного зосібна, яке маємо останнє прохання.

Я просив про лагідний вимір кари.

Суддя встав і прочитав, що Іван Пштир засуджений на кару смерти і не підлягає жодній апеляції, я одержав досмертну тюрму, а Іван Мощиц 15 років важкої тюрми, і обидва ми були позбавлені публічних і громадянських прав на десять літ.

Хлопці почали між собою говорити, що роблять з нами що хочуть. Мало хто знає, що ми знаходимося тут, у Перемишлі. Нема жодних кореспондентів, щоб тими процесами заінтересувалися, страшно сталінське безправ'я. Чого ж більше можна від них сподіватися?

Ми сидимо в тюрмі, не маємо жодного зв'язку з родинами, навіть не знаємо, хто сидить у сусідніх целях, не маємо жодної допомоги ні від кого. Кожний з нас думає, який одержить вирок, коли викличуть його на суд, який буде присуд, а ті два, що вернулися назад до нашої цілі, задоволені, що лишили їх ще при життю.

Наступного дня процедура повторилася. Знов викликали чотирьох на суд. Двоє вернулося до цілі, а двоє не знати де; вони дістали кару смерти. У нашій цілі бракує вже трьох. Ці двоє, що вернули до цілі, розказують, що їх розправа тривала не більше як півгодини.

Одного дня припровадили до нас трьох нових в'язнів. Між ними один циган, нашого віку, але краще виглядає. Інший — це поляк з Динова назвиськом Врубель, і третій — Мушиньські. Вони говорили, що вже засуджені, а цей з Динова казав, що дістав 8 років, бо випадково застрілив жидівку і хтось на нього доніс до органів безпеки. Мушиньські говорив, що має вирок 4 роки за забрання худоби від людей, котрих виселювали на земе одзискане. Говорив також, що він був комендантом міліції і що про це товариші донесли до УБ.

Ми їм не вірили і вважали, що їх дали до нашої цілі, бо хотіли знати, що ми говоримо. Вони бачили, що ми до них ставимося ворожо. Ніхто з нас не хотів з ними говорити. По п'ятьох днях забрали від нас Врубля, а наступного дня цигана і Мушинського.¹³

На судові розправи кликали по кілька осіб щоденно. Одного дня покликали Турка Віктора і Дмитра Комарницького зі сотні "Бродича". Оповідали, що разом з ними на процесі був їх бувший політвиховник Філевич Антін "Бойко". Він дістав кару смерти, а вони обидва по 15 років важкої тюрми. У суді була також жінка Філевича, але її не впустили в залю. Дозволили їй і 4-літній донечці бачитися з ним на коридорі в присутності конвоїрів, але жінка і маленька дівчинка страшно обидві плакали. Від жінки довідалися, що трохи наших виселенців є порозкидувані по селах в околицях Дарлова в Кошалінському воєводстві, над Балтійським морем.

Наступного дня двоє убовців кудись забрали Шостака Миколу "Лисицю", бунчужного сотні "Калиновича".¹⁴ Ми не знали, куди його забрали, але за два дні його привезли назад. Він оповідав, що його забрали в Грубешівщину, в терени, де його сотня оперувала, і хотіли, щоби показав, де захований архів. Він місця архіву в Грубешівському лісі не показав, говорячи, що все змінилося, позаростало травами і хащами. Говорив також, що людей по селах нема, де є кращі хати, то їх розбирають і кудись вивозять. Убеки говорили, щоб дивився, "як виглядає ваша самостійна Україна" і що випололи нас звідтам і вже ніколи там не будемо.

За кілька днів "Лисицю" забрали на розправу, засудили на кару смерти і ми більше вже його не бачили.

Пізніше від каліфактора ми довідалися, що наших засуджених на кару смерти саджають у целю № 19, а коло нашої цілі, зараз у сусідстві під № 25, сидять поляки з організації ВІН (Вольностьць і Неподлеглосьць) і, правдоподібно, має їх там бути 20 осіб.

27 жовтня 1948 року сторож відчинив двері, до цілі ввійшло двоє міліцаїв і зачитали моє назвисько. У коридорі сказали мені, що ідемо до суду на розправу. Я був дуже тим здивований, що тільки одного мене викликали, але коли привели до суду, задержались у широкім коридорі, де під стіною була поставлена лавка, на котрій сиділи три жінки, а з другої сторони стояли дві жінки. Всі вони мали заплакані очі.

Коло мене стояли два міліцаї, озброєні автоматами ППШ, але підійшла до нас одна жінка, віком близько 45 років, вбрана в чорну суконку, і попросила сержанта, щоб дозволив їй дати мені пачку папіросів.

Сержант зміряв її поглядом і запитав, чи обивателька мене знає. Вона відповіла, що ні, тільки бачить в'язня, але нікого з його родини не знає, то хотіла б йому дати це.

¹³ Іван Лико згадує тільки про двох поляків, не називаючи їх прізвищ.

¹⁴ "Лисиця" ішов рейдом на захід з сотенним "Калиновичем", референтом СБ Володимиром Реваковичем, зв'язковим сотенного "Калиновича" – "Грицьком" і ще з одним, котрий був убитий у Чехословаччині.

Він узяв від неї папіроси, помацав, чи нема чого всередині, подав мені і казав сховати до кишені маринарки. Потім спитав її, чи вона українка.

Вона сказала, що так і що вона хоче пару слів сказати.

Сержант сказав, що тепер не може дозволити, але пізніше, коли буду мати перерву, то він дозволить на п'ять хвилин. У цій хвилині відчинилися двері і з залі розправ вийшов Володимир Духняк "Шулік".

Ми обидва на себе поглянули і в той час три жінки, котрі сиділи на лавці під стіною, підійшли до міліцаїв. Одна, котра знала міліцаю, запитала: "Янек! Веле он достал?"

Цей відповів, що кару смерти. Вона знала Духняка, бо була з того самого села, Брижава. Польською мовою питала його, де похований її брат, котрий був міліцаєм. До міліцаїв говорила, що "Шулік" напевно знає, де брат похований, бо його зловила УПА, як ходив на акції на села, і він пропав безвісти. До Духняка каже: "Ти на кару смерти засуджений, то тобі вже все одно".

Духняк говорив, що він його ніде не бачив і не знає, де він похований, але жінка наполягала. Тоді сержант каже до неї: "Відчепися від нього. Що ти собі думаєш? Що в УПА був тільки він один? Там їх були сотки, і тепер ніхто не довідається, де похований твій брат".

На той час надійшов возний [дижурний] у суді і сказав сержантові, щоб впровадив мене в залю розправ.

Коли я ввійшов у залю, за переднім столом уже сидів склад суду. Сказали мені сісти. Суддя відчитав акт обвинувачення. По відчитанню запитав мене, чи я не маю щось проти акта обвинувачення.

Я сказав, що ні, тоді присяжний капраль запитав мене, чого УПА застрілила генерала Сікорського?

Я говорю, що ген. Сікорського не застрілила УПА, що він згинув у катастрофі літака коло Гібральтару. Тоді цю відповідь перервав адвокат і говорить, що присяжний помилився. Мав замір питати про ген. Сьверчевського і чи я брав в цій акції участь.

Я відповів йому, що я там не був і не знаю, хто в тій акції брав участь.

Адвокат знов питав мене, скільки спалив я сіл і скільки вбив поляків?¹⁵

Я відповів, що села палило польське військо, а не УПА, бо це були наші села і там мешкали наші люди, і це є неправда, що ми палили наші села.

У цій хвилі суддя перервав мені дальшу відповідь. Запитав мене, яке я маю прохання до суду.

Я сказав: прошу о лагідний вимір кари.

Тоді суд казав впровадити мене в коридор, а вони йдуть на нараду.

По виході в коридор я побачив там тільки ці дві наші жінки-українки. Як сержант обіцяв попередньо, так дозволив, щоб жінка підійшла до мене. Вона запитала мене, чи я вже по справі.

Я відповів, що ще ні. Тоді мій сторож сказав, що за 10 хвилин суд відчитає мій вирок.

¹⁵ Насувається питання, кого на думці мав тут автор спогаду? Чи дійсно такі питання задавав адвокат чи, може, (що найправдоподібніше), – суддя?

Жінки питали ще, звідки нас привезли.

Я сказав, що з Чехословаччини, і сторож не дозволив нам більше говорити. Сказав цій жінці, щоб відійшла від нас.

Коли я ввійшов назад у залю розправ, суддя встав з крісла і сказав мені, щоби я також встав зі своєї лавки. Тоді почав читати, що обвинувачений такий-то а такий є винним і військовий районний суд з Ряшева на виїзній сесії в Перемишлі в доразьному трибі засуджує:

- 1) з арт. 86 КК, за приналежність до нелегальної організації на 15 років;
- 2) за спробу відірвання від Польщі полуднево-східних земель на 15 років;
- 3) з арт 1/1, за воювання зі зброєю в руках на 15 років.

Разом 45 років і позбавлення громадянських і гонорових прав на 5 років.¹⁶

Суддя питав ще, чи я зрозумів.

Я відповів, що так.

Коли мене випровадили в коридор, наша жінка ще чекала і запитала, який дали мені вирок. Я їй сказав, і мене міліція відпровадили до тюрми.

У ціл я собі подумав: “Слава Богу, що не дали кари смерти, бо кожний так собі думав, щоб тільки залишитися при житті, бо цей вирок, якщо з голоду не помреш, то, може, колись вийдеш на волю і може, стрінешся з найближчими, як іще будуть живі”.

Ідучи зі суду до тюрми, я розглядався по переходячих людях, може, побачу яку знайому людину, та нікого зі знайомих не побачив. Коли хтось з розправи повертався до ціл, то хлопці вже знали, що залишили його при життю. Найбільше були цікаві ті, котрі ще не були суджені. Кожний хотів знати в деталях, як це відбувається, що на суді питають. Але що було зробити, як кожного дня котрийсь із нас не вертався у целю, а тільки зором прощався з тими, що лишилися, коли йому віддавано його речі. Тут один другому був батьком і мамою, братом і сестрою, нікого близького жоден з нас не мав, тільки тих, кого погана доля злучила на добре і на зле. Кожен з нас тільки думками був у своїй хаті і бачив материнські засмучені, заплакані очі, котрі не могли знайти собі місця. І кожний думав, що добре є, що його старенька мама не знає, що її сина нині судять, бо це ще більше горе. І так десь усі плачуть. Навіть та свята земля наша, ці доріжки і стежки, наші зелені, зрошені потом і кров'ю ліси, а навіть пташня не має вже кому співати і не розуміє, що сталося. А може, так само вся природа проклинає збожеволілих проклятих наших ворогів?

Котрогось дня викликали з нашої ціл трьох хлопців, псевда яких були: “Бистрий”, “Острий” і “Голій”. Всі троє були з сотні “Громенка”. Всі були такі молоді, що ще на лицах не мали заросту, не були старші як 18 років. Коли їх

¹⁶ Автор спомину, Іван Лишик, подає номери артикулів, але не подає назви декретів чи устав, до яких ці артикули відносяться. Приміром: за приналежність до нелегальної організації і спробу відірвання частини території від Польщі, на основі артикулу 85 ККWP (Карного Кодексу Польського Війська) засуджувано одною карою, а не двома. Знов за посідання зброї суджено на основі арт. 4 & 1 Декрету від 13.VI.1946 року. При цьому загальний вирок був один із найвищих, тобто в описаному тут присуді не було 45 років тюрми, але т. зв. лончни вимяр кари, тобто 15 років.

привели назад з розправи, у целю впустили тільки одного “Голого”, а других двох засудили на кару смерти. Суддя їх запитав, з якого походять села? Вони відповіли, що з Павлокоми і що їх родичів вимордувала польська банда, а вони сховалися до криївок і що вони нікого з родини не мають¹⁷.

Суддя їм сказав: “Дістанете кару смерти, щоби не мстилися на поляках”. Через 90 днів присуди виконали. Ми всі це пережили тяжко, бо знали, що польська банда вимордувала майже всіх селян Павлокоми. За присуд цих хлопців на кару смерти, за цей страшний злочин, — хай цей проклятий суддя вічно конає. Може, з часом люди довідаються назвисько того судді.

Пам’ятаю, був місяць грудень. Почалася зима. Надворі і в нашій целі зимно. Вночі, коли спимо на підлозі без сінників¹⁸, тільки що маємо по однім обшарпанім коці, тулимося вночі один до одного. Тепер знаємо, що котрих залишили при життю, будуть вивозити десь до карних в’язниць, але не знаємо, де і коли. Ми більше певні, що вивезуть нас на Сибір.

Одного дня робив інспекцію сам начальник в’язниці в асисті своїх посіпак. Отворивши двері до нашої целі, став у дверях і питається нас, які маємо прохання чи скарги?

Ми говоримо, що голодуємо, що рідко дають нам на снідання хліб, тільки дають нам погризені мишами сухарі, на обід і на вечерю дістаємо тільки по півлітра зупи. Не маємо сінників до спання і ніхто не опалює нашої целі.

З начальником був присутній комендант блоку та інтендант від харчів сержант назвиськом Струсь (він походив з Добромилля. Його розпізнав наш вояк Возняк Михайло).

Начальник до цього шубравця говорить, щоби зробив літрову мірку і нею видавав зупу. Цей йому тлумачив, що він дає півлітра, але зупа є густа.

Начальник наказав також, щоби не давав нам сухарів, але хліб, а блоковому казав, щоби палили і в нашій печі, бо є норма. Щось записав на картці і так вийшли з нашої целі.

На саму польську велию [латинський Свят-вечір], 24 грудня 1948 року, в’язні поляки одержували від своїх родин харчові пачки. Давали їх в’язням у коридорі коло наших дверей; ми чули, як зачитували прізвища тих, хто мав пачку. Вже по обіді викликали з нашої целі Явіляка Теодора, який походив від Коросна. Він дістав маленьку пачку з харчами, де був один буханець чорного разового хліба, дві головки часнику і півкілограма солонини. Цю пачку він одержав від своєї сестри, котра жила в Кошалінськім воєводстві, але ми не могли здогадатися, звідки сестра довідалася про нього. Пізніше додумували, що сестра Явіляка спіткала жінку Філевича, котра дала їй адресу брата.¹⁹

¹⁷ Ці три хлопці не походили з села Павлокоми. Дуже можливо, що вони намагалися вберегти свої родини від переслідувань і тому вказали на село, яке було майже повністю вимордоване поляками.

¹⁸ У розділі спогадів п. з. “Нове місце – старі звичаї” на стор. 392 Іван Лико згадує, що в келії були сінники. Він каже: “Одного вечора, коли ми усі поклалися вже до спання на сінниках, простелених на підлозі...”

¹⁹ У цьому самому розділі І. Лико не згадує нічого про Явіляка, але про Григорія Кузьму, який почав отримувати пакунки від родини.

У цей день, на вечерю дали нам по півлітра каші, а Явіляк поділив одержаний буханець чорного хліба і сиру солонину на маленькі кусочки та один зубчик часнику на трьох, і так ми тим усі поділилися, бо не знали, чи на наш Святий вечір будемо ще всі разом.

Ще перед вечерею відчинив двері відділовий і говорив, щоб ті, що одержують пачки, дали дещо для малої, півторарічної дитини-дівчинки, котра народилася у в'язниці і тут перебуває з мамою, котра сидить за приналежність до УПА і також не знає, де є її родина.

Ми йому сказали, що ми жодних харчових пачок не одержуємо і не маємо нічого дати маленькій дитині. Тоді він сказав, що піде до інших ґеть, до поляків, і може, одержить дещо від них.

Ми собі подумали, що в цього відділового заворушилося сумління. Видко, що іще цілком не здичавів. Ми раніше чули, що плакала якась маленька дитина, але не знали, чия, і так ніколи не довідався я назвиська цієї жінки, котра в тюрмі вродила дитину, котру тримали разом з дитиною в таких тяжких тюремних варунках [обставинах].

Коли я вийшов з тюрми, то стрінув іншу жінку, яка походила з села Жерниця Ліського повіту, називалася Адамчик Анастасія. Її арештували в Сяноці на станції під час переселення в 1947 році. Вона їхала разом з родичами, була ще панною. Доставили її до концтабору в Явожні, а звідтам до в'язниці в Ряшеві, де вродила дитину-хлопчика, якого назвала Петро. З дитиною просиділа в тюрмі ще 5 років.

Поляки описують, що під час війни німці, виселяючи людей з Замоїщини, забирали і дітей і вивозили до концтаборів. Вони самі нічим іншим не ризняться від німців, бо те саме робили з нашими людьми.

У латинське Різдво рано на снідання відділовий приніс нам додатково три буханці хліба і сказав, що передали нам ВІНовці з цілі № 22, бо вони вчора одержали харчові пачки. Він казав: вони дали для вас як святочний презент. Вони знають, що ви не маєте жодної помочі від своїх рідних.

Свят-вечір у Перемиській тюрмі

Прийшов і наш Свят-вечір. Хлопці ходили по кімнати; кожний задумався над тим, як у нього в хаті було, як пришиковувалися їх родичі, як менші браття і сестрички чекали вечора. Батько до хати принесе соломи на підлогу, у куті кімнати близько стола поставить сніп пшениці, на стіл під брус постелить пахучого сіна і засвітить свічки.

Пам'ятаю, що в цей день Стефан Сивий сказав, що він нині буде постити аж до вечері, бо в них у хаті на Святий вечір всі старші віком постили аж до вечері.

Стефан Каблаш і Дмитро Голош сперечалися з ним, доводячи, що тут у тюрмі кожний з нас є так виснажений голодною в'язничною порцією, що хлопці ледве держаться. Сивий не слухав; не їв снідання ані обіду, але по

обіді заслаб, зомлів і перевернувся на підлогу. Тоді на нього почали всі кричати, і він рад-не-рад взявся до своєї каші і помаленьку прийшов до себе.

На вечерю був борщ, і то дуже рідонький. Ми перше зложили собі бажання і з'їли. Настрій був дуже поганий. Всі думали про тих хлопців, котрі були засуджені на кару смерті. Ніхто з нас на знав тюремної процедури, як довго чекає в'язень на виконання вироку, як з ним обходяться, чи не знущайються над ним.

Кожний з нас переживав це все особисто, бо всі вони були нашими найближчими, ми всі не мали жодної іншої провини, однаково були в боях, де краще було б згинути з окликом на устах: "Слава — вперед!", як нині сидіти в цілі і моритися голодом, у нервах на кожне відчинення дверей: чи вже не зачитають його прізвища і не закатруплять десь, що ніхто ніколи не довідається, в який спосіб.

Пам'ятаю, як розказував "Голуб" — Володимир Боднар, що був на розправі разом з кулеметником "Хмарою" з сотні "Бурлаки" (сам походив з Волині), котрий, як останнє прохання, сказав такі слова: "Якщо одержу від вас кару смерті, то прошу ще цього дня мене розстріляти."²⁰

Нашу Свят-вечірню задуму перервав хтось, промовивши до нас: "Хлопи! Не тільки ми самі сумуємо нині. Сумує і плаче вся наша Україна, сумують всі наші люди, котрим були близькі наші змагання з проклятими ворогами. Послухайте мене — півголосом заколядуймо!". І ми заколядували "Бог предвічний", а потім "На небі зірка..."

По колядках, всі задумані, почали споминати останні Різдвяні свята вже в відділах і в підпіллі. Я, сидячи коло Федьчака Михайла, розказував йому, як у 1946 році на наш Святий вечір були ми на таких маленькім присілку Борсуківці коло Завадки, під самим лісом. Прийшли до одного господаря, а було нас 15 хлопців. У хаті вже повечеряли, бо була вже година 9 вечора.

У хаті було троє дітей, котрі тишились, що тато приніс їм соломи. Ми їх брали на руки, а вони витріщеними очима, усміхнені, дивилися на нас. Господиня питає, скільки нас є? По хвилині вийшла з хати і незадовго припровадила зі собою дві сусідки, котрі принесли зі собою щось у горщиках. Господар приніс зараз з другої кімнати стіл, котрий господиня застелила білим обрусом, а другі жінки розложили на столі посуд.

Господиня принесла з комори дві струці з пшеничної разової муки, бо пшениця була мелена в жорнах. Зверху були посипані маком. Господар приніс з комори літрову пляшку самогону. Всі три жінки подали на стіл у глиняних мисках наперед квасну капусту, потім горох, піхоту (фасолу), кутю, вареники (господиня називала — пироги) з капустою і з бараболею і голубці з гречаної каші. Те все було смароване олієм (робленим з сім'я льону або конопель), а господар узяв з креденсу дві головки часнику і всипав на тарілку з

²⁰ Тут Іван Лишик не точно пригадає, хто в келії говорив про "Хмару", бо Володимир Боднар був суджений разом зі Стефаном Фешиничом та Іваном Ликом (див. "Витяг з вироку" споминів І. Лика, стор. 395)

сіллю. Ми всі зайняли місця за столом на лавках. Господар вкrojів кавалок струцлі і кожний ломив собі щипту, а він говорив: “Бажаю вам усім доброго здоров’я і щастя. Щоб вас жодного нічого злого не спіткало, щоб ми всі здорово дочекали наступної велиї і щоб ви і ми дочекались вільної України”.

Наш провідник “Орлик” побажав нам усім усього доброго і витривалості в нашій боротьбі, яку ведемо за слущну справу.

Тоді ми взялися їсти. Страви накладали на миски дерев’яною ложкою, а самогон пили з одної чарки по черзі. Жінки пили разом з нами і при тім говорили: “Але сильна як скотина”.

Повечерявши, ми змінили стійкового, щоб і він повечеряв. Укінці зробилося гаряче, бо ми всі, за наказом провідника, не розбиралися з плащів і кожний мав зброю коло себе. Ми добре знали, що в наші свята поляки роблять наскоки на наші села.

По вечері ми всі заколядували, і наша урочистість протягнулася десь до 12 години ночі. І тоді стійковий ввійшов у сїни і говорить, що в селі Станькова чути стріли з крісів і автоматів. Ми зараз пішли в сторону присілка Розпуття, звідки ми могли обсервувати Станькову. Ніч була погідна, але сніг був великий і мороз доходив до 10 градусів.

Цей терен ми дуже добре знаємо, бо це наш терен. Ніч морозна, але зоряна і видно далеко. Стріли вже стихли і село спало, тільки час від часу пси брехали.

Провідник зарядив, що тут у тій хаті заквартируємо. Хлопці взагалі не клалися спати, було заряджено гостре поготівля, бо терен був непевний. Я стояв на заставі, де папіроски курити не вільно. Пильно вдивляючися і наслухуючи, щоб до нас часом потайки не підійшли, знаючи кличку, яка була “два” і відгук “чотири”, дивлюся на доріжку, де ми маємо заставу. Раптом, на віддалі близько 150 метрів завважив, що щось скоренько посувається в нашу сторону. Був це чоловік, котрий біг просто на нас. Ми підпустили його на 20 метрів і затримали, спитали кличку.

Він задержався і захриплим голосом каже, що клички не знає, що він є наш і що втік від поляків.

Ми його підпустили ближче. Я обережно підходжу до нього і бачу, що він напівголий, на нім тільки підштанці і сорочка, без жодного накриття голови, а стопи ніг позавивані шматами.

Я його зараз впровадив до хати, де ми квартирували. У хаті я його впізнав. Це був упіст псевдом “Великий” з Волинського куреня від “Прута”²¹, котрий був на акції на Бірчу в 1945 році і був там поранений. Від того часу залишився в V-му районі, в шпитальці в лісі Солоннім.

Він цілий трясся і господар дав йому свої старі штани і куфайку. Ми розвинули його так поморожені ноги, що вже в декотрих місцях не було шкіри. Наш санітар “Квітка” мав з собою якісь ще німецькі медикаменти, поприкладав йому на ноги, а “Орлик” вислав наших двох боївкарів до села Ракова, де був наш лікар “Тарас”, щоб негайно прийшов до нас.

²¹ “Прут” — Вацик Павло, майор, був командиром 22-го ТВ УПА на Станіславівщині.

Господиня загріла горнятко молока. Він це випив, тоді прийшов трохи до себе. Стягнув куфайку і сорочку. Його плечі і руки були майже чорні від побоїв. Говорив: били мене пряжками пасів [поясів] і попротинали йому шкіру, що страх було дивити.

На питання "Орлика", де його зловили і як це було, він почав помаленьку говорити таке.

Восени лікар "Тарас" сказав мені, що рана (простріл у рам'я) вже гарно гоїться і санітари забрали мене з собою і завели до криївки одного господаря в селі Станькова. Я цілий час не сидів у криївці, ходив по кімнаті, а коли ішло військо то я тоді крився в криївці. І може, мене хтось із сусідів побачив. Вчора, на Свят-вечір я сидів у хаті, повечеряв з родиною і ще трохи поговорили. Раптом чуємо, що хтось застукав у двері. Я думав, що якийсь сусід, і господар відчинив двері. До кімнати влетіло військо і мене звідтам забрали. Було їх 20 жовнів, мене зі зв'язаними руками пігнали до Ропенки. Коли мене привели до їх квартири в бараку, розв'язали мені руки і жовніри почали бити мене пасами. Розібрали мене і з ніг стягнули чоботи, я залишився в сорочці і підштанцях. Казали, щоб я босий виліз на стіл і танцював козачка. Стіл стояв при вікні. Я не хотів танцювати. Почали бити мене пасами по плечах. Кричали, блюзнили на бандерівців та на УПА і говорили, що як не буду танцювати, то будуть припикати ноги вогнем. Один з жовнів узяв газету, витягнув сірники і підпалив газету. Я подивився на вікно і подумав собі, що тепер вони мене замордують. Подивився на вікно. Обрамовання не було грубе. В одній хвилині щось як би мене стукнуло в голову, і я цілою силою скочив зі стола у вікно. З вікном вилетів на подвір'я, там вискочив з віконної рами і босий, по коліна у снігу почав бігти вперед скільки мав сили. Вони почали по мені стріляти. Прибіг над село Станькова, де стріли трохи притихли. Бачу, що з моїх стіп іде кров і роблю сліди на снігу. Знаю, що вони по слідах підуть за мною. Прибіг до одної хати. Господар відкрив двері. Я попросив якусь шмату, і господиня дала мені два кусники старої плахти, якими я обвинув ноги, і в тій хвилині вискочив з хати і побіг на цей присілок, де ви мене задержали.

Коли він нам це оповідав, ми почули стріли в долішнім кінці села Станькова. Польське військо бігло за ним по слідах. На другий день ми довідалися, що жовніри по сліду дійшли до господаря, де він дістав кусники плахти обвинувати ноги. У хаті все перетрясли і сильно побили господаря за те, що він не хоче показати криївки, де сховався бандерівець. Але все скінчилося щасливо, господаря не арештували.

Над ранок, на нашу квартиру прийшов лікар "Тарас" і заопікувався нашим вояком. Ми відійшли в сторону села Ракова і перший день Різдва були в господаря, який називався Кручко Федько.

Так я споминав цю велию 1946 року, по чому обидва заснули.

У день Різдва Христового не було жодних змін. Це саме снідання, обід і вечеря. Мене почав боліти зуб. Я зголосив це відділовому і по якомусь часі я пішов до дентиста, військового сержанта. Дентист приймав тільки раз у ти-

ждень, у четвер. Я пішов раз, дістав якісь краплі, котрі нічого не помагали. По тижневі часу я пішов знов і він мені сказав, що мій зуб надається до пльомбовання, але в'язням пльомби не ставлять. Отже, зуба треба вирвати. Я на це згодився. Дентист вирвав зуба, але коли я вийшов від нього, то зрозумів, що він вирвав мені здорового зуба, а хворого залишив. Я так роззлостився, що вернувся назад до нього і говорю: "Як можна так робити? Тому, що я в'язень, то можна наді мною мститися?"

Він сказав, що зробив помилку, дав мені 4 таблетки і на тому скінчилося.

Коли я оповів це хлопцям, всі почали нарікати і проклинати, що як котрийсь з нас захворіє, то їх лікар не тільки що хворому не допоможе, але дасть ліки, щоби скоріше помер.

Випереджуючи події, хочу сказати, що ще в тюрмі в Перемишлі в нашій целі було двоє хворих: Василь Мицьо на жолудок і "Чумак" з сотні "Бродича". Вони обидва померли пізніше в центральній в'язниці в Голеньові. У в'язниці в Голеньові померли також Дмитро Голош "Голод", "Пиріг", ройовий з сотні "Біра", котрий хворів на жолудок, та Стефан Сивий, також хворий на жолудок, яких вивезли до Щеціна. Там обидва вони померли.

Конвоєм до Голеньова

Настав день 18 січня 1949 року, наш Щедрий вечір. По сніданню прийшов наш відділовий з листом в руках, зачитав з неї шість прізвищ і казав вийти в коридор, а звіттам попровадив до магазину і там переодягали нас у в'язничні цюхи [шмаття]. Одержали це по німецьких в'язнях, все старе: штани, маринарку, сорочку з троками під бородою замість гудзика, дерев'яники (черевики), округлу шапчину і рушник. Наші убрання ми здали; вони повпихали це в мішки, кожне окремо, і сказали: це ваш депозит.

По переодягненню хлопці дискутували між собою про можливу нашу долю. Деякі думали, що вивезуть нас до іншої в'язниці в Польщі, а декотрі — що віддадуть нас большевикам, і не знати, яка наша дальша доля.

Зараз по вечері чуємо, що в коридорі коло нашої целі стоять якісь в'язні. Коли відділовий відчинив двері, ми побачили, що це наші хлопці. Вони також уже перемундировані у в'язничні цюхи і входять усі до нашої кімнати. Ми останньо бачилися на станції в Перемишлі, як нас привезли з Ряшева. Почали обійматися і цілуватися й один одного питати, як здоров'я. Тоді ми вже додумалися, що поляки шикують нас у транспорт і тоді почали шукати знайомих. Я зараз впізнав Михайла Андрусечка, він походив з села Голучків Сяніцького повіту. Він говорить, що має вирок 15 років за співпрацю з УПА. Його арештували на землях одзисканих. Розказував мені, що його село переселили, частину в воєводство Щецінське, а другу половину в воєводство Кошалінське. Його родину в село Олужна Колобжеського повіту. У цьому селі є кілька родин з інших сіл Сяніцького повіту, їм дали німецькі хати, з котрих раніше виселили німців. Господарства цілком знищені і вишаровані поляками.

Мене це все інтересувало, бо хотів довідатися, де і в яких околицях знаходяться наші люди. По хвилині прийшов його брат Володимир і говорить до мене: “Підійди під стіну”. Я підійшов і в куті цілі побачив у куті сидячих двох хлопців: 14- і 15-літній, просто діти. Вони обидва брати. Молодший Андрій Андрусечко, старший Іван Андрусечко. Дивлюсь на них, страшно блідих; їх лица були аж жовті, як віск. Старший почав говорити, що видала їх одна жінка полька (з їхнього села). На розправі в суді говорила, що вона нас бачила, як ми обидва збирали по хатах хліб для партизанів. Старшому дали 12 літ в’язниці, а молодшому 10 літ. Арештували їх уже на заході, там де їх переселили.

Тоді наблизилась до нас ще Володимир Кметь “Славко”, Кузьма Грицько, Михайло Костик, Іван Лико. На нашу цілю впровадили ще чотирьох, котрі були засуджені на кару смерті і помилувані, а саме: Ривакович Володимир, Ярош Орест, Вуйчик Мар’ян “Кукса” і Михайло Грицько “Дніпро”. Ми почали з ними говорити і числили, скільки нас є в тій цілі. Начислили ми 67-х, з тим, що два молоді хлопці Андрусечки в Явожні з нами не були, а ще одного — Вархолу Михайла “Зенка” ми тут віднайшли, засудженого на досмертну кару. Він розказував, що він ослаб і залишився у Словаччині в горах в одного господаря, де перебував аж до літа 1948 року. Цей господар мешкав на боці за селом і він йому помагав працювати на господарстві. Хтось його там побачив, і прийхала словацька міліція, його арештували і доставили до в’язниці в Перемишлі, де його судили.²²

Так відтоді я залишив у своїй пам’яті тих наших смертельників, котрі стоять мені перед очима, яких назвиська і вирoki подаю нижче:

Ч. п.	Ім’я і прізвище	Псевдо	Присуд
1	Бахтальовський Любомир	Зенко	Кара смерті
2	Щигельський Володимир	Бурлака	Кара смерті
3	Гробельський Роман	Бродич	Кара смерті
4	Кучер Михайло	Яр	Кара смерті
5	Мазур Григорій	Калинович	Кара смерті
6	Філевич Антін	Бойко	Кара смерті
7	Шостак Микола	Лисиця	Кара смерті
8	Цюра Степан	Лемко	Кара смерті
9	Лиско Микола		Кара смерті
10	Горонь Іван		Кара смерті
11	Вовк	Голий	Кара смерті
12		Соловій	Кара смерті
13	Дикий Еміль		Кара смерті
14		Хмара	Кара смерті
15		Вітер	Кара смерті

²² Вище, на стор. 546 Іван Лишик розповідає про Михайла Вархолу “Зенка”, що він був у концтаборі в Явожні.

16	Вуйчик Мар'ян	Кукса	Кара смерти
17	Ярош Орест		Кара смерти
18	... Дмитро	Тур	Кара смерти
19	Духняк Володимир	Шулік	Кара смерти
20	Якумишин Іван		Кара смерти
21	Горонь Михайло		Кара смерти
22	Мюко Микола		Кара смерти
23		Голий	Кара смерти
24		Бистрий	Кара смерти
25		Шпак	Кара смерти
26		Меч	Кара смерти
27		Острий	Кара смерти
28	Колотка Андрій	Острий	Кара смерти
29		Галайда	Кара смерти
30		Квітка	Кара смерти
31		Грицько	Кара смерти
32	Грицько Михайло	Дніпро	Кара смерти
33	Кравзе Гельмут		Кара смерти
34	Марушак Іван		Досмертна тюрма
35	Мороз Петро		Досмертна тюрма
36	Боднар Володимир	Голуб	Досмертна тюрма
37	Фешанич Стефан	Сорока	Досмертна тюрма
38	Войтович Володимир		Досмертна тюрма
39	Вархола Михайло		Досмертна тюрма
40	Кметь Славко		Досмертна тюрма
41	Куций Василь		Досмертна тюрма
42	Явіляк Теодор		Досмертна тюрма
43	Торган Петро		Досмертна тюрма
44	Сивий Стефан		Досмертна тюрма
45	Курдибан Микола		Досмертна тюрма
46	Кузьма Григорій		Досмертна тюрма
47	Кузьма Грицько		Важка тюрма
48	Лико Іван	Богдан	Досмертна тюрма
49	Мороз Петро		Досмертна тюрма
50	Босак Михайло		Досмертна тюрма
51	Гула Василь	Дубовий	Досмертна тюрма
52	Раб Юрко		Досмертна тюрма
53	Демон Еміль	Дуня	Досмертна тюрма
54	Федьчак Михайло	Чумак	Досмертна тюрма
55	Осип Сенечко-Головатий		Досмертна тюрма
56		Кудияр	Досмертна тюрма
57	Каблаш Стефан		Важка тюрма
58		Скала	Досмертна тюрма
59	Филип Осип	Степ	Важка тюрма

60	Терефенко Микола		Важка тюрма
61	Андрусечко Володимир		Досмертна тюрма
62	Голош Дмитро	Голод	Важка тюрма
63	Сорока Іван	Співак	Важка тюрма
64	Худик Володимир		Важка тюрма
65	Книш Володимир		Важка тюрма
66	Книш (Кравчук) Олексадер	Лев	Важка тюрма
67	Возний Михайло		Важка тюрма
68	Черник Осип		Важка тюрма
69	Комарницький Дмитро		Важка тюрма
70	Явірницький Стефан		Досмертна тюрма
71	Мазур Юрій	Голуб	Досмертна тюрма
72	Зубенко		Важка тюрма
73	Станіславський Іван		Важка тюрма
74	Турко Віктор		Важка тюрма
75	Балик Мирослав		Важка тюрма
76	Гуда Василь		Важка тюрма
80 ²³	Тхір Василь		Досмертна тюрма
81	Цилюпа Еміль		Важка тюрма
82	Смик Володимир		Досмертна тюрма
83	Рйопка Василь		Важка тюрма
84	Гуда Павло	Василь	Важка тюрма
85	Минда Осип		Досмертна тюрма
86	Блюй Станіслав		Важка тюрма
87	Мицьо Василь		Важка тюрма
88	... (чотовий)	Мирон	Кара смерти
89	Маслюк Іван		Досмертна тюрма
90		Чумак	Важка тюрма
91	Янко Михайло		Важка тюрма
92	Стиранка Михайло		Важка тюрма
93	Мощиц Іван		Важка тюрма
94	Мощиц Петро		Важка тюрма
95	Грицковян Михайло		Важка тюрма
96		Пиріг	Досмертна тюрма
97		Михась	10 років тюрми
98	Мільчак Осип		Важка тюрма
99		Офелія	Важка тюрма
100	Зубенко Катруся		Важка тюрма
101		Нестор	Кара смерти
102		Юльцьо	Кара смерти
103		Сагайдак	Кара смерти
104	Шалалай Константин		Важка тюрма
105		Смерека	Важка тюрма

²³ У цьому списку Івана Лишика бракує порядкових номерів 77-79.

Доповнення до списку І. Лишика²⁴

11	Вовк Іван		
17	Ярош Орест	Орел	
	Німець Михайло	Круча	Кара смерти
	Сикліцький Михайло		Кара смерти
33	Марущак Іван	Верба	
40	Кметь Володимир	Славко	
42	Явіляк Теодор	Зозуля	
43	Торган Петро	Шабля	
44	Сивий Стефан	Довгий	
45	Курдибан Микола	Чиж	
52	Раб Юрко	Черник	
56	Лазар Теодор	Кудияр	
57	Каблаш Стефан	Гарасим	
60	Терефенко Микола	Медвідь	
61	Андрусечко Володимир	Зенко	
69	Комарницький Дмитро	Щур	
72	Зубенко Микола		
73	Станисовський Іван	Крук	
74	Турко Віктор	Іскра	
80	Тхір Василь	Підкова	
85	Минда Осип	Лоза	
91	Янко Михайло	Чува	
92	Стиранка Михайло	Калина	
93	Мошиц Іван	Вандрівник	
94	Мошиц Петро	Медвідь	
95	Грицковян Михайло	Олень	10 років тюрми
102	Ганас Ольга	Офелія	
	Ревакович Володимир	Майстер	15 років тюрми
	Пштир Іван		Кара смерти
	Столиця Михайло	Зайчик	Досмертна тюрма
	Процьо Михайло	Крамаренко	Досмертна тюрма
	Боївка Іван	Івась	15 років тюрми
	Кривуцький Іван	Аркадій	Вивезений в ССРСР
		Пімста	Вивезений в ССРСР
104	Шалапай Константин		Досмертна тюрма

²⁴ Перший список даних про вояків УПА, переданих чехами полякам, був поданий Іваном Ликом в Лемківському календарі за 1973 рік. Передрукованому опісля в І-му числі журналу "Лемківщина" за 1981 рік. По консультаціях І. Лика з бувшими учасниками описуваних тут подій, а саме: Стиранка Михайло, Процьо Михайло, Головатий Осип (що проживали в Канаді) та Терефенко Микола, тобто автор Іван Лишик (проживаючий в Польщі), у лютому 1989 року справлено і доповнено цей список, але цього не друкувалось дотепер ніде. Тут у доповненні подається деякі дані, не подані в першому списку, з покликанням на числа порядкові списку Івана Лишика.

Було близько восьмої години вечора 18 січня 1949 року. Відчинили двері і почали зачитувати наші назвиська і той, кого зачитали виходив у коридор. Там каліфактори роздавали кожному по півбуханця хліба і по два декаграми смальцю, завиненого в шарий папір.

На коридорі до нас долучилися в'язні-поляки. Наш ескорт з органів безпеки чекав уже на нас на в'язничній площі. Звідти трійками в колоні повели нас до залізничної станції в Перемишлі. Тут впускали нас до спеціального в'язничного поїзда трійками і зараз замикали за нами двері. Нас у сепаратці було четверо: я, Петро Мощиц, Дмитро Комарницький і Осип Минда.

Поїзд рушив у напрямі на захід, і кожний з нас задумався над деякими минувшими Щедрами вечорами. Мені пригадався Щедрий вечір 18 січня 1947 року. Було нас тоді п'ятеро: я, "Орлик", "Квітка", "Пімста" і "Білий". Зайшли ми до одної хати в селі Пашова, де господиня Лишик Галина вгощала нас вечерею, котра не була така виставна, як колись, але була кутя, голубці, вареники і випили ми тоді по чарці самогонки, і панував у хаті дуже добрий настрій. До цієї хати прийшла тоді "Офелія". По вечері вона почала колядувати щедрівки, а мала прекрасний голос і знала багато різних пісень. Була дуже гарна дівчина: очі в неї чорні, як терки, прекрасне кучеряве волосся. Походила з околиць Дрогобича. Пам'ятаю, як провідник "Орлик" залицявся до неї. Я згадував цей вечір як найкращий з усіх вечорів моєї воячки.

Коли господиня хати сказала нам, що завтра на річці, що пливе коло її хати, буде водосвячення, провідник "Орлик" рішив бути разом з нами на цім Богослуженню, але на нічліг ми перейшли до іншої сусідської хати, близько яру, щоб у разі потреби легше було втекти в ліс.

Наступного дня близько години 10 ранку, коли процесія з людьми вийшла з церкви, дзвони грали цілий час. На процесію ми дивилися з хати через вікно. Коли священик почав відправляти, співав жіночий хор. "Орлик" каже: "Хлопці! Видко, що в селі спокій, а поляки і так сюди не прийдуть, бо дороги засипані снігом. Мусили б мати всі лещета, щоб сюди дістатися. Підемо і ми на те водосвячення".

Прийшовши на Богослуження, ми стали собі близько хору. Коли священик запалену трійцю свічок знаком хреста гасив у воді, замочив також у воді кропило і ним кропив усіх присутніх. Побачив нас, що ми стоїмо недалеко від нього, роблячи знак хреста, підсміхнувся і покропив щедро нас. По цій церемонії люди набирали воду в дзбанки й інший посуд та мили собі лица. Ми також підійшли до води і кожний з нас умив собі зимною водою лице, а потім вернулися назад на нашу квартиру.

А нині я сидів на лавочці в цьому вагоні, пригноблений. На думку насуваються різні думки, як ворог усе знищив і збездивив, проклятий. Наш нарід поніс страшні моральні і матеріальні жертви, і хоча б західні країни знали про наше повстання, бо амбасади в Польщі є і жодного спротиву не робили. Дивилися, як комуна нищила все, грабувала села, а люди мусили залишати те все, що кілька років будували. Церкви, цвинтарі, на котрих лежать прадідівські кості, все зруйноване, а ми, котрі боронили свої землі,

присуджені на поневіряння по цілому світу. Знаю, що тим, котрим льос усміхнувся і вдалося їм вирватися від проклятих засліплених безбожників, нелегко їм буде призвичаїтися до інших звичаїв і обичаїв, культур, бо де б не були, всюди чужа сторона. Тяжко крутити своїм язиком, і хоч дивившись на чужі обличчя і здається, що їх очі прихильно на тебе дивляться, та все в душі думаєш, що це не наше — далеке і холодне. Але що вдієш?

Той, хто залишився при життю, мусить думати про дальше життя і про тих, котрі погинули в боях, були помордовані на шибеницях, страждають на засланнях, голодують по тюремних казематах. Бо всі ті, котрі ізольовані, звертаються думками до вас, живих, і просять: не забувайте за нас! Не забувайте за нарід, за маленьких діточок, бо може, з тих найменших виростуть правильні дочки і сини, котрі будуть далі продовжувати слухну боротьбу своїх батьків. І мусить хтось цих людей направдити на добру дорогу, бо так собі думаю, що витинають ліс, а пізніше на тім місці знову росте ліс. Все не витнеш, проклятий, і з часом рани загояться, і ви, прокляті, не будете панувати. Прийде і на вас час розплати за ваші злочини...

Ми сидимо у вагоні в своїх каютах. Витягнув собі з-під маринарки кусень сухого хліба, щипав пальцями та пхав до рота, щоб хоч трохи пожитись. Але води не було, щоб хоч трохи зволожити губи. Коли ми просили води, відповідь була одна: води не мами!

Центральна тюрма в Голеньові

21 січня 1949 року о годині 9 ранку довели нас на Помор'я до міста Голеньов. Там уже чекала на нас сотня КБВ. З колійової станції попроварили нас до тюрми, котра знаходилася не більше як один кілометр. Припроварили нас під саму браму. На мурі коло брами висіла бляшана таблиця з написом "Центральне Вензене Карне в Голеньове".

Нас впровадили на малий пляц, котрий знаходився між будинком адміністрації та в'язницею. Бачимо величезні блоки, збудовані з червоної цегли. По переліченню впровадили нас на переходовий блок і всадили нас по семеро в одну целю. У тій кімнаті було три сінники, стіл і три табурети.

Відділовий приніс нам на целю сім металевих банок з-під консерв і сім ложок. Я одержав дерев'яну ложку, може, вже з 20 років стару. Відділовий сказав нам, що банки будуть служити нам за миски на страву. У кімнаті було відерко з водою, мийниця до миття і кібель, а на стіні висів регулямін — чого не вільно робити в'язневі.

Відділовий відчинив двері, каліфактори принесли обід. Кожний з нас по черзі підходив до котла і каліфактор вливав літр ріденької ячмінної каші до банки.

У цій целі був я і шестеро поляків, котрі приїхали разом з нами з Перемишля. Двоє з них у Перемишлі були кухарями і говорили, що там вони варили кращу кашу. Я їому кажу, що якби ми там були довше, то з голоду би повмирали.

Цей в'язень говорить, що шеф кухні спеціально так зарядив і що кожного дня залишалося три чи чотири бочки зупи, котрі забирав до своєї хати шеф кухні, назвиськом Струсь. Він тримав свині і тим їх годував, а в'язні так страшно голодували.

На другий день зранку, коли давали снідання, кожний в'язень дістав 400 грамів чорного хліба і півлітра чорної, не солодженої збіжєвої кави.

Ще цього дня по сніданню перепроводили нас в інші блоки. Я дістався на блок "F", целя № 65 на третьому поверсі. Наших хлопців порозкидали майже по всіх блоках. Тих, хто мав досмертні вироки, забрали на блок "B". Там були поодиначні цілі, і їх там по одному саджали. Це були маленькі клітки, один метр на три і пів. Було там залізне ліжко, вмуроване у стіну; на день в'язень ліжко підносив до стіни і зачіпав його гаком, а на ніч, по апелью, відчіпав його, і тоді можна було на нім положитися. У самім куті був такий маленький столик, що містилася на нім миска зі зупою, один табурет, кібель для фізіологічних потреб, відерко з водою, досить маленька мийничка і регулямін на стіні. У ліжку сінник, напханий стертою соломою.

У целі № 65 вже було шестеро поляків, мене дано як сьомого. Коли я ввійшов до целі, представився, назвав своє прізвище. Вони зараз почали питати, який я маю вирок і за що?

Я сказав, що сказаний [засуджений] за УПА. Тоді вони поодинокі повіли свої назвиська: Маліновскі Кароль (познаняк), Ястшембскі Стефан (з Кракова), Грищ Станіслав (зłodий), Яворскі Ян (студент з Тернополя, переселений до Вроцлава), Зайдель Станіслав (з Кросна, вирок 6 років за нелегальний пістоль), Чая Станіслав (з Станіславова, 22 роки, вирок 7 років за нелегальну зброю), переселенець із Станіславова, поселився коло Вроцлава на німецьких землях. Він оповідав, що його батько був комендантом самооборони села перед УПА, а саме село мало 400 господарств, два костели, близько 2000 людей. На коменданта істребітелів його батька поставили большевики.

Цей блок мав всі однакові цілі; чотири метри довжини, два метри ширини. Вікно під самим суфітом, можна було його відхилити горою тільки на 15 сантиметрів. У вікні було шість шиб; три здоліни були матові. Якщо хтось хотів подивитися, як виглядає зовнішній світ, то треба було стати на стіл, а якщо це вздрів стражник, то за це мусив стати до рапорту, і начальник в'язниці карав в'язня 48 годинами карцера і голодівкою — 400 грамів хліба і вода. Карцер був не огріваний, і розбирали донага. Як це було взимку, то трудно було цей час видержати.

Перші два дні в целі в'язні поляки хотіли довідатися від мене про все, як це було в наших теренах. Найбільше хотів знати студент Яворскі, котрий говорив, що він сам багато знає про УПА і навіть бачив наші відділи. Розказував, що відділи були дуже добре зорганізовані, це потверджував і Чая Станіслав. Їх обидвох найбільше цікавило, коли українці так зорганізувалися і які то були люди, котрі це повстання організували?

Яворскі говорив, що він добре знає, яке було наставлення поляків до населення українського, але те, що українці візьмуть зброю в руки і поч-

нуть бити поляків і виганяти з тамтих земель, не вміщалося йому в голові. Як стало можливим, що українці, держані весь час у ризах, під дозором польської поліції за санації, могли повстати проти поляків? Польська санаційна влада не допускала до військових шкіл українців, отже, звідки взялися ці командири і провідники, котрі збунтували українців проти поляків? Питав також, чи українцям було зле під владою Речіпосполитої.

Я обмежувався і не хотів їм про це розказувати, але говорю, що я сам не походжу з тамтих сторін, але знаю те, що поляки погано відносилися до українського народу. Хотіли за всяку ціну нарід згнобити і тримати в темоті. Майже всі маєтки держали поляки і жиди, а тамтешні люди працювали в їх маєтках заповідарма, а як парцелювали деякий маєток то українцеві не можна було купити собі кавалок землі, тільки під варунком [умовою], що цей селянин переніс свою і своєї сім'ї метрики уродження з греко-католицької або православної парафії до римо-католицької, і відтоді мали послугуватися тільки польською мовою. Українець не міг знайти ніде на ваших підприємствах праці, тільки мусив емігрувати за границю за хлібом. А скільки то ваші повідбирали наших церков і переробляли на костели? Скільки вищих і середніх українських шкіл позамикали, чи світлиць, щоб наша молюдь не мала куди дітись? Але зате будували поляки тюрми; славний концертір Березу Картузьку, де немало наших невинних людей сиділо.

І питаю цього студента: чи він знає, як польський селянин відносився до свого сусіда українця? Він говорив до нього: відійди, хаме, від мого плоту, бо мі осмородиш. А скільки найрозмаїтших образливих дотинків чули українці від поляків, бо для вас, поляків, іншого народу не існувало.

І так це все збиралося, і постала така ненависть між нашими народами.

Інші в'язні слухали і неприяно дивилися на мене. Знав, що я їх не переконаю і що я тут є між ними один, але говорив.

На наступний день по сніданню випроводили нас на шпацир, котрий тривав 15 хвилин. Ходили ми кругом на площі між блоками у відступі 5 метрів один від одного. Кожний мусив держати руки ззаду і не вільно було говорити, бо як відділовий вчув, що хтось навіть потиху говорить, то зараз переривав цей шпацир. А як побачив, що хтось схилився, то на коридорі поставив в'язнів в один ряд. Тоді покликав на поміч більше відділових і вони робили ревізію коло в'язнів.

Того дня нам перервали шпацир, бо двоє наших хлопців, Каблаш Стефан і Іван Лико, так замішались поміж в'язнів, що ішли один за другим і напевно потиху розмовляли, а це зауважив стражник і за те перервав шпацир.

Коли ми вже ввійшли до целі, тоді в'язні в моїй целі почали нарікати, що нині тільки через бандерівців перервали шпацир. Вони вже довідалися, що на цьому відділі є більше наших хлопців.

Тоді Чая Станіслав почав розказувати, як одного дня навесні 1945 року приїхав старший лейтенант до його батька і сказав, щоб батько організував двадцять хлопців істрєбітелів зі зброєю, щоб піти провирити ліс над се-

лом. За півгодини стояли всі визначені на нашій подвір'ї і разом з лейтенантом вирушили до лісу.

Перед вечером повернули назад і розказали, що зловили одного бандерівця. Я питаю батька, де він тепер і де його зброя. Батько тихо почав мені розказувати, що цей бандерівець не мав коло себе зброї, а знайшли коло нього маленьку штафету, котру забрав лейтенант. Це був молодий хлопець, не мав більше як 13 років. Він не хотів сказати, звідки він походить і як називається та куди ніс штафету, хоч істребітелі його страшно били і так скатували, що цей малий бандерівець не міг піднятися з землі. Тоді лейтенант сказав, що такого побитого не можуть забрати з собою, бо як люди побачать, то будуть негарно про них говорити. Тоді витягнув пістоль і дострілив його та сказав викопати яму в корчах і там його поховати. Істребітелям заповів, щоби нікому не розповідали про те, що сталося.

Я, говорив Чая, зараз батькові сказав, що поступили дуже зле, бо як довідаються бандерівці, то будуть мститися. І так сталося. За три дні кілька наших "відважних" істребітелів вибрались до цього самого лісу на бандерівців, бо хотіли собі постріляти. Було їх п'ятеро. Не знаю докладно, як там було, але з тої п'ятки бандерівці зловили двох. Напевно, дали їм добре по задку, бо показали, де закопали того малого хлопця. Тих двох істребітелів застрілили і закопали на те місце, де лежав малий бандерівець, а куди забрали трупа малого бандерівця — невідомо.

На другий день батько зібрав істребітелів і пішли на те місце. Знайшли тих двох, принесли їх до села і з парадом поховали на цвинтарі. Представники комендатури зі Станіславова, котрі були на похороні, сказали батькові, щоб зміцнив стійки і поробив застави, бо бандерівці можуть прийти до села кожної ночі.

Батько сказав, що ціле село окопане ровами і що вони бандерівців не бояться. Було це в понеділок, а в четвер о годині 10 вечора наскочили бандерівці на долішній кінець села, почали стріляти. Наші мужчини всі були озброєні і з окопів стріляли в упістів. Перестрілка тривала півгодини, упісти відступили, пішли в сторону лісу. Забитих не було. У наших було троє ранених, зі сторони УПА вбитих наші не знайшли, хоч в однім місці на землі була кров. Видно вбитого або пораненого забрали з собою.

Була неділя. О годині 10 відправлялося в костелі. Коли люди почали виходити з костела, побачили, що з долішнього кінця дорогою іде молодий мужчина, з непокритою головою, має на собі літній плащ-порохівник. Прямує селом, а з горішнього кінця стійки завважили молоду незнайому дівчину в суконці, на руці мала торбу. Їх ніхто не задержував. На середині села обоє привіталися. Мужчина взяв дівчину за руку і дівчина повернула назад, у сторону, звідки прийшла.

Цього молодого мужчину люди пізнавали. Говорили, що то був син українського священика, котрий мешкає на третім селі і що він був студентом, а дівчини ніхто не знав. Вони, ідучи селом, пильно розглядалися по

селі, сміялися і говорили по-українськи. Люди зараз говорили, що ці двоє, напевно, з УПА, прийшли оглянути село як розвідка.

Була середа, година одинадцята, наші алярмові зробили в селі алярм, почалась стрілянина. УПА зробила наскок на село. Прийшло їх стільки, що заняли ціле село з правої сторони. Хоч наші стріляли в них, не могли їх завернути. Запалили хати на обидвох кінцях і посередині села. Батько зараз зателефонував до комендатури, щоб дали поміч, бо УПА наскочила на село, а вони самі не можуть дати ради боронитися. Невдовзі прийшло чотири самоходи большевиків, котрі в горішньому кінці села почали битися з УПА. Село горить. Батько в якийсь спосіб дістався до большевицького капітана і говорить до нього, щоб він наступав на УПА. По двадцятьох хвилинах капітан наказав перервати бій і почав відступати з військом. До батька говорить, що він думав, що наступ робить якась мала сила УПА, але бачить тут, що є більша сила, і він не має права наказати бійцям, щоб наступали, бо половина може бути вбита, а його за це віддадуть під воєнний суд і розстріляють. Без дозволу штабу він не має права дати такий наказ.

І так батько, я, моя мама і дві сестри, як рівнож інші родини, залишили наше село і пішли з військом. На другий день ми ще вернулися до села, але села вже не було, все згоріло. Залишилися тільки два костели. Селяни на другий день пішки пішли до Станіславова на реєстраційний пункт, і там одержали вагони і приїхали до Польщі, на одзискане від німців земе. Багато наших селян забрали зброю і привезли з собою. Мій батько такий патріот, а тепер також сидить так, як і я.

Тоді Зайдель Станіслав питає: як це було, що твого батька посадили до в'язниці?

Чая говорить, що він має дома дві сестри, іще панни. Одна має 21 рік і молодша 20 років і що в 1947 році познаходили собі кавалерів, а це обидва були тайняки з УБ. Їм ходило, щоб від дівчат щось витягнути, і так сталося. Сестри оповіли їм, що батько має кріса, а я пістоль. Знали, де схована зброя, і повіли це їм. Вони напустили других убовців. Приїхали, забрали зброю, батька і мене. Завезли нас до Вроцлава. У суді мої сестри мусіли свідчити проти нас, і так батькові за кріса дали сім років, а мені за пістоль — шість років тюрми.

На наступний день по сніданню випровадили нас на шпацир. Мої компани з целі були на мене обурені по розповіді Чаї, але з'ясувалося, що не всі. Коли вернулися ми зі шпациру під целю, за якої півгодини підійшов до мене злодій Маліновскі Кароль і Яворскі Стефан і почали наперед визивати мене від бандерівців, а потім обкладати п'ястями. Тоді скочили між нас Чая і Зайдель і сказали їм, щоби вони не важилися ще вдарити. Тоді Маліновскі говорить: "Ти вчора говорив, що українці спалили ваше село..."

Чая говорить: "То є наша справа, ти до цієї справи не маєш права мішатися. Що УПА спалила моє село, то добре зробила, хай би наші істребітелі сиділи в спокою. За що замордували цього малого хлопця, за чим ходили

по сусідських українських селах, шукали партизанів? Шукали собі гудза і знайшли. Я знаю добре, як наші відносилися до українців”.

Яворські тоді нічо не сказав, тільки почервонів, а Чая до нього: “Но, Яворські, говори, тільки говори правду, бо інакше будемо битися”. Але Яворські не відізався, і тоді в цілі зробилось дві партії.

На обід того дня дали кашу. У пушці Чаї був маленький кусник м'яса, що рідко траплялось. Маліновські побачив цей кусник м'яса, і коли вже всі зачали їсти, запхав свою ложку до пушки Чаї, витягнув цей кусник м'яса і з'їв. Чая, не застановляючись, вилляв свою кашу між очі Маліновському і тоді почали всі битися п'ястями. Але студент Яворські зачав говорити, що в тій цілі нема єдності і що не знати, хто ким є. Найкраще буде, як політичні справи не будуть тут порушуватися. І так ми всі сиділи. Чая і Зайдель зі мною говорили і час від часу говорив зі мною студент Яворські.

Одного дня, коли ми прийшли зі шпациру, комендант блоку проголосив через тубу, щоб усі в'язні пакували свої речі: коц, простирadlo, ложку і пушку, котра служила за тарілку і горнятко, але також як подушка під голову, котру я закладав під сінник, щоб під головою було трохи вище.

У тій в'язниці були строгі правила, котрих в'язні мусили стисло придержуватися. Догляд над одним відділом, котрий мав 28 ґеть, мав так званий відділовий. Один блок мав чотири відділи і чотирьох блокових. Зверхником був комендант блоку, або блоковий, котрий перепроваджував апелі кожного дня вранці і увечері. У кожній цілі був в'язень-комендант цілі, котрий у часі апелю, звернений до дверей, голосно кричав: “Бачность! Обитателю блокови, вензень, такий-то а такий мельдує, що в цілі № 65 стан в'язнів є сім, всі присутні, готові до апелю”.

До снідання, обіду і вечері ставали по троє і стояли під протилежною до дверей стіною. До дверей підставляли стіл і тільки командант цілі мав право стояти при столі і уставляти на столі подані каліфактором страви. Коли відділовий замкнув двері, тоді в'язні підходили до столу і кожний брав свою пушку з кавою чи зупою і сідав їсти на підлозі, бо в цілі було тільки три табурети.

Правила мінялися залежно від політичної ситуації назовні. Приміром, навесні 1949 року, коли відділовий відчинив двері, в'язні мусили ставати обернені лицем до стіни і руки держати за спиною. Тільки комендант цілі мав право бути звернений лицем до дверей і за кожним відкриттям дверей зголошувати про стан у цілі. Було і так, що робили у в'язниці алярми. Коли алярмова сирена починала гудіти, то в'язні мусили кластися на підлозі, обернені головами до стіни протилежної до дверей. Не знаю, чи вони це самі вимислили, чи дістали вказівки від своїх найкращих знаменників [знавців] большевиків, бо вони найкраще знали, як це робити, щоб в'язня застрілити в голову ззаду. Робили ці алярми що два тижні і тоді влітало на відділ більше вартових і через візитирки [прозорі скляні очка в дверях] провіряли, чи всі лежать. А як хтось рушився, то зараз відчиняли двері і забирали цього в'язня до карцеру, де, голий і голодний, мусив сидіти 48 годин. Така алярмова пере-

вірка тривала півгодини і більше. Цей большевицький ригор тривав цілий час мого побуту в Голеньові.

В'язнів перекидали часто, щоби самі між собою не розпізналися забгато і також впихали до цель своїх донощиків, котрих там називали капусями. Вони мали за завдання підслуховувати, що в'язні між собою говорять, і доносити це, а за це їм обіцяли, що скоріше випустять на волю. Були це люди переважно куракради, збоченці, бувші міліціанти й убовці, котрі мали різні високі в порушенні права. Сиділо також багато таких поляків, котрі під час німецької окупації співпрацювали з німецьким гестапо і саджали в тюрми своїх. Тих треба було дуже оберегатися, бо то була сволота. Така людина рідну матір і батька продасть за що-будь, а вони у в'язниці дуже конспірувалися і треба було дуже вважати, бо як на когось капусь зробив донос, то такий в'язень отримав півроку поодинки.

Повертаючись до наказу в'язням пакувати речі. Коли нас викликали в коридор з нашими речами і казали стати при стіні, лицями, зверненими до стіни, комендантом блоку був тоді старший віком мужчина, якийсь формаль з воєводства Познанського. Він дуже слабо читав, видно було по його обличчю, що хворів на жолудок, бо завжди держався за нього. На в'язнях не мстився, бо хоч побачив когось з в'язнів, що дивиться у вікно, то тільки звернув увагу і махнув рукою. Тоді він читав назвиська і номер цели, до котрої той в'язень має йти. Як викликав моє прізвище, я був призначений до цели № 64.

Коли я увійшов до цели, в душі просив Бога, щоб дали до тої цели хоч одного нашого хлопця, то чувся би краще, було б до кого слово сказати, але зі мною прийшов Зайдель Станіслав, що з ним я сидів у попередній цели. Думаю, хвала Богу, що є хоч один, що не є проти мене.

Привіталися і представилися один одному. Я попав, де були: старший віком, 56 років, Скібінські Станіслав з Познанського — капітан у стані спочинку; посідає невеликий маєток 150 гектарів землі, вирок 7 років в'язниці. Другий — Зажицкі Казімеж, штабовий капітан, літ 39, вирок — досмертна в'язниці. Левіцкі Станіслав, походить від Білостоку, літ 35, вирок 7 літ. Кубанські Ян походить з Сосновца зі Шлеська, польський боївкар, вирок досмертна тюрма.

Я представився, що походжу з Сянїччини, українець з УПА.

Вибрати коменданта цели я пропонував Скібінського, але він почав відмовлятися, і тоді Зайдель Станіслав подав моє прізвище, сказавши, що я був комендантом у цели 65. Всі на це згодилися, а я собі помислив, що хоч буду бачити тих, котрі роблять апелі, і буду дивитися їм в очі, бо не знати, як це все скінчиться. Тут такий тяжкий режим, жодних газет не маємо, тільки дають нам до кубла дерті на малі кусники газети по два кавалки на одного. Ми то наперед складаємо, пасуємо, щоб дещо довідатись, що діється на широком світі.

Цього дня час минув нам скоро, кожний прийшов на свіже місце і один другому не довіряє, тільки ходимо по цели 4 кроки до дверей і назад. І так години ходять одні, а потім зачинають другі.

Прийшов вечір, ми поклялися спати по двоє на одному вузькому сіннику, що треба було відвертатися набік всім по команді, бо пожитися на хребет не ставало місця. Але важне було, що переспали першу ніч спокійно.

На другий день на шпацірі я побачив наших трьох хлопців: Лика Івана, Каблаша Стефана і Голоша Дмитра. Я до них підійшов, як виходили з брами на подвір'я. Перекинулися між кількома словами, один другого питав за здоров'я і стосунки з поляками в цілі. Я говорив, що найкраще було б, щоб наших упістів помістили в целях самих, а не поміж різну маргінесову збиранину, але трудно...

Коли повернулися в цілі, капітан Скібінські почав говорити, за що його арештували, і що комуністичний режим несправедливо дав йому такий великий вирок. У 1944–1945 роках він був на фронті, у польській армії разом з большевицькою армією ішов на Берлін. По скінченні війни був демобілізований і повернувся на своє господарство, де господарив до дня арештування. Розказує, що в 1947 році восени одного дня ввечері вивів свого коня зі стайні, сів на нього і поїхав до корчми, котра знаходилася в тім самім селі, один кілометр від місця його замешкання. Увійшов до корчми, сів за стіл і там випив два стаканці горілки. Недалеко корчми була сільська світлиця. Цього вечора приїхало там обозове кіно з воєнним большевицьким фільмом. До мене причепився один чоловік і говорить: пане Скібінські, перейдімся на цю світлицю, оглянемо руский фільм. Я мав трохи вже в чубі. Коли на стіні побачив я образ екрана, де рускі б'ються з німцями і палають якесь село, мене це поденервувало, я вийшов на сцену, взяв фільмовий апарат, кинув на підлогу і поломив. Приїхали міліціанти і забрали мене в комісаріят, пізніше розправа в суді, де я одержав вирок 7 літ. Хоч я мав оборону свого адвоката, котрий на процесі мене боронив, хоч я мав заслуги з війни, нічого не помогло. Суд визнав мене винним саботажником і неприязним соціалістичній владі, що не люблю большевиків і їх пропаганди. Вони хочуть цілий світ завоювати, а де вже прийдуть, нищать усе. Я бачив на свої власні очі, як вони непотрібно нищили вже за фронтом німецькі маєтки (палаці), двори, де знаходилися прекрасні меблі, жирандолі ломали і товкли, а всередині на прекрасних підлогах огонь палили і сміялися, що це все фашистівське. Це просто в голові не хотіло поміститися, а як уже дець впали їм у руки молоді жінки, дівчата, то зараз бралися за спідницю, не залишили жодної спокійно. Розумію, що війна, але все повинно мати своє місце. Від того часу я їх зненавидів.

Цю розповідь перервав йому капітан Зажицкі і почав розказувати, як то було в 1939 році, коли червона армія увійшла до Львова. Він тоді був там у польській армії, де було багато солдатів українців, і що вони робили ревізії по будинках за зброєю, а як знайшли польського жовніра, то забирали в полон.

Скібінські говорить, що українці цілий час мають претензії до поляків, а поляки до українців, але він вважає, що українці мають слухність. Поляки робили їм великі свинства ще в 1918 і 1919 роках, як Пілсудський договорився з Петлюрою і обіцяв їм, що одержать автономію в Польщі, а пізніше

що зробив? Вони пам'ятають, що багато помагали Пілсудському, помогли також оборонити Варшаву перед більшовиками. Знаю прекрасно, що як українці робили повстання на Закарпатті, то поляки, замість їм допомогти, давали поміч мадярам. По-моєму, поляки роблять велику помилку, що не хочуть домовитися з українцями, бо чи потрібно було виселювати українців з Карпат на захід? Поляки їх гористих теренів не загосподарюють, бо не буде охочих там поселитись. Держава знищить те, що там було.

Зажицкі каже: пане Скібінські! Ви походите з Познаньського і не знаєте, як УПА там на тих теренах перешкоджала господарити нашій адміністрації, а я, як військовик, цілий час там у війську служив і брав участь в акціях на УПА. То було щось страшне там з ними воювати. Я з тим не криюся, що ми там робили різні прикрі речі, бо ми мали такий наказ від наших зверхників. Ми вже всі мали досить цієї війни. Не було акції, щоб ми не мали вбитих і ранених жовнірів, а гинули там і наші старшини. Кожний знав, що війна скінчилася, а там кожний день можна було сподіватися, що з акції не повернеться живим до кошар.

Скібінські далі твердив, що УПА слушно боронила свої терени і їм належить ця земля, де вони замешкували. Так само твердив, що поляки непотрібно виселили німців з їх теренів, бо наші не господарі, не вміють господарити, і, так як це розумію, говорив він, що скоріше чи пізніше, але мусимо ці терени німцям віддати.

Кубанські Ян (боївар зі Шлеська) розказує, що шльонзаки не люблять поляків з централі і вважають, що повинні одержати автономію і самі зуміють господарити. Там є великі поклади вугілля, котрий вони видобувають, а поляки продають за границю. Без Шлеська поляки були б дуже бідні.

Скібінські питає його, чим він почувається?

Він каже, що знає добре німецьку і польську мови, але сам він є шльонзаком і що майже всі шльонзаки думають, так як він.

Тоді Скібінські до Зажицкого говорить: чуєте, що він говорить? А маєте за зле те, що українці билися з нами. Вони билися не тільки з нами, але з більшовиками, з німцями, з мадярами, бо всі хотіли ними опікуватися, бо мають добрі землі і тому там є біда.

Зайдель не зголошувався до дискусії, тільки слухав, а я був задоволений, що маю за собою двох, котрі українців розуміють, і так собі подумав, що хоча чоловік недоідає, але психічно чується краще, бо не бачить тут ворожого наставлення.

Тюремні будні

Почалося в'язничне монотонне життя. Найгірше було, коли що два тижні ішли ми купатися до лазні у блок "F", бо там була лазня. Треба було розібратися донага у своїй целі і так нагих, з рушником у руках, провадили нас по 30 на другий блок, а потім, нагі і мокрі, верталися до своїх цель. До купелі, до одного переділу впускали нас по п'ятеро, давали по куску мила,

не більшому як папірос. Ще в'язень не намилив добре голову, а вже пускали воду. Бувало деколи, що пускали перше гарячу воду і зараз зимну, так що зимою, коли ми вийшли в коридор, дзвонили від зимна зубами. Нерідко не можна було навіть сполоскати голову, бо треба було кінчати купіль і вертатися до цілі з милом на голові.

Чисту білизну каліфактори приносили до цілі, а стару забирали. Багато разів я мав сорочку, котра мала один рукав і підштанці з пообриваними ногами. Входячи до цілі, кожний ловив за сорочку і підштанці, щоб дістати якісь кращі, бо які зловив, у таких ходив два тижні. Дехто з в'язнів узимку ставав у куті перегороди, щоб його відділовий не побачив, і не купався щоб не перестудитися, бо як захворів, то не діставав відповідної лікарської опіки. Бо хоч лікар був, то майже взагалі нічого не поміг, бо не був добрим фахівцем. Переважно були це їх довірені червоні лікарі, а добрі лікарі сиділи в целях, але їх тюремна адміністрація не взяла до праці у в'язничнім шпиталі.

У в'язниці найкраще мають злодії, проститутки різної масти, дефранданти, збоченці. Ця каста в'язнів виконує всі праці, як спрятання [прибирання] в подвір'ю і в блоках, обслуга кухні, каліфакторство, праця в магазинах. Для політичних в'язнів, спеціально УПА, як нам говорив начальник, "под стенку і в бжускі" (бжускі — це лісок, де хоронили в'язнів), бо там для всіх є місце.

Влітку 1949 року з нашої цілі забрали Станіслава Зайдля до праці. В'язнів з меншими вирокami брали до праці в тій в'язниці, бо там були варстати: слюсарський, столярський, монтовня.

Коли Зайдля забрали, на його місце припровадили Зигмунта Шкутника, демобілізованого військового поручника, з вирокom 7 літ. Говорив, що сидить за нелегальну зброю, товариш капітана Зажицького, разом ходили на акції в Бескиди. Йому Зажицькі сказав, що в цілі маємо одного упіста, але він в порядку (то значить, що не є капусь).

Скібінські каже, що ще бракує в цілі червоного солдата, і був би тут комплект.

Шкутник на мене дивився і почав говорити, що ніколи в житті не думав, що буде сидіти разом з упістом. Хоча був у боях з упістами, але зблизька упіста не бачив.

Я його питаю, чи не зловили в лісі партизанів, а він відповідає, що зловили, але це були селяни, котрі втікали перед військом до лісу, ми їх забирали з собою, хоч вони тлумачились, що вони нічого невинні і що вони не є партизанами. Але на допит треба було їх забрати. Після допитів віддавали їх до УБ і більше ними не інтересувалися.

Скібінські почав з ним розправлятися, що замість ловити партизанів, то вони ловили селян і газети писали, що зловили стільки-то і стільки бандерівців. І скільки то разів було писане, що відібрали в бандерівців стільки коней, корів?

Шкутник тоді говорить, що там було так, що не знати було, хто партизан, а хто селянин, бо бандерівці перебиралися різно. Нераз були в поль-

ських уніформах, нераз у російських рубашках, і в цивільному також ходили. Я, говорив Шкутнік, дістав там нервовий розлад жолудка і через УПА я звільнився з війська. Я тоді був у Ряшеві разом з п. Скібінським, котрий — нехай сам скаже — також так захворів. Одного дня зранку одержали ми телефон від шефа УБ в Ряшеві, що офіцери мають зголоситися до того дурного жидка на відправу. Ми зараз знали, що він нас висилає на акцію проти УПА. На таку вістку ми діставали скорчі жолудка і розвільнення, як холера. Добре, що ми мали знайомого лікаря, ми дістали звільнення і на акцію вже не пішли.

Коли задзвонив телефон, то дійсно, щоб іти на акцію на бандерівців. Було це так: упісти прийшли до одного села близько Ярослава і вислали одну жінку в УБ щоб вона зголосила, що в її селі квартирує в одній хаті 7 бандерівців. Ця жінка українка так зголосила.

Наших сорок восьмеро, на двох автах поїхали на акцію. Упісти зробили засідку коло дороги, 6 кілометрів перед селом. Вибрали собі догідне місце в житі, і коли наші надїхали, упісти засипали їх автоматним вогнем і гранатами, всі були там убиті, а авта спалені. Тоді наші вислали інший відділ по вбитих. Їх привезено до Ряшева і зложено в кінській стайні, де могли їх оглядати тільки офіцери.

Тоді Шкутнік почав розказувати, як то в якійсь місцевості УПА зробила акцію на УБ і МО. Було це ввечері, він мав службу інспекційного офіцера в кошарах. Від шефа УБ одержав телефон, щоб у тій хвилі з'явився до нього. Він взяв службового підофіцера і поїхали малим "Лазом" на УБ. Шеф УБ дав йому наказ узяти компанію війська і йти на місце, де бандерівці роблять акцію, зловити головного бандерівця й особисто віддати йому.

Шкутнік говорить: я собі подумав, чого такі дурні займають такі високі становища? Чи цей дурень не бачив жодної акції УПА? Чи він думає, що бандеровські довудца сяде в кріслі на дорозі і буде чекати на нас, щоб його взяли?

Шкутнік тоді взяв алярмову компанію в неповному складі. За один кілометр від місця всі висіли з машин і взагалі не пішли на акцію, щоб не понести великих втрат у людях.

Після цього Шкутнік каже до мене, що колись ми воювали один проти одного, але зараз сидимо разом як в'язні і таку саму зупу їмо, отже, звернувся до мене з різними питаннями, як приміром: звідки ви набирали таких вишколених бойових старшин? Хоч нам у війську говорили, що ви є терористичною бандою, але я і мої товариші добре знали, що це жодна не банда, але добре вишколені бойові відділи, і в них є знамениті командири, котрі дуже добре знають партизанську тактику, бо майже ніколи не вдалося нам якийсь відділ окружити і знищити його на місці бою. Чи то правда, що ви в лісах мали старшинські і підстаршинські школи? По-друге, чи то правда, що головні командири приходили зі сходу з України, бо ми між собою говорили, що ваша організація мала своїх агентів у червоній армії. Якщо було вам потрібно, тоді вони з армії дезертирували і тим самим зміцнювали ваші відділи.

І ще одне. Чи ваші відділи не одержували зі сходу зброї, особливо амуніції, бо неможливо, щоб стільки зброї і амуніції залишили німці, коли відступали або червона армія?

Я їм почав говорити, що УПА не є жодною терористичною бандою. Це Українська Повстанська Армія, котра постала в 1943²⁵ році, і її головним командиром був генерал Чупринка, назвиськом Шухевич та всі інші командири були українці і неправдою є це, що ви говорите, що багато було офіцерів німців. Але правда, що ми мали в лісах військові школи, де наші старшини провадили вишкіл старшин і підстаршин. Там викладачі були виключно українці. Так само слухачі були українці з Галичини і з України.

Щодо зброї і амуніції, то знаю — говорив я, — що багато зброї залишили обидві сторони, тобто німці і большевики, а наша цивільна сітка громадила і магазинувала в лісах, а відділи здобували зброєю в боях, як рівнож робили акції на магазини зі зброєю і амуніцією, а також з іншими потрібними повстанцям речами. Знаю також, що наші в селах мали верстати і рушникарні, де ремонтували і монтували зброєю. У лісах мали також верстати шевські, кравецькі, гарбарні, де виправляли шкіри, маленькі млини для мелення збіжжя, пекарні а також менші і більші підземельні шпиталі.

Говорячи за шпиталі, я згадав про те, як польське військо нищило наші шпиталі в Карпатах, у Перемищині, у Бірчанщині, де закидали гранатами наших поранених, а наші як зловили пораненого польського вояка, то санітарі робили йому перев'язку і пускали на волю.

Ви говорите, — казав я, — що ми фанатики, бо котрий з наших був заскочений вашими, то сам стрілявся. Ми знали, що ви робите з нашими полоненими. Ми самі цього не бачили, але люди нам оповідали. Бачите, мене і багато інших, зловлених у Чехословаччині, передано живими до Польщі, а де є ті, що були взяті в полон вашими? Залишилися десь постріляні.

Потім я ще оповів, як наш відділ “Бурлаки” на сінокосах у Перемищині роззброїв сотню польського війська, забрав від них зброєю і їхні коси, а командир “Бурлака” виголосив до них коротку промову і всіх їх відпустив. Вони повернулися до своїх кошар, а наші — в ліс.

Тоді Шкутнік сказав, що він цю справу знає; він вважає, що “Бурлака” зробив зле, що їх поручникові віддав зброєю, бо пізніше тому закидали співпрацю з УПА.

Я пізніше роздумував над тим, що я зле зробив, оповідаючи про ці справи, але коли пригадав собі, що вони робили з нашими шпиталями, то їй не жалкував. Перед очима завжди стояв мені образ, як у лісі Бірчанщини поляки зловили нашу санітарку “Офелію”, котру нагу, прив'язану шнуром за ногу до сідла коня, тягнули по полю, що мала здерту шкіру з плечей, ніг і рук, а потім лежала три місяці в шпиталі в Сяноці. Нині говорять: не звертаймося до старих дій, то вже минуло. **А я думаю, що треба це споминати і повторювати для молодших поколінь.**

²⁵ Офіційна дата створення відділів УПА — жовтень 1942 року.

На другий день троє говорять, що треба було б якось зробити вогонь, щоби закурити цигарку. Вони одержували харчові пакунки з папіросками, але не вільно було мати в цілі сірників, а відділовий давав вогонь три рази денно: по сніданню, обіді і вечері.

Шкутнік бачив в інших целях, як робили вогонь інші в'язні, і сам узявся за це. Мав він маленький кусник скла, яким почав шкрябати пластмасову щіточку до зубів. Нитки витягнені з ногавиці підштанців, наскуб на вату, і на цю вату насипав нашкрябаний пластиковий пил. Це все звинув у скрутку, подібну до папіроса, і обкрутив усе ниткою. Цей валочок валкував дерев'яником на черепичній підлозі. За хвилину з валка показався дим і маленький вогонь.

Інший спосіб добуття вогню був такий: коли в'язень куриє папіроса, тоді треба з сінника витягнути соломи, завинути її в газету як папіроса, вдерти кавалок шмати, найкраще з хусточки. Прикурити соломі з газетою і втягати дим, так щоб солома загорілася полум'ям, і тоді спалити шмату на сажу. Маючи щось металеве, як цвях, кресати об черепицю підлоги в той спосіб, щоб іскра впала на сажу і тоді сажу запалиться.

Роблення вогню і куріння в цілі без дозволу відділового було небезпечне. За це карали карцером.

По майже трьох місяцях з нашої цілі забрали трьох в'язнів, а на їх місце припровадили інших. Це було спеціально так роблено, щоби по-впихати капусів, але в'язні, котрі вже довше сиділи, довідалися, хто вони. Поляки, котрі сиділи з нашими хлопцями, знали, що поміж упістами донощиків нема, що упісти дуже добре тримаються і що при них можна говорити що хочеш.

Влітку 1949 року я сидів далі із Скібінським. Він написав подання до начальника в'язниці, щоб йому дозволив на прислання з дому російського букваря, що він хоче вчитися російської мови. Начальник на це йому дозволив, і коли він дістав буквар, я йому допомагав вивчати азбуку. Йому ходило передусім, щоб чимось зайнятися і щоб скоріше минав час.

Одного дня відчинилися двері і до цілі ввійшов блоковий. Питається Скібінського, хто його вчить рускої мови?

Скібінські каже, що я його вчу.

Блоковий подивився на мене і казав мені вийти в коридор.

У коридорі казав мені іти з ним у його дижурку на тім самім поверсі. У дижурці витягнув з бюрка мапу і каже мені показати на мапі, де лежить Англія, а де Край Рад. При цьому розказує, що його тепер записали до вечірньої школи, бо він має тільки три кляси підставової школи, і то було дуже давно. Тепер, як його питають у школі, він стидається, бо є комендантом блоку, а не знає, де Англія.

Я сидів з ним з півгодини і показував, де яка держава. Коли показав йому, котра це Англія, а котрий Край Рад, він подивився на мене і говорить: "То ця така маленька Англія і вона нас страшить війною?" Ми як усі зберемось, то їх на одне снідання шапками накриємо".

Я всміхнувся і кажу, що Гітлер хотів їх також накрити шапками, але це йому не вдалося.

Блоковий говорить, що німці не мали такої великої сили, як ми маємо тепер разом.

Коли я вернувся у цілю, Скібінські питається мене, де він мене так довго держав?

Я розказав, йому і сказав, що найгірше блокового зажурило те, що Англія за водою і не можна піхотою до них дістатися, тільки треба їхати кораблями або літаками.

Скібінські сказав, що він не показав би йому нічого і почав їх усіх по-різному називати. Що вони анальфabetи, котрим росіяни дали владу. Коли б не рускі, то ці всі, котрі нас надзирають, далі би працювали на фільварках і їздили би кіньми, а тепер позакладали мундири і знущаються над в'язнями.

Блоковий кликав мене ще кілька разів у дижурку. Одного разу запитав мене, за що я сиджу.

Я сказав, що за УПА. Тоді він питає далі, чому до мене ніхто не пише листів і що він не бачив, щоб я одержав якийсь пакунок з харчами.

Я говорю, що нікого не маю, що всі повмирили, але він у це не вірив.

Відтоді наша ціля мала трохи легше. Хоча що два місяці забирано від нас в'язнів, але троє нас сиділо цілий час разом майже один рік.

Настала весна 1950 року. Я чуюся дуже слабо, зрана дістаю завороти в голові, організм ослаблений. Ті зупи, що вони дають, страшенно пісні, смаровані тільки ріпаковою оливою. Якби не давали каші, то ми, упісти, всі повмирили б.

1950 рік був найгірший, в'язні щораз то більше хворіли на жолудки, почали хворіти на плечі, сухоти. Адміністрація зменшила в'язням харчові пакунки до одного 3-кілограмового пакунка на місяць. Могло там бути один кілограм товщу і два кілограми хліба. Вільно було написати один лист на місяць. Кому родина присилала гроші, той міг раз у місяць зробити виписку, тобто купити у в'язничній крамниці по півкілограма маргарини і мармеляди, один хліб і кілограм кашанки.

Перші вістки з-поза тюрми

Одної неділі блоковий викликав мене на коридор і говорить, що нині в'язні пишуть листи до своїх родин і ти маєш написати до своєї родини.

Я йому говорив перед тим, що не маю адреси, але він не вірив. Говорю, що не маю паперу до писання. Тоді він приніс папір і кавалок олівця, посадив мене коло стола і казав писати, бо думав, що я погнівався з родиною і тому не хочу писати. Залишив мене самого, а я, сидячи при столі, роздумую, до кого писати, як я не знаю жодної адреси, але пригадалося мені, що як нас вивозили в Перемишль з в'язниці, Андрусечко Михайло сказав мені, де його жінка на заході проживає, і я пригадав собі цю адресу.

Я написав кілька слів до неї з запитанням, чи вона, може, знає когось із мого села і щоб відписала в листі його адресу.

Цього листа я віддав блоковому, і через тиждень часу, у вівторок, приніс мені блоковий листа з моїм назвиськом і каже, що він мав рацію, що я погнівався з родиною і тому не пишу листів.

Конверт був розрізаний і, видно, цензурований. Я витягаю листа з конверта, дивлюся — є написані тільки три лінійки: “Коханий! Листа я від Тебе одержала. Ти просиш мене про адресу, то я Тобі нижче її подаю...” І на тому кінець. Дальша частина відрізана ножицями.

Блоковий на це подивився, почервонів, сплюнув набік і сказав, що то є свині не люди. Так адміністрація не повинна поступати і... вийшов з цілі.

Скібінські подивився на мене і почав їх називати большевиками і різними іншими, а я собі подумав, що як далі так піде, то я не нав'яжу контакту з найближчими.

Минули ще два тижні, наш блоковий відкриває двері, тримає в руках листа і подає мені. Дивлюся на адресу — і очам вірити не хочу. Це адреса мого тіточного брата, а блоковий каже мені, що є для мене харчовий пакунок і на депозит прийшло 100 злотих, за котрі нині могу зробити випуску і купити хліба і товщу, бо якраз нині продають.

Коли я читав листа, сльози летіли мені по обличчю, так я був зворушений. Це був мій найкращий день у в'язниці, бо довідався, що всі живі і здорові, що не погинули і не сидять по інших в'язницях. Здавалось мені, що випустили мене на волю.

За хвилину прийшов відділовий і забрав мене вниз, де видавали пакунки. Я підписом потвердив отримання пакунка, приніс його до цілі, а потім пішов за прислані гроші купити харчів.

Коли приніс те все до цілі, положив на стіл і попросив всіх частуватися. Ніхто не відмовився, і всі частувалися і їли досита. У душі мав до них жаль, бо як вони одержували пакунки, то тільки один Кубаньські мене частував. Хоч я бідний як костельна миша, то не тішився пакунком і грішми, але тим, що всі в родині живі і здорові. У пакунку одержав я також папіроси, і хоч перестав тоді курити, частував усіх папіросами.

Тіточний брат писав у листі, що всі працюють у ППР (паньствоове господарство рольне). Там одержали стару по-німецьку хатину, де була тільки одна стара шафа і два ліжка, але добре, що на подвір'ї є криниця, з якої беруть воду.

Той тіточний брат мав 17 років, а молодший 16 років. Пише, що обидва працюють від рана до вечора і що в цім маєтку нема більше нікого з наших переселенців, тільки вони самі. На другім селі також є маєток і є там з нашого села одна родина. У неділю, як не працюють, ідуть до них у відвідини. Щодо зарібку, то дуже мало заробляють — трохи зерна і бараболі і півлітра молока на одного працюючого. Мама не працює в ППРі, тільки на городі коло хати. Мають уже 10 курок і тримають одну свиню. Нічого більше не мають.

Далі пише мені: про тебе довідались від одної жінки, котрої ми не знаємо. Вона є також з переселенців. Говорила нам, що ти писав до неї листа,

щоб вона відшукала нас, і дала нам до тебе адресу. Ми дуже тішимось, що ти живий, бо всі думали, що ти згинув.

Коли ввечері положилися на сінниках, я знову читав листа. Перед очима стояли найближчі сусіди, мої ровесники. На думку насувалось, скільки страждань, скільки горя перенесли наші люди. Пам'ятаю, коли в 1941 році вибухла війна, сусід до сусіда ішов і всі тішилися, що цю червону заразу гонять на схід, що, може, наш нарід буде вільний. А то як покотилось? Німці хотіли загарбати півсвіту, грабували також усе, що їм подобалось. Ці зі сходу мають клич: "Ми вас визволюємо від помещиків і фашистів", але як тільки ввійдуть, то зараз арештують невинних людей, розстрілюють, вивозять по Сибірах і співають, що ніде на світі під сонцем не живе так щасливо людина, як у них. Яка це страшна омана людей, яка облуда. Хочуть показати перед світом, що їх вождь Сталін і партія — наймудріші і найкращі. І вилізло шило з міха, бо скільки Сталін винищив невинного народу холодом, голодом і жорстоким терором, щоб за всяку ціну вдержати своє царство.

Треті поляки. Коли дохрпались до влади, нічим іншим не різнилися від попередніх двох; хотіли тільки винищити національні меншини. Ще за санації докладали зусиль, щоб різними способами сполонізувати литвинів, білорусів, українців. Цілий час є їм затісно, і тільки прекрасно вміють хвалитися, які це вони лицарські (валечні), але я бачив які вони лицарі, коли в 1939 році воювали з німцями.

Роздумуючи так на сіннику, я заснув. Відтоді моє самопочуття дуже поліпшилося, хоч я не вірив, що витримаю цей вирок у тюрмі, але завжди, коли насувались такі думки, я старався, щоб якнайменше про це думати.

У новій целі

Десь через місяць блоковий перекинув мене і Кубанського в іншу целю № 57 на цім самім поверсі. Там було п'ятеро в'язнів. Комендантом целі був злодій з Кракова, назвиськом Конрад. Про нього я знав скоріше від інших в'язнів, що він капусь і б'є в'язнів.

Наступного дня перед сніданням, коли ми мали митися, Кубанські розібрався до миття з заміром митися до половини, як ми робили це в попередній целі. Тоді Конрад заповів, що в нього ніхто не буде митися до половини, але один другому має поливати воду горщиком на долоні, щоб обмити тільки лице, бо ведро води має вистарчити на цілий день.

Коли Кубанські не послухав і почав митися перший, Конрад скочив до нього до бійки і почав обкладати Конрада кулаками. (Був це кавал хлопа, фізично добре збудований). Бачу, що він перемагає Кубанського, тоді я вхопив табурет і потягнув його по голові. Він тоді побачив, що не дасть нам двом ради, і відступив. Ми почали митися, а він тільки скося дивився на нас.

На обід подали нам зупу, і якось Кубанському попала густіша зупа. Тоді Конрад взяв пушку зі зупою Кубанського, а свою пушку поставив йому. Кубанські взяв у руки зупу і з цілою силою кинув йому на голову. Він обтерся і

скочив до бійки, але я зараз скочив на поміч Кубанському, і ми йому добре втовкли, перевернули на підлогу і сказали йому, що відтепер функцію коменданта цілі перебираю я. Решта в'язнів тільки дивилися, що ми робимо. Коли побачили, що злодій з нами програвав, почали на нього говорити, що він їх бив і знущався над ними.

Кубанські злодію сказав, що вночі на спанню повиколоє йому очі, бо йому і так на життя не залежить. Він має досмертну кару, і за злодія йому вже більше не додадуть. Відтоді він нас так боявся, що сидів у кутку як миша, і ми з ним не говорили, просто в очі йому казали, що він капсуль.

За тиждень часу прийшов блоковий і запитав його: “Но, Конрад! Попала коса на камінь?” За кілька днів його забрали від нас, бо знали, що він є уже “спалений”.

Одного дня, виходячи на шпацір, у коридорі я побачив, що з сусідньої цілі, № 56 вийшов Вуйчик Мар'ян. Я підсунувся до нього і в часі шпаціру він почав розказувати мені, що його цілий час, майже щомісяця переносять з цілі до цілі, а тепер сидить з такими поляками, котрі за німецької окупації за мармеляду продавали поляків гестапу. Те саме шумовиння.

Одного разу зранку прийшла група офіцерів з начальником в'язниці і так ішли від цілі до цілі подивитися, як виглядають тюремники. Коли прийшли до цілі, де сидів Вуйчик Мар'ян, начальник говорить до свого товариства: “Тут є українець бандерівець, котрий вирвався з-під шнура. Це правдивий українець-козак. Чи не так?” — питав він Вуйчика.

Вуйчик відповів, що він українцем родився і українцем буде вмирати, і ніколи не буде таким, як оті, що сидять з ним разом у цілі, — донощиком.

Коли вони вийшли з цілі, за те, що Вуйчик зле говорив про в'язнів, вони кинулися його бити, але Вуйчик зараз стрількою, що була в стіні, залярмував, і ці всі інспекційні вернулися до його цілі. Начальник наказав відділовому усіх, крім Вуйчика, позамикати в карцерах. На другий день до цілі Вуйчика припровадили інших в'язнів.

Одного дня на шпацірі говорив мені Вуйчик, що на другій стороні проти наших цель сидить Кабляш Стефан поміж поляками. І там вибухла бійка. Пішло через те, що один в'язень почав Стефанові докучати і говорити вголос, що ця влада зміниться і границі Польщі знов пересунуться на схід так, як було до 1939 року. Знову повернуть великі панські маєтки полякам, а українці будуть їм ще язиками чоботи лизати, а годувати їх будуть тільки один раз денно бараболою.

Стефан роззлостився і почав говорити, що він є тепер в'язнем, а коли вийде на волю, то ще раз візьме кулемета і буде стріляти всіх тих, котрі хотітимуть прийти на українську землю. Тоді почали його бити.

Прилетіли стражники і викликали їх на коридор, а Стефан на коридорі плакав і кричав: хай його розстріляють, але поки живий, не дозволить, щоб поляки насміхались з нашого народу.

По тій авантурі поляків посаджали до карцера, а Стефана перевели на другий блок "F" на перший поверх, і відтоді почали наших упістів саджати самих.

Я далі в цій самій целі, міняють в'язнів, приходять різні типи, є страшне переповнення в'язнів, є багато фольксдойчерів, повна шпиталька хворих. Майже кожного дня зі шпитальки вивозять чотири, п'ять трупів.

У школі

Вже пізно восени чистив каліфактор наші двері від коридора. Він знав Кубанського, покликав його до дверей і говорить, що нині мають записувати до слюсарсько-механічної школи. Беруть тільки таких, що мають освіту сім класів. Тоді Кубанський говорить до мене, щоб і я записався, може, вдасться?

Коли прийшли записувати в нашу целю, записалося нас п'ятеро. За три дні нас всіх п'ятеро викликали в малу світлицю, де було більше як 100 в'язнів. Там складали іспити з математики, з польської мови і політичного знання. Іспити приймали в'язні, котрі на волі були вчителями.

У світлиці я спіткав чотирьох наших хлопців з блоку "E": Восьний Михайло, Книш Володимир, Книш Лев і Мазур Юрій. Вони мені тоді розказали, що в цім блоку, в шістьох целях, де вони сидять, сидять самі наші хлопці, тільки в одній целі сидить один польський партизан з відділу "Млота", називається Диронь Ян, походить від Бялостока. Але він до нас наставлений дуже прихильно, а ворожо до режиму.

По іспитах нас усіх запровадили на наші целі, і ми ще не знали, кого з нас візьмуть до тої школи. Кожний хотів іти до будь-якої праці, щоб тільки не сидіти в целі, але дихнути іншим повітрям, хоч трохи розважитись.

За три дні тих, хто складав іспити, але не всіх, запровадили у блок "A" і по четверо саджали до целі. Зі мною попав у целю польський партизан Ян Диронь. Відділовий сказав нам, що завтра підемо до школи, де будемо мати чотири години лекції, а по науці вісім годин праці у майстернях.

У целі я знав тільки одного Дироня, котрого запізнав під час іспитів. Один представився як поручник, бувший ад'ютант генерала Жимерського. Оповідав, що одного разу в Кракові робили забаву для офіцерів, де він був організатором, видав забагато грошей на цю забаву і за те його посадили і дали 7 літ тюрми.

Він оповідав також, що в 1946 році у Великодну п'ятницю в Бялосточчині зробили засідку на відділ НСЗ (Народове Сілі Збройне) "Млота". Коли зав'язалася стрілянина, партизани залишили фірманки і повтікали, а вони забрали паски і ковбасу, вісім військових плащів і два кріси.

Як він це сказав, Диронь скочив до нього, зловив його за груди і говорить: "Ти, сучий сину! Це правда. Нас там було тоді восьмеро!" І як почав його обкладувати кулаками, я думав, що його уб'є. Пробував їх розганяти.

Коли Диронь його пустив, він кинувся до дверей і почав стукати. Як відділовий відчинив двері, поручник вискочив на коридор і сказав, що він у тій цілі сидіти не буде, бо його там один хоче вбити. Тоді відділовий сказав нам виставити його речі на коридор і ніде не мельдував, бо думав, що це капуць.

Наступного дня ми почали школу і працю. Було нас 30 в'язнів. Дали нам приладдя для писання і о годині 11 ми мали 4 години науки і 8 годин праці у майстерні. Обід і вечерю одержували ми у майстерні. О годині 1:30 ночі нас припроваджували до в'язниці. Найгірше було це, що була зима і мороз, а кожної ночі на коридорі треба було розібратися донага й убрання скинути на один метр поперед себе, бо стражники докладно перевіряли, чи нема там заборонених речей.

Так ходили в майстерні майже вісім місяців. Там можна було одержати від викладачів газету і прочитати.

У 1951 році вибухла війна в Кореї, і коли комуністи програли, наших упістів, а було нас четверо, забрали з майстерень і привели знов у блок "Е". Я потрапив у целю № 44, на першому поверсі, де сиділи самі наші хлопці. Були тут не тільки ті, кого передали з Чехословаччини, але також з різних теренів, що були арештовані в Польщі.

У целі, крім мене, сиділи: Кметь Володимир "Славко", Золотник Володимир, Ярош Орест, Липа Стефан, Минда Осип, Книш Лев. Перший раз у Голеньові я сидів з нашими хлопцями, де ми мали змогу говорити про різні наші справи.

Кожний говорив про пережите. Я цікавився, скільки наших хлопців сидить у Голеньові. Оповідали, що є і такі, котрі думали, що як здезертирують до поляків, то вже будуть вільні. Славко Кметь розказує, що бачив на шпацірі Рудзика, псевдо "Явір", з села Станькова. Він був спецкур'ером у п'ятому районі в "Чумака". Втік у 1947 році, польське військо його вмундирувало і навіть носив нашивки капраля, ходив разом з військом на акції проти нас, пізніше був у концтаборі в Явожні, де розпізнавав наших людей, віддячувався за те, що давали йому їсти. По виселенню людей посадили його до в'язниці, поставили перед судом і одержав 12 літ тюрми, а тепер боїться спіткатися з нашими хлопцями на шпацірі.

Куцаба Андрій, псевдо "Прут", походив з села Залужа Сяніцького повіту. Випадково був у боївці, а потім у районі. Здезертирував у середині червня 1947 року, коли вже вивезли людей з наших околиць. Втік до війська, котре квартирувало на станції в Залужу. Знав про деякі криївки і з польським військом пішов на Семушівський ліс, де була криївка, а на той час було там четверо партизанів: "Жук" з села Семушова, "Желізняк" з села Війське коло Залужа (до них звали до Кельмана), "Довгий" з села Семушова. Цей був у сотні "Крилача". У 1946 році його зловило польське військо, сидів в арешті в Сяноці. Там його страшенно били. Коли його провадили з арешту на слідство, він напівнагий втік до свого села. Вилікувавши рани, завдані убовцями, працював у цивільній сітці. Четвертий був "Бігун" з цивільної сітки; походив з села Семушова. Всі четверо загинули під час наскоку на криївку польського війська.

Цього самого дня Куцаба напровадив військо на криївку в селі Пашова, котра містилася в потоках за Ділом, де звали попівський потік. Там були два сільські хлопці: Стеринчак Михайло і Минда Іван. Їх обох зловили і пізніше судили. Стеринчак Михайло сидів у Голеньові, засуджений був на 15 літ тюрми. А Куцабу Андрія поляки також не помилували, але засудили на 12 літ тюрми.

Кметь розповідав ще про одного дезертира-зрадника, який називається Ковалевич, псевдо "Тіто". Він сам походив з села Долина коло села Загір'є. Ця погана людина наробила нашим людям багато кривди в концтаборі в Явожні. Йому поляки дали також польський військовий уніформ, він показував людей, котрі давали партизанам харчі. Помагав полякам бити наших людей. Його поляки також не помилували, але судили, і сидів у польській в'язниці, а по виході на волю далі вірно співпрацював з УБ. Пізніше я довідався, що він полякам доніс на Осипа Головатого, котрий вийшов з в'язниці, і по якимсь часі знов його арештували і навіть мав судову справу за зміну прізвища. Під час ув'язнення в 1947 році він подав, що називається Сенечко Богдан, а на другій розправі вже прийняв своє прізвище Головатий Осип. За вірну службу полякам Господь винагородив Ковалевича, бо він пізніше осліп.

У 1951 році в'язничні власті заборонили присилати харчові пакунки. Можна було присилати 100 злотих на один місяць і за це купити один хліб, 125 грамів риби, один кілограм кашанки (каша і кров) і 2 кілограми цибулі. А в'язничні харчі також багато погіршали щодо якості.

Отруєння рибою

15 червня 1951 року подали на вечерю червоний борщ. До вечері часто подавали ложку меленої (разом з кістками) риби (дорша). Дехто їв цю рибу з борщем, інші лишали на снідання до хліба. Я і ще двоє залишили ми рибу на другий день на снідання, а інші трое з'їли.

Близько години 10 вечора один з наших, котрий з'їв рибу, говорить, що дістає якісь болі жолудка. За хвилю другий, а потім і третій. Потім усі трое почали блювати. Чуємо, що в сусідніх целях те саме, вискакують алярмові стрілки на коридорі. Хлопців зачинає гонити щораз гірше на два кінці. Зрештою в'язні зачинають кричати у вікна: комуністи, бандити, мордерці, потруїли нас. В'язнична служба зчинила алярм, бігають під вікнами і кричать до в'язнів, що як не відійдуть від вікон, то будуть стріляти. Гудуть каретки поготівля [швидкої помочі], з цілого воеводства стягнули лікарів. Близько години 2 по півночі давали кожному в'язневі по три штуки таблеток і над ранок принесли чай з рум'янком. Виявилось, що рибою в'язні затруїли жолудки. Через два дні ще годували рідкою кашою і давали пити рум'янок, і щойно третього дня в'язні почали повертатися до нормальнішого стану здоров'я.

У сусідній целі сидів поручник Яблоньські, пілот, що з трьома іншими хотів літаком тікати до Швеції. Сталось так, що один із них зрадив, їх трьох арештували і засудили по вісім років тюрми.

В'язничні власті не хотіли, щоб вістка про затруєння жолудків вийшла поза мури тюрми, і наказували тим в'язням, котрих відвідували рідні, щоб нічого не говорили на відвідинах своїм рідним, бо заборонять їм дальші побачення. Коли два тижні по випадку затруєння, Яблоньські пішов на побачення з жінкою, по кількох словах про родинні справи, незважаючи на заборону, почав кричати до жінки, що він тут довго вже не поживе, бо ці комуністи-бандити два тижні тому хотіли отруїти всіх в'язнів. Сказав жінці, щоб поїхала до Варшави і розповіла в міністерстві справедливости, що тут діється. Стражники перевали йому побачення.

Не минуло більше місяця, як Яблоньські не пішов одного дня на шпацир, говорячи відділовому, що чується зле, і просив, щоб відвели його до лікаря. По поверненні зі шпациру застали його в целі повішеного на простирадлі, прив'язаному до гака коло жарівки.

За тиждень часу приїхала інспекція з міністерства. Відразу прийшли до кухні, де перепроводили ревізію і мали знайти соду каустичну. Ходили різні поголоски про навмисне досипування соди до харчів на доручення сержанта, відповідального за кухню, а також про те, що мали арештувати самого начальника в'язниці. На місце начальника дійсно прийшов новий, назвиськом Левандовські. Він був добрий до в'язнів, не карав карцером, майже щотижня робив інспекцію по блоках і питав в'язнів, як обходяться з ними блокові.

Несподівано для нас одного разу нам, тридцятьом упістам, наказано спакуватися і вийти в коридор. Коли ми стояли під стіною, до мене підійшов блоковий і тихо говорить мені, що нас перепроводжують у блок "D", що цей блок один з кращих бо там нема камінної підлоги, тільки дерев'яна, і кожний буде мати своє ліжко.

Коли нас туди припровадили, ми побачили, що кімнати є великі, з великими вікнами, і це була для нас велика зміна. І також посадили нас по целях самих упістів.

Але минув якраз один місяць, і всіх в'язнів блоку "D" викликали на коридор. Там було четверо спеців [тюремні політруки] УБ, між ними поручник Бобер тримав у руці листу і говорив, що він читатиме назвиська, і українці мають ставати на ліву сторону, а поляки на праву. Я собі подумав, що, можливо, нас можуть вислати з Польщі на Сибір.

Коли вчитував листу, дійшов до прізвища Диронь Ян. Він відізався і перейшов наліво, на нашу сторону. Тоді спец говорить, що він виразно сказав, що поляки мають ставати по правій стороні.

Диронь відповів, що він воліє сидіти з українцями, бо між ними нема капусів, а між поляками є, і то такі, що ідуть до вас і розповідають брехню, щоби собі виробити у вас добру опінію. Я через них не хочу невинно сидіти по карцерах.

Бобер тоді спитав його, чи він знає, де українці ідуть?

Він відповів, що йому все одно; де вони, там і я.

Нас припровадили назад у блок "E", на той самий відділ, звідки нас забрано, але нас, українців саджали самих, без польських втичок.

Тоді ми довідалися, що на жолудок помер Голош Дмитро, Мицьо Василь лежить у шпитальці, Вуйчик Мар'ян, Андрусечко Евген і Андрусечко Іван хорі на сухоти, а Федьчак Михайло дістав воду під легенями. Наші упісти почали западати на різні хвороби.

По інспекції, котра віднайшла соду каустичну, з цель забрали до шпитальки наших двох лікарів. Один, назвиськом Якимець, походив зі Львова. У 1944 році був змобілізований до червоної армії, а опісля його приділили до польського війська, і потрапив у Сянок. З Сянока хвилево приділили його до Загір'я. Наше підпілля, довідавшись про нього, дало наказ куцшовому “Довгорукому” — Осипові Головатому, щоб він його забрав. І так сталося. “Довгорукий” забрав його і доставив до сотні “Хріна”. Потім був на санітарному пункті до червня 1947 року, там накрило його польське військо. Суд засудив його на досмертну кару.

Ми майже всі знали лікаря Якимця. До наших хлопців, котрі голосилися до лікаря, ставився дуже прихильно і при кожній нагоді говорив, щоб ми не заломлювались. У 1954 році перевезли його до в'язниці в Новогарді, де також сиділи наші хлопці. Там лікував хворих сухотників і врешті сам заразився цією хворобою і восени 1954 року там помер.

Другий лікар-українець називався Загробельний, віком близько 40 років. У місті Лодзі його судили (мені невідомо за що). Дістав 15 років тяжкої тюрми і якийсь час сидів у Голеньові. Він потішав тих з нас, котрі до нього приходили, що ми маємо можливість це пережити, бо ми довго перебували в лісах і наш організм є дуже відпорний. Нам дати тільки досита їсти, і все буде в порядку.

Одного дня на снідання дали нам перший раз у в'язниці по маленькій булочці і каву, забілену молоком. Коли це снідання подавали, відділовий сказав, що нині є річниця народження першого секретаря ПЗПР (Польска З'єдночона Партія Роботніча) Берута. На обід подали нам горохівку, а на вечерю додатково дали по однім оселедцю. Ми сміялися і говорили між собою: добре, що не кажуть нам співати тому кровопивці многая літа.

Увечері по апелю відкрилися двері до нашої целі, і ми побачили трьох вартівників. Один з них викликав в'язня Новосядла у коридор, запровадили його на дижурку. “Там, — розповідав Новосядло, — був чоловік, котрий представився як урядник міністерства справедливости. Перед собою мав течку з моїми паперами. Перше питав мене, як смакувала нам нині пшенична булочка і кава з молоком, а потім говорив, що він не бачив ані одного письма, щоб котрийсь з ваших упістів написав до міністерства справедливости про зменшення кари або про варункове звільнення. Якби ви писали подання до нас про зменшення вироку, то ми побачили б вашу скруху і напевно зменшили б ваші вироки. Тоді ви могли б працювати в слюсарних майстернях і ми зарахували б вам день праці за два і скоріше вийшли б ви на волю. Ви хіба краще волієте вмерти в тюрмі, як просити поляків про зменшення кари”.

Тоді Новосядло йому каже, що він говорить неправду, бо він має сестру, котра була арештована ще на початку 1945 року, сидить у Фордоні коло Познаня і вже восьмий рік працює у в'язничнім закладі, а має вирок 10 років.

Інспектор на це нічого не відізався, тільки махнув рукою і сказав: "То українська завзентосьць".

По повороті Новосядла ми всі роздумували над тим, що він нам розказав. Чи можливе це, щоб вони хотіли зменшити нам вирок, і з яких причин.

За місяць часу блоковий викликав Терепенка Миколая і запровадив його на дижурку. Там уже був спец Бобер. Спочатку він запитав його, за що сидить, а потім почав питати назвиська в'язнів, котрі з ним сидять у целі, про що ті в'язні говорять. Що говорять наші упісти про людovu владу в Польщі та радянську владу в Советському Союзі.

Терепенко йому сказав, що на справи політичні взагалі ніхто нічого не говорить.

Тоді Бобер витягнув з течки папір і питає, чи вміє читати по-польськи.

Терепенко відповів, що вміє, але слабо. Тоді Бобер сказав, що він прочитає. Зазначив, що це документ з генеральної прокуратури, котрий запитує в справі політичного "запатриваня" Терепенка і про особисту поведінку. Генеральна прокуратура хоче знати твою опінію, отже, якщо будеш говорити правду про інших, то видамо тобі добру опінію і будеш мати зменшений вирок.

Тоді дав Терепенкові одну годину часу подумати. Поставив його на середині дижурки і нічого не питався. По годині запитав, чи буде говорити.

Терепенко сказав, що ні, тоді Бобер роззлостився і почав кричати: "Ви, скурвисини бандеровци, поздихаєце ту вшисци, як коти. Я буду вас так довго всіх держати, аж заломитеся. Виздихаєце тут всі, коли не хочете подати нам руку".

За місяць часу Бобер знов покликав Терепенка до канцелярії і прочитав йому відповідь з прокуратури, що він не скористався з декрету про амністію. Подання про амністію відмовне.

В'язничні власті всілякими способами старалися нас обманути, щоб зробити з нас донощиків, а це їм не вдавалося. І знов нас попереваджували, але, слава Богу, поміж своїх. Були там: Явіляк Теодор, Процьо Михайло, Золтник Володимир, Книш Володимир і Возьняк Михайло. Ми всі зналися.

Одного разу наші целі відвідали два військові капітани. Питали за вояками з сотні "Бурлаки". Кожний стиснув плечима, і вийшло, що нема такого, бо ніхто, хоч би і був не признався. І тоді якраз змінили на нашому відділі відділового. Був це плутоновий, як нам він сам розказав, що довгий час стаціонував у Мриголоді, був в "батальйоні сьмерці" у майора Міхальського. Знав майже всі села, де ходив на облави, і різні акції, до нас відносився добре.

Одного дня питав, чи в нашій целі є хтось, хто був у бою над селом Миків, де вони мали бій зі сотнями "Хріна" і "Стаха". Казав, що не буде витягати жодних висновків, але просто хоче знати, скільки вояків УПА там було.

Лист з волі

За якийсь тиждень часу наш відділовий мав нічну службу, став під нашими дверима (ми це чули) і промовив: “Процьо Михайло — є там?”

Ми говоримо, що так. Тоді він говорить: “Пхайте вгору двері, щоб трохи відстали, а я шпарою подам листа”.

Ми двері трохи попхали, і він подав цього листа. Сказав, що добре ця дівчина пише.

Це писала наша дівчина до Процьо Михайла, котра походила з села Вислока Великого, з того самого села, що Процьо. Називалася Кулик Юстина, по виселенню замешкала в селі Святий Ґай на Ольштинщині.

Цього листа ми всі читали. Вона писала, що хоч молода і здорова і працю має, але завжди засмучена ходить, а коли є забави в цім селі, де вона працює, то тільки їй сльози з очей пливають, бо очі бачуть, як їхні хлопці сміються і гуляють, а наші хлопці по в'язницях голодні кусника хліба виглядають.

У задумі ми всі переживали слова, написані нашою дівчиною. І на думку приходило, що наші гарні чорноокі дівчата оплакують своїх братів, наречених, знайомих і очікують, що може, до них повернуться, а їх, може, вже і на світі нема. Розжалився я так, що тихо зачав співати в'язничну пісню:

*Тюрмнику! Ти гордо стій!
Не стид зносить кайдани,
Ще прийде час, що голос твій
Гаслом до пімсти стане.*

Тоді, і не тільки тоді, сам до себе говорю: “Україно! Матінко наша, землице найдорожча! Ми Твої діти, ми ж почали любити Тебе ще тоді, коли рідна ненька маленькими навчала нас Тебе любити”.

Думки линули до минувшини, до родинних сторін, до церковці, де нас свяченою водою охрестили, на широкі розлогі луги і поля, до природжних капличок і хрестів, перед якими ми з покорою скидали з голови шапки. Там, де прекрасний шум лісів, де плюскіт води в потічках, до тої землі, котру ми мусили покинути, бо не стало сил до боротьби з могутнішими за нас ворогами.

І так у задумі ми позасинали. Знову настав монотонний день, і вже тоді кожний день у цілі тягнувся нам роком. Настала осінь, нас знову порозсаджували в інші цілі. Тоді я попав, де сиділи самі поляки, але не надовго, бо одного дня ходила комісія в'язничної адміністрації і кожного в'язня питали, як довго сидить у тюрмі. Мене тоді записали і за кілька днів забрали мене у відділ “D”, а звідти почав я знову ходити до праці. З наших усіх хлопців до праці взяли тридцятьох, але зі мною в цілі сиділо тільки троє: Книш Володимир, Босій Михайло і Еміль Улан. До праці ми ходили у другу зміну.

“Божевільний”

Недалеко від наших цель були поодинки. Одного разу, коли ми вночі прийшли з роботи, почули в сусідній целі плач якогось в'язня. Коли я запитав відділового, хто це там так плаче, що не можна заснути, він мені сказав, що звар'ював якийсь бандеровець.

Наступного дня відділовий випустив на шпацир і того в'язня, що плакав. Стояв я ще в коридорі, дивлюся, а просто до мене іде Вархола Михайло і, незважаючи ні на відділового, ані на поляків говорить до мене по-українськи: якби він міг покликати сюди з Москви кровопивців: Мікояна, Кагановича, Маленкова, Молотова, Сулова й інших, то тут, на коридорі тої тюрми, поставив би їх докупи і обмурував би їх усіх камінням, а на верхку зняв би штани і зробив би на них купу. Хай би поздыхали, прокляті бандити!

Трое відділових, що нас там пильнували, слухали, та не знаю, чи щось зрозуміли, але тоді на нього не кричали.

Коли ми вийшли на подвір'я, він ішов разом зі мною; виглядав дуже мізерний і розумово напrawdę хворий. Просив мене, щоб я йому дав кусень хліба, бо вони морять його голодом і що нині ще нічого не їв.

Вархола трохи з нами ходив, а пізніше відійшов убік і сів на траву. Відділові тільки на нього дивилися.

Коли ми вернулися зі шпациру, Книш Володимир непомітно скочив до целі, взяв свою пайку хліба, підійшов до Вархоли і дав йому цей хліб.

Через півгодини відділовий викликав мене на коридор і запровадив на дижурку, де вже чекав на мене спец. Питає мене про назвисько, звідки я знаю Вархолу Михайла і чому я дав йому хліб?

Я йому кажу, що Вархолу знаю вже давно, бо .....[нечитні два, три слова], а хліб дав йому тому, що він мені говорив, що ви не даєте йому їсти і морите його голодом.

Тоді спец каже до мене, що це неправда, він одержує свою порцію, а за те, що я йому дав хліб, зробить мені рапорт і піду до карцера.

Мене відпровадили до моєї целі. Вархоли Михайла ми більше не побачили і невідомо мені, що з ним сталося.

Нарешті воля

Була вже весна 1954 року. Ми ходимо до праці у слюсарню, а декотрих наших вивезли до тюрми до Новогарда.

У квітні 1954 року я одержав з суду в Кракові повідомлення, що на підставі амністії 1952 року мені зменшено вирок на 5 літ. У той час більшість з наших хлопців одержали повідомлення про зменшення вироку.

Потім почали наші хлопці писати подання про варункове звільнення, і котрий написав, а мав за собою 7 або 8 літ тюрми, то тих почали звільняти з тюрми.

Пам'ятаю, що на початку липня 1954 року я написав моє перше подання про варункове звільнення. Сміялися з того, що то тільки шкода паперу, але прийшов початок серпня, відділовий відчинив двері, зачитав моє назвисько і питає, як довго вже сиджу?

Я йому відповідаю, що дитина, яка вродилась, коли я попав до тюрми, вже тепер ходить до школи. Тоді він мені каже: ти нині на обід вийдеш на волю.

І так о годині четвертій по полудні я вийшов за тюремні мури, котрі донині стоять мені перед очима. Я згадую тих усіх хлопців, котрі zostалися живими і котрі найкращі свої молоді літа залишили за тюремними мурами.

Склонім наші голови за тих молодих юнаків, котрим Бог не дозволив це пережити і котрі сконали у в'язничних мурах, так що ніхто навіть з найближчих друзів не знає, де спочивають їх кості.

Микола Терешченко (1975 рік).

Микола і Юлія.

AT THE EDGE OF TWO WORLDS

1945-1955

SUMMARY

Mykola Terefenko ("Medvid") begins his memoirs with the attack on February 19, 1945 on his village Pashova by the 400 strong Polish band supplemented by the Polish State Militia (Police) from Ropenka, Mychkovets' and Lis'ko (Lesko). The village was pillaged, and seven inhabitants were killed among them a boy of 12 and a woman of 72. Also 19 houses were burned to the ground. The author survived by hiding in a well.

The author describes the national composition of the village where there lived 5 Polish, 7 Jewish and 250 Ukrainian families. After the Molotov-Ribbentrop Pact the village found itself in the USSR. Terefenko describes in some detail the oppressive Soviet regime and the criminal destruction of innocent people by the Soviet State Police especially on the eve and at the start of the Soviet-German war in 1941.

Subsequently the author found himself in the Ukrainian underground where he served in the SB unit of the Vth Raion under the leadership of "Orlyk". In 1947, after the "Akcja Wisla" on permission of leader "Arkadii" (Ivan Kryvuts'kyi), with three other insurgents he began his raid to West Germany. He describes Slovaks as being friendly and Czechs as being very unfriendly to Ukrainian insurgents. Near Ceske Budejovice he was captured, sent to Kosice in Slovakia and eventually after the events of June 19, 1948, when the Communists gained power, he was extradited to Poland. He spent 6 years in Jaworzno Concentration Camp, Montelupich in Krakow, Riashiv (Rzeszow) and Peremysl (Przemysl), and finally in the Central Prison in Goleniow, in the latter prison some 5 years. He was released in August 1954. The author describes in great detail his harsh life and the life of other Ukrainians in Polish prison.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

- АБ – Адміністративна боївка
АК – Армія Крайова
- БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
бул. – булавний
бунч. – бунчужний
вд. – відділ
вих. – виховник
ВІН – “Вольносьць і Неподлегосьць”
віст. – вістун
ВО – Воєнна Округа УПА
ВОП – “Войско Охрони Пограніча” (Військо охорони кордонів)
ВП – “Войско Польске” (Військо Польське)
вул. – вулиця
- г. – гора
газ. – газета
ГВШ – Головний Військовий Штаб (УПА)
ген. – генерал
ГК УПА – Головне Командування УПА, Головний Командир УПА
- д. – друг
див. – дивись
д-р – доктор
- заст. – заступник
зв’яз. – зв’язковий
ЗП УГВР – Закордонне Представництво УГВР
ЗУЗ – Західні Українські Землі
ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
- КБВ – “Корпус Безпеченьства Вевентшного” (Корпус Внутрішньої Безпеки)
КБП – “Корпус Безпеченьства Публічного” (Корпус Державної Безпеки)
КГБ – Комітет государственной безопасности
КП – Краєвий Провід
край. – крайовий
к-р – командир
кул. – кулеметник
кур. – курінний
кущ. – кущовий
- ланк. – ланковий
лейт. – лейтенант
- м. – місто
май. – майор
МВД – “Міністерство внутренніх дел” (Міністерство внутрішніх справ)
МГБ – “Міністерство государственной безопасности” (Міністерство державної безпеки)
МГ-42 – рід кулемета, німецький скоростріль
МО – “Міліція Обивательска” (Міліція ПРЛ)
моб. – мобілізаційний
МП – рід зброї, німецький автомат
надр. – надрайон, надрайоновий Провід, надрайоновий провідник
- нар. – народжений
НБ – “Народна Безпечность”
НКВД – “Народний комісаріат внутренніх дел” (Народний комісаріат внутрішніх справ)
НСЗ – “Народове Сіли Збройне”
- о. – отець
обл. – область, обласний
окр. – окружний

- ООН – Організація Об'єднаних Націй
 оргмоб – організаційно-мобілізаційний (теж військовий) референт при підпільній адміністрації
 ОРМО – "Охотніча Резерва Міліції Обивательської", поліцейні відділи з місцевого населення для допомоги залогам МО
 ОУН – Організація Українських Націоналістів
- пвд. – підвідділ
 пвх. – політвиховник
 ПГР – Паньство́ве господарство ро́льне
 ПЖ – Польова Жандармерія
 пов. – повіт
 полк. – полковник
 ПОМ – Паньство́ви Осьродек Машинови
 ППД – рід автоматичної зброї ЧА
 пполк. – підполковник
 ПЗПР – "Польска Зєдночона Партія Роботніча"
 ППС – рід автоматичної зброї ЧА
 ППШ – рід автоматичної зброї ЧА
 прис. – присілок
 ПРЛ – Польска Річпосполита Людова
 пров. – провідник
 проп. – референт пропаганди
- р. – ріка, рік
 рай. – районний
 реф. – референт
 РКМ – рід зброї, ручний кулемет ВП
 р-н – район
 рой. – ройовий
 розв. – розвідник
- с. – село
 сан. – санітар
 СБ – Служба Безпеки (ОУН)
 СКВ – Самооборонні кущові відділи
- сл. п. – славної пам'яті
 СНБ – Словацька народна безпечность
 сот., сотен. – сотенний
 СОК – "Служба Охрони Колейовой" (Служба охорони залізниці)
 СРСР – "Союз Радянських Соціалістичних Республік"
 СССР – "Союз Советських Соціалістичних Республік"
 ст. бул. – старший булавний
 ст. віст. – старший вістун
 ст. лейт. – старший лейтенант
 стр. – стрілець
 СУЗ – Східні Українські Землі (на схід від ріки Збруч)
 США – Сполучені штати Америки
- ТВ – Тактичний Відтинок
 т.зв. – так званий
- УБП – "Ужонд Безпеченьства Публічного" (Уряд Державної Безпеки), політична поліція ПНР
 УВО – Українська Військова Організація
 УГА – Українська Галицька армія
 УГВР – Українська Головна Визвольна Рада
 УГКЦ – Українська греко-католицька церква
 УПА – Українська Повстанська Армія
 УССД – Українська Самостійна Соборна Держава
 УССР – "Українська Советська Соціалістична Республіка"
- фарм. – фармацевт
 хор. – хорунжий
- ЧА – Червона армія
 чот. – чотовий

ПОКАЖЧИК

- Австрійці – 300, 301
Австрія – 13, 263, 279, 282, 290, 300, 301, 312, 505, 519, 523, 524
Австріяки – 79
Адамовський Іван – 200
Адамовські – 217, 240, 241
Адамчик Анастасія – 565
Адміністративна боївка (АБ) – 374, 375
Азія – 429
Акція “Вісла” – 243, 458, 530, 548
Англіїці – 28, 223
Англія – 78, 264, 587, 588
Андріць Віктор – 23
Андріць Осип – 24, 29, 30, 31
Андрусечко Андрій – 570
Андрусечко Володимир (“Зенко”) – 528, 538, 553, 570, 572, 573
Андрусечко Євген – 596
Андрусечко Іван – 570, 596
Андрусечко Михайло – 569, 588
Андрусечко Юзеф – 413
Анна, вчителька – 490
Антонич Богдан-Ігор – 24
“Арета” – 115, 204
“Аркадій”, пров. – див. Кривуцький Іван
Армія Крайова (АК) – 89, 90, 93, 337, 368
“Арпад”, санітар – 224, 227
Африка – 429

Баб’як Марія – 182
Баб’як Іван – 182
Байда Василь – 208
“Байда”, к-р – 43
“Байрак”, куш – 186, 189, 192, 197, 199
Балигород, с. – 47, 56, 65, 69, 99, 100, 117, 133, 139, 162, 181, 238, 239, 240, 244, 255, 272, 353, 543
Балик Мирослав – 572

Балкани – 255
Балтійське море – 561
Бальниця, с. – 53
Бандера Степан – 22, 408, 420, 440
Бандерівці – 329, 349, 376, 419, 490, 505, 514, 515, 516, 520, 523, 527, 549, 568, 577, 578, 579, 584, 585, 591
Бані Мазурське, м. – 531
Банська Бистриця, м. – 307, 308, 309, 312, 364, 543
Бардіїв, повіт – 504, 534
Бартель – 162
Барч Юзеф, вязень – 449
“Батальйон сьмерці” – 376, 414, 597
Бахтальовський (“Зенко”) – 533
Белзець, м. – 348
Бережниця, с. – 549
Береза Каргузька, концтабір – 517, 577
Березка, с. – 11, 98, 99
Березовець, с. – 172
Берія Лаврентій – 58
“Беркут”, к-р – 70, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 141, 268, 269, 270, 273
Берлін, м. – 15, 407, 582
Бескид Юліян – 15
Бескид, надрайон – 53
Бескиди, гори – 16, 173, 180, 181, 207, 240, 253, 256, 257, 258, 273, 275, 278, 394, 584
Бессарабія – 14
Берут Болеслав – 596
Бистрий – 50, 64, 108, 563, 571
“Бігун” – 593
“Білий” – 108, 496–499, 501, 525
Білі Карпати, гори – 506
Білоруси – 416, 443, 445, 446, 590
Білорусія – 443
Білоруська Радянська Соціалістична республіка (БРСР) – 10, 78, 86

Білосток, м. – 581
 Білосточчина – 413
 Більшовики – 20, 29, 43, 54, 58, 76,
 81, 93, 95, 106, 118, 119, 120,
 128, 140, 165, 168, 189, 208, 214,
 263, 301, 347, 410, 417, 419, 490,
 494, 495, 502, 515, 516, 526, 533,
 543, 544, 576, 579, 580, 582, 583,
 586, 589
 “Бір”, сот. – 240
 “Біра” сотня – 550, 569
 Бірча, м. – 105, 526, 553, 556, 567
 Бірчанщина – 526, 549, 586
 Бобак Павло, вїт с. Босько – 17
 Бобак Фесько, селянин з с. Босько –
 17
 Бобер Андрій, студент – 17, 18, 29,
 111
 Бобер, поручник-поляк – 595, 597
 “Богдан” – див. Лико Іван
 “Богун” – 354
 Боднар Володимир (“Голуб”), к-р –
 55, 69, 70, 80, 83, 91, 97, 129, 141,
 145, 307, 383, 388, 391, 394–396,
 405, 566, 571
 Боївка Іван (“Івась”) – 573
 Бойківщина – 407
 Бойко Віктор – 529, 537
 “Бойко”, сот. пвх. – див. Філевич Ан-
 тон
 “Боксер”, бунчужний – 262, 263
 “Бомба” – 95
 Бончковські Зигмунт, вязень – 443,
 445, 446, 452, 453, 454
 Борівниця, с. – 105, 391
 Борковські Станіслав – 18
 Борсуківці, прис. с. Завадка – 566
 Босак Михайло – 571
 Босий Михайло – 598
 Бостон, м. – 456
 Босько, с. (псевдо Буковина) – 15,
 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 29, 92,
 93, 96, 164, 277
 Боцанський пластун – 15, 18
 Брезна, м. – 518–520, 522, 527, 534
 Бреликів, с. – 533
 Брецяв, м. – 304, 306, 373
 Бригідки, тюрма – 58, 128
 Брижава, с. – 553, 562
 Брно, м. – 306, 307, 311, 359, 371,
 519
 “Бродич”, сот. – 306, 309, 310, 318,
 394, 407, 413, 528, 531, 533, 534,
 544, 561, 569, 570
 “Бродича” сотня – 308, 309
 “Буйтур”, к-р – 91–93, 96, 97, 109,
 112–125, 127, 129–132, 137–141,
 144–146, 148–151, 155, 157–161,
 163, 165–167, 173, 175–180, 182,
 183, 185, 203, 214, 222, 235, 236,
 256
 Бук, кушов. госп. – 221, 222, 226
 Буківсько, м. – 40, 41, 43, 162, 171,
 172, 196, 202
 Буковець, с. – 99
 Буковина – 13, 14, 42
 Буковиця, г. – 33, 180, 181, 207
 Буковиця, с. – 181
 Буково, с. – 512
 Бульба-Боровець Тарас – 419
 Бульбівці – 440
 “Бурий” – див. Проць Михайло
 “Бурий”, к-р – 39, 43, 44, 46–48, 53,
 59, 68, 83, 96, 97, 110, 124, 125,
 156, 162, 177
 “Бурлака”, сот. – див. Щигельський
 Володимир
 Бут П. (Павлюк) – 13
 Бялосток, м. – 592
 Бялосточчина – 592
 Ваг, р. – 293, 294, 510
 Валях Дмитро – 496
 “Вальтер”, ген. – див. Сверчевський
 Кароль
 “Вандрівник”, стр. – див. Мошиц
 Іван
 Ваньківський ліс – 492, 498

- Ванькова, с. – 487, 489, 496, 497, 499, 558
- Варивода, адвокат – 394
- Вархола Михайло (“Зенко”) – 334, 335, 443–446, 457, 458, 546, 570, 571, 599
- Варшава, м. – 11, 15, 216, 318, 337, 344, 364, 421, 432, 445, 451, 463, 543, 544, 583, 595
- “Василь” – див. Гуда Павло
- Велика Фатра – 284, 285, 286, 293
- “Великий” – 567
- Величко Михайло, о. – 17, 18
- “Верба” – 336
- “Верба” – див. Марущак Іван
- Веркшц – 199
- “Верниволя” – див. Положин Микола
- “Веселий” – 141
- Вислік Великий, с. – 42, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 147, 166, 172, 179, 181, 190, 193, 203, 207, 208, 238, 255, 257, 258, 259, 273, 598
- Вислік, р. – 16, 33, 42, 112, 114, 116, 118, 147
- Вислок, с. – 41, 115, 179, 190
- Височани, с. – 166, 172, 186
- “Вишинський” окр. госп. реф., агент УБП – див. Гамівка Ярослав
- Відень, м. – 59
- “Вій”, рай. госп. – 202, 203, 217, 218, 243–245, 247
- Війське, с. – 526, 593
- Віленщина – 414
- Вільхівці, с. – 355, 509
- Вільшаниця, с. – 495, 496, 501, 517, 525
- Вінніпег, м. – 352
- Вісла, р. – 375, 547
- “Вітер” – 570
- “Влодко” – 186, 188, 194–197, 199, 210, 227, 230, 231, 250, 261, 262, 265
- Влоцлавек, м. – 547
- Вовк (“Голий”) – 570
- Вовк Іван – 573
- Возняк Михайло – 564, 597
- Возьний Михайло – 572, 592
- Войско Охрони Пограніча (ВОП) – 114, 138, 145, 146, 172, 340, 504
- Войсько Польське (ВП) – 96, 99, 105, 112, 121, 137, 138, 146, 151, 161, 163, 171, 172, 177, 179, 187, 188, 193, 197, 205, 207, 208, 212, 216, 225, 228, 237, 240, 242, 243, 245, 246, 248, 249, 256, 262, 272, 345, 377, 378, 393–395, 462, 496, 501, 503, 525, 526, 560, 562, 586, 593, 596
- Войтович Володимир, ройовий – 309, 310, 391, 392, 556, 571
- Волинський курінь – 567
- Волинь – 10, 11, 15, 20, 55, 105, 128, 208, 344, 389, 487, 489, 566
- Волиця, с. – 169, 170
- Волковия, с. – 95, 207
- Володавщина – 406
- Вольносьць і Неподлеглосьць (ВІН) – 93, 337, 368, 561
- Воля Матіяшова, с. – 99
- Воля Мигова, с. – 89, 185, 204, 218, 228, 242
- Воля Міхова, с. – 53, 108
- Волянський, поручн.-словак – 530, 531
- ВОП – див. Войско Охрони Пограніча
- Воробець – 337–339, 487, 489
- “Ворон” – 92, 108, 139, 263
- ВП – див. Войсько Польське
- Вроцлав, м. – 576, 579
- Врубель – 560
- “Вуйко”, д-р – 91, 103, 104, 141, 146
- Вуйчик Маріян (“Кукса”), сот. інтендант – 387, 461, 535, 536, 570, 571, 591
- Вязівниця, с. – 365

“Гайдамака” – 255, 256, 257, 258, 259
 Гайдамаки – 13
 Гайдук, к-р-словак – 529
 “Гак”, командант ПЖ – 528
 “Галайда” – 571
 Галичина – 10–15, 18, 20, 55, 70, 82, 96, 105, 128, 135, 161, 165, 264, 265, 268, 273, 319, 344, 399, 516, 537, 586
 Галіфакс, м. – 456
 Гамівка Ярослав (“Вишинський”), окр. госп. реф., агент УБП – 386, 500, 501, 525–527, 548, 552, 553
 Ганас Ольга (“Офелія”), сан. – 522–524, 543, 572–574, 586
 Ганушевський Богдан, вчитель – 18
 “Гарасим” – див. Каблаш Стефан
 Гасиляк Стефан – 489
 Гасиляк Дмитро – 488, 489
 Гельмут Кравзе, лік. – 319
 Генрик, в’язень – 413, 416
 Гестапо – 74, 581
 Гібралтар – 562
 Гірошіма, м. – 93, 106
 Гітлер Адольф – 19, 408, 420, 588
 Гітлеризм – 208
 Гітлерівці – 214
 Гічва, с. – 65, 139
 Глива Федько – 491
 “Говерля”, к-р – 46, 49, 51–53, 69–72, 74, 76, 82, 83, 91, 95, 113–116, 394, 395, 459
 “Голий” – 563, 571
 “Голий” – див. Вовк
 Головатий Осип (“Довгорукий”), куц. – 594, 596
 Головач Микола, о. – 17, 18
 “Голод” – див. Голош Дмитро
 Голош Дмитро (“Голод”) – 565, 569, 572, 582, 596
 “Голуб” – див. Мазур Юрій
 “Голуб”, к-р – див. Боднар Володимир
 Голучків, с. – 569
 “Горбовий”, к-р – 43, 46
 “Гордій” – 499, 502, 503, 511, 512
 “Горислав”, к-р – 97, 98, 99, 119, 120, 130, 131, 132, 135, 136, 165, 235, 236
 Горлиці, с. – 353
 Горличчина – 107, 373
 Горнятко Іван (“Чорний”) – 498
 Горонь Іван – 570
 Горонь Михайло – 571
 “Граб” – 498, 499
 Грабиня, дільниця с. – 16, 17, 20, 23, 24, 29, 32
 “Граната” – 120, 186, 195, 197, 198
 “Границя”, куц. – 53
 “Грань”, к-р – 110, 112, 113, 169, 170, 171, 217, 239, 240
 Греко-католицизм – 577
 Греція – 255, 530
 Григор, надрай. пров. – 526
 Гриньчак Андрій – 18
 Грицай Дмитро (“Перебийніс”), нач. ген. штабу – 224
 Грицишин – 549
 Грицковян Михайло (“Олес”) – 572, 573
 Грицько Михайло (“Дніпро”) – 461, 570, 571
 Грицько Юстина – 501
 “Грицько”, зв’язковий – 307, 364, 365, 366, 571
 “Громенко”, к-р – 105, 281, 308, 309, 310, 502, 528, 548, 556, 563
 Грубешів, м. – 217
 Грубешівщина – 526, 528, 561
 “Грушка”, к-р – 199, 203, 204, 210–212, 231, 234, 235, 236, 240, 244–247, 244, 245, 247
 Гуда Василь – 367, 572
 Гуда Павло (“Василь”) – 572
 Гула Василь (“Дубовий”) – 571
 Гуня Д. – 13
 “Гуцул”, к-р – 167, 171, 521

- Гуцульщина – 205
 Гуцуляк Миколай – 488
- Гданськ, м. – 412
 Глінка, ген. – 158, 295
 Глінкова гвардія – 295
 Голеньов, м. – 401, 402, 404, 407, 411, 433, 569, 575, 581, 593, 594, 596
 Голеньовська тюрма – 405, 411, 425, 461, 464, 575
 Горчинські Ян (“Гриф, Ляма”) – 208
 Готвальд Клемент – 538
 “Гриф” – див. Горчинські Ян
 Гриц Станіслав – 576
- “Давиденко”, надрай. госп. реф. – 203, 273
 “Дальнич”, пров. – 501, 502, 526
 Данилів – 351
 Дарів, с. – 69, 166, 258, 259
 Дарлов, с. – 561
 Двуліт Іван – 487–489
 Двуліт Микола – 489
 Двуліт Михайло – 495
 Двуліт Теодор – 488
 Двуліт Федько – 487, 489
 Демон Емільян (“Дунай”) – 307, 308, 381, 432, 461, 571
 “Денисенко”, кушовий – 206
 Денько Антоніна – 18
 Денько Теодор – 18
 Джеральдіні Джеральдо – 391
 Дзержинський Фелікс – 58
 “Дзеннік польські”, газета – 207
 Дивізія Галичина – 55, 70, 91, 141, 346, 405
 Дизман, вязень – 453, 454
 Дикий Еміль (“Сокіл”) – 316, 381, 535, 538, 540, 570
 Динов, с. – 560
 Диронь Ян – 592, 595
 Дідик, к-р – 41, 108, 146, 172, 205, 262, 263, 264, 265, 273, 407
- Ділом – 594
 Дія, р. – 301, 306
 Длуґе, с. – 108
 Дмитро Тур – 543, 571
 “Дніпро” – див. Грицько Михайло
 Дніпро, р. – 556, 571
 Добра, с. – 285, 353
 Доброміль, м. – 495, 564
 “Довгий” – див. Сивий Стефан
 Довгий Стефан – 529, 538, 539
 “Довгий” – 593
 “Довгорукий”, куц., – див. Головатий Осип
 Довжиця, с. – 109, 173, 180
 Долина Залужська, с. – 498, 499, 502
 Долина, с. – 83, 85, 548, 594
 Домкович Степан – 353
 “Дон” – 108, 222
 Донцов Дмитро – 204, 214
 “Дора”, машиністка надрайону – 225
 Дрогобицький р-н Львівської обл. – 10, 36
 Дрогобич, м. – 58, 574
 “Дрозд” – 265, 273, 277, 278, 282–285, 289–292, 297, 299–302, 308, 309
 Друга світова війна – 9, 10, 17, 137, 204, 276, 356, 419, 432
 Дуб Зідкин – 491
 Дубецько, с. – 390
 Дубовий Василь – 199, 261, 265, 273, 542, 571
 “Дубовий” – див. Гула Василь
 “Дубовий”, кулетник – 241, 262
 Дудинці, с. – 169, 170
 Дунаєць, р. – 44
 “Дунай” – див. Демон Емільян
 “Дуна”, чотовий – 262, 308, 310, 368, 369, 380, 461, 571
 Дупляк Михайло – 490, 559
 “Дух” – 92, 108, 113, 164, 224, 227, 228, 231, 234, 235, 240, 243, 254, 255, 262, 263, 265, 267, 270, 273

Духняк Володимир (“Шуліка”), ройовий – 553, 562, 571
 Душатин, с. – 71, 79, 90, 139, 140, 141, 143, 148, 150, 151, 166, 167, 247, 248, 255, 256
 Душатинські озера – 104, 151, 205, 224, 235, 245, 255
 Дяк Анна – 208
 Дякун Грицько (“Квітка”) – 496–501, 567, 571, 574

 “Ема” – 155, 204, 274
 Енгельс Фрідріх – 410
 “Енеїда”, твір – 28

 Євка, звязкова – 266
 Європа – 10, 19, 34, 73, 78, 253, 264, 265, 268, 269, 429

 “Желізняк” – 593
 Жерденка, с. – 98, 136
 Жеребна Настя – 145
 Жеребний Петро – 140, 141, 142, 143, 144, 145
 Жерниця, с. – 65, 99, 100, 136, 565
 Жиди – 491, 545, 577
 Жиліна, м. – 522, 523
 Жимерський, ген. – 592
 “Жук” – 55, 80, 91, 101, 102, 132–138, 149, 154, 222, 340, 526, 593

 Завадка Морохівська, с. – 60, 61, 171, 173, 238, 338
 Завадка, с. – 566
 Завоя, с. – 543
 Загір’я, с. – 44, 56, 61, 83, 93, 124, 131, 139, 172, 217, 594, 596
 Загочев’я, с. – 266
 Загробельний, лікар – 596
 Задорожний – 49, 55, 91, 104, 113, 117, 120, 122, 173, 180, 181, 212
 Зажицкі Казімеж – 581–584
 Зайдель Станіслав – 576, 579–581, 584

 “Зайчик” – див. Столиця Михайло
 Закарпаття – 14, 111, 125, 583
 Закерзоння – 10, 11, 12, 39, 40, 66, 86, 88, 93, 99, 107, 146, 168, 171, 189, 208, 216, 223, 258, 263–265, 274, 276, 312, 338, 346, 400
 Закопане, м. – 278
 Залуж, с. – 487
 Залуже, с. – 526, 546
 Залуже, станція – 593
 Залужжя, с. – 207
 Замойщина – 565
 Запорізька Січ – 13
 “Запорожець” – 205, 229, 231, 250, 251, 256, 267
 Зарик, сторож – 539, 540, 543
 Зарицька Ганя – 155–157
 Заруцький – 153, 207
 Заслав’я, с. – 83, 84
 Західноукраїнські землі (ЗУЗ) – 10
 “Зенко” – див. Андрусечко Володимир
 “Зенко” – див. Бахталовський
 “Зенко” – див. Вархола Михайло
 “Зенко”, к-р – 501, 535
 “Зима”, к-р – 138, 146, 199, 200, 203, 206, 209–212, 219–221, 224, 235
 Зиндранова, с. – 275
 “Зозуля” – див. Явіляк Теодор
 Золотник – 433
 Золотник Володимир – 593, 597
 “Зорич”, к-р – 69, 72, 74, 76, 78, 115
 Зубенко Катруся – 572
 Зубенко Микола – 573
 Зубенсько, с. – 53, 218, 228, 230

 Івано-Франківськ, м. – 576, 578, 579
 “Івась” – див. Боївка Іван
 “Ігор” – 49, 82–85, 106, 108, 488, 498, 500, 501, 548
 Іжовських, рід – 16
 Ілько Петрик – 487
 “Іскра” – див. Турко Віктор
 “Ітанюк”, чотовий – 164

- Їжик Андрій – 18
- Каблаш Стефан (“Гарасим”) – 391, 537, 565, 571, 573, 577, 582, 591, 592
- Каганович Лазарь – 58, 599
- Кадило, о. – 557
- Казимир Великий, король – 12
- Казьмерчак Іван – 405, 406
- “Калина” – див. Стиранка Михайло
- “Калина”, полк. – 105, 225
- “Калинович”, сотен. – див. Мазур Григорій
- “Калиновича” сотня – 544, 561
- Каличава, с. – 65
- Каліньська Данута – 432, 451, 455, 456, 459, 461
- Кальниця, с. – 46, 48, 71, 125, 163
- Кам’яне, с. – 161, 167
- Кам’янка, с. – 127, 133, 162
- Кам’янки, с. – 45, 46, 71, 72, 79
- Канада – 146, 264, 352, 456, 490, 492, 543, 573
- Капіталізм – 19, 29, 39, 76, 163, 367
- Карликів, с. – 166, 167, 172, 186, 196, 238
- “Кармелюк” – 95
- Карпати, гори – 10, 239, 502, 521, 537, 538, 583, 586
- Каршень Михайло – 17
- Катовіце, м. – 348
- Католицизм – 14, 577
- “Катруся” – 351, 543
- Кахнич – 166, 179, 180, 182
- Качмар Роман – 406–409, 433
- Качмарек, єпископ – 460
- “Квітка” – див. Дякун Грицько
- Квятковські Анджей, селянин з с. Босько – 17
- Келяр Ян, солтис с. Босько – 17
- Київ, м. – 344
- Київська Русь – 17
- Китай – 411
- “Кіт”, санітар – 498, 500
- Клюгер – 350
- Кметь Володимир (“Славко”) – 335, 528, 570, 571, 573, 593, 594
- Книш (Кравчук) Олександр (“Лев”) – 572
- Книш Володимир – 529, 572, 592, 597–599
- Книш Лев – 529, 592, 593
- Кнурек, солитис – 22
- Ковалевич (“Тіто”) – 548, 594
- Ковальські, шеф УБ – 554
- Ковальський Іван (“Крісовий”) – 487, 489
- Ковальський Іван, учитель – 487, 489
- Когутик, г. – 148
- Кожушне, с. – 172, 186
- “Коло”, криптонім відділу пол. партизанів – 206, 208
- Колобжезький повіт – 569
- Колодзей Станіслав – 18
- “Колос”, календар – 28
- Колотка Андрій – 529, 530, 531, 571
- “Коля”, звязковий – 171
- Команча, с. – 44, 71, 80, 90, 91, 107–110, 112–114, 131, 138, 139, 141, 145, 146, 151, 156, 158, 167, 172, 181, 243, 266, 458
- Комарницький Дмитро (“Щур”) – 407, 409, 561, 572–574
- Комасація – 16
- Комітет державної безпеки (КГБ) – 545
- Комунізм – 19, 29, 39, 76, 159, 160, 163, 165, 290, 324, 410, 429, 433, 455
- Комуністи – 283, 290, 291, 312, 313, 364, 368, 492, 493, 495, 515, 517, 530, 538, 542, 593–595
- Комуністична партія – 75, 87, 283
- “Коник” – 105, 273
- Коновалець Євген, полк. – 14
- Кононенко Іван – 492
- Конрад – 590, 591

Контингенти (примусова задача про-
 дуктів) – 19, 126
 Копець – 546
 Копина Антін – 18
 Копина Іван – 18
 Копина Микола – 17
 Копчик Олександр – 18
 Корейська війна – 411, 593
 Корнасеви́ч Павел, селянин з с. Бось-
 ко – 17
 Королик, с. – 36, 503
 Коросно, м. – 564
 Короснянський повіт – 36
 “Корп”, чотовий – 309
 Корпус Безпеченства Вевнентшне-
 го (КБВ) – 60, 69, 107, 172, 318,
 320, 322, 326, 327, 329, 355, 385,
 387, 456, 545, 547, 550, 553, 575
 “Корчак” – 353
 “Косар” – див. Маївський Дмитро
 Костевич Дмитро, селянин – 27
 Костик Михайло – 570
 Котис Іванка – 349, 350, 351, 352
 Котис, о. – 348, 349, 350, 351, 352
 Котляревський Іван – 28
 Коцан Антін – 383, 391, 416, 550,
 559
 Кошалінське воєводство – 561, 564
 Кошице, м. – 308, 312, 313, 315,
 318, 322, 527, 528, 529, 530, 531,
 533, 536, 537, 538, 539, 540, 541,
 542, 543, 544, 547, 549, 553, 555
 Кравзе Гельмут – 571
 Краків, м. – 12, 358, 361, 385, 387,
 388, 412, 439, 531, 547, 550, 556,
 576, 590, 592, 599
 “Крамаренко” – див. Процьо Михай-
 ло
 Кривуцький Іван (“Аркадій”), пров. –
 308, 502, 524–527, 548, 552, 553,
 556, 573
 “Крилатий” – 38–40, 42, 44–49, 53,
 265, 272, 273, 277, 278, 281–287,
 290–292, 296–302, 308, 377
 “Крилач”, сотенний – 487, 502, 528,
 553
 “Крилача”, сотня – 593
 “Кримський”, кушч. госп. – 186, 188–
 190, 192–194, 196–199
 Криницька Галя – 350, 351, 352
 Криницький, о. – 350, 352
 Криниця, м. – 140, 278
 Криниччина – 107, 184, 199, 203
 “Крісовий” – див. Ковальський Іван
 Кросно, м. – 576
 “Крук” – 498
 Круліково, с. – 503
 Крути, с. – 264
 “Крутий” – 496–498, 500, 502, 503,
 505, 511, 512
 “Круча” – див. Німець Михайло
 Кручко Федько – 568
 Кубанські Ян – 581, 583, 589, 590,
 591, 592
 “Кудияр” – див. Лазар Теодор
 Куземка Микола – 25
 Куземка Петро (“Підкова”) – 24, 25,
 27, 29, 33–36, 39, 40, 43, 47, 48,
 53, 59, 80, 83, 91, 96, 110–112,
 156, 177, 179, 340
 Кузьма Григорій – 391, 392, 528,
 538, 570, 571
 Кузьмина, с. – 517
 “Кукса”, сот. інтендант – див. Вуй-
 чик Маріян
 Кулик Юстина – 598
 Кульчинський – 540
 Куляшне, с. – 172, 178, 186, 187,
 190, 214
 Курдибан Микола (“Чиж”) – 370,
 394, 571, 573
 “Курінь молоді”, товариство – 18, 23,
 379
 Куцаба Андрій – 593, 594
 Куций Василь – 391, 550, 571
 Куцик Стефан (“Орлик”) – 92, 108,
 166, 496–500, 567, 568, 574
 Кучер Михайло (“Яр”), сотен. – 316,

- 332, 333, 364, 366, 531, 533, 538,
539, 544, 549, 550, 552, 553, 570
- Кушнір Іван – 18
- Кушнір Микола – 18
- Куявяк Тадеуш – 433, 434
- Лагідний – 309
- Лазар Теодор (“Кудияр”) – 316, 317,
394, 402, 405, 408, 409, 433, 571,
573
- “Лайбіда” – 265, 266, 273, 278, 279,
280, 281, 282
- “Лев” – 108
- “Лев” – див. Книш (Кравчук) Олекса-
ндер
- Левенець, ройовий – 240
- Левицький Володимир, д-р – 18, 28
- Лемки – 16, 59, 60, 79, 116, 164, 180,
217, 237, 238, 240, 252, 253, 262,
405, 406, 537
- Лемківщина – 10, 15, 16, 24, 25, 30,
44, 56, 76, 79, 80, 91–95, 100, 108,
116, 122, 128, 132, 141, 146, 148,
158, 161, 165, 168, 171, 190, 208,
216, 223, 237, 238, 240, 252, 275,
277, 312, 317, 340, 350, 351, 353,
378, 379, 399, 405, 436, 464, 573
- “Лемко” – 535
- Ленін Владімір – 410, 435, 455
- Ленінград, м. – 19
- “Летун”, окр. реф. СБ – 151, 152
- Левандовські, нач. в'язниці – 595
- Левіцкі Станіслав – 581
- Лєвоцькі гори – 281
- Лєвоч, м. – 281
- Леон, УБовець – 552
- Лико Іван (“Скала”), (“Богдан”) – 3, 7,
29, 31, 36, 40, 41, 67, 68, 70, 80,
82, 84, 97, 102, 110, 139, 141,
153, 154, 157, 175, 176, 182–185,
189, 191, 194, 198, 209, 211, 213,
221, 227, 230, 233, 247, 251, 259,
266, 269, 274, 328, 372, 380, 394,
408445, 447, 449, 544, 554, 561,
564, 570, 571, 577, 582
- Липа Стефан – 593
- “Лис” – 49, 59, 60, 64, 80
- “Лисиця”, бунчужний – див. Шостак
Микола
- Лиско Микола – 570
- Литва – 12
- Литовці – 590
- Лишик Галина – 574
- Лишик Гриць – 494
- Лишик Іван – 490, 496, 513, 538, 573
- Лишик Марія – 488
- Лишик Михайло – 488, 492
- Лишик Стефан – 488
- Лишик Юзьо – 487, 489
- Лімна, с. – 548
- Ліпінські Штефан – 295
- Ліптовський Градек, с. – 283
- Ліський повіт – 63, 207, 444, 487,
490, 525, 533, 546, 556, 565
- Ліський р-н – 496
- Лісько, м. – 65, 95, 107, 117, 394,
487, 491, 492, 494, 496, 556
- Лобода Григорій – 13
- Лодзь, м. – 596
- “Лоза” – див. Минда Осип
- Ломніцкі Антоній, проф. – 431
- Лопінник, г. – 262, 265
- “Луг”, товариство – 18, 23, 28
- Лукавиця, с. – 546
- Лукаш, капітан-словак – 533
- Лукишин Іван – 553
- Лукове, с. – 172, 186, 187, 221, 222,
226
- Лупків, с. – 53, 56, 107, 124, 138,
172, 181, 255
- Львів, м. – 12, 204, 490, 499, 535,
582, 596
- Львівська обл. – 10
- Львівська політехніка – 431
- Львівське воєводство – 14
- Львівський університет – 14
- Любачів, с. – 365
- Любачівщина – 365, 412

- Люблинець, с. – 11
 Люблін, м. – 385
 Люблінська унія, (1564 р.) – 12
 “Лютий”, к-р – 166, 167, 185
 “Ляма” – див. Горчинські Ян
 Ляшки, с. – 407
 Ляшльо, в'язень-угорець – 540
- Мазепа Іван – 440
 Мазур Григорій (“Калинович”), сотен. – 307, 315, 316, 321, 332–335, 339, 344, 347, 362–366, 494, 528, 533, 544, 545, 561, 570
 Мазур Іван – 494
 Мазур Олекса – 494
 Мазур Стефан – 331
 Мазур Юрій (“Голуб”) – 494, 572, 592
 Мазур Ян, вязень – 438, 458, 460, 461, 464
 Мазяр, о. – 487, 489
 Маївський Дмитро (“Косар”, “Тарас”) – 224
 “Майн Кампф” – 19
 “Майстер” – див. Ревакович Володимир
 Макар Стефан – 494
 “Макаренко”, куц. – 109–112, 177, 199, 206, 207, 211, 255–258, 260, 263, 270, 273, 274, 394
 Макогон, селянин – 210, 220
 “Максим” – 499, 501, 525
 Маленков Георгій – 443, 445, 446, 457, 599
 “Малий” – 501
 Малиновскі Войцех, вязень – 449
 Малиновскі Кароль – 576, 579, 580
 Малява, с. – 535
 Манів, с. – 53, 158, 262
 “Мар”, надрай. пров. – 167, 263, 273, 274, 275, 591
 Марися – 552
 “Марійка”, зв'язкова – 186, 193, 194
 Марко Жмайло – 13
 Марк Карл – 378, 410
- “Марта” – 204
 Мартін, м. – 288, 289
 Марущак Іван (“Верба”) – 533, 534, 550, 571, 573
 Масарик Ян – 313, 530
 Маслюк Іван – 357, 550, 572
 Масник Олександр, студент – 17
 Махно Нестор – 419
 Мацьковичі, с. – 557
 “Медвідь” – 141–146
 “Медвідь” – див. Мощиц Петро
 “Медвідь” – див. Терефенко Микола
 Мельниківці – 419, 440
 Менцінський Юрій, о. – 350, 352
 “Меч” – 571
 Миків, с. – 53, 80, 100, 201, 206, 212, 228, 242, 246, 597
 Минда Гриць – 488
 Минда Іван – 594
 Минда Осип (“Лоза”) – 528, 572–574, 593
 “Мирон”, чотовий – 172, 173, 255, 374, 521, 522, 527, 550, 551, 572
 “Михась” – 572
 Мица Гриць, комендант міліції – 491, 493, 494, 495
 Мица Михайло – 491, 492
 Мицьо Василь – 527, 569, 572, 596
 Мичківці, с. – 487
 Мікоян Атанас – 58, 599
 Міліція Обивательська (МО) – 11, 145, 146, 550, 585
 Мільча, с. – 27
 Мільчак Осип – 572
 “Мірник”, к-р – 91, 92, 101, 102, 109, 112–114, 117, 119, 120, 130, 137–139, 148, 151, 166, 167, 179, 225, 340
 Міхал, в'язень – 412–414
 Міхальські, майор – 109, 376, 414, 597
 Міцкевич Адам – 459
 Млота відділ НСЗ – 592
 Мокре, с. – 172

- Молотов Вячеслав – 599
 Монастир, с. – 546
 Монастирець, м. – 457
 Монтелюпіх, тюрма – 355, 358, 361, 364, 366, 381, 388, 391, 414, 439, 547, 549, 556, 559
 Монько, госп. – 69
 Морава, р. – 294, 296, 298, 364, 510–512, 531
 Моравія – 300, 313, 373
 Моравська Острава, м. – 314, 315, 317
 Мороз Александр – 498
 Мороз Петро – 571
 Морохів, с. – 172
 Москва, м. – 10, 11, 15, 19, 25, 74, 77, 78, 93, 163, 216, 263, 265, 313, 316, 337, 341, 349, 496, 543, 599
 Московія – 15
 Мости, с. – 464
 Мошиц Іван (“Вандрівник”), стр. – 319, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 559, 560, 572, 573
 Мошиц Петро (“Медвідь”) – 572–574
 Мриголод, с. – 597
 Муссоліні Беніто – 408
 Мушина, с. – 317, 328
 Мушина, станція – 544
 Мушинка, ст. – 317
 Мушинські – 560
 Мхава, с. – 133, 139, 207, 208
 Мюко Микола – 571
 Мюнхен, м. – 525
 Нагасакі, м. – 93
 Наддніпрянщина – 12, 14, 420
 Наливайко Северин – 13
 Наливайко, к-р – 55–57, 59–62, 65–70, 80, 82, 83, 91, 173, 176, 177
 Народна Безпечность (НБ) – 306, 531, 537
 Народний комісаріат внутрішніх дел (НКВД) – 21–23, 71, 80, 83, 86, 88, 90, 94, 95, 118, 141, 308, 379, 385, 386, 420, 491, 492, 494, 495
 Народове Сілі Збройне (НСЗ) – 93, 337, 368, 592
 Нацизм – 15, 19
 Нерон, імператор – 399
 “Нестор”, провідник – 500–502, 521, 540, 572
 Низькі Татри, гори – 506
 Ниса, р. – 207
 Німець Михайло (“Круча”) – 394, 395, 573
 Німецьке Правно – 291
 Німеччина – 12, 14, 15, 17, 19, 27, 29, 37, 40, 60, 74, 78, 93, 95, 96, 116, 161, 163–165, 252, 263, 290, 310, 312, 337, 346, 430, 490, 504, 530, 546
 Німці – 18–21, 27, 28, 54, 55, 58, 74, 75, 77, 79, 95, 106, 125, 160, 192, 198, 207, 307, 341, 406, 412, 417, 429, 432, 447, 451, 460, 490, 495, 496, 504, 509, 520, 523, 542, 544–546, 558, 565, 569, 579, 582, 583, 586, 588, 590
 Нісевич Андрій – 353
 Нісевич Іван – 353
 Нова Ёробля, м. – 365
 “Новий” – 501
 Новоґард, м. – 406, 596, 599
 Новосільці, с. – 108
 Новосядло – 596, 597
 Нюрнберзький трибунал – 326
 Одра, р. – 207
 Одрехова, с. – 33, 96
 “Одут” – 499, 501, 525
 Олекса, магістер – 225
 “Олесь” – див. Грицковян Михайло
 “Олійник” – 557
 Олійничак – 557
 Олужна, с. – 569
 Ольштинщина – 598
 “Омелько” – 162

- Онан, біблійн. персонаж – 383
- Організація Об'єднаних Націй (ООН) – 77, 78
- Організація Українських Націоналістів (ОУН) – 14, 28, 29, 36, 46, 66, 72, 79, 99, 100, 115, 116, 123, 126, 132, 146, 158, 159, 161, 165, 173, 184, 185, 210, 216, 217, 223, 224, 263, 268–273, 308, 312, 372, 379, 380, 387, 408, 419, 420, 525, 526
- “Орел” – 49, 55, 66, 67, 92, 141, 148, 150, 171, 175, 190, 312, 344, 400, 407, 463
- “Орел” – див. Ярош Орест
- “Орест” – 38–41, 43, 377
- “Орлан” – 525
- “Орлик” – див. Куцик Стефан
- Освенцім, концтабір – 326, 542
- Осідач Микола – 353
- Ослава, р. – 44, 84, 122, 129, 131, 137, 182, 195, 240, 246, 247, 253, 256
- Ославиця, с. – 147, 180, 214, 240, 255
- “Острий” – 498, 499, 500, 529, 530, 563, 571
- “Острроверх”, чотовий – 255
- Острянин Я. – 13
- Осюрак Андрій, станичний – 41
- “Офелія” – див. Ганас Ольга
- Охотніча Резерва Міліції Обивательської (ОРМО) – 412, 558
- Павліцкі Анджей – 431, 432, 451
- Павлокома, с. – 11, 75, 563, 564
- “Павук” – 267, 269
- Паночко Василь – 154
- Паньство́ве господарство ро́льне (ПГР) – 589
- Паньство́ви Осьродек Машинови (ПОМ) – 450
- Пасіки, присілок с. Синява – 33
- Пастернак Анджей – 18
- Пахуляк Микола – 174
- Паціфікація – 58, 128, 344
- Пашова, с. – 207, 208, 487, 489, 490, 496, 497, 502, 558, 574, 594
- Пелікан – 353
- Пельня, с. – 169, 170, 171
- Пельчар Віктор – 18
- “Перебийніс”, нач. ген. штабу – див. Грицай Дмитро
- Переворськ, м. – 391
- Перемиська тюрма – 392, 399, 555
- Перемишль, м. – 36, 354, 390, 414, 464, 525, 549, 553–555, 557, 559, 560, 563, 569, 570, 574, 575, 588
- Перемищина – 94, 105, 525, 530, 531, 586
- Перша світова війна – 13, 16, 17, 76, 162, 204, 214, 275, 380, 407, 419
- І район – 525
- Петлюра Симон – 440, 582
- Петрик Іван – 489
- Петрик Катерина – 557
- Петрик Юрко – 489
- Петроград, м. – 58
- Печінка Анна – 489
- Печінка Олекса – 488
- Петжак Юзеф – 433–435, 444, 447, 448
- Пижице, с. – 434
- “Пиріг”, рой. – 95, 96, 336, 391, 393, 569, 572
- Писарівці, с. – 108
- Пискоровичі, с. – 11, 75
- П-ич В. – 352, 353
- Південна Америка – 429
- Північноатлантичний договір (НАТО) – 407
- Підкарпаття – 13, 353
- “Підкова” – див. Куземка Петро
- “Підкова” – див. Тхір Василь
- Підляшшя – 312
- Пілсудський Юзеф – 582
- “Пімста” – 265, 266, 273, 278, 281, 282, 496–500, 525, 573, 57

- Пінчак Михайло, звязковий – 44
Піщанський Сергій – 492, 493
“Пласт”, товариство – 18, 23, 28, 298, 379
Плоське, криївка – 496, 500
Поділля – 13, 73
Познанське воєводство – 581
Познань, м. – 597
Покуття – 13
Полатайчук Марійка – 354
Полісся – 15, 55, 128, 344
Поліська Січ – 419
Полонна, с. – 92, 108, 161, 172, 186, 194, 197, 219
Полюжин Микола (“Верниволя”) – 36, 38–41, 43, 47, 49, 53, 103
Поляки – 11–18, 20, 22, 23, 27, 28, 40, 43, 58, 60, 63, 64, 72, 75, 76, 79, 86, 88, 89, 95, 99, 106–108, 110, 111, 113, 114, 122, 127–129, 133, 134, 139, 146, 148, 149, 151, 161, 166, 168, 170, 172, 173, 179, 181, 182, 187–191, 193, 195–198, 207–209, 212, 217, 219, 222, 224–226, 238–245, 247, 248, 251, 252, 255, 262, 266, 272, 278, 302, 305, 312, 317, 320, 321, 325, 331–334, 336, 337, 340–342, 344–346, 348, 349, 353, 357, 359, 367, 368, 371–374, 377, 380, 386–391, 393, 412–417, 419, 422, 423, 430, 433, 436, 437, 444, 445, 447, 451, 454, 456, 460, 462, 487, 489, 490, 497–501, 503, 506, 516, 517, 520, 525, 526, 531, 533, 536, 542, 544, 545, 549, 552, 554, 556, 557, 559–562, 564, 565, 567, 569, 573–577, 581–583, 586, 590–596, 598, 599
Полянських, рід – 16
Польова жандармерія (ПЖ) – 487, 521, 528
Польска Зедночона Партія Роботніча (ПЗПР) – 337, 596
Польська Річпосполита Людова (ПРЛ) – 437
Польський Червоний Хрест – 369
Польща – 10, 13–15, 17, 23, 27, 58, 69, 73–75, 78, 79, 83, 86, 91, 93, 95, 96, 128, 147, 158, 189, 237, 240, 266, 274, 278, 279, 306, 312, 313, 315, 316–318, 321, 326, 329, 332, 338, 343, 344, 347, 349, 352, 355, 357, 362, 366, 370–372, 373, 375, 376, 380, 399, 400, 405, 407, 420, 421, 429, 431, 445, 446, 447, 451, 452, 460, 463, 465, 490, 505, 510, 517, 523, 525, 530, 531, 537, 544, 549, 558, 563, 569, 573, 574, 579, 582, 586, 591, 593, 595, 597
Помор’я – 148, 575
Попелюшко, о. – 547
Попова Рінь, прис. с. Пашова – 487
Попрад, р. – 506
Постолів, с. – 63
Посяння – 312
Похідні Групи ОУН – 36
Православ’я – 12, 13, 577
Прага, м. – 158, 160, 161, 506, 515, 525, 527, 543, 553
“Прапор” – 263, 273, 274
Прелуки, с. – 71, 80, 90, 122, 125, 140, 148, 247, 256
Прибишів, с. – 41–43, 47, 95, 96, 113, 116, 118, 121, 122, 138, 162, 168, 171, 172, 186, 194
“Приходько” – див. Шелевач Петро
“Просвіта”, товариство – 17, 28
Проценко Михайло – 17
Проць Михайло (“Бурий”) – 17, 24–27, 29, 33–36, 39, 43, 44, 46–48, 53, 59, 68, 91, 92, 97, 98, 124, 125, 156, 163, 178, 529
Проць Михайло (“Крамаренко”) – 538, 573, 597, 598
Проць-Проценко Михайло – 17
“Прут” – 526, 567
Пряшів, м. – 529
Пряшівщина – 534

- Пулави, с. – 31, 33, 36, 92, 164, 228
 “Пчілка”, санітарка – 225
 Пштир Іван – 316, 370, 381, 383, 559, 560, 573
 V-ий район – 496, 501, 502, 521, 528, 567, 593
 П'яткова, с. – 556
- Раб Юрко (“Черник”) – 571, 573
 Равіч, м. – 401
 Радошиці, с. – 108, 109, 113, 141, 147, 150, 173, 174, 340
 Ракова, с. – 496, 497, 498, 499, 567, 568
 “Рат”, лік. – 224
 Ревак Анна, вчителька – 18
 Ревакович Володимир (“Майстер”) – 573
 “Рен”, к-р – 43, 159, 161, 162, 255, 260
 Репідь, с. – 90, 116, 124, 137, 138, 153–155, 166, 171, 180, 186, 188, 189, 192, 194, 196, 197, 199, 207, 219, 220
 “Риболов” – 498, 500
 Ривакович Володимир – 570
 Риманів, м. – 28, 33, 36, 56, 96, 107, 154, 179, 502
 “Різун”, к-р – 95
 Річище, с. – 349, 350
 “Річка” – 186, 188, 194, 195, 199, 205, 213, 222, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 269
 Рйопка Василь – 572
 Рожиці, с. на Волині – 208
 Розпуття прис. с. Станькова – 567
 Розтоки, присілок с. Пулави – 36–41, 377
 Рокітнянська, вул. – 554, 559
 Роман Василь, селянин з Боська – 17
 Роман Качмар – 407
 Роман Петро – 18
 “Роман” – 487
 Романко Осип – 488
- Ропенка, с. – 487, 489, 500, 501, 525, 568
 Російська імперія – 58
 Росія – 13, 78, 95, 349, 419
 Росіяни – 21, 28, 58, 72, 74, 75, 78, 85–88, 106, 262, 290, 307, 315, 341, 344, 348, 492, 542, 588
 Рудавка, с. – 207, 208
 Руданський Степан – 213
 Руденка – 500, 525
 Руденський ліс – 499, 501
 Рудзік (“Явір”), спецкур'єр – 548, 593
 Рудзік Володимир – 405, 406, 433
 Ружомберок, м. – 285, 286
 Рузвельт Теодор – 78
 Русь Київська – 275, 344
 Ряшів, м. – 385, 387–389, 393, 531, 550, 553, 556, 560, 563, 565, 569, 585
 Ряшівська тюрма – 387, 559
 Ряшівське воєводство – 207
 Ряшівщина – 413
- “Сагайдак” – 528, 529, 530, 531, 532, 572
 Салек Францішек – 433, 434, 435
 Самбір, м. – 58, 103, 495
 Самбірський р-н Львівської обл. – 10
 Самбірщина – 96
 Самооборонні кушові відділи (СКВ) – 94, 105, 107, 109, 110, 112, 113
 Сан-Франциско, м. – 163
 Свєрчевський Кароль (“Вальтер”), ген. – 240, 242, 318, 331, 543, 562
 Свидник – 278
 Свобода Людвік, ген. – 313, 317, 523
 Святий Ґай, с. – 598
 Святослав Завойовник – 276
 Севастополь, м. – 495
 Семушівський ліс – 593
 Семушова, с. – 502, 526, 593
 Сенечко Богдан – 594
 Сенечко Осип – 405, 406, 410, 411

- Сенечко Осип-Головатий – 571
- Сенькова Воля, с. – 43
- Середнє Велике, с. – 46, 48, 51, 53, 59, 60, 62, 65, 68, 69, 71, 82, 88, 91–93, 97, 104, 113, 123–125, 172
- Середниця, с. – 487, 489, 497
- Сибір – 74, 165, 357, 421, 490, 492, 493, 517, 544, 564, 595
- Сивий Стефан (“Довгий”) – 550, 565, 569, 571, 573
- Сикліцький Михайло – 573
- Синява, с. – 23, 33, 238
- Сікорський, ген. – 562
- Сілезія (Шльонск) – 429, 557, 581, 583
- Сільна Тирява, с. – 502
- “Сірко”, куц. – 158, 159, 160, 206, 217
- “Скакун”, куц. – 521, 548
- “Скала” – див. Лико Іван
- “Скала”, санітар – 528, 529, 531, 536, 557, 571
- Сквіра Ян – 405
- Скібінські Станіслав, в'язень – 581, 582, 583, 584, 585, 587, 588, 589
- Скрабут Павло – 18
- “Славко” – див. Кметь Володимир
- “Словак” – 499, 500, 502, 503, 507, 512
- Словаки – 20, 21, 158–161, 279, 280, 286, 287, 290, 291, 293, 304, 315, 364, 505, 506, 520, 523, 524, 529, 530, 532, 533, 539–542
- Словацька народна безпечність (СНБ) – 520
- Словаччина – 32, 95, 105, 115, 147, 159–161, 172, 173, 187, 203, 209, 218–220, 278, 283, 285, 287, 288, 295, 301, 306–308, 313, 317, 369, 380, 382, 392, 464, 504, 506, 519, 528, 531, 533, 534, 536, 537, 542, 550, 570
- Словенське Правно – 291
- Служба Безпеки (СБ) – 44, 70, 82, 83, 88, 91, 92, 96, 99, 102–104, 109, 116, 119, 120, 122–124, 127, 130, 141, 145, 151, 159, 165–167, 171, 177, 183, 185, 189, 191, 193, 202, 203, 212, 214, 222, 225, 235, 236, 256, 268–270, 340, 374, 375, 444–446, 457, 496, 501, 502, 537, 553, 561
- Смерек – 521, 527
- “Смерека” – 572
- Смик Володимир – 572
- “Смілий” – 91, 141, 145, 146
- Смільник, с. – 53, 89, 90, 108, 139, 140, 166, 177, 200, 201, 204, 205, 207, 210, 212, 214, 215, 217, 219, 222, 225, 226, 234, 235, 240, 242–244, 252, 254, 266, 269, 270
- “Сніг” – 132, 135, 225, 228
- “Сокіл” – 498
- “Сокіл” – див. Дикий Еміль
- “Соколенко”, бунч. – 309
- “Соловій” – 186, 187, 192–197, 199, 210, 215, 216, 219–221, 227, 229, 230–234, 241, 243, 244, 250, 251, 261, 262, 319, 570
- Солонний ліс – 488, 496–498, 500–502, 567
- Сорока Анастасія – 488
- “Сорока” – див. Фешанич Стефан
- Сорока Дмитро – 487, 488
- Сорока Іван (“Співак”) – 572
- “Сорокатий” – 49, 54, 56–58, 60, 64, 67, 68, 70, 82–84, 92, 106, 125–127, 141, 143, 144, 148, 149, 159, 173–176, 180–182
- Сорочак Володимир (“Ворон”) – 535
- Сосновець, м. – 581
- Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) – 10, 11, 21, 40, 75, 77, 78, 80, 84, 86, 92, 93, 95, 96, 105–107, 146–148, 158, 161, 173, 186, 189, 193, 196, 208, 210, 216, 217, 223, 242, 306, 308, 318, 324, 357, 365, 367, 385, 393, 398,

- 410, 420, 430, 433, 434, 463, 573, 597
- “Співак” – див. Сорока Іван
- Сполучені штати Америки (США) – 39, 40, 77, 94, 106, 163, 186, 254, 264, 333, 357, 407, 411, 429, 434, 455, 456, 465, 490, 543
- СС – 549
- Сталін Йосиф – 18, 49, 58, 78, 84, 87, 117, 364, 408, 420, 435, 436, 443, 454, 536, 590
- Сталінград, м. – 19, 21
- Станисовський Іван (“Крук”) – 573
- Станіслав, вязень-льотчик – 429, 430, 438, 458, 460, 461, 464
- Станіславівське воєводство – 14
- Станіславський Іван – 572
- Станькова, с. – 489, 548, 556, 567, 568, 593
- “Старий”, к-р – 41, 43, 49, 50, 51, 53, 55
- “Стах”, сотенний – 146, 167, 237, 238, 245–248, 262, 265, 273, 461, 521, 527, 528, 597
- Стебельський Степан (“Хрін”) сот., к-р 24 ТВ УПА – 105, 108, 121, 146, 159, 160, 161–164, 167, 168, 171–173, 177, 185, 189, 202, 209, 212, 217, 218, 224, 226, 228, 230, 236–240, 242, 245, 247, 248, 255, 262, 265, 266, 273, 318, 374, 383, 543
- “Степ” – 336
- “Степ” – див. Филип Осип
- “Степовий”, кущовий – 184, 186–194, 196, 197, 199, 270
- Стеринчак Михайло – 594
- Стефан – 559
- Стефанів Павло – 178
- Стефанікови кошари – 528
- Стиранка Михайло (“Калина”) – 545, 572, 573
- Столиця Михайло (“Зайчик”) – 267, 269, 311, 413–416, 573
- Столярчик, студент, вязень – 417
- Страхоцький Іван – 23
- Страхоцький Мирослав – 23
- “Стріха” – 354
- Струсь, кухар – 576
- Струсь, сержант-поляк – 564
- “Стшельци Польське” – 490
- “Стяг”, пров. – 526
- Судети – 317
- Суковате, с. – 46, 71, 100, 103, 104, 221
- Сулима Іван – 13
- Суровиця, с. – 258
- Суслов Міхаїл – 599
- Сьвідерські, нач. тюрми – 386, 388
- Сьлівка Казімеж, солтис – 489
- “Сьміхур”, санітар, звязковий – 498–501, 525
- Сян, р. – 107, 263, 365, 495, 496, 502, 556
- Сянік (Сянок), м. – 56, 65, 69, 83, 89, 107, 161, 162, 166, 181, 215, 217, 338, 355, 394, 464, 487, 509, 565, 586, 593, 596
- Сяніцький повіт – 141, 207, 353, 374, 517, 546, 548, 569, 593
- Сяніччина – 581
- Тадеуш, вязень – 429, 430, 431
- Талергоф, концтабір – 17
- “Тарас” – див. Маївський Дмитро
- “Тарас”, лікар – 498, 501, 567, 568
- “Тарас Чупринка” – див. Шухевич Роман, ген.
- Татари – 146, 520, 559
- Татарський Костянтин – 18
- Татри, гори – 284
- Тепла Антося – 18
- Теплий Антін – 17
- Теплий Володимир – 24
- Теплий Осип – 17, 18, 27, 28
- Теплий Теофіль – 23, 29
- Терефенко Грицько – 494, 495
- Терефенко Дмитро – 488, 489, 494

- Терефенко Іван – 494
Терефенко Катерина – 487, 488
Терефенко Микола (“Медвідь”) – 391, 455, 487, 489, 494, 572, 573, 597
Терефенко Михайло – 488, 492
Терка, с. – 207, 208, 238
Тернопіль, м. – 576
Тернопільське воєводство – 14
Тирява Волоська, с. – 489, 497, 498
Тирява Сільна, с. – 496
Тісна, с. – 139, 238, 239, 244
Токарня, с. – 40, 259
Томашівщина – 353
Томко, капітан-поляк – 546
“Тополя” – 185, 199, 219, 220, 221, 227, 229, 230, 231, 235, 236, 261, 265, 273
Торган Петро (“Шабля”) – 309, 571, 573
Тренчин, м. – 293, 294
ІІІ район – 502
Третя світова війна – 307, 376, 410, 436
“Трибуна люду”, газета – 407
“Трясило” – див. Федорович Тарас
Тур Дмитро – 543
Туринаське, с. – 44, 45, 59, 71, 123–126, 129, 130, 133, 144, 166, 174, 242, 247, 248
Турко Віктор (“Іскра”) – 538, 540, 550, 561, 572, 573
Тхір Василь (“Підкова”) – 572, 573
- Угнівщина – 353
Угорці – 79, 106, 147, 536, 540, 583
Угорщина – 78, 147
“Ударник”, к-р – 99
Ужонд Безпеченства Публічного (УБП) – 95, 191, 348, 353, 371, 377, 385, 386, 388, 389, 391, 458, 461, 500, 501, 525, 526, 527, 548, 552–554, 560, 579, 584, 585, 594, 595
Україна – 10, 12, 13, 15, 16, 21, 22, 24, 27–29, 31, 33, 34, 42, 47, 52–54, 57, 62, 70, 72–75, 77, 78, 82, 86, 87, 94, 105, 106, 108, 123–125, 128, 140, 156, 159, 160, 168, 183, 184, 190, 200, 213, 214, 217, 222, 224, 233, 237, 252, 263, 264, 265, 274, 295, 312, 320, 321, 326, 328, 332, 339, 343, 344, 346, 355, 373, 377, 380, 381, 407, 408, 420, 430, 431, 443, 451, 455, 458, 459, 463, 465, 505, 516, 526, 534, 537, 543, 546, 551, 561, 566, 567, 585, 586
Українка Леся – 28
Українська Військова Організація (УВО) – 14
Українська Галицька Армія (УГА) – 26
Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) – 420, 525, 526
Українська греко-католицька церква (УГКЦ) – 12
Українська Повстанська Армія (УПА) – 10–12, 20–22, 24–27, 29–32, 34, 36, 39, 42, 43, 46, 47, 52, 55–57, 59, 61, 62, 65, 66, 72, 75, 76, 79, 87, 90, 91, 93, 94–98, 100, 104–109, 122–128, 131, 132, 139, 140, 142, 145–147, 151, 152, 156–166, 168–173, 175–177, 179, 184, 185, 187, 189, 190, 192–194, 202, 203, 205, 207–209, 211, 214, 216–218, 223, 224, 231, 237, 238, 240, 242, 255, 262, 265, 268, 270, 275, 278–280, 283, 287, 290, 292, 304–310, 312, 313, 315, 316, 318, 320, 321, 325, 327, 331, 332, 337, 343, 345–349, 353, 355, 364, 365, 370, 372, 374, 375, 377, 378, 380–382, 385, 388, 389, 391, 393–395, 401, 403, 407, 410, 413–417, 419–421, 423, 430, 445, 458, 460, 465, 514, 518, 523, 530, 533, 543, 556, 558, 562, 565, 567–569, 573, 576, 578, 579,

- 581, 583–586, 588, 597
Українська поліція – 54, 55
Українська Самостійна Соборна Держава (УССД) – 52
Український Допомоговий Комітет – 36
Українці – 10–12, 14–19, 21–23, 27, 29, 40, 54, 55, 58, 59, 63, 72, 75, 77, 79, 86, 88, 89, 92, 96, 107, 108, 116, 127, 128, 137, 161, 163, 165, 170, 171, 208, 214, 240, 262, 277, 278, 286, 304, 312, 315, 319, 321, 324, 326, 335, 338, 341, 344, 345, 346, 353, 355, 370, 373, 390, 408, 413, 415, 419, 420, 422, 423, 430, 432, 433, 447, 451, 460, 490, 491, 500, 517, 546, 558, 576, 577, 579–583, 586, 590, 591, 595, 596
Улан Еміль – 598
Умань, м. – 13
Універсали УНР – 224
Урбанівські кошари – 531, 533
Уринична Улька (Юлька) – 101, 102, 108

Файтиска, прис. с. Явірник – 116, 219
Фашизм – 344
Фашисти – 346, 590
Федорович Тарас (“Трясило”) – 13
Федьчак Михайло (“Чумак”) – 53, 114, 265, 266, 273, 278, 282, 308, 312, 380, 500–502, 549, 566, 569, 571, 572, 593, 596
Фешанич Стефан (“Сорока”) – 307, 388, 394–396, 458, 459, 461, 571
Фещак Іван – 18
Філіп Осип (“Степ”) – 571
Філевич – 564
Філевич Антон (“Бойко”), сот. пвх. – 316, 343, 394, 395, 570, 561,
Фордон, тюрма – 597
Франко Іван – 28, 204, 213
Франція – 78, 165, 490

Французи – 223
Хванів, г. – 500
Хіросіма, м. – див. Гірошіма
“Хмара”, чот. пвх. – 331, 337, 344
“Хмара”, кулеметник – 566, 570
Хмельницький Богдан – 13, 27, 440
Холмщина – 312, 344
Холодний Яр, надрайон – 496
Хомко Антін – 31, 35, 36
Хотинська битва (1621 р.) – 15
Хотинь, с. – 65, 66, 70, 71
Христя – 41, 42, 43, 130, 131
Хрищата, ліс – 45, 79, 80, 89, 90, 100, 102, 104, 142–144, 148, 151, 158, 161, 162, 166, 167, 174, 177, 180, 182, 185, 189, 199, 203–206, 214, 244, 252–256, 260–262, 265, 266, 273, 305
“Хрін”, к-р – див. Стебельський Степан
“Хріна” сотня – 596, 597
“Хрущ” – 243
Худик Володимир – 572

Царицин, м. – 58
Церпял Євгенюш, вязень – 412, 415, 416, 417, 419, 430
Цигани – 178, 213–215, 235, 269, 343, 508, 509, 533, 540, 560
Цилюпа Еміль – 572
Цуговий Аврам – 491
Цуп Михайло – 18
Цьома Василь (Чома?) – 243, 244
Цюра Степан – 570
“Цяпка”, політвих. – 162, 218, 217

Чашин, с. – 94, 192
Чая – 580
Чая Станіслав – 576, 577
Ченстохова, м. – 412
Червона армія (ЧА) – 10, 20, 21, 23, 25, 29, 55, 77, 81, 93, 95, 96, 310, 420, 495, 496

- Червоний Хрест – 542
 Черна, станція – 536, 537
 Черник Володимир – 311
 “Черник” – див. Раб Юрко
 Черник Осип – 369, 572
 Черчіль Уїнстон – 78, 163
 Чеслав, вязень – 412, 413, 417
 Чеські Будейовіце, м. – 512, 513, 516, 521, 541
 IV район – 53, 56, 95, 103
 Чехи – 147, 158, 181, 265, 293, 297, 299, 302, 304, 306, 307, 308, 313, 314, 315, 316, 317, 364, 375, 405, 504, 506, 510, 511, 512, 513, 520, 525, 529, 530, 542
 Чехія – 313
 Чехословаччина – 14, 78, 115, 147, 158, 159, 160, 263, 277, 278, 282, 290, 304, 306, 311, 313, 314, 315, 318, 321, 322, 336, 359, 364, 371, 372, 373, 374, 380, 407, 439, 464, 465, 502, 542, 548, 549, 561, 563, 586, 593
 “Чиж” – див. Курдибан Микола
 Чистогорб, с. – 147, 180, 181
 “Чорний” – 91, 107, 108
 “Чорний” – див. Горнятко Іван
 Чорноліська оперативна група – 95
 “Чорнота”, рай. пров. – 39, 103, 104, 139–141, 167, 183–185, 198–214, 217–222, 224–228, 230, 231, 234–236, 240–250, 254, 255, 260–263, 265, 269, 270, 273, 379
 Чубчик – 487
 “Чува” – див. Янко Михайло
 Чува Михайло – 529, 538
 “Чумак” – див. Федьчак Михайло
 Чурма Іван (“Медвідь”) – 496

 Ш. Микола – 422, 423
 “Шабля” – див. Торган Петро
 Шаланкевіч Міхал – 18
 Шалапай Константин – 528, 538, 572, 573

 Шара Анастасія – 44, 177, 459
 Шара Анна – 458
 Шара Текля – 459
 Шарий Іван – 458
 Шарий Йосиф – 177
 Шарий Михайло – 177
 Шашкевич Маркіян – 28
 Швеція – 594
 Шевченко Тарас – 28, 170, 204, 213, 252, 336, 540
 Шелевач Петро (Приходько) – 226, 227, 235
 “Шелест”, к-р – 104
 Шибка Станіслав – 18
 Шиляк, заст. коменданта міліції – 489
 Шиманський Михайло – 18
 Шкутник Зигмунт – 584, 585, 586, 587
 Шльонзаки – 583
 Шокель Станіслав – 414
 Шостак Іван – 492
 Шостак Микола (“Лисиця”), бунчужний – 307, 311, 315, 316, 335, 338, 340, 341, 342, 344, 345, 359, 362, 365, 380, 383, 390, 391, 398, 399, 528, 561, 570
 “Шпак” – 571
 “Шугай”, к-р – 44, 49, 60, 69, 80, 82, 83, 84, 88, 99, 107, 136, 173, 175, 212
 “Шуліка”, ройовий – див. Духняк Володимир
 “Шумний” – 499, 500
 Шурин Славко – 83
 Шухевич Роман, ген. (“Тарас Чупринка”) – 12, 420, 586

 Щавне, с. – 100, 125, 141, 172, 186, 200, 207, 208
 Щавне-Куляшне, ст. – 100
 Щербанівка, с. – 53
 Щецін, м. – 457, 569
 Щецінське воєводство – 402, 434, 569

Щигельський Володимир (“Бурла-
ка”), сотенний – 281, 288, 306,
308, 318, 319, 354, 502, 521–524,
527, 528, 532–536, 539, 540, 544,
557, 566, 570, 586, 597
“Щур” – див. Комарницький Дмитро

“Юлек” – 540
Юліюш Ян – 540, 541, 542
Юлька, звязкова – 266
“Юльцьо” – 572
Юрцаба Ілько – 488
Юрчик, вчитель – 28

Яблінка, с. – 238, 543
Яблонські – 594, 595
Явіляк Теодор (“Зозуля”) – 312, 405,
406, 529, 550, 564, 565, 571, 573,
597
“Явір” – 55, 91, 92, 97, 101, 117, 118,
120, 122, 125, 150, 151, 154, 166,
177, 459
“Явір”, спецкур’єр – див. Рудзік
Явірник, с. – 43, 44, 108, 109, 113,
116, 117, 119, 122, 129, 130, 131,
136, 138, 155, 167, 177, 180, 181,
185, 199, 207, 219, 220, 458
Явірницька Анастасія – 44, 459

Явірницький Стефан – 572
Явожно, м. – 326, 328, 337, 346–349,
352, 353, 355, 357, 358, 382, 385,
406, 414, 454, 543, 545, 547, 548,
549, 565, 570, 593, 594
Яворські Стефан – 579, 580
Яворські Ян, студент – 576
Ягніщак Іван – 355
Ягода Генріх – 58
Якимець, лікар – 596
Якумишин Іван – 571
Ялтинська конференція – 78
Янішак Стефан – 436, 437, 446
Янко Михайло (“Чува”) – 331, 572, 573
Януш, вязень – 412, 415, 417
Японія – 93, 106
“Яр”, сотен. – див. Кучер Михайло
Яровецький Дмитро – 491, 492, 493,
494, 495
Ярослав, м. – 585
Ярославський повіт – 407
Ярославщина – 422, 531
Ярош Орест (“Орел”) – 570, 571, 573,
593
Яселко, с. – 172, 374
Яслиська, с. – 107, 114, 162, 179
Ястшембські Стефан – 576
Ясьо Беда (Івась Біда) – 404, 462

СПИСОК ІЛЛЮСТРАЦІЙ

Господарі села Явірник (коло Команчі) Сяницького повіту з парохом отцем Мельником. Сидять зліва: Михайло Шарий (громадський секретар і дяк) та Теодор Халуца (солтис). Стоять зліва: другий — Михайло Пінчак (розвідник і зв'язковий УПА), четвертий — Стефан Онишканич (свідомий українець). – 469

Бувши вояки УПА після виходу з тюрми в 1955 році. Справа: Віктор Турко “Іскра”, Михайло Восьний з дружиною. Зліва: Іван Лико, приятель М. Восьного (прізвище невідоме). – 469

Гуда Василь “Павло”, після виходу з тюрми в 1955 році. – 469

Каблаш Стефан “Гарасим” (1956 рік). – 469

Лико Іван – резервіст польського війська (1959 р.). – 470

Батерія протилетунської артилерії польського війська на маневрах, влітку 1959 р. Перший зліва — Іван Лико. – 470

Автор спогадів Іван Лико з родиною в 1974 р., дружина Текля, син Богдан і доньки — Ірина й Марійка. – 471

Посвячення прапора Станиці Об'єднання колишніх вояків УПА в Рочестері, Н. Й. (30.VIII.1975 року.) Прапор тримає Антін Качала “Шугай”, перший справа Іван Петрик “Грізний”, І. Лико повернутий спиною. – 471

Лико Іван виголошує доповідь під час святкувань 40-річчя УПА, в 1982 році в Рочестері, Н. Й. (США). – 472

Лико Іван — ведучий програми відзначення 25-річчя парафії Української Католицької Церкви Богоявлення в Рочестері, Н. Й. (США), 1983 рік. Сидять: парох о. Василь Бучек і п-і matka. – 472

Зліва: Андрій Потічний (брат Петра), Іван Лико, проф. Петро Й. Потічний і Юліян Котляр під час товариської зустрічі членів Об'єднання колишніх вояків УПА в Рочестері, Н. Й. США, липень 1985 року. – 473

Бувши вояки УПА з дружинами під час святкувань 45-річчя УПА і 40-річчя Великого рейду, в Рочестері, Н. Й. США. Зліва: Володимир Гулкевич “Рубач” з дружиною, Іван Лико “Скала”-“Богдан” з дружиною, Іван Лялюк “Камінний” і Катерина Лялюк “Грізна”, Іван Петрик “Грізний” з дружиною, Теодор

Баб'юк (ветеран УСС) з дружиною, Ольга Червінська "Калина" з чоловіком, Осип Назаренко "Назар" з дружиною, проф. Петро Й. Потічний, Стефан Адамчук "Семчук" з дружиною і Теодозій Горбовий "Рись". – 473

Делегати і гості п'ятнадцятого З'їзду Об'єднання кол. вояків УПА (2–3 вересня 1989 року в Рочестері, Н. Й. США. Стоять у третьому ряду зліва (перший і другий) представники Товариства бувших вояків УПА ім. ген. Чупринки — Микола Кулик і Віктор Новак. – 474

Члени Пленуму Видавництва "Літопис УПА" у Торонті в Канаді (25 листопада 1990 р.) Сидять зліва: Володимир Макар, мгр. Євген Штендера, д-р Модест Ріпецький, генеральний секретар УГВР Микола Лебець, інж. Степан Голяш, проф. Петро Й. Потічний. Стоять зліва: майор Петро Содоль, Іван Лико, Іван Росіл, Володимир Дашко, неідентифікована особа, пор. Лев Футаля, Микола Кулик, Михайло Ковальчин, неідентифіковані дві особи, Михайло Мірус. – 474

Занедбаний цвинтар у селі Боську, після виїзду українського населення до ССРСР в 1945 році. – 475

Автор спогадів Іван Лико серед бувших вояків УПА в Сидней (Австралія) в березні 1991 року. Стоять зліва: Михайло Левчишин "Семенко" і Дмитро Грицько "Цяпка". – 475

Зустріч з Юрієм Шухевичем у Рочестері, Н. Й. (США), 19 липня 1991 р. Сидять зліва: Володимир Гулкевич "Рубач", Катерина Лялюк "Грізна", Юрій Шухевич, Ольга Червінська "Калина". Стоять зліва: Іван Лялюк "Камінний", Стефан Адамчук "Семчук", Дмитро Калюжний та Іван Лико. – 476

Зустріч з Юрієм Шухевичем у Рочестері, Н. Й. США, 29 липня 1991 р. Зліва: Іван Лико, Юрій Шухевич і Лідія Захарків. Стоїть – Дмитро Калюжний. – 476

Лико Іван з дружиною Теклею в 1994 році. – 477

Іван Лико з близькою і дальшою ріднею (влітку 1999 року). У першому ряду справа стоїть Осип Головатий (Богдан Сенечко), бувший кущовий провідник ("Довгорукий") у V-му районі надрайону "Бескид". – 477

Перекуска під час загальних зборів Благодійного Фонду у Львові (жовтень 1999 р.) Зліва: полк. (емерит) Костянтин Іщик, д-р Модест Ріпецький, Іван Лико, проф. Петро Й. Потічний. – 478

Лико Іван (посередині) з родиною. Різдво, 7 січня 2000 року. – 478

Члени Пленуму Видавництва “Літопис УПА” у Торонті в Канаді (в червні 2000 року). Сидять зліва: проф. Петро Й. Потічний, мгр. Ірина Камінська, д-р Модест Ріпецький, пор. Лев Футала. Стоять зліва: Микола Кулик, Іван Росіл, Іван Лико, Володимир Дашко, Михайло Бошно, Степан Шпак, Роман Кулик, п-і Росіл, Осип Жигар. – 479

Зустріч з віце-прем’єром України Миколою Жулинським, серпень 2000 р. Справа: проф. Петро Й. Потічний, віце-прем’єр Микола Жулинський, Іван Лико, Микола Кулик. – 479

У кабінеті голови Державного комітету архівів України Руслана Пирого Яковича (серпень 2000 р.). Зправа: Микола Кулик — адміністратор В-тва “Літопис УПА” в Канаді, Руслан Пиріг Якович, проф. Петро Й. Потічний — відповідальний редактор В-тва “Літопис УПА”, Іван Лико — секретар В-тва “Літопис УПА”. – 480

У перерві між засіданням у справах видавництва “Літопису УПА” з представниками НАНУ в Києві (серпень 2000 року). Посередині проф. НАНУ Павло Сохань. – 480

Учасники загальних зборів ТзОВ “Літопис УПА” у Львові (серпень 2000 р.). Сидять зліва: Володимир Чорновус, Леся Дук, Іван Лико, Микола Кулик, проф. Петро Й. Потічний, Костянтин Іщик, Юрій Штендера. Повернуті спинами (зліва): мгр. Ірина Камінська, Володимир В’ятрович, д-р Ігор Гомзяк – 481.

Із загальних зборів Благодійного Фонду “Літопис УПА” у Львові (серпень 2000 р.) Справа: полк. (емерит) Костянтин Іщик, проф. Петро Й. Потічний, Микола Кулик, Іван Лико. – 481

Загальні збори ТзОВ “Літопис УПА” у Львові, 24 серпня 2000 р. Справа: Володимир В’ятрович, Юрій Штендера, Костянтин Іщик, Леонід Ревонюк (ззаду), проф. Петро Й. Потічний, Микола Кулик, Іван Лико, Леся Дук (частина обличчя) і Людмила Коляса. – 482

Делегати 18-го З’їзду Об’єднання кол. вояків УПА (11-12 листопада 2000 року в Торонті, Канада). Сидять: другий зліва — уступаючий голова проф. Петро Й. Потічний, посередині — новообраний голова Іван Лико, по його правому боці Заступник голови на США Юліян Котляр, по лівому боці — Микола Май, заступник на Канаду. – 482

ЗМІСТ

НА ГРАНІ МРІЇ І ДІЙНОСТІ

Усміх весни оскалом варварства	9
Пристрасті сусідської ненависти	12
Перлина Лемківщини	15
Незвичайне прощання	24
Похід у незнане	32
Зустріч з першим зв'язковим	35
Прибуття нового гостя	35
Дальша мандрівка	36
Перша зустріч із повстанцями	37
З колиби до села	40
Знов у колибі	41
Зустріч з чотою "Горбового"	43
Зустріч із "шугаївцями"	44
В дальшу дорогу	44
Перша зустріч з озброєним ворогом	45
Адміністративна боївка	48
"Говерля"	51
Початок партизанування	53
Непотрібне непорозуміння	59
У Завадці Морохівській	60
Політичні заняття	62
Виправа за м'ясом	63
Неприємна пригода	65
"Наливайко"	68
Запізнання терену	71
Перше віче	72
Марш Хрищатою	79
Спів — спрочинник сліз	80
"Беркут" і СБ	82
Арештування большевицького агента	83
Ліквідація сексотів	88
Нездійснений задум	91
Ограничена мобілізація	94
Зустріч з "різунівцями"	95
Вдвох у терен	96
Будівництво кривок і підземних магазинів	100
Доктор "Вуйко"	103
Повторні події	104
Бій біля Команчі	108
Смерть "Говерлі"	113

Соромна втеча боївки СБ	116
Спецкур'єрка самотою	120
“Легальна” дезерція боевика СБ	122
Магазинування м'ясива	125
Польський поручник і його ад'ютант	127
Празник святого Димитрія	129
“Горислав” і “Христя”	130
Спецкур'єрка напередодні Різдяних свят	132
І знов одинцем у терені	138
Польовий суд	141
Весна 1946 року	146
“Летун”	151
Партизанка і кохання	152
Інфільтрація українського підпілля чужими агентами	158
Відплатна акція	167
Розшуки “Орла”	171
Великдень і професійні обов'язки	177
Зміна в моєму особистому житті	183
Нарада	188
Арешт злодія	192
Продукція самогону. Наскок польського війська	193
Дезерція боевика	197
Гірке розчарування	198
На новій функції	199
Будова підпільних влаштувань	204
Венерично хворий	206
Ліквідація циганської родини	213
Підпільна районова конференція	216
Ліквідація к-ра боївки “Зими”	219
Чоботи	221
Другий Свят-вечір	222
Ліквідація одного підземного шпиталю	224
Трагедія мінування бункра	225
Коли в лісах падали дерева	227
Помста за шпиталь	236
Несподіваний насок	240
Зелені свята	242
І знов блокади та облави	255
Повторність подій	260
Реорганізаційні заходи	261
Повернення у Хрищату	265
Зайве приватне непорозуміння	266
Свідомість самодисципліни	270
Початок кінця	273

Останній перепочинок на Рідній Землі	275
Перехід кордону	276
ВЕЛИКИЙ РЕЙД У НЕЗНАНЕ	278
Перша доба за кордоном	278
Небажана зустріч	279
Посмак деморалізації	281
Розлука	281
Літня посуха	282
Зустріч із словацьким жандармом	283
Добра порада вчителя	285
Гостинні лісоруби	286
Обід у словацького гайового	288
Пропозиція не до прийняття	289
Пошуки взуття	291
Переправа через Ваг	293
Виноградники	294
Блокади	296
Облава на чужині	298
“Солодкі” дні рейду	300
Фатальна засідка	300
Трагічний фінал рейду	304
Підступність чеських комуністів	312
Видача упістів полякам	312
Концтабір у Явожні	326
Тюрма Монтелюпіх	355
СЛІДЧА ТЮРМА УБ У РЯШЕВІ	385
Коротка зустріч з начальником тюрми	386
Загальне слідство	387
ПАРОДІЯ СУДІВНИЦТВА	389
Нове місце — старі звичаї	390
Присуди — глум над правосуддям	393
Витяг з вироку	395
Початки безконечности	398
“Спокійне” тюремне життя	399
Ц. К. В. в ГОЛЕНЬОВІ	401
Перший погідний день в неволі	401
Тривожне “вітання гостей”	402
Посмак довічності	403
Перекидання в’язнів	405
Боротьба з бездіяльністю	406
Практика виміщування в’язнів	412
Межі толерантного співжиття	414
Кара за гру в шахи	418
Карцер	421

В товаристві гомосексуаліста	421
Нова дисциплінарна кара	423
Затруєння шлунків	425
Спроба самогубства	426
Непогана тринадцятка	429
Проріджування рядів в'язнів	432
Смерть Сталіна	435
Лихо з роботою	435
Витручений з психічної рівноваги	442
Каліфакторство у шпитальці	447
Державний машиновий осередок	450
Клопіт з віршем	452
Сни	454
Несподівана подія	456
Мила несподіванка	457
Каліфакторство вдруге	458
Остання проба сил	459
Великий день і Великдень	461
SUMMARY	466
ФОТОГРАФІЇ	467

НА ГРАНІ ДВОХ СВІТІВ

Рідне село Пашова	487
Початки самооборони	489
Початок війни і прихід большевиків	490
Вбивство голови колгоспу	493
Звірства НКВД	495
Акція "Вісла"	496
Зрадник "Сьміхур"	498
Початок рейду на захід	502
У Словаччині	504
Цигани	508
У гайового	509
Ріки Ваг та Морава	510
У чеському полоні	512
Перші переслухання	513
Людяний ключник	515
Дальші переслухання	516
Конвоєм до Брезна	518
У Брезні	520
Зустріч з "Аркадієм"	524
Табір у Кошицях	527
"Бурлака"	532

У Черній	536
Знову у Кошицях	537
З кошар у в'язницю	538
Пані суддя	541
Комуністичний переворот	542
Передають полякам	543
Концтабір Явожно	545
Конвоєм до Монтелюпіх	547
У Ряшівській тюрмі	550
У Перемишлі	554
Судові розправи	559
Свят-вечір у Перемиській тюрмі	565
Конвоєм до Голеньова	569
Центральна тюрма в Голеньові	575
Тюремні будні	583
Перші вістки з-поза тюрми	588
У новій целі	590
У школі	592
Отруєння рибою	594
Лист з волі	598
"Божевільний"	599
Нарешті воля	599
SUMMARY	601
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ І АБРЕВІАТУР	603
ПОКАЖЧИК	605
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	625

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Літопис УПА – це серійне книжкове видання Його завдання – опублікувати, з дотриманням джерельної точності, документи й матеріали до історії УПА, а також стимулювати й видавати праці про діяльність УПА та історію України того періоду взагалі. Кожний том або група томів Літопису присвячені окремим темам і мають назву. Частина томів охоплює історію УПА за певний період на більших територіях, як, наприклад, на Волині, в Галичині, на українських землях під Польщею тощо. Кожна з цих територій може мати два-три, а то й більше томів. Додаткова серія книжок буде присвячена загальним темам, або збірникам спогадів, праць, або може бути книжкою одного автора на якусь тему. Збірники появляються не періодично, а в залежності від підготовки й опрацювання наступного тому. Нумерація книжок Літопису може йти інакше, ніж за оголошеним територіальним планом чи хронологією подій. Документи передруковуються з дотриманням джерельної точності, зі збереженням загальної форми оригіналу. Конечні виправлення чи відтворення пошкоджених місць відзначаються квадратними дужками або – де потрібно – пояснені в примітках. Так само відзначаються додані редакцією слова, пояснення чи заголовки в тексті. Інші підпільні матеріали – мемуари, меморандуми, публіцистика тощо – передруковуються без пропусків, проте мовні й правописні виправлення детально не відзначаються, хіба в особливих випадках. Як правило, передруки беруться з оригіналів, але при відсутності оригіналу до уваги береться найвірогідніша копія чи передрук. В усіх випадках точно подається джерело, а у випадку передрукованих архівних матеріалів – теж місце збереження даного матеріалу. Кожний том має довідник осіб та місцевостей і словник неясних слів, скорочень та маловживаних чи незрозумілих слів.

LITOPYS UPA – CHRONICLE OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY

Litopys UPA is a series of books, produced with the aim of publishing source documents and materials relating to the history of the UPA, as well as stimulating and publishing works about the activities of the UPA and, in a more general way, the history of Ukraine of that period. Each volume or group of volumes of Litopys UPA is devoted to a specific theme and has a separate title. Some of the volumes deal with the history of the UPA in a given period of time or in a given region – for example, in Volyn', in Halychyna, in the regions of Ukraine held by Poland and so on. Two, three, or even more volumes may be devoted to general themes, to collections of memories, or to single books by individual authors dealing with particular questions. The appearance of Litopys UPA is not periodic, and depends on the pace at which successive volumes are compiled and prepared for print. The volumes may appear in an order other than indicated above, based on a territorial and chronological principle. In reprinting documents, we adhere strictly to their sources and preserve the general form, language and orthography of the originals. Places in the text where corrections have had to be made, or where the original documents have been damaged or had to be reconstituted, are designated with square brackets, or, if necessary, provided with explanatory footnotes. Words, explanations, or titles inside the texts that have been added by the editors are indicated in a similar manner. Other underground materials – memories, memoranda, works of publicists and the like – are also reprinted without omissions, but only in exceptional cases are linguistic and orthographic corrections indicated. Reprints are based on original texts. In cases where the original text is not available, the reprint is based on the most reliable copy of reprint. The sources of all materials used are clearly indicated and in the case of reprinted archival material, their present locations are also given. Each volume is provided with an index of names of persons and places and a glossary listing names that may not be clear, abbreviations and rarely-used or incomprehensible words.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ
Серійне книжкове видання документів,
матеріалів і наукових праць до історії Української
Повстанської Армії

Досі появилися такі томи Літопису УПА:

Том 1. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга перша: Початки УПА; документи і матеріали. Книга містить політичні й організаційні документи та матеріали до історії УПА на Волині і Поліссі. Третє, виправлене видання, 1989 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 2. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга друга. Книга містить підпільні документи і матеріали про бойові дії УПА на Волині й Поліссі. Друге, виправлене видання, 1985 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 3–4. Чорний ліс: видання команди Станиславівського тактичного відтинка УПА, 1947 – 1950 роки. Книга перша і друга. Книжки містять меморіали, біографічні нариси й документи про дії відділів УПА Станиславівського ТВ УПА. Частина матеріалів – оповідання, новели й вірші.

Том 3, книга перша: 1947 – 1948. Друге, виправлене видання, 1987 р., 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 4, книга друга: 1948 – 1950 (продовження). Друге, виправлене видання, 1989 р., 288 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 5. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга третя: спомини учасників. Книга містить спогади, рецензії і додаткові підпільні матеріали про дії УПА. Між мемуарами – звіт про договір про ненапад між ГК УПА й угорською армією. 1983 р., 312 стор., мапи, ілюстрації.

Том 6. УПА в світлі німецьких документів, 1942–1945; книга перша: 1942 – липень 1944. Книга містить аналізи, меморандуми, звідомлення, звіти, а також переклади українських документів для центральних політичних, військових і поліцейських установ. 1983 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 7. УПА в світлі німецьких документів; 1942–1945; книга друга: Серпень 1944–1945 (продовження шостого тому). 1983 р., 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 8. Українська Головна Визвольна Рада; документи, офіційні публікації, матеріали; книга перша: 1944–1945. Книга містить основні документи Першого Великого Збору УГВР, передрук органу Президії УГВР *Вісник* (ч. 4 (7), серпень 1945) і статті та матеріали з 1944–45 рр., які стосуються цілоти визвольного руху. 1980 р., 320 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 9. Українська Головна Визвольна Рада; книга друга: 1946–1948. Книга містить органи УГВР *Самостійність* і *Бюро інформацій УГВР* та інші матеріали. 1982 р., 520 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 10. Українська Головна Визвольна Рада; книга третя: 1949–1952. Збірник містить документи, офіційні звідомлення, публікації й матеріали УГВР в Україні, між ними *Бюро інформацій УГВР*, вип. 4–6 і 9. 1984 р., 424 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 11. Тернопільщина: список впадших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13 березня 1944 до 31 грудня 1948 року. Це підпільне видання містить біографії 725 осіб, які загинули на території Тернопільської округи. Крім того, подає нові дані про смерть близько 100 невідомих повстанців, які загинули на території округи. 1985 р., XXXII – 248 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 12. Третя подільська воєнна округа УПА (“Лисоня”): містить видані командою воєнної округи короткі описи боїв відділів УПА – “Лисоня” від листопада 1943 до серпня 1945 року, збірник підпільних пісень *Повстанський стяг* – виданий з приводу п’ятиріччя УПА, в 1947 році, – та інші документи й матеріали групи УПА “Лисоня”. 1989 р., 352 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 13. Перемищина – Перемиський курінь; книга перша: Денник відділу “Бурлаки” (Володимира Щигельського) – містить денник цього відділу (“Ударники” 4, 94а) за час від жовтня 1946 до 24 жовтня 1947 року, ведений бунчужним “Буркуном”, з епілогом Богдана Гука (“Скали”). Книга має також різні документи сотні – списки вояків, господарські документи тощо. 1986 р., 370 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 14. Перемищина – Перемиський курінь; книга друга: Денники й документи – містить денники сотенного “Крилача” (Ярослава Коцьолка) з 1944 і 1947 років, продовжувані по його смерті сотенним “Бурлакою” (Володимиром Щигельським), денник сотні “Крилача”

(ведений бунчужним “Орестом”) і документи обох сотень. 1987 р., 262 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 15. Константин Гіммельрайх: Спогади командира відділу особливого призначення “УПА-Схід”; спогади. Автор – киянин – оповідає про свої переживання від вибуху війни 1941 року до “звільнення” з УПА і рейду на Захід в 1945 році: мобілізація до ЧА, німецький полон, окупований Київ, участь у підпіллі ОУНм, к-р вд. УПА (ОУНм) в Карпатах, старшинська школа УПА, мандрі по Поділлі й к-р вд. особливого призначення “УПА-Схід”. 1987 р., 266 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 16. Підпільні журнали закерзонської України, 1945–1947. Збірник містить передруки таких підпільних журналів: *Тижневі вісті, Лісовик, Інформативні вісті, Інформатор* і *Перемога*. Всі числа цих журналів супроводяться англomовним резюме. Збірник має статтю про історію підпільної видавничої діяльності на Закерзонні та Акт оскарження О. Лебедович. 1987 р., 608 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 17. Англomовні видання українського підпілля, 1946–1947. Збірник містить передруки підпільних видань: *Нові Лідіце, Виселення єпископа Коциловського, Вибори в СРСР, Нова голодова катастрофа в Україні, Фашистівське страшило, До братніх чеського і словацького народів*. 1988 р., 192 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 18. Карпатська група УПА “Говерля”; книга перша: **Документи, звіти та офіційні публікації.** Містить передрук підпільного видання командування групи *Шлях перемоги*, звіти команд тактичних відтинків УПА й звіти командирів відділів та підвідділів УПА, 24 ТВ УПА “Маківка”. 1990 рік, 328 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 19. Карпатська група УПА “Говерля”; книга друга: **Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру.** Включає збірку нарисів і споминів, друкованих у підпіллі. Майже всі спомини написані старшинами і вояками УПА ще на Україні або негайно після переходу на еміграцію. 1992, 357 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 20. Покажчик до “Літопису УПА”; книга перша: **1–19 томи.** Книга містить покажчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, поазбучні списки авторів та надрукованих матеріалів й інші дані про перших 19 томів “Літопису УПА”. 1994, 528 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 21. УПА в світлі німецьких документів, 1941–1943; Книга третя: Червень 1941 – травень 1943. Книга містить звіти, меморандуми, а також переклади українських документів для центральних політичних і поліцейних установ. 1991, 271 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 22. УПА в світлі польських документів; книга перша: Військовий Суд Оперативної Групи “Вісла”. Містить вироки, звіти та кореспонденцію Військового суду Оперативної групи “Вісла” за період від травня до вересня 1947 р. 1992, 627 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 23. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Більша частина книги – це спомини санітарів, медиків, лікарів й інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). В книзі теж поміщені підпільні документи й біографії працівників УЧХ. 1992, 480 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 24. Ідея і чин: орган Проводу ОУН, 1942–1946. У цій книзі передруковано головний політично-інформативний журнал Проводу ОУН на Українських Землях, що появився в роках 1942–1946. Журнал містив важливі інформації про боротьбу УПА, німецьку та російську окупаційну політику, розвиток української політичної думки. 1995, 592 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 25. Пісні УПА. Збірка пісень, тематично пов’язаних з боротьбою УПА. Збірник включає не тільки властиві пісні вояків УПА, але й уложені пізніше в тюрмах і концтаборах, чи уложені народом. Збірник містить тексти пісень, їх варіанти, мелодію і варіанти, а також дані про саму пісню, її авторів й оспівуваних у піснях героїв чи події. Збірник має понад 600 пісень чи їх варіантів. 1997, ХХІУ+556 стор., тверда обкладинка, ноти.

Том 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. Збірник містить протокол ВЗ УГВР, доповідь на цьому зборі й інші документи: вибір з листування президента УГВР Кирила Осьмака, переговори з польським підпіллям, Угорщиною й Румунією, слідчу справу Миколи та Петра Дужих й інші документи. У книзі також спогади членів УГВР й інших осіб про утворення та діяльність УГВР. 2001, 658 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 27. Роман Петренко: За Україну, за її волю; спогади. Автор – волиняк – оповідає про свою діяльність від вибуху війни у 1939

до відходу на Захід у 1945. Спочатку автор був діячем ОУН Сарненської округи (від січня 1942 в підпіллі), згодом – шефом господарського відділу ШВО УПА “Заграва”, від літа 1943 – ГВШ (потім КВШ УПА-Північ, командир Д. Клячківський) і від літа 1944 – старшиною для особливих доручень при ГСЗС УГВР під керівництвом М. Лебеда. 1997, 279 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 28. Марія Савчин: Тисяча доріг; спомини. Автор оповідає про свої переживання від вибуху війни (від 1944 до 1953 – в підпіллі) до свого приходу на еміграцію у 1954. Від 1945 була дружиною В. Галаси, заступника пров. ОУН Закерзонського краю, від 1947 співробітника ГОСП в Карпатах, і від 1948 – пров. ОУН ПЗУЗ. Авторка перебувала разом з ним на Закерзонні, в Карпатах, на Волині й накінець – у тюрмі КГБ у Києві. 1995, 600 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 29. Іван Гарасимів (“Палій”): З юнацьких мрій – у ряди УПА, це розповідь учасника підстаршинської школи УПА в Карпатах та ройового в сотні У-І (94), про його бойовий шлях в УПА від осені 1943 до осені 1947 в Карпатах та на Лемківщині. Спогади дають цікаву картину із щоденного життя повстанців та їхніх командирів, як теж про важке становище українського населення на цих теренах. 1999, 336 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 30. Степан Хрін (Степан Стебельський): Крізь сміх заліза; спогади. Книга містить два спогади Степана Стебельського (“Хріна”), к-ра ТВ УПА 24 “Маківка” – “Крізь сміх заліза”, “Зимом у бункері” та спогади Олекси Конопядського (“Острроверха”) – “Спомини чотового УПА Острроверха”. Автори оповідають про свої дії в УПА від 1944 до 1949 року на Лемківщині та Дрогобиччині. 2000, 552 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 31. УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ “Розточчя”, 1943 – 1947. Книга містить спогади “Сої”, “Спартака”, “Зенона Семеніва” та інших членів відділу УПА к-ра “Бриля”. Також подаються оперативні звіти к-ра “Бриля” та к-ра “Гамалії” (“Переяслави І” та “Переяслави ІІ”) з Тактичного Відтинку УПА “Розточчя”. 2000, 324 стор., тверда обкладинка, схеми, ілюстрації.

Том 32. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Книга друга. Велика частина книги – це спомини санітарів, медсестер, медиків, лікарів і інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). 2001, 581 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 33. Тактичний Відтинок УПА 26-ий “Лемко”: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). Книга містить документи і матеріали, що відноситься до історії та діяльності відділів УПА ТВ-“Лемко” в рр. 1944–1947, оперативні звіти, накази інструкції та вказівки, рейди УПА, та документи Підстаршинської школи ім. полк. “Коника”. 2001, 900 стор., тверда обкладинка, мапи, організаційні схеми, ілюстрації.

Том 34. Лемківщина і Перемищина – “Холодний Яр”, “Бескид”, “Верховина”: Політичні звіти. Книга містить організаційний розподіл підпільної мережі Лемківщини і Перемищини, кадрову обсаду підпільної сітки та політичні й інформативні звіти з терену за роки 1944–1947. 2001, 974 стор., тверда обкладинка, організаційні схеми, ілюстрації.

Том 35. Показчик до “Літопису УПА”; книга 2: томи 21–34, томи та 1–3 нової серії та томи 1–3 серії “Бібліотека”. Книга містить показчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, поазбучні списки авторів та надрукованих матеріалів й інші дані про томи “Літопису УПА” старої та нової серії, як також книги “Повстанські могили” під ред. Євгена Місило. 2002 р., 870 стор., тв. обл.

Том 36. “Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини”. Книга містить взяті з радянських архівів короткі біографії членів ОУН і УПА, які загинули на Львівщині. 2002, 1058 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 37. Іван Лико, “На грані мрії і дійсності: спогади підпільника. 1945–1955”. Книга містить спогади Івана Лика (“Скали”, “Богдана”) – “На грані мрії і дійсності” та спогади Миколи Терефенка (“Медведя”) – “На грані двох світів”. Автори оповідають про пережите ними в підпіллі на Лемківщині та в польських тюрмах. 2002 р., 644 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Готуються до друку такі томи “Літопису УПА”:

Архітектура резистансу: кривки і бункри УПА в світлі радянських документів. Книга містить схеми та описи різних кривок УПА та заплілля, зібраних в Архіві Внутрішніх військ Українського Округу за рр. 1944-1954, який знаходиться в Колекції ім. Петра Й. Потічно-го при Університеті Торонто.

Холмський тактичний відтинок УПА (“Данилів”): містить огляди й документи про дії УПА на Холмщині й Підляшші в 1945 – 1948

роках. Між документами – звіти Холмського ТВ УПА, хроніки (денники) сотень УПА, звіти зі зустрічей представників УПА з представниками польського резистансу з ВіН-у (“Вольносьць і Неподлеглосьць”), звіт із зустрічі з англійським кореспондентом, радянські документи про депортацію українців до СРСР та інше.

✂ ✂ ✂

У новій серії, т. зв. Київській, у співпраці з Інститутом української археографії та джерелознавства Національної Академії Наук України та Головним Архівним Управлінням при Кабінеті Міністрів України появилися такі томи “Літопису УПА”:

1. Видання Головного Командування УПА. Книга містить такі видання: *До зброї*, № 1–6, 1943, *Повстанець*, № 1–6, 1944–1945, *Український перець*, № 1–3, 1943–1945 та *Бойовий правильник піхоти*. Київ – Торонто, 1995, 482 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944. Документи і матеріали. Книга містить документи Головної Команди УПА-Північ та документи Військових Округ “Заграва”, “Богун”, “Турів” та “Тютюнник”. Київ – Торонто, 1999, 724 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Збірник містить найповніше зібрання документів ЦК КП(б)У –постанови з’їздів, пленумів політбюро, оргбюро, секретаріату, які супроводжуються інформативними записками, повідомленнями та довідками. У книзі також представлені листи, стенограми засідань та виступів членів ЦК КП(б)У. Київ–Торонто, 2001, 652 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Серія “Літопис УПА” – Бібліотека

1. Юрій Ступницький. Спогади про минуле. Автор – волиняк – оповідає про свою родину та переживання від юнацьких років (кінець 30-х) до виходу з ув’язнення в середині 50-х років. Автор є сином начальника штабу УПА полк. Леоніда Ступницького, разом з яким у 1943 р. пішов до УПА, де навчався у старшинській школі “Дружинники”. Після арешту в 1944 р. поневірявся по тюрмах і таборах Радянського Союзу. Київ, 2000, 128 стор., м’яка обкладинка, мапи, ілюстрації.

2. Володимир В'ятрович. Рейди УПА теренами Чехословаччини.

Монографію присвячено одному з маловідомих аспектів історії українського національно-визвольного руху 1940–1950 років, рейдам УПА чехословацькими теренами. Обрана тема дозволяє авторові показати розмах національно-визвольної боротьби в Україні, її вплив на події у післявоєнній Європі, без чого неможливе правильне і об'єктивне тлумачення суспільних процесів того часу. Львів, 2001, 208 стор., м'яка обкладинка, мапи, ілюстрації.

3. Ярослав Грицай – “Чорнота”, Параскевія Грицай. А рани не гоїлися: Спомини “Чорноти”. У книзі описані спогади чотового командира УПА “Чорноти” про події, що відбувалися в 1943–1945 роках на Закерзонні, та про його страдницьке життя в більшовицьких тюрмах і концтаборах Сибіру. Мемуари підготовлені до друку дружиною автора Параскою Грицай (з дому Ротко), яка протягом довгих років відтворювала розповіді свого чоловіка, уточнювала, доповнювала та систематизувала їх. Львів, 2001, 332 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

⌘ ⌘ ⌘

Готується до друку наступні томи:

Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946. Документи і матеріали. Збірник містить документи керівництва УПА–Північ і УПА – Південь, Краєвого проводу ОУН ПЗУЗ і НВРО та груп (Воєнних Округ) “Заграва”, “Богун”, “Тютюнник” і з’єднань груп “33” (ПЗК “Москва”), “44” (ПСК “Одеса”).

Воєнна Округа УПА “Буг” 1944–1948. Документи і матеріали. Збірник містить документи керівництва і окремих підрозділів ВО та пресові видання УПА, теренові керівні і звітно-інформативні документи ОУН.

Президент УГВР Кирило Осьмак. Книга містить документи та матеріали про Президента УГВР Кирила Осьмака, його життя, наукову діяльність і смерть.

Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ (1943–1959).

“ЛІТОПИС УПА” В МЕРЕЖІ INTERNET

Заходами Адміністрації видавництва “Літопис УПА” детальну інформацію англійською мовою про видання та споріднені матеріали можна знайти в мережі Internet за адресою:

<http://www.infoukes.com/commercial/litopys-upa/index.html>

Ця інформація складається з чотирьох груп.

1. Вступ до серії (Introduction to the Series), який дає загальні інформації про “Літопис УПА” та цілі видавництва.

2. Інформації про замовлення (Ordering information), які дають короткі інформації про кожний том серії та як їх замовляти.

3. Книги “Літопис УПА” (Litopys UPA volumes), де про кожний том подається не тільки повна бібліографічна інформація (титульна сторінка, дата і місце публікації, число ISBN, ціна та редактор книги), але також повний текст вступної статті та резюме матеріалів тому. Текст ілюстрований знімками, які знаходяться в книзі.

4. Споріднені матеріали (Related Materials). У цій групі подані публікації інших видавництв, що відносяться до теми УПА та збройного підпілля в Україні. З часом тут реєструватимуться важливі інформації про український визвольний рух також і українською мовою.

Про подальші інформації можна звертатися на адресу Адміністрації:

Микола Кулик – **upa@attcanada.ca**

або Редакції:

- Модест Ріпецький – **Modest1921@aol.com**
- Іван Лико – **Vyslok@aol.com**
- Петро Й. Потічний – **potichp@sympatico.ca**

Адміністрація в Україні:

- **litopys@wertep.com**

Будемо вдячні за відгуки читачів на наше видання.

Пишіть на подані адреси або також на:

- **upa@infoukes.com**

ОБ'ЄДНАННЯ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА В США Й КАНАДІ
та
ТОВАРИСТВА КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА
ім. ГЕН. ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ В США Й КАНАДІ
ВИДАВНИЧИЙ КОМІТЕТ "ЛІТОПІСУ УПА"

*М. Бохно, С. Голяш, В. Дашко, О. Дольницький, О. Жигар,
М. Зінько, Ірина Камінська, М. Ковальчин, М. Кошик, Б. Крук, М. Кулик,
Р. Кулик, І. Лико, М. Мігус, П. Мицак, Емілія Нагірна-Зінько,
В. Новак, С. Новицький, Б. Пасічник, Р. Петренко, Марія Пискір,
П. Потічний, М. Ріпецький, І. Росіл-Юрко, В. Сорочак,
М. Федак, Марта Філь, Л. Футала,
С. Шпак, Є. Штендера.*

Адміністрація:

М. Кулик, В. Дашко, Р. Кулик, М. Мігус, І. Росіл-Юрко

Адреса:

LITOPYS U.P.A.
P.O. Box 97, Station "C"
Toronto, Ontario, M6J 3M7, Canada
E-mail: upa@attcanada.ca

Адміністрація в Україні:

Володимир В'ятрович, Ігор Гомзяк

Адреса:

ТзОВ "Літопис УПА"
пл. Міцкевича, 6/7, 79000, Львів, Україна
тел./факс (0322) 72-40-64
E-mail: litopys@wertep.com

Наукове видання
ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ
Том 37

Лико Іван
НА ГРАНІ МРІЇ І ДІЙСНОСТІ

Терефенко Микола
НА ГРАНІ ДВОХ СВІТІВ

З англійським резюме

Підготовка до друку "Видавництво Мс"

Видавець: ТзОВ "Літопис УПА"

пл. Міцкевича, 6/7, 79000, Львів, Україна

тел./факс (0322) 72-40-64

E-mail: litopys@wertep.com

Підписано до друку____. Формат 62 x 95 ¹/₁₆
Папір архівний «Artist». Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 47,35. Обл.-видавн. арк. 36,24.
Наклад 2000. Зам. №

Фундатором видання цього тому є
Українська Музейна Фундація Романа Дубиняка
(16 Bexley Avenue, LEEDS, West Yorkshire, LS8 5LU, England)

для вшанування пам'яті члена Фундації
бл. п. Александра Петрова
вірного сина України

Александр Петрів у польовому однострою 1-ої Укр. Дивізії "Галичина" в 1944 році
Александр Петрів народився 6.01.1920 р. в селі Боків, Підгаєцького району на
Тернопільщині,
помер 2.07.2001 р. в лікарні Papworth Everard, біля Cambridge-у, в Англії.

Вірний Української Католицької Церкви,
довголітній член СУБ, ОБВУ і УКПО у Великій Британії.

Був воїном 1-ої Укр. Дивізії "Галичина" (в частинах постачання).
Перебув полон у Італії та Англії.

По звільненні з полону, все своє життя в Великій Британії, zatrudнений
при британській військовій частині так званій "Bomb Disposal Unit",
присвятив військовій справі, щоб Україна в хвилину потреби мала кадри
військовиків для змагання за державність.

По відході на пенсію 5.01.1985р.
поселився в м. Фелікстові, біля Іпсвічу, в Англії.
Похоронений на кладовищі "Ipswich Lawn Cemetery",
Section PF, Division 1, № 21.

Все своє майно призначив у Заповіті на українські потреби.

ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОЇ
ПОВСТАНСЬКОЇ
АРМІЇ

37